

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ

ГУМАНИТАРДЫК ЖАНА ЭКОНОМИКАЛЫК
ИЛИМДЕР БӨЛҮМҮ

Ч. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

Окурмандын китеп текчесине

КАСЫМАЛЫ ЖАНТӨШЕВ

КАНЫБЕК
(*Экинчи китеп*)

XII том

Басмага даярдагандар: *Качкынбай кызы А.,
Тойчубек кызы Ж.*

БИШКЕК
«ПРИНТ-ЭКСПРЕСС»– 2016

УДК 821.51
ББК 84 кИ 7-4
Ж 31

Кыргыз Республикасында 2014–2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасы боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы (2014-ж. 2-июнь, № 119) жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомунун (2015-ж. 6-апрель, № 151-б.) негизинде жарык көрдү Басмага Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Окумуштуулар Кеңеши тарабынан сунуш кылынды

Чыгышына жооптуу:
Академик А.А.Акматалиев

Рецензент:

Филология илимдеринин кандидаты *Н.Ыйсаева*

Редколлегия:

Акматалиев А.А.	Мусаев С.Ж.
Байгазилов С.О.	Садыков Т.
Жайнакова А.Ж.	Токтоналиев К.Т.
Маразыков Т.	Эркебаев А.Э.

Ж 31 Жантөшев Касымалы.

«Каныбек»: (*Экинчи китеп*) XII том. – Б.: «Принт-экспресс», 2016. – 860 б. («Окурмандын китеп текчеси»).

ISBN 978-9967-12-570-4

Бул китепке Касымалы Жантөшевдин «Каныбек» романы кирди.

Китеп жалпы окурмандарга арналат.

Ж 4702300100-16

УДК 821.51
ББК 84 Ки 7-4

ISBN 978-9967-12-570-4

© КР УИА
© «Принт-экспресс», 2016

КАСЫМАЛЫ ЖАНТӨШЕВ (1904–1968)

1904-жылы Түп районундагы азыркы Тепке айылында туулган.

1918–1924-ж.ж. айылдык мектепте окуган.

1930-жылы Фрунзедеги педтехникумду бүтүргөн. Эмгек жолун Кыргыз педтехникумунда окутуучу болуп иштөөдөн баштаган.

1931–1933-ж.ж. Кыргыз АССРинин Эл агартуу комитетинде усулчу, райОНОнун башчысы.

1934-жылдан СССР Жазуучулар союзунун мүчөсү.

1934–1948-ж.ж. Кыргыз драмтеатрында актер, режиссер, режиссер-коюучу.

1948–1949-ж.ж. Кыргызмамбаста редактор, 1949–1951-ж.ж. Кыргыз ССРинин Наркоматында начальник.

1946-жылдан Кыргыз ССРинин искусствосуна эмгек сиңирген ишмер. 1968-жылдан Кыргыз Эл жазуучусу.

1964–1968-ж.ж. Кыргыз ССРинин Маданият министрлигинде репертуардык-редакциялык коллегиянын башкы редактору болгон.

Ж.Жантөшевдин чыгармачылык жолу педтехникумда окуп жүргөн мезгилинде башталган. Ошондой эле эл агартуу системасында иштеп жүргөн чагында «Окуу китеби», 1 жылдык (1930), «Сабатсыздар үчүн кыргыз тилинин программасы жана окутуу методу» (1931), «Колхозчулар үчүн окуу китеби» (1931), «Мектеп балдарынын тилин өстүрүү жөнүндө» (1932), «Эсепти чыгаруу жолдору жана бөлчөктөр» (1932) аттуу окуу китептерин автору болгон.

К.Жантөшев кыргыз драматургия жанрын баштоочулардын жана негиздөөчүлөрдүн бири. 1942-ж. элдик варианттын негизинде баатырдык «Курманбек» драма-

сын, ушул эле жылы советтик партизандардын баатырдыгын баяндаган «Өч» пьесасын жазган. Согуш жылдарынан кийин Токтогул Сатылгановго арнап «Элдик ырчы» пьесасын жазган.

«Эки жаш» повестинен (1938) кийин анын проза жанрына болгон маанилүү кадамы башталган. Ушундан тарта Жантөшев өмүрүнүн акырына чейин «эки тизгинди» бирдей кармап, кыргыз адабиятында эки жанрды – прозаны жана драматургияны бирдей өздөштүрүп, өнүктүрүп келген.

Жазуучунун элдик турмушка, тарыхый окуяларга жасаган эстетикалык мамилеси анын негизги чыгармасы «Каныбек» романынан көрүнгөн. Биринчи редакциясы боюнча романдын биринчи китеби 1939, экинчи китеби 1941, үчүнчү китеби 1948-жылы жарыкка чыккан. Кийинчерээк автор эл арасына кеңири тарап, атакка ээ болуп кеткен бул чыгармасына кайрадан кайрылып, экинчи редакциясын иштеп чыккан. Бул редакция боюнча автор мурдагы эки китепти бириктирип биринчи китепке (1957), үчүнчү жана жаңыдан жазылган төртүнчү китепти бириктирип экинчи китепке (1958) айландырган.

Роман каардуу заманда жашаган кулдун оор тагдыры, кыйын турмушу жөнүндө. Касымалы Жантөшев Каныбектин образын сүрөттөөдө, биринчи иретте, фольклорго таянган. Эпос, элдик уламыштар, өткөн турмуштагы окуялар жөнүндө эл арасында айтылуучу аңгеме-кептер автор үчүн, белгилүү даражада ошол өзү сүрөттөгөн доорду иликтеп билүүдөгү турмуштук негиз катарында да кызмат аткарган.

«Каныбек» романынын көтөргөн тарыхый-адабияттык жүгү бар. Ал жазуучунун көркөм ой жүгүртүүсүнүн тарыхый деңгээли менен шартталган. Бул романдын күчү фольклордук эстетикага бекем таянганында. Китептин биринчи басылышы өз учурунда эл арасына кеңири таралышы да бекеринен эмес. Бул баарынан мурда көп түйшүктүү Каныбектин образына байланыштуу. Ал кандай гана адамдарга кездешпеди, кандай гана тагдырдын сыноолорун баштап өткөрбөдү. Ушунун баары жазуучунун учкул ой жорутуусунан жаралып, ушунун баары бир гана максатка ба-

гытталган: социалдык адилетсиздикке каршы кулдун стихиялык протестинен баштап, аң-сезимдүү күрөшчүлдүн деңгээлине чейинки жолду көрсөтүү. Автор, каарман канчалык көп кыйынчылыктарды, тоскоолдуктарды жеңип чыкса, ал ошончолук сонун деп ак дили менен эсептеген. Натыйжада ошол көркөмдүк принциптердин негизинде жаңыдан тороло баштаган адабиятта роман жанрынын өзүнчө бир үлгүсүн жарата алган. Ал үлгү байыркы эпиканын көп катмарлуу дүйнөсүнүн тереңинен чыгып, бүгүнкү реалисттик прозага карата ишенимдүү көпүрө салды.

Албетте, сюжеттик окуяларды бир-бирине чырмалыштыруу, күтүлбөгөн жерден түйүлүштүрүү, конструкциялоо өзүнчө чоң искусство. Бул жагынан К. Жантөшевдин жекече жазуучулук касиет-сапаты, оргуштаган ой-чабыты бир кыйла эле күчтүү болгон.

Кадимки кадыресе кулдук абалдан аң-сезимдүү революционердин даражасына көтөрүлгөн каармандын образын түзүү үчүн жазуучуга жаңы социалдык турмуш шарттарын, жаңы адамдар менен болгон мамилелерди көрсөтүү зарылдыгынан, автор Каныбекти Алайдан Кашкарга, Оштон Сибирге чейин алпарат, уйгур, дунган, казак, украин, орус элдеринин өкүлдөрү менен жолуктурат. Ар башка социалдык-турмуштук карым-катыштарын, ар башка элдердин өкүлдөрүн сүрөттөө романдын мазмундук масштабын кеңейтет, жеке адамга карата көз караштын тарыхый келечегин ачат. Каныбек адегенде кул, андан соң бийликке, зомбулукка, адилетсиздикке акаарат жасаган жекече күрөшчүл, эң акырында, орус адамынын таасири алдында революциячыл идеяларды кабылдаган жана өздөштүргөн кадимки эле жаңы турмуштун каарманы. Окуядан окуя чыгаруу, каармандын ал-абалын улам татаалдантуу «Каныбек» романынын сюжеттик негизин түзөт. Бул роман «Кыргызфильм» киностудиясында экрандаштырылган.

К.Жантөшев талыкпай иштеген, изденгич жазуучу болгон. Ал ар түрдүү жана бай адабий мурас калтырып кетти. Ошол көркөм нарктын арасында анын драматургия жаатында ишмерлиги жазуучунун прозасындай эле баа-

луу жана кымбат. Мына ошондуктан К.Жантөшев адабияттын эки канаты, прозаны жана драматургияны бирдей кармаган, бирдей пайдаланган жазуучу. Эгерде автордун «Карачач» аттуу драмасы кыргыз драматургиясынын эң алгачкы тажрыйбаларынан болсо, «Курманбек» кыргыз драмасынын классикасына айланган чыгармалардын катарында турат.

«Каныбек» романы жана «Курманбек» драмасы кыргыз улуттук маданиятынын алтын фондусуна кирген. Жазуучунун калемине ошондой эле «Хан-Теңирлик чабан» (1963-ж.) романы, «Тилек» (1949-ж.), «Жалындуу жаштар» повесттери (1951-ж.) жана көптөгөн аңгемелери, балдар үчүн жазылган жомоктору таандык. 1957-жылы элдик оозеки чыгармачылыктын мотиви боюнча жазылган «Мендирман» поэмасы өзүнчө басылып чыккан.

К.Жантөшевдин чыгармалары орус тилине да которулган.

Н. Островскийдин «Болот кантип курчуду» романын, «Сепсиз кыз» пьесасын, бир топ балдар жазуучуларынын чыгармаларын кыргызчалаган.

Кинодраматургия жаатында ал «Девушка из Тянь-Шаня» фильминин сценарийин жазган.

«Ардак белгиси» ордени менен эки жолу, «1941–1945-жылдардагы Улуу Ата Мекендик согуштагы каарман эмгеги үчүн», «Эмгектеги артыкчылыгы үчүн» медалдары, Кыргыз ССРинин Жогорку Советинин Президиумунун Ардак грамоталары менен сыйланган.

К.Жантөшевдин ысмы Ысык-Көл облустук драма театрына, билим берүүчү мектептерге жана китепканаларга, республиканын шаарларынын көчөлөрүнө жана айылдарына берилген.

БИРИНЧИ БӨЛҮМ

КАЙГЫЛУУ КАПЧЫГАЙ

– О, кудай! Неге минтесиң? Неге мындай жараттың? Неге зарлаган зарды, буркураган ыйды көрбөйсүң? Тиги дүйнөдө берүүчү шыбагаңдан бул дүйнө үчүн неге бөлүп бербейсиң? Бизди мынча неге кыйнайсың? Кубаныч менен кайгы-зарды неге тыйбайсың? – деп, Ажар алаканын жайып, көзүнүн жашын жамгырдай төгүп, үй жанында жалгыз отурду.

Анын мүчөсү, төгүлгөн жашы адамдыкындай болгону менен, көрүнүшү – жүк алдына чыгып, күн нурун көрбөй соолуган чөп сыяктуу. Колунун тамырлары көрүнүп, бет сөөктөрү оркоюп бери чыгып, жаактары ары кирип, күрөө тамырлары кыбылжып, соолуп бара жаткан арыктын суусундай кыбырап согот. Кайгынын каарына сөөлөт күткөнсүп, эки жаагынан чыккан ак чачтары соккон желге сеңселген болот.

Айыл арасында жандуу кыймыл жок. Кайгылуу мүшкүл бүгүн түшкөндөй ким үчүндүр бүгүн аза күткөндөй, кээ бир үйдүн алдында бирди-жарым чал-кемпир отурат. Ач-жылаңачка, бар-жокко карабай, айыл арасына өзгөрүш киргизип чуулдап ойногон балдар да көрүнбөйт. Ылаалаган жылкы, сайгактаган уй жок, бардыгы бытыранды, өз бетинче жайылып жүрөт. Айыл арасындагы көрүнүшкө төп келгендей, тоо башын туман басып, асманды ала булут каптап, жер бетине ала көлөкө өкүм сүргөнсүйт. Жаркыраган жай мезгили болсо да, айылдагылар үчүн табийгаттын көрүнүшү сур; аскалар сумсайгансып, жашыл чөптөр жансыз, жаркыраган гүлдөр өлүңкү көрүнөт. Ар түркүм чөп жана гүлдөрдүн жытын

мурунга искетип, бирден бирге согуп жорткон жел да бүгүн тынып калган сыяктуу сезилет.

Албетте, көздү жаш, көкүрөктү чер каптаса, адам баласы үчүн айланадагы көрүнүштүн көркү да көрүнбөйт, татыгы да болбойт эмеспи...

Дарыяхан Карыпка суу берип, эки жагын кымтыды да, күйүп жаткан отту ичкерештирди. Күлүкан казанга суу куйду да чакасын жерге коюп, жерде жаткан кыл жуугучту керегенин башына кыстарып жатып, тешиктен Ажардын ыйлап отурганын көрө койду.

– Анархан үйдө беле? Баягы Ажар дагы ыйлап олтурат, – деп Күлүкан Дарыяханга карады.

– Үйдө, баласына көйнөк тигип олтурат эле. Ай жарыктык ай, канчалык кайрат кыл десе деле болбойт. Ыйлайт деле олтурат.

– Э, балам ай! Ыйлабаганда кантет? Эгер ошол Ажардын көргөнүн сен экөөң көрсөң, дайыныңарды таппай калаар элеңер, – деп эмнегедир жаны кейип, каңырыгы түтөгөндөй, Карып башын ары буруп кетти.

Анархан баласына жаңы көйнөктү кийгизип жатканда, тыштан Дарыяхан кирип келди. Жаш баланын мүнөзү кандай! Жаш баланын кубанычы да, капаланышы да жайкы күндүн жаап ачылышындай бир иш эмеспи...

Эркин Дарыяханды көрө коюп, өзүнүн эбегейсиз кубанычын жалгыз ооз сөзү менен түшүндүрүүгө аракет кылгандай:

– А-а-па! а-ай!.. а-апа!.. а-ай! – деп оң колу менен көйнөгүнүн оң жаккы этегин чоюп, кудундап карай, Дарыяханга умтулду.

– Ай-ай-й-й-й – ... эң эле аяй көйнөк турбайбы! О, садагаң болуп кетейин, өпкө, жүрөгүмдү чабайын! – деп Дарыяхан Эркинди чап көтөрүп ала коюп, эки алкымынан жыттап, эки көзүнөн өптү. Бир шумдук эсине түшө калгандай мостоё түштү да, акырын эшиктин бир жагын ачып, Эркинге Ажарды көрсөттү. Эне-атасы жаңы

гана учуруп үйрөткөн балапан куштай далбаңдап «э-э, эне!» деген жалгыз ооз сөзүн улам кайталай, кенедей чөпкө чалынса жыгылып кетчүдөй колу, бутун иретсиз шилтеген бойдон, Эркин Ажарга карап жөнөдү.

– Энем ыйлап олтурабы? – деди Анархан.

– Энемдин ыйлабай олтурган күнү болмок беле, – деп Дарыяхан улутунду.

– Кантейин, бардык тагдыр менин колумда болсо, энемдин бир тамчы жашын жерге тамызар белем! – деп Анархан үшкүрдү да, көздөрүнүн жашын кылгырта тышка карай жөнөдү.

«Эне» деген сөзүнө дагы бир далай кубанычтуу сөздөрдү кошкондой, былдырап келе жатып Эркин жыгылып ыйлап жиберди.

– Алда балакетинди алайын! – деп Дарыяхан чуркап барып Эркинди көтөрүп ала коюп, жерди бир-эки урган болуп, көйнөгүн аяйлап, – Энекеси, уулундун көйнөгүн карачы! Эң аяй! – деп Эркинди Ажарга берди. Ажар эки көзүнүн жашын жеңи менен сүртүп, Эркиндин көйнөгүн сыйпалап туруп:

– Көйнөгүң морт болсун, өзүңүн жаның бек болсун! – деп, Эркиндин алкымынан эчен кайталап өөп, – жаным! Кубатым... аман-эсен чоңоюп, алдыга өбөк, аркага жөлөк болор бекенсиң же атаң сыяктуу көрбөгөн азапты көрүп, көрбөгөн кордуктарга көнөр бекенсиң? О, шум заман!.. ушунетип шумданып турса, сенин багалчагыңды катырып, балтырыңды өстүрбөйт! – деп Ажар көзүнүн жашын төгүп жиберди. Анархан менен Дарыяхан каңырыктарын түтөтүп, көздөрүнүн жашын кылгыртып, тескери карап кетишти.

«А» десе оозунан күйүттүн жалыны чыккандай, Ажар айрыкча кайгылуу болуп кеткен. Какаганга муштаган болуп, Ажардын кайгысына кайгы, ыйына ый кошулган.

Мындай ый, мындай кайгы жалгыз бул үйдө эмес, ар кайсы үйдө. Айыл арасын апат баскандан, эртели-кеч ар

кайсы үйдөн муңканып ыйлаган ый, солкулдаган кошок угулат.

Быйыл жазга жуук айылды кызылча каптап, жы-йырма бир баланы алып кетти. Анын артынан келте келип, кемпир-чал, бала-чака дебей, элүүдөй кишини алды. Мындан эки ай мурун Урум менен Турум жана Жолой менен Чоконун уулу – төртөө бир күнү каза тапкан. Бардык бүлөсү өлүп калгандыктан, кай бир үйдүн казаны асылбай түндүгү тартылбай калган. Бул айылда боору бүтүн, башы эсен адам жок.

Оң тарабынан Сооронбай, Айдарбектер, сол тарабынан Зуннахундар кыскандыктан, айыл арасы анчалык жакшы эмес. Айыл арасы өлүм-житимдүү жана ачарчылык болгондуктан, ар кимдин ою ар тарапта.

Мындан үч ай илгери, айылдагылар чогулуп кеңеш кылганда: «Мен эч кимиңе мындай, андай дей албаймын. Ар кимиң баш калкалап жан бага тургандай болгула» – деп, Чоко бардык элге айта турган сөзүн айтып, болгон иштер жөнүндө кечиримин сураган болучу.

Элдин турмушу күндөн күнгө начарлап, өлүм бир жагынан басса, ачарчылык экинчи жактан туушар болгон. «Болуштукту сөзсүз балама алып берет элем. Оңбогон Каныбек, Чокolor түбүмө жетти. Мен алардын түп тамыры соолгончо кек кубалаймын» – деп, үчүнчү жактан Айдарбек датка камаган. «Кудая шүгүр, болуш болдум. Бирок, үйөздүн жана анын досторунун, ак падышанын тапшырган аманатын, ишенген ишеничин актабасам, тиги дүйнөдө жүзүм кара болбойбу. Эгер алардын ишеничин актап, тапшырган аманатын ордуна чыгаруу үчүн, Чоко менен Алымды баштап, айлындагы эркектерди бүт кармап берсем, менин жүзүм жарык болбойбу?» деп, төртүнчү жактан Сооронбай чыкты. «Ата-бабабыз көрбөгөн кордукту көрсөтүп өмүр боюнча бетке чиркөө боло турган шерменделикке калтырган Каныбек, Анархан, Алым үчөөнүн жана ал үчөөнү калкалап отургандардын канын

ичпесем көксөм суубайт» деп, бешинчи жактан Зуннахун, ага жардам берүү үчүн Түлкүбек чыккан. «Эки доочу бир келсе амалыңдын кеткени, эки оору бир келсе ажалыңдын жеткени» деп, айылдагылардын аргасы кеткен. Эки жактан ээнирээк бастырып барып эгин-тегин, кийим-кече алуу иши алда качан тыйылган. Анткени ары Күлчө тараптан эгин алып келем деп барып, Эркимбайдын уулу Сооронбайдын колуна түшүп таяк жеп, ошондон келип өлүп калды. Медер деген Улууучатка барып күрүч алып келе жатып, Түлкүбектин колуна түшөт. «Медерди Түлкүбек Зуннахунга берген экен, Зуннахун Кашкардын түрмөсүнө салдырыптыр» дешет. «Жок, андай эмес экен, Медерди Түлкүбек жигиттерине сабатып өлтүрүптүр» дешет. «Жок, Медер, кара басып бузулуптур. Зуннахун Түлкүбектин колун куратып жана Кашкардан бир канча черик алып, бул айылга келмек болуптур; бизди кармап берип, өзү Түлкүбекке жигит болот имиш», деген сыяктуу коркунучтуу каңшаар угулгандыктан, айыл арасы алда качан бузула баштаган. Ким кайда кетип жатканы белгисиз, тек ар кими түн катып көчүп кетип жатып, бардыгы кетишти. Алымдын Оштон келишин, Карыптын айыгышын күтүп, Карыптын туугандары жана жалгыз Чоко калган. Бирок, эки айдан бери Алымдын кабары жок болгондуктан жана Карып оорусунан жөнүкпөгөндүктөн, Карыптан уруксат алып, туугандары кечээ кечинде көчүп кетишкен.

Чоко кечээ кечтен бери жол тосуп, азыр үйүнө карай басты. Эмне үчүндүр анын кабагы салыңкы, баласынын күйүтүнөнбү же карылыктын жеткениненби, Чоконун жүрүш-турушу мурункудай эмес.

Чоко мылтыгын таяна басып, мүрзөлөрдүн жанына келди. Муңдуу кайгы көкүрөгүн кысып, жүрөгүн жараланткандай, көкүрөгүн керип, катуу үшкүрүп, кабактарын чытып, чыпталышкан сакалын сол колу менен бир сылап, көк шибердүү түзгө пайда болуп, кимдиндир асылдарын жашырып тургандай үйүлгөн боз топурактуу көп

бейит дөбөлөрүн айландыра карады. Мылтыгын жерге коюп, акырын чөк түшүп, эски тондун эки этегин эки тизесине жаздап, алкымдары былкылдап, көпкө чейин буулугуп турду да, калтыраган муңдуу табышын акырын чыгарып, «агуузу бисмилланы», андан кийин «кулкулдабатты» үч кайрып окуп жалпы арбактарга бата кылды да, мууну кеткен адамдан бетер араңдап зорго турду. Батыш четтеги Жолойдун мүрзөсүн жана ага катарлаш чыгыш жанында жаткан Урум менен Турумдун жана башкалардын мүрзөлөрүн кыдырата карап, жакында гана тирүү жүргөн адамдар, эми ушул боз топурак алдында өмүрлүк уйкусун уктап, айткан сөздү, кайгырган муңду укпай жатканын эсине сала, уулунун бейитине карап басты. Уулунун бейитине жакындаган сайын, анын муундары бошоп, алкымы буулуп, көзүнүн кычыктарына жаш пайда боло баштады. Бирок, өзүн өзү токтотууга аракет кылгандай ичинен купуя «бисмилланы» айтып, уулунун мүрзөсүнүн батыш тарабына бир саржанча келип отурду. Уулуна багыштап куран окууга ыңтайланганда, уулунун мүрзөсүнүн кырынан, кимдиндир колунун башы көрүндү. Чоконун жүрөгү болк эте түштү. Көз ачып жумганча көңүлүнө алда нечен ойлор келип кетти. «Уулум тирилип чыгып келе жатабы» деген ой да келип кетпей койгон жок. Чоко ордунап шашып тура калып, акырын моюнун созуп карады. «Сенден ажырап кайда барып күн көрөбүз, ала жаткын жалгыз» деп, солкулдап ыйлап жаткан келинин көрө коюп, бакырып жиберди. Кайын атасынын үнүн укканда келини да бакыра муңдуу ичке үнүн чыгарды:

– Карыган ата-энеңдин
Кайгылуу зарын уга кой;
Кайгырып ыйлап биз келдик,
Кадырдуу жалгыз тура кой!
Ата-энеңе карашар
Ини же сенде ага жок;
Көңүлгө төтөп бел кылар,

Өзүңдөн калган бала жок...
Боз топурак үйүңдө
Мемиреп уктап жай жатпа;
Турчу, жалгыз, тура кой,
Кайгылуу бизди какшатпа...
Атаң келди жаныңа,
Карыганда буркурап,
Тур, жалгыз, деп мен турам,
Түтөбөй күйүп зыркырап! –

деп, келини уулунун бейитин кучактап алып чырылдап ыйлаганда, Чоконун көзүнө эч нерсе көрүнбөй, аскалуу тоолор урап, эки капчыгай бирине бири кагышып, жер астын үстүн болуп, түн түшкөндөй караңгы болду да калды. Дал ошол минутада өкүрүп ыйлап жатканын же күлүп жатканын Чоко өзү сезбеди.

Чоконун боздоп өкүргөн үнүн угушуп, айыл тараптан Күлүкан, Анархан, Дарыяхандар жүгүрүп келишти.

– Капырай Чоке! Өткөнгө өкүнүп, жетпести кууганыңыз кандай? Жүрүңүз! – деп Күлүкан Чокону колтуктап, анын артынан келинин колтуктап Анархан менен Дарыяхан жөнөдү. Бирок, Чоконун келини үнүн баспады. Күйөөсү өлгөн күнү кан жошулткан эки беттен эми дагы кан жошултуп ыйлап отуруп үйүнө келди...

Карып оорусунан жакшы болду. Алымдын келишин күтө берип Чоконун чыдамы кетти. Каныбектин дайынын билүү үчүн кеткен Алымдан эч кабар жок. «Алым аман барбы же бирөөнүн колуна түштүбү?» деген суроолуу ой, күндөн күнгө күч алып, ар кимдин жүрөгүнүн башынан тереңдеп орун ала баштады.

Күндүз кечке Анархан менен Дарыяхан жол тосуп, түндөсү Чоко жол тосот. Бирок, үч күндөн бери Анархан үйдөн чыга албай калды. Ажардын абалы күндөн күнгө начарлады. Айрыкча бүгүн эртең менен эки жолу үзүлүп кайра тирилгендиктен айылдагылардын бардыгы Каныбектикинде. Жол тосууга жалгыз гана Дарыяхан кетти.

– Ажар балам, кандайсың? Жакшы болуп калдыңбы? – деп, жол тосуудан келген Чоко, мылтыгын керегенин башына кыстарып, Ажардын жанына сыңар тизелеп отурду.

– Жакшы, аке байым! – деп, Ажар алсыз табышын чыгарып, билинер-билинбес башын ийкеген сыяктантты.

Эркин эки сөөмөйү менен эки көзүн «мокочо» кылып алып, Чокого карап:

– Ата, бүү. Ата, бүү!.. – деп коркутууга киришти.

– Эй, эй, мокочо экен... бул кайдан чыга калган кызыл көз мокочо? – деп бир азыраак, коркумуш болду да Эркинди кучактай алып, эки алкымынан эки жыттап, – садагаң болоюн, эрмегим! Сен болбосоң үч-төрт үйдүн ортосуна түн түшүп калар эле, – деп Чоко баланы көкүрөгүнө кысты.

Ажар башын көтөрүүгө умтулганда, эки жагында отурган Анархан менен Күлүкан башын көтөрө коюшту. Ажар эки-үч жолу оор дем алып, эки жагында делдейип отургандарга карап туруп, Чоконун колун өөп:

– Мен адам болбойм, аке! Акыңыз болсо кечиңиз. Каныбек болсо... – деп өксөп жиберди. Бирок, көзүнөн жаш чыккан жок. Бир топко кемшендеп турду да, – мен эми силер менен коштошконум жакшы. Мени атам менен энемдин жанына өз колуңар менен коюп кеткиле. Жалгызымдын жалгыз карындашы Сакадайга, жалгызымдын жалгыз туягы Эркинге, жалгыздын жары Анарханга көзүңөрдү сала жүргүлө. «Кантейин арман көп, айтууга дарман жок. Ушул өлүм алдында турганымда Каныбегимди көрүп, бетинен бир өпсөм болор эле!.. – деп, дагы ыйлай жаздыкка барып шылк эте түштү. Экинчи ирет эч кимге сөз айткан жок, сүзгөн көзүн ачкан да жок. Алсыз тамыры анда-санда соккон болуп, мемиреп жатты. Ажардын жүзүндө тирүүлүк белгисинен өлүм белгиси ашкере тургандыгы, өлүм ишин башынан өткөргөндөр үчүн ачык көрүнүп турду...

Үч күндөн кийин Карып, беш коюнун бирин союп, Ажардын үчүлүгүн берди. Чоконун байбичеси, Күлүкан,

Дарыяхан үчөө Ажардын сөөгүн кармагандыктан, Анархан Ажардын кийимдерин үчөөнө бөлүп берди.

Чоко жалгыз коюн баласына атап союп бардыгын чакырды.

– Иш ушундай болду, Карып! Өткөн-кеткен болсо кечиргиле! Калдайган калың айыл элек, үркөрдөй үч түтүн калдык. Кантебиз, тагдыр ушундай – деп, көзүнүн жашын кылгыртып, көпкө чейин Карып менен Күлүканга карап тунжурап турду да, – Анархан балам! Өз акылың өзүңдө, жанакы айтканың ырас болсо биздики жакка да барып каларсың. Колдон келсе сенден жардамымды аябасмын! – деди да, Чоко дагы ойго кетти.

Карылыктанбы же жалгыз уулунун күйүтүнөнбү, Чоко кээде сүйлөп жаткан сөзүн бүтүрбөй башка сөзгө кирип кетет, же айта турган оюн бутташтырып көп сөзүн унутуп кетет, же өзүнчө наалып кимгедир каарын төгүп сөгөт. Кээде мылтыгын колго алып аң уулоого жөнөйт, бирок тоого чыга албагандыгына арман кылгандай, жаш чактагы кубаты жоктугуна кейигендей, эчен ирет үшкүрүп туруп кайра үйгө кайтат. Кээ учурларда үйдүн жанынан туруп караган-бутаны атат, огу мээлеген жерге тийбесе да, чаң бурт этип чыга түшсө чоң кубанып калат.

Карып Чоконун сөзүнө сөз кошуп же башка сөз баштаган жок. Ар ким өз тагдырынын келечегин ойлогондой тымтырс...

Күн кылкылдап батып бара жаткан учурда Чоко жүгүн артып жөнөп калды. Үйдүн жыгачын жалгыз өгүзүнө, тутууларын жана майда-чайда эмерегин уюна арткан. Каралуу тул болгондуктан жалгыз байталын келинине мингизип, өгүзүн жетелетти. Анархан менен Дарыяхан курдашын узата барып, жол тосууга бирге жөнөштү. Кемпири уюн жөө жетелеп, артынан Чоко айдап алды.

«Жоктун жону катуу, өгүздүн мойну катуу» деген эмеспи. Көчкөндө калы килем жаптырып, шуру буйла так-

тырып төө жетелеп, эки жагына эки келинди жөөкер кылып алып, көчкөн журттан өлгөн күйөөсүн жоктоп ыйлай турган Чоконун келини, аргасыз байтал минип, амалсыздан өгүз жетелеп ыйлоого туура келди:

– Күн батып күкүк басылды,

Күйүттүү бейбак ачынды.

Күмүрөй көрдүн алдына

Күлүстөн неге жашынды?

Күн өтпөй алыс барабыз,

Күлүстөн, көтөрчү бери башыңды! –

деп, келини ыйлаганда, Чоко байбичеси экөө да боздоп ыйлай башташты.

Көкүрөктө чердүү кайгылары көп болгондуктан, Анархан менен Дарыяхан да муңдууларга мукамдуу үндөрүн кошуп, капчыгай ичин жаңыртышты. Каралууга кошулуп кара кийгендей капчыгай ичи карарып, муңдуу үнгө муңун кошкондой, аскалуу капчыгайдын жаңырыгы алда кайда кетип жатты.

Энеси бүгүн жаңы өлгөндөй, зар-кайгынын каардуу селин эми жаңы көргөндөй, өпкө-өпкөсүнө батпай, жаңы өрдүргөн саамай чачтарын сербейтип, Чоконун көчүн ээрчий карап, үй алдында Сакадай Эркинди көтөрүп турат. Бир сөз айтышпай муңайышып, Карып менен Күлүкан өз үйлөрүнө желөнүп отурушат.

Көз байланган убакта Анархандар Чоко менен коштошту. Анархан менен Дарыяхан Тушаманда калышты. Боздогон үндөрүн баспай, Чоколор төмөнкү чоң капчыгайга барганда, түндүк тарапка карап бурулушуп көздөн далдаа болду. Боздоп ыйлаган муңдуулардын үнү алда кайда алыстап, угулбай да калды.

– Шордуулар аман-эсен жетишер бекен? – деп, боору ачыган Анархан, улутунуп койду.

Анархандын суроосуна Дарыяхан жооп берген жок. Экөө тең алда кандай терең ойлордун кучагына түшүп термелди.

Уктаган баласын эркелеткен энеден бетер, соккон жел беттен сылайт. Катуу кайгыга батып кабагын салган карттан бетер, аскалуу зоолор түнөрүңкү, жылдыздар сумсайыңкы.

«Каныбектен, антип ажырадым. Кайната, кайненелерден минтип ажырадым. Кана, мындан ары менин тагдырым кандай болот? Калдайган калың айыл элек, эки үй калдык. Карып болсо эли тарапка кетет. Мен кайда барам? Жалгыз үй ушул капчыгайда каламбы? Анда менин күнүм кантип өтөт? Бүгүн болбосо эртең ач-жылаңач өлөм же колго түшөм. Андан көрө бир жакка кетүү керек. Бирок, кайда? Алымдарды ээрчип кайта кетүүгө болбойт, анда сөзсүз колго түшөм. Ар-намысы үчүн Зуннахун, Сакадай менен Эркиндин боорун жештен да кайра тартпайт. Ырас, эч кайра тартпайт... Эгер эки бала менин бутума кишен салбаганда, жалгыз башты кайда болсо да калкалар элем. Эки бала бар. Кантип мен эки баланы бирөөнүн колуна чырылдатып таштап кетем? Кантип? Кана?.. Жок, сүйгөнүмдүн уялашын, жалгыз баласын эч кимге таштай албаймын... Ошол эки бала өлгөн жерде мен да өлүүм керек. Макул, ошондой эле болсун, бирок кайда, кимге барып баш пааналоо керек? Ошкобу?.. Анда кандай болмокчу? Оштун түрмөсүнөн Каныбекти чыгарып ала аламбы? Кантип чыгарып алам? Аракет кылбай берекет жок, теги бир аракет кылуу керек го? Ырас...» деген сыяктуу ойлор, кара булут каптагандай Анарханды каптап, биринен сала бири келип кете берди. Бул сыяктуу тумандаган ойлордон Дарыяхан да качык эмес эле...

Түн ортосуна жакындаган кезде чыгыштагы асканын артынан жаркырап ай чыга келди. Анархан менен Дарыяхан жаркыраган айды бир кыйла эш тутушту...

– Э, жеңе! Кокус Зуннахун келип калса, чын эле сизге жакшылык кылбайбы? – деп, Дарыяхан мылтыгын жанына жөлөп, эки колун жеңине катып, Анарханды карап калды.

– Жакшылык кылбайт...

– Койчу?

– Ырас!

– Ошончолук канкорбу? Уялаштык боор анда да бар чыгар?

– Мен үчүн Зуннахундан уялаштык боор табылбайт. Анда уялаштык жүрөк болсо, мени Керимахунга бербейт эле. Ал эми менин кылган кылыгымды карачы? – деп үшкүрүп койду.

– Ырас... теги аман-эсен эле бир жакка жылып кетсек экен. Кокус жалгыз үй калганыбызды укса келип калары сөзсүз, – деп Дарыяхан ойлонуп турду да, кандайдыр бир коркунуч көзүнө элестегендей жүрөгү болк өтө түштү... Бирок, өзүнүн корккондугун Анарханга сездирбес үчүн, тамагын жасап, оң жагындагы ташка акырын барып сүйөнүп, көзүн жумуп калды.

Дарыяхандын суроосунан улам, Анархандын эсине алда качандан берки иштери түштү. Сонор кууган аңчыдан бетер биринен сала бирин эсине салды. Жемин издеген турумтайдай оюна, Каныбекти энеси урганы, аны Зуннахун атып өлтүрүү үчүн өз көрүн өзүнө каздырганы, энеси уу берип, өлтүргөнү жатканы, Каныбектин кайта колго түшүп барганы, Керимахунду алдаганы, энесин алдап качканы, дагы... дагы башкалары түшүп, кырдан кылт эткен түлкүдөй элес-булас өтө берди.

Капчыгайдын оозунан Зуннахун менен Түлкүбек көрүндү. Зуннахундун мингени сары жорго, Түлкүбектин мингени кула жорго. Экөө тең алчылантып алдында келе жатышат. Ал экөөнүн артында жарактуу көп киши, ал көп кишинин артында калың черик. Алардын көрүнүшү көзүнө көрүнгөндүн барын сорчудай, кекенгендердин канына тойчудай болуп келе жатышат. Анархандын жүрөгү оозуна тыгылды.

– Өлдүк, ат! – деген үнүн катуу чыгарганда, мылтык тарс этип атылып кетти.

– Эмне, эмне, жеңе? – деп, көшүлүп бара жаткан Дарыяхан ордуна ыргып туруп, өз мылтыгын алууну унутуп, Анархандын колундагы мылтыкка жабышты.

Дарыяхандын суроосуна Анархан жооп берген жок. Тек тоңгон өлүктөй катты да калды...

Тарс эткен мылтык үнүнө капчыгай ичи жаңырып, жаңырыктар аскадан аскага кетти. Анархан эсине келе баштаган сайын денесин муздак тер басып, бүткөн бою шалдырады. Дарыяхан кичине эсин жыйып, өзүнүн мылтыгын ала коюп кулагын кайырып, төмөн жагын эчен ирет карады да:

– Эмне болду? Эмнени аттың, жеңе? – деди.

Дарыяхандын үнүндө өтө катуу корккондуктун белгиси бар эле.

– Сары санаа, сары убайымдуу киши курусун, – деп Дарыяханга өтө чоң күнөөлү болгондой төмөн карап, кечирим сурагандай жылмайды да, – ойлонуп отурсам көп колу менен Зуннахун, Түлкүбектер келе жатат. Көп ойлогондуктанбы, же корккондуктанбы, көзүмө укмуш көрүндү. Ат деп катуу кыйкырганымды жана мылтыктын кандай атылып кеткенин өзүм да сезбей калдым, – деди Анархан.

– Алда жеңеке ай, мени өлтүрүп коё таштадың! – деп Дарыяхан Анархандын мылтыгын октой баштады.

Чыгыштан чолпон жаркырап, өзөн башынан таң атардын салкын жели зыпылдап жүрө баштады. Таң атканын кабардагансып кай бир чымчыктар үн салды. Сопулардын азан чакырганын туурагансып, алда кайдан ала күүлөр күркүлдөйт... Табыйгаттын бардык көрүнүшү тынчтыкта, бул тынчтыкты бузгансып төмөн карап арылдап кетип жаткан жалгыз гана Балыктынын суусу.

Мылтык үнүн угуп, санаалары тынбагандыктан, Карып менен Күлүкан келип кайта кетишти. Кокус жоо келип калса Дарыяхан менен Анарханга жардам берүү үчүн келишсе керек. Эгер чындап жоо келип калса, төрт адам эки мылтык менен эмне кылмакчы? Чындыгында буларды калкалап турган себеп, эл арасына тараган ушак эле.

«Сооронбай Эркинбайдын уулун урдурган экен, ал үйүнө барып өлүптүр. Эркинбайдын уулунун кунун алуу үчүн жана Каныбектин кегин алуу үчүн Чоколор аябай камынып жатат. Киши башына бирден мылтык урунуп, Балыктынын оозуна замбирек орнотуптур. Замбиректин огуна кабылган адамдын жаны калабы?» дешип, эл арасына ойдо жок ушак таралган. Ошондуктан Сооронбай, Айдарбек жана Зуннахундар акылдашып отуруп, тике кол салып барууну тыйып, эки жакка чыккандарын талкалап берүү жөнүндө чечим кылышкан. Бирок, бул жердеги элден эч ким калбай качып кетип жатканы жөнүндө алар эчтеме билген эмес. Себеби: бул айылга корккондуктан эч ким келбейт, бул айылдан көчүп кеткендер болсо, өз башы үчүн эч кимге сырын айтпайт.

– Дарыяхан!

– Эмне?

– Бир табыш угулдубу?

– Кана? – деп экөө тең элеңдеше эки жактан табыш тыңшашты.

Төмөнкү имерилиштен бир киши көрүндү да, бери карата бурулуп жөнөп калды. Дарыяхан менен Анархандардын төбө чачтары тик туруп, бүткөн бойлору дүрүлдөй баштады.

– Мына, келе жатат!

– Садагаң жеңеке, эмне кылабыз?

– Сен аткын!

– Жок, өзүң ат! Менин көзүмө эч нерсе көрүнбөй баратат! – деп Дарыяхан калтыраган үнүн чыгарды.

Тиги келе жаткан атчан эки көзүн Анархан менен Дарыяхандан айырбай келе жаткандай көрүнгөндүктөн, экөө таштын коңулунда олтурушса да, өздөрүн дөбөнүн башында даана отургандай сезишти.

Атчан жакындап келип тура калды да, эмнегедир чочулап алдын ала озунгандай:

– Ой, кароолдо ким бар? – деп табыштады.

– Алымдын үнүбү?
– Кийми башка го?
– Ооба...
– О, кароолдо ким бар? – деп атчан экинчи ирет кый-кырды.

– Алым!..
– Ошол экен! – деп, Дарыяхан ордуна тура калды.
– Алым – деп, кыйкыра Анархан да тура калды.

Алымдын жүрөгү оозуна тыгылды. Анын көзүнө, айылдагылар бүт кырылып жалгыз гана Анархан менен Дарыяхан калгандай көрүндү. Көз ачып жумганча, «бул кандай укмуш? Эмне үчүн бул экөө кароолдо? Айылдагы эркектер кайда кетти? Эркектер колго түшкөнбү же дагы бир шумдук болгонбу?» деген сыяктуу ойлор келип кетти.

– Капырай, деги аман-эсенсиңерби? – деп, Алым обочодон сурай баштады.

– Аман-эсенчилик, өзүң аман-эсен келе жатасыңбы? – деп Анархан кичине утурулай басты. Анын көрүнүшү Алым үчүн терең сыр сактагандай сумсайыңкы жана шумдуктуу...

Алым Дарыяхандын ыйлап турганын көрө коюп:

– Эмне ыйлап турасың? Эмне шумдук болду? – деп кумсара түштү.

Корккондуктанбы, же Алымды көрө коюп сүйүнгөндүктөнбү, же Алымдын жакшы көргөн энеси Ажардын өлгөндүгүнөнбү, же жалгыз үй журтта калгандыгына ардангандыктанбы Дарыяхандын жашы мөлтүрөп төгүлүп турду эле.

– Сенден корктук, – деп билер-билбес жылмая жашын сүрттү. Бирок, анын жылмайышы чын айткандыктын белгиси эмес эле.

Алым атынан түшө калып:

– Анархан жеңе, аман-эсен жүрдүңбү? Үй-бүлө аманбы? Эркин чоңойдубу? – деп, кол алышты да Дарыяханга умтулду.

Анархан «шүгүрчүлүк» дегенден башка эч жооп кайырган жок. Эки көзүн жалжылдатып Алымга тигилди. Эки айдан бери көп азаптарды чеккендиктенби, же эки-үч күндөн бери түн катып жол азабын көргөндүктөнбү, Алымдын көрүнүшү Анарханга коркунуч туугузду.

«Эмне дээр экен? Каныбек аман-эсен түрмөдө экен дейби же өлүптүр дейби?» деген суроо, көз ачып жумганча, Анархандын көңүлүндө миң кайталанды.

Дарыяхан Анархандын кыяпатын көрүп сезе койду да:

– Барган ишиң кандай? Акем аман-эсенби? – деп сурап жиберди.

– Акең аман-эсен бар, түрмөдө эле жатат! – деп, жаңы чыгып келе жаткан кара мурутун сылап, билинер-билибес улутунуп койду, Алым.

– Теги аман-эсен тирүү барбы? – деп, Дарыяханга берген жоопко ишенбегендей Анархан умтула басып Алымга дагы тигилди.

– Бар, бар, Анархан жеңе! Мен сизге калп айтмак белем, – деп эмнегедир кечирим сурагандай шылкыйып туруп, – Эдиге деген тилмеч аркылуу атбекетке сүйлөштүм эле, элүү сом берип. «Өзүң Кудай болбогон соң көрөр күнүң ушу» деген тура. Эчтеме чыкпады. Күнүгө эртең жооп алып берем деп жүрүп эки айдан бери сандалтты. Акырында элүү сом да жок, жооп да жок болуп чыкты. Коркунуч көп болгондуктан өзүм ачык-айрым кирише албадым. Өткөн жума күнү кокустан эле Каныбекти көрүп калдым, – деп, сүйүнгөндөй көрүнүш менен, – мен Оштун пиян базарынан чыгып эски шаарын көздөй бара жатсам, түрмөнүн эшигинин алдына бир далай киши айдап келип калды. Каныбек оюмда жок эле, буларды кайдан айдап келди болду экен деген ой менен карап калдым. Карасам, Каныбек жүрөт, өңү саал азыңкы; колу, бутунда кишен... мен кубанганымдан кыйкырып жибере жаздадым. Анан Каныбек да мени көрө коюп бирдеме дейин дегенче болбой ары түртүп кийрип жиберешти. Аңгыча болбой, сол жаккы чыккыйга бирөө

коюп калды. Карай салсам, палице. Түрү суук, бирдеме деп эле балдырайт. Көзүң жамандыкты көрбөсүн, чуркадым да кеттим! – деп күлүп койду.

– Шордуунун шору арылган эмес экен го?.. – деп Анархан көзүнүн жашын төгүп жиберди.

Жалпы адат боюнча жана Анархан менен Сакадай көңүлдөрүнө алар деген ой менен, Алым Ажарга өкүрүп барып түштү. Күлүкан баштап келиндер ыйлап бүткөн кезде:

– Абакебай ушунетип жетим калдым!.. Биз шордуунун багына абакемди ээрчите келсең болбойбу? – деп Сакадай бакырып келип Алымдын мойнуна асылып калды. Муңкангандар үчүн муңдуу баланын мукамдуу үнү кандай! Муңдуулардын ыйы кайта башталды...

Түшкө жакын бардыгы чогулуп барып мүрзөнүн жанына нан жасашып, молдолугу жок болсо да Карыпка жоромолдотуп куран окутушуп, үйгө карап кайтышты. «Чоң ата, чоң энем, өз энем жер алдында, абакем түрмөдө, биз шордуу эми кантип күн көрөбүз?» деген Сакадайдын сөзү дагы баарын ыйлатты.

Алым ушул жашка келгени Сакадайдын сөзүндөй күйгүзгөн сөздү, мундуу назик үндү угуп, бүгүнкүдөй өксөп ыйлап көргөн эмес. Жана калдайган калың айылдан ажырап жалгыз калгандыктын күйүтүн да тарткан эмес. Капчыгайдын каңгыраган ээндиги, Сакадайдын муңдуу үнү Алымдын эт жүрөгүн эзип, бардык кубатын алган сыяктанды...

Кеңеш алда качан бүткөн... Анархан Сакадай менен Эркинди алып Ошко бармак болду. Карып, Күлүкан экөө Катуу-Бакыт тарапка барып баш калкалап, жан бакмак болушту. Дарыяхан Алымдан сурангандыктан жана Алым өзү да Анарханды кыйбагандыктан, Дарыяхан Анархандар менен бирге кетмек. Алым болсо андалуу мындалуу бүлө болмок болду. Бул кеңеш жөнүндө эч ким иренжиген жок.

Күн бата Тушамадан өтүшүп, чоң капчыгайга келишти. Алдыда бара жаткан Карып коштошуп ажыраша турган мезгил жеткенин белгилегендей, атынын башын буруп тура калды да:

– Кана, Анархан балам, эми коштошолу! Өткөн-кеткен жамандык болсо кечиришели. Ушунеткен күндү көрүүнү эч кимибиз каалаган жок элек, бул да болсо кудаанын буйругу экен. Аманчылык болсо кетилген туяк жетилип, бөксөргөн аягыбыз кайта толгусу бардыр, – деп жашыңкы табышын чыгарып, Анархандын колун кыса кармады.

Келечек тагдырлар кандай болоруна көз жетпей, алыска ажырашып бара жаткандыктан, эски чердүү, муңдуулардын коштошуу ыйы башталды...

Мына кайгылуу капчыгай... Күндүзү бооруна жайылган малга, түндөсү жаркылдап оту күйгөн калың айылга магдырап, жандын, малдын түркүм үнүнө үн кошуп, кимдердидир кучагына калкалагандай болгон капчыгай, бүгүн малсыз, жансыз, калың айылсыз, каңгыраган... Кайгылуулардын үшкүрүгүнөн жаралгансып капчыгай ылдый муздак жел жүрдү. Сайда саны, кумда изи калбаган шордуулардын көз жашынан жаралгансып Балыктынын суусу жатат. Кокту-колотту туман басып, асманды кара булут каптады...

КАПАСТАГЫ ШУМКАРЛАР

Күн ысык. Адам көп. Көчө тартипсиз. Көчө менен бирөө желдирип келип же кош ат чеккен порумдуу извощик өтүп кетсе, көчөнү чаң басат да калат. Бирок, туулгандан бери адат болуп калгансып, буруксуган чаңдан эл көп жийиркенбейт.

Эски шаар, жаңы шаар болуп, Ош шаары экиге бөлүнгөндүктөн, экөөндөгү курулуш, көчөлөрүндөгү көрүнүш эки башка жана андагы жашаган адамдар да экиге бөлүнгөнүп турат.

Түрмөнүн күн батыш жагындагы экинчи көчөдөн чыгышка карай жаңы шаар болуп аталгандыктан, европалык форма менен үй салдырган европалыктар турат. Түрмөдөн бир көчө чыгышка басып барып оң тарапка бурулган жерде базар. Бул базарда соода кылуучулардын көпчүлүгү европалык. Базар анчалык чоң болбогону менен майда-чайда дүкөндөрү көп, ошону менен бирге эртели-кеч көчөнүн «көркүн» ачуучу «кабактар» бар. Мас болуучулар көп болгондуктан, «пиян базар» деген атка конуп кеткен. Чындыгында бул базар атына жараша бар эле. Мас болуп жыгылуу, эки экиден, топ-топ болуп кызыл ала кан жайышып урушуулар, бул базардын кызыгандыгы катарындагы көрүнүш боло турган. «Күмүш сарханалуу чылым чегейин десең эски шаарга бар, кайп болуп өлүп кетейин десең пиян базарга бар» деген лакап эл арасына жайылып кеткен.

Кылган иши жок болуп, күткөн үмүттөн эч натыйжа чыкпагандыктан Алым абдан зерикти. Беш тыйындык соодасы жок болсо да, таң эртеден бери жаңы шаарды кыдырды. Жакшы чыккан мусалладан эки чыны ичип, анча-мынча кызып да алды. Базардан чыгып төмөн келе жатканында оң кол тарабындагы казарманын дарбазасынан ат ойнотуп отуздай атчан солдат чыга келди. Алдында кара кашка ат минген офицер тири укмуштуу сурданып, муруттарын чычайтып, үстү башын жаркылдатып, кылычын кыңгыратып, көчөнүн ортосуна келип төмөн бурулду. Анын артындагы аскерлер да офицердин артынан бурулду. Бардыгынын мингени окшош кара ат, кылыч белде, тапанча жанда, мылтык ийинде, окшош кийинген. Алымдын көзүнө бир айылды азыр эле барып чаап келүүгө бара жаткандай көрүндү.

Көчөнүн батыш жаккы жээги менен төмөн карата ээрчий басты да алдынан чыккан татарга умтула:

– Бул салдаттар кайда барат? – деди.

Татар колу менен Ак-Бууранын капчыгайы тарапты нускады да:

– Шаардын баш жагына барып ат ойнотобу же башка жакка барабы, ачык билбеймин! – деп өтө берди.

Алым азыраак баса түшүп, шаардын башына карата төтөлөп бир көчө жогору барганында оң тарабы ачык талаа өңдүү болду. Бул талаанын нары жагында көркөмдөлүп жасалган көк үй, көк үйдүн төбөлөрүндө алтын сыяктуу жаркылдаган кресттери бар. Бирок, анын чиркөө экенин Алым билген жок, «оёздун турган үйү экен го» деп ойлоду. Сол тарабынан төбөсү жашыл сыр менен сырдалган көк үйдү көрдү да, «бул дагы бир чоңдун үйү экен» деп ойлоду. Чындыгында бул тепирейген көк үй, Ош шаарынын почтосу эле.

Алым эки жагын карап делдейип туруп, почтодон жогору өтө бергендеги сол кол тарапка бурулган бак арасындагы жолго түшүп кетти. Көп узабай – сол тарапка бет алып, Ак-Бууранын суусуна салынган Акимдин көпүрөсүнө барды. Эски шаардагы чоң көпүрөнү көрүп жүргөндүктөн бул көпүрөгө таңыркаган жок. Көпүрөнүн үстүнө чыгып, арылдаган Ак-Бууранын акканын, кирген буурадай ак көбүгүн чачканын карап туруп: «Сулайман пайгамбар өзүнүн даанышман улук даражалуулугу аркасында дөөлөрдү өзүнө багындырып, ошол дөөлөргө тетиги аскалуу тоону кестирип, ушул Ак-Бууранын суусун бери агыздырган экен» деген сыяктуу, элден уккан, элдин эски сөздөрүн эсине түшүрдү.

Алым көпүрөнүн үстүндө туруп, шаардан Акимдин багына карап чыгып бара жаткан эки аял, эки эркекти көрбөй тура берди. Аялдардын бири Алымды көрө коюп, көпүрөдөн тиги немени кетир дегендей кылып эрине карап кулдурады. Эркектердин бири катуу сүйлөп, кабагын үтүрөңдөтүп Алымга карап умтулду. Алым жалт карай салып чочуп кетти. Орустун эмне дегенине түшүнбөсө да, кабагын үтүрөңдөтүп, колун нускаганынан улам, жолдун оң тарабына чыга берди. Бирок, эмнегедир ыразы болбогондой катындар мурундарын чүйүрүшүп, ке-

тенчиктеше, дагы бирдеме деп кулдурашты. Эркек дагы колун нускап үтүрөндөп жолдун экинчи тарабын көрсөттү. Алым алардын эмне үчүн минтип жаткандарына түшүнбөй делдейип тура калды. Экинчи эркек чуркап келип Алымды түртүп жолдун сол тарабына чыгарды да, бир тээп түртүп жиберип, чөнтөгүнөн жоолугун алып колун аарчып, күлүмсүрөй беркилерге карады. Анын мындай «эрдигине» кубангандай, берки эки аял жан-алы калбай күлүштү.

Бул эркектин бири почта башчысы, экинчиси сооп орундарынын башчысы. Тиги эки аял ошол экөөнүн аялы эле. Алымдын көпүрө үстүндө турушу, андан жолдун жел тарабына тура калышы, тиги көпкөн аялдар үчүн эң жаман эле. Алар саякат кылып жүргөн жерлеринен Алымдайларды көргүлөрү келбей турган.

Бул господалардын эмне үчүн мындай мамиле кылгандыгына Алым эч түшүнбөдү. Муштумдарын түйүп, тиштерин кычыратып, эчен ирет чуркап барып коюп жиберүүнү да ойлоду.

Жашабыраак калган өзбек кетменин ийнине салып бак арасынан басып келди да Алымга салам айтып:

– Кайсы жерликсиң, тууган?

Алым тиги оруска бир тептирип, бир муштатып унчукпай кала бергендигине намыстанып, бул адамдан уялгандай төмөн карап туруп:

– Алайлыкмын.

– Базарлап келгенсиң го?

– Ооба...

– Дурус экен, иним... мен ушул жерлик өзбекмин. Мына бул бактардын арыгын чаап, суусун сугарам, – деп улутуна кетменин жерге коюп, тиги өйүздөгү бакты Акимдин багы деп коёбуз. Оштогу төрөлөрдүн бардыгы ошол бактын арасына сейилдикке барат. Албетте, иним, сен экөөбүзгө ал бак арасынан орун жок, – деп өзбек бир аз ойлонуп турду да, – атың ким, иним?

– Орунбай! – деди Алым.

– Менин атым да Орунбай, – деп, аты уйкаш чыккандыгына кубангандай өзбек күлүп койду.

– Ал бактын арасына биз барууга болбойбу, Орунбай аке?

– Ал бак арасы эмес, ушул жол менен жүрүүгө болбойт, – деп, Орунбай азыраак ойлонуп турду да, – ал бак арасына ак сөөк төрөлөр барат. Алар бизден жийиркент. Ошондуктан алар баскан, турган жерлерине бизди жүргүзгүлөрү келбейт. Көрдүңбү жана сени жел жагына чыгарышпай уруп, жолдун тиги тарабына айдап чыкты! – деп, Орунбай карап калды.

Орунбай бул сөздөрдү жөн салды гана Алымга боору ачыгандыктан айтса да, Алым үчүн «жерге кир, жигит эмес экенсиң, таяк жеп кала бердиң» дегендей сезилди. Уялганынан Орунбайга карабай төмөн карап кызарды. Алымдын уялганын сезе койду да:

– Эчтеме эмес, иним! Булар ак сөөк төрөлөр, бизди адам катарында көрүшпөйт. «Мышыкка оюн, чычканга өлүм» деген эмеспи. Дал ошондой! – деп, бир аз зээни кейип турду да, – менден он эки жаш кичүү Мамажан деген иним бар эле. Быйыл отузга чыкты, – деп, терең улутунуп, – ошол иним өткөн жазда ушул көпүрөдө турса, сулуу кыз колтуктаган бир орус жигит келет. Менин иним унчукпай тура берет. «Биз келе жатсак, калпагыңды алып жолдон тигиндей чыгып турбайсың» – деп, баягы кыз колтуктаган орус жигит иними жаакка коюп жиберет. Иним ачуусу чукул, курч жигит эле. Орус жигиттин эки жаагына эки чаап жиберет. Кызы бакырып кайра чуркайт. Аңгыча полица келип менин инимди кармайт. Ал жигит ушул Ош Акиминин Маскепте окуган уулу экен, ал иним ошондон бери түрмөдө жатат. Эмне болору белгисиз. Менин оюмча жана, – деп, ары жактан темир күрөк көтөрүп келе жаткан орто жаштуу орусту көрсөтө, – Сергейдин оюнча менин иними сот кесет. Бирок эче жыл кесет? Барыдан мурда Шиберге ай-

дап жибербес бекен? – деп, Орунбай көзүн жашылдантып кандайдыр иштин айласын сурагандай Алымга тигилди.

– Демек, кылмыш иницизден болбогондон кийин адилеттик кылышар, – деди Алым.

– Ээ, иним, адилеттик асманда, тепкичи акчадан эмеспи, – деп, жардамсыз, амалсыз экенин далилдегендей Орунбай үшкүрдү.

– Кимдин акчасы көп, адилет ошонуку колдо! – деп, ороп жасалган тамекисинин түтүнүн буркурагы, достук күлүмсүрөш көз караш менен, Сергей Алымга көз кысып койду.

«Адилеттик асманда, тепкичи акчадан» деген макалга Алым абдан уюду. «Зуннахундун байлыгындай байлыгым болсо, Каныбекти гана эмес, Ош шаарын бүт сатып албас белем» деген ой да эсине түшүп кетти.

– Иним, Алайлык экениң ырас болсо, сенден бир сыр сурайынчы, – деп Орунбай оңтойлонуп турду да, – жакында инимин зайыбы түрмөгө тамак кийирди эле. Ошондо иним тасторконго ороп бир нанды кайта бериптир, туткунда жаткандын колу тийген нан теберик эмеспи деп, бардыгыбыз чогуу отуруп жейли десек, арасынан кат чыкты. Катка: «Аке! Мен жакшымын. Эмне болорубуз маалум эмес. Түрмөдө киши көп. Мени менен бир камерде Каныбек деген кыргыз жигит жатат», – дегенде Алымдын көзү жайнап, өңдөрү өзгөрүлө түштү; Орунбай Алымдын кыяпатын байкай койдуду да, – эмне, иним, сен Каныбекти тааныйсыңбы?

– Жок, жок, айта бериңиз! – деп, Алым шашуу менен бирге ыңгайсыздана түштү.

– «Каныбек абдан сонун жигит экен, мен аны бир туганым сизден да артык көрүп кеттим. Эгер анын башынан өткөргөн окуясын сиз уксаңыз, ыйлабай отуруп укпас элеңиз. Ал өзү кадимки Айдарбек датканын каралы экен. Кашкар түрмөсүнөн мурдагы жылы чыгыптыр. Эми бул түрмөдө отурат. Бирок, ал кески, кесеп, ууру эмес. Азаттык үчүн көп азаптарды кечиптир. Аке! Мен десең

ушул Каныбек үчүн бир жакшылык кыл. Карыган чоң ата, чоң энеси жана өз энеси, жаш карындашы, жаш алган аялы, жаңы төрөлгөн баласы калыптыр. Мындан беш жыл мурун Карымжан байбачага тери алып келип беремин деп Алайга барбадыңыз беле. Ошондо Чоко деген чалдан көп арзан тери алдым деп кеп салгансыз. Каныбектин үй-бүлөсү, ошол Чоко деген чалдын айлында экен, өзүңүз эптеп барсаңыз да же Алайдан келген кыргыздан болсо да сурап, үй-бүлөсүнүн амандыгын эптеп билдириңиз!» деп жазыптыр. Эми сен Алайлык болсоң, ошол Каныбектин үй-бүлөсүн билесиңби, алар аман-эсен барбы? – деп, Орунбай Алымга тигилди.

– Мен Каныбекти билемин. Бирок, сыр алышып көргөн жигитим эмес. Чоң ата, чоң энеси жазында келте оорудан каза тапкан. Өз энеси жазында ошол Каныбектин күйүтүнөн жүрүп каза болду. Аялы, баласы, карындашы аман-эсен. Бирок, ал үй-бүлөсү жакында Ошко көчүп кетти деп уктум эле. Кайда, кимдин короосуна көчүп келгенин билбейм. Алым деген иниси да көчүп келсе керек...

– А, а... туура. Алым деген иниси катка да жазылган.

– Ал эмнеге келген? – деп, сөзгө аралашууга аракет кылгандай Сергей сурады.

– Ким билет! Ошол агасын түрмөдөн чыгаруу жөнүндө келсе керек.

– Алым өзү байбы?

– Кайдан бай болот, бир атынан башка эчтемеси жок боло турган.

– Ой, анда эчтеме чыкпайт! – деп, Сергей колун шилтеп койду.

– Орунбай аке! Эгер мүмкүн болсо, соопчулук үчүн бир молдого кат жаздырып, Каныбекке берип жибербейлиби? – деп, Алым ойлонуп тура калды да, – эгер анча-мынча тыйын керек болсо мен деле жардам кылайын, соопчулук үчүн, – деди.

– Жакшы болот. Бирок, кимге жаздырабыз? – деди Орунбай.

– Анда сеники үй жанында, кун-кун кийкирип асан чакырып жаткан молдо бар эмеспи, – деди Сергей.

– Ал молдо курусун. Өгүнү иниме кат жазып бер десем болбой койгон, – деп, молдону жек көргөндөй Орунбай терс карай берди.

– Анда мен өзү жазат. Мен орусча жазат. Анда окуп берсе орус көп табылат – деп, Сергей чөнтөктөрүнө кол сала баштады.

Алым жанагы орустан таяк жеп калгандыктан, Сергейди жакшы көрбөй турган. Анын мынчалык эпилдешинен шек алды. Орунбайга жал-жал карап туруп:

– Жок, орусча жазууга болбойт. Балким, окуп берүүгө орус, табылбай калар, – деди.

– У-у-у... мен түрмөдө жаткан орустарды кун-кун көрүп атам, – деп, Сергей чөнтөгүнөн бир эличе карындашын алып, Орунбайдын чоң бычагы менен учтап, тамеки орогон кагазынан алып, эмне деп жазайын дегендей Орунбай менен Алымга карады.

– Мейли, кайсы молдого барып жалынат элем, андан көрө өзүң жаз. Сен деле мага окшогон шордуусуң го! – деп, Орунбай жаздыра турган сөзүн даярдагандай, ойлонуп калды.

«Кайда болсо орус чоңдук кылса, бул орус кайдан жүрүп шордуу болот?» деген ойду ойлоо менен Алым Орунбайга карады.

– Ой дат, шорубуз бар экен. Бечара чалым шоруң көп экен! – деп, жыгыла тура жүгүрүп келе жаткан аялды көрүп, аялы экенин тааный койду да, Орунбай ордуна ыргып туруп, аялын утурулады. Аялы бир кыйын укмуш менен келе жатканын сезгендиктен, Алым менен Сергейлер да турушту.

– Эмне болду?

– Вай шорум курусун!..

– Эмне!

– Мамажанды Шиберге айдап кетип жатат дейт.

– Ким айтты?

– Бүгүн келиниң түрмөгө барган экен. Түрмөдөн бир канча адамды айдап чыкты дейт. Караса Мамажан, «Бизди Шиберге айдап кетип жатат, кайыр кош болгула!» – деп кыйкырып ыйлап жиберди дейт, – деп, Орунбайдын аялы күйүккөндүктөн жана ыйлагандыктан өпкөсүн баса албай энтикти.

– Шорум кайнаган экен го! – деп, бакырды да, Орунбай сууну бойлоп, эски шаарды көздөй жүгүрдү. «Ой дат» тап, анын артынан аялы жүгүрдү.

«Балким, Каныбекти да айдап бара жаткандыр» деген ой менен, алардын артынан Алым да кетти. Кат жазууга даярданган Сергей ошол калыбы менен селдейип ээрчий карап туруп калды.

Түрмөдөн эски шаарды көздөй кете турган жалгыз көчөнүн көрүнүшү бир паста өзгөрүлдү. Өдө-төмөн чапкылаган полицейскийлердин өкүмү күчтүү болгондуктан, төө жөргөмүштөй тарбандаган арабалар, коңгуроосун шылдыраткан ак шейшептүү извощиктер, аркы-терки жүргөн адамдардын жүрүү-туруусу тыйылды. Алда кандай шумдукту күткөнсүшүп, көчөнүн эки тарабындагы үйлөрдүн адамдары кенедей терезесинен, эшиктин тешигинен көчө тарапты карашат.

Эки өзбек, эки кыргыз, бир тажик, калгандары орус, бардыгы он эки киши. Өңдөрү солуган гүлдөй саргайыңкы. Бардыгынын кийгендери боз, колу, буттарында зоолу... Эриксиз кордукка, чексиз зомбулукка көнгөндөй, ким менендир көрүшүп акыркы сөздөрүн айтууга аракет кылгандай, көздөрүн жалжылдатышып, көчөнүн эки тарабын карашат. Сокур болсо кулагы менен уксун дегенсишип, колу, буттарындагы чынжырларын шалдыратышат.

– О, журт! Орунбайдын иниси Мамажан он жылга кесилип Шиберге бара жатат, – деп оң жагындагы дар-

базага карап, ыйламсыраган үн менен, Мамажан кыйкырып жиберди.

– Өмүрү узун болсун! – деген аялдын үнү айдалып бара жаткандарга шашпай угулду.

Мамажан кыйкырганда, анын артындагы солдат Мамажанды мылтыктын кундагы менен бир койду да:

– Унчукпа!

Мамажан бети менен жыгылып кете жаздап барып сендиректеп кайра түзөлдү.

Бул туткундарды чак түштө элдин көзүнчө айдоодогу максат: элдин үшүн алуу эле...

Алым өлдүм-талдым дегенде үйгө жетти. Эки жагын каранды. Короодо эч ким көрүнбөгөндүктөн үйгө чуркап кирди. Алымдын кумсарган өңүн көрүп Анархан менен Дарыяхандын жүрөктөрү оозуна тыгылды.

– Эмне болду кокуй?

– Жүргүлө! Түрмөдөн бир канча адамды Шиберге айдап бара жатат дейт. Балким, алардын арасында Каныбек болуу мүмкүн. Кучакташып көрүшүп, колубуз менен тамак бере албасак да, көзүбүз менен көрүп калалы, – деп Алым чакадагы муздак сууга умтулду.

Сооронбайлар Ошко жума сайын келип тургандыктан, бирде болбосо бирде, кокус таанып калып чатак чыгарабы деп, Анархан менен Дарыяхан, көчөгө чыкканда дайыма паранжи жамына турган болушкан.

Сакадай «мен да абам болсо көрүп калайын» дегендиктен, Эркинди таштаар адам жок, Дарыяхан көтөрдү.

Көп убакыт өткөрбөй, бардыгы эски шаардагы көпүрөнүн батыш тарабына өтүштү. Бирок, эл кандай, имиш-имиш сөз угула калса, бири көрүп чуркаса, бир тобу көрбөй чуркамай адаты бар эмеспи. «Бир канча күнөкөрдү Шиберге айдап бара жатат» деген кабар желден мурун желектей желбиреп шаар ичине тарагандыктан, көчөнү көлдөлөң тосуп эл небак чогулган. Чогулгандардын миңден бирөө айдалып бара жаткандардын жакыны.

Араңдан зорго Алымдар элдин алдына чыгышты. Жаңы шаардан бери түшө берген кыяда, кырк чакты солдат тегеректеп туткундарды айдап келе жатышты. Өңкөй боз кийимчендердин ким экендигин алыстан тааныбаса да, элдин эки көзү айдалып келе жаткандарда...

Элдин көпчүлүгүн көрүп чочулашканбы, жарактарын жаркылдатып, алчылантып аттарын жулкунтуп элдин алдын тоскон полициялар көбөйүп кетти.

Көпүрөнүн батыш жаккы өйүзүнө өтө бергенде сол кол тараптагы чоң чайкананын чарпаялары адамга жык толгон. Бирок, бул чайкананын ээси чоң бай болгондуктан, чайканада отургандар жөнөкөй адамдар эмес, байбача, соодагер, эшен, кожо, молдо, төрөлөрдүн тукумдары.

Чайкананын көчө жаккы четиндеги көк килем менен жабылган чарпаяда, тарпка үйүлгөн ак кажыр баштанышып, өңчөй боз кийинишип, баштарына селде чалган бир топ молдолор отурушат.

– О, Куданын жакшы көргөн пенделери! – деп, бир молдо үнүн катуу чыгарып, элди айландыра карап, дүйнөдө эч күнөө кылбаган бир момундан бетер үнүн мукамдуу созуп, – отуз күнкү орозоңу кармап, беш убак намазыңды үзбөй окуп, малыңдын садагасын, орозоңдун питирин бер. Кудасага кулчулук кылып, падышага накаарат кылба, «падыша Куда эмес, Кудадан жудаа эмес» – демек падышага накаарат кылган адам же кара санап кастык кылган адам бул дүйнөдө эч качан жарыбайт, тиги дүйнөгө барганда бети кара күнөкөр болуп, дозокко түшөт. «Куданын буйругу узун, ак падышанын укуругу узун». Кимде ким карасанап кастык ойлосо, ал адам тиги айдалып бара жаткандардын кейпин кийбей койбойт, – деп молдо колу менен айдалып келе жаткандарды көрсөтүп «менин сөзүмө эл уюдубу же жокпу» деген ой менен, элди тегерете карап калды.

«Күнөкөр кандай, күнөкөр кандай,

Көзүңөр менен көрүңөр.

Ар балаадан сак болуш үчүн,

Садагаңарды бериңер!» –

деп узун бойлуу, боз чапанчан, ак селдечен бирөө колундагы патнос менен оозунан чыккан үнүн кубулжуткан болуп, ырдап коё берди. Анын ырдаган ырына жана патнос менен үнүн кубулжуткандыгына караганда, ушундай учурларда дин жомокторун айтып, динге байланыштуу ырларды ырдап, элден кайыр, садага жыйнай турган кожо, молдо, эшендердин жарчысы экендиги көрүнүп турду.

– Баракелди!

– Уул экенсиң!

– Кан катынын күнөөлөп, мунаранын башынан таштатканын ырдаңыз!

– Ырас, ырас... ошол өңдүү эрине карасанаган катындардан, падышага кастык кылган күнөкөрлөрдүн икаяларынан баштаңыз! – дешип, тегерегинде отургандар мактангандай ырчысына карашты. Куураган арчадай кулжуюп отурган молдо, эшендердин жайып койгон жоолугуна туш тараптан кайыр, садакалар келип түшө баштады.

Бабабек байдын уулу Каримжан, жоолук жайып отурган молдолордун жанына келип тура калды да, оң колу менен оң жаккы төш чөнтөгүнөн он сомдук кызыл кагазды булактатып сууруп чыкты да, эки жакты карабай көзүн сүзүп, акча кармаган колун төмөн сунду. Анын марттыгы менен байлыгын куттуктап урмат кылгандай, төрт молдо жоолуктун төрт бурчунан кармап өөдө тосо коюшту. Каримжан акчаны жоолукка акырын таштады да, сол колу менен сол жаккы төш чөнтөгүнөн күмүш саатын алып, акырын ачып кулагына тыңшап, кайта салды. Сүзүлгөн калыбы менен акырын башын көтөрдү да:

– Өзүңөрдүн жаныңар үчүн кайыр-садакадан тартынбагыла, агайындар. Кайыр-садака бул дүйнөдө да, тиги дүйнөдө да жанга аралжы болот. Өз жанына кайыр-садака кылбай Кудайды унуткан адамдар тетигилердей болот, – деп, Каримжан сол колу менен айдалып келе жаткандарды нускады.

– Оомийин, ар балаадан Кудaa өзү сактап, ар дайым Кудай сизди кем кылбасын! – дешип, молдолор Каримжанга карап бата кылып жибершти.

Садака үчүн Каримжандын он сом ташташы, бардык кожо, молдолордун чуулдап бата кылышы карап турган эл үчүн мурун болбогон окуя сыяктанды.

Туткундарды айдап келип калышты.

– Тиги кыргыз экен.

– Тетиги баягы Митке «тентек» экен.

– Тигиниси баягы Орунбай кембагалдын иписи Мамажан экен! – дешип, күбүр шыбыр сөз күч ала баштады.

Каныбек алдыңкы катарда келе жатат. Өңүнөн азып калган. Алда кимди издегендей, көздөрүн алаңдатып, элдин арасын карайт. Жалгыз Каныбек эмес, бардыгы ушунетип карашат. Кимдендир акыркы жардам сурагандай көздөрү жалдырашат. Бирок, алардын көз карашы, темир капаста жалдырап чалгындырын жыртып, учууга зар болуп отурган шумкардан эч айырмасы жок эле.

– Анархан жеңе! Тигине! – деп, Алым акырын гана шыбырап, Каныбекти көрсөттү.

– Садагаң акем! – деп, Дарыяхан ыйлап жиберди.

– Кантип учурашабыз! – деп, Анархан чыдамсыздык менен Алымга карады. Алым айласыз терең улутунуп койду.

Дарыяхан паранжысын ачып, Эркинди жогору көтөрүп, Каныбек тарапка колун нускады:

– Тигине атаң! Атаң... тигине, карачы. Көрдүңбү, садагаң... ошол сенин атаң! – деп Эркинге аныктап атасын көрсөтүүгө аракет кылгандай, өзү Каныбектин көзүнө көрүнүп, таанылууга шашкандай илгерилеп умтулду. Бирок, сол тарабындагы атчан полициянын кыйкырыгы Дарыяханды чегинтүүгө аргасыз кылды.

Каныбектин көзүнө көрүнүп калууга аракет кылып Анархан да паранжысын ачты. Анын алдында Сакадай турат. Анын өңүндө кубаныч менен кайгынын белгиси аралаш турат. «Мына абам келет. Аны менен көрүшөбүз,

сүйлөшөбүз, бирок энемдин өлгөнүн угузабызбы же жокпу?» – деген сыяктуу суроолор эсине эчен келип, эчен кетүүдө... Чындыгында бул өңдүү кыялдар Анархан менен Дарыяханда да жок эмес эле...

Каныбек Алымды көрө коюп, көптөн жоготкон жогун эми тапкандай, кубанычтуу көрүнүш менен умтула:
– Аман-эсенсиңерби? – деди.

Бирок, Алым мындай тар жерде эмне деп жооп кайтарарын билбей, Сакадайды алдына тургузуп, Анархан менен Дарыяхандын колун кармап калып башын ийкей, Эркинди көрсөтө колун булгады. «Аңдыгандар болсо көрүп калбасын» деген ой кылт эте түшкөндүктөн, эки жагындагыларды жалт-жалт карай салды.

Сакадай көзүн жашылдантып карап турат. Эгер Каныбек «садагаң Сакадай» деген үнүн чыгарса, ал бакырып жиберүүгө да даяр эле. Бирок, «абам азыр биз менен көрүшөт, абам келип мени мурун өбөөр бекен, же баласын мурун өбөөр бекен» деген ой күчтүү болгондуктан ыйлаган жок.

Алымдын аракетинен Каныбек бардыгын тааныды. Жүгүрүп келип баласынын бетинен өөп, бардыгы менен учурашууга эрксиз болуп:

– Бардыгыңан айланайын!.. кош болгула!.. жыйырма жылга кеттим! Үмүт үзбөгүлө, келермин! – деди.

Бирок анын «үмүт үзбөгүлө, келермин» деген сөзү өтө бош, жашыган үн менен чыккандыктан акыры угулбай да калды.

Бул жерге чогулган элдин бардыгы дээрлик, базарга келген өзбек жана кыргыз болгондуктан, Каныбектин сөзү кимге айтылып жаткандыгын эч ким байкаган жок.

Каныбектер суунун батыш тарабындагы көчө менен Анжыянга кетүүчү чоң жолго карап бурулушту.

Баятадан берки үмүтү, ойлогон таттуу кыялы бошко чыккандай:

- Жеңе! Абам чын эле бизге келбейби? – деди, Сакадай.
- Келсе кана, садагаң? – деп, Анархан ыйлап жиберди.

– Сен бала эмессиңби, эчтеме дешпес, чуркап барып учураш! – деди, Дарыяхан.

– Чурка! – деди Анархан дагы.

Анархандын «чурка» деген сөзү амалсыздын чарасы эле. Эгер Сакадай барып Каныбекке өптүрүп келсе, дал ошол Каныбек өпкөн жеринен өзү өбүү эсине түшө калды эле.

– Абаке! – деп, Сакадай бир бакырды да Каныбекке карай тызылдаган бойдон жүгүрдү. Амалсыз жалдырап жаткан Каныбек, Сакадай чуркап келе жатканын көрүп, уялашын кучактай алып бооруна кысып; бир эмес миң өбүүгө даяр болуп, колун жайып, бурулуп тура калды. Сакадай жолун торогон полицелерден буйтап отуруп Каныбекке эшик-төрдөй калганда, туткундарды айдап бара жаткан солдаттын бири Сакадайды тосуп туруп, кайра ыргытып жиберди. Аркы жакта бара жаткан солдат Каныбекти желкелеп айдап жөнөдү. Сакадай тура калып дагы умтулганда, бери жактан чуркап барган палице Сакадайды колдон алып ыргытты. Сакадай чыңырып барып, буртулдаган чаң арасына жатып калды. Артынан бир ак сакал орус чуркап келип, Сакадайды жерден көтөрүп ала койду.

Сакадайдын айрылган бетинен аккан каны, чырылдаган үнү, көрүп тургандардын көз жашын эркисиз төктү...

Бетинен кан агып, эскилөө ак көйнөгүн кызыл-ала кан кылган бир өзбек чуркап келип орус чалдын колундагы Сакадайды ала коюп:

– Ыйлаба, кызым! О, бечара! – деди, кызды сооротуп.

Бул, Мамажанга учурашам деп умтулуп палицеге бетин айра чаптырып алган Орунбай эле...

Орунбайдын аркасынан аялы, келини, Анархан, Дарыяхан, Алымдар бара жатты. Алар менен бирге төрт жашар эркек баласын жетелеп, ботодой боздоп бир орус аял менен жанагы чал келе жатты. Муңдууларга муюшуп, кайгыларын бөлүшө тартышчуудай, кайгырган сөздөрүн айткан болушуп, көп эркек, көп аялдар көз жаш-

тарын төгүп келе жатышты. Мундуулардын мукамдуу үнү, буркураган күйдүргү сөздөрү, көргөндөрдүн көз жашын төгүп, көңүлдөрүн жарадар кылды. Капастагы шумкарлар болсо, алда кайда алыстап, Сулайман тоосунун түндүк тарабы менен батышка карап бурулуп, көрүнбөй калды...

ТУТКУНДАР СЫРЫ

«Жол азабы, көр азабы». Каныбектер жолдогу станцияларда же шаарсымактарда сандалып жүрүшүп, бир ай дегенде Самарага, алты ай болот дегенде Иркутскийдин түндүк тарабындагы бир селого барышты.

Селонун тегерегинде иштеле турган казыналык жумуш көп болгондуктан, бул село сүргүндө жүргөндөрдүн лагери болуп эсептеле турган.

Бул жерге келер менен Каныбек мурунку үйүр алышкан жолдошторуна ажыраган. Октон качкан чилдей кылып, ар кимин ар тарапка бирден бөлүп жиберген. «Үйрөнүп, сыр алышкан жолдошторду дагы көрөр бекемин?» деген суроо Каныбек үчүн табышмак.

Март айы болсо да азыр бул жерде жаз белгиси жок. Жер бети актан кепин оронуп, «а» десе ооздон буу буркураган ызгаардуу суук.

Селонун чыгыш жаккы четинде окшош салынган бир нече үй, үйлөрдүн аралыгы он саржандан: бул үйлөрдүн айланасы узун шырмыйлар менен бекитилип, темир зымдар менен чырмалган. Жумушу барлар тийиштүү жерден руксат алып келбесе, бул жерге келүүгө село адамдарынын акысы жок.

Каныбек төрт адам менен бир бөлмөдө. Бөлмөнүн түндүк тарабына кыркасы менен тактайдан секиче жасалган. Ардактап жагылган жарык жок, печканын оозунан көрүнгөн оттун жарыгы өңдү даана көрсөтпөсө да, жүргөн-турганды көрсөтүп турат. Бөлмөнүн ичи алдагандай чирип бара жаткан көк жыттанат. Бирок иреге

тарапта кереги тийген жаман челектин жыты каңылжарды жарып тургандыктан үйдүн көк жыты эч кимге сезилбейт. Каныбек, адеп келгенде үйдүн жытынан жийиркенип, тамагы ооруп жүрсө да, кийинки күндөрдө үйрөнүп кетти.

Каныбек эки-үч жараңканы печкенин ичин көздөй ыргытып койду да, секиче тактайдын үстүндө жаткандарга карап калды.

Тиги жаккы четте жаткан украиндык Давиденко, эти толмоч адам. Дайым сүйлөөрдө көзүн ачып-жумуп, мурттарын сылап алмай адаты бар. Күчү жок сууга жүгүргөн тегирмендей жоон үнү менен күрүлдөп сүйлөгөндө, Каныбектин күлкүсүн келтире турган. Анын сол жагындагы жаткан Иванов деген орус, жашы кырктарга барып калган; атууга деген өкүмү бузулуп, жыйырма жылга кесилип келген. Атуу камерасында үч ай жатканда бузулуп калганбы, өтө тез ачууланып, ачуусу келгенде сөзүнүн көбү билинбей да калат; сакал-муруту аппак, сөөктөрү москоол, сары киши; бирок өтө арык болгондуктан тарамыштары чыгып, көрүнүшү абдан начар; бирөөгө ачуусу келип же жолдошторунун бир кылыгы көңүлүнө жакпай калса, жер тепкилеп ыйлап жиберет. Анын сол жагындагы жаткан Эрнс. Аты жана өзүнүн айтууна караганда немец, тилине караганда орус, жашы отуздарга жаңы чыккан, абдан толмоч, кабагы терең, дайыма күлүмсүрөп турат. Бирок сөзгө абдан сараң. Жолдоштору аңгеме айтса жан дили менен тыңшайт, өзүнө сөз кезеги келгенде көмкөрөсүнөн түшүп жатып алат. «Бул кайдан чыккан шайтан эле? Эмне үчүн биздин жалынып жалбарганды укпайт? Бул чын күнөлүү киши эмес, бул биздин арабызда жүргөн тыңчы. Мындай шайтандарды арадан жоготуш керек» деп, көп учурларда Ивановдун ачуусу келет. Бирок Эрнс сөз айтпай, карап коюп, күлүмсүрөп жата бере турган. Сөзгө сараңдыгына жараша анын боорукерчилиги күчтүү. Кокус

жолдошторунун бир жери ооруса же капа болуп турса, Эрнс ошол жолдошунун көзүнүн агы менен тең айланып, жанынан чыкпайт. Ооруганына тамак алып келүү, суу алып келип берүү, өз тамагынан арттырып берүү анын адаты. Он күндөн бери Ивановдун ичи ооруп, көп учурларда тамакка бара албай калганда Эрнс тамак алып келип берет. «Сенин бул мүнөзүң эң жакшы. Бирок, эмне үчүн сен бизге сырыңды айтпайсың тууган?» деп, көп учурларда Иванов Эрнстен сурайт. «Эмне сырды айтмак элем? Силердин сырдан менин сырым башка дейсиңби?» деп, Эрнс күлүп коёт.

Эрнстин сол тарабында жаткан Муслимахун, жашы отуздан жаңы ашкан уйгур, өңү сары, сакал-муруту жок, көсөө, башы жалтыраган таз, бою жапалдаш, анчалык эткээл эмес. Сырдашууга ачык айрым. Жолдоштору башынан өткөргөн турмуштарын, көргөн кордуктарын айтып жатканда болуш, бий, казы, старчындардын же палице, суд, төрө, уезддин аттарын укса, эчтемеге карабай «башыңны жейдуган...» деп жаман сөздөрү менен сөгө берет. Бирок «бээсала бай якшы, бээмасала бай якшы; иесала май якшы, иемасала май якшы» деген макалын айтып тура калгандыктан Иванов бул макалды жактырбай, бул макалдын жакшы эмес экендигин айтып уруша кетет.

Давиденко помещиктердин кол алдында кызмат кылып келген дыйкан.

«Дыйкандарды уюштуруп, помещикти өлтүрүүгө аракет кылган жана «бунт» чыгарууга аракет кылган» деген күнөө менен айыпталып, он жылга кесилип келген. Анын мойнунда дагы сегиз жыл бар.

Иванов 1905-жылкы революциянын жөнөкөй катышуучуларынын бири болсо да, революционер деген наам менен он беш жылга кесилип келген.

Эрнстин кимдиги, эмне үчүн түрмөдө олтургандыгы белгисиз. Муслимахундун тарыхы баарыга маалым. Ал өз тарыхын сулуулап айтуудан чарчабайт. Айрыкча кийинки

күндөрдө өтө шайыр болуп кетти. Күндөн күнгө анын кубанычы чоң, мойнуна кесилген сегиз жылдын бир гана айы калды.

Сегиз жылдан бери түрмөдө орустар менен бирге жүргөндүктөн Муслимахун орусча тилди эң жакшы билет. Каныбек экөөнүн мамилеси жакшы, тиги үчөөнүн бир сөзүн да калтырбай Каныбекке айтып берип жана Каныбектин бир сөзүн калтырбай тиги үчөөнө айтып берет.

Эрнс акырын башын көтөрүп, эки жанында колдорун төбөсүнө алып чалкасынан жаткан Давиденко, Иванов, Муслимахун үчөөнү карады да, печке алдында терең ойго түшүп, селдейип турган Каныбекке тигилип:

– Каныбек!

Каныбек жалт карай салды да, терең улутунуп жиберди.

– Эмне селдейип турасың? Сен мындай ачуу ойчул болбо, ар бир ачуу кайгы, телмирткен терең ой, адамдын өмүрү үчүн уу болуп эсептелет. Кел, мындай отур! Баягы кыздын ойнундагы ырдадым деген ырыңды ырдачы! – деди Эрнс.

Эрнстин мынчалык эзилип көп сүйлөгөнүнө кубангандай Муслимахун ордуна тура калып, Эрнстин сөзүн Каныбекке айтып берди.

Каныбек азыраак жылмайып, акырын келип отурду да:

– Туйгундан жалгыз туулган

Бозум түлөк шумкармын,

Кара байыр казан ат,

Какырдуу чөлдүн тулпармын;

Кайрып таптоо келишсе,

Кажыбай мен да чуркармын!.. –

деп мукамдуу обонго салып, аягын созолонтуп барып бүтүрдү да Эрнске карап күлүп койду.

Эрнс бир топко ойлонуп турду да:

– Жакшы ыр, мен жакшы көрөм. Мындан революциялык ыр чыгарууга болот! – деп айтып жиберди да, жашырын бир сөзүн абайсыз айтып жибергендей, эки жа-

гындагыларды карап туруп, – революциялык ыр чыгарбаса да, биз өңдүүлөр ырдап жүрүүгө болот, – деди да төмөн карап ойго кетти.

Баятан бери Давиденко менен Иванов да Эрнстин бүгүнкү мүнөзүнө жана сөзүнө кызыгып таң калгандыктан, орундарынан туруп тыңшап калышкан.

– Эрнс! Мен өзүм жумушчумун. Жумушчу адам ар дайым иштин тууралыгын, чындыгын, ачык айрымдыгын сүйөт. Мүмкүн жумушчулар арасынан кытмырлар да чыгар, ага талашым жок. Мен өзүм ачык айрыммын, жанымда жүргөн адамдан кенедей сырымды жашыргым келбейт. А сен андай эмессиң; – деп таарынгандай терс карай берип, – эчтеме билбегенсип жүрдүң эле, эми «революция» деген сөздү чыгарып отурасың. Кайсы революция жөнүндө айттың? – деп, Иванов тигиле калды.

– Кана, тууган, эгер сырыңды айтсаң биз сага ишенебиз, айтпасаң ишенбейбиз, анда сен биздин арабызда амал менен жүргөн арам кыял адамсың, – деп Давиденко жоонуну менен салмактуу тарттырып ишендире айтты.

– Түн узун, эртең жумушка чыкпайбыз, – деп Муслимахун менен Каныбек жаалай башташты.

Эрнс көпкө чейин унчукпай төмөн карап турду да:

– Менин сырымды айтууга мүмкүн эмес. Эгер айта турган болсом, арабыздан чатак чыгууга мүмкүн. Себеби: сырыма сиздер ишенбейсиздер. Кимде ким менин чын сырыма ишенбесе, мен ал адам менен өлүшкүм келет, – деп жолдошторуна кырка карап туруп, – жарайт, айтайын. Бирок сиздерден менин суранарым, менин сырым жөнүндө эч кандай талаш чыгарбагыла, ишен ишенбе, уккан бойдон кала бергиле, – деп катуу үшкүрүп, орогон тамекисин күйгүзүп, чоң тартып, түтүнүн кайра бурулдатта үйлөп, – менин атам чоң помещик, беш жүз теше жери, ал жерде иштеген көп адамдары бар. Албетте, атам помещик болгондон кийин менин кандай тарбияланып чоңойгондугум белгилүү.

Университетте окуп жүргөн кезим.

Күндөрдүн биринде, сабактан кийин жаткан жериме үч бала келип калды. Алар тамашалашып отуруп папирос сурады. Жок деген сөзгө ишенбей, илинүү турган костюмдун чөнтөгүн аңтара башташты. Мен алардын папирос тапшай куру кол чыгарына күлүп турганымда бир кат сууруп чыгышты.

«Эрнс, падыша, байларга каршы революциялык иштериң кандай? Мен жазган эки катты алыпсың, жашырын басылган китепчени окуп түшүнгөндүрсүң. Помещиктин баласы болсоң да, падыша, бай, помещиктерди кулатууга даяр экендигиңди билем. Өзүңдүн оюңду толук жазып, белгилүү адрес боюнча жибер. Кош мырзам!» – деп, жазылган катты шатыратып окуп чыгышып, көздөрүн алайтып мени карап калышты. Дал ошол минутада өзүмдүн эмне болгонумду билбейм...

Арадан он минута өткөн кезде эки полицейский кйрип келди. Мен эсим ооп калганда, ал үчөө директорго барып, директор полиция чакырыптыр.

Эки полицейский үйдүн ичин аңтарды. Эчтеме табышкан жок. Бирок мени айдап барып камап койду.

Беш күн өткөндөн кийин «революционер» деген сөздү мойнума тагып, он жыл өкүм кылды. Бирок атам байлыгынын күчү менен суддун өкүмүн буздуруп, мени куткарып алды.

Бул иш үчүн атам мени көп кыйнады. Урду, тилдеди, менин айткан сөздөрүмдү көп учурларда четке какты. Мен ишеничсиз киши болдум. Менин иштерим газетке басылып чыккандыктан, «биздин наамды, кадыр-баркты булгадың» деп, энем да жемелөөчү болду. Ойноп күлгөн теңтуштарым менден алыстады.

«Бузукулук ишти, мага каршы революция ишин окуганча чарбачылык ишин оку» деп, атам чарбачылык ишке салды. Кантем, окууну жыйыштырып амалсыз атанын айтканын орундатууга туура келди.

Саат чыкылдап жылып, күндөр өтүп жатты. Ички жумуштарды мен тындырып тургандыктан, атам тышкы иштери менен болду.

Өзүмө даражалаш теңтуштарымдан ажырагандан кийин, энемдин маңдайында соксоюп жалгыз отуруу көңүлүмө жакпады. Көп учурларымды иштеткен жумушчулардын арасында өткөрөм. Ата, энемдин ачуу тилин көп уккандыктан жумушчулар арасы мага тынч жана көңүлдүү болуп туюлду. Атам сыяктуу каарып, уруп-сокпогондугумдан болуу керек, жумушчулардын мага мамилеси жакшы болуп кетти. Жаштары кадырлап, карылары жалынып туруучу болду. Бирок мен өзүмдүн сырымы жана революция жөнүндө билгенимди алардын арасында айтууга шарт жок эле.

Себеби кай бир адамдар атамдын тапшыруусу боюнча мени андый турган.

Бир күнү кечинде жумушчулардын жаткан жерине бардым. Кыз, келин, жигиттердин бардыгы чогулуп тамашалашып турган экен, мени көрө коюп салам берип тура калышты. Бирок менден ыйба кылыштыбы же дагы бир жумушка буйрат дештиби жалдырап карап калышты. Анчейин тамашабы дедим эле, «эртең жумушка чыкпай турган күн болгон соң, бүгүн ойноп көңүл ачалы дедик» деп бир жигит жооп айта салды. Кана, оюн-күлкү, тамашаңарды жасай бергиле, көрөйүн, эригип келдим дедим эле, жаштар арасына кубанычтуу кыймыл, шыңкылдашкан шыбыркүбүр пайда болду. «Господиндин алдында тартиптүү болуп, жакшы ырды ырдап, жакшы бийлерди бийлегиле» деген шыбыр сөздөрү кулагыма да угулуп турду.

«Кана курдаштар» деген кыйкырык чыкканда, сол тарабымда отурган жигит, он эки катар үй урагандай күрүлдөтүп гармонун чоюп-чоюп алды да, мукамдуу күүсүн созо баштады. Тегеректеп турган жаштар:

«Ай Доношка, Доношка,
Сен кайда агасың?

Ай, Донюшка, Донюшка
Сен кайда барасың?
Кайрыл мында, кайрыла кет,
Сулууну мындан табасың!» –

дешип, аял, эркектердин назик үндөрү кубулжуду.

Бул ооздон оозго көчүп жүргөн эл ыры болгондуктан, ырдын ичинде кандай жашырын мааниси бардыгын, эмне үчүн мындай ырдалып калгандыгын түшүнбөсөм да, бир жароокер өзүнүн сүйгөн жигитин чакырып жаткан сыяктуу элес көз алдымда турду. Бирок мындай ырдын маанисине түшүнбөгөнүмдөнбү же жароокер жалгыз кыз менен сүйүшүп көрбөгөндүгүмдөнбү же башка бир себеп барбы, мындай ырларды жактырбай турганмын.

Мен эчтеме дегеним жок, жаштарды дагы көңүлдүү ырларды ырдоого жана бийлөөгө сунуш кылдым.

Жалындуу жаштык доору кандай! Кечке жумуш кылып чарчагандыгын билишпей, бири гармон тартып, калгандары ырдап, кыз-жигит болуп бийлей башташты.

Мурун окуп жүргөндө театрларга барып, эчен оюндарды, эчен бийлегендерди көргөмүн. Бирок бул жаштардыкы сыяктуу мени канааттандырып кубанткан эмес. Жаштардын мага берилип кадырлаганынанбы же бул жаштардагы касиеттин өзгөчөлүгүнөнбү, оюндары укмуш болуп көрүндү.

Бардык жаштар бийлеп, ырдашты. Жалгыз гана Лиза бийлеген жок. Ал кыздын ата, энеси бизге жаңы келип кызматка киргендиктен, мен ал кызды түз токтотуп көргөн эмесмин.

«Эми биздин Лизочка бийлесин» деп, бир келин бийлеп барып Лизаны колдон тартты. Кыз менден уялыңкырады. Мен кичи пейилдик менен бийлей берүүн сурадым. Караңгыда өңү-түсүн жакшы көрө албасам да, жаштардын ага кылган мамилесинен улам, анын кадыр, барктуу жакшы кыз экенин сездим.

Гармончу бала гармонун аркырата эки үч чоюп-чоюп алып, кулактарын быдырата басып жибергенде, муз теп-

кендей зуулдап, этек-жеңин делбиретип, саамай чачтарынын желге желектей желбиретип, тегеректеп отургандардын ортосун бир тегеренип чыкты. Гармондун үнүн, кыз, келин, жигиттердин тарсылдаган алаканы, кыйкырган кыйкырык, ышкырыктары, көз илээштирбей кыздын бийлегенине менин оозум ачылды.

Жаштардын ойнуна, айрыкча Лизанын бийине абдан ыраазы болдум. Дагы ойной турган күндөрүндө мага эскертип коюуну суранып үйгө кайттым. Бирок Лизанын элеси жүрөгүмө кадала баштады. Уктасам түшүмдөн, ойгонсом көз алдымдан кетпей, түнү бою түйшүктө болдум.

Эртеси дагы бардым. Эртең кайда барып, эмне жумуш кылуу жөнүндө жумушчулардын башчыларына эскерткен болдум. Чындыгында менин максатым эртеңки жумуштарды тапшыруу эмес, Лизаны далдап көрүү эле. Бирок үйдөн чыкпай койгондуктан, кызды ал жолу көрө албадым. Тимошка деген баланы чакырып алдым. Тимоша жаштардын ойнун башкара турган адаты болгондуктан, аны жаштар көп учурлары атынан айтпай «Атаман» деп чакырыша турган. Атаманга кечинде дагы оюн куруу жөнүндө айттым эле, ал жан дили менен кабыл алды.

Дрошка коштуруп алып эгиндерге бардым, кайта келип ат минип, мылтык алып Дондун боюна бардым. Мендеги сүйүү ишинин биринчи башталышынанбы же Лизанын өзгөчөлүгүнөнбү, оюндан кечикпөө үчүн шашып кайта тарттым. Кеч кирбейт. Бүгүнкү күндүн узундугу бир нече күнгө татыды.

Күн бата электе келдим. Жаштардын оюнга желдүүлүгүнөнбү же мени кадырлашканынанбы, дароо чогулушту. Оюн түркүмдөлө башталды. Көздөгөн максатым Лизаны көрүү болгондуктан мен анын жанына барып тура калдым эле «отуруңуз» деп. Лиза ордуна тура калды. Сулуунун мага кылган таасириненби, мен саал ыңгайсыздана түшүп, шашып, кечеги түнкү бийлегенине ыраакмат айтып, бүгүн да ошондой бийлеп берүүнү сурана кеттим.

Жаркыратып жакшынакай тараган чачы, жаңысында көрүнгөн айдай ийилген кара кашы, карагаттай кара көзү, жүзүнө жараша кол менен жасагандай болгон мурду, жаш баланын эрдиндей эриндери кичинекей оозуна жарашып, сулуунун көркүнө көрк кошкондой болуп турду. Мен жанына бара калгандыктанбы же мен көз кырымды салып калгандыктанбы, ак жүзүнүн отуна билинер билинбес кызыл нур пайда болду. Кийгени узун ак жибек көйнөк, бутунда кара батинка, колго соккон ак байпагы бар. Эки кулагынын көнчөгүнө илинген кичинекей иймектери, сулуунун көркүнө кубанып бийлегендей кыймылдап турат. Жалпы кийим көрүнүшүнө караганда, аялдар гимназиясынан окуп отпускеге келген кыз экен деп ойлоорлук. Ак жибек көйнөгү сулуунун денесин кучактаганына кубангансып, эч жеринде бырышы жок, дал ортосу керилип, бели кыналып, көкүрөгү торсоюп турат.

Ошол күндөн тартып кандайчадыр бир кубат мени Лизага жакындата баштады. Бирок, Лиза чечилип мага берилген жок. Канчалык чын сырымды айтсам да мага шектүү мамиле кылат. Жүзүкаралык кылып алдап кетчүүдөй көрөт; мендеги сүйүү оту болсо күндөн күнгө күч алды. Лизаны күн сайып эмес, саат сайын көрүүгө умтулдум.

Лиза аркылуу ата, энеси менен тааныштым. Лизанын атасы Павел Семёнов, алибеттүү чоң киши, көзү анчалык көк эмес, чачы каралжын, өңү кызыл тору, сөзгө анчалык уста эмес, бирок жыбыратып көп сүйлөгөндү жактырбайт. Маанилүү сүйлөсөң же жакшы китеп окуп берсең, аны угуудан эч талыкпайт, жашы кырктарга барып калса да, оюн-күлкүгө шыктуу. Жай отурганда жакшы көргөн ырынан ырдап же гармондун үнүн укса тура калып бийлеп жиберип, «Маруся, жалындуу кубат өчө элек бекен?» деп, аялына карап күлүп калат. Айрыкча кавказдыктардын күүсүн укса эч токтонбой турган.

Мария Семёнова, Лизанын энеси, орто бойлуу, кызына түспөлдөш, каш менен чачынын каралыгына жана

жалпы түспөлүнө караганда, кавказдыктардан кандайчадыр чалма бар. Кимге да болсо күлүмсүрөй карап, дайыма кичи пейилдик менен мамиле кылат. Ал ар качан күлкүлүү же кайгылуу окуядан кеп салууну жакшы көрөт. Бизге жаңы келип иштегенде арабадан жыгылып буту сынып айыккандыктан, саал оң бутун сылтып басат.

Мен бош убактымдын көбүн ушул үйдө өткөрүүгө кунт алып кеттим. Лизаны сүйгөндүгүмдү, ага каралап көп барып жүргөнүмдү, үйлөнүү жөнүндө Лизага айтканымды ата, энеси билет. Бирок, мага ишенишпейт... Мени кызына теңбегендиктен эмес, даражалуу байдын уулу кандайдыр эки жүздүүлүк кылса же ата, энеси бизди теңине албай, уулуна башка бирөөнүн кызын алып берсе, биздин кызыбыз шерменде болуп калабы же жалгыз кыздын багы байланабы дешип чочулашкандыктан, менден сактанууну кызына көп эскертишет. Чындыгында мен андай жаман ойдон таза элем. Менин чын тилегим Лизага үйлөнүү эле. Лизанын жакшы киши экенин, ага үйлөнсөм бактылуу боло тургандыгымды алда качан чечкемин. Бирок, мен Лизаны сүйүп жүргөнүмдү ата, энем билбей турган.

Бир күнү Лиза ооруп калды. Анын мындай ооруп калышы мага жаман болду. Лизаны дурустап багуу үчүн энесин кызматтан бошоттум, кызы айыкканча иштебесе да ала турган акысын береримди эскерттим.

Ал убакта оору адамын багып, үйүндө калган адамга акы бермек турсун штраф салып, мурунку иштеген акыларынан кармап кала турган адат бар экенин билесиздер.

Энесине он беш сом акча берип фельдшерди алдырдым. Албетте, шаар жери болгондон кийин, андай фельдшерлер үчүн он беш сом арзанбы? Күнүгө бир келип Лизаны карап, дары-дармегин бекер берүүчү болду. Ошонун натыйжасында Лиза аман-эсен бир ай болот дегенде айыгып кетти. Мен үчүн, айрыкча ата, энеси үчүн бактылуулук болду. Алардын мамилеси мурункудан алда

канча өзгөрүлдү. Бирок, мага тийүү үчүн кызына уруксат беришкен жок.

Бир күнү шашкеде келе калсам, Лиза чай кайнатып стол үстүнө конфет, кант, нан, туздаган балыктарын жана бир бөтөлкө арагын алдыма койду да, эркелете карап:

«Серёжа (алар мени ушундай деп атай турган), бул кандайча иш деп таң калбаңыз, сиз келсеңиз ушундай күтүүнү ата, энем буюрган. Азыр алар өздөрү да келишет. Кандайчадыр сизге айта турган сөздөрү болуу керек!» деп күлүп койду. Анын үнүнүн чыгышы жана сол кулагыма угулган жүрөгүнүн урушу, мени сүйгөндүгүн далилдеп турган эле.

Көп кечикпей Павел менен Мария келди. Адаттагыбыздай амандашып, столду тегеректеп отуруп калдык. Павел экөөбүз арактан азыраак ичип да жибердик.

– Серёжа! Лиза экөөң бириңди бириң жакшы көрүшөрүңөрдү жакшы билебиз. Айрыкча сен дедек болуп жүрөсүң! – деп Павел мага карап күлүп койду. Мен абдан ыңгайсыздана түштүм. Лиза акырын чыгып кетти. Биздин уялганыбызга жана Павелдин олдоксон сөз айткандыгына Мариянын ачуусу келе түшүп:

– Сен эмне теңтушуң менен сүйлөшкөнсүп дөөдүрөп отурасың? – деди.

– Кечиргин Маруся, мен элчилеп жылмалап айткан сулуу сөздү билбейм. Билген сөзүм ушул, туура гана айткым келет! – деп, Павел кечирим сурагандай мага жылмая карап, – Серёжа, Лиза сенден кемдик кылбаса, сен Лизадан кемдик кылбайсың. Сен сыяктуу күйөөлүү болуу, даңктуу жерден куда-сөөк күтүү биз үчүн жаман болбос эле. Бирок иштин тетиги сен экөөбүздүн колубузга эмес, ата, энеңдин колунда. Алардын байлыгы бар, кадыр-барктуу кишилер. Алар өзү сыяктуу адамдардан куда сөөк күткүлөрү келет. Мен сыяктуу адамдардан куда-сөөк күтүү, алар үчүн намыс болот. Сен барып ата, энең менен акылдаш, алар макул десе мен сени жерди карат-

паймын! – деди да, экинчи ирет куюлган аракты мени менен кагыштырып ичип жиберди.

Чындыгында Павелдин сөзүнө кошумчалоого же башкача кеңеш берүүгө сөз таппадым. Павелдин сөзү туура. Бирок, бул жөнүндө мен мурун такыр ойлогон эмесмин.

Лиза менен коштошуп, үйгө кайтып бара жатканымда алдыман ат баккан Кырлов чыкты да «мырзам, сизди атаңыз шашылыш түрдө чакырып жатат, тез жүрүңүз!» деди. Мен эс тартканы атам мени биринчи ирет шашылыш түрдө чакыртып отурушуна таң калдым да:

– Эмне болду? – дедим.

Кырлов бир топко мукактанып турду да:

– Анык билбейм! Атаңыз ачууланып, энеңиз ыйлап жатат,– деди.

– Эмне, урушуштубу?

– Жок.

– Анан эмне?

– Жанагы оңбогур, Павел Семёновдун кызы менен жүргөнүңүз жөнүндө бирдемелерди айтса керек.

– Кайсы оңбогур?

– Тимоша! «Атаман»!

– Тимошабы?

– Ооба. «Кызы ооруганда докторго каратты, көп акчалар берди, энеси кызмат кылбаса да, акысын толук алды» деген сыяктуу сөздөрүн чала-чарпы угуп калдым, – деди.

Атам эмне жөнүндө чакыргандыгын билдим. Бирок, мындан кандай окуя чыгып кетерине көзүм жетпеди.

Үйгө баргыча эчен түркүн ойлордун башын чатыдым. Акырында, кылган иштеримди моюнга алып, кызды сүйгөндүгүмдү айтууну туура таптым.

Атам ачуусуна чыдабай турса керек, ары-бери басып короодо турган экен. Дарбазадан кире бергенимде мага карай умтулуп:

– А-а-а... господин Александр Матвеевич! Сизди көргөндүгүмө өтө кубанычтуумун! – деп, келди да муштап жиберди.

Атам Матвей Матвеевич, жапалдаш бойлуу, жашы элүүлөргө келип калган, томолонгон семиз сары киши. Амалкөй сөздөргө абдан уста. Бирок, ачуусу эң чукул. Ачуусу келсе колундагы буюмун сындырбай тынбайт. Эгер колунда буюм жок болуп калса, балтаны ала коюп ташка чаап ала турган. Эгер энем экөө урушуп калса, короодогу кызматкерлер коркконунан көчөгө качып чыгыша турган. Анткени, энем ашкан албуут, жаактууга жай бербеген карасур киши. Жайбаракат отурганда, качанкы бир жеген катлетин же бирөө менен сөз талашып калганын же дагы бир эки короздун урушканын айтып мээни ачыта турган маңыз адам эле. Бир айткан окуясын күнүгө кайталайт. Эгер бул окуяны уккамын, башкасын айт десең уруша кетет, – деп Эрнс айтканда:

– Токточу жалганчы! Ата-энеңдин аты жөнүнө караганда, сен немец эмессиң го? Эрнс деген фамилияны кайдан таптың? – деди Иванов.

– Токтой туруңузчу, айтып бүтсүн! – дешти беркилер.

– Анын себептерин угасыз! – деп Эрнс күлүп койду да, – атам мени эки үч муштап жиберди. Мен унчугуп же кол кайырганым жок.

– Кана, жакшынакай жаш мырзам! Капкайдагы жаман мужуктарды өзүңө теңтуш кылып ойноого, сулуу кыздарын сүйүүгө, менин дүнүйөмдү чачууга уста деп уктум. Ошол жөнүндөгү жомогуңуздан угууга кумармын! – деп, дагы муштарында колун кармап калдым. Мага алы жетпей турганын байкаган соң «Екатерина Евгениевна-налап» үйгө карай жүгүрдү.

Ал... долулардын спектакли башталды... Энем чаңырган ачуу үндөрүн чыгара, чачтарын жула саксаңдап үйдөн чыкты.

Кымындай ишти кыйла чатак кылууга, ак кишини каралап жалаа жабууга экөө тең абдан уста эле.

Экөө колдорунан келишинче тилдеди, ызырынышты... чачтарын жула жер тепкилешти.

– Ата, эне! Айтканыңардын бардыгы туура... ырас, мен айыптуумун. Мен бул ишти көпкөндүгүмөн же келе-соолугуман иштегеним жок. Кызды сүйгөндүгүмдөн, алуу үчүн иштедим, – дедим.

– Биз даражалуу, даңктуу адам, ошол жаман мужук менен кантип куда сөөк болобуз? Кантип ошол мужуктун кызын үйгө кийрем? Кантип ошону менен бирге отуруп тамак жейм? Кантип аны менен бирге даражалуу жерлерге конок болуп бара алам? – деп, энем буркан-шаркан түштү.

– Экөөңөр ата, энемсиңер, мен тана албаймын. Бирок сен экөөңөрдө адамгерчиликтин сапаты жок. Алар да адам... Силердикиндей байлыгы болбогон менен адамгерчилигин силерге теңеп болбойт! – деп, кызууланып кеттим.

Энем бакырган бойдон жерге жыгылды. Кызуулангандыктан көрбөй калыпмын, атам аркаман келип чапканда көзүм ала чакмак боло түшкөнүн билем...

Акырын көзүмдү ачсам лампа күйүп турат. Башымда Крылов менен мени көтөрүп чоңойткон аял отурат.

– Садагаң, эс алдыңбы? – деп, аял ыйлап жиберип, бетимен өптү.

Мен анын бул сөзүнө таң калдым да:

– Эмне болду эле? – дедим.

– Сен, атаң чапкандан бери эсиң ооп, тил сүйлөбөй жатпайсыңбы? – деп Крылов ачылып турган жуурканды көкүрөгүмө жапты.

Акырын башымы көтөрүп турдум, бирок башым зыңылдайт. Сол жаккы чыккытым муштумдай болуп шишип чыккан.

Мен эс алганга кубанып, кой десем болбой мени баккан апам энеми чакырып келди. Бирок, энеми караганым жок, көзүмү жумуп жатып алдым. Менин сүйбөгөнүмдү сездиби же тынчын албайлы дедиби, кирип келе жаткан атамы алып кайра чыгып кетти.

Мен азыраак компоттун суусун ичтим да Крыловду араба кошууга буюрдум.

– Эми жатар убакта арабаны эмне кыласыз, мырзам?
– Акырын, атама билдирбей кош.
– Айтыңызчы, кайда барууга?
– Мен Лизаны көрөйүн жана ата, энесине эскерте турган сөздөрүм бар. Сен деле акыл берчи, эми алардын мында турушуна мүмкүн болбой калды, – дедим.

– Мырзам! Сиз кечигип калдыңыз! – деди Крылов жер карап туруп.

– Кандайча?

– Атаңыз иштин бардыгын бүтүргөн... Сиз берген он беш сом үчүн, энеси иштебегенде берген беш сомүзү үчүн, Семёновдун үй-ичин баалап алып, анын өзүн уруп, катыны, кызы – үчөөнү алда качан бул жерден кетирген.

– Койчу?

– Ырас. Азыр алар бул жерде жок.

– Демек, Лиза да кеттиби?

– Ооба.

– Мага эч сөз айтышкан жокпу?

– Жок!

– Алар эми кайда кетти?

– Билбейм, – деди.

Күндөрдөн күн өтө берди. Мендеги кайгы абдан күч алды. Мурункудай жумушчулар арасына баруу, жаштар менен ойноо азайды. Ата, энем мени үйлөнтүү жөнүндө чоң аракетте болушту. Алардын аракети мени ого бетер күйгүздү. Редкезубов жана Перилов деген эки помещик боло турган. Ошол экөөнүн кызына атам жуучу болуп барса, балаң бузулуп калган бала, андай бузулган балага кызыбызды берип ыйлата албайбыз, – дешип коюптур. Энем өзүнүн эжесинин кызына жуучу болуп барган экен, алар дурус жооп берсе керек, – «Балам, сага бөлөңү алып берейин дедим, алар сенин кылыктарыңды билишет экен. Ошого карабастан алар кызын бермекчи болду», деп жана мен ал бөлө кызды качан, кандайча деп урматтап турум жөнүндө энем бардыгын эскертип айта баштады. Би-

рок, энемин сөзүнүн бири да кулагыма кирген жок. Анткени менин жүрөгүмөн орун алган жалгыз гана Лиза жана алардын адамгерчилиги.

Мен Лизанын колуна барууга, революциялык иштерге эми катуулап киришүүгө, качууга чындап бел байладым. «Бирок, ата, энеңди жана байлыгыңды кантип таштайсың? Улуу даражалуу башыңды кантип төмөндөтөсүң? Кантип баш сала барып Лизанын ата, энесине кулдан бетер киренди киресиң? Анда барганда кантип жан сактайсың? Баарыдан мурда, Лиза сага тиеби? Алар сени мурункудай сүйөбү?» деген суроолор менен күрөштүм.

Лебедев деген приставга бардым. Ал гимназияда мурун мени менен бирге окуган. Менин айтканымды жерге таштабай турган болгондуктан, Эрнс деген наам менен паспорт алдым. Эки жүз сом каражат менен Лизага карай жөнөдүм.

Көп узабай Лизага үйлөндүм. Заводдогу курбу-курдаштарды чакырып той жасамыш болдум. Кийим-кечени дурустадык, батышпай жаткан көп бүлө жок болгондуктан бардыгыбыз бир үйгө кирдик. Арадан эки жыл алты ай өттү. Лизанын мага кылган мамилеси бардык капаны жана жумуштан чарчап келгендикти унуттурат. Анын үстүнө Лизанын боюнда болгондуктан мен өтө кубанычтуумун.

Күндөрдүн биринде, жашырын жыйналыш өткөрүп жатсак полицейский үстүбүздөн басып калды. Көпчүлүк терезеден чыга качып кутулду. Мен төрт жолдошум менен колго түштүм. Мына ушул... Лиза барбы, аман-эсен төрөп алдыбы, ал мага эмгиче табышмак. Он жылдан бери мында отурам.

Ишенсеңер мына, ишенбесеңер ана. Мен нагыз орусмун, сыр жашырын жүргөндүктөн, фамилияма карап немецмин деп жүргөмүн.

Караңгыда кардуу бороондо буюккандай, ар кимисинин ою ар кайда кетти. Эрнстин сөзүнөн улам Каныбектин эсине Анархан, Эркиндер түштү. «Аман-эсен бар бе-

кен? Эгер бар болсо дал ушул убакта уктап жатышат бекен же куурап ыйлап олтурушат бекен» деп ойлонду.

Эшик шарт ачылганда колу, бутунда кишени бар бирөө кирип келди. Анын артындагы ачкыччы:

– Силерге жаңы конок алып келдим! – деди да, эшикти сыртынан бекитип кеткендей болду.

– Отур тууган! Кимсиң? Чын сырынды айт! – деп, Иванов ордунан өйдө болду. Келген адам ордунан кыймылдабай турду да:

– Мен большевикмин! – деди.

Берки бешөө бирин-бири карашты... Революция иштери жөнүндөгү чечилбей жүргөн тетиксиз суроолордун тетиги эми табылгандай, кандайчадыр кубанычтуу көз караш менен, бардыгы тең жаңы келген адамга карап умтулушту...

ЖӨРГӨМҮШ МЕНЕН СӨЛӨКӨТ

Эркин кичинекей чыбык кармап, Сакадай жууркандан башын чыгарса чабууга даярданып, көзүн бажырайтып, оң колун чыбыгы менен бирге көтөрүп, «мына эми жууркандан чыга калып чочутат» дегенсип, кыт-кыт күлүп, анда санда кийиндеп коёт. Эскирген боз көйнөгү киндигин чала-була жаап тургандыктан, курсагы борсоюп көрүнүп турду.

Сакадай жууркандын алдын бүлкүлдөтүп, «бөө-бөө» –деп акырын чыгып келе жатканда, «апа!» деп бакыра, Эркин Анархандын койнуна кире качты.

– Садагаң кетейин, кубатым, эрмегим, белегим!.. Ырысың болуп атаң аман-эсен келер бекен? Көксөгөндөр бир-бирин көрөр бекен? – деп, Анархан Эркинди көкүрөгүнө кысып-кысып алды да терең ойго кетти. «Аман-эсен бар бекен? Бар болсо кийими бүтүн, курсагы ток бекен?» деп Каныбек жөнүндө түркүм ойлогорго түштү. Ал мындай ойду бир күндө алда нече ойлой турган...

Эркин дагы Сакадайды чабууга умтулганда, Дарыяхан чап кармап, Сакадай экөө ортосуна алды. Экөөлөп эркелетип жатканда, тыштан бир аял кирип келди.

– Келиңиз, апажан! – деп жоолугун салына Анархан төшөгүнөн тура калды.

– Кийизге өтүңүз! – деп, Дарыяхан да тура калды. Жаңы келген аялдан чочулагандай, Эркин чуркап барып Анархандын этегин кармап, үрккөн тайлак кулак танып, аялды карап калды.

Аялдын жашы отуздан небак ашкан; кызыл керенелүү ак жоолук салынып, кара бейкасам бешмант, ак жибек көйнөк кийген; бутунда намаркан маасы, кепич. Ош шаарын жалгыз башкарган датка айымдардан бетер кериле басып келди да, Дарыяхан салган төшөккө отурду. Өңү анчалык жакшы эмес, эриндери жука, каратору киши. Эмне үчүндүр сол жаккы ээгинин үстүндө карттанган кичине жарасы бар. Аял үйдү айландыра бир карады да, жактырбаган сыяктуу мурдун чүйрүп, көзүн сүзгөн болду.

Дарыяхан менен Анархан төшөнчүлөрүн жыйнай салышты. Сакадай үйдүн ичин шыпырып жиберди.

Анархан аялдын оң тарабына келип обочороок сыңар тизелеп отурду да:

– Келип калган экенсиз, апажан?

Аял салмак менен какырынып кийиздин алдын ачып түкүрдү да:

– Келип калдым, жаным! Мурун-кийин көрүшпөсөк да келүүгө мажбур болдум, – деп кийиздин алдына дагы түкүрдү.

– Келгениңиз жакшы, апажан! – деп Анархан жайдарыланды да, – Күлүя, чай кайнатып жиберчи! – деп Дарыяханга карады.

– Атың ким, жаным? – деп аял Анарханга карады.

– Менин атым Жамал! – деп Анархан аялга карап тигиле күлүп койду.

– Тиги келин эмнең?

– Ал кайнимдин зайыбы! Аты Күлүя, тиги кыз болсо кайынсиңдим, аты Асылкан. Бул жалгыз балабыз, аты Белек! – деп Анархан Эркиндин бетинен өөп койду.

– Кайниң менен күйөөң кайда?

– Кайним бирөөнүн соода иштери менен Ташкенге кеткен. Күйөөм дагы бирөөнүн соода иштери менен Каракол, Каркыра деген жерге кеткен. Оокаты саал адамдар эптеп бирдеме табуу үчүн ар кайда кете берет тура, – деп жылмайып койду. Мынчалык орунсуз калп айтканына Анархан уялган жок. Анткени бул калпты эчен ирет айткандыктан көнүп калган эле.

Сооронбай, Айдарбек датка жана Зуннахундар бул жерге көп келип кетип тургандыктан чочулашып, аттарын бөлөк коюп алышкан.

Аял дагы какырынды да:

– Мен ушул Оштук боломун. Атым Асалхан, менде бала турмак күйөө жок. Күйөөмүн өлгөнүнө он жыл болду. Ошондон бери эптеп жансактап келем. Жалгыз баштын оокаты кайда болсо да өтө берет турбайбы! – деп күлүп койду.

– Эрге тийүүнү ойлогон жоксузбу?

– Жок. Мурунку эрим сыяктуу азамат табылбагандан кийин, башкага тийип кереги эмне? Андан көрө өз башыңды өзүң бийлеп жүрө бергениң жакшы, – деп Асалхан дагы күлүп койду.

Чындыгында Асалхандын айтканы жалган эле.

Асалхандын эри Мамасабыр, кырк жашына жакындап калганда ушул Асалханга үйлөнгөн. Бара-бара Мамасабыр ооруп, эки көзү көрбөй калганда, бул аял аны таштап кете берген. Ошондон бери Асалхандын кесиби жигиттер менен жүрүү, жаш-жаш келиндерди алдап бир жигитке кошуу, кай бир сулуу аялдарды шерменде кылуу менен катар анын багын байлоо, эрегишкен келиндерди ушактап эл арасына таратуу – негизги кесиби. Бирок Асалхан жалгыз эмес. Анын айдаганы менен ба-

сып, айтканын орундатып тура турган беш келини бар. Ким болсо ал болсун, акчасын колуна кармап келген эркектер болсо, келиндерине дутар черттирип, тамбыр чалдырып, мусалладан ичип, келиндерди бийлетип, келген адамдын көңүлүн көтөрүп, жаңгак каккандай акчасын кагып түшүрүү, Асалхандын барып турган өнөрү жана чексиз ыраматы.

Өткөн жылы күзүндө Мамасадык деген бай, кызынын тоюп бергенде, Насир деген жигиттин аялын Мамажакып деген байдын уулу көрүп ашык болуп калат. Насир өзү орто чарбанын уулу, оокатка тың, аялы Төпөхан келишкен сулуу боло турган.

Ошол Төпөханга жеткирүү үчүн, Мамажакыптын уулу Асалханга он сом берет. Мамажакып ашык болуп калганын Төпөханга айтса ал жуутпайт. Асалхан Төпөханга эрегишип, Мамажакыптын уулуна паранжы жамынтып алып барып Насир үйдө жокто Төпөханды кордоп кете беришет. Бирок Асалхан аны менен гана калбастан, базардан Насирге кезигип, «Жаным Насир! Аялың жаткан жүзү кара турбайбы. Мен ошол көчө менен келе жатсам, үйүнөн паранжи жамынган бир эркекти аялың узатып чыкты» – деп дагы толуп жаткан жүзү каралык сөздөрү менен Төпөханды жамандайт, Насир аялынан сураганда, бирөө келип кордоп кеткендигин айтса, ошондон бери күнүгө таяк жеп Төпөхандын шору кайнады. Ал соолуган гүлдөй болуп, күндөн күнгө начардап, төрүнөн көрү жуук болуп баратат... Бул гана эмес, Асалхандын мындан жаман шермелделиктери бар...

Анархан Камилжан деген байдын бир жаманыраак үйүндө тура турган. Камилжандын үй-бүлөсү Анархандарга анчейин гана мамиле кылышчу. Мындан бир ай мурун Камилжан кызын күйөөгө берген. Ошол кызынын кийимдерин Анархан менен Дарыяхан тиккен. Анархандын тиккен кийимдерине элдин бардыгы кубангандыктан, Камилжан Анарханга ыракмат айтып, мурунку

жаман үйүнөн көрө түзүгүрөөк үй берген. Ошондон бери Анархандын ишин көргөн адамдар жанын тындырбайт. Бериле турган кыздын себин же өз кийимдерин жасатуу үчүн, Дарыяхан экөөнү ар кайда чакырып кетет.

Кечээ күнү Мамашарып дегендин кызынын себин тигип жатканда, эшиктин тешигинен Мамашарыптын уулу Анарханды көрүп кызыгып калат. Асалхандын бүгүн мында келип отурганынын себеби да ошол жөнүндө эле...

– Менин сага келишимдин себеби мындай, Жамал! – деп, тамагын жасап какырынып, кийиз алдына дагы түкүрүп, – биринчиден, уздук атагыңды угуп таанышайын деп келдим, экинчиден – бир синдимди күйөөгө бермек элем, эгер колун бош болсо ошонун кийим-кечесин жасап бере алар бекенсиз деп келдим, – деди да Анарханга карап калды.

– Жакшы болот, апажан! Ал ишинизди качан баштайсыз? – деп Анархан иш кылып бирөөдөн бирдеме алып, аны менен жандарын багып тургандыгын айтчудай Асалханга карап калды.

– Эгер колун бош болсо азыр да жүр. Менин үйү-жайымды жана жасата турган кездемелеримди көр. Кайсы кездемеден эмне жасоо жөнүндө өзүң менен акылдашам.

– Жакшы болот. Бирок, бүгүн, эртең колум бошобойт. Анткени, сегиз күндөн бери бир кыздын себин жасап жатабыз. Эми эки күндө бүтөбүз. Анан сиздикине барайын, – деди Анархан.

– Жакшы болот, жакшы болот... силер Мамашарыптын кызынын себин жасап жатасыңар го?

– Ооба. Келиним экөөбүз көп иштерин жасадык. Бирок, эмне берерин билбейм! – деп Анархан төмөн карады.

Даңктуу байдын кызы, бүгүн минтип жокчулуктун колун карап, бөдөнөдөй корголоп, алдыртан чуркап барып бирөөнүн ишин кылып «аз береби же көп береби» деп акыйып калгандыгы эсине кылт эте түшкөндүктөн, Анархан кичине кызара түштү.

– Мамашарып өзү катуу баш адам, бирок зайбы дурус, силердин көңүлүңөрдү иренжитпөөнү мен да эскертейин, – деп Асалхан өтө мээримдүү адамдан бетер жайдарыланды да, – кайсы жерлик кыргызсыңар?

– Өзгөндүк. Атам кыргыз, энем уйгур. Тиги келиним болсо уйгур кызы, – деди Анархан. Анткени Дарыяхан дайыма уйгур тилинде чалгырттатып сүйлөй турган.

– Ошондой, өңүндөгү көрүнүш нак кыргыз эмес экендигинди көрсөтүп турат, – деп Асалхан күлүп койду.

Чай ичилүү менен бирге бир канча сөздөр айтылып өтүлдү. Асалхан көздөгөн максаты жөнүндө кепти эмнеден баштарын билбей башын катырды. Акырында:

– Канчалык ойлонсом да, дүнүйөдө ойноп күлүүдөн башка эч кызык жок экендигине көзүм жетти. «Сырдашса сыр чечилет, сырдашпаса не чечилет» деген тура!

Күйөөм Мамасабыр келишкен сулуу, акылдуу, ашкан шайыр жигит эле. «Ушул күйөөм аман-эсен жүрсө, ачкалыкка, жылаңачтыкка ыраазы болор элем» – деп, тилек тилеп жүргөнүмдө, Момунжан деген жигит мага ашык болуп калыптыр. Мен анын ашык болуп калгандыгын кайдан билем... Күндөрдүн биринде бир абысыным келип, Момунжандын ашык болгондугун айтты. Мен такыр жуутканым жок. «Бул эмне деген маскарачылык, мен күйөөмө кантип карасанамак элем?» деп, абысыным менен уруша кеттим... Күндөрдөн күн өттү, баягы абысыным сөзүн айта берди. Мен анын тилин алганым жок. Акыры мага ашык болуп жүрүп ооруп, Момунжан өлүп калды. Ал өлгөндөн эки күндөн кийин күйөөм өлүп калды. Кантейин, күйөөмү канчалык жакшы көрсөм да, артынан кошо өлүүгө туура келбеди. Күйөөмө колумдан келген кызматымды кылдым. Бир күнү куран түшүрүп жаткан молдодон, ашыктыктын жайын сурап отуруп ушул сырымды айттым. Молдо китептерин карап отуруп, «бекер кылган экенсиз. Кудайдан буйруксуз эч иш болбосун, ар бир адам билиш керек. Ар иш Кудайдын буйругу жана жазуусу менен болот. Маса-

лен, мухаббатты алалы. Мухаббат – жаш, кары дебей бардык адамда болууга мүмкүн. Сизди ал жигит сүйүп калгандыгы чын болсо, сиз анын көңүлүн ыраазы кылууңуз фарыз эле. Эгер күйөөңүз каршылык кыла турган болсо, күнөө күйөөңүздүн мойнуна түшүп, сиз ар балаадан кутулган болот элеңиз. Бирок иш андай болбогон, бул жакшы эмес, мына, сиздин айыңыздан бечара жигит өлүптүр, ал бейишке чыгат, а сиз тозокко түшөсүз. Анткени Кудайдын буйругуна моюн сунган эмессиз!» деп, молдо мени күнөкөр кылды. Ошол күндөн ушул күнгө чейин, күнүгө Кудайга жалынып ыйлаймын, – деп Асалхан ыйлап коё берди.

Асалхандын бул сөзүнө Анархан уюду. Дарыяхан болсо абдан ишенди. Сакадай айтылган сөздөрдү толук укса да, «ашык» деген сөздүн маанисине түшүнө албады.

Чындыгында Асалхандын бул айткандары, Анархандын көңүлүн жумшатып, көздөгөн максатына жетүү үчүн кылган амалы эле.

– Өткөнгө өкүнүп капаланбаңыз, апажан! Боорукер Кудайым күйөөңүздү кечиргиси бардыр! – дешип, Анархан менен Дарыяхан Асалхандын көңүлүн улай башташты.

– Куураган жаным, күйөөмө кара санабайын деп жүрбөймүнбү, көрсө күнөөгө батып жүрүптүрмүн, – деп Асалхан дагы көзүнүн жашын сыгып алды.

Анткорлук менен жалынып жалбарууга, калп ыйлап бирөөнү эритүүгө Асалхан абдан уста боло турган.

Анархан менен Дарыяхан Асалханга боору ачышты. «Ушундай ашык болгонуңдан сактай көргүн Кудай!» дешип, ичтеринен келме келтиришти, жакаларын кармашты. Мамашарыптын кызынын себин бүткөндөн кийин ишине барууга убада беришип, Асалханды узатышты.

Анархан менен Дарыяхан паранжыларын жамынып алып, Мамашарыптын үйүнө карап жөнөштү. Бирок кандайчадыр тумандаган калың ойлордун кучагында болгондуктан, экөө күндөгү адатынча жол бою көп сүйлөшкөн жок.

– Турмушту ойлоп отуруп өзүмөн өзүм тоём. Ушунетип жүргүчө өлүп тынгым келет, – деп Анархан үшкүрүп койду.

– Эже! Кокус экөөбүзгө бир оңбогур ашык болуп калса кантебиз? Кудайдын буйругу ушул экен деп. Алым менен акеме кара санаганыбыз болобу? – деди Дарыяхан, Асалхандын сөзүнөн улам, анын коркунучу абдан чоң эле.

– Кантет элек? Эгер Кудайдын буюрганы чын болсо, ошол ишти иштөөгө туура келет да! – деп Анархан күлүп койду.

– Койчу, эже! Ошол адамгерчиликке жатабы? – деп, Анархандын сөзүн жактырбай, Дарыяхан кыйгачтай басты.

– Ойноп айтам, Дарыш! Сүйгөнүңө кара санагандан оор иш барбы? Мейли миң киши ашык болсун, мен Каныбектен башканы сүйө албайм жана карап күлө албайм.

– Айрыкча мен, эжеке!

– Менчи?

Дарыяхан мукактана түштү да:

– Сиз дагы, – деди.

«Сиздин күйөөңүз жыйырма жылга айдалып кетти. Ошондуктан анча-мынча ойноп күлсөңүз, Кудай өзү кечирер!» деп айтайын деди да, көңүлүнө алабы деп тим болду, Дарыяхан.

Көчөдөгү көрүнүш күндөгү калыбында. Извоциктерге чегилген аттардын коңгуроосу, тартайган арабасын кошкон арабакечтердин үндөрү, Оштун тар көчөлөрүн көркүнө чыгаргансыйт. Көчөнүн эки тарабындагы чайкана жана ашпоздордун чарпаяларында бош орун жок. Таң ата намаздарын окуп жана башка тиричиликтерин тейлеп, күн чыга электе чайканага барып, эки-үч чайнек чай алып ичиш отуруу, өзбек агайындардын кунт алган адаты болгондуктан, маасы кийбей кепичин бутка салып, бешмант кийбей чапанын кийип, алда качан чогулушкан. Озунуп келгендер чай алып куюп бирине бири сунушуп, чай жетелектери кургак нандарын бурдап сугунуп жатышты.

Ар бир элдин өзүнчө намысы бар го... «Коёнду камыш өлтүрөт, эрди намыс өлтүрөт» деген эмеспи. Таң атпай самоорчуга чогулуп олтургандардын үйүндө чайы жоктугунан эмес. Салттан чыккан нерсе.

Түрлүү килем салынган чарпаялардын үстүндө уй мүйүз тартып отургандар, ызгыттын жумурткасындай чынылар менен кезектешип чай ичишип, дуулдашууда. Жогдор чуудасын кырктырган нар моюнданган чылымдарды чылымкечтер бышырып, бармак менен сөөм арасына кыса кармап, артындагы тешигин чыпалагы менен басып, ача коюп, каалагандарга тарттырып жүрүштү.

Эскилөө кызыл чапан, жүнү кырылып калган кундуз тебетей кийип, белин бир байлам бөз кур менен курчаган, чокчо кара сакал киши басып келип элдин четине тура калды. Анын көз карашына караганда, отуруп чай ичүүгө орун издегендиги көрүнүп турду. Бирок адаттагыча, чын дили менен болбосо да, келип отуруп чай ич деп эч ким айтып орун сыйлыгыштырышкан жок. Ал киши орундун жоктугуна өкүнгөндөй бир улутунду да, көчө жаккы чарпаянын жанына барып токтоду. Чай ичип жаткан элдин арасы күбүр-шыбыр болуп, келген адам жөнүндө кеп кыла башташты.

– Бул ким эле?

– Муслимахун кал деген ушул.

– Кайсы Муслимахун?

– Сен көп билбесең керек. Сегиз жылга айдалып Шиберге кеткен болучу. Жакында келиптир.

– Эмне үчүн айдалып кеткен эле?

Жалал-Абаддык Жоро деген чоң соодагер болгон. Бул Муслимахун ошол Жорого малай болуп он беш жыл иштейт. Күндөрдүн биринде Жоро малайлыктан бошотот. Бул акы доолайт; экөөнүн ортосунан чатак чыгып, бул аны бычак менен жарып өлтүрөт. Ошондон улам Шиберге айдалып кетет, – дешип отургандар Муслимахунга карап калышты.

Муслимахун орун таппагандыгына жана эл карап кеп кыла баштагандыгына ыңгайсызданып турганда, чай ичип отургандардын арасынан какшыктуу шылдың сөздөр жаай баштады.

– Ой, агайындар, Муслимахун байбачага орун беришкиле!

– Муслимахун байбача туруп турса да болот.

– Эмне үчүн?

– Биз ичпеген аштарды ичип, биз көрбөгөн жайларды көрүп, Шибердин атыр гүлдөрүнүн үстүнө отуруп келбедиби?

– Балким Оштун чайы оозуна татыбас.

– Ой, кызыталак эй!.. Жорону өлтүрсө да этеги эки болбоптур го?

– Жорону өлтүргөндө катын, кызын, дүнүйө мүлкүн алды дебедиби эле?

– Ырас... ырас... Жоронун кызы сегиз жылдан бери эрге тийбей, Муслимахунду күтүп отурган имиш, – деп бирөө айтканда, «тарс эткендин бардыгы кубаныч» дечүлөр дуу күлүп жибершти.

Муслимахунга жан тарткандар, бай уулдарынын какшыктуу сөздөрүнө кулак жапырышты.

Муслимахундун жини келди. Жерде жаткан ташты ала коюп, какшыктап отургандарды уруп жибергиси да келди. Бирок өзүн өзү токтотту, Сибирдеги сегиз жылдык өмүрү жана андагы жолдошторунун айткандары көзүнө элестей эсине түштү. «Мында отуруп чай ичүүгө болбойт, кокус чатак чыгып кетүүгө мүмкүн» деген ой менен келген тарабына карап бурулду.

– Муслимахун, мында келип чай ич! – деп тиги четте отурган Маманазар ордуна тура калды.

– «Эшегине жараша акыры!..» Буга тигинин кошулганын карагыла! – деп дагы бирөө айтканда, бир тобу күлүп жиберди.

– Биздейлер бир бирине дайым жолдош!.. – деди Маманазар!

– Аке! Чайыңызды жөн ичиңиз! Кимге кандай акыр керек экенин учурунда сурашарбыз. Эки аягыңызды тепең-детип, эшегиңизди жоорута бербейиз. Дартка дабаа тапкыла деп далапараң сурап каларсыз! – деди, Муслимахун.

Ыгы келе калган сөз болсо, калп да болсо каткырып күлүү өзбек агайындарда кандай!.. Муслимахунга жан тартып отургандар кыраан каткы күлүштү. Мурун үстөмдүк кылып шылдыңдап отургандар үчүн, Муслимахундун бул сөзү ок менен аткандай болду.

– Эмне? – деп ыза болгон бай жигит ордуна тура калды.

– Уул болсоң кел! Сендей акмактарды мууздап кете бериш мен үчүн сооп! – деп бычагын сууруп, Муслимахун баягы тура калганды көздөй басты. Эл арасы дүрдүгө түш-тү. Бирок Маманазар ары жактан чуркап келип, Муслимахунду кайра алып жөнөдү.

Экөө эски шаарга карап жанаша жүрүп отурушту. Бери жакта ачуулары абдан келгендиктен, экөө бирине бири сүйлөгөн жок. Муштумун жазбай, жаак эттерин түйүлтүп келе жаткандыктан, Муслимахундун ачуусу тарай электигин Маманазар сизди. Анын ачуусун жазуунун аракетине кирди. Көчөнүн оң тарабында бара жаткан эки аялды көрө койду да:

– Жүрү, тиги эки айымдын артынан басалы. Кокус эри жогу болсо сага куда түшөм! – деп, Маманазар күлдү да, Муслимахунду колдон алып, аялдардын артынан адымдай басты.

Маманазардын жашы жыйырма сегизде, орто бойлуу, катыңкы кара жигит. Он алтысында ата, энеден жетим калып, ошондон бери жалгыздыктын өкүмүн сүрүп келе жатат. Колу-бутундагы чорлору, кийген кийими анын кара күчүнөн башка эч нерсеси жок экендигин көрсөтүп турат.

Муслимахун Сибирден келгенден бери экөө иркектешип, ар кимдин ылайын жасап, шыбагын шыбап, тамын согот. Кээде чукугандай сөз таап, укмуштуу ырларды көп ырдандыктан, Муслимахун Маманазарды абдан жакшы көрөт.

– Сени маскаралап шылдыңдагандар, көпкөн байлар жана алардын боз көз болгон уландары, бирок ошондой акмактарга ачууланып болобу? Аларда адамгерчилик жок эмеспи? Андан көрө ойноп-күлүп жүрө берүү керек. Эгер өзүңдүн айткандарың чын болсо, алар менен тар жол, тайгак кечүүдө салам айтышарбыз! – деп, арымдай басып аялдарга жете келишти да, – «угар жерге сөз айт, сиңер жерге суу төк» деген эмеспи. Аларга ачуулангандан көрө, Шиберде сегиз жылдан бери жүргөндүгүң жөнүндө айтсаң, алдыңда бара жаткан айымдар дагы уксун, – деди Маманазар.

– Э, тамашанды койчу, Маманазар. Көчөдө бара жаткан айымдар үчүн менин Шиберде жүргөнүмдүн зарылдыгы канча? – деп, Муслимахун жаратпагандай, көчөнүн экинчи жагына карады.

– Сен дагы абдан кызык экенсиң. Отузга чыкканча катының жок. Мына мен да сендей!..

Бара жаткан эки аял тамдын түбү жакка бурулду да, Маманазар менен Муслимахунду алдыга өткөрүп жиберип, артынан басышты.

– Мына, көрдүңбү? Айымдар алдыбызда келе жатып сөзүбүздү угуп, эми артыбызга чыгып сынамак болду. Экөөнүн тең күйөөлөрү жок болсо керек, дурустап зыңкыйып басалы. Дайым Ошто жүргөн мени жактырышар бекен? Же Шиберден келген сени жактырышар бекен? – деп, Маманазар дагы күлдү.

– Шиберден чын эле келген немелерби же бизди шылдыңдап жатышабы?

– Ким билет. Балким бизге ашык болуп калган эмелер чыгар?

– Ким билет, – деп, эки аял акырын сүйлөшө башташты.

Бул эки аял Анархан менен Дарыяхан эле. Тиги экөөнүн кимиси Сибирден келгендигин, Каныбекти көргөн же көрбөгөндүгүн суроо, Анархан үчүн кыйын болду.

– Түзүктөп бас. Айымдар экөөбүз жөнүндө сүйлөшүп келе жатышат. Тилине караганда бирөө кыргыз сыякта-

нат, бирок кимибизди жактырганын ачык айтышар бекен? – деп, Маманазар алдыртан күлө Муслимахунду кабыргага түртүп койду.

Көчөдө бара жаткан аялдар менен тийишүү, тиешеси жок сөздөрдү айта берүү, аялдарды сөзгө катыштыруу, ачусу келгендеринин тилин укса каткырып коюп кете берүү, Маманазардын сүйгөн шайырлыгынын бирөө боло турган.

– Сен дайны жок сөздөрүңдү коюп, айымдардын бири кыргыз болсо, ошол айымдан, Алайлык кыргыздардан Ошто бары же жоктугун сурасаң, – деди Муслимахун.

– Баса, – деди да, Маманазар сол тарабына кыйгачтай басып, оң тарабында келе жаткан аялдарга карап, – сиздер ушул Ошто Алайдан келген кыргыздардын бар же жоктугун билесиздерби? Алайдан болгондо да... – деп нары жагын таппай калды.

– Чоко дегендин айлынан! – дей салды, Муслимахун.

Бул күтүлбөгөн суроодон улам, Анархан менен Дарыяхандын жүрөктөрү кулундай туйлап, беттерине кан жүгүрүп чымырай баштады. Булардын мындай кыяпатка түшө калганын тиги экөө биле албады. «Бизди кармоо үчүн аңдып жүргөн эмелерби» деген ой күч алды.

– Алайдан келген кыргыздардын сиздерге кандайча кереги бар эле? – деп, Дарыяхан уйгурчасынан сүйлөдү.

– Алайлык кыргыздарга мына бул жигит абдан ашык болуп калыптыр! – деп, Маманазар күлүп жиберди.

– Ыгы жок тамашанды койчу! – деди да, Муслимахун аялдарга карап, – мен сегиз жылдан бери туткунда жүрүп келгениме үч ай болду. Мындан алты ай мурун бошонгонумда, бир жолдошум үй-бүлөсүнө кат берди эле. Ал өзү Алайлык кыргыз. «Айдалып келе жатканымда үй-бүлөмдү Оштон көрдүм» деди эле. Бирок бул Оштун ичинен тааныбаган бирөөнү кантип издеп табууга болот? Эгер Алайлык кыргыз болсо, ошол аркылуу табууга болор эле. Алайлык кыргызды сураганыбыздын себеби да ошол, айым, ага капа болбоңуздар! – деп, эмне үчүндүр Муслимахун улутунуп койду.

Анархан: «Каныбекпи? Издегениң Каныбектин үй-бүлөсүбү? Мына, мен Каныбектин зайыбымын» деп кыйкырып жиберүүгө да даяр эле. Бирок коркунучтуу кооптор көп болгондуктан кайта токтолду.

– Ким деген жолдошунуз эле? Ким дегенге бер деди эле?

– Каныбек деген! – деп дагы сөз айтканча:

– Кудай ай! – деп, сүйүнгөнүнө чыдабай, Дарыяхан ыйлап жибере жаздады.

Айымдардын сөздү такып сурашканы, «Кудай ай!» деп, бири кыйкырып жибере жаздаганы Маманазарды таң калтырды. Муслимахун токтой калып, айымдарга карап турду да колун чөнтөгүнө акырын салып, эски ак чүпүрөккө оролгон нерсени көрсөтө:

– Каныбектин берген каты ушул эле. «Зайыбымдын аты Анархан, энемдин аты Ажар, карындашым Сакадай, балам Эркин, инимдин аты Алым, келиним Дарыяхан деп, дагы бир далай адамдардын атын атады эле. Бирок айт деген саламын айтуу эмес, жазган катын бере албай жүрөм. Эгер билсеңиз жардам кылыңыздар, айымдар! Мусапырдын катын, мусапыр үй-бүлөсүнө тапшырайын, – деп, Муслимахун кабагын жогору көтөргөндө, катка карап колун сунган мөлтүрөгөн сулууну көрө коюп жүрөгү болк эте түштү. Бул кандайча сулуунун сөлөкөтү экендигине түшүнө албай таң калды.

«Э, ушундай сулууларга кул эмес курбан болсом дагы мен ыраазы болор элем» деп ойлоду да, Анарханды карап турганда эт жүрөгү эзилip, Маманазардын бүткөн бою чымырап кетти.

– Сиз ким элеңиз?

– Мен Каныбектин зайыбы Анархан боломун! – деп, бакырып ыйлап жиберүүдөн боло албай, аянычтуу көрүнүш менен көзүнүн жашын сымаптай тоголотуп, Муслимахундун көзүнө тике карады.

– Анархан!.. – деп, Муслимахун ишенбегендей бир аз карап турду да, – ырас... ырас... мөлтүлдөгөн жашы-

ңыздан улам тааныдым. Каныбектин айтканындай бар экенсиз! – деп, дагы аз ойлонуп тура калды да, – мен сиздин сырыңызды Каныбектен уккамын. Кашкарлык Зуннахун байдын карындашы экендигиңизди да жакшы билем, – деп, кандайчадыр боор ачып, элжиреген мүнөз менен катты Анарханга берди. Жакшы көргөн досу Каныбектин катын аман-эсен тапшыргандыгынанбы же досунун мактаган жарын көрүп көңүлү толкугандыктанбы же анын көркүнө таң калгандыктанбы, Муслимахундун бүткөн бою ымыр-чымыр боло түштү...

– Достук, тилектештик милдетиңизди аткаргандыгыңыз үчүн абдан чоң ыракмат, – деп Анархан катты мыкчый кармаган бойдон көкүрөгүнө басты. Көзүн ирмебей жашын төгүп турган сулуунун көркүн карап туруп, эмне үчүндүр Муслимахундун көзүнүн жашы мөлт эте түштү.

Анархан жаштуу кебетеси менен күлүмсүрөгөн сыяктанып катты акырын карап, Каныбекке арнаган кирсиз таза мухабаттын күчтүү экенин көрсөткөндөй берметтей жашын төгө, катты эки үч ирет өөп алды.

Дарыяхан бетин ача салды да:

– Акемден ажырашканыңызга алты ай болдубу?

– Ооба!

– Теги аман-эсен барбы?

– Бар, бар... аман-эсен жүрөт!..

– Дени тазабы?

– Дени таза! Шайырлыкка салып, кулакка угумдуу ырларын ырдап жүрөт, – деп, Муслимахун күлүмсүрөп, – Каныбек жөнүндө эч капа болбоңуз, бир күнү келип калат, – деп Анарханга кайрат айткан сыяктуу карап турду да, эмне үчүндүр кайра томсоро түшүп, – кокус Анарханды Оштон тапсаң каралаша жүр деди эле, Каныбек. Сиздин оокат жайыңыз кандай экенин билбейм. Менин болсо жалгыз коколой башым. Бирок күндүккө иштеп тапкан акчама өз курсагым чыга тоё элек, – деди да Анархандын алдында күнөкөр сыяктуу башын төмөн салды.

– Сиздин ысмыңыз ким?

– Муслимахун!

– Ыракмат, Муслимахун курдаш! Бул жакшылыгыңызды көңүлдөн чыгарбасмын, – деп Анархан чөнтөгүнөн жыйырма тыйын алып, – «пайгамбар барына азыр» деген. Ушуну алып коюңуз! Жакшылык кабарыңыз үчүн сизге берген сүйүнчүм! – деп, алдына сунду.

– Жогоңуз, айым!.. Ыракмат!.. Сизден алмак турсун, колдон келсе сизге берип туруум керек! Ыракмат... жок!.. – деп, Муслимахун албай койду.

Нары жактан эки киши келе жаткандыктан, Анархан менен Дарыяхан беттерин жаба коюшту. Муслимахун менен Маманазар да алдыга түшүп басып калышты.

«Катта эмне деп жазылды экен? Кимге окутуп угабыз?» деген сыяктуу ойлор көп болгондуктан, жаңырытып кеп айткан жок. Сөз кыйшыны келбегендиктен Муслимахун да унчукпады. Маманазар болсо мурун мындай сулуу аялдардын өңүн көрүп, жанында туруп сүйлөшпөгөндүктөнбү, алты күнү атка жүрүп жанчылган жолоочудай, бүткөн бою шалдырады да калды...

Эски шаардын көпүрөсүнө келгенде ажыраша турган болгондуктан, Анархан токтой калды да:

– Кайыр, саламат болуңуз, Муслимахун курдаш! – деди.

– Кайыр, сиз да саламат болуңуз! Өзүңүз айтпагандыктан үйүңүз кайда деп сураганым уят болор. Бирок башыңызга зарыл иш түшүп калса, мага кабар кылып туруңуз. Мен мына бул жаман үйдө турам! – деп Муслимахун көпүрөнүн күн батыш тарабындагы жөлөнкөдө турган жапыз үйдү көрсөттү да коштошуп ажырашты.

– Жакшы болот! – деди да, Анархан менен Дарыяхан төмөн карата басышты.

– Эмне деп жазды болду экен?

– Кайдан билейин.

– Эптеп бирөөгө окутуп уксак экен!

– Кана, кимге?

– Тетиги календер окуп бере алабы.

– Сурайлычы! – деп көчөнүн тиги өйүзү менен келе жаткан календерге карап бурулушту.

Календердин өңү кара, жашы кырктарга барып калган, көп таралбаган кара чачтары эки ийнин жаап турат. Маңдайындагы чачтарын эки жагына бөлүп, эски ак боз селдеси менен ороп койгон, бирок селде топусу жок болгондуктан, төбө чачтары көрүнүп турат. Мойнуна асынганы чоң сары теспе, сол тарабына асынган чоң үлүлдүн кабыгы, колунда аса таяк. Жылаң аяк, бөз дамбалчан, жылаңач этине кийгени эски кара чапан. Эмне үчүндүр өзүнчө кобурап, бирдемени окуган болуп, жанынан өткөн адамдарга дем салып, бата кылган болуп келе жатты. Бери жактан бара жаткан Анархан менен Дарыяханды көрө коюп, бир иш менен бара жатканын сезе койгондой, дубананын аты сыяктуу тык тура калып, үргүлөгөн койдой көзүн сүзүп, кепшеп жаткан кара текече оозун кыбыратып, сакалын экчеп, алақандарын жайып калды. Берген кайыр-садакасын ала коюп жөнөп кетүүгө даяр экенин билдиргендей, Анархандар жете электе эле батасын бүтүрүп, көзүн сүзө колун Анарханга карап сунду.

– Алыста жүргөндөрүңүздүн амандыгы үчүн, өз башыңыздардын саламаттыгы үчүн, кайыр-садакаңыздар болсо... – деп, андан кийинки сөздөрүн угузбай, жылан менен арбашкан кара кочкордон бетер, эриндерин бүлкүлдөттү, календер.

Анархан чөнтөгүнөн алып берген жыйырма тыйынды шып алып үлүлдүн ичине салды да, сүзгөн көзүн ачпай батасын бүтүрүп жөнөп калды.

– Соопчулук үчүн ушул катты окуп берер бекенсиз? – деп, Анархан календердин артынан ээрчий басты. Календер окуп берерин же окуп бербесин айтпастан, сөздү чала уккансып кулагын жогору көтөрүп, кара өпкө болгон текече бир дем алды да Анарханга капталын салган калыбынча тура калды.

Чүпүрөккө бекем оролсо да, алты айдан бери чөнтөктө жүрүп бүктөөлөрү жыртылган катты алып, Анархан календерге сунду.

- Катыңыз ачык окула турган катпы же жашырынбы?
- Өзүбүзгө окуп берсеңиз гана болот.

Календер эки жакты карап турду да, өзүнчө жобурап бата кылып, жолдон имерилиш жаман тамдын бурчуна барып, катты жазып, тамтаңдатып окуй баштады.

«Жаным Анархан!!!»

«Арылдап кирген чоң суудагы агынды кайда кетпейт? Жээктен жээкке урунуп, таштан ташка сүрүлүп, суу түбүнө чөгө албай калкып кете берет эмеспи... Дал ошол агынды сыяктуу, турмуштун толкуну менен агып отуруп, сайга чыккан агындыдай, алда кайда келип токтодум... Ушул кат колунда кандай турса, келечек бакыт мага ошондой жанып турат. Силерди көрөрүмө толук ишенем. Бирок кайсы күнү деген суроого бүгүн жооп берүү кыйын...»

Жаным! Менин деним таза, оорум жок. Кийим менен курсак өз алынча! Азыр колдо бийлик, башта эрк жок. Айтканга көнүп, айдаганга басымыш болобуз. Бирок, жаным, эки колду боорго алып эч кимге багына турган эмеспиз. Анткени менин жолдошторум ошондой адамдар. Келечектин тагдырын чечип, биз үчүн жыргалдын эшигин ача турган адамдар. Балким, ал жолдошторуң жыргалдын эшигин качан ачат деп сурарсың. «Сабырдын түбү сары алтын. Саргара жортсоң, кызара бөртөсүң» дегенден башка жообум жок.

Колдо бийлик, башта эрк жок болсо да, азап чегип алыстагы айдоодо жүрсөм да, жыргалдуу турмуштан үмүтүм чоң. «Орозонун бирин кармадык, эми эмнеси калды дейсиң» дегендей, эки жыл өтүп он сегиз жыл калды. Албетте он сегиз жылдык алтын өмүрдү айдоодо жүрүп өткөрүү кыйын дечи!.. Ошондой болсо да белди бекем байладым... Жарк этип күткөн бакыт алдыдан чыга келсе, биз сыяктуулар үчүн, көргөн азап, тарткан кордуктар

бир күнчөлүк көрүнбөй калар, жаным! Бул жөнүндө айта турган сөз көп болсо да ээн-эркин жаза албадым.

Эми өзүңөр кандай турасыңар? Оору-сыркооңор жок, бардыгыңар аман турасыңарбы? Балким энем шордуу менин күйүтүмдү көтөрө албай жүргөн чыгар... Бирок кантет?.. Кадимкисиндей кайрат кылып чыдасын... Чапкан сайын көз чыгып, көтөргөн сайын кол сына бербес... Бүркөлгөн кабак жаркылдап, жаш жууган бетти кубанычтын нуру каптаар.

Жаным! Эркиниңди жакшы бак. «Жерде жаткан жумуртка – эртеңки учкан балапан». Аманчылык болсо эрмегиң да, жыргалың да ошол. Багалчагы катып, балтыры өскөндө, ата кегин кетирбес. «Житкен окту аткан ок табат» дегендей, мен жетпеген эркиндикке жетип, мен жоготкон бак-таалайды Эркин табар.

«Кургак сөз таш жарат, куру кайрат баш жарат» дээсиң. Жок, жаным! Келечекте боло турган нукура чындыкты айтам. Бүгүн бошоп алдыңа барсам да айтар сөзүм ушул. Бирок жаным, сени алдап, көрөр күнүңдөн, ичер суундан, күлөр күлкүңдөн куру калтыруудан алысмын. Капастагы шумкардай колу-бутум зоолуда турганда, сенин багыңды байлап, жолуңду торогум келбейт. Маанайың бас болсо да, бак-таалайың колуңда турат. «Казанчынын эрки өзүндө кайдан кулак чыгарса». Эркисизсиз алыста жүрүп, башыңды бийлегеним акмактыкка жатар.

Сен экөөбүздү эч ким зордобой эркибиз менен сүйүштүк эле, көп машакаттарды көрүп баш кошуп, колбуз оозубузга жаңы жеткенде, тагдырыбыз ушундай болуп чечилди. Мен өзүмдүн тагдырым жөнүндө кайгырбаймын. Жалгыз гана сага, сага, жаным!.. Биринчиден, менин өмүрүмдү калкалап келген болсоң, экинчиден жаш өмүрдүн жалындуу чагында ойноп-күлөр убагың эле. Бирок мен деп жүрүп ушул абалга дуушар болдуң. Мен багыңды байлап отурам. Келечекти көргөн жана башка түшкөнгө көнгөн мен үчүн он сегиз жыл оңой сыяктан-

ганы менен, сен үчүн он сегиз жыл бүтүн өмүрүңө уу болорун билем...

Өлүү болуп көрдө жок, же тирүү болуп үйдө жок» адамды күтүш кимге жеңил? «Жаман айтпай жакшы жок» дегендей, кокус ажалга моюн сунуп, кеткендей кара чымдын алдында кала берсем, сен үчүн арзанга түшпөс... бул чындык...

Адам адам менен адам... Адамга агылгалап тиричилик кылбаса, андай адамды өлүүлөр катарына кошуп коюуга болот.

Адам жашка тойбойт...

Мына ошол тойбогон адамдардын бири мен! Санаанын сан жолуна түшүп келечекти ойлойм, көп жашагым келет. Таттуу кыял тармактанып, кандайчадыр, жыргал турмуш көзүмө элестейт...

Жаным Анархан! Мойнуңа кылыч такап, башыңа өлүм келсе да, адамгерчилигинден ажыраба. Ар намысыңды сатпай, адамгерчилигин менен жан сакта.

Камыгып кайгырба! Балким:

«Каралысам көрүнмөйдө –

Аралның тагы,

Отда көйүп ава болду –

Жүракниң дагы!...» –

деп, сүйгөндүгүңө, мага тийгендигиңе арман кылуу менен, менин жамандыгыма ачууң келип да жүргөн чыгар... Ырас, мага ачуулана турган акың бар, жаным! «Түлкү ийнин карап үрсө котур болот» деген эмеспи. Алаңказар аңкоо, акылы тайкы макоо болбосом, Айдарбек датканы душман көрүп, Сооронбайды дос көрөмбү? «Ушул Сооронбай менен байланышпасаңчы. Кокус бир шумдуктун ичинен чыгарып жүрбөсүн?» деген сенин сөзүңдү кулакка илбей, Сооронбай аркылуу Айдарбектен кек алууга умтуламбы? Ырас, бул күнөөнү мойнума алам, жаным!

«Мен багыңга кирмайман,

Бир гүлүңни үзмайман;

Анди кирдим аклимга,
Душман билан жүрмайман...
Кийдим кипнак тонни,
Гүлханда ятаман деп;
Алдым «яа» билан «өк» ни
Душманни атаман деп...» –

деген ырыңды алдыңа тартам!.. Кек алуумун жолун эми гана түшүнүп, эми гана көз алдыма элестете баштадым.

Жаным! «Тиши чыккан балага чайнап берген аш болбойт». Өз акылың өзүңдө, ары жагын өзүң бил. Эркиндинди жакшы бак. Сакадайды ыйлатпа, аман-эсен бой тартса, ылайыктуу конушуна кондурарсың. Мен үчүн эт жүрөгүн жараланткан, кайгынын оор орчунун тарткан, кандуу жашы селдей аккан шордуу энеми дурус бак. Кокус кийин шартың өзгөрүлүп кетсе да, баягынын энеси эле деп, алыстан көз кырыңды сала жүр. Карып, Күлүкан, Алым, Дарыяхан жана башка жакшы санашкан агаинтуугандарга салам айт... эки баланын бетинен өп!..

Күтпөгөн учурда, ыңгайсыз шартта, мен силерди Оштон көрдүм. Бирок кимдер менен эмне үчүн келгендигиңер мен үчүн али да табышмак. Ошондой болсо да, ал көрүнүшүңөр мага чоң кубат берди. Санаам тынып, сагынганым бир аз басылды.

Кош, саламат болгула! Каныбек», – деп, жазылган катты календер окуп бүттү да, бүктөп алаканына салып, оозун бүлкүлдөтө катка дем салып, артынан бата кылып, катты Анарханга берди. Бирок бакырып ыйлоодон айбыгып, жашын жамгырдай төгүп солкулдап турган Анархан менен Дарыяхан, календердин эмне деп дем салып бата кылганын жакшы байкабай калышты.

– Чоң ракмат, ата! – деди Анархан ыйлаган табышы менен; бирок календер мурунку алган жыйырма тыйынына ыраазы болбой турганын билдиргендей, күңгүрөнө оозун кыбыратып, бир нече ирет Анархан менен Дарыяханга дем салып, колундагы теспеси менен бирден чаап

да жиберди. Анархан жанын сыйпалап жатып үч тыйын берди эле, календер ыраазы болбой калды көрүнөт, ада-тынча жобурап бата кылбастан, тыйынды алып шарт коюп жөнөп кетти.

– Жеңе! Мен акемин аман-эсен бардыгына кубангандыгыман ыйлап жибердим. А сенчи? – деди, Дарыяхан.

– Кубанганыман же кайгырганыман ыйлап жатканымы өзүм да билбей турам! – деп, Анархан жаштуу кебетеси менен Дарыяханга карап жылмайыңкы тартканда, анын көзүнүн кычыктарында турган жаш, төгүлгөн сыматтай мөлт этти.

Ак-Бууранын сол тарабы менен көпүрөдөн төмөн бара түшкөн жерде Мамашарыптын үйү турат. Мамашарып Оштогу чоң байлардын бири болгондуктан, анын үйү, эски шаардагы үйлөрдүн эң жакшысы боло турган.

Идаятхандын жашы элүүлөрдө; көп карчылык тартпагандыктан, кыркка чыга элек кара торунун сулуусу сыяктуу, чарчы бойлуу киши эле. Анжиян менен Наманганда эки күндөшү болгондуктан, эрине жагынуунун амалыбы же күзгүдөн өзүн өзү көрүп жашсынып жүргөндүктөнбү, болбосо жаш чагынан бери жасанууга кунт алып калгандыктанбы, дайыма тишине тиш кал салып, бетине упа, колуна кына сүртүп, кашына осмо коюп жүрө турган адаты бар.

Анархандын келишин күтө берип абдан зериктиби:

– Кишиге салган күн курсун, көзүн караган сайын адамды күңкор кылып жиберет. «Күн чыга электе келебиз» деп, ушул убакка чейин жок. Улам карай берип элге шерменде боло турган болдум. «Көчөдөн өткөн эркектерди карап калыптыр, бул Мамашарыптын байбичесине эмне болгон» деп, көчөдөн ары-бери өткөн эл да айтып жаткан чыгар... Кантейин, Кудай өзү кечирсин, – деп, Идаятхан көчө тарапты акырын карады да кайра басты.

Келсе бүгүн, эртеңден калтырбай бардык ишти бүтүргүлө. Тойдун түшүшү жөнүндө убада берип койгомун. Менин убадам эки болбой турганын өзүң билесиң

го? – деп, Мамашарып үйдөн чыгып келе жатып, Идаятханга саал каарданып, кабагын түйө сүйлөдү.

– Мен кармап отурганым жокко? – деп, Идаятхан да тырчый түштү.

– Карма, кармаба, анда менин жумушум жок. Бүгүн, эртең ишиң бүтсүн.

Демек ара жерде мен өлөт экемин го... Ой, ушул кыргыздын эки келининен күйдүм. «Эшегинин тушагы жок, төөсүнө чом жасар имиш» деп, өздөрү ашка жетпей жүрсө да бааланып калышат экен – деп, дагы далай сөздөрдүн башын чатуу менен Идаятхан капалана баштады.

– Кимдин гана келиндери болбосун ишти убагында бүт. Киши жиберип базардан керек-жарагыңды алдыр. Эгер бул иштер орундалбайт экен, анда жаныңдан үмүт кылба, – деп, Мамашарып дарбазаны көздөй басканда, Анархан менен Дарыяхан кирип келди. Мамашарып ачууланганын Анархандарга билдирүүгө аракет кылгандай:

– Кемпир эки кулагың менен тең ук! – деди да, көчөгө чыгып кетти.

– Келгиле, келиндер, келгиле! Үй жакка киргиле! Кечигип калдыңар, эчтеме эмес... Бирок Мамашарып акеңердин сөзүн уктуңарбы? Мени тирүүлөй жеп коймок болду. «Болжогон күнүм бүттү. Бүгүндөн калтырбай ишиңди бүтүрбөсөң жаныңдан үмүт кылба» дейт. Бул кандай кордугу экендигине түшүнбөдүм. Балким мени жок кылып, тиги жактагы эки байбичесине той башкартканы жүрсө керек, – деп, Идаятхан долуланып ыйлай баштады.

– Коюңузчу, апажан! Балким биздин кечиккенибизге капа болгон чыгар. Үйгө алыстан адам келген эле, ошолорду жөнөтө албай айланышып калдык; бүгүн түнү менен болсо да ишти бүтүрөлү апажан! – деп, күнөкөр адамдан бетер Анархан жалооруду.

Күнүгө келери менен чай иче турган Анархан менен Дарыяхан, бүгүн эчтеме ичпестен иштешти.

Идаятхан күндөгүдөй эмес... Ичте, тышта иштеген малайларын кууруп, аларга өтө тыкыр иштерди тапшырып, көз ачып жумганча ал иштердин орундалышын талап кылып, кээсин шумдуктуу сөздөр менен каарууда.

Анархан, Дарыяхан жана алар менен бирге иштеп отурган беш келиндин курсактары ачты. Бирок курсагыбыз ачты, чай кайнатып бериңиз деп эч кимиси батынып айта алышпады.

– Идаятхан апам бүгүн бизди жазалады го!

– Жазанын бардыгы ушундай болсо, турмушта жапоонун кереги да чамалуу...

– Кантесиң... «Эшектин күчү адал, сүтү арам» деген ушул.

– Эч болбоду дегенде мага кургак нан берип койсо да болот эле, – деп келиндердин бири күлгөндө, «орозодо көчкөн эрмек» дегенсип, беркилер дагы күлүп жиберешти.

Анархан күлгөн жок. Ал бул сөздөргө катышкан да жок. Идаятхандын кылыгынан улам, анын көңүлүнө санаанын сан түркүм чиелери өкүм сүрүп жаткан эле.

Курсактары ач болгондуктан, күндөгүдөй тамашалаша отуруп иштөөнү эч кимиси каалаган жок. Уламдан улам келиндердин ийне сайганы бошоп, кандайчадыр көңүлсүздүк үй ичине өкүм сүрө баштады.

Канча иш бүтүп, канча иш калгандыгын адатынча текшерүүгө келе жаткан Идаятхан, эмне үчүндүр таңдангандай босогодон бир буту аттаган калыбы менен тура калды да:

– Эмне болду, айланайындар? Бул кебетеңер менен бүгүн түндөп бүтүрө албайсыңар го?

– Эчтеме эмес, апажан! Кудайдын күнү көп эмеспи, топурактан тышкары болсок, бүгүн бүтпөгөн жумуш эртең бүтөр... Ырас, биз чамдап эле жатабыз, бирок мандикердин иши ушундай эле болгудай, – деди Анархан.

– Ал эмне дегениң? Деги сен кыргыз келиндеринин укмуштуусу көрүнөсүң, балам!

– Ээси укмуштуу болсо, ую жорго болот дегеним, апа.

– Түшүнбөдүм!

– Иштеле турган иш көп, бирок кездемеңиз аз!

– Кантип? Кездемеден көп эмне бар? Сен антип мени шылдың кылба. Кудая шүгүр, бир кыз эмес он кыз берсем да кездемем жетишет. Андай сөздү кулагыма угузба, балам! – деп Идаятхан тырчый түшкөн сыяктанды.

– Аныңыз туура, апа! Бирок мына бул келиндер даңктуу байдын үйүндө ачка отуруп иштемек белек деп кездемеңиздин бир тобун жеп коюшту, – деди, Анархан.

Идаятхан кың деп үн чыгарган жок. Мүйүзгө чаптырган жээк уйдай көзүн бир сүзүп алды да шарт бурулуп чыгып кетти.

– Жаша жеңе!

– Өлбө, жеңе!

– Кудай өмүрүңүзгө береке берсин!

– Абдан сонун айттыңыз!

– Ууру итти тумшукка чапкандай эле кылдыңыз!

– Эми тамак бербесе койсун! – дешип, келиндердин арасында жандуу кыймыл, кубанычтуу күлкүлөр пайда болду.

– Садагаң келиндер! Мендей келесоонун күнөөсүн кечиргиле! Ойлоп отурсам бүгүн силерге эч нерсе берген эмес турбаймынбы, – деп, Идаятхан кара күчкө күлгөн болуп, бир малай аялына нан койдуруп, чай куйдура баштады.

– Кайдан билели, апа, «Кытай кыйнаганына төө кайтартат» кылдыңыз, – деди Анархан.

– Аның ырас, Жамал балам, кечирип койгула. Бирок шумдуктуу келин экенсиң! – деп жаман көрсө да жайкаган болуп, Идаятхан күлүп койду.

Бир эки чыны чай ичилери менен бир табак паллоо тасторкондун ортосунан орун алды.

Боло турган шумдук, Анархандын алдын тороп, ажыдаарча оп тарта баштады. А, Анархан болсо ал жөнүндө кабарсыз, тамак жеп отурат...

Мамашарыптын уулу, эшиктин тешигинен шыкаалап турду да: «О, Кудай! Эгер мени пендем деп жараткан болсоң Жамалга жеткир! Жамалдын сулуулугун жүрөгүмө

ашык оту кылып бастың. Эми анын ашыктыгын жүрөгүмдөн кетирбей жеткир, Кудай!» деп, көпкө чейин тешиктен телмирип карап турду да, өз бетинче эч нерсе чыгара албастыгына көзү жеткен соң, токтолбостон Асалханга карап жол тартты...

Бакалчылар майда-чайда буюмдарын жыйнап, дүкөндөрүн жапты. Кечке тапкан тыйынын эсептегенсип, кээ дүкөндүн алдында экиден үчтөн дүкөнчүлөр отурат. Кээ бир адамдар кайдадыр шашып бара жаткансыйт.

Эринбеген адамдардын күчү менен кеч курун көчөгө суу себилгендиктен, жүргөндөрдүн аягынан чаң чыкпайт. Аба кандайчадыр салкын тартып көңүлдүү.

Ар бир чайканада адам көп. Бири көк чай ичип, бири палоо, коон, дарбыз, жүзүм жеп жатышат.

Муслимахун жаман үйүнүн алдына суу сээп, жаман таарларын кагып салгыча, Маманазар чуркап барып төрт чай алып келди. Муслимахун белиндеги оромолун чечип, үстүнө төрт ак нан жана эки кадак жүзүмдү койду да:

– Маманазар! Тетиги Асалхандын короосуна кирип бара жаткан ким? Ошол адамдын көп келип жүргөнүн көрөм, – деп, карап калды.

– Э, ал бир бузулган акмак! – деп Маманазар нандан оозуна салып чайдан ууртады.

– Аның ким?

– Мамашарып деген байдын уулу. Асалхансыз анын күнү өтпөйт. Көзү түшкөн аялдарга Асалхан аркылуу жетүү, кээсин кордоп намызын кетирүү, моюн сунбагандарын Асалхан аркылуу ушактатып элге таратуу, ал жигиттин негизги кесиби. Кыскартып айтканда, абийири жок бир акмак, акчанын күчү менен семирген ит, – деп чайдын кезегин Муслимахунга сунду.

– Ырас айтасыңбы? Ал Асалхан дегениң өзү ким? – деп, кандайчадыр, жашырын сырдын түйүнүн тапкандай, Муслимахун көздөрүн бажырайтып Маманазарга карады.

– Асалхан ушул Оштон чыккан абдан бузук аял. Акчаңды көтөрүп алдына бара калсаң, түркүм келиндерди алдыңа жыйып коюуга жарайт.

– Анын андай кылыктарын ким билет?

– Элдин бардыгы дээрлик билет.

– Неге андай бузук аялдарды бул жерден кетирбейт?

– Ким кетирет?

– Казы, миңбашыларчы?

– Эгер казы менен миңбашыларын өзү Асалхандын алдына барып, дарга ойногон маймылдай ойноп турсачы?

– Койчу?

– Ырас! Бул жөнүндө эч качан жалганчы болбоймун. Мындан үч жыл илгери, он сом акы аласа болуп ушул Асалхандын дубалын салдым. Тетиги жаңы дубалдар менин колумдан чыккан.

– Кош, анан?..

– Бул Асалхандын айтканына көнүп, айдаганына басып тура турган алты келини бар болучу. Ошол алты келиндин ар түрдүү убакыттарын сатып алып пайдалануу үчүн акчасын көтөрүп ар ким келе бере турган. Мен дубалда эки айдан ашык иштеп калгандыктан, ал алты келини менден качпай турган.

Бир күнү күүгүм талаш сонун кийинген бир келин келип калды. Ал келиндин ким экендигин билбей таңданып турсам, анын артынан паранжы жамынган бир чоң аял келип калды. Мен ал аялдын чоңдугуна, бутундагы кепич маасысы аялдыкына окшобогондугуна таңданып турганымда, түз эле мурунку аялдын үстүнө кирип кетти. Ал кирери менен ички эшик жабылып, ичинен илинишинен мен шектене түштүм. Эки жакта көрө турган эч ким жок. Акырын чуркап барып Асалхандын оозгу үйүнө кирдим. Кенедей бир тешиктен карасам мына бул Мамажунус казы. Мен таңдандым, көрүп турган көзүмө ишенбедим. «Жаным эч болбоду дегенде бир өптүрүп койсоң» деп, сулуу келинге асылып жатат. «Асалхан апа, ушундай шерменде

экенсиз да; конок болгун деп алдап чакырып, казы акемин карылуу колдоруна эздирмек экенсиз го?» деп, келин асман бою түйүлдү. Бирок жүзү карарган адамдар жалынган сөздү угабы. Шордуу келин канчалык аракет кылса да, эки желмогуздун күчүнө аргасыз багынды.

– Кош, анан?.. – деп Муслимахун муштумун түйүп, тишин кычыратып комдоно калды.

– Дал ошол учурда: «Кана эми эмне кыласың? Жулу-нуп кайда барасың? Сени ушундай бузук экен деп көчөгө чуркап чыгып элге жар салайынбы? Гүлдөй жаныңды күмүрөй кылып соолтоюнбу?» деп, Асалхан келинге карап атырыла баштады. Мамажунус болсо паранжысын жамынды да кете берди.

– Адамгерчиликсиз иттер, – деп, Муслимахун, тишин дагы кычыраткан сыяктанды.

– Эгер Асалхан чындап каардана турган болсо, өзүнүн шерменделигине салып келиндин абийирин кетирери бышык эле.

«Садагаң, апажан! Жаңылдым, жаздым!.. Бул иштериңди бирөөгө айтсам же мындан нары сага жаман сөз айтып тилиңди албай турган болсом, эки дүйнөдө тең жүзүм кара болсун. Бирок, жаным апажан, жан адамга оозуңуздан чыгара көрбөнүз. Жаш элем... көрөр күнүм, ичер суум көп; жаш өмүрүмдү гүлдөй солутпаңыз!..» деп, шордуу келин жан алы калбай жалына баштады... – деп Маманазар улутунду да Муслимахунга карап туруп, – мен тамды эки ай он күн дегенде бүтүрдүм. Мен кеткенче казы бир нече жолу келди, баягы шордуу келин да келип жүрдү, – деди да, эмне үчүндүр терең улутунуп, чыныдагы сууп калган чайын алды.

Муслимахун тишин кычыратып, муштумун түйүп, көпкө чейин ойлонуп турду да:

– Эгер сенин ордунда мен болсом, казыны Асалханы менен жайлап салган болор элем... Ырас, чын айтам, өлтүрөт болучумун. Ошол учурларда андай жүзү караларга өлүмдөн башканын кереги жок болучу, – деди.

Асалхандын короосундагы жүргөн тургандар дөңдөн даана көрүнүп тургандыктан, Муслимахун менен Мама-назар кызыгып карай башташты...

Мамашарыптын уулу короого кире бергенде, ары жактан көзөмөлдөп карап тургансып, алдынан утуру Асалхан чыкты. Кандайчадыр сөздөрдү сүйлөшкөндөн кийин, Асалхан паранжысын жамынып, жаңы шаарды көздөй жөнөп калды.

Мамашарыптын уулунун келиши, Асалхандын жаңы шаарды көздөй шашылып жөнөшү Муслимахунду абдан таңдандырды.

– Бул кайда жөнөдү?

– Экөөбүзгө кыз тандаганы жөнөдү дейсиңби? Көп болсо бир бечараны алдап алып келип, Мамашарыптын уулуна уйпалатканы жаткандыр да! – деп, Мамааназар сабыры суздук менен улутунду да жүзүмдөн алып оозуна салды.

– Балким бузулган аялдардан алып келер?

– Жок. Бузулган аялдар бул жерден башка жерде турбайт. Эгер башка жактан аял ээрчитип келсе, алдап ээрчитип келди деп түшүнө бер. Бул жүзү кара, кайда өзүн тааныбаган аялдар менен мамиле кылат. Анткени, тааныган аялдар Асалхан менен сүйлөшмөк турсун үйлөрүнө кийирбейт, – деди да, бир топко унчукпай карап туруп, – он сом аласа болуп тетиги тамын соктум дедим. Бирок акымы алганым жок.

– Себеби?

Мамааназар көпкө чейин унчукпай турду да:

– Жүзү каралык кылып жалаа жапты...

– Кандай жалаа?

– «Келиндерден пайдалангансың» деп.

– Ырас беле?

– Ырас болсо алганым жок деймби... Казыга салуудан же элге айтуудан уялып тим болдум. Анын үстүнө бара турган казым Мамажунус!

– Эй, Мамааназар досум ай... Ушундай жүзү каралардын убал-сообу деп чыдоого болобу? Мен мындай башы-

ны жей тургандарны... – деп, жаман-жаман сөздөр менен сөгүп-сөгүп жиберди, Муслимахун.

Маманазар Асалханга байланыштырып дагы далай сөздөрдү айтып өттү. Бирок Муслимахун эч сөз сүйлөгөн жок. Акча алып Асалхандын алдына баргысы келдиби, Акимдин багы тараптагы бирөөдөн ала турган аласасына Маманазарды жиберди.

Көп убакыт өтпөй: күн батып күүгүм кирди, көчө менен жүргөндөрдүн аягы сээлдеп калган кезде, Асалхан бир аялды ээрчитип келип үйүнө кирди.

Уламдан улам жер бети караңгылыктын кучагына кирди. Алда кандай шумдукту баян кылгандай, кыбыладан жел согуп, асманды кара булут каптай баштады...

Асалхандын үйү кичине гана эки бөлмө. Төркү бөлмөсү көргөн адамды кызыктырарлык болуп жасалган. Бирок оозгу бөлмөсү абдан начар. Келип кетүүчүлөр көп болгондуктанбы, топурагы белден болуп чаңдап турат. Эмне үчүндүр суу сээп дагы койбогон.

– Жесир катындын иши курсун, садагаң Жамал! Байлыгың көп болсо да үйдө эркегиң болбогон соң бекер экен. Кантесиң... башыңды ташка койгулаган менен бирөөнүн эри эр болор эмес! – деп, кытылдап күлүп койду да, – жесир да болсом эптеп жан сактоодомун. Кызым экөөбүздүн турган үйүбүз ушул. Быягындагы үйлөр болсо келген адамдар үчүн жасатып, кай бирин ижарага берип койгомун... – деп, дагы далай калптардын башын чатып айтарда:

– Кош келипсиз, апажан! – деп, бир колуна чай, бир колуна тасторконго орогон нандарын алып бир келин кирип келди. Анархан менен амандашып, тасторконун жазып чайдан куя баштады.

– Эми, кызым, жакшылап палоо жасап жибергин, – деди, Асалхан.

– Палоого ыракмат, апажан! Түн кирип калды. Кездемелериңизди көрсөтүңүз, мен кетейин, – деди Анархан.

– Эчтеме эмес, жаным Жамал! Палоону жегенден кийин, кызым экөөбүз үйүңө жеткирип коёбуз.

– Кантип палоо жасап бербей куру жиберейин! – деп, баягы жаш келин чуркап чыгып кетти. Аңгыча болбой тышкы дарбаза такылдады.

– Апей, иним келип калды көрүнөт, аларды жайлаштырып келе коёюн, – деп Асалхан тышка карап жүгүрдү.

– Асалхан апа жакшысызбы? Мейман болуп келип калдык! – деп Кусейин деген зөөкүр жигит эки жолдошу менен короого кирди.

– Асалхан апаң өзүңдөй жигитке курбан болуп кетсин! Мейман болуп келсеңер, апаңар жүрөгүн сууруп берүүгө даяр, – деп Асалхан дарбазаны бекитип, кайра басты да бир калайды чертип койгондо, эне, атасы улуганда ийинден чуркап чыккан бөлтүрүктөй жылмандашып, алты эшиктен алты аял чыга келди. Асалхандын жанында турган үч жигитти көрүшкөндө, келиндер көздөрүнүн кыйыгы менен карашып, көз ымдап, каш серпип, жигиттер жакындаганда кыт-кыт күлүшүп, кыйгачтап кетишип, колдорундагы шамдарын беттерине жакын кармоо менен, дарга ойногон маймылдай болушуп, эркектерге түркүм кылыктарын көрсөтө башташты.

– Конуп кетерсиздер?

– Албетте, апажан! Бирок баасы кандай болор экен?

– Жаныңан айланайын жигиттер! Бааны сөз кыла турган силерби, сурай турган менби?

– Койдум, койдум, апажан!.. – деди да, зөөкүр Кусейин Асалхандын колуна он беш сомду карматып туруп, – пайгамбар баарына азыр болсун, – деди.

Кой семизин тандаган жалдаптарча, үч жигит алты аялдан үчөөнү тандады; сынга толгон үч аял түркүм кылыктарын көрсөтүшүп, ак дешкен жары алыстан азыр келип тургансып, «Бизден жакшы келиндер турганда, бизди жактырганыңар кандай, мейли эми, кош келипсиздер; үй жакка кириңиздер; коюңузчу; өпнөңүзчү,

уялам; уят эмеспи: абдан шок экенсиз!..» деген сыяктуу көрүнгөнгө эчен ирет кайталап айтып арпы кетип, тартып калган сөздөрүн кайталоо менен, телегейин тегиз, дүнүйөсү түгөл болгон «айымдар», келген «мейманда-рын» күтө башташты.

– Бойго жеткен эркек бир тууганың курусун. Катыны жок болгондон кийин, андай бойдокторду багыш азап экен. Эрте кетет, кеч келет. Кээде түн ортосунда жолдошторун ээрчитип келип, тамак жасап бер, апажан деп, карап отурат, – деп. Асалхан Анархандын жанына отуруп жатып, калп эле наалыган болду.

Анархан алда эмнеден шек алгандай:

– Бул короодо башка адамдар дагы турабы?

– Жок.

– Баса сырттан аялдардын үнү угулду.

– А-а-а... Анжияндан өлгөн күйөөмүн эжеси келген экен, эки кызы менен. Аркы четки үйдө үч күндөн бери турат, эртең кетebиз деп жатышат. Бирок эмне берип узатарымды да билбейм, – деп Асалхан билер билбес улутунуп койду.

Күн себелеп келгенин билбесе да, түн абдан караңгылап, шамал катуулап келе жатканын сезип:

– Чайды ичтим, апажан, ракмат, күн шамалдап келди көрүнөт, кокус жаап жибербесин, кездемеңизди көрсөтсөңүз, мен кетейин, – деп Анархан шаша баштады. Бирок Асалхан кебелген жок. Анарханга карап жылмайып турду да:

– Эчтеме эмес! Эгер күн катуу жаап жибере турган болсо мында жатып аларсың.

– Жок, апажан! Эч убакта жаталбайм жана менден санаалары тынбай, балдардын эси чыгат.

– Андай болсо дурус, – деп тышка карап бирөөнү чакырганда баягы келин кирип келди эле, – менин чөнтөгүмөн ачкычты алып, тиги үйдү ачып кездемелерди алып кел! – деди.

Бирок ал келин эч кандай ачкыч албастан, көзүн сүзүп, башын ийкеп күлүмсүрөп чыгып кетти.

Асалхандын көз карашынан улам бир шумдуктун белгисин сезгендей, Анархандын жүрөгү опкоолжуй баштады. Асалхан дагы күлүмсүрөп турду да:

– Маселен, сага бирөө ашык болуп калса, кантер элең, садагаң Жамал? – деди.

Бул күтүлбөгөн шумдуктуу суроону укканда Анархандын жүрөгү болк эте түштү да:

– Коюңузчу, апа! Кудай андайдын бетин нары кылсын! – деп төмөн карап бир аз ойлоно калды да, – апа, мен азыр кетип, эртең келип көрөйүнчү кездемеңизди, – деди.

Жан кыйып кан ичүүгө торун жайып отурган жөргөмүш, торуна түшкөн жандыкты коё береби?

– Жок, кездемелеримди азыр көрүп кет, – деп, ордунан тура калган Анарханды этектен алды...

«Садагаң Жамал! Ушунчалык зарурат ишим болгондуктан сага шашып келдим. Менин кездемелеримдин анчамынча кеми бар. Кем-керчимди өзүм барып алыстан таап келе албайм. Бир тууган иним бүгүн Анжиянга жөнөп баратат. Кем-керчимдин Анжиян тараптан ала келгидей болсун. Кездемелеримди көрүп акыл бериш; жалгыз кызымдын себин жакшылап жасоого жардамдаш, балакет мээнетинди алайын, Жамал. Эл алдында мени шерменде кылба, жүрсөң, азыр эле кайта келесиң» деп, жалынып-жалбарып, ач кенедей асылып ыйлап, «чарчадым апа» деген Анархандын сөзүнө карабай жатып ээрчитип келген.

– Отур, Жамал балам! Менин тилимди албай каяша кылуудан эч пайда таппайсың. Эгер менин тилимди ала турган болсоң жыргайсың, – деди, Асалхан.

– Эч нерсеге түшүнбөдүм, апа! – деп, уктап туруп чочуган кыргыйдай элеңдеп кайра отурду, Анархан.

– Мындан нары бардыгына түшүнөрсүң, менин ким экенимди да түшүнөсүң жана менин аркамдан жалынып-жалбарып чуркап дагы жүрөсүң.

– Албетте, жакшылашсаңыз жалынармын, эгер жамандаша турган болсоңуз, мен эч качан эч кимге жалынбаймын.

– Жалынасың, жаным Жамал, жалынасың! – деп, Асалхан каарына алгандай сурданып ордуна тура калганда, баягы келин кирип келип:

– Кездемеңиз келсинби? – деди.

– Келсин, өзүң дагы жардам бергин! – деп, Асалхан сөзүн жыйып алганча, Мамашарыптын уулу кирип келип, эшик алдына тура калды.

– Апа, бул кандай иш? Уят эмеспи, – деп Анархан терс бурула берди.

– Эч кандай уяттыгы жок. Бул Мамашарып байдын сага ашык болуп жүргөн уулу. Эч кандай каршылык кылбастан, жаш жигиттин жүрөк жалынын эмдеп кой...

Анархандын жүрөгү оозуна тыгылуу менен көзү ымырчымыр боло түштү... Көрүп турган көзүнө ишенбегендей тиги үчөөнө алмак-салмак карап калды да:

– Мындай иштер башка бир аялдын колунан келүүгө мүмкүн... Мен тарабынан тирүү турганымда мындай иштер орундалбайт, – деп Анархан тигилерге кайраттуулук менен тике карады.

– Жаным андай дебегин! Мен сизди көрүп ыктыярым менен сүйдүм, сиз дагы ыктыярыңыз менен мени сүйүүңүздү суранам! – деп Мамашарыптын уулу Анарханга жакындады.

– Тарт колунду, – деп Анархан Мамашарыптын уулун колго кагып жиберди да Асалханды көрсөтө, – бул сыяктуу бетсиз аялдар жетелеп келип берсе, сен сыяктуу амактар мен эмес, эшекти да сүйөр!

Анархандын ачуусу абдан келип, тирүү туруп булардан кордук көрбөөгө даяр болсо да, оозун таңа салууга даярданып артында турган келинди байкабады.

Асалхан көзүн ымдап койгондо, келип жоолугу менен Анархандын оозун басып, Мамашарыптын уулу анын эки

колун аркасына кайырды эле, Асалхан буттан алып жерге жыкты...

Анархандын аракетинен пайда чыкпады. Оозу таңылып эки колу аркасына байланды. Тек жөргөмүштүн тооруна илинген чымын кандай болсо Анархан дал ошондой болду. Тиги үчөө болсо бул иштерине корстон болгондой бири-бирине карап жылмайышты.

– Жаным жигит, эми биз тиги үйлөргө барып отура турсак да болот! – деп, Асалхан бурула бергенде, эшиктин илгичи шарт үзүлүп ачыла түшкөндө, нары жагынан кара неме оронгон бир сөлөкөт, мышыкча секирип келип эшик алдын тороп тура калды. Бирок ал кара сөлөкөт көп буйдалган жок. Асалхан менен келиндин кимсиң деп үнү чыкканча, оң колун экөөнө эки шилтеп алды да, Анархандын жанына жатып, оозунан өбүүгө камынып жаткан Мамашарыптын уулун бакалоордон алып, оң колу менен аны жүрөк ченге муштаган сыяктанды.

Кыңк этип үн чыгарып, солк этип аяк серпестен үч киши сулап жатты. Белгисиз сөлөкөт Анарханды балача туура көтөрдү, үлбүрөп турган май шамды өчүрдү да, оозгу үйдүн босогосунан сырт тарапты тыңшады. Дыбыраган жаандан башка эч нерсе сезилбегендиктен, жылып басып дарбаза алдына барды. Артын жана көчө тарапты тыңшап туруп, акырын дарбазаны ачып көчөгө чыкты да, Анархан тыбырагандыктан оң кол тарабындагы тамдын имерилишине тура калып, Анарханды жерге коюп эки колун жана оозун чечти.

– Жүзү кара зулум, мени кайда алып барганы жүрөсүң? – деп Анархан керилип туруп сөлөкөттү жаакка коюп жиберди.

– «Ачуу душман, акыл дос». Сабыр кылыңыз! Мен сизге жакшылык кылып жүрөм. Үйүңүз кайда, жеткирип коёюн! – деди, сөлөкөт.

– Сиз кимсиз?

– Менин ким экенимди учурунда билерсиз, билбесениз зарылчылыгы да жок.

– Айтыңыз!

– Жок убакыт тар! Бул жерден тезирек кетүү керек, үйүңүз кайда?

– Жаңы шаарда!

– Жүрүңүз! – деди да, көпүрөнүн түштүк тарабындагы желөңкөдөн чыгып бара жатып, – эч сөз айтпаңыз! – деди, сөлөкөт.

Сөлөкөттүн сүрөөсү менен Анархан дегдендеп жүрүп отуруп бир жерге келгенде тура калды.

– Эмне? – деп, сөлөкөт шыбыраган үн менен сурады.

– Менин үйүм ушул эшикте! – деди, Анархан.

– Көргөн билгениңизди эч адамга айтпаңыз, өзүңүзгө жаман болот! Кош болуңуз! – деди да сөлөкөт шарт бурулуп жөнөп кетти.

– Сиз кимсиз? – деп, Анархандын ээрчий басып сураган суроосуна жооп болгон жок. Көз ачып жумганча сөлөкөттүн дабышы угулбай да калды.

Анархан үйгө кирди... Арандан зорго төшөгүнүн үстүнө барып отурду. Сөөктөрү талкаланып, эттери жанчылып калган сыяктуу...

– Эмне кечиктиң, жеңе? – деди, Дарыяхан.

– Кездемелери көп экен, көрүп бүтө албай жаттым, – деп Анархан кандайчадыр күнөөнү мойнуна алгандай, табышын акырын гана чыгарып, чечине баштады. Бирок таң атканча кирпич көзүн каккан жок. Көзү илинсе алда кимдер элестеп, жаан менен шамалдын табышынан улам, кандайчадыр шумдуктуу адамдар келип үйүн тегеректеп жаткан сыяктанат.

Оозу менен бирге көзү таңылып калгандыктан жана кара сөлөкөттүн шамдагайлыгы аркасында, Асалхандын үйүндө эмне шумдуктар болгонун Анархан билген жок эле.

«Бул кандай шумдук болду? Мени кантип бошотушту? Кара сөлөкөт кайдан пайда боло калды? Ал мени

кантип көтөрүп чыкты? Асалхандар эмне үчүн каршылык көрсөтүшкөн жок? Кара сөлөкөт алардын эмнеси? Барыдан мурда ал кара сөлөкөт ким?» деген сыяктуу суроолорду өзүнө өзү берүү менен Анархан таңды атырды. Бирок эртең менен төшөктөн тура албай калды. Үйүндө эч нерсеси жок болгондуктан, акча сурап, Дарыяханды Идаятханга жиберди эле. «Эмнеге шашасыңар? Же силерчелик адамдар бизге кызмат кылбай жүрүптүрбү? Шашпагыла. Тойду берип, кызды узатайын. Анан өзүм силерди чакырып алып, аздыр көптүр жолуңарды кылам деди» деп, Дарыяхан куру алакан кайта келди.

«Эми эмне кылуу керек? Балдарга чайлык нанды кайдан табам?» деп, капалуу ойдо отурганда, Камилжандын аялы Саламатхан келди.

– И, эмне жатасың, Жамал?

– Бүткөн боюм ооруйт, апа.

– Кудай сактасын, ысытма чыгар! – деп, Анархандын жанына жүйүртө басып отурду да, – эски шаарда эмне шумдук болгонун уктунбу, жаным Жамал? – деди, Саламатхан.

– Жок, эмне шумдук болуптур?

– Тири укмуштуу шумдуктар болуптур. Бирок канчасы жалган, канчасы чын экенин Кудай өзү билсин.

– Кандай укмуш экен? – деп, түндөгү болгон окуядан кооп санагандай, Анархан төшөктөн башын көтөрдү.

– Карим деген чоң байдын дүкөнүн билесиң го?

– Ооба, билем.

– Ошол дүкөндүн батыш жаккы колтугундагы короодо Асалхан дей турган сатаң катын тура турган. Анын өзүнө окшогон он эки сатаң катыны бар имиш... Ал Асалхан абдан бузук катын, күйөөң келгенде сак болбосоң болбойт, көз ачып жумганча күйөөңү бузуп алат.

– Капырай деңиз! – деди да, Анархандын өңү бузула түштү.

– Капырай, Жамал балам, өңүң бузула түшүп турат, жатчы! – деди да, Анархандын жуурканын кымтып коюп, – ошол Асалханды түндө бирөө өлтүрүп кетиптир.

– Койчу, апа! – деп, жүрөгү оозуна тыгыла калуу менен, Анархан төшөктөн башын көтөрө салды.

– Эмне мен сүйлөсөм эле өңүң бузула түшөт? – деп Саламатхан Анарханга тигиле карады.

Анархан эч нерседен шек алдырбоого аракет кылгандай колун шилтеп койду да:

– Өлүмдөн жаман корко тургандыгымды сизге айттым эле го? – деди.

– Эчтеме эмес, келме келтир, балам! – деп, өзү да ичинен келме келтирген сыяктанды да, – Ал Асалхан менен бирге бир сатаңы жана Мамашарып байбачанын уулу да өлүптүр.

– Кантип? – деп, Анархандын жүрөгү оозуна дагы тыгыла түштү.

– Турба, турба... өңүң бузулуп турат... ооруң бар көрүнөт, бирок Кудай сактасын, Кудай де! – деп, бир аз токтоло түштү да, – кантип өлгөнүн билген адам жок имиш... Кусейин деген зөөкүр жолдоштору менен барып ошол сатандардыкына түнөгөн экен, Мамашарып байбача палиселерге пара берип, Кусейиндерди каматкан имиш...

Ош шаарындагы эл үчүн үч киши бир түндө киши колдуу болуп өлүшү күтүлбөгөн шумдук болду. «Имиш-имиш... дейт, дейт» дагы башка сөздөр, учуртмалуулар аркылуу узун кулактарга жетип, Оштун чар тарабына кетип жатты. Асалханды билбей Мамашарыптын уулун билгендер үчүн Мамашарыптын уулу аянычтуу болсо да, Асалханды жек көргөндөр үчүн сурап табылгыс иш болду. Артыкча Асалхандан кордук көргөн келиндер жана эрин коруган катындар үчүн абдан сонун иш болду. «Ал жүзү карага акыры Кудай жеткирген экен... Сооп болуптур... Ким өлтүрсө ошол тилегине жетип, узун өмүр сүрсүн!»... деген сыяктуу сөздөр айтылып жатты...

Полиция, миңбашы жана казылар тарабынан тапкыч-тоо иштери күч алды. «Катындарды талаша кетип силер өлтүрдүңөр» деген шылтоо менен Кусейин эки жолдошу үчөө камалды. «Дүкөн кайтарып туруп жанында болуп жаткан окуяны билбеймин дейсиң, буларды өлтүргөндөрдүн арасында сен да бар болсоң керек» деген шылтоо менен, Карим байбачанын дүкөн кайтарган малайы камалды. «Бул ишти силер билесиңер, бирок айтпай жата-сыңар» деген шылтоо менен Асалхандын кол алдындагы катындар дагы кысмакка алына баштады.

Бирок бул жөргөмүштөр өз торлоруна өзү түшүп өлгөнүн жана мунун бардыгын белгисиз кара сөлөкөт кылганын эч ким чече албады.

Анархандын турмушу күндөн-күнгө начарланды. Мурункудай ар кимдин ишин кылып, күнүмдүк тамагын табуу иши, Асалхандын окуясынан кийин тыйылды. Иш жасатуучулар канчалык чакырса да барган жок. Муну жасап бер деп ишин алып үйүнө эч ким келген жок. Турмуш барган сайын кысылып, үйдөгү колго илинер буюмдарын сатып отуруп аягына чыга баштады. «Какаганга муштаган» деп, Дарыяхандын сегиз айлык баласы боюнан түштү. «Аман эсен төрөсөм, Алымым келгенде алдынан көтөрүп чыксам» деген Дарыяхандын таттуу кыялы бошко чыгып, өзү айыкпас дартка чалдыкты. «Бери болуп төрдө жок, ары болуп көрдө жок» дегендей, Дарыяхан үч айдан бери төшөктө... кимдин тагдыры кандай болуп чечилүү иши, кара тумандай калдайып Анархандын алдында турду...

Кана, тагдыр, буга эмне дейсиң?..

КАЙГЫЛУУ КУБАНЫЧ

Эптеп курсагы тойсо, ач-жылаңачына карабай, эшикке чыгып ойноодон башка Эркиндин эч капасы жок. Күндөгү кесибине бүгүн да мыктап киришкенсип, топуракты чогултуп, колу менен кырдап үй жасап, өзү менен өзү ко-

бурап сүйлөшүп, бир канча бала менен сүйлөшкөндөй жыргап жалгыз отурат.

Дарыяхан болсо күндөн-күнгө начар. Анын үстүнө он чакты күндөн бери эшикке кирип чыгуудан калды. Ооруну багуу, үйдөгү тиричиликти кылуу Сакадайдын энчисине басылды. Анархан болсо жакын арадагы коңшулаштарынын кирип жууп, ишин кылып, эптеп бирдеме табуу менен алек. Мындан кеткенине бир жыл алты ай болсо да Алымдан кабар жок. «Эмне болду? Жолдо Айдарбек менен Сооронбайдын колуна түштүбү? Зуннахун менен Түлкүбектер бирдеме кылдыбы? Же Соорон датка кара буурасы үчүн курмандыкка чалдыбы? Болбосо аттан жыгылып же ооруп ажалга моюн сундубу?» деген сыяктуу суроолор чечүүсүз табышмак...

Дарыяхандын начарлашына Алымдын дайынсыздыгы чоң себеп болду. Алымды ойлой күнүгө үч-төрт маал ыйлайт... Көзүнүн жашын көл кылып, санаанын сан жолуна түшкөндө баягы Чоко, Адыл жана башкалары эстерине түшөт. Бирок аларды издеп таап, жардам сурого мүмкүнчүлүк жок... Туурунан чочуган куштай болуп, Асалхандын окуясынан чочуп калган Анархан, кез-кезде көрүп жүрсө да Муслимахун менен амандашып ал жайын айткан жок. Жашырынып жүрүп жан багуу Анархан үчүн ашуусуз аскар тоодой болду да калды...

Түштө жарты нанды бөлүп жеген бойдон, Сакадай менен Эркин кезээрип отурат.

– Ыйлаба, садагаң! Азыр жеңем нан алып келет! – деп, Сакадай Эркинди сооротууга аракет кылууда.

Бирок бар менен жокту бала билеби? Көзүнүн жашын көлдөтүп басылбады.

Эркиндин курсагы ачып ыйлаганына жаны кейидиби же айлап-жылдап жөнүкпөй ооругандыктан өз жанынан өзү аша кечтиби:

– О, шум дүйнө... аманатыңды алар болсоң көп кыйнабай алсаңчы! – деп Дарыяхан көзүнүн жашын кыл-

гыртты. Бирок өтө алсыз болгондуктан акыркы сөзү өз кулагына да угулбай калды.

Үйдүн ичине караңгылык өкүм сүрө баштагандыктан, зыгырдын майынан жасалган жаман чыракты күйгүзүп, Сакадай Дарыяхандын жанына койду.

Үйдүн ичинде көзгө илинер эч нерсе деле жок. Көптөн бери кийилбей илинип турган Дарыяхандын кийимдери жана паранжысы тиги бурчта. Анын катарында Эркин, Сакадай, Анархандын кай бир кийимдери турат. Бирок алардын ичинде көз имерип карарлык жаңысы жок, бардыгы тең мындан бир нече жылы мурун жасалган кийимдер экендиги көрүнүп турат.

Ыйлап отуруп чарчаганда соолуккан Эркин:

– Эже, нан! – деп, дагы ыйлай баштады.

«Жоктун жону катуу, өгүздүн мойну катуу». Эркин ушунетип миң күнү ыйлап отурса да Сакадай менен Дарыяхандын колунан келер тамак жок эле.

– Садагаң, Камилжандыкынан бир сындырым нан сурап келип берчи! – деди да, эмнегедир жаны кейигендей, Дарыяхан каңырыгын түтөтө ары бурулуп кетти.

– Барбайм, жеңеке! Кечээ барып сурасам, «качан болсо эле суранып басып жүрөт экенсиңер» деп бербей койгон, – деди да Сакадай кимдендир ыза болгондугуна катуу арман кылгандай, көзүнүн жашын кылгыртып, колу менен бутунун тырмактарын чукулаган болуп төмөн карады. «Ой, райымсыз ташбоорлор ай... Сенин шагыңды сындырбай бир сындырым нан берип койсо эмне болушат эле» деп, бирөө айткан болсо, Сакадай ыйлап жиберүүгө да даяр эле!..

«Жеңекем нан алып келсе иче коёлу» деген ой менен Сакадайдын кайнаткан чайы алда качан муздаган. «Нан» деп ыйлай-ыйлай чарчаган Эркин да уктап калган. Андаганда «кың» эткен үнүн чыгарып Дарыяхан жатат. Үйдүн ичи ала көлөкө, көрүп отурууга көңүлсүз. Сакадай телмирип отурду да: «ай, Кудай ай... бир шыбаа болуп Дарыяхан жеңем айыгып кетсе... Анархан жеңем экөөлөп

иштесе... нан, чай гана эмес, анда-санда эт да жеп турар элек... Мейли эт болбосо да нан кеңири болсо, мен Эркинди ыйлатпай багар элем. Эгер Кудай берип, ушундай учурда Алым абам келип калса кандай сонун болор эле... Тамак быякта турсун, кийим-кече да болор эле... Саткан буюмдарыбыздын ордуна жаңы буюмдар алар элек... Анан Каныбек абам келип калса, мен жеп ичпесем да бардык нерсеге ыраазы болор элем. Ой, Кудай ай!.. Жомоктордо айтылгандай амал билсем, асман менен учуп барып абамды бошотуп келсем... анан Карып атамдарды мында көчүрүп келип, дүйнө таап, эч кимден нан сурабай турган болуп жана эч кимдин жумушун кылбай жыргап жатып калсак... чарчадым деп айтпастан отун сууну өзүм алып, тамакты өзүм жасап берип турар элем... Эркин эмнени кааласа ошону бышырып берер элем!..» деп, Сакадай балалыктын таттуу кыялында отурганда:

– Жатып алдыңарбы, садагаң! – деп Анархан кирип келди.

– Эмне кечиктиң? Эркинге нан алып келдиңби? Ай-ий-и... буларды ким берди? Эркин! Садагаң, Эркин!..

Турагой, апаң келди! – деп Сакадай кубанганына чыдабай Эркинди ойготууга кам урду.

– Аны ойготпой коё туруп отунду жакчы, садагаң! – деп, Анархан колундагыларын текчеге коюп, – Дарыш! Кандайсың, жаным?

Дарыяхан машакаттуу кыймыл менен бери бурулуп:

– Айыга калды дейсиңби... начарлоонун ичинде болбосом, оңолуунун ичинде эмесмин! – деп, жашый түштү да, – эртерээк эле келсең боло, – деди.

– Кантейин, Дарыш!.. Эрте келүүгө эки көзүм төрт болду. Эртең менен бешимге чейин төрт көйнөк тиктим. Эми азыраак кирип бар эле, ошону жууп бере салгын» дегенинен кир жуудум. Чоң аталарынын убагынан бери жыйналган кирлери болсо керек, жууп бүтө албай жатып жаным кейиди...

– От кўйдү, жеңе! Эми эмне кылайын?

– Казанга суу куюп тиги этти сал, жеңеңе бышырып берели, дары болгусу бардыр... Битин сыгып канын жа- лаган байлар, зили түбү жарыбайт ко... Кара жанды карч уруп ушул убакка чейин иштесем да акыма бергени эки кадак эт, эки нан, – деп Анархан үшкүрүп койду да, – тегеренейин Асылхан, нандан сындырып жечи, кичине- ден сындырып же, кокус өзөгүңө түшүп кетпесин!..

– Уулуңа да ойготуп берчи, ичине кан түшүп кеттиби деп корком... Ой, арман ай... кайсы бирин айтабыз... Жыр- гагандыктан, байлыктан мүйүз чыкса чыгат эле го... Би- рок бул турмушту да көрүү керек экен. Адам баласы жа- мандыкты башынан өткөрбөй жакшылыкты билгидей эмес, – деди Дарыяхан. Дарыяхандын сөзүн кубаттагандай, Анар- хан башын ийкеди да, Эркинди ойготуп нан берди.

– Апа, нан! – деп, ыйлап тура калган Эркин, нандан кардыга бир аз жегенден кийин, жымжырт турган үйдүн ичине өзгөрүш кирип, Анархан менен Сакадай эмес, ооруп жаткан Дарыяханды да күлүүгө аргасыз кылды...

Анархан Эркиндин алкымынан жыттады да:

– Сен чоңойгондо бизге эмне кылып бересиң?

– Мени ыйлаткан балдайды уям...

– Анан?

– Анан... анан... анан көп нан алып келем...

– Дагы?

– Кант алып келем...

– Анан дагы?

– Анан кант... нан... кемпит... чапан... көйнөк... жоо- лук алам... байын алып бейем, – деп Эркин мактанган- дай секирип барып отуруп күлүп койду.

– Белек! Белекбай!.. Атаң кайда? – деди, Анархан .

– Атам кетти.

– Кайда кетти?

– Кетти, башка катынын, баласын алды... мен уям...

– Атаңын аты ким эле?

– Акылек!..

– Акылек эмес, Каныбек дегин! – деди, Сакадай.

– Кой, садагаң Асылхан, эси жок немеге антип үйрөтпө... Кокус бирөөгө айтып койсо шорубуз кайнабайбы!..

– Эмне дейт, апа?

– Эчтеме дебейт. Эжең калп айтат... Белегимдин атасынын аты Акылбек.

– И... кантесиң?.. кантесиң?.. атамдын аты Акылек... Акылек! – деп, Эркин мактанып жатканда, эшик шарт ачылып, сырттан Камилжандын аялы Саламатхан кирип келип тура калды. «Баятан бери биздин сөзүбүздү угуп турганбы» деген ой менен Анархан чочуп кетип ордунан тура калды.

– Жамал! Тышта бир кыргыз турат. «Күйөөсүнүн атын билбейм, Жамал деген бөлөм бар эле» дейт, сенби, башкабы, чыгып жооп берчи!

– Кайдан келгенин сураган жоксузбу?

– Алайдан келдим, атым Адыл дейт.

– Ий... баягы бөлөм турбайбы! – деди да, Анархан тышка чыкты. Бирок айдын бетин ала булут каптап тургандыктан ким экендиги таанылбады.

– Сиз кимсиз? – деди Анархан.

– Үнүң Жамалдыкына окшойт, Жамалсыңбы? Мен баягы жаман бөлөң Адыл эмесминби! – деди да, аттан түшүп, артыңган чөбүн жерге алып койду.

Жанында Саламатхан тургандыктан, сен кайсы бөлө, кайсы Адылсың; тааныбай жатам деп суроодон боло албай:

– Аман-эсен жүрөсүңөрбү? Таэжем менен тажездем күүлү жүрөбү? – деп, Анархан амандаша кетти.

Адыл чөбүн тамдын түбүнө коюп, атындагы куржунун алып, Анархандын артынан үйгө карай басты.

– Жамал! Меймандын атын акырга, аркы четине байлап чөп сал! – деди да, Саламатхан үйүнө кирип кетти.

Адыл үйгө кире бергенде:

– Баягы киши турбайбы! – деп, Сакадай ордуна тура калды.

– Келиңиз, саламат жүрөсүзбү? – деп, Сакадайдын жардамы менен Дарыяхан башын көтөрдү.

– Саламатсызбы, аяш! Эмне, сыркоосузбу? Эми жакшы болуп келе жатасызбы? – деп, Адыл Дарыяхан менен кол алышып, Сакадай менен Эркиндин бетинен өптү.

Баягы, Каныбектин досу Адыл экенин Анархан эми анык билди. Бирок Адыл сыяктуу сырттан тааныбагандыктан, эми кайта амандашууну уят көрдү. Жай сурашып бир аз отургандан кийин:

– Каныбектен кабар барбы? – деди, Адыл.

Анархан кимдендир чочулагансып эшик тарапты бир карап алды да:

– Каныбек дебей Акылбек деп сүйлөнүз!.. Андан бир кат алганбыз, ошол бойдон эч кабар жок.

– Билем... билем... Бирок жанагы катын сураганда Акылбек деген атын тапшай калбадымбы, – деп Адыл күлүп койду.

– Кап... «Конок эртең келбей же эрте келбей» дегендей, эми эмне кылабыз?.. Казанга суудан куя түшчү, мен Инаятхандыкына барып келе коёюн. Эти түгөнүп калды бекен? – деп Анархан ордуна турду.

– Эт үчүн барбай эле коюңуз. Тетиги куржунду сөгүңүзчү. Бир жагы менин белегим, бир жагы аяшыңыздын белеги, – деди, Адыл.

Арыдан бери куржунду сөгүп жиберешти. Бир көзүнөн эки кагаз чай, бир канча өрүк, мейиз, кант чыкты. Эч кимдин руксатын күтпөй, Эркин эки колу менен чеңгелдеп алды да четке чыга берди. Экинчи көзүн сөккөндө он чакты кургаткан керчөө, сүрсүткөн эт чыкты. Бул сыяктуу белек берип жиберген аяшына жана ардактап белекти алып келип отурган Адылга кандайча кылып ракмат айтуунун ыгын табышпады. Тек дүнүйөсү түгөл, төрт түлүгү шай болгондой, мындан артык дүнүйөнүн кереги жоктой, кубанычка батышты.

Аркы-берки сөздөрдү сүйлөшүп отурушту. Адыл чөнтөгүнө колун салып, бир кагазды кармап турду да: «Кой, бул катты эртең кетерде берейин» – деп ойлоду да, колун чөнтөгүнөн тартып алды.

Адылдын чөнтөгүндөгү кат – «Анарханга берип кой» деген Алымдын каты эле. Бирок ал каттын ичинде шумдуктуу кабар бар экенин Адыл мурун окутуп уккан болучу. Ошондуктан азыр аны жашырып койду.

– Биздин ал-жайды кимден уктуңар эле?

– Алым мында экинчи келип кайта кетип бара жатканда биздикине конуп өткөн. Болгон ишти ошондон аныктап уктум. Мен өткөн жазда келип силерди үйдөн таппай кеткемин. Келип жанагы катындан сурасам, «алар үч-төрт күнгө чейин келбейт, бирөөнүн ишин кылууга кеткен» деди. Ишим шашылыш болуп жолдошторум шашып бара жаткандыктан кетип калгамын... Бирок силерге жолукпай барганды билип, аяшыңыз Күлайым мага абдан таарынды, – деп мурун келип учурашпай кеткен күнөөсүн моюнга алгандай, өтүгүнүн апкытын кармап, кончун чоюп койду да, – турмушуңар кандай?

– Кандайын сурайсыз, аяш!.. баягы өзүңүз көргөн үйдүн ичи эми ушул үйдүн ичине айланган, – деп, Анархан мукактана түшүп, көзүнүн жашын кылгыртып жиберди.

«Үйлөрүнүн ичи жакшы эле, чочулашып бир жерге катып койсо керек» деп ойлоп отурган Адыл, Анархандын көз жашын көрүп, «табалап сурагандай болгон экенин го» деген ой түшө калды да уяла түштү.

Тамак бышып алдыга келди, Анархан алып келген жаңы эттен кичине туурап Дарыяханга беришти. Бирок каруусуз Дарыяхан жарытып жей албады. Сакадай менен Эркин эттин тили болсо сүйлөгүдөй кылышты...

Адыл атынын ээрин алып таң ашырып койду да жатты. Жол жүрүп келип чарчагандыктанбы, төшөккө башы тиери менен уктады...

– Эже! Тур, күн чыкты, – деп Дарыяхан акырын тартып, Анарханды ойготту. Анархан бешмантын желбегей жамынып, кепичин коңултак кийип сыртка чыкты.

– А!.. Жамал! Бөлөң келгенге кеч туруп калган экенсиң... эчтеме эмес... Бирок бөлөң экөөң малдын убалынан коркпойсуңарбы же бөлөңүн аты чөп жебей турган ат беле? – деп, эмне үчүндүр Саламатхан какшыктады.

– Жок, апажан! «Күн чыга отко коюңуз» деген эле! – деп атты көздөй басып бара жатып, – калпты Кудай өзү кечирсин! – деди да, окуранып жер тепкилеп турган тору аттын чылбырын чечип, ооздугун чыгарып чөпкө байлады.

Таң ата тура турган таң жарчысы – Эркин, бүгүн былк этпей Сакадай экөө уктап жатат. Кеч жаткандыктанбы же атка урунду болгонбу, Адыл да уктап жатат. Аны ойготууну эч ким каалаган да жок.

Анархан Саламатхандан жыйырма тыйын карыз алып сүт, каймак, нан алып келип, Адылдын ойгонушун күтүп отурганда Адыл чочуп ойгонду да:

– Тү-ү-ү... мени зил баскан экен го. Атым эмне болду экен? – деп, шашылып кийине баштады.

– Атыңыз жок, баятан сизди ойготуп айталбай отурам, – деди, Анархан.

– Коюңузчу! – деп, Адыл абдан чочуп кетти.

– Тамаша кылам, аяш! Жана күн чыга атыңызды отко койдум, – деп Анархан күлүп койду.

– Разымын, аяш! Ракмат!..

Ат сугарылып, жүзү-кол жуулуп, чай ичилүү менен бирге келечек турмуш жөнүндөгү сөздөр да башталды.

– И, ошондой деңиз, аяш!.. Эми мен болсом баягы маалай Адыл эмесмин – соодагер Адылмын – деп, күлүп койду да, – чынын айтканда эптеп бирдеме таап үй-бүлөнү дурус-тап баккан Адылмын. Баягыда Каныбек, жок, Акылбек колго түшкөн жазда бир байда он ирик көтөрмөгө алып, күзүндө беш ириктин акчасы менен байдан кутулуп, кал-

ган беш ириктин акчасын ары-бери жүгүртүп, мурдагы жылы кышында он беш ирик байлап, өткөн жылы жазында Анжиянга айдап барып саттым, пайда жакшы болду... Көк сууга барып, арзан баа менен отуз эки тишти жана эшиктеги атты сатып алдым. «Карышкырды көрсө эшектин ыйыгы тутулат» деп, пайданы көргөндө соодагерлердин шакыйы кармап, чыдай албай, буту менен эмес, төбөсү менен чуркайт эмеспи. Ошол эки тиштилерди кышы менен байлап, жаз чыгары менен Анжияндан наркы Асаке базарына айдап барып саттым. Кудая шүгүр, пайдасы жаман болгон жок. Үйдөгү оокат дагы жаман эмес. Эки кулундуу бээ, эки музоолу уй, бир бышты өгүз бар. Үйдөгүлөр кандай көрөрүн билбейм, менин оюмча, колдо бар акчанын бардыгына чарбалап эчки, кой алып, эки-үч жылы ирденип, эл катары жүрсөм деген оюм бар. Топурактан тышкары болуп, бейил бузулбай турса, үй-бүлө гана эмес, силерди да багууга кудуретим жетет. Эгер макул боло турган болсоң аяш, бул шаардын ичине турба. Шаарга туруудан пайда жок. Макул десең күзүндө келип көчүрүп кетейин. Азыр эле көчүрүп кетейин дээгө болбой жатат. Себеби, силерди көчүрүп барганда жаман да болсо алачык башын бууп берүүм керек. Бирок ал алачык камы азыр даяр эмес. Ошондуктан күзгө чейин бир үйдүн камын кылсам, арзан баа менен он чакты эчки-улактын башын курап, токумдай жерге арпа, буудай сээп берсем, анан андан нары ирденип кетпейсиңерби? А чыгым-чугум жагынан жарым чака салака тийгизбеймин. Акылбек алыскы каардуу сапарынан кайткыча эптешип оокат кылалы. Тиги кайын сиңиң бой тартып орун очок алса, бул уулуң чоңойсо, Акылбек келгиче кор болбойсуң, аяш! Эр жигиттин – эр жигит үчүн кылар жакшылыгы эле ушул эмеспи? Мен куулангандыктан бул сөздөрдү айтып отурганым жок. Зайыбым Күлайымдын мага берген акылы боюнча жана ата-энемдер болуп зайыбымдын акылын туура тапкандыктан бул кеңешти сизге айтып отурам, аяш! – деди Адыл.

Арадан алда канча сөздөр айтылып өттү. Бирок Адылдын акылына каршы Анархан эчтеме айткан жок. Адылдын айтуу боюнча убада бекилди...

Камилжандын дүкөнүнө кирип, Анархан Адылга кездеме алышып берди. Адылдын куржуну кичиректик кылгандыктан, өзүнүн чоң куржунун берди. Аяшым Күлайымга деген мындан артык белегим жок; «досундун бергенинин тишин ачпа» деген, бергени ушулбу деп таарынбасын», – деп, карала шайы көйнөгү менен кара баркыт бешмантын берди. Бирок бул Анархандын сатууга ылайыктаган акыркы кийими эле.

– Кош, эми аяш! Аздыр-көптүр мына бул он беш сомду алып, мен келгиче эптеп оокат кылып туруңуз – деп, Анархандын колуна он беш сомду берди да, – түү-ү-ү... мени Кудай ура жаздаган тура... киши аркылуу келген Алымдын каты бар эмес бе-ле... Аны мен унутуп кете жаздаган турбаймынбы! – деп, чайдын кагазына оролгон катты алып, – мынаңыз, аяш! – деп, Дарыяханга сунду да, коштошуп аттанууга жөнөдү.

Дарыяхан кубангандыгынан эмне деп айтканын өзү да сезбеди... Тек Алымын бооруна сыга кучактагансып, катты көкүрөгүнө басты...

Кубанычтын күчтүүлүгүнөнбү «Кудайымдын бергени, жанымдын эрмеги... өмүрүмдүн кубанчы... жыргалы... ичер суум, көрөр күнүм!» – деп жалынып дагы жиберди.

Анархан Адылды аткарып кайра киргенде:

– Жеңе! Көчөдөн тезирээк молдо чакырчы... алтыным Алымдын... жок, кайниң Алымдын катын окутуп угалы! – деп, алсыз жаткан Дарыяхан турууга аракет кылуу менен күлүмсүрөй баштады...

«С а л а м к а т!

Ардактуу жеңем Жамалга, сүйгөн жарым Күлүяга, карындашым Асылханга, бөбөгүм Белекке; мындагы туруучу атаңар Карыптан, энеңер Күлүкандан жана менден салам дуба! Кандай аман-эсен кайгы-капаңар жок, топу-

рактан тышкары турасыңарбы? Биз болсок аман-эсен турабыз. Карып атаңар, Күлүкан энеңер күүлү. Турмуш болсо анчалык жакшы эмес. Себеби силерден келгенден бери оору буту-колумду байлады. Келерим менен эки бутум зыркырап ооруп, төшөктө үч ай жаттым. Андан жакшы болорум менен келте оору менен ооруп айыктым. Бирок оң бутум өзүмдүкү эмес сыяктуу. Ары-бери басуу эмес, кыймылдоого жарабайт. Силерди ойлосо жүрөгүм жарылып кете жаздайт. Бирок колдон келер чара жок. Силер жөнүндө ойлосо, башыма он эки дозок бир келет. Ырас, силердин санааңар бизден да тынбай жаткан чыгар.

– Жеңе! Жакында Кашкардан баягы Даутахун келди. Ошол Даутахун менен бирге Кашкарга барууга даярданып жатам. Баруудагы максат; баягы Личандын таятасынан дарылануу... Эгер бир жакшылык болуп, бутум аракетке жарап калса, бир күнү токтобой, силерге жетем! Кош, саламат болгула!.. Кат жаздырган Алым» –деп, жазылган кат эле.

Аңсаганы Алымдан кат келиши, күтүлбөгөн жерден Адыл келип белекке кошуп он беш сом берип жана келечек турмуштарын айтып акыл бериши, Анархан менен Дарыяхан үчүн эбегейсиз кубаныч болду. Бирок Алымдын катын окутуп укканда, бул кубаныч кайгылуу кубаныч болорун сезишкен жок...

ӨЛҮМДҮН ЖАРЧЫСЫ

– Турбайсыңарбы? Коңгуроонун урулганы качан? – деп, ышка байлаган сары жүндөй сары мурутуна муз тоңдуруп, мылтыгын ийнине асып, эки колун сур шинелдин жеңине катып, бир солдат кирип келди да, таң атканча чыдабай алдастап чыккан Ивановду буту менен түрттү.

Иванов адатынча атырылып тура калбады. Бул солдаттын минтип келиши көнүмүш адат сыяктуу, эч кимиси сестенген да жок. Акырын туруп көңүлсүздүк менен кийине башташты.

– Тур дейм, иттин баласы! – деп солдат Ивановду бутка бир тээп, буту менен анын жамынып жаткан жаман таарын илип ыргытты. Иванов кыймылдаган жок. Тек солдаттын кылыгына ачуусу келгендей, жаткан калыбы менен солдатка моюнун буруп, майы түгөнгөн чарасындагы кубатсыз көзү менен карап:

– Эх, адамгерчиликсиз акмак! – деди да, башка сөз айтууга кубаты келбей, солдатка түкүрүп жиберди. Анын түкүрүгү солдаттын бетине барып жабыла калбаганы менен, солдат үчүн Иванов чоң күнөө кылган сыяктанды. Ал мылтыгынын кундагы менен Ивановду урарда:

– Тийбе! – деп, Каныбек менен Давиденко кармай калышты.

– Коё бер, иттер!

– Сабыр кыл, тууган! Ал көптөн бери оору... Бүгүн таң атканча уктабай чыкты, эч дарманы жок, – дешти.

– Мен бул итти билем, бул арамза, алдамчы бузук... Бул оору эмес... Оору киши бат эле айыгат же бат эле өлөт... Бул бузук ооруга шылтоолоп бир шумдук чыгаргысы келет... бул... – деп, солдат урууга дагы умтулганда Эрнс кармай алды. Бирок солдат каршылашып эч сөз айткан жок. Көзүндө огу болсо атып жиберчүүдөй бардыгын айландыра карап алды да шарт чыгып кетти. Солдаттын бул көрүнүшүнөн бир шумдукту күткөндөй, анын артынан ээрчий карашты.

– Ачуулу кетти...

– Чагым кылат...

– Ооба...

– Каныбек, Давиденко, Эрнс үчөөңү жамандап барат. Ал талашсыз... Бирок корко турган эч иш жок. Ыгы келгенде Иванов үчүн жаза тартууну баарыбыз моюнга албадык беле? Мына, буга карагылачы!.. Бүгүнбү, эртеңби... Иванов биз менен... – деп, Капитан мукактанып барып токтоп калды.

Капитандын жашы отуз беште, бою орто, көзү ойногон, кагелес, мурду таңыракай сымал сары чийкил киши. Аз күлүп көп сүйлөйт. Бирок ар качан орундуу сүйлөйт. Дайым сүйлөөрдө жаагын таянып, бир бутун бир бутуна учкаштыра коймой адаты бар. Сулуу сөздөр менен кызыктырып сүйлөөгө, өзүнүн оюн бирөөгө түшүндүрүүгө абдан уста. Бирөөнүн капаланганын, наалып сүйлөгөнүн, калп айтканын өлгүдөй жек көрөт. «Кайгы – адамдын өзүн чиритет. Калп – адамдын сөзүн чиритет» деген сөзүн, ар дайым сөз арасына кыстара салат. Өзү мурун токардын баласы болгонун, солдатка барганын, ошол солдатта жүргөндө ата-энеси өлүп калганын, анан оору болуп солдаттыктан бошонгонун, балык кармоочу бир байга малай жүргөнүн, андан качып барып Ореховозуево заводуна иштегенин, ошол учурларда кайсы кыз, келин жана жигиттер менен достук мамиле курганын айта берсе, ар бир окуясы бир түндүк жомок. Анын тарыхын угуудан эч кимиси талыкпай турган.

«Ошентип Ореховозуево заводунда иштеп жүрдүм. Анда кандай экемин... октой атылып, чагылгандай чагылып турчумун. Бир күнү падышалык өкмөткө каршы басылган листовканы ар кайсы көчөгө, полиция жана байлардын эшиктерине жабыштырып келүү иши мага тапшырылды. Мен көп жерлерге жабыштырдым, акырында бир караңгы жер менен бара жатып акыркы бир листовканы жабыштырып жатсам, жаным кайдандыр, эки полицейский пайда боло калганы. Бирок мен акылыман шашканым жок. «Сен ким? Эмне кылып жатасың?» дешти. Рас, алар менин эмне кылып жатканымды ажырата алышпаган эле. Бирөө оң колу менен тапанчасына эптенип, менин жанымга тура калды. Экинчиси ширеңке чагып тамдын боорун караганы жатканда, жанымда турган полицейскийди мурунга коюп жыгып, тигинисин кулак түпкө коюп көмөлөттүм да качып кете бердим. Бирок көп узабай дагы эле ошондой бир иш менен жүрүп колго түштүм.

Мына үч жыл өттү... дагы он жети жыл бар... Эчтеме эмес... Таалай күнү жарк этсе, бул өмүр кайрадан жашарат... Жакын жылдардын ичинде бошонуп каларбыз... Ооба... Бошонуп калууга ишеничим көп» деп, кубанычтуу күлүмсүрөө менен терең ойго кетер эле...

– Бул иттерде адамгерчиликтин эч белгиси жок. Ивановдун ушул абалына карайт дейсиңби, карабайт! – деп, жаны ачыгандай оор улутунду да, Давиденко эшик тарапты карады.

– Кана, сага кошулуп Каныбек, – Эрнс үчөөбүз кайгырыштык эле, ошондо биздин абалыбыз өзгөрүлө калабы? – деп Капитан жактырбагандай Давиденкого карады.

«Мен Лениндин өзүн көрө албадым. Бирок анын сөздөрүн окудум жана өзүбүздүн кружокто да бир топ иштедик» деп, Лениндин сөздөрүн, болгон окуяларды бирден терип тиги төрт жолдошуна жана иштеген башка жолдошторуна үч жылдан бери айтып келе жатат. Капитандын айткан сөздөрү, үйрөткөн акылдары эп келгендиктен, жолдоштору айтканын жерге ташташпайт. «Досум! Сен абдан жакшы адам экенсиң. Биздин билбегенди билгизип, көрбөгөндү көрсөттүң. Биз бешөөбүз үч жылдан бери эң ынтымактуу союз жасадык. Бири бирибизди кыйышпас үчүн ант жасадык. Бирок кара булут ойноп, кар боройлоп, шумдуктуу бороон чар тараптан сокту... Дарыя ташып, деңиз толкуду... Күн караңгы, жол алыс... Биздин кемелер чоң коркунучта... Бирок сен тажрыйбалуу капитан... бизди, матросторунду коркунучтан сакта. Эркиндиктин маягынан адашпай кемелерди түз айдап бар деп, мындан эки жылы илгери Иванов айткан эле. Ошондон бери Сергей Иванович Железновду, өз аты-жөнү менен аташпастан «Капитан» деп атап келишет.

Каныбек кийимин кийип болду да, чокоюнун боосун улаштырып отурган Эрнске карады. Анын артындагы терезенин тешигинен жүлүндөй созулуп кирип жаткан борошону көрдү да:

– Эрнс, аркы, терезеден кирип жаткан эмне? – деди.
Эрнс артына бурулуп карабай туруп:

– Ал өлүмдүн жарчысы! – деди.

«Өлүм» деген сөздөн улам бардыгы тең терезени карап тунжурашты.

– Ырас, өлүмдүн жарчысы!.. – деп, алсыз табышы менен күңк этти да, Иванов турууга аракет кылды. Бирок ал башын өзү көтөрүп тура албады, Капитан жөлөп тургузду. Ал дармансыз кебетеси менен алмак-салмак төрт досуна карап, демиге:

– Ракмат, менин бир боорлорум! Ракмат!.. Эми мени эптеп кийиндиргиле. Акыркы учурда да менден жардамыңарды аябагыла... Мен кийинип, айдаган жагына барайын... Кана, боорлорум, мени кийиндиргиле. Мени аяп, үйгө таштап кетет деп турасыңарбы? Таштабайт... Таштаганы менен да мен бул үйдө калбайм, туугандар!.. Мен бул оору менен көптөн бери ооруп, көптөн бери чоң толкундуу деңиздеги кемедө келе жатам! – деп, терезеден кирип жаткан борошого карап турду да, – жолдош Капитан! Тигине биздин маяк! – деп, кубанычтуу мүнөз менен кубатынын бардыгынча кыйкырып жиберди... Бирок Ивановдун кыйкырганынан улам, алар анын абалы өтө начар экендигин түшүнүштү. Өз тагдырлары жөнүндө ойлору алда кайда кетти...

Өткөн күздө туткундар арасында түрдүү оорулар көп болучу. Ал оорулар тиги бөлмөлөрдө эле. Күндөрдүн биринде элүү киши ооруп үйдө калды, калгандары жумушка кеткен. Ал элүү адам өз ара сүйлөшүп жалган ооруган оору болгондуктан, кароолдо турган беш солдат жана бир унтер офицерди өлтүрүп качып кетишкен. Бирок алардын бир катары жакында гана болгон Лена жумушчуларынын чоң окуясында кармалды. Калгандары дайынсыз!.. Ошол элүү адам качкандан бери, Лена окуясы өткөндөн бери оорулардын иши абдан такык... Өлгөндөн бөлөгүнүн эч кандай себептерине карабастан жумушка айдап кете берет.

– Ардактуу Капитаным! Мени ушул абалым менен ушул оңбогон бөлмөгө таштап кетпегиле, ала баргыла. Балким мен бүгүн бул үйгө кайта келбесмин... А балким, менден тыңдар да кайрылып келишпес... Жалгыз калып жан берсем, жанагы иттериң сүйрөп барып, белимди бүктөп бир чуңкурга тыга салат... Сөзсүз ошондой кылышат... Мени бир туушкан достукка санасаңар, менин сөөгүмдү иттерге кордотпогула, ала баргыла... Жаныңарда жүрүп жан берсем, карга, сагызган талабагыдай кылып, өз колуңар менен жашырып койгула. Андан башка силерден суранарым жок! – деп, бышактап ыйлап жиберди... Күнгө күйгөн чөлдүн чөбүндөй саргарган сары түгүнөн башка анын өңүнөн эч нерсе көрүнгөн жок. Көзүнөн жаш чыкпаса да, тарамышы көпкөн кубатсыз колу менен, суусуз терең сайдай кургак көздөрүнүн алдын сүртүп койду да, – эчтеке эмес, туугандар... эчтеке эмес... Чоң толкунда мачтага чыгып бара жаткан матростордун бирди-жарымын, ырайымсыз бороон учуруп барып деңиздин тереңине чөгөрбөс болуптурбу!.. Эчтеме эмес... Кемени айдай бер, Капитаным! – деди да, Иванов жолдошторунун жардамы менен эки жеңин кийди.

Асманды каптаган калың булут... Жаап турган кар жок, борошолоп кар учурган шамал... Анда-санда каркылдап карга, шакылыктап сагызган отурат. Азап чеккен өмүр, жадаган көңүл үчүн, көңүлгө төтөп кылып кубанар эч нерсе жок...

Туткундар экиден, үчтөн катар басып биринин артынан бири келе жатты.

Эң алдыда үч солдат, артында бешөө... мылтыктарын кучактай кармап, бирди жарым туткун токой арасына кире качабы деген ой менен, солдаттар сак келе жатышат.

Туткундар жүздөн ашуун... Көрүнүштөрү суз, көздөрү шишимик, кийимдери жырттык. Кандайчадыр боорукерлик сезим менен, алдуусу алсызын сүйөгөн болуп келе жатышты. Эки колун моюндарына аса кармап, экинчи

колдору менен аркасынан кучактап, элдин орто ченинде келе жатышкан Эрнс менен Капитан, Ивановду Каныбек менен Давиденкого беришти. Иванов анда-санда гана бутун шилтеген сыяктанбаса, аны так көтөрүп келе жатышты... Иванов сыяктуулар он чакты бар эле...

– Бир боорум Капитан... Каныбек... Давиденко... Эрнс... Силер мени кечиргиле... Мен силерди кыйнадым... Төмөн түшүп бара жаткан боюмду жогору көтөрө албай калдым... Эчтеме эмес... бул силердин бир боорлук менен мага кылган акыркы урматыңар... Ооба... эң акыркы... Себеби мен колу-бутумдун бар же жок экенин сезбей бара жатам. Рас, сезилбейт... Бирок жүрөк уруудан тыйыла элек... Үмүт алда кайда учуп, эмнелердидир – каалайт... Кулак таттуу үмүттүн ырын уккусу келет... Кана!.. – деди Иванов. Анын бул сөздөрүн алды-артында бара жаткан беш алты кишилер укту. «Кана!» деген сөздөн улам, сыр дана болгон төрт жолдошу Ивановдун эмнени каалаганын биле коюшту.

– Зар кайгы катар-катар черге айланып,
Аргасыз муңдун жашы шорголоду...
Сибирдин шумдук-катаал түрмөсүндө,
Чиркин ай, асыл жандар кор болобу?. –
деп, Капитан коңур үнү менен созолонтуп коё бергенде, алды-артында келе жаткандар да акырындап кошулуп кетишти...

Токойду шуулдатып кар учурган бороон менен бирге, туткундардын муңдуу үндөрү алда кайда кетти.

– Жакшы... абдан жакшы, туугандар!.. Бирок мен берки ырды каалаган элем! – деди да, Иванов бир аз жөтөлүңкүрөп басылды.

– Күн өттү, түндөр өттү алмашылган,
Ай айга, жылдар жылга жалгашылган;
Ден өлүп, кандар качып, кубат кетти,
Сыз соруп ач сүлүктөй жамбашымдан...
Сур качып, кейип кетти адамдыктан,
Шооласын жарык күндүн минут көрбөй;

Дылдырап жүрөк уруп, өпкө согуп,
Жан чиркин далбас уруп келет өлбөй!..
Шумдуктуу күндө жаңы укмуш болуп,
Келатат жүрөк чиркин ууга толуп;
Аргасыз көлдүн гүлү солугандай,
Баратат дене чиркин улам солуп!.. –

деп Каныбектер ырдаганда, алды-артында бара жаткандар мундуу обонго мукамдуу үндөрүн кошушту. Бирок «ырдабагыла» деп солдаттар бакырышкандыктан басылып калышты.

– Карачы супсур турмуш каны качкан,
Тумандап жердин бетин ак кар баскан;
Калдайган Россия эмгекчи эли,

Тентиреп кайыр сурап арып-ачкан!.. –
деп Капитан ырдап жиберди эле, солдаттар дагы бакырышты. «Мындай ырды ырдаган ким? Айткыла!» деп, сураганы менен Капитанды эч кимиси көрсөтүп айткан жок...

Жогоруда ырдалган ырларга толкунданып, акыркы кубатын жыйнап:

– Көрүнбөй көзгө нерсе бет чымырап,
Курч кыял башты бийлеп кан зымырап,
Ден өлдү, от жүрөгүм тык-тык урат,
Шумдуктуу алда кандай сыр шыбырап!.. –

деди Иванов.

Анын алсыз үнү жанында бара жаткан экөөнөн башкаларга угулган жок.

Жумуш кыла турган жерге жеткенде, алдындагы бара жаткан унтер офицер токтой калды да:

– Кана, жанагы ырды ырдаган ким? Айткыла! –
деп, эчен кайталап сурады. Эч ким унчукпагандан кийин күйкөлөктөнүп, туткундарды бир топ жекирип тилдеп турду да, – шашпагыла, мен силерди ырдатармын. Алгыла жабдыктарды, алып ишке киришкиле! – деди.

Карагайдын бүчүрү менен канчалык жапса да, ширенди уруп, жабдыктарды басып калган. Жылаңач кол-

дорун салып, ширендинин арасынан жабдыктарды сууруп алууга туткундардын эч кими баатырлык кылган жок. Капитан өтүгү менен карды тээп, араа, балталарды бирден чыгара баштады.

– Ылдам, ылдам! Эмне карап турасыңар? Эмне карап турасыңар? Жабдыктарды алышпайсыңарбы? – деп, унтер офицер күчөнө баштады. Насыя таяк жешти жана кандайчадыр башка кырсыктарга калууну эч ким каалабагандыктан, эч кими каршы айткан жок. Акырындап жабдыктарды алып карагай кесүүгө киришишти.

Капитан менен Иванов экөөнө бир араа, балта тийди. Бирок Иванов жумуш кылуу эмес, тил сүйлөөдөн да калды. Капитан Ивановду чоң карагайдын ыктоосуна отургузуп койду да, Каныбектер менен алгоолошуп араа тартыша баштады.

Ивановдун кубаты кетип, денеси барган сайын муздап, көздөрү тунара баштады. Бирок эмне үчүндүр көздөрүн айырбай, азыр жыгылуучу карагайды тиктөөдө. Көп узабай, жыгууга ыңтайлаган чоң карагай күүлдөп барып, бардык салмагы менен жерге согулду.

– Туткундар... мен дагы ушул карагай сыяктуу сулаймын... мен... эми... кош-ш-шкула!.. – деди да сүзүлүп барып көзүн жуумп калды.

– Иванов! – деп, Эрнс чуркап келди. Бирок ага жооп кайырган жок.

Жакшы көргөн достору менен түбөлүккө кош айтышканын күбөлөп жүрөгү сокпой тамыры токтоп, эки көзү билинер билинбес ачылып, жылаңач колу карга батып, сунган бутун тартпай жатты. Жакшы көргөн достору баш кийимдерин алып, баштарын төмөн ийип, турушту. Карыштар менен кошо кайгырышкандай, калың кара булут өөдө-төмөн удургуп, карын күбүп карагайларды ыргады...

– Мында эмне топтолдуңар? Же менин сөзүм силерге угулган жокпу? – деп, унтер офицер ары жактан күпүлдөп келди. Эч ким эчтеме деген жок. Унтер офицер жакын

келгенде, мына бул өлгөн адамга чогулдук дегендей арасын ача беришти. Ал карап турду да:

– Эмне, өлдүбү же кууланып жатабы? – деп Ивановго үңүлдү.

– Ооба, кууланып сиз менен тамашалашып жатат! – деп, көпчүлүктүн артынан бирөө айтып калды. Унтер офицер бул сүйлөгөн адамды билүүгө умтулса да ким айткандыгын табалбай калды. Сураган менен эч ким айтпасына көзү жеткендей, ар кимди алая бирден карап алды да:

– Жарым саат дем алыш, кааласаңар көөмп алгыла! – деди да кайра басып кетти.

Ой, чиркин, өттүң го сен кайран өмүр,
Чөктүң го күндөн күнгө кайран көңүл;
Сасык үй, таманда сыз досуң болсо.
Бул башка мындай жаза кайдан жеңил!..
Ой, достор! Быт-чыт кылып үзчү торду,
Түзөтүп жексен кылчы казган орду.
Бошонсо көмөк берип канат болот,
Маминтип туткун болуп жүргөн шордуу!.. –

деп, бардык туткундар эң муңдуу обон менен акырын гана сызылтып ырдашты. Бирок алардын көз алдында келечек жыргал турмуштан көрө өлүм маселеси күчтүүрөк турду. «Мына азыр гана тирүү турган Иванов биз менен өмүрлүккө кош айтышты... Анын денесин жашыруу үчүн бизде чара жок. Кетмен, күрөк кана? Жарамы жок балта менен кезден ашык жердин тоңун кантип казуу керек? Казбаганда кантип ачык таштайбыз? Карга көмүүгө болбойт. Жаз чыкканда карга-кузгун талайт, бизге уят... Ой, шум заман ай, биз өлсөк ушунтип көмүлбөй калат экенбиз го?» деген сыяктуу ойлор ар биринде бар эле...

– Кана, туугандар! Карап турбайлы. Кайгырган менен Иванов кайра тирилбейт, жолдоштор! Ичи чирик чыга турган карагайды ким тааныйт? Бир чирик карагайды кесип, ичиндеги чиригин алып ордуна Ивановду жашырбасак башка чара жок, – деди Капитан.

– Тетиги биз кескен карагайдын ичи чирик экен. Ошондон өлчөп кесип алсак болот, – деди чачы, сакалы иретсиз саксайган бир орус абышка.

Ивановдун боюнан эки кез ашык коюп карагайды кесишти да тең жарышты. Эки башындагы чириктерин албай ортосун оюшту. Сырткы бутактарын жымсалдашты. Ивановду ичине кийими менен жаткырганда кенен келишине бардыгы ыразы болгон сыяктанышты.

Ивановдун кыйбастары анын бетинен өөп акыркы ирет коштошушту. Карагайдын экинчи жарымы менен жаап, өзү омурулуп жыгылган чоң карагайдын түбүнө алып барып, үстүн эски жыгачтар жана бүчүрлөр менен жабышты.

Туткундар кечке жумуш жасап кечинде үйгө карай кайтышты. Бирок ойдо жок катуу шамал менен бирге кар боройлоп жаап, алдыдан утуру чапкындай баштады... Ар ким ылдамдап баракка тез жетүүнүн аракетине киришкен сыяктуу.

– «Суунун жайын жар билбейт, жоктун жайын бар билбейт», сүргүндө ач-жылаңач жүргөн шордуу туткундардын жайын солдаттар кайдан билсин. Эртең менен жеген кебек кара нан, бир эки кружка ысык суу менен ушундай суукта кандай адамдар чыдаса болот? – деп, Каныбек колтукташып бара жаткан Капитанга айтты. Бирок эмне үчүндүр ал унчуккан жок. Башын төмөн салып, алдынан утуру ал кардуу бороонго төбөсүн тосуп келе жатты да:

– Таң сүрүп, гүл ачылып, булбул сайрап,

Жарык күн алтын нурун чачса боло!..

Эзилген шордууларга күлө багып,

Эркиндик кең кучагын ачса боло!.. –

деп кандайчадыр, толкунданып ырдап жиберди. Бирок келе жаткан эл, Капитанга кошулуп ырдашкан жок. Капитан алды артында күрткүгө батып, жыгылып, туруп, келе жаткан элди бир карап алды да:

– Өмүрүм эчен жылдык ушунетип,

Чырмалды чынжыр торго бекем, бекем...

Телмирем күнү-түнү күтө, күтө,

Эркиндик шооласына качан жетем? –

деп, коңур үнү менен катуу созуп ырдады да басылып калды.

Кулак-баштарын тумчулап алышканбы же жандары менен өздөрү алек болуп калганбы, болбосо катуу бороондун капшабы менен угушпай калдыбы, унтер офицер баштаган солдаттар, Капитандын ырына каршы эчтеме дешкен жок.

– Жакындадыкпы? – деп, Эрнс Капитандан сурады.

– Жакындадык. Дагы жарым саат чамасында барып калабыз. Бирок Иванов жок... ал токой ичине түбөлүк бизге көрүнгүс болуп жашынып калды. Ага кошулуп бул бороондо дагы кимдер калып жатканын ким билет, – деди, Давиденко...

КАКАГАНГА МУШТАГАН

Карыштарга каргашалуу кастык кылгандай, кечээ кечке, түндө түнү менен тынбай жаан нөшөрлөп жаап чыкты. Жыгачы мыкты заңгыраган бай үйлөрүнөн корунгансып, небак салынган эски үйлөр, жаанга туруштук бере албагандыгынан күнөкөр болгонсуп жапырайып, дубалдары урап, кай биринин төбөлөрү түшүп турат.

– Жеңе! Тамдын боорунда менин жаман көйнөгүм илинип турат, ала кел! – деди Сакадай. Анын көзү шишимик, өңү суз, кабагы салыңкы. Эмнеликтендир, эки көздүн алдында кургаган жаштын тагы турат. Чачтары өрүлсө да тартипсиз саксайып суу; Анархандын суу болгон жаман чапанын кийип, Эркинди алдына алып отурат. Сол жаккы этегинин алдынан Эркиндин кири кетип бышарган бутунун оң бармагы көрүнөт.

– Эже!

– Эмне?

– Ушул жер жакшы экен ээ?

– Ооба, садагаң!

– Эми ушул жерге жатып алабыз. Тиги үй жаман, ага кирбейбиз. Ушул жерди үй жасап алабыз. Мен көчөдөн баткак алып келип, очок жасап берем. Тиги дубалдарды да шыбап берем. Сен дагы шыбайсың ээ, эже?

– Ошент, садагаң! Ырысыбыз болуп, сен чоңойсоң, бардыгын жасап бересиң! – деп, Сакадай Эркинди көкүрөгүнө кысып-кысып, сол жаккы чекесинен эки ирет өптү.

– Мен абдан чоң болом, ээ?

– Чоң жигит болосуң!

– Күчтүү боломбу?

– Ооба.

– Балдардын бардыгын ыйлатамбы?

– Урушкан балдар болсо ыйлатасың, урушпаган балдарга тийбейсиң...

– Ооба... баарын урам... Эже, чоң болом!

– Чоң болосуң!

– Мени балдар уралбай калат.

– Уралбайт.

– Анан мен көйнөк, ыштан сатып келем. Сага, апама көп кийим алып берем, ээ?

– Ооба, тегеренейин!

– Анан атам келет, ээ?

– Келет!

– Эже, атам эмне... эми келбейт?

– Келет!

– Биз уктап калганда... анан кийин келеби?

– Атаң качан малайлыктан бошонгондо келет.

– Малайлыктан? Ал эмне? Койчубу?

– Ооба, атаң кой кайтарып, ошол койлорун сатып анан келет.

– Кою көшпү?

– Көп.

– Сатып анан бизге кийим алып келеби?

– Ооба.

– Мага, сага, апама алып келет, ээ? Анан биз киебиз. Апамын Адалаттыкындай жаңы көйнөгү болот. Сенин

көйнөгүң Халнысахандыкындай болот. Меники Жакып-тыкындай болот.

- Ооба.
- Атам эмне көпкө чейин үйгө келбейт?
- Кожоюну бошотпойт.
- Кожоюну? Ал ким? Ачуулубу?
- Ооба.
- Эже, эже! Атам э-э-э-эң чоңбу?
- Эң чоң.
- Сакалы бар, ээ?
- Бар.
- Атам анан келгенде экөөң бир жатасың. Мен апам экөөбүз бир жатабыз, ээ?
- Сен атаңын койнуна жатпайсыңбы?
- Жок.
- Эмне үчүн?
- Аны мен тааныбайм, корком, уруп коёт.
- Урбайт... Атаң жакшы.
- Кереги жок, урат.
- Урбайт, садагаң!
- Кереги жок, урбаса деле апамын койнуна жатам.
- Мейлиң садагаң.
- Ал жаман.
- Ким?
- Атам.
- Эмне үчүн?
- Мага жакшы үй жасап бербейт. Өзүнүн коюн кайтарып жүрөт. Жаман. Келгенде үйгө кийирбеймин, урам! – деп, Эркин кабагын түйүп, оозун чормойтуп, эки муштумун бир-бирине уруп койду.

Эркиндин баятан берки сөздөрүн толук укса да, Анархан эч нерсе деген жок. Анын кабагы жаачу күндөй түнөрүп, көзүндө жаш, башында тамчыдан сарала болгон бир байлам бөз жоолук, жаактарынан суу болгон чачтары чыгып турат. Этине кийгени жамачылуу боз

көйнөк, жамынганы тытык кара чапан... сууга түшкөн чычкан сыяктуу.

– Садагаң алтыным! Эркиниңди отургузуп, тетиги үч кышты коюп очок жасап, от жакчы. Алдагы баланын ичине кан түшүп кетти го? – деп кимдендир кайгысын жашыргандай, демин акырын чыгарды да, – өзүбүз деле тоюп турган жерибиз жок! – деп колундагы Сакадайдын эски көйнөгүн сыгып жайды да, ары үйдү көздөй басты.

Эшиги жок аңырайып, бир бурчу урап түшкөн, үстүнө көйкөлүп көк чөп чыккан жаман үйгө Анархан кирип кетти. Эгер үстүнөн караган адам болсо, үстү түшкөн үйбү деп айтуудан мурда, төбөсү түшкөн көрбү деп айтышы мүмкүн эле.

Анархан жилинчигине келген сууну кечүү менен, чалчык сууга колун салып, төркү бурч жактан бир нерсе издей баштады. Үстүндөгү тешиктен чалма урап түшүп, Анархандын бетине суу чачыратты. Ал сол колу менен бетине чачыраган ылай сууну сүртүп жатып, үйдүн төбөсүнө карады. Үйдүн үстү камкордук менен качантан берки курумду жыйнагансып, төрт жеринен тешилип турат. Устуну жана устунга туура салынган чабак жыгачтары, жүгү оор эшектей кайкалап, үйдүн ичине көрк бергенсип, ышка аралашкан сары тамчылар тамат. Анархан бардыгын айландыра карап туруп улутунду да, дагы колун сууга салып, жогун издей баштады...

* * *

Жайдын толук кези; күн түш... Күн ысык болгондуктан Оштун көчөсүндө адам көп жок. Кандайчадыр иш менен жүргөн адам болбосо, элдин бардыгы көлөкөдө, Сакадай кандайчадыр кыялга түшүп, эшиктин тешигинен көрүнгөн теректин башын карагансып отурат. Бирок анын көзүнө терек көрүнгөн жок эле. Оң жагында Анархандын жоолугун жамынып Эркин уктап жатат.

Андан аркы бурчта, азыр эле алдастап чыдабаган Дарыя-хан көшүлүп уктап жатат...

Оң колуна беш нан, сол колуна паранжисин бүктөй кармап, Анархан кирип келди да:

– Уктап калыштыбы? – деди.

– Ооба.

– Жеңең бирдеме ичтиби?

– Эч нерсе ичпей койду.

– Такыр элеби?

– Такыр... Суу берсем да ичпеди. Сен кеткенден бери чыдабай жатып азыр гана тынч алды. Теги жаман кыйналды. Ар түрдүү сөздөрдү эле сүйлөй берди.

– Ачкалыктан жөөлүп жатпасын? Ойготчу, бирдеме ичирели.

– Азыр эле тынч алды, жеңеке!

– Анда эмесе кичине уктай түшсүн, – деп Анархан паранжисын илип, колундагы нанын текчеге коюп, Эркиндин бетин ачып өптү да, жоолугу менен бетин сүртүп, – эмне деп сүйлөдү?

– Жана чакырып алып Белекти, анан мени өптү. Көзүнөн кичине жаш чыгарып ыйлап турду да, «Чурка, Алым абаң келди көрүнөт, карачы» деди. Мен чын көрүп чыгып кара-сам эч ким жок. Эч ким көрүнбөйт десем, «Келүү керек эле. Жазган катында деле айыгарым менен барам дептир эмес беле. Же энем жибербей койдубу? Рас, жибербей койсо керек. Болбосо келет эле. Мейли, кантейин, мен энеме эч качан жамандык ойлочу эмес элем. Баягыда Алым мында жүрө турам дегенинен баргын, энем мага таарынат деп болбой жибербедим беле. Ал эмне үчүн Алымды эми мага жибербейт? Бир көрүп колун кармап, тизесине башымды коюп эркелесем болот эле. Мен өлгөндөн кийин Алым түбөлүк үйүндө болот эле го... Ой, чиркин... чиркин ич тардык...» деп, дагы ыйлап жатты да, «Жеңем үйдө болсо жакшы болот эле. Кантейин, тагдырым ушундай жазылган экен. Бул сыяктуу таалайды эч качан көрөйүн деген жок элем. О, шум

заман... бирди ыйлатып, бирди күлдүрдү... Ой, курган жаным ай, кайдагы сөздү айтып жатам... Белекбай бери келчи, келегой!..» деп, Белектин эки бетинен эки өптү, менин эки бетимен эки өптү да, «Кап Алымды көрсөм болот эле. Чын эле сүйгөнүм Алымды көрбөй каламбы?.. чын эле мен!..» деп бир аз ыйлады. Анын ыйлап алсыз айткан сөздөрүнөн Белек корко баштады. Чындыгында мен да чочуй баштадым... Жеңеке! Кагылайын жеңеке! Эмне үчүн минтесиң деп ыйлап жибердим. «Кой, жүрөгүмү чабайың! Эси жок кыздан бетер ыйлаганың эмнең? Мен жөн эле капаланып жатам. Көптөн бери ооруп төшөктө жатсам, акем дайынсыз болсо, Алым абаң ооруп тыякта жатса, мен капаланбаймынбы? Тирүү болуп төшөктө болбой же өлүп көрдө болбой жатыш мен үчүн оңойбу? Ыйлаба садагаң!.. Жеңем экөөңө ыраазымын... Мен мындан ары түк ыйлабаймын!..» деп, көзүн сүздү. Керилип-чоюлуп тиштерин кычыратты... Эсим чыга баштады... Бирок көп узабай көшүлүп уйкуга кирди. Суу ичесизби деп сурайын десем, демин акырын чыгарып уктап жатыптыр. Уйкусун бузгум келген жок. Бир чай кайнамдан ашык болду, ушул калыпта уктап жатат. Карачы, жеңе, өңү күндөгүсүнөн жакшы, – деп Дарыяхандын айыгуу жөнүндөгү таттуу кыялдан үмүтүн үзбөгөн Сакадай, Дарыяханды тиктеп калды.

Шумдуктуу ой көңүлүнө кылт эте түшкөндө, Анархандын жүрөгү болк эте түштү да, ордуна ыргып туруп барып, Дарыяхандын колтугуна колун салып:

– Садагаң Асылхан, жеңең абдан жакшы уктап жаткан тура! – деп чочуган ачуу үнүн чыгаруу менен ыйлап жиберди. Жаш да болсо өлгөндөрдү көрүп, өлүм ишин башынан өткөргөн Сакадай, ал кандай жакшы уйку экен деп сураган жок.

– Кагылайын жеңекем! Медер кылган белим, эш туткан элим!.. Сенден дагы ажырадымбы? – деп, Сакадай чырылдап ыйлоо менен, муңдуулар үн алышты. Муңдуу үндөрдөн улам Эркин чочуп ойгонду да:

– Эже, нан! – деди.

Сакадай менен Анархан уккан жок. Алар Дарыяхандын эки жагында ыйлап отурушканын көрдү да, Эркин адатынча ыйлабай, көзүн ушалап, чочуган тайлакча карап калды.

Саламатхан эшикти шарт ачып, бир бутун босогодон аттап тура калды да:

– А, Жамал! Эмне болду? Күлүя дүйнөдөн кайттыбы?

– Ой, апажан! Ушундай абалга түштүмбү? – деп, көзүнүн жашын жамгырдай төгүп, Анархан тура калды.

– Ой, пендечилик... Кантебиз... Кудайдын буйругу... колдон келер чама жок... кой, ыйлаба! – деп эч кейибеген үн менен көңүл айтты да, кайра бурулуп малай аялы Өлмөсханды чакырды.

Көп убакыт өтпөй коңшулаш аялдар чогулду. Дарыяханды сууга жууп жерге коюшту.

– Жамал! Капа болбо, келиниң Кудай сүйгөн жакшы адам экен, жума күнү каза тапты; ошондуктан жаназа-сын бүгүндөн калтырбай окутуу керек, – дешти.

«Дайым менин ишимди жасабайт; менин айтуум боюнча макул деп багынып жүрбөйт» деп, башка кишилердин ишин кылгандыгына ич тардык кылып жүргөндүктөн, «турган үйүңөрдүн ижарасы үчүн мындан ары айына элүү тыйындан төлөп жүргүлө» деп, өткөн шаршемби күнү Саламатхан Анарханга эскертип айткан болучу. «Канчалык ишин кылып жагынганым менен жаман үйүнө жөн отургузбайт экен го» деп Анархан Саламатханга таарынып, ошондон бери кыргый кабак болушуп жүргөн. Бирок азыр, эмне үчүндүр, Саламатхан дароо башка мүнөзгө түшө калды.

– Нечен жылдан бери туздаш, даамдаш болуп жана жакшылыгын көрүп жүргөн келиндерим болсо, эми ушундай учурда мен жакшылыгымды ааймынбы? Бул өзү сооп иш эмеспи, – деп Саламатхан отургандардын көзүнчө өзүнүн зоболосун көтөрүп, марттыгын көрсөтүү үчүн, аркы-берки сөздөрдүн аяк-баштарын чатып өттү.

Саламатхан көр казууга киши жибертти, дүкөнүнө жүгүртүп кепиндик даки алдырды, мечиттен молдо чакыртты. Үч аялды чыгарып Дарыяханды жуудура баштады. Бирок «бул өзү сооп иш» дегени менен, Саламатхандын максаты таптакыр башка эле...

Дарыяханды коюу иши таң каларлыктай тез иштелди. Күн эрте бешим кезде кепинге алып, табытка салып, он чакты адам, Сулайман тоосунун чыгыш-түштүк этегиндеги көрстанга карап, Дарыяхандын сөөгүн көтөрүп жөнөп калышты. «Мени жаназага чакырткан Камилжан, демек жаназа акым дурус эле болор» деген ойго чумуп, теспесин тартып, анда-санда кандайдыр бир келмелерди окуган болуп, жежең койдой мойнун шылкылдатып, өлүк көтөргөн төрт адамдын артынан молдо кетип бара жатты.

– Бечара дурус адам экен, жума күнү жерге коюлмач болду.

– Ооба, дурус иш!

– Эмне үчүн бул бечаранын күйөөсү көптөн бери келе албай жүрөт экен?

– Жамалдын айтууна караганда, бул келиндин күйөөсү кожоюнунун бир күлүк атын улак тартып жүрүп өлтүрүп койгон имиш. Ошол аттын кунун төлөй албай жүрсө керек.

– О, бечара де! – дешип молдонун артында келе жаткан беш-алты адам өз ара кеп салып келе жатышты.

– Кана, төртөөбүз өлүктү көтөрүү кезегин алалы, күн ысыкта тигилерге убал! – дешип, арттагылардын төртөө кезек алышты.

Бул адамдар Анархан менен Дарыяхандын жакындары болбогону менен сооп үчүн жана Анархандын ак ниеттүүлүк менен иштеп өткөргөн кызматын эске алгандары үчүн бара жаткандар эле.

Өлүк чыккан үйгө туш тараптан келе берүү аялдардын адаты го... Кай бири боору ачып көңүл айтууга, кай бири өлгөнү үчүн тирүүлөрү кантип ыйлап жаткандыгын көрүүгө, кай бири өлгөндүн үй-бүлөсүнө жардам

көрсөтүп сооп табуу үчүн, кай бири чын дили менен кызмат кылышууга келет, бул отурган аялдар да ошондой эле. Мына Өлмасхан жан-дили менен кызмат кылууда...

Өлмасхандын жашы кырктарга барып калган, жапалдаш бойлуу кара киши. Кайгы тартып эмгекти көп кылгандыктанбы, бетиндеги тырышына караганда анын жашы элүүдөн небак ашкан сыяктуу. Жетинин энеси болсо да бир баласы жок... Эри мындан алты жылы мурун өлгөн. Алууга кардар күйөө чыкса да эч кимине тийбеди. Күнбү же түнбү Саламатхандын айтканын орундата берет. Ар кимге ачылып сүйлөбөгөн сөзгө сараң адам. Башын ийкөө же чайкоо менен бирөөгө оюн түшүндүрө алгандыктан, «бар, жок, жарайт, жарабайт, барам, барбайм, келем, келбейм» деген сөздөрдү өлүп бара жатса да айтпайт. Көңүлүнө жаккан сөздү тике карап отуруп, жакпаган сөздү кыя салып отуруп укмай адаты бар.

«Э-э Жамал балам! Келиниң экөөң жокчулукка кайгырасың, эч кайгырбагыла. Жылдызы жарык адамдын келечекте бөксөргөн аягы толучу, тилеген тилеги кабыл болучу. Мына алдыңда балаң, жаныңда келиниң менен кайын сиңдиң турат. Кайын иниң менен күйөөң иштеп жүрүптүр. Ошондой болгондон кийин эмнеге арман кыласың? Мына бул мен шордууну карачы... Таш арасына чыгып тамыр жая албай, бутактарынан ажыраган жыгачтай болуп коколой башым турат. Алдымда аке же аркамда сиңди, боорумда бала жок. Кокус ажал жетип көз жумсам, ара жууп, ак кепиндеп көмөрүм жок. А сен тобо кыл, балам, тобо кыл!..» деп, Өлмасхан Саламатхан бир жакка кеткенде Анархандын үйүнө келип, анча-мынча черин жазып, ыгы келе калса эч кимге көрсөтпөй нан-пан бере коёр эле. Саламатхан тарабынан Анархандар жөнүндө ушак боло калса, төкпөй-чачпай Анарханга айтып бере турган... Эгер жакшы көргөн адамы капаланса же ыйласа, ага кошулуп алдыртан капаланып же ыйлоо, Өлмасхандын адаты.

Өлмасхан капаланып ыйлоо менен Дарыяханды сууга алууга суу жылытып, сууга алган жерди тазалап, Дарыяхандын бир катар кирлерин жууп, үйдүн ичин шыпырып, казан-аяктарын жыйыштырды. Анчалык чоң молдолугу жок болсо да Саламатхан Дарыяханга багыштап куран окуп бата кылышты.

– Кагылайын апалар, чын эле жеңемен ажырадымбы? – деп, Сакадай эчкирип ыйлап жибергенде, кай бир боорукер жашык аялдардын көз жаштары мөлт эте түштү. Эшик алдында турган Өлмасхан.

– Ажырадың садагаң! – деп, ыйлап жиберди.

– И, сага эмне жок, бар нары! – деп Саламатхан бери жактан алая караганда, Өлмасхан көзүнүн жашын төгө чыгып кетти...

Арадан жети күн өтүп сегизинчи күн толду.

– Ушинетип Дарыяхандын жетилигин өткөрө албай калабызбы? – деп, «жок» деген сөздү улам кайталап, түгөйүнөн ажыраган эгиздей боздоп, Анархан Эркинди кучактап отурат. Ал үчүн жарык күн караңгы...

Бүгүн күнгө жума болгондуктан, Ош шаарынын чоң базары!.. Бирдеме сатуучулар, керек деген буюмун алуучулар, анча-мынча пайда өндүрүп алууга кызыккан чайкоочулар, базардын арзан, кымбатын байкоочулар, кай бир үйдө жатып эриккендер, жумушу жок болсо да базар дегенде желиккендер, эби келсе бересесинен кутулуп калуучулар, туткактап жүрүп карызын алуучулар, тиричилик кесибим деп бөз токуучулар, сооп издеп жума намазын окуучулар Ош шаарынын туш тарабынан келгендиктен, эл казканактап батпайт. Ар кайсы мазардан келген шайыктар, буту-колу же көзүнөн ажыраган майыштар, ырдап тыйын чогулткан шайырчылар, кара жанын карч уруп суранган кайырчылар, чоң соодагерлердин келгендигин элге маалымдаган жарчылар, коркунучтуу өнөрү менен жан баккан дарчылар, тери көтөргөн аңчылар, далы көргөн балчылар, алакан көргөн сыган-

дар, ашкан бузук чыгандар, калыстык кылуучу сонундар, алдатканын билбеген, тыйындын канча экенин ажыратпаган момундар жана дагы... дагы... түркүм адамдар менен базар ичи жык толгон...

Оштогу жаңы шаар менен эски шаар арасын аралап өткөн Ак-Буура суусунун түштүк жээгиндеги чоң сай мал базары болгондуктан, кишинеген жылкы, мөөрөгөн уй, маараган кой жана эчки, боздогон төө, өкүргөн эшектердин эсеби жок. «Уурусу күч болсо ээси өлөт» дегендей, мал ээсине ээ кылбай жетелеп алып, кардарларга жең ичинен соода кылып далдалчылар жүрөт...

Түш кыйшая бергенде базарчылардын алды тарай баштады. Ар киминин сүйлөшүп бара жаткан сөздөрү бүгүнкү базар жөнүндө. Кымбат сатып арзан алгандыгына кубангандар, арзан сатып кымбат алганына сумсайгандар жок эмес.

Жума намазын окуй турган маал болгонун күбөлөгөнсүп, чоң мечит тараптан азан чакырган Сопунун үнү угулду. Үйүндө жана чайканада отурган, тиричиликте жүргөн намазкөйлөрдүн дааратсыздары даарат алып, селделерин баштарына чалып, эки-үчтөн топтоп, базар сөздөрүн баштарынан чыгарышпай мечитке карап жөнөп калышты. Чоң көпүрөнүн кыбыла багытындагы желөңкөдө, чоң мечитке чыгып бара жаткан намазкөйлөрдүн көрүнүшү, алыстан караган адам үчүн, ашка же тойго бара жаткан ак элечек зайыптарды эриксиз эске саларлык.

Сопу мунарага чыга калды да, короодогу жана көчөдө келе жаткан намазкөйлөрдү айландыра карап, эмнегедир канагаттанбагандай сабыры суздук менен намазга чакырып үч ирет кыйкырды.

Намаз окуучулар чогулду. Жайнамазын ала келгендер жайнамазын жайып, жайнамазы жоктор жоолугун же чапандарын жайып, намаз окууга даяр болуп, кырка-кырка отуруп калышты. Чоң ыймам келип өз жайынан орун алганда, элдин бардыгы ордуна дүргүп тура

калышты. «Алло-о-о акбар» деп, ыймам кулак какканда, үйрөнгөн сөзүн кайталаган тотуча, бардыгы «Алоо-о-акбар» деп купыя айтып кулак кагышып, «субуханаканы» айтышып колдорун байлап, сүрөөлөрүн окуп, кыямга да отуруп калышты...

Көп узабай намаз окулуп бүтү. Сопунун жарыялашы боюнча бир катар адамдар калып, башкалары кетти.

– Сопум, эшикти жаап коюңуз! – деп, ыймам эшикке карай ээгин шилтеди да, Мамажунус казыны карап, – Кана казым, сөзүңүздү баштай берсеңиз да болот!

Ак бешмант кийип башына селде чалынган, курсагы төмөн салынган узун бойлуу Мамажунус, отургандарды кыдырата бир карап алды да:

Агайындар! Сиздерге айтыла турган сөз өтө жашырын... Кудaa кааласа, сиздердин жардамыңыздар менен көздөгөн максатка жетебизго деп, сиздерди элден бөлүп калып отурабыз. Иштеле турган ишти ишенимсиз адамдарга билдирбей иштөөңүздөр зарыл! – деп, кырккан каратеринин өөнүндөй таңырайта серптирип алган кара мурутун эки жакка сылап койду да, – бу турган жигит биздин Алайдан чыккан Айдарбек датканын уулу Карабек мырза. Аркы четкиси Катуу-Багыттык кыргыздардан чыккан Түлкүбек датка. Ортодогу отурган жигит Кашкардан чыккан, байлыгы менен бүтүн Кашкарды жана Кара шарды баскан атактуу бай жана Айдарбек датканын күйөө баласы – Зуннахун бек! – дегенде, тааныгандар мурун учурашса да, жаңы таанышып отургандар жана кабарын мурун уккандар, орундарынан тура калышып, эки колдорун боорлоруна алышып, кол бере көрүшүп, кошоматтуу сөздөрүн толук айта алышпай, шашып калышты. Булардын келишиче байланыштуу кандай жашырын сырдын бардыгын ачык түшүнө алышпагандыктан, суроолуу көз караш менен Мамажунуска карашты...

– Сиздер бул адамдарды мурун көрбөсөңүздөр да аты жөнүн угуп жүргөнсүздөр. Бул сыяктуу адамдарды ка-

дырлап, кызматын кылуу биздин милдетибиз жана ошончолук сооп, – деди, Мамажунус казы.

– Шарыятта да ушундай! – деп, көзүн сүзгөн калыбы менен ыймам башын ийкеңдетип койду.

Мамажунус казы сакалын сылап турду да:

– Бирок кадырлуу Зуннахун бектин башына бир чоң күйүт, түшүптүр! – дегенде, ал кандай күйүт экен дегендей, отургандардын бардыгы моюндарын созуп, көңүлдөрүн коюп, илгери жүткүнүштү. – Мындан он жылы илгери Айдарбек датканын кулу Каныбек деген кесеп, Айдарбек датканын Ак-Жал деген күлүгүн минип качат. Көп узабай Каныбек Түлкүбек менен Зуннахунбектердин колуна түшөт, бирок Ак-Жал табылбайт. Зуннахун бек Каныбекти Кашкардын түрмөсүнө салдырат. Бирок Каныбек белгисиз адамдар тарабынан бошотулуп, качып кетет. Жөн гана качпастан Керимахун деген чоң байбачанын зайыбы – Зуннахундун карындашы Анарханды бардык дүйнөсү менен алып кетет. Акыры куугундап жүрүп Какшаалдан таап кармап турган болгондо Каныбек Анарханды алып Алайга качып келет. Ал жерде да тынч жатпай, түрдүү шумдуктарды кыла баштайт. Ал жөнүндө Карабек мырза Ош уездине билдирип, Каныбекти кармоо үчүн жыйырма полиция менен барганда, кесеп Каныбек бардыгын кырып сала жаздайт. Карабек мырзаны колго түшүрүп алышат. Эртеси Айдарбек датканын эрдиги аркасында Карабек мырза бошотулат. Акыры Сооронбай миң башы аркалуу Каныбек колго түшүп, Сибирге айдалып кеткен болучу. Өткөн базар күнү Каныбек Сибирде жүрүп өлүптүр деген кабарды уктук.

– Рас болуптур! – дешип, отургандардын табасы кангандай жана Зуннахундарга кошомат кылгандай, бирин бири карашып, орундарынан кыймылдап коюшту.

– Албетте, андай кесептердин өлгөнү жакшы бирок иш анын өлүшүндө эмес, анын зайыбы болуп эсептелген Анарханды жана иниси Алымды кармоодо. Бектердин бизди кадырлап келип отуруштарынын себеби да ошон-

до. Буларга жардам берип, кайдан болсо да биз аларды таап беришибиз керек, – деп, дагы бир катар сөздөрдү Мамажунус айтып өттү.

– Алайда жүргөн кесептерди биз кандайча табар экен-биз? – деди отургандардын бири.

– Алардын кайда экендиги же балан жерде деген кабарын билишер дейм? – деди дагы бири.

– Албетте билебиз, турган жерин анык билбесек да божомолдоп келип отурабыз, агайындар! – деп, Карабек маасысынын кончун чоюп койду.

– Ко-о-о-ш!.. «Качкан да Кудай дейт, кууган да Кудай дейт, буларды Жараткан Алла кимисинин камын жейт?» деген тура. Биз алардын дайынын сурамжылап таппай жүргөнбүз. Угулган ушактардан улам түкшүмөлгө дуудамал кылып отурсак, мындан алты жылы илгери, Алым Анарханды алып ушул Ош шаарына көчүп келген экен. Тапкычтап сураштырганыбызда да алардын Ошко келгендиги чын болуп чыкты. Бирок кайсы жерде, ким менен тургандыгы биз үчүн табышмак. «Мен жеримден кеткени жети саткан кул болдум» деп, бул окуя башталгандан бери Зуннахун бектин кайгысы күч алды. «Ийгиликтин эрте, кечи жок; сөөмү жакын, карышты алыс көрбө». Сиз сыяктуу бектердин бетине көө жапкандарды акыры таап, жазасын беребиз деп мында ээрчитип келип калдык. Рас, Оштук агайындар жан-дили менен жардам беришерине ишенебиз!.. Ал эми соода иштерибиз болсо арт жакта калган, малдарыбыз келгенде сүйлөшө жатарбыз! – деди Түлкүбек.

«Зуннахун бек эмне үчүн сүйлөбөйт» деген суроолуу көз караш менен, элдин бардыгы алдыртан Зуннахунга карап калышты. Түлкүбек элдин кыяпатын сезе койду да:

– Бек, эл сиздин бир-эки ооз сөзүңүздү күтүп турган сыяктуу! – деди.

Зуннахун көпкө кабагын чытып отурду да, төмөн караган калыбы менен:

– «Чырпыктын ийилгени сынганы, жигиттин уялганы өлгөнү» деген. Бир тууган карындашым бул кордукту башыма салгандан бери элдин бетин карай албай калдым. Турпан, Кара-Шаар тараптагы соода иштеримди жүргүзүп турган күйөөбүз Керимахундун үй-мүлкүнүн зыянга учурашы мен үчүн эч нерсе эмес эле, эл алдында шерменде кылып, бетиме көө жабышы жаман болду. Кай бир адамдарга сөзүм өтпөй, кадыр-баркым төмөн түштү. Эгер намысымды тепсеп, кордук көрсөткөндүн жазасын бере алган болсом, анда мен өзүмдүн ким экендигими көрсөтүп, уятымды жууган болор элем. Ошондуктан бардык жардамыңыздарды менден аябаңыздар. Мага кылган жакшылыгыңыздарды билүүнү же билбөөнү мага коюңуздар!

Чынында Керимахундун үй-мүлкүнүн чачылышы, Каныбектин түрмөдөн бошоп кетиши, Анархандын Каныбек менен качышы Супахан үчүн гана эмес, Зуннахун үчүн да сөөккө баткан шермендечилик болгон эле... Бул иштер жөнүндө Зуннахун Доотайдын алдына да кирген болучу. Бирок «бир тууган карындашыңыздын мындай кылыктарына күлүүгө да болот!» деп, Доотай шылдыңдап күлгөндө, Зуннахундун өлбөгөн жаны гана калган. Башка бир ооз сөз айтпастан, Зуннахун чыгып кете берген. Ошондуктан капаланып эки жыл чамасында Зуннахун үйүнөн чыкпай жатты. Супахан жөнүндө айтып кереги да жок. Баягыдай атырылып ар кимге бир тийүү, аш-той болгон жерди башкаруу, коңшу-колоңдору менен урушуп, аларды алдына түшүрүү иши алда качан калган. Бирөөгө бирдеме дейин десе, «Апажан, бизди башкарганды коюп, өз кыздарыңызды башкарып алыңыз!» деп, Анархандын кылыгын Супахандын бетине баса коюшат.

Анархан жөнүндө отургандар түркүм суроону сурап, жооп алышты. Карындашынын аты Анархан экендигин, эки эмчегинин арасында бармак басым калынан башка табигый белгиси жок экендигин да Зуннахун айтып өттү. Бирок отургандар Анархан жөнүндө эч шек кыла алышпады.

– Агайындар! Дагы жакшылап байкап көрөлү. Алибетте Кашкарды, Катуу-Багыт, Какшаалы менен жортуп, Алайды аңтара салып, акырында Ошко келген куулар, жөнөкөй гана оңой-олтоң табылбастыгы, бир көрүнгөн ордуна миң ирет жаздыра тургандыгы ачык. Ошондуктан эч чуу көтөрбөй тымызын издеш керек, Сиздер ар бир махалланын жана ар бир көчөнүн адамдарын жакшы билесиздер. Беш жылдан бери кимдер келди, кимдер кетти? Эгер кеткен болсо кайда кетти? Мына ушуларды сүрүштүрүп чыгыңыздар. «Жамандын жанын сактагыча, жакшынын кадырын сакта» деген эмеспи! – деди Мамажунус казы.

Айтыла турган сөздөрдү айтышып, убадаларды бүтүрүп, отургандар үйлөрүнө тарашты. Мамажунустун суроо боюнча Зуннахун жана отургандардын бир катарлары конок болууга кетишти...

Бүгүн күн укмуштуу ысыды. Аарынын уюгундай салынган үйлөрдүн арасында гана эмес, ачык талааларда да эп эткен жел жок.

Күн Сулайман-Тоосунун далдасына жашына бергенде, Ош шаары бүт бойдон көлөкөнүн кучагына кирди. Бирок үп басылбай, демди кыстыктыра баштады. Көлөкөлөп үйгө коргологон элдер, шыйпаң менен чымын коруп, жеңдери менен желпинип, жоолуктары менен терлерин арчыган болушуп, короо ичинде ары-бери жүрө башташты. Кара желеткесин үстүнөн түшүрбөй турган Саламатхан, көйнөкчөн көкүрөгүн ачып, жоолугун кайра таштап, акырек топчусун чыгарып:

– Кудая парвадигериңен!.. Бүгүн күн эмне шумдук болуп кетти? – деди да, эшик алдында отурган Анарханга карап басты.

Дарыяхан өлгөндөн бери Анархан өңүнөн азып кетти. Оору да болсо соодой, жалгыз болсо да бүтүн Кашкар элиндей медегер кылып жүргөн Дарыяхандын өлүмү абдан кыйын болду. Керимахунга тийгенден тартып колунда өсүп

адал иштегендиктен, сыр жашырышпас сырдына болгондуктан, жашырын сырын терең сактай билгендиктен, акырында жакшы көргөн кайын инисинин сүйгөн жары болгондуктан Анархан Дарыяханды жанындай жакшы көрө турган. Ошондуктан Дарыяхан өлгөндөн бери ай талаада өзү жалгыз калгандай сезет. Акыл салып кеңеше турган, сырын айтып бугун жазыша турган эч ким жок. Досу кайгы, сырдашы жаш, акылдашы телмирткен ой... Дарыяхан оюнан кетпейт же келечек тагдырдын кандай болоруна көзү жетпейт. «О, Кудай көп зарлатпай аманатыңды тартсаңчы же жакшылыктын жолун ачаңчы... Бармактай эки бала менен кайда барам? Кимдин ирегесине тыгылам?» деп, ойлонот да жүрөт.

– И, Жамал балам, жакшы турасыңбы? – деп, Саламатхан жанына отурду да, колундагы саймалуу сарала жоолугу менен желпинип, – келиниң өлгөндөн бери өңүндөн азып кеттиң. Сен көп капаланба, өлгөнгө Кудай ыйман берсин деп ошону тиле, көп эле кайгыра берсең Күлүянын күнөөсүн көбөйтөсүң... Андан көрө куранды көбүрөөк окут... Жетилигин да өткөрө албай калдың... Эчтеме эмес, колунда жок болгондон кийин кандай кылат элең... Эртең азыраак эт, май, күрүч берейин, ошону менен жетилик өңдөнтүп куран окуттуруп кой, – деп эмне үчүндүр, Саламатхан бейпил боло калды.

Дарыяханды көмгөндөр келип куран окуп кеткенден кийин, Өлмасханга бир чайнек чай кайнаттырып келип, үч-төрт нанын алдына коюп отуруп, «Жаназасын окуган молдого бир жарым сом, көр казган беш адамга элүү тыйындан эки жарым сом, сөөгүн кармаган үч аялга бир жарым сом, көрүстанды кайтарган шайыкка жыйырма тыйын бердим. Кепини болсо эки сом, бардыгы жети сом жетимиш тыйын жумшалды. Эчтеме эмес, акча тапсаң акчалай берерсиң, же кызмат кылып берип кутуларсың!» – деп, Саламатхан эсепти алда качан эле Анарханга угузган болучу.

Бирок Саламатхандын бул эсептери жалган эле. «Арамдыгы жок жакшы келиндер эле, мага да көп кызматтары өтү эле» деп, кепиндик акты башка бирөө бекер берген. «Бечаранын эмнесин алат элек, тиги дүйнөдө сообу тийсе болду» дешип, көр казгандар менен сөөк кармагандар эч нерсе алышпай койгон. Молдо унчукпай отуруп алгандыктан, элүү тыйын берген. Бирок Саламатхандын мындай калп айтып эсеп берүүнө себеп, эптеп Анархандын башын байлап, бекер малай кылып иштетип алуу эле...

Байкуш Анархан кантсин... Ме деп бере коёрлук кудрети жок болгондуктан, эптеп кызматын кылып берип, өлүк карызынан кутуларын ошондо эле айткан болучу.

Саламатхан Анарханды сөзгө алаксытуу менен, эчен ирет көйнөктүн бөйрөмчөсүнөн ары, анын эмчегинин арасын карады. Бирок көкүрөгүндөгү кара калды көрө албады. Анын арамдык менен отурганын Анархан сезген жок. Күндөгүсүнөн бөтөнчөрөк эпилдешинен улам таң калууда...

– Кудайымдын күнү бүгүн эмне болду. Жөн эле эрип кеттим. Ушунчалык чечинсем да чыдабай отурам. Сен деле араң отурган чыгарсың... Көйнөгүндүн топчусун чыгарып желденип алсаңчы, балам! – деп, ойкуштады, Саламатхан. Бирок Анархан көйнөгүнүн топчусун чечпеди.

– Мен жерге кирейин, Жамал балам! Акчага бийлик кыла албаган киши ар дайым уят болот турбайбы. Бая күнкү Күлүяга чыгым кылган жети сом жетимиш тыйынды Камилжан акеңе айтсам, «Сен качантан бери акылыңан ажырап жинди боло баштагансың? Эчен жылдан бери ирегелеш отуруп ата-баладай болуп, кызматы өтүшүп.. калган келиндерге жети сом жетимиш тыйын да кеппи? Андан көп чыгым кылсаң деле унчукпай эле койбойсуңбу? Өздөрү билет эле го! Сен итсиң, жарыбаган шайтан!» деп, тилдеп абийиримди кетирбедиби. Ооз ачканым жок, кокус, бирдеме десем урганы жүрөт! – деп,

күлүп койду да, эшик алдында турган Өлмасханга карап, – чылымды бышырып келчи! – деди.

«Ракмат сиздерге» дегенден башка Анархан эчтеме айткан жок. Таза жери жок боз ала чаң болуп, бош топуракты үйүп ойноп, анда-санда өзүнчө сүйлөп Эркин отурат. Саламатхан карызын кечкендигине чексиз кубанып, Сакадай Анарханга алдыртан карап күлүп койду.

Саламатхан жез сарханалуу, күмүш найлуу чылымды колуна алып, эки-үч рет корулдата бышырып тартып туруп, коймолжун саргыч түтүндү кайта үйлөгөндө, жаандан кийинки булуттай калдайып барып тарай баштады. Бирөө алкымдан алып кыйнаган сыяктуу энтиккен Саламатхан, бир аздан кийин эс алып, кумары жазылгандай көздөрүн бажырайтып:

– Жаным, Жамал! Ысылап өлүп кете турган болдум, жүрчү экөөбүз эрмектешип барып сууга түшүп келели. Суу тарапта эч ким деле жоктур, – деп чылымды Өлмасханга берип, үйдөн паранжысын алып чыгууга буюрду. Сууга түшүүнү анчалык каалабаса да, таарынып калабы деген ой менен Анархан барууга макул болду.

Көйнөкчөн, паранжыларын жамынып, сууга карата жөнөп калышты. Бирок сууга түшкөн адамдар көп болгондуктан, кашаттан аз эңкейип, эл азайганча ушундай отура турушмак болушту.

Саламатхандын жүрөгү түрсүлдөп, арам ою чиелене берди. «Акырын сырын сурасам кандай болор эле? Жок, жок... Сыр сураган менен айтпайт. Анчалык жүзү каралык кылып жүргөн катын мага сырын айтабы. Жүз которуп ойлонсом да Анархан ушул сыяктуу. Мунун эри түрмөдө болгондуктан, баягы жигити Алымы болсо керек. Рас ошондой болуу керек... Ошондой бир балакети бардыгынан изин жашырып жүрүшөт. Болбосо беш-алты жылдан бери үйүнө бир келип кетпеген кандай эр? Эмне үчүн катын-баласына бир кайрылбайт? Бул жердеги байлар түгөнүп калгансып, аркадагы бирөөгө малай жүрүп алганы кандай? Эмне үчүн

бала-чакасын ала барбайт? Өзү келе албаса акысынан жиберип турбайбы? Эмне үчүн кыргыз арасына турбай мында турушат? Жок... бул жалган... Мунун эри Каныбек болуу керек... Бирок мунун Анархан экенин же Жамал экенин азыр сууга түшкөндө билем!» деген сыяктуу ойлорду, Саламатхан биринен сала бирин өткөрүүдө.

Күн батууга жакындады. Суу боюндагы бадалдын түбүнө түшүп жаткан эки эркек бери басканда бул экөө да ордунан турушту.

- Бул айымдар да ысылашса керек?
- Балким айымдар тердешкен, чыгар?
- Эмне үчүн мурунураак келишпеди экен?
- Бизди билишпей калышса керек, мындан ары эстериңе ала жүрүшөр...

– Ошондой болсо эле болду! – дешип, эки жигит өтө беришти.

Сүйлөгөн сөздөрүнө караганда, кандайчадыр себеп менен Ошко келген Ташкендиктер сыяктуу. Бирок тааныбагандыктан Саламатхандар эчтеме дебей өтө беришти.

Саламатхан суудан мойнун чыгарып жатты да, үстүнө суу чачып жуунуп жаткан Анарханды көрдү. Анын мүчөсүнүн сындуулугуна, этинин актыгына, чачынын узундугуна суктанып турганда:

– Күнүгө келип түшүп турсак да болгудай, апа! – деп, Анархан Саламатханга карап бурулду.

Көкүрөгүндөгү кош эмчегине көрк бергенсип, бармак басым кара калдын мөлтүрөп турганын көргөндө, Саламатхандын жүрөгү болк эте түштү. Суу болгон узун кара чачы бетин жаап тургандыктан, Саламатхандын кыяпатын Анархан байкабады. «Шектүү секирет» деп, өзүнөн өзү шектенип, жаман оюн Анархандан жашырууга аракет кылгандай, бетиндеги чачтарын колу менен эки тарапка тартты да, кубанычтуу адамдай жылмайып:

– Жамал балам! Абдан жышаналуу келин экенсиң. Сендей жышаналуу келиндер менен сууга түшүп жатканыма

абдан кубанычтуумун. Бала төрөсөң да эки эмчегиң типтик болуп, кара калыңа кандайчадыр жарашып турат!

– Ач көздүн, айтканын кара! – деп, Анархан ичинен айтты да, ары бурула берди...

Элдин алды жаткан учур. Асман ачык. Сан жылдыздар быжырашат. Ысыктан кутулуп, тоо башынан соккон салкын желге саякат кургансып бактар баштарын ырганган болот. Көчөдөн кобурашып сүйлөшкөн үн, каткырган күлкүлөр угулбайт. Тек анда-санда гана атын айдаган арабакечтин жана арабанын табышы чыгат. Аркы өйүздөн кез-кез иттин үнү угулат. Баскан жолун миллион кайталап баскандай, кандайдыр атырылып шашкандай, өз күүсүн өзү өмүрлүккө жалгыз тарткандай болуп, түндүк тараптан Ак-Буура суусунун үнү угулат.

Анархан алда качан жаткан. Камилжандын бала-чакасы да небак жаткан. Жатпаган жалгыз гана Саламатхан... Алда кандай шумдукту ай-ааламга жайчудай, качып жүргөн карыштардын башына каран түндү салчудай, корккон уйдаы элендеп, чидерген төөдөй кайгоолдон басып, эчен кайталап көчөгө чыгып, үйгө кирүүдө. Мурун Саламатхандын мындай кыяпатын билбегендиктен, Өлмасхан да таң кала баштады.

– Апа!

– Бя...

– Сизге эмне болду? Эмне үчүн токтоно албай, баса-сыз же бир жериңиз ооруп турабы, болбосо капасызбы?

– Эмнеге капаланат элем? Камилжан акеңди күтүп жүрөм, – деди да, Өлмасханды дагы абдан ишендирүү үчүн, – бүгүн Анжиянга адамдар барат экен, Камилжан акең макул десе акча берип бирдеме алдырып алайын дейм!

Саламатхандын мүнөзүн билген Өлмасхан буга ишенген жок. Эгер ушул сөзү чын болсо, «Өлмасхан бери кел... Мен баланчадай буюм алдырайын деп жатам. Сен кандай дейсиң? Андай буюмду башкалардыкынан көргөн жоксуңбу? Сен жакшылап ойлон, менин алдырта турган буюмум

элде жок болуп чыккандай болсун» деп, Өлмасханга мактанып алда качан айтмак. Анын мындай мүнөзүн Өлмасхан жакшы биле турган.

«Жок... Бул сөзү жалган. Камилжан акемди издете берип менин эсимди да оодарды. Барбаган жерим, сурабаган кишим да калган жок. Эгер Анжияндан бирдеме алдыра турганы чын болсо, Камилжан акеми мынчалык издетпейт эле. Адатынча уурдап чогулткан акчаларын тымызын бирөөгө берип, көйнөк-көнчөгүн алдырып алмак да, Камилжан акем сураганда, баланчаныкына барганда кийгизди деп кийип жүрө бермек. Жок... бул сөзү такыр жалган. Камилжан акеми аңдып аялдар менен жүргөнүн кармап алганы жүрөбү? Жок, эгер андай болсо, паранжысын жамынып алып, алда качан шектүү жерлердин бардыгын тинтип чыкмак. Анан кандай? Кана!..» деген сыяктуу чечүүсүз ойлор менен Өлмасхан башын катыра баштады. Бирок ойгоо жатса да кирип чыгып жүргөн Саламатханга эчтеме деген жок, уктамыш болуп жата берди.

Элдин бардыгы тегиз жаткан учурда дарбаза такылдады. Өлмасхан ордуна турайын деп жатканда, төркү үйдөн Саламатхан жүгүрө келип чыгып кетти.

– Кайда жүрдүң? – деп, саал ачуулангандай Саламатхандын үнү угулду.

– Кайда жүрөт элем!.. Мамашарыптыкында конок болуп жүрдүм. Эмне, силер али жаткан жоксуңарбы? – деп Камилжан төркү үйгө кирип кетти.

– Кана, бектериңе айтып белекти көп алып бер! – деп, Саламатхан чочугандай, Өлмасхан тарапты бир карап алды да, эшикти ичинен жаап илип алды.

«Кайсы бек? Кандай белек?» деген шектүү ой менен, Өлмасхан ордуна акырын туруп, эшиктин жараңкасынан шыкаалап турду. Саламатхандын шумдуктуу сөздөрүн уккан сайын, Өлмасхандын бүткөн бою дүркүрөп, жүрөгү оозуна тыгылып, көздөрү алая баштады...

Камилжан менен Саламатхан көпкө сүйлөштү. Эмне кылуу жөнүндө убаданы бүтүрүшүп жатышты. Көп узабай уктап да калышты. Бирок Өлмасхан үчүн дал ушул учур кыйын болду. Анын көз алдында эчен түркүм шумдуктар турду. Төшөгүнөн үч ирет туруп, үч ирет эшик алдынан кайра барып жатты. Анын баскан-турганын алда кимдер аңдып карап турган сыяктанат. Кимдир бирөө аны өлүм жазасына өкүм кылгандай болот. Тек шумдуктуу элестер көз алдынан кетпей кыйнай баштады.

Өлмасхан өтө чебердик менен кирип келди да эшик алдына тура калды. Жүрөгүнүн урушунан улам, алда кимдер артынан кууп келе жаткандай сезилет...

Жаман терезенин тешиги аркылуу, чыгыштан жаңы гана чыккан айдын шооласынын жардамы менен, Анархандын төшөгүнүн жанына барып карап турду да:

– Жамал балам! Жамал!.. Акырын башыңды көтөрүп менин айта турган сөзүмдү укчу! – деди.

Бирок Анархан башын дароо көтөрүп тура калган жок. Уйкусуруо менен көзүн ачпай туруп:

– Эмне келдиң, апажан? – деди.

– Уйкуну ачып, башыңды көтөрчү. Мен сага шумдуктуу бир кабар угузайын деп келдим.

– Кандайча, апажан! – деп, уйкулуну көзү умачтай ачылып, башын көтөрдү.

– Коркпо, балким жалган чыгар, ылайым жалган болсун. Сага жамандыкты каалагым келбейт. Күлө турган күлкүң, сүрө турган өмүрүң, иче турган сууң алда... Бирок сенин башыңа каран түн түшүрүү үчүн, ажыдаар арбап калды. Ырас, ишен жаным, Жамал! Сени жакшы көргөндүгүмдөн, сага жамандыкты каалабагандыктан, башыңа түшө турган балаадан оолак кылуу үчүн алдыңа келип турам. Ишен, жаным!.. Сен үчүн менде жаман ой жок! – деп, баласын жылан жутканы жаткан торгойдой безилдей баштады.

– Айтыңызчы, апа! – деди, Анархан. Бирок анын үнүндө шумдуктуу коркунучтун белгиси бар эле.

– Жаным, Жамал! Ишенсең сырыңды мага айт; ишенбесең тим кой; Сенин сырыңды угуу анчалык зарыл эмес. Бирок тиги үйдө сен тууралу болгон шумдуктуу сөздөрдү айтып берейин, – деп буулуккан демин акырын чыгарып, тешиктен короонун ичин карап келип отурду да, – үйдөн уккан сөзгө караганда, Саламатхан менен Камилжан сага кара санаганы жатат. «Тишиңи жашырсаң тишиңи көрсөтөсүң» деген. Балким корккондуктан жөн-жайыңды жашырып жүргөн чыгарсың. Ал өз ишиң... Бирок «Ооруну жашырсаң өлүм ашкере кылат» деген. Укпайт деп ушак айтып, көрбөйт деп ууру кылууга болобу? Болбойт... Камилжан менен Саламатхандын сөздөрүнө караганда, сен Кашкарлык Зуннахун байдын карындашы Анархан көрүнөсүң! – дегенде, «жалган» деп Анархан бакырып жибере жаздады да, кайта өзүн өзү токтотту. Өлмасхан терең улутунду да, – мурунку күйөөңүн аты Керимахун, эмки күйөөңүн аты өзүң айткандай Акылбек эмес, Каныбек экен. Каныбек кармалып Шиберге айдалып кеткен имиш. Сенин Ошко качып келгениңди угуп, өткөн дүйшөмбү күнү агаң Зуннахун мында келип, Мамажунус казыныкында жатат имиш, – дегенде:

– Зуннахунбу? – деп жиберди, Анархан.

– Ооба... Анын жанында Түлкүбек, Карабек деген эки кыргыз бар экен. Сенин кайда экениңди билип, Зуннахунду ээрчитип келип жүргөн да ошол экөө экен. Кечээ күнү Чоң мечитке барып, жума намазын окуп жаткандарга сенин белги-бетеңди айтышыптыр. Кечинде сени Саламатхан сууга ээрчитип баргандагы максаты көкүрөгүңдөгү калыңдын бары-жогун көрүү экен. Алардын ою Алым деген кайын иниң экөөңү кармоо имиш... Эгер бүгүн түндөн калбай бир жакка качпасаң колго түшүп кордук көрөсүң... Эртең таң саарынан барып Камилжан Зуннахунга айтып, Зуннахунду же сени тааный турган бирөөнү ээрчитип кел-

мек болду... Алардын сүйлөшкөнүнө караганда сен соо эмессиң... Эгер менин айткандарыма көңүлүң уюп, мени ак ниеттүү экен десең, кач!.. Мындан башка менин сага кылар жардамым жок... «Улак өлбөсүн, ууру өлсүн» деген, – деп, туруп кетип бара жатып бурулду да, – эгер чын болуп бүгүн бир жакка кете турган болсоң, кош!!! – деди да, Өлмасхан бир аз жашыңкырап туруп, Анархандын эки бетинен эки өөп чыгып кетти.

Бирок Өлмасхан дароо кайта кирип келди да, – сенин багыңа күндө бекилип тура турган дарбаза, кандайчадыр бүгүн ачык экен. Өздөрү кийин келип жаппагандан кийин же жаап кой деп айтпагандан кийин мен жаап эмне кылайын... Эми кудай жолунду ачсын! – деди да чыгып кетти.

Анархандын жүрөгү алып учуп, бүткөн бою дүрүлдөй, көзү караңгылап, эки кулагы дүңгүрөп, маң болду. Көзүнүн жашы көл...

Болгон сөздүн орто ченинде ойгонгон Сакадай, Өлмасхан чыгары менен төшөктөн башын көтөрө салып:

– Жеңе, эмне дейт? – деди.

– Эмне десин, садагаң! Зуннахун бизди кармап алганы жаткан имиш – деп ыйлап жиберди.

– Садагаң жеңеке! Ыйлабачы... Акылдуу элең, эптеп акыл тапчы!.. Үйүн билсең, баягы абамын катын алып келген Муслимахунга барсаң. Кокус колго түшсөк сени өлтүрсө же набакка салса, Эркин экөөбүздүн күнүбүз эмне болот? – деп, Сакадай да ыйлап жиберди...

Бала да болсо Сакадайдын бул сөзү орундуу болду. Анархан арыдан бери кийинип болду да:

– Уктаба, сырт жакка табыш алдырба, мен барып келейин, эгер андан айла болбосо, эптеп экөөбүз бир жакка качарбыз, – деп Анархан акырын чыгып кетти.

Жүрөгү алып учуп Сакадай токтоно албай кийинип алды. Кичинекей терезе алдында телмирип, Камилжандын эшиги менен дарбазаны карайт. Алда кандай бир кичине табыш угулса же жел желп этип бактын жалбырактары кый-

мылдаса, Сакадайдын жүрөгү оозуна тыгыла түшөт. Алда кандай кыркалаган бактардын башы көзүнө чалына калса, Саламатхан менен Камилжан Зуннахундарга кол кура тып келе жаткандай сезиле калат. Секунд сайын шумдуктуу ойлор башына келип, коркунучтуу сөлөкөттөр көзүрө элестөөдө...

Муслимахундун үйүнө кантип жеткенин Анархан өзү сезбей да калды. Эшик алдындагы чарпаяда жаткан эки кишини көрдү да, бирөө мени карап турган жокпу деген ой менен, Анархан эки жагын айландыра карады.

Берки четте жаткан Муслимахун экенин тааныды. Акырын жүйүртө басып отуруп, көкүрөгүнө жамынган чапанын акырын тартты. Кечке оор жумуш кылып чарчаган Муслимахун сезген жок. Үчүнчү ирет тартканда көзүн ача салды да, жанында отурган паранжычан сөлөкөттөн чочугандай башын көтөрө салып:

– Сиз ким? – деди.

– Саламатпы, Муслимахун курдаш! Мен Анарханмын! – деди.

Көрүп турганына ишенбегендей, көзүн ушалай эки-үч ирет ачып жуумп:

– Бул кандай кызык, Анархан жеңе? Ушул убакта кайдан? Эмне болду? – деди.

Анархан акырын паранжысын ачканда айдын жарыгынан улам, Каныбектин зайыбы Анархан экенин анык тааныды. Бир шумдук менен келгенин да сезе койду.

– Эгер момунга боорукер болсоңуз, Каныбектей курдашыңызды эскерсеңиз, мага жардам бериңиз. Асманымдан кузгун куркулдап, артыман карышкыр кууп, алдымы ажыдаар тороп, туш-тушуму өрт каптады... Эгер өзүңүз жардам бербесеңиз... – деп Анархан жашый түштү да, болгон жана боло турган ишти баяндады.

– Маманазар! Маманазар! – деп, Муслимахуи эки-үч жолу катуу-катуу булкуп алды. Маманазар уйкулуу көзү менен чыгыш тарапты бир карап алды да:

– Ай, сен да бир кызыксың да... түн ортосу боло элек жатса тур дейсиң, Кудайды бир карасаң боло!

– Тур батыраак.

– Э, барбадым жумушуңа... Таттуу уйкуну бузуп жүрүп тапкан акчадан кечтим, – деп кайта жата кетти.

– Ой, мына бул кишини көрдүңбү? Башына кыйын иш түшүптүр. Сен экөөбүздү адам экен деп, тилектеш курбу экен, башыма түшкөн балаадан куткарышаар бекен деп келип отурат. Тур! – деди.

Маманазар көзүн ушалап алды да:

– Ким? Кандай иш менен? – деп, башын көтөрдү.

– Тез кийин, ким экенин, болгон ишти жай айтып берем, – деди да экөө тең арыдан бери кийинип болуп, – кана, Анархан жеңе! Үйүңө карай башта... Атаңын арбайыга... Камилжанды... – деп, акырын угузбай адатынча сөгүп-сөгүп алды да Анархандын артынан жөнөдү.

Эл оор уйкуда. Жүргөн эл, чыккан табыш жок... Акырын эки жакты байкап турушту да, короого киришти. Тамдын көлөкөсү менен Анархандын үйүнө да киришти...

Көп убакыт өткөрбөй Анархандын эмерегин эки бөлүп, арасына идиш-аяктарын таңып көтөрүштү да:

– Бирден чыгалы!

Муслимахун менен Маманазар жүктөрдү көтөрүп чыгып кетти, алардын артынан Сакадай чыкты. Кокус ыйласа үнү угулбасын үчүн Эркинди ороп көтөрүп алып Анархан эң артында чыкты. Эгер Эркиндин кың эткен табышы чыкса, анын оозун баса калууга да Анархан даяр эле.

«Башка чапса байтал жорго болот» деген эмеспи. Оор жүктү жеңилдей көтөрүп, «Камилжандар сезип калып артыбыздан кууп келе жаткан жокпу» деген ой менен, улам арт жактарын карап коюп, сай жээктеп кашаттын түбү менен ыкчамдап келе жатышты.

Эски шаардагы көпүрөдөн өтүшүп, Өзгөн менен Куршапты көздөй кете турган чоң жол менен жүрүп отурушту. Бир кыйла жол жүргөндөн кийип, бактыга күйгөн

шамдай болуп, чыгыштан чыгып келе жаткан чолпон көрүндү. Алды жакта бара жаткан Муслимахун менен Маманазар жүктөрүн жерге коюп, маңдай терлерин сүртүп туруп:

– Бул атаңдын арбайыга... Камилжан, эми кимди кармап берер экен?

– Эшегинин такайын! – деп, Маманазар күлүп жиберди.

– Кана эми, бул бечара, акылы башынан качкан байкушту кайда орундаштыралы?

– Менин оюмча ушул чендеги бир ээси жок тамдардын бирөөнө орундаштыралы. Кыргыз арасына чыгарган менен оокаты кыйын болот жана кармалып калышы мүмкүн. А бул жер канча кылганы менен да бейкоогалуураак...

– Дурус, ушундай деп акыл берели. Андан наркысын өзү билсин... Бирок корккон адамдын башка адамга ишенбей турган адаты болот. Анархан экөөбүзгө ишенбей келе жатышы да мүмкүн, ошондуктан маселени өзү менен кеңешели. Мени бир тамга кийирип коюп, кез-кезде келип менин ал-жайыма көз кырыңарды сала жүргүлөдө, анда унчукпай кете берели, – деди, Муслимахун.

Анархан менен Сакадай жете келишти да, абдан чарчагандай тигилердин катарына отура кетишти.

– Таң атууга жакын калды. Мүмкүн болсо биз ушул жерден кайталы, Анархан жеңе. Мындай учурда кокус бирөө шек алып калууга да ыктымал, – деди Маманазар.

– Ракмат, садагаңдар! Бул жакшылыгыңар өлгөнчө көкүрөгүмдөн калбас! – деди, Анархан. Дагы бир топ сөз айтабы деп күтүшсө да, эмне үчүндүр, башка сөз айткан жок.

– Кош болуңуз, Анархан жеңе! – деп, коштошушту да, Муслимахун менен Маманазар кайра тартып кетишти.

Жүктү араңдан зорго көтөрүшүп, Анархан менен Сакадай дагы бир аз жүрүштү. Тепеңдеп басып, колуна бир чоң чыныны кармап Эркин да келе жатты.

Бир оокумда жолдун оң тарабындагы жаман короого киришти. Оң тарабында бир жаман үй турат. Тиги бурчунда үстүн кырка чөп баскан жаман сарай турат. Үйдүн жыгачына караганда сарайдын жыгачы дурусураак... Бирок короонун көрүнүшүнө караганда бир нече жылдан бери киши турбаган, бул сарайдын ээлери алда качан кырылып калган сыяктуу.

– Эптеп баш калкалап турсак болор дейм?

Бир, эки күнү баш калкалап эки жакты байкап турсак, андан нары дагы көрө жатарбыз, – деди Анархан.

– Саат сабырынан сактаса болгону, – дешип эмеректерин жаман тамга кийире башташты...

* * *

Анархан чыканагынан бери жаман сууга колун салып жүрүп Эркиндин эки көйнөгүн таппады. Айласы кеткенде үстүнөн түшкөн топурактарды аралаштырып жүрүп бирөөнү араң тапты...

– Ага эмне убара болдуң жеңе! Суусу соруккандан кийин таап аларбыз... Отту жактым, эмне жасайын? – деди, Сакадай.

– Эмне дегидей кайсы көп тамагыбыз бар эле. Чыныдагы сүттү бышырып тиги балага бер, өзүбүзгө өлчөп ундан атала жаса!

Жаан басылып, күндүн арты ачыла баштады. Бир чыны сүт менен бир сындырым нанды жеп, Эркиндин көңүлү да жайланды. Чуңкур кара чөйчөктөргө атала куюп, Анархан менен Сакадай да иче башташты.

Жаздан бери Сакадай бир ойду ойлоп, ал оюн туура таап жүрсө да Анарханга айталбай жүрө турган. Кечээ кечинде катуу жаан нөшөрлөп, үйдүн төбөсүнөн тапылдатып тамчылар таамп турганда да ошол оюн эсине түшүрүп, жанындай жакшы көргөн жеңеси Анарханга айтууга бел байлады да «жеңеке!» деди. Бирок «ушундай

учурда айтканым уятко» деген ой менен тим болгон. «Эмне? Эмне айтайын дедиң эле?» деген Анархандын суроосуна, «жөн эле, үйдүн төбөсү түшпөс бекен деп сурайын дедим эле» деп айтпай, сөзүн чаргытып койгон. Ошол ою азыр дагы эсине түштү. Көпкө ойлонуп отурду да «акыры айта турган болгондуктан айтайын» деди.

– Жаным жеңе! Жаман көрбөй турган болсоң, ойлоп жүргөн бир оюмду айтайынбы! – деди да, кыздын балалык назик кылыгы менен Сакадай кызара түшүп, төмөн карады.

– Айта кой садагаң! Жакшы ой болсо, эмнеге жаман көрмөк элем, – деп Анархан карап калды.

– Көңүлүңө ала турган болсоң айтпайм!

– Айт... эмне болсо да көңүлүмө албайм!

– Садагаң жеңеке! Менден жадаган экен го деп көңүлүңө алба! «Сокурдун тилегени эки көз, көйнөксүздүн тилегени бөз, дүлөйдүн угайын дегени жакшы сөз» деген тура. Анын сыңарындай менин тилегеним деле жакшылык. Уялашым Каныбектин жалгызы Эркинди, Каныбек деп жүрүп өз элиңен, өз жериңен азган, айтып түгөнгүс азаптарга көнгөн өзүңдү кор кылбай баккым келет. Көптөн бери экөөңдү кантип багуунун жолун ойлойм. Сиз мен жөнүндө он ойлосоңуз, мен сиз жөнүндө жүз ойлойм. Басканымдан кетеби, тилимден кетеби, көз карашымдан кетеби деп, дайым сизден ыйбаа кылам. Жеңем менден көңүлү калып, көз жашын төкпөсүн, Эркимин ыйлабасын дейм. Эркинди мен багып чоңойтсом, мени сиз багып чоңойттуңуз. Экөөбүз бир үйдө жан сактагандан бери, эчен кайгы, азаптарды башыңан өткөрсөң да, эчен жаман абалда турсаң да, октон качкан кийиктей качып, турумтайдан коруган бөдөнөдөй коруп жүрсөң да, мага алая карап, тил тийгизип, көңүлүмдү калтырган жоксуң. Сенин, бул райымдуулугуң үчүн, төбөм менен кудук казсам да сизди багууга, сиздин айткан акылыңыздан чыкпоого милдеттүүмүн, садагаң жеңеке!.. Эгер кыздын бардыгы мен сыяктуу шартта сиз сыяктуу жеңе-

синин колунда өссө, анан ошол кыздар, ошол жеңесинин көңүлүн калтырса, мен андай кыздарды шексиз сайып өлтүрүүнү каалар элем... Рас, кыздын бардыгы бирдей эмес... Балким жаштыгымдан же жамандыгымдан жазып калган күнөөм болсо кечирип кой, жеңеке. Жарамсыз жамандыгым калбаса, жаштыгым калган жок. Сиздин кадыр-көңүлүңүздү таап багууга убактым жетти. Сизге жардам берүү үчүн ар кимдин баласын көтөрүп, кирип жууп, дагы башка жумуштарын жасадым. Ошентип жүрүп таап келгениме кээде өзүм да тойбой калам. Демек үшүнтүп жүрүп сизди багууга болобу? Жок... Эркин экөөңдү эптеп багуунун бир гана жолу турат, эгер туура болуп башка себептердин ыгы келсе. Чынында мен сыяктуу кыздар кайда кетип жатат? Мен он жетиге толуп он сегизге аяк басуума аз калдым го! – деди. Андан аркы сөздөрүн айтуудан уялгандай, билер-билбес күлүмсүрөш менен ары бурулду.

Эмне үчүндүр Анархан көзүнүн жашын төгүп, Сакадайды жаш балача көкүрөгүнө кысып, алкымынан жыттап, бир аз ойлонуп турду да:

– Разымын садагаң, разымын!.. Эркин экөөңдү багайын деп ойлогон оюңдан садага кетейин. Мен сени жыргатып ичирип, байчечектей кылып кийинте албадым. Ошондой болсо да багуу үчүн жумшаган эмгегимди эсиңе алгандыгыңа ракмат!.. Кыз да болсоң Каныбектин бир тууганы экениңди, мындан ары Каныбектин ордун жоктотпой турганыңды бүгүнкү сөздөрүңөн билдим! Эмнени айтайын деп айтпай койгонунду да түшүндүм. Бирок жаным, ойлочу! Бул өтө кыйын маселе... Кана, абдан ойлончу, сенин көз жашыңды төктүрбөй, кадыр-баркыңа жете турган ким бар? Менден жашырып жүргөнүң болбосо, мен билгенден ылайыктуу эч ким жок. Бул ишти сенден мурда мен ойлоп жүргөн элем. Ыгы болгон жок. Сен билесиңби, билбейсиңби, өткөн жылдан бери сага бирин-серин жуучулар келип жүрөт. Мен өзүм алардын эч бирин туура көргөнүм жок. Бая күнү да эки жуучу келип кетти. Алардын айтканын

жактырганым жок. Бирөөнүн айтканы келесоорок, биринин айтканы элүүгө барып калган адам. Эгер ошондой жерге берип жиберсем сенин убалың, төгүлгөн жашың мени тим коёбу? Мен Керимахундан көргөн кордугумду сага көрсөтсөм адамгерчиликке жатабы? Алган күйөөң жарды болсун, бай болсун, бирок ал барыдан мурда адам болсун. Ошондуктан дагы терең ойлонуу керек. Жок, жеңеке, мен өзүм билейин, руксат бер десең, анда руксат, садагаң! – деп, алкымынан дагы жыттап ойго кетти...

Сакадай кайырып сөз айткан жок. «Жеңемин айтканы абдан туура, бирок андай адамды кайдан табууга болот?» деген терең ойдун кучагына термеле баштады.

– Кайсы короодон көрдүң эле?

– Ушул короодон.

– Бул адам түгүл, айбан да турган короо эмес ко? Карачы, үйдүн үстү алда качан түшүптүр... Көргөнүң жалган же короосунан жаңылып калгандырсың.

– Жок... ушул короодон көргөмүн! – деп, көчө тараптан сүйлөшкөн эки адамдын кобуру Анархандын кулагына шак эте түштү. Көздөрү алайып Сакадай экөө чочуп кетишти.

Акырын туруп карагыча короого эки киши кирип келди. Алардын байбачаларча кийинген көрүнүштөрүнөн чочулап, Анархандар сарай алдына ыктай беришти.

Бирөөнүн кийгени этеги тилик кызыл чепкен, экинчисинин кийгени көк ала бейкасам чапан, баштарында топу, буттарында кашкар өтүгү, белдеринде саймалуу көк ала шайы жоолуктар, жандарында чоң бычактар.

Экөө бөдөнө кармоочудай акырын тоорулуп келип, бузулуп турган жаман үйдү карашты. «Бизди кууп жүргөн куугунчубу?» деген ойдон улам, Анархан менен Сакадайдын жүрөктөрү түрсүлдөп какты.

Тиги экөө үйдүн ичин карашты да:

– Эч ким жок...

– Үйдүн ичи толтура суу...

– Сен жаңылып калыпсың, досум!

– Кудай урсун, дал ушул короонун алдынан көргөмүн, – деп бирөө безилдеп каргана баштады. Экинчиси айлан-дыра карап туруп Анарханды көрө койду да:

– А-а-а... мына, Анархан жеңем! – деп, сарайдын алдына карай жүгүрдү.

Анархан менен Сакадай келе жаткан экөөнү тааныса да утурулай басышпады. Кийимдери начар жана суу, өздөрү жылаңайлак болгондуктан, тиги экөө жакындаган сайын корунуп кымырынышты.

Бул келе жаткан экөө Муслимахун менен Маманазар эле.

Экөө кол кармашып амандашып, Эркинди көтөрүп өбүштү. Ал-жайды сурашып, мурун таппай жүргөндүгүн, мындан төрт күнү илгери жол менен өтүп бара жатып Маманазар Сакадайды көргөндүгүн, жанында бир топ адам болгондуктан, чочулап учурашпай кеткендигин; Камилжандар Анарханды таппай калгандан кийин өз жандарынан чочулап тым-тым болуп калгандыгын; Зуннахундар канчалык издесе да таппай Кашкарга кетишкендигин; өздөрүнүн турмушу абдан жакшы болуп калгандыгын, дагы... дагы... толуп жаткан сөздөрдү биринен сала бирин тизмектетип айтып өтүштү.

– Абдан катуу адам экенсиз, Анархан жеңе! Ушул жерде туруп бир каттабагандыгыңыз же кабарыңызды билдирбегениңиз туура эмес... Баягы жүктү көтөрүп келип коштошуп кайткан жерге төрт жолу издеп келип таппай кайта кетип жүрдүк. Бирок абдан бекинипсиз. Бекингенде да кыргыйга чала серптирип чөп арасына жашынган бөдөнөдөй корупсуз! – деп күлдү да, куржунун ачып, – «байгамбар баарына азыр!» деген тура, Анархан жеңе. Маманазар экөөбүз дурус болуп калдык. Курбум Каныбектин «көз сала жүр» деген сөзүн эске алып азыраак белек алып келдим, жеңе! – деп куржундун ичинен эки көйнөктүк жашыл чыт, чапандык эки байкасам, эки штандык кызыл ала чыт, эки көлөш, эки маасы, керенелүү эки ак жоолук-

ту алып Анархандын колуна берди да, – бул беш кез трайке, беш кез ак сурп, өтүк, топу тиги жигитиңизге! – деди.

Муслимахун кантип кимге таман тузак тартып жаткандыгына ачык түшүнө албаса да, алдыртан Сакадайды бир карап:

– Ракмат, Муслимахун курдаш! Каныбегим жок болсо да анын тилектештеринин бардыгына кубанам. Бул белектериң үчүн эмне деп алкыш айтарымды билбей калдым. Бирок мына бул эки ак жоолуктун бири мага, а бири кимге? – деди акырын гана күлүп.

Муслимахун эмне үчүндүр шаша түшкөндөй:

– Жок-жок, экөө тең сизге! – деп жиберди.

– Бирөө тиги карындашыма. Бул кийимдерди кийгизип, жоолукту башына салып, эки тогуз берген бирөөгө ээрчитип жибербейбизби? – деп Маманазар күлүп жиберди.

– Андай болсо мейли! – деп Анархан да күлдү. Сакадай күлгөн жок. Бир түрдүү ыңгайсызданып, уялуу менен төмөн карап отура берди.

Маманазар ала келишкен эт, майын туурап куура баштады. Муслимахун болсо сабиз, пиязды туурап, күрүчтү жууду. Жардамдашууга Анархан аракеттенди эле, «отура бериңиз, бир күн болсо да алдыңызга келип, кызмат кылып, көңүлүңүздү ачууга келгенбиз!» деп, болушпай коюшту.

Алып келген белектердин бардыгы жакшы болду. Жалгыз гана Эркиндин өтүгү тардык кылып калды.

– Эчтеме эмес, эртең алмаштырып же базарга сатып башканы алып берем, – деди, Муслимахун.

Сөздөн сөз чыгып бутактай баштады...

– Аныңыз дурус, Анархан жеңе! «Тулпар сөөгүн оордобойт, султан сөөгүн кордобойт» деген макалды, кыргыз агайындардан көп уккамын. Бирок бул сөздү жем, тилимди тузак кылып бирөөгө тарта коюп жаткан жерим жок. «Сөзгө сөз келгенде сөздү айтпаса, сөздүн ата-

сы өлөт» дейт тура. Сөздүн кыйшыңы келе калгандыктан мен дагы бир ишине мактангым келет.

– Кандай ишиңе? – деди, Маманазар.

– Ал ишти?.. – деди Муслимахун Анарханга карап күлүмсүрөп турду да, – ал иш Анархан жеңемин өзүнө гана белгилүү... Эркинен ажырап, оозу таңылып, эки колу байланып торго чалынган кептердей тырпырап, шум жөргөмүштөрдүн тамагы болгону жатканда ким куткарып чыкты экен? Бул отурган Муслимахун үч жөргөмүштү кантип жайлады экен... – деп, суроолуу көз караш менен Анарханга мактангандай күлүмсүрөп, – баягы унчукпай кеткен сөлөкөт мен болучумун. Рас көп азапты көрүп чочуп калган адам, өзүнөн башкага көп ишене албайт. Бирөө тике карап койсо да шектене берет. Кээде момун адамдар залимдей сезилет. Ошол сыяктуу, мага да көп ишенбей жүрдүңүз. Эми мындан ары ишенип, арыз-арманыңызды айта жүрүң. Мен өз намысымды кетирбеген, өзүмө тилектештердин намысы үчүн жан бере турган адаммын го деп жүрөм. Мени кандай көрө турган болсоңуз Маманазарды да ошондой көрүңүз... Мен муну үйлөндүрөйүн деп бир жерге куда болдум. Жакында үйлөнтүп, ушул ченден кооро-жай алып, сизге коңшу болорбуз... А балким... – деди да, андан аркы сөзүн айтпай Маманазарга карап күлүмсүрөдү. Маманазар Муслимахунга Сакадайды көрсөтө көзүн кысып, кашын серпип күлүп койду...

– Ракмат, Муслимахун курбум!.. Досуң Каныбек үчүн кылган жакшылыктарыңа башым тартуу!.. Эр үчүн кылган жакшылык эбилип жерге түшпөс; элине муюшкан азамат душманына тизе бүкпөс!.. Айтканыңдын бардыгы туура. Рас, «музоосунда сүздүргөн, өгүз болгондо да коркот». Чочулаганым да рас. Бирок жөргөмүштөр торго түшүрүп, чаяндар чагып өлтүргөнү жатканда куткарган сен экендигиңди билбей тургамын, эми гана билдим. Кылган жакшылыктарың үчүн кара башымды тартуу кылыш аздык кылат. Мындан мурун мени изилдегениңди, акырында ушул

жаман кепенин алдынан ушул абалым менен таап жолугуп отурганыңды эч нерсеге теңей албайм... Биз үчүн баа жеткис белек алып эмне үчүн келип отурганыңарды да түшүндүм... «Курч кетилет, чарыкка кармаса жетилет» деген, Каныбек келип кемтигибиз толор; «кийиз чоюлат, кичине чоңоёт» деп Эркин бой тартып этегибиз узарар... «Эрдин сөзү элде калсын, душман сөзү жерде калсын» деген, бизге кылган жакшылыгыңар башыңарга даңк болсун. «Жыгачтын баары тең болбойт, сарынын бары жез болбойт...», «жаман жердин сырты ой, чуңкур дөңсөө болот, жакшынын сырты комсоо болот» деген. Сырты бул болсо ичи кайсы дейсиң, деп иренжүүчүлөр да болот. Ал жөнүндө ойлонушуп көрүүгө азыр да кеч эмес; «Алдыга айткан сөз арзан, айылга саткан бөз арзан» деген макалдан мен качыкмын, Муслимахун курдаш... «Бирөөнүн тоогун жесең каз байла, калың жесең кыз байла» деген макалды эске ала коюп айтып отурганым жок. Эгер мен ал макалды эске алган болсом, иш алда качан башкача болмок. «Пули барның кеби оң, пули ёкның кеби тоң» деген уйгур элинин макалын эсиңизге алып мактанып кетпеңиз. «Өлүккө гөр тапыладо, тирикке йер тапылмамдо?» деген. Бул башка бир тиричилик өтө бергидей. «Ыйык босыма эрим босун, өңкүр босыма өйүм босун» деген макалды эсиңе алып отургандырсың деп да ойлоп отурган чыгарсыңар. Жогуңуздар... Андай күйкө алда качан торго айланып келген, бирок түлөчү кептердин боосун тарткан эмес. «Башыңы ким сыласа машайыгың шо, яныңда ким олтаса чырайлыгың шо» деген макалга да толук кошула албайм. «Дадамның ашкалласы анамның баркалласыга йетмапту» – деп, менин ушунча кылган жакшылыгың эмне алынбайбы деп да отургандырсыңар. Бирок силердин кылган жакшылыгыңар менен келип отурган ишинер экөөнүн арасы асман жердей эмеспи. Эгер бул ишке терең карабасак, эртеңки күнү эки өмүрдүн би-ри кыйылган гүлдөй солуйт эмеспи. Дагы ойлонолу... Рас менин оюмча... – деди да,

Анархан андан аркы сөздөрүн айтпай токтой калып, алдыртан Сакадайга карады.

АЛЫСТАГЫ МАЯК

– Ой, чиркин өмүр ай... өчпөстөй тамга басылып, күндөн күнгө чөктүң го! – деп Каныбек тыштан кирип келди да жата турган жерине отура кетти.

Анын каштары түйүлүп, кабактары бүркөө, өңү азыңкы, сабыры суз, көз карашы ачуулу, жаак эттери түйүлгөн. Башында боз сукнодон жасаган малакай, үстүндө боз сукнодон жасалган шым, бешмант: бутунда кендир чокой, чокоюндагы чөп аралашкан кара балчыктар, жыртык челектен аккан кара майдай салбырап турат.

Тыштан келген Эрнс Каныбектин бутун көрө койду да:

– Бутуңу тазалап келсең боло, мына бул оңбогон үйдү таза кармайлы деген убада кайда?

– Урдум мен сени убадаңа кошуп! – деп коюп жиберүүчүдөй атырылып тура калды.

Эрнс Каныбекке каршы эч нерсе дебестен ордуна отура кетти.

– Эмне болуп кетти? – деп, сырттан жаңы гана келген Давиденко таңданып карап калды.

– Эчтеме эмес, Каныбек досум отурчу! Сен бүгүн аябай чарчадың. Чарчоо быякта турсун, эки ирет өлүмдөн калдың. Сен азыркы минутада биз менен отурушуң чоң кубаныч. Кармап турган жибиң үзүлүп, сууга түшүп кеткенинде менин жүрөгүм оозума тыгыла түштү. Бирок сен азамат экенсиң, кулач уруп жээкке келгениңде, биз аркан салып тартып алдык – деп Капитан Каныбектин жанына отурду.

– Азаматка дайым ракмат!.. Суучулдук өнөрүңө абдан разы болдук. Сен бул суу өнөрүн кайдан жүрүп үйрөнгөнсүң? – деди, Давиденко экинчи тарабына отура.

Каныбек бир топко унчукпай турду да:

– Кашкар дарыясында... – деп, акырын гана күңк этип койду.

– Бали!.. Мен мурункусунда анчалык коркконум жок, кийинкисинде жаман корктум. Жоон карагай менен бирге кулап, эки тарабы жар терең сууга түшүп кетүү деген эмне? «Ай, эми Каныбек өлдү; чоң карагай аны былчыйтып сууга чөгөрдү» деген ой көз ачып жумганча көңүлүмө түшө калды. Аңгыча болбой карагайдын экинчи жагынан чабак уруп чыга келдиң. Сүйүнгөнүмө чыдабай «Алексей, аркан!» деп, кыйкырып да жибердим. Эгер мен Каныбектин ордунда болгондо... – деп, Давиденко сөзүн бүтө электе:

– Сен болгондо суунун түбүнө тегирмен салып алып, бизди карабай коёт элең! – деп Эрнс күлгөндө Капитан да күлдү.

– Рас эле, мен өлгөндөн кийин да суунун үстүнө калкып чыкмак эмесмин! – деп Давиденко коңур үнү менен каткырып күлгөндө, Каныбек да карап туруп бырс күлүп жиберди.

Каныбектин ачуусу тарап, капасы жазыла баштаганын биле койду да:

– Кош, улуу революциянын солдаттары! Капитан экөөңө буйрат: Каныбек бүгүн эки өлүмдөн калгандыгын куттуктап, экөөң эки чокоюн тазалап келгиле! – дегенде, Эрнс менен Давиденко Каныбектин эки бутуна асылышты. «Өзүм тазалап келейин» дегенине болушкан жок. Капитан Каныбектин аркасынан кучактаганда, тиги экөө эки чокоюн жулуп алып чыгып кетишти.

– Баса эч жериң ооруган жокпу?

– Жок. Оң жаккы билегим гана тытылып калды.

– Ал эчтеме эмес, бир жериң оорубаса болду. Канча кылган менен жыгачтын суудан жеңилдик кылган касиети да. Болбосо сени талкалап салбайт беле! – деди, Капитан.

Эрнс менен Давиденко тыштан шыбыраша күлүп келип тура калышты да:

– Сиздин улуу даражаңызга, господин Каныбек! Россия падышасы тарабынан заказга берилип, Франция өкмөтүнөн терисин алдырып, Англия өкмөтүнүн малмасына салдырып, Америка өкмөтүнө боёттуруп, Индиядан ичилигин, Кытайдан кеп жыгачын, Африкадан тарамышын алдырып, мужуктарга бычтырып, туткундарга ултарткан батинкеңиз көңүлдөгүдөй болду, – деп честь берип кашая күлүштү.

Туткундардын бирөө капаланса же ачуусу келсе, ага катуу айтпоо, сөзүнө терикпөө, жакшы айтып ачуусун басуу, тамашалап жарпын жазуу, Капитандын жакшы көргөн методдорунун бири боло турган.

«Жолдоштор! Бул оңбогон Николай падышанын кордугуна, катаал түрмөсүнө, мына бул сыяктуу мыкаачы сасык турмушуна чыдоо кыйын. Бирок чыдабаска чараң жок. Ошондуктан ар ким ар түрдүү көз карашка, ойго батып бузулуп кетиши мүмкүн. Андай адамдарды өз жолдоштору сактап калбаса, адамдыктан кетип айбандык мүнөзгө жетиши сөзсүз. Айрыкча биз сыяктуу саясы камоодо жүргөндөр үчүн коркунучтуу. Ошондуктан бириңди бириң ачуулантпа, ачууланып сүйлөп келсе унчукпай кал, кийин соолукканда өзү кечирим сурайт. Жолдош Каныбек айткандай оң колундун ачуусу келсе сол колуң менен кармап токтот» деген сыяктуу сөздөрдү келген күндөн тартып эле айта баштаган болучу. Ошондуктан Капитандын сөзү бул үйдөгү жана башка үйдөгү туткундар үчүн, үлгү болуп кеткен,

Каныбек тиги экөөнүн колундагы чокоюн алды да:

– Ракмат, туугандар!

– Мына, господин Каныбектин ырайымдуулугу кайта башталды! – деп, Эрнс күлгөндө берки экөө да күлдү.

– Кош, эми, сурашалычы... Мен силердин үстүңөргө келгенден бери сырдаш болдук. Эчен коркунучтуу минуттарды жана адам чыдагыс оор шарттарды да башыбыздан өткөрдүк. Бирок Каныбектин бүгүнкүдөй катуу капаланып ачууланганын көргөн жок элем. Жана сен менин көзүмө шумдук көрүнүп кеттиң... Айтчы эми, сага

эмне болуп кетти? – деп Каныбекти санга чаба кармап-кармап алды, Капитан.

– Себеби өзүңөргө деле белгилүү го дейм? Сегиз жылдан бери колду зоолуга, бутту кишенге кыйдырып, бала-чакадан кабар албай жүрсөм, аман-эсен барып үй бүлөмдү көрөмбү деген суроо чечүүсүз табышмак сыяктуу болсо, мындай абал мага таасир кылууга мүмкүн го? Анын үстүнө түндө түшүмдө баламы жетелеп зайыбым кайыр сурап жүрүптүр. Мен алардын жанына жакындап барганымда, баламы бир кара чаар жылан соруп койду. Зайыбым баламын күйүтүнөн жинди болуп, мага жолобой качып кетти, – деп аз буулугуп тура калды да, – анын үстүнө бүгүн эки жолу өлүп кала жаздадым, ачууланууга акым барбы? – деди, Каныбек.

– Ошондой болсо да... – деп Капитан сөз баштайын деди эле:

– Макул, макул мен айыптуумун... Ошондуктан бул сөздү таштайлы! – деп, Каныбек ордуна ыргып турду да эшикти ичинен илип, печкенин күл түшө турган жерине чүпүрөккө ороп каткан кичинекей китепчени алып, күлүн кагып Капитанга берди да, – кечээки токтогон жеринен ары оку! – деди.

Бул китеп мындан көп жылы мурун басылган, нечен колдон колго өтүп нечен татаал машакаттар менен келип колго тийгендиктен, башкы эки барагы менен аякы барагы жок. Колдон колго өтүп жүргөндө айрылып калганын же жиберген адам чочулап айырып салганын эч ким билбейт. Капитандын досунун жазган катына караганда, бул китепче 1898-жылы Женевада басылып чыккан «Россия социал демократтарынын милдети» деген Лениндин китепчеси окшойт. Бул китепчени Капитан мындан бир нече жылы мурда окуган эле. Бул жердеги туткундар арасында иштөө өтө зарыл болгондуктан, кат жазып жүрүп мындан эки күнү илгери гана алган...

Китепче эң эле кичинекей, кагазы жука, ариптери өтө майда.

– Каныбек туура айтат. Кечекидей ар бир сөзүн түшүндүрүп оку! – дешип, Эрнс менен Давиденко келип, Капитанга чукул отурушту.

Капитан бир топ жерге чейин барактап барды да:

– Мына токтогон жерибиз. Эми дурустап угуп отургула! «Орус социалдемократтары али эң жаш. Орчундуу орунду теория алгандыктан, ал курсактагы баладай абалынан жаңы гана чыга баштады. Ал жаңыдан гана өзүнүн иш жүзүндөгү ишмерлигин өркүндөтө баштады», дегенде эшик кагылып калды. Капитан китепчени ороп ордуна ката койду. Давиденко менен Эрнс орундарына жата калып уктаган киши сыяктанышты. Капитан көйнөгүн чече коюп бит карап отурган сыяктанды. Каныбек эшикти ача салды да, эми эле уктап кетип ойгонгон киши сыяктуу эстеп керилди.

Колунда зоолу, бутунда кишени бар бир киши кирип келип отургандарды айландыра карап алды да:

– Саламатсыздарбы? – деди.

– Саламат, тууган! Кимсиң? – деди, Каныбек.

Кирип келген киши түрмө кызматкерлеринен болбогондуктан, беркилер акырын баштарын көтөрүп карап калышты. Ал адам дагы бардыгын бир ирет айландыра карап туруп, эмне үчүндүр башын чайкап:

– Катуу бороон болобу дейм!.. – деди.

Эмнегедир сүйүнгөндөй, Капитан көздөрүн бажырайта тура калып, ал адамдын колун кыса кармап туруп:

– Күчтүү толкун!.. – деди.

Издегенин таап, кууганына жеткендей, келген адам күлүмсүрөө менен:

– Сиз Сергей Иванович Железновсуз го?

– Ооба... бул жолдошторумдун атоо боюнча Капитан десеңиз да болот.

– Эң жакшы, жолдош Капитан! Биз үч киши... – деди да, беркилерден чочулагандай карай салып, – чагылган чагылып күн күркүрөбөс дейм? – деди.

– Жо-жок... чочубаңыз! Булар биздин көздөй досторубуз! – деп, Капитан келген адамды беркилер менен тааныштырып жиберди.

– Биз үч киши элек. Большевик деген наам менен мындан үч ай мурун камакка алынганбыз. Жыйырма жылдан кийин мында келдик. Берки жолдошторумду станцияга келгенде башка жакка бөлүп кетти. Анын бири Артём Захарович Шувалов, балким таанырсыз?..

– Кайсы Артём?.. А-а-а... тааныйм, Ореховозуево заводунда кочегар болуп иштей турган.

– Туура. Сизге берип койгун деп, бир досу Шуваловго мына бул нанды берген экен. Менин бул жерге келе турганым белгилүү болгондон кийин, Шувалов ал нанды мага берген, – деп оң жаккы колтугунан бир кесим каткан кара нанды алып берди.

– Мындай отуруңуз? – дешти, беркилер.

Ал адам акырын дегендей сөөмөйү менен оозун басып, кошкула дегендей көзүн кысып башын ийкеп койду да шып чыгып кетти.

– Бул кандай нан? – деп, Капитанды жолдоштору тегеректей баштаганда:

– Сенин фамилияң ким? Качан келгенсиң? Мында эмне кылып жүрөсүң? – деп сырттан бакылдаган түрмө кызматкерлеринин табышы кулактарына шак эте түштү.

Капитан колундагы сухар нанды кружкадагы сууга сала койду да жата калышты, Каныбек чокоюн оңдогон адам болуп эшик алдына отура калды.

Мурутун жогору карата чычайтып чыйраткан, мурдун коңкойтуп, көзүнүн чарасын чуңкурайтып, кичине көзүн кыбыңдатып, унтер-офицер келип тура калды да:

– Тигил мында эмне жумуш менен келди? – деди.

Каныбек жек көргөндөй бир карап алды да:

– Билбейм, баш багып турду да кайра кетти. Көрүнүшүнө караганда жинди же келесоо неме болсо керек. Мындай адамды көргөн да эмесмин!

– Жалган, иттин баласы! Мындан чыкканын көзүм менен көрдүм, – деп босогону тосуп отурган Каныбектин бутун мындай сүрө тээп жиберди да үйгө кирди, – билем мен силерди, – деп тиги үчөөнүн аягына барып тура калды да, – тургула! – деп бакырды.

Үчөө чочуп ойгонгон адам сыяктуу көздөрүн ушалап тура калышты да:

– Эмне, эмне болуп кетти? – дешти.

– «Эмне? Эмне болуп кетти?» – дешет, оңбогон гана шайтандар. Жанагы киши эмне кылып жүрөт.

– Кайдагы киши?

– Кайдагы? Кайдагы? Азыр мындан чыккан киши!

– Аябай чарчагандыктан келерибиз менен уктап калып-пыз, ким келип кеткенин көргөн жокпуз, – деди, Капитан.

– Айткыла! – деп эчен ирет кайталап бакырса да эч кимден жооп ала албады. Унтер-офицер ызалагандай жер тепкилеп күпүлдөдү. Кружканы тээп жиберди эле, суусу төгүлүп, Капитан салган сухар нан томолонуп отуруп Каныбектин жанына түштү. Каныбек нанды ала койгуча унтер-офицер буту менен баса калып, такыр жеөгө жараксыз кылууга аракеттенди эле, бирок нан сынбады.

– Митаам шайтандар! «Нанга курсагыбыз тойбойт, норманы көбөйткүлө» деп арызданышат, митаамдар. Эгер тойбогон болсоңор бул сухарды кайдан кургатып алдыңар? Билем мен силердей митаамдарды, – деп эшикке карап ышкырып койду эле, элөңдеген эки солдат келип эшик алдына тура калышты. Унтер-офицер үйдүн ичин тополоңдотуп тинтип, тигилердин эч жерин койбой оодарып чыкты. Печкенин ичин да карады. Бирок эч нерсе таба алышпады. Унтер-офицердин жашырын кат же дагы ошол сыяктуу бир-нерсени табууга үмүтөнгөн тилеги таш капты.

– Кана дагы канча нан кургатып алдыңар?

– Тинтип көрдүң го. Бул нан баягы Иванов деген жолдошубуздан калып, жебей терезеде туруп катып калыптыр, – деди, Капитан.

– Тарт тилинди, – деп бакырып тиги жаткан нанды өтүгүнүн тумшугу менен илип ыргытып жаман челекке салып жиберди. Дагы бирдеме дечүдөй акырайып карап турду да шарт чыгып кетти.

Кандайдыр касиеттүү себептер чоң кырсыктан сактаганына кубанышкандай Капитандар бирине-бири карап жылмайышты.

– Бул шайтан каскакты карачы!.. Мазар басып келген жана төртөөбүз бөлүп жан сактай турган асыл нанды булгап кетти, – деди да, Каныбек эмнегедир шекте нишкендей эшик тарапты акырын карады...

Асман ачык. Бириндеп жылдыздар чыга баштаган. Жайдын толук кези болсо да, палаталар арасы таза болгондуктан өсүмдүктөрдүн буркураган жыты жок. Атыр жыттуу гүл ордуна алда кандай таштандылар жыттанат.

– Тынч отуруп калгыла! Коңгуроолу көк эшектей болуп ачкыччы келе жатат, – деди, Каныбек.

Эки чыкчытынан тартипсиз чачтарын сербейткен, каштары жапалак арчадай төмөн карап өскөн, көзү бүтүйгөн, мурду барбайган, ышталган чийдин дүңгөсүндөй чоң муруту менен чөп баскан кудук ооздонгон бирөө, үйдүн ичин айландыра карады да, сол колундагы чырагын жогору көтөрүп, анан көп ачкычтардын арасынан бул үйдүн ачкычын таап:

– Түгөлсүңөрбү? – деп, жоон үнү менен Каныбекке карап корс этип койду.

– Бирөөбүз жокко? – деди, Каныбек.

– Кантип? Төртөөң тең турбайсыңбы?

– А-а-а... Кечириңиз господин. Мен өзүмдү унутуп койгон турбаймынбы, – дегенде, тиги үчөө тең күлүп жиберешти.

Ачкыччынын ачуусу келе түштү да Каныбекти колундагы ачкычтар менен согууга умтулганда, «кана уруп көрчү» дегендей көрүнүш менен беркилер тура калышты эле, ачкыччы токтоло калып, бир топко сүйлөй албай титиреп турду:

– Шашпа, иттин баласы... шылдың кылып күлгөндү мен силерге көрсөтөрмүн! – деди да, абдан ыза болгондой эшикти сыртынан ура жаап, кулпулап кеткендей болду.

Капитан ыргып турду да жаман челектин ичине түшкөн нанды кичине эки жараңка менен кыпчып алып жерге таштап, таманы менен жерге сүргүлөп тазалай баштады.

– Жанагы ит тепкилей баштаганда сынып кетип, ичинен бирдеме чыкса кыйын болобу деп жаным чыкты, – деп Эрнс ордуна тура калды.

Капитан нанды колуна кармап турду да, эмне үчүндүр көтөрүлүп мактангандай:

– Большевиктердин наны, андайлардын тепкенине сынбайт. Кадимки кара буудайдын нанына желим кошулуп жасалган. Себеби мунун ичинде большевиктер жиберген алтын бар! – деп күлүндөй, – Эрнс, баягы таштар барбы, алып кел!

Эки таштын арасынан чыккан күч менен, Капитан нанды эки-үч бөлгөндө, арасынан бурт эткен кичинекей унга аралашып кагаз чыкты. Капитан кагаздын унун челекке күбүп:

– Тиги нандын сыныгын да челекке салып жибергиле, – деди.

Кагаз анчалык чоң эмес, жука, эки бетине тең майда жазылган. Бирок кызыл сыя менен өтө кынаптап жазган: «Кымбаттуу досум!!!»

Курбан болгон бир боорлорумдун канына калемди малып, кагаз ордуна жүрөгүмдүн ак челин алып, азап чеккен өзүңөр сыяктуу бир боорлорду миң канталап эсиме салып, кээде ыйлап, кээде кубануу менен ушул катты сага арнап жазып отурам. Алды менен жалгыз балаң жана аялыңдын амандыгын эсиңе салам. Жондору тайкы, колдору кыска, бирде бар да, бирде жок; көпчүлүктүн катарында эптеп келе жатат...

Досум! Жазган катың көп кечигип тийди. Ошондой болсо да, амандыгыңды билип абдан кубандык. Учурун-

да ыгы келбегендиктен же бара турган адамды аныктап билбегендиктен менин бул катым да абдан кечигип жазылып отурат. Себебин өзүң түшүнөсүң!

Мүмкүн болгон учурдун бардыгынан пайдаланып, тез-тез кат жазып, түрдүү жаңылыктарды билдирип тур.

Алыстагы маяк жаңы китеп жазса эптеп жибер депсиң. Сасык тумоодой болгон ит полициялар алыстагы маяктын сары изине чөп салып издеп жүргөнүн билесиң. Ошондуктан анын бул жерде жок экени өзүңө маалим чыгар. Бирок кол үзбөй катташып турабыз. Бул жердегилердин тапшыруу боюнча мен барып келдим. Иш жаман эмес... Жазгандары көп. Алаарсыз... кеткен болучу...

Баягы мен сага тапшырган экөө ушул жылдын сен кетүүчү айында камалып кетти. Алардын жанында бизден экөө бар. Бул катты баягы сен кочегарга окшоштуруп тамашалачудан жибердим. Барса байланыш, жаңылык бар, жок болсо жообун айт.

Россияны жөө туман каптады... Күн ысык, шамал жок... Демибиз кысылат... Карышкыр улуп, шумдуктуу түлкүлөр жойлойт. Кылыч кыңгырап, кишен шалдырайт... Бирок, үмүт алда!..

Сөз бүкмөлүү түрдө айтылып жаткандыктан, узартып отурууну каалабасымды билесиң...

Силердин күчүңөргө күч, акылыңарга акыл кошо турганды жибердик. Жибергенде да келте оорулуу бит жабышкысыз, шимшилеген ит тапкысыз кылып, бүргөчө секиртип, кушча учуруп, балыкча сүздүрүп жибердик. Бирок, ал, поездге түшпөй, атка минбей, жерди баспай же учпай барат. Баягы экөөбүз отургандагы окуя эсиңде болсун!.. Калганы өзүңө маалим.

Жазган катыңан бир далай иш кылгандыгыңызды түшүндүм. Эми материалдарды аларың менен дурустап иште. Мүмкүн болсо көрүнбөй келе берүүнүн аракетин кылгыла. Айрыкча Михаилди жөнөткүлө... Аны издеп тапкы-

ча бир топ иштеп алабыз. Кыскача тапшырма ушул...
Көрүшөр, күн жакын, даяр болгула...

Досундун издеген адамы Акматка кат жазып жибер-
гемин, бирок жооп алганым жок.

Кош болгула, бир боорлор!.. Камыгып-кайгырбай жак-
шылыктын отун тутанта бергиле! Ал от өчпөй турган от...
Ал от алыстагы маяк баштагандардын оту!.. Жол татаал,
иш чукул! Убакыт тар, түйшүк көп... Деңиз толкуп, жер
титирөөгө аз калды. Алыстагы маяк муну мага так
көрсөттү. Тигине алыстагы маягыңар!.. Анын улуу аты
бизди жеңишке алып баруучу кызыл туу!»

Катты окуп бүтүштү. Бардыгынын ою алда кайда кет-
кендиктен жымжырт... Бир аздан кийин алар батыш
тарабын карап дагы ойго кетишти.

– Жолдоштор! Бир боорлор! Карагылачы, дарыя та-
шып, деңиз толкуп жатат. Тигине атыр жыттуу жел
жүрүп, жөө туманды туш-туш тарапка сүрө баштады. Ти-
гине алыстагы маяк! Ага биз эң жакын калдык. Ал биз-
дин кемени адаштырбай турган маяк! – деди Капитан.

– Рас, ал биздин алыстагы маяк – биздин Ленин! –
деп, берки үчөө көздөрүн жалжылдатып, күлүмсүрөгөн
калыштары менен алыска карашты. Алардын алдында-
гы төрт дубал жоголуп, көз алдыларына Ленин элесте-
ди... Лениндин артында большевиктер, а большевиктер-
дин артында эзилген шордуулар түмөндөп түрүлүп келе
жатты. Алар баатыр, алар шат, колдорунда кызыл туу!..

– Эх, кандай сонун! – деди, Каныбек...

ШУМДУКТУУ БУЛБУЛ

Күн кереге бою көтөрүлгөн убакта, унтер-офицер баш-
таган отуздай солдат туткундарды айдап келишти. Өздөрү
буюргандай кылып элдин бардыгын ишке коюшту. Алды
жагында келген сегиз солдат, суунун үстүнө артылта жык-
кан карагайдын үстү менен аркы өйүзгө өтүштү. Бирок

туткундардын шашкан түрү жок. Келе сала жумушка да киришпеди. Бул сыяктуу эрксиз жумуш жадаткандай бардыгы көңүлсүз, кабактары бүркөө, өңдөрү суз, көз караштары кайгылуу, колдору чорго айланган кычы, кийимдери тытык, чачтары саксайып, сакалдары өскөн...

Суунун бети он беш метрден ашпаса кем эмес: башы кайсы жерден башталып аккандыгын туткундардын эч кимиси билбейт. Аяк өөдө шамал болсо, бул суу кайра агып бараткандай сезилет. Көп учурларда «бул суу кара суу болсо керек» деп ойлошот.

Чындыгында бул суу Верхний Тунгускага куюучу Анкара өзөнүнүн чыгыш тарабынан агып келүүчү бир тармагы эле. Бул суунун түндүк өйүзүнөн алтын кени чыккандыктан, ошол алтын кенине жана аркы өйүздөгү токой байлыгына баруу үчүн жол жана көпүрө салынып жатат.

Унтер-офицердин буйругу боюнча туткундар ишке киришти. Өздөрүнүн тартиби боюнча солдаттар үчкө бөлүндү. Унтер-офицер баштаган бир тобу тетиги карагайдын түбүндөгү алачыкка барып тамактана башташты. Экинчи тобу курулуштун чыгыш тарабындагы көк майдандуу жээкке топтошуп, кайырмак сала башташты.

– Балыкты бүгүн ким көп кармаар экен?

– Кечегидей чоңунан кармоо керек.

– Чоң балыкты мен гана кармайм.

– Тү, сен кармайсың!..

– Рас, мен кармаймын!

– Сен түн ичинде катындарды кармагандан башканы билбейсиң, – деп бир солдат айтканда, аны кубаттагандай башкалары кыраан каткы күлүп калышты.

Солдаттардын үчүнчү бөлүгү туткундарды качырбоо, үчүн тарп андыган жоруча соксоюшуп, ар кайсы жердеги кесилген карагайлардын дүмүрлөрүнө чыгып отурушат.

Каныбек жаман шымынын кашатынан кичинекей өгөөнү акырын алып, алдыртан кароолдо турган солдаттарды айландыра карады да Капитанга сунуп:

– Ме... аркы чуңкурга түшүп өгөй бер... Чочуба... Менин белгим боюнча табышты көбөйтүп, өгөөнүн үнүн угузбоого убадалар болгон, – деди.

Капитан өгөөнү алды да, көпүрөнүн казыгын орнотуу үчүн казылган чуңкурга түшүп кетти.

– Топту жарып өтпөсө,

Тобурчак буту басынмак:

Токсон түрдүү зар болсо –

Жүрөктүн чери ашынмак! –

деп, Каныбек созолонтуп ырдап жиберди да, оң жагында карагай таарып жаткан эки оруска көзүн кысып, билербилбес башын ийкеп коюп:

– Саяпкери жарашса,

Тобурчак неге басынсын!

Сайраса булбул биз үчүн,

Кайгы чер кайдан ашынсын! –

деп, кандайдыр кубанычтуу сезим менен ырдап жиберди. Кимдиндир өмүрүн калкалап, тагдырын чечүүгө бирдигин көрсөтүшкөндөй, зырылдаган араанын, шаңгыраган балтанын, сууга казык кагып жаткан токмоктун, карагай көтөргөн туткундардын табыштары бирине-бири айкашты.

Ушул жерде жүргөн революционерлерди качыруу үчүн туткундар арасында алда качан эле кеңеш болгон. Бирок кайтаруунун катуулугунан жана булардын арасында жүргөн чыккынчылардын кесепетинен ушул күнгө чейин качыра алышпай келди. Эгер ушунтип жүрө бере турган болушса, качыра албастарына көзү жеткендиктен, кандай да болсо бүгүн качырууга убада бекиген. Бирок кача тургандардын колдорунда зоолу, буттарында кишен; ишенгени бир өгөө...

Капитан бир бутундагы кишенди өгөөлөп болуп, экинчи бутундагыны өгөөлөп жатканда:

– Токтогулачы! – деген үн чыкты.

Бардыгы токтоп калышты. Алда кайдан сайраган булбулдун үнү угулду.

– Булбул!..

- Бул кайдан адашып келген булбул?
- Бул жерден булбулдун үнүн укканым ушул...
- Бул жерде булбул болучу эмес эле го?
- Эмне үчүн?
- Булбул ысык жактарда болот.
- Анда бул кайдагы булбул?
- Ким билсин?
- Балким, биз сыяктуу айдалып келген чыгар! – дешип, кээси тамашаласа да, кээси танданды.

Капитан өгөөнү чокоюнун ичине сала койду да, чуңкурдан секирип чыгып:

- Бул шумдуктуу булбул! – деп күлүмсүрөдү.

Эл булбул үнүнөн кандайчадыр кубаныч күткөндөй бирин-бири карашып, акырын иштей беришти.

Булбул үнү улам жакындап, түркүм порум менен сайрап келе жатат.

Каныбек колундагы араанын кезегин Капитанга берип жатып:

- Балким баягы досундун катка жазып жүргөнү болбосун?

- Ким билет. Бирок ал ырдап келүү керек эле.

– Же биздин арабыздагы бирөөгө берилип келе жаткан белгиби?

– Мүмкүн! – дешип, түрдүүчө жоруу менен булбул үнүнө кулак түрүштү. «Бул кимге берилип жаткан белги?» деген суроолуу ой менен, туткундар алдыртан бири-бирине карашты. Бирок табышмактуу булбул үнүн табуучулар жок сыяктанды...

Булбул үнү мурункудан алда канча жакындады. Булбул үнүн угуп каныккандар үчүн, бул үн булбулдуку эмес экендиги ашкере болду. Бирок канчалык тиктеп караса да булбулдун бармактай боюн же башка бирөөнү көрө алышпады.

– Бул кайдагы булбулдун үнү? – деп, оозундагы май аралаштыра чайнаган нанын жутуп, жогору жагындагы солдаттарга карап басты, унтер-офицер.

– Бул эч кандай булбул эмес, кайыкка түшкөн эки адам жогору жактан келе жатат, – деп солдаттардын бири честь берип тура калды.

– Бул жерге кайык минип уруксатсыз келе жаткан ким экен? Кайыгын ары токтотуп, документин карагыла; эгер шектүү адам болсо, анын улуу урматы үчүн камакка алгыла! – деп, унтер-офицер өзүнүн буйругун беришине, туткундан башканын жүрбөй турган жерине өзү гана өкүм сүрүп, айтканын кыла тургандыгына кубангандай көкүрөгүн керип, эки колун аркасына алып, эки бутун тайтайтып турган калыбы кенен жогору жакты карап калды.

«Кайдасың сен, кайдасың сен,

Жарым сүйгөн кара көз?

Эсиңдеби, эсиңдеби,

Коштошкондо айткан сөз?.. –

деп, ырдоо менен эки адам ачыкка чыга бергенде:

– Эки киши экен! – деди Каныбек.

– Келе жаткан адамдардын түрүн көрө коюп чочуладыбы, бери жактан ачууланып барган солдат:

– Сиздер кимсиздер? Бул жерден өтүүгө руксат жок, – деп, кандайчадыр кичи пейилдүүлүк менен тиги эки адамга карады.

Кайык эки кишилик, абдан жеңил, калактары эптүү, ичи-тышы кызыл боек менен боёлгон.

Солдаттын суроосуна жооп болгон жок жана кайык аңдап келе жаткан жээрде сакалчандын колу да токтолгон жок. Эмне үчүндүр алар солдатка караган да жок.

Кайыктын артында отурганынын бөдөнөнүн куйругу сымак сары сакалы бар, узун бойлуу киши; жашы отуздан алда качан ашкан сыяктуу, кийген кийимине караганда кандайчадыр чоң даражалуу экендиги көрүнүп турат. Унтер-офицердин честь берип какая калышына жооп бергендей, цилиндрин алып, жогору көтөрүп койду да, жээрде сакалчанга кайыкты четке токтот деген өңдүү ишарат кылды. Бул кайыктагылардын түрүн

көрүп чочуладыбы, күздүн күңкү текече бакылдаган унтер-офицер, кийими-башын оңдоп, чычкан көргөн кулаалыча жымырыла баштады. Көпүрө куруп жаткан туткундарга жакын барбагыла деп айтууга жарай албай, тиги кайыкты токтото турган жерге утурулай басты, унтер-офицер.

Кайык айдаган жээрде сакалчан оң колундагы калакты жогору көтөрө коюп, сол колундагы калак менен сууну эки-үч ирет серпип алды да:

«Кайдасың сен, кайдасың сен,

Жаным сүйгөн кара көз?..

Эсиндеби, эсиндеби,

Коштошкондо айткан сөз?..»

деп, экинчи ирет ырдаганда, Капитан араа тартып жаткан Каныбектин колун кармап алып:

– Каныбек! Курбулар!.. Биздин кишилер! – деп жиберди. Дал ушул минутада анын арып-азган өңүндөгү кубанычты, сүрөттөө кыйын эле...

– Эң жакшы болду, бирок эч кимиң шек алдырбагыла! – деди Михаил.

Михаилдин жашы кырктарга барып калган, узун бойлуу орус; көптү көрүп, көптү билген революционер. Кажыбас кайраттуулугу аркасында бул жердеги туткундар арасында үгүт-насият иштерин көп жүргүзгөн. Ошондуктан Михаилди туткундардын бардыгы кадырлап сыйлашат. Баягыда, каткан нандын арасынан чыккан катты алып келген да ушул Михаил боло турган. Бирок чыккынчы Волков аркылуу Капитан жана Михаилдердин башына каран түн түшкөнү жатканын эч ким сезишпей жаткан...

«Мен Чернов деген помещиктин кол алдында иштедим. Күндөрдүн биринде иштеген акымды алайын десем, бардык акың штрафка кеткен, бир тыйын акың жок дешти. Мен эч кылмыш кылбасам кандайча штраф болот деп чатак чыгара баштадым. Бул учурда помещиктин баласы келип кыпчыла калды. Анын айтканына каяша кылдым.

Ал мени колундагы таягы менен эки-үч чаап жиберди. Мен өзүмдү токтото албай калсам керек. Черновдун уулун бет талаштыра муштап жиберсем кан жайыла берди. Мына бардык кылган күнөөм... Ушул күнөөм үчүн он жылга келдим. Бирок большевик деген шылтоо менен кесилдим. Чынында большевиктин атын укканым болбосо, алардын арасында болбогонмун, туугандар! Эми мен большевик болбосом да большевикмин деп өзүмдү атай берем. Чын менин билбегеним, мага билгениңерди үйрөткүлө!» деп, Волков көзүнүн жашын кылгыртып, кимге болсо «кайгылуу» тарыхын айта бере турган. Бул жерде жүргөндөрдүн бир катары Волковдун айтканына ишенип, анын кайгысын бөлүшө тартуу жөнүндөгү ойлорун билдирише турган.

«Сен муну ким дейсиң? Эмне үчүндүр бул мага жакпайт. Мени менен бир бөлмөдө жатат. Бирок сырымды айтпаймын. Себеби жүрүш-турушунан күмөнүм бар. Өткөн жекшембинин түнүндө надзиратель чакырып кетти. Таңга жуук келди. Бирок мас болуп жана кызыл ала кан болуп келди. Эмне болду деген суроомо: мени мас кылышты. Алдап большевиктер жөнүндө сыр сурашты. Мен эчтеме айтпай койсом урушту, деп ыйлап жатып калды. Эртең менен көрсөм анын көрүнүшү антип азаптуу кыйноо көргөн сыяктуу эмес» деп, Михаил Капитанга жана башка ишенгендерге айткан. Ошондон бери Волковдон сактаныбыраак калышкан. Бирок ал сактаныш кечигип калган сактаныш эле.

Волковду Иркутскийдеги түрмөнү башкаруучулар жакшы билет. Камакта жүргөндөрдүн ар кайсы тобуна барып, жалган жеринен күнөкөр болумуш болуп жүрүп, далай адамдын убалына калган. «Менин кол алдымдагы күнөкөрлөрдүн арасы көп жакшы эмес» деген Черновдун сурануусуна ылайык, Иркутскийдеги башкаруучулар Волковду мында жиберешкен.

Бир нече күндөн бери Волков Михаилдин артынан түшкөн. Михаил кимдер менен сүйлөшкөнүн, кимдерге жан тартканын жана кандай кыяпатта жүргөнүн, Вол-

ков түрмөнүн начальниги Черновго толук жеткирген. Чернов кечээ Иркутскийге кагаз жазып жиберген. Бирок Иркутскийден жооп келбей калган күндө да, түрдүү шылтоолор менен бириндетип жок кылуу үчүн, Чернов отуз адамды тизмеге алып, өзүнчө бир ойго келген болучу. Ал отуз адамдын ичинде; Михаил, Капитан, Каныбек, Эрнс, Давиденко жана башкалары бар болучу. Чынында бул отуз адам ушул жердеги туткундардын алдыңкы катарындагы сезимдүүлөрү боло турган...

Кайык суунун четине жакындаганда, унтер-офицердин артына үч-төрт солдат келип тура калышты.

Кайыкты айдаган сары сакалчан, кайыктан секирип кургакка чыкты да, шапкесин алып, күлүмсүрөп, унтер-офицер менен амандашып, кайыкты тумшугунан кармап, кургакка, карай тартты. Кайыктын артында отурганы ордунан туруп жерге түшкөндө, унтер-офицер какая честь берип, бул жердеги туткундарга эмне иштетип жаткандыгын, өзүнүн кимдигин, бардык иш жайында экендигин шыбыркактатып айтуу менен рапорт берип да жиберди. Тиги адам болсо цилиндирин алып, башын кичине ие:

– Саламатсызбы? – деди, унтер-офицерге.

– Саламаттыгыңызды тилейм, – деди унтер.

– Абдан жакшы... анын улуу урматы үчүн сиздердин жакшы туруп, жакшы иштешиңиздерди каалаймын. Мен болсом анын улуу урматы үчүн алтын кенин издеп жүргөн экспедициянын начальниги геолог Александр Александрович Александровмун! – деди да, сөөмөйү менен ортонун төш чөнтөгүнө салып, кагаз сууруп чыкты да унтер-офицерге сунду. Унтер-офицер анын кагазын алып окуурун же окубасын билбей, шашкалактай түшкөнүн Александров сезе койду да:

– Окугун, окугун... анын улуу урматы үчүн, мындай жерлерде мен өзүмдүн документтеримди көрсөтүүнү милдетим деп эсептеймин.

Унтер-офицер ыңгайсыздана, кагазды өтө чебердик менен ачып, удостоверениенин аягындагы кызыл сыя менен коюлган колду жана печатты көрө койду да, кынаптап бүктөп кайра берип:

– Рахмат, господин Александр Александрович! Анын улуу урматы үчүн кызмат менен мында келип калганыңызга өтө кубанычтуумун. Кана, мага эмне айтар экенсиз? – деп, унтер-офицер өтүгүнүн согончогуна тырсылдатып, честь берип, каккан казыктай какая калды. «Кулаалы бүркүтсүнсө, күйкө шумкарсынбайбы» дегендей, унтер-офицер минтип турганда башка солдаттар кантсин... Аттын акырына аса байлаган өгүз тумшуктанышып катып калышкан эле.

– Менин экспедициям эки топко бөлүнгөн. Биринчи тобу ушул суунун башында иштеп жатышат, иш жаман эмес... Бир кадак кумдан чыккан алтын ушул, – деп ирети жок формадагы кичинекей алтынды көрсөттү да, – экинчи тобу ушул суунун боюнда, төмөн мындан кырк чакырым чамасында. Азыр ошолордун ишин көрүүгө бара жатам. Мындан он күнү мурун алган телеграммага караганда алардын иши да жаман болбосо керек, – деп Александров чөнтөгүнөн папирос алып бирди оозуна салды да, жакшы папироско унтер-офицердин көзү түшө калганын сезе коюп, – кечириңиз! – деп папиросун сунду.

Унтер-офицер зык этип сол буту менен бир адымдап, оң бутун тырс эттирип сол бутунун жанына коё коюп, папиростон бирди эптүүлүк менен алып, оозуна сала, адаттан тышкары честь берип да жиберди. Александров чөнтөгүнөн ширеңке алгыча унтер-офицер ширеңкесин чага салып:

– Сиздин урматыңызга! – деп Александровго карата умтула калды.

Унтер-офицер бул сыяктуу даражадагы адам менен биринчи ирет турмушунда сүйлөшүп тургандыктан, ал өзүн падышанын дал өзү менен сүйлөшүп турган сыяктуу сезди.

Акырын соккон жел, тамекинин жытын мурундарына искеткенде, солдаттар үчүн бир шумдуктуу таасир кылды.

Мындай сонун жыты бар папиросту тартып көрүүнү ойлошсо да даап сурай алышпай, тымызын кумарлануу менен, желге мурдун тоскон букачарлар сыяктуу ичтерине демин тарта какайып турушту.

Унтер-офицер Александровго абдан ыраазы болуп, анын кичи пейилдүүлүгүнө алкыш айткандан:

– Улуу урматыңыз үчүн кечирим сурайм! Ал жайыңыз жөнүндө суроого руксат кылыңыз... Сиз жол азабын тартып, өтө алыстан келе жатыпсыз... Эс алып кетүүңүз кандай болор экен? Тамагыңыздар бар чыгар, эгер жок болсо... – деп, чычкан көргөн күйкөчө эбелектегенде:

– Бар, тамагыбыз бар. Бир аз эс алып анан жөнөөгө болот. Кечээ эртең мененден бери ысык эч нерсе иче элекмин, – деди Александров.

– Сиздин урматыңызга биз даяр. Эгер андай болсо жакшылап чай кайнатып жиберүүгө буйрасызбы? – деп унтер-офицер зып этип честь берип калды.

– Эгер кыйынчылык болбосо...

– Эч кандай кыйынчылыгы жок, сиздин урматыңызга! Жүрүңүз, тигиндей баралы! – деди да, унтер-офицер арт жагында турган солдаттарга бурулуп барып, – сен дароо чай кайнатып жибер, сен бул жерге калып господин Александровдун кайыгын карап тур; а силер болсоңор көрүнбөй ары жоголгула. Кана, эмне келдиңер? Мен силерди чакырдымбы? Колуңдагы эмне калай? – деди бая чуркап келип артына туруп калган солдаттарга.

– Балык кармоо үчүн курт салган калай эле.

– Болду... балык кармоого деп коёт... сага балык кармоону ким уруксат кылып жүрөт?

– Улуксаатты...

– Болду, үнүңдү чыгарба! Мындай улуу даражалуу адамдар келерде балык кармоого буюрган эмесмин. Муну карасаң... Баланча жердеги солдаттардын тартиби жок

экен, камактагыларды айдап иштетпей жай-жайына коюп, балык кармап жүрүшөт дебейби? Баргыла, бардыгың бир ишти иштеткен болуп тургула! – деп, унтер-офицер, алачык жанындагы көк шибер үстүнө барып отурган Александровго карап жөнөп калды.

– Кадырдуу унтер! Кичи пейилдик кылып, мына бул баштыктагы тамактарды менин господиниме ала барып бериңизчи! – деди, кайык айдаган сары сакалдуу.

– Жакшы консервадан үчтү, нанды, шоколадды бер. Өзүң да тамактарыңды ала келип ысык чай ич! – деп, ары жактан Александров үн салды.

– Чоң ракмат, Александр Александрович! Мен сизге ыраазымын... Сиздин көңүлүңүздү алагды кылбоо үчүн мен кайыктын жанында калуум өтө зарыл! – деп бери жактан сары сакалдуу үн салды.

– Жүрүңүз, кайыкты кайтарып турууга атайын кароолчу койдум! – деп чебеленди, унтер-офицер.

Бул кайыктын эч жерине зыян келтирбей кайтарып турууга жараймын дегенсип, тиги солдат тамагын жазап, мурутун сол колу менен сылап койду.

– Жок, силерге чоң ракмат, кайыкты мен өзүм эле кайтарып алам.

– Ага убара болбоңуз! Ал ошондой неме... Менин Артём дегеним ушул. Муну менен геологиялык ишинде жүргөнүмө он жыл болду. Бир жыл тургузуп койсоң да менин буюмудун жанынан чыкпайт; башка кишиге өлүп бара жатса да ишенбейт! – деп Александров ары жактан үн сала күлүп койду.

– Кантип башка адамга ишенем? Караңызчы!.. Мына бул баштыктын ичиндеги тумпуйгандар эмне? Булар кургаткан нан эмес. Алды он миң сомдук аппараттар. Бул аппараттардын бирөө жоголсо, анда биздин ишибиздин кыйраганы... Ошондуктан мен өзүм гана бул буюмдардын жанында болуум керек. Тиги солдаттарыңызды убара кылбай ала кетсеңиз да болот, – деп Артём унтер-офицерге карап күлүп койду.

Унтер-офицер Артёмдун мындай мүнөзүнө таңдангандай жалт бир карап алды да:

– Эчтеме эмес... тура берсин! – деп Артём берген баштыкты алды да жөнөп кетти.

Уламдан-улам күн жылуу нурун чачкан сайын, жер жүзүндөгү кыбыраган жандыктар көшүлө баштаган сыяктуу. Анда-санда токой арасынан уюлгуп соккон салкын жел денеге жагымдуу, көңүлгө сүйкүмдүү болуп турат. Иштеп жаткан туткундардын табышынан улам сайраган канаттуулардын үндөрү көп угулбайт. Кез-кезде гана чырылдаган чегирткенин табышы угулат.

Артём айландыра жер-сууну караган болуп, туткундар тарапты карады да, «Эмне үчүн белги жок? Же биз издеген адам бул жерде жокпу? Жок. Анын ушул жерде экенин жакшы билебиз. Мүмкүн ал бүгүн ооруп же башка бир себеп менен мында келбей калган чыгар. Же мына бул оңбогурдан айбыгып тургандыр» деп, Артём суроолу ою менен бирге солдатка карады. Артёмдун кыймылынан көз айырбай турган солдат, Артём карай салганда селт эте түшүп какай калды. Артём шек алдырбай туткундар тарапты дагы бир имерип карады. Бирок туткундардан Артёмго караган эч ким жок болду.

Бир ишке өтө катуу өкүнгөндөй, Артём терең улутунуп алды да, баштыгынын оозун чечип жатып:

– Кайдасың сен, кайдасың сен,

Жаным сүйгөн кара көз?

Эсиндеби, эсиндеби,

Коштошкондо айткан сөз?

Келчи жаным, келчи жаным,

Келчи сени сагындым!

Сени ойлонуп мен сагына

Махаббатка багындым!.. –

деп, мукамдуу үн менен ырдаганда, жайдын атыр жыттуу жели менен бирге алда кайда кетти.

– Ырыңыз абдан жакшы экен, үнүңүз да сонун экен; сүйүү жөнүндөгү ырларды шайтандай жакшы көрөм! –

деп, солдат Артёмго карап жылмайды да, сүйгөнү эсине түшкөндөй улутунуп койду. Бирок Артём солдатка карап унчуккан жок. Даражасы солдаттан алда канча жогору турган адам сыяктанды да, ак баштыктан нан, туз, семиз тооктун этин алып жей баштады.

Капитан сууга малынып жаткан карагайга көчүгүн коюп, колун жууп жатып:

– Эй, балыкчы, балыкчы,
Кайда алтын балыгың?
Жомок кылчы, мен угайын,
Алтын балык тарыхын!..

– Токтот ырыңды! – деп, солдат бакырып жиберди да, Артёмдон чочугандай жалт карай салып, – кечириңиз, господин! Булар ушундай... токмоктоп туруудан башка чара жок... Ырын уктуңузбу? Такыр ыр эмес... Кантесиз, ырдын эмне экенин билбеген акмактар да!..– деп жагынуу менен, солдат туткундардын дагы башка кылыктарын айтып, жамандап жиберди.

Издегени табылгандай Артём ичинен кым эте түштү да:

– Мен андай «акмактардын» ырын укмак турмак өздөрүн да көргүм келбейт! – деп, оозундагы чайнаганын жутуп, тооктун дагы бир санына акырындык менен туз сээп жатып, мурунку ырдаган ырынын обонун ышкырык менен созолонтуп барып эттен май аралаштыра бир тиштеп алганда, акыйып турган солдаттын шилекейи чубуруп кеттиби, эки-үч ирет эрдин жаланып, шилекейин жутуп, мурутун сылап, көзүн ымдап-ымдап алды.

«Издегеним мында экен; бирок бул оңбогон солдаттын көзүн кантип будалоо керек?» деген ойдон башка Артёмдо эч нерсе жок эле.

Туткундар кайсы жерде иштей тургандыгын, кароолчулар кайда турарын кечээ кечке жана түндө Артёмдор чалып билген болучу. Бирок мына бул солдаттын көзүн будаламайынча көздөгөн максатына жете албасын Артём анык билди.

- Кош, мындай отуруп тамак жеш!
- Жок, рахмат! Мен азыр эле тойгомун... Бир аздан кийин балык бышырып жейбиз.
- Балыкты ушул суудан кармайсыңар го?
- Ооба!..
- Таттуу болор дейм?
- Дал ошондон?
- Көп кармай турган чыгарсыңар?
- Кудайдын буйругуна жараша!
- Туткундар да балык кармап жешеби?
- Жогунуз... Аларга руксат кылынбайт.
- Мына, муну мен жаратам. Мындай «бузуктарды» эркинге коё берүүгө болбойт. Буларга жакшылык кылуунун кереги «жок».
- Улуу урматыңызга, айтканыңыздын бардыгы туура!
- Артём көзүн ымдап, колун жаңсап, солдатты жанына чакырып алды да:
 - Силер сак болгула. Балким булардын арасында коркунучтуулары бар чыгар. Эгер андайларын байкап, тийиштүү жерге билдире жүрбөсөңөр, өзүңөр эмне болоруңарды билесиңерби, туугандар?..
 - Урматыңызга айтканыңыздын бардыгы туура. Булардын арасында коркунучтуулары да бар.
 - Андайларын ачык биле турган чыгарсыңар?
 - Ананчы!.. – деп, солдат көзүнүн кыйыгы менен, карагай таарып жаткан Капитан, Михаил, Каныбек тарапты көрсөттү да, – ошол үчөө жана башкалары бар.
 - Жарайсыңар, азаматтар! Ушунетип сак болуп, анын улуу урматына жан-дилиңер менен кызмат кылгыла. Бирок андай адамдардын коркунучтуу экендигин закон алдында толук далилдегидей болгула.
 - Толук далилдей алабыз.
 - «Азаматсыңар»!
 - Булардын арасында өзүбүздүн адамдар бар.

– Кандайча? Түшүнбөдүм, тууган!

– Тетиги турган кара тумакчан, Волков деген, биздин начальниктин жакыны... күнөкөр эмес. Жалаң ушундайлардын арасында иштеп машыккан.

– Демек ал коркунучтуу адамдарды эмне кылуу жөнүндө чара колдонуп жаткан чыгарсыңар?

– Биздин начальник Иркутскийге кеткен... Менин оюмча ушул иштерди акылдашууга кетсе керек. Анан дагы бир катар иштер бар, бирок аларды айта берүүгө руксат жок... Ан үчүн мени кечириңиз? – деп солдат честь берип кайта ордуна турду.

– Эй, оңбогон Артём! – Эмне үчүн мага коньяк берген эмессиң? Тезинен бир бөтөлкө берип жибер! – деп, кыйкырган Александровдун үнү чыкты.

– Тү-ү ү... мени шайтан алсынчы! – деп корзинкадагы үч бутылка коньяктын бирин суна, – ме тууган, дароо господин Александровго жеткир. Ал өлүп бара жатса да коньяксыз тамак иче албайт! – деп, Артём бутылканы солдаттын колуна кармата салды. Бирок солдат кимдендир чочугандай кыңырылды.

– Чурка! Дароо барып кел. Эгер офицериң бирдеме десе жообун менин господиним өзү берет, чурка! – деди.

Солдат коньякты алып чуркап калды.

Бул иш, «коньяк бер десем, ошого шылтоолоп Артём солдаттын көзүн будалай алар бекен» деген ой менен, Александровдун кылган амалы эле.

Артём мурун дайындап койгон көк түйүнчөгүн ала коюп, ары жакта аңдып турган Капитанга ыргытып жиберди да:

– Сак болгула! Силерди аңдып калыптыр! Араңарда Волков деген бар экен! – деди да, тиги солдаттын кайрылып келе жатканын көрө коюп тамагын жей баштады.

– Рахмат, тууган, кичи пейилдиктен башка жаман иш кылган жоксуң, – деди Артём солдатка.

Солдат кандайчадыр чоң ишти бүтүргөнсүп жылмаңдоо менен туткундарга карап:

– Карап турбай иштегиле, – деп кыйкырып койду.

Артём түйүнчөктү ыргытары менен Михаил илип алып ары жагындагы чуңкурга ыргытып жиберген эле. Бирок түйүнчөк бойдон катып алуу коркунучтуу болгондуктан, Капитан чуңкурга түшө калып, түйүнчөктү чечкенде кичинекей үч китепче, «Правда» газетасынын үч номери жана бир кичинекей кат чыкты. Газета менен китептерди ар кими бирден алып шымдарынын ичине салып жиберешти.

– Силер эки жакты байкап иштей бергиле, – деп Капитан катты окуй баштады.

«Евгений Васильевич Зубков, Василий Васильевич Сорокин» – деп, жазылган катты Капитан окуй салды да, кубанганына чыдабай, жанындагыларга жал-жал карап, катты көкүрөгүнө кысты...

Көп узабай Сорокин (Артём) менен Александров (Зубков) кайыкка отуруп жөнөп калышты.

Унтер-офицердин буйругу боюнча көпүрө куруп жаткан туткундар эки тарапка чыга берди. Сорокиндер кандайчадыр шаттык менен, кармалуу чепти бузуп өтүп бара жаткандай сөөлөттүүлүк менен жаңы курулуп жаткан көпүрөнүн алдынан өтүп кетишти. Артёмдун ырдаган үнү, Зубковдун сайраган булбулу, сүйгөн достордун жүрөгүнө жашырын сырын кайталап айткансып, улам алыстап бара жатты.

– Эх, кандайчадыр кулакка угумдуу, жүрөккө жагымдуу! – деп Каныбек жылмайып Капитанга карады...

АЖЫДААР ОП ТАРТКАНДА

Сорокин менен Зубков кетер замат Волковдун түрү өзгөрүлө баштады. Анткени, ал, Сорокин ыргыткан түйүнчөктү көрүп калган эле. Бирок кайыктагы экөө большевиктер экен деп айтууга жана түйүнчөктүү буюмдарды дароо карматууга анын жүрөгү дааган жок. «Кокус бирдеме десем булар сөзсүз мени өлтүрүшүп жиберешет» деген ой менен коркуп, башка айланы табалбай

жаны төрт чарчы. Сорокиндин сөзүнөн улам Михаил, Волковдун мүнөзүн аңдууда эле...

– Жолдош Михаил! Волковдун кыяпаты бузула баштады. Көрдүңүзбү, кандайчадыр терең сырды жашыра албай алек болууда... ага эмне болду? Же ал... – деп, Каныбек токтоп калды.

– Ооба... ал биздин сырды билип калды. Балким бир тобуубуз өлүп кетүүбүз да мүмкүн... Ошондуктан Волковго бир чара колдонуу керек.

– Кандай чара?

– Жок кылуу керек.

– Жок кылуу?..

– Коркпо, коркпо... Эгер муну жок кылсак, эртең күн чыкканча биз өзүбүздү өзүбүз жок кылган болобуз... Албетте сен өз керт башың үчүн иштебейсиң, биз үчүн, мына бул азап көрүп куурап жүргөн эл үчүн, эл таалайы үчүн күрөшкөн тилектештериң үчүн иштейсиң. Эгер кечиге турган болсоң, иш чатагына айланууга мүмкүн... Байкайсыңбы бир шумдук баштаганы араң турган сыяктуу. Бирок кимдендир заарканууда... Бир, Эрнс менен Давиденкого айт, үчөөлөп аракет кылгыла, менин силерге берген тапшырмам ушул. Тетиги жээкте жаткан карагайды көтөрүш дегенсип туруп, балтанын сырты менен каракушка нукуп койсоңор, чулп этип сууга кирип кетет. Андан аркысын чогуу көрө жатарбыз, – деди да, Михаил Каныбекти түртүп койду.

Бирөөнү өлтүрүү ишин биринчи ирет мойнуна алган Каныбек, өзүн адаттан тышкарыча сезип, жүрөгү опколжуп, бүткөн бою дүрүлдөп, Эрнстин жанына барды.

– Иштегиле, эмне үчүн иштегениңерден турганыңар көп? – деп унтер-офицер күпүлдөп келди да Зубковдон алып калган папиросунан бирди күйгүзүп, атыр жыттанган көк түтүндү эки таноосунан буркурагып чыгаруу менен эки бөйрөгүн таянып тура калды. Унтердин сөзүнө эч ким жооп кайтарган жок, эч нерсе болбогондой тымтырс иштеп жатышты.

Бирок көз ачып жумганча ойдо жок шумдук башталды. Унтер-офицер чуркап барып Волковду эки тээп жиберди. Ал качамын деп эки ирет карагайларга чалынып жыгыла турду. Унтер-офицер жаман сөздөр менен сөгүп, жеткен жерде тээп же муштап отуруп Волковду тиги токой тараптагы четке кууп чыкты. Бирок Волковдун унтерге көз ымдаганын байкабай калгандыктан, иштеп жаткандар үчүн таң каларлык окуя болду.

– Волков бирдеме дедиби?

– Жок.

– Анан эмне болду?

– Ким билет.

– Биз алардын адамы деп жүрсөк бул кандай?

– Кызык...

– Же бекер эле шектенгенбизби?

– Эмне деп түшүнүүгө болот? – дешип, карап тургандар таңданууда.

Волков элдин четине чыга бергенде аркы токойду көздөй качты.

– Токто, токто, токто! – деп, унтер-офицер тапанчасын сууруп алып, Волковдун артынан чуркады. Бирок Волков токтогон жок. Унтер-офицер тура калып эки атып жиберди. Огу тийбей калганын билдиргенсип унтер да токойго кирип кетти.

– Мына тамаша!...

– Таң каларлык!..

– Бая күнү сагызганды ыргыта аткан. – Дардайган кишиден жазып калды го.

– Балким ооруп отурган сагызганды аткан чыгар...

– Жок... Мында кандайчадыр жүзү каралык амал бар. Волковдун душман экенин Алексеев айткан. Анын үстүнө Сорокин да айтты, алар эч кайдан чындыкка сүйөнбөй туруп айтты дешке болбойт. Ошондуктан... – деди да, кандайчадыр терең ойду ойлогондой, Михаил токойго карап

тунжурай түштү. Бул учурда токой арасынан үч удаа мылтык үнү угулду.

Он чакты минутадан кийин унтер-офицер келди да чатырдын жайындагы турган солдатка:

– Акти жаз; качкандыгы үчүн атылды де. Анын көз көрүнөө качкандыгын далилдөө үчүн тетигилердин бир тобун күбө кыл! – деп, унтер-офицер бери басты.

– Атып салган тура.

– Балким жалгандыр.

– Акты жаз деп жатпайбы.

– Калп...

– Мүмкүн чын чыгар...

– Шайтан билеби, – дешип, туткундар шыбыр-күбүр болду.

Унтер-офицер ачуусун тыя албаган сыяктуу калчылдаган өңдөнүп келип тура калды. Анын жаак тарамыштары түйүлүп, тиштери кычырап, көзү жинденгендей эки жакты карап алактайт, кээде муштумдары да түйүлө калат. Бирок ал өзүнүн бул көрүнүшүн кимдендир жашырууга аракет кылгандай, таарылган карагайды бир тээп үстүнө барып отура кетти.

Сиздин урматыңызга!..

– Эмне?..

– Суроого мүмкүнбү?

– Эмне сурамаксың? – деп унтер карабай туруп корс этти.

– Сиз Волковду атып салдыңызбы? Анын кылмышы жок эле го?

Унтер-офицер бир топко көзүн акшыйтып, кабагын түйүп, бетин бузуп Михаилга карап:

– Кылмышы жок эле го? Кылмышы жок имиш?! Силерчесинен көз көрүнө качуу кылмыш болбойт экен го?..

– Ырас качкандыгы жөнүндө кылмыштуу. Бирок, эмне үчүн ага ачууланганыңызды билүүгө болор бекен?

– Болду, мен сага эсеп берүүгө милдеттүү эмесмин.

– Аныңыз туура... Эгер мүмкүн болсо өлүгүн алып көмүүгө уруксат кылар бекенсиз?

– Тарт тилиңди... Бирөөнүн өлүгүнүн сага тиешеси жок. Алдындагы жумушунду бил, – деди унтер-офицер каарданып...

Михаил менен Капитан эмес башкалар да бир шумдуктун болорун сезишкендей алдыртан бирин-бири карашты...

Күндөгү адат боюнча туткундарды жатаканага карата күргүштөп айдап жөнөп калышты. Волков жөнүндө жазылган актиге Михаил, Капитан баштаган бир тобун кол койдуруп да алышкан. Бирок ал актынын чын же жалгандыгына көбүнүн көзү жеткен жок.

Бир аз жүрүп келгенден кийин, эмне үчүндүр алдыртан коштошуулар башталды. Коштошууларда «саламат болгула, бизди унутпагыла» дегенден башка сөздөр айтылган жок.

Жолдун эки тарабы калың токойлуу кысыкка барганда, кимдир бирөө бакылдап мушташа кетти.

– Жардам... жардам кылгыла, мени өлтүрмөк болду! – деп, бирөө бакырып, жолдун сол тарабындагы токойду көздөй качты. Анын артынан кууган адамды токтогон экөө жүгүрдү. Аңгыча болбой бери жактан бир тобу тополоңдоп мушташа кетти. Көз ачып жумганча чакчелекей, будуң-чаң башталып, тарсылдаган табыш, шалдыраган кишендин үндөрү угулду... «Токтот чууну» деп, солдаттардын кыйкырып мылтык атышына эч ким карабады. «Өлтүр акмакты; башын жара кой, мурдун сындыр! Көзүн чуку! Чап! Кармагыла! Өлдүм! Жардам кылгыла!» деген сыяктуу чуу, күүгүм талаштагы токой арасынын тынчтыгын бузду.

Көпкө топуракты ким чачат?.. Солдаттардын эси эки болду. Тарсылдатып аткан мылтык үнү жардам бербеди же караңгыда болжоп аткан мылтык огу эч кимге тийбеди. Кандайчадыр бир күч калың токойду талкалап бара жаткансыды.

Солдаттар үчүн күтүлбөгөн окуя, жарым сааттан көбүрөөккө созулду.

Унтер-офицер аябай ачуулуу жана каардуу. Жолдо келе жатканда үч туткунду кызыл ала кылып уруп да койду.

– Токто!.. Былк этпегиле! – деп унтер-офицер каарына каар кошкондой бакырып, туткундарды токтотуп алып санады эле отуз жети адам жок болуп чыкты. Унтер-офицердин күйбөгөн жери күл болду... «Начальникке эмне деп айтам» деген суроо көңүлүнө кылт эте түшкөндө бүткөн бою дүр этип төбө чачтары тик турду.

– Кана, буларды ким качырды? Кимдер жардам берди? Урушту чыгаргандар ким эле?.. Жаныңардан үмүт кылсаңар жашырбай айтып бергиле! – деп унтер-офицер мурункудан бешбетер жиндене баштады. Бирок эч кимден үн чыккан жок. Туткундар сөзүнө жооп бербей, качандыр, боз таштан жасаган монголдордун статуясындай тургандарын көргөндө унтер-офицердин кыймылы өз кийимин өзү тытып, башын койгулап, чачын жулуп жаткан жиндилер сыяктанды.

– Сиз бизге бекер эле ачууланып жатасыз. Урушту чыгаргандар качып кеткен тура. Болбосо бирөө айтпайт беле, кана, бардыгы унчукпай турушат, – деди туткундардын арасынан бирөө.

– Жалган! – деп унтер атылып барды эле, караңгыда ким экенин ажырата албай калып, алдына тура келе калган башка бирөөнү бет талаштыра коюп жиберди да, – аларды качырган силер... Эгер силердин көңүлүңөр ак болсо бизге жардам берет болчусуңар. Силер анын... анын улуу даражасын көрө албайсыңар... Силерди... силерди атыш керек! – деп өзүн-өзү унуткан сыяктуу чыңыра баштады.

Бул учурда түрмөнүн начальниги Чернов, уездик прокурор, судья, тергөөчү жана жүз элүү чамалуу солдат менен Иркутскийден жаңы эле келип түшүшкөн. Алардын максаты бул жердеги «коркунучтуу» адамдарды – больше-

виктер деп эсептегендерди жана аларга жакын мамиле кылгандардын бардыгын текшерип көрүп, күнөөсүн дагы көбөйтүп, Аңгараны бойлотуп дагы ары түндүккө карай айдатуу эле. Бирок алардын тилегине жараша окуя тетири жагынан чыкты.»

Бийлетип үйрөткөн иттей чебеленип, бир чындыкка үч калпты кошуп, унтер-офи-цер рапорт берип жиберди. «Карышкырдын дөбөтү каарына алса, канчыгынын ырыл--даганы кепши» деп, унтер-офицердин жан талашып рапорт бергени жардам кыл--бады. Туткундарды качыргандыгы үчүн сегиз солдаты менен бирге камакка алынды.

Унтер-офицердин жана башка солдаттардын көрсөтүүсү боюнча элүүдөй туткун суракка алынууга белгиленди.

Жаңы келген солдаттар жана бул жердеги солдаттардан болуп полковник Медведевдин башчылыгы менен, мына бул селодон жерди кыйын билген сегиз адамды алып, качкандарды кууп кетишти.

Түрмөнүн айланасы күндөгүдөй эмес, кандайчадыр катуу тартипте.

Кимдендир бирөөлөрдү жашырууга аракет кылгандай, түн караңгылап, уламдан улам бүркөлүп келе жатат. Эмнегедир шашылгансып бирди-жарым туткундарды айдап солдаттар жүрөт.

Черновдун үйү мурункусундай эмес, опур-топур... Кээ бир солдаттар чуркап келип жатса, кээ бирөөлөрү чуркап кетип жатат. Уездик закон органдарынын адатыбы же качкандардан чочулашканыбы, болбосо күнөкөр Черновдун кошомат кылганыбы, үйдүн арт жагына эки солдат кароолчу коюп койгон.

Черновдун үйү башка үйлөрдөн обочорок, сегиз бөлмөлүү, үстүн көк тунуке менен жаптырган жыгач үй. Уезден келгендерди мейманканасына жайлаштырып, өзүнүн кабинетин сурак үйүнө айландырган.

Опур-топур кишилер же башка мекеменин адамдары көп болбогондуктан, Чернов өз үйүнөн кабинет жасап,

бардык документтерин ушунда катат. Кабинеттин жасалгасы жакшы, эки пейзаж, анын аралыгында Николай III нүн сүрөтү кадалган. Стол үстүндөгү жасалга абдан сонун. Сыя куйгучтары ак графиттен иштелип, анын артыраак жагына колу-бутуна зоолу салынган адамдын сүрөтү жасалып, төбөлөрүнө тоголок шар көтөртүп, шар үстүнө таштан гүл жасаттырып түрдүү боёктор менен боёткон. Дал ошол гүлдүн алдындагы кичинекей ак болускейге жазылган жазууга караганда, кимдир бирөө тарабынан Черновдун туулган күнүнө карата, бул сыя куйгучту сый кылып бергендиги билинип турат.

Кабинет ичи кандайчадыр тынчтыкта. Кечирилбей турган күнөөсүнө, кимдердендир жардам күткөнсүп, Чернов бурчта томсоруп отурат. Жер, жүзүнө уусун чачууга аракет кылган сур жыландай кумсарып, прокурор ары-бери басат. Судья тергөөчүсү, экөө бир нерсени шыбырашып жазып жатканда, кызыл-ала болгон бирөөнү бир солдат айдап кирип келди.

– Бара бер! – деп, прокурор солдатты чыгарып жиберди да, – кош, сен эмне демексиң? – деп, кызыл-ала болуп турган адамга акырая карап, жанындагы браунинин алып, ары-бери алаканына имерип алды да кайра чөнтөгүнө салды.

Тергөөчү башын көтөрүп, келген адамга көзүн кыбыңдатып карап турду да:

- Фамилияң ким?
- Карпов.
- Атың?
- Алексей.
- Атаңын аты?
- Борис.
- Туулган жылың же жашың?
- Отуздамын.
- Улутуң?
- Орус.

- Туулган жериң же шаарың?
 - Петербург.
 - Тек жайың?
 - Жумушчу.
 - Кесибиң?
 - Токарь.
 - Качан кесилгенсиң?
 - Түшүнбөдүм...
 - Ну... түрмөгө качан түшкөнсүң?
 - 1905-жылы, жекшемби күнү.
 - Эмне үчүн?
 - Демонстрацияга катышканым үчүн.
 - Катыштың беле?
 - Жай катышкамын.
 - Кош, бүгүнкү качкандар жөнүндө эмне билесиң?
 - Эч нерсе деле билбейм.
 - Кантип? Кандай шартта качканын да билбейсиңби?
 - Күүгүм... жол кууш... эки жагы калың...
 - Болду, болду... аны билебиз. Урушту ким биринчи чыгарды? Эмне үчүн урушушту? Кантип сүйлөшүштү эле? Алар сенден эмне деп кеңеш сурады? Сен эмне деп айттың? Алардын башчысы ким эле? Бүгүнкү кайык менен келген экөөнүн аты-жөнү ким? Алардан алган түйүнчөктү кайда катышты? – деп, суроону биринин артынан бирин чубуртту тергөөчү. Бирок эмне үчүндүр, мурунку суроолоруна алган жооптордун бирөөнү да жазган жок.
- Карпов терең улутунуп, башын жогору көтөрө көкүрөгүн керип, сол жак чекесинен агып турган канды сүртүп, эрдин жалап, шилекейин жутуп:
- Эче сөз менен жооп берүүгө буйрасыз, господин тергөөчү?
 - Каалаганыңча сүйлө, эгер мүмкүндүгүң болсо аз сүйлөөгө аракет кыл.
 - Андай болсо биринчи сөзүм: – жок, – экинчи сөзүм: – эч нерсени билбейм!..

– Иттин гана күчүгү, – деп аркасында турган прокурор желкеге койгондо, Карпов судья менен тергөөчүнүн столун сүзө барып жыгылды...

* * *

Күн караңгылагандан караңгылап, азыраак нымыктап, батыш тараптан соккон желге, от башында отурган мундуу чалдан бетер, качандан берки карт карагайлар башын ыргап, кайгылуу күңгүрөнүп ырдагандай салмак менен күүлдөгөн болот. Уюлгуп соккон желден улам жапырайган бадалдар, жаш балатылар шылк этип таарынган балача кээ кээде кыймыл эткен болот. Кулак түргөн кууларга жашырын сырды угузбоого аракет кылгандай болгон табийгаттын бул көрүнүшү, балта менен чапкылап, өгөө менен өгөп жаткандар үчүн жакшы болсо да, селого кеткен Каныбек менен Капитан үчүн жаман эле.

– Тездеткиле, түн ортосунан ооп калды. Таң атууга калсак коркунуч көп... Көп болсо беш-алты чакырым алыстап келген чыгарбыз. Кандай гана болбосун бул арадан кетүүбүз керек, – деди Михаил.

Эптеп уурдай чыккан эки балта, бир өгөөнүн жардамы менен араң гана он киши бошоду. Бирок алар колдорун коюп буттарын гана бошотту, кишенди да такыр алып таштай алышпай, чынжырын гана ортосунан үзүштү.

Эң алды менен бошотулган Капитан менен Каныбек, балта, балка, кескич, аттиш алып келүүгө жана Алексеевге жолугуу үчүн селого кетишкен... Ушул убакка чейин ал экөөнөн дарек жок.

– Иш чатагына айланчудай болуп турат. Ошондуктан убакытты бөөдө өлтүрбөй бошонгонун экиден, үчтөн жөнөй бергиле... Ыгы келсе айтылган жерден белги боюнча жолугушарбыз! – деп, бошонгондорду жөнөтө баштады.

Мындай кылып жөнөтүүдөгү Михаилдин максаты: бири колго түшсө да бири кутулуп кетүү үчүн эле...

Шамал катуулап, жаан чапкындай баштады. Катуу шамал, чапкындаган жаан, шуулдаган карагайлардын, табышы балталардын үнүн угузбоо үчүн жакшы болгону менен чынжырды чабуучуларга чоң жолтоо болду. Алар бир чапкан жерине таамай чаба албай, ар кайсы жерин жаза чабууда. «Караңгынын көзү жок» дегендей, бол-жол менен чаап күчкө сала башташты...

- Бирөө келе жаткан сыяктанабы?
- Ушул караңгыдабы?
- Жүрөксүнгөндүкү да.
- Коркконго табыштын баары жоо...
- Караңгыда дүмүр – тоо, чөп киши...
- Курсак ачты.
- Тоюп турган эч ким жок.
- Баарыбыз ачкабыз...
- Бардыгыбыз бошонсок ачка өлбөс элек.
- Ооба...
- Эптеп бошонсок...
- Ооба, эптеп бошонсок эл арасына сиңип кетер элек.
- Рас, эл бизди өлтүрбөйт.
- Арабыздагы начарларга кыйын.
- Эптеп чыдай алышар бекен?
- Капитандар бирдеме алып келишсе...
- Алды менен ошол начарларга бериш керек.
- Туура... биз дагы эптеп бир сутка чыдаарбыз.
- Бирок алар кечикти.
- Колго түшүп калдыбы?
- Жок, ал экөө колго түшпөйт.
- Адашып жүрүшөбү дейм.
- Мүмкүн...
- Мындай түндө, мындай токой арасынан ким адашпайт? Мен мындай түндө эмес, күндүз адашар элем.
- Да!..

Отургандар ушинтип өз ара акырын гана сүйлөшүшөт...

– Карачы, экөөбүздүн багыбызга каргаша болгондой түндүн түнөргөнүн. Мындай каргаша болбогондо кайта барып калат элек, – деп, Каныбек акырын гана шыбырады.

– Багыбыз жок болсо керек, – деп Капитан улутунуп койдуду да, бир нерсенин табышын уга койгондой кулагын көтөрүп, Каныбектин оң чыканагын кармап өзүнө кыса, – акырын!

Экөө тең демдерин чыгарбай тымтырс боло калганда, аттын табыштары кулактарына угулду. Бирок алды менен аттын табышы экенин же жүрөктүн түрсүлдөгөнү экенин ажырата алышпай күнөмдөр боло калышты...

Көп узабай бастырып келе жаткан аттуулардын табышы кулактарына даана угулду.

– Уктуңбу?

– Уктум...

– Отур, кокус чагылган чагылса көрүп калбасын, – деп экөө тең эңкейип отура калышты.

– Балким кыштактан жайылып келе жаткан жылкы болуп жүрбөсүн?

– Чапкындап турган жаанга каршы жылкы өзү басуучу эмес эле, – деди Каныбек.

Канчалык тикирейип карашса да көздөрүнө эч нерсе көрүнбөдү. Табыш уламдан улам жакындоодо. Эмне үчүндүр табыш эң эле жай келе жатат, анын үстүнө көрүп тургансып түз келе жаткан сыяктанат.

– Эми кайда барабыз?

– Кайда барарды өзүм да билбей калдым, – деп кимдиндир коңур үнү Каныбектин жанынан эле угулду. Бирок бардыгы токтоп калгансыды.

– Эч нерсе көрүнбөйт.

– Карагайдын түбүн таап отура турсак кантет?

– Бекер убара болбой ошондой кылалы.

– Ушул караңгыда кайсы карагайды табасың? – деп жанагы коңур үн дагы угулду.

Күн катуу күркүрөп келип чагылган чагылганда, бир топ аттуу солдат тургандыгы Капитан менен Каныбекке

айкын көрүндү; алар жыйырма кадамдай гана аралыкта турат.

– Мына, токой бул тарапта экен! – деди бирөө.

– Эмесе ошондой жүргүлө! деди баягы коңур үн.

Солдаттардын табышы бир аздан кийин угулбай калды. Шыбыргактаган гана жаандын табышы чыгат.

– Мен тигилерди карап туруп кыштактын кайда экенин көрө албай калдым, – деди Капитан.

– Мен да, – деди Каныбек.

– Дагы жарк этер бекен чагылган?

– Жарк этер.

– Эх, чагылган ай, сен да жарыгыңды бизден аягансыйсың!

– Бул тарапта токой, ошондуктан бул тарапты карайлы, – деди Каныбек.

– Бул солдаттар эмне кылып жүрөт? Бизди издеп жүрөбү?

– Мүмкүн... Бирок мынчалык аттуу солдат жок эле го! Булар кайдан келди?..

Күн күркүрөп келип чагылган жарк эткенде, кыштак оң тарабында тургандыгын байкашты.

– Кыштактын тушунан өтүп бара жаткан экенбиз.

– Эми ушундан нары түз жүргөн элек.

– Жаан оң жактан чапкындап турат.

– Эгер уйгу-туйгу жел болсо дайныбызды таппай калабыз го, – деп экөө кыштакка карап келе жатышты. Кокус бирөөнүн көзүнө чалынып калабызбы деген ой менен, чагылган чагылганда жата калышат.

Экөө тамтаңдап отуруп кыштактын четине жетишти. Бирок Алексеевдин үйү кайсы экени билинбейт. Чагылгандын жарыгын күтүп отура калышты.

– Иттей адаштык.

– Эчтеме эмес, кыштакты таптык.

– Алексеевге жолугуп сурагандарыбызды дароо таап алсак, таң атканча кайра барып калабыз.

– Кайсы убак?

– Түн ортосунан ооду го.

– Жок, таңга жакын болуп калды; биз токой арасында оңбогондой адашып жүрдүк.

– Жарык боло электе токойго жетип алсак, андан нары кете берүүгө болот.

Чагылгандын жарыгынан улам Алексеевдин үйүн байкап, көп кечикпей келишти да терезени акырын чертишти эле:

– Сен ким? – деген аялдын үнү угулду.

– Ирина! Мен, менмин! – деди, Капитан.

Эмне үчүндүр аял чочугандай үн чыгарып алды да, дүпүрөгөн табышын чыгарып эшикке карай жөнөгөнсүдү. Бирок аял чочугансып эшикти ачпай туруп:

– Мен деген ким?

– Мен... Железнов.

– Жезде! – деп, аял эшикти ачып, Капитанды үйүнүн ичине карай тарта кучактап калды.

– Акырын, Иринушка!.. Акырын... Алексеев кайда?

– Үйдө, бир топ күндөн бери ооруп жатат. Ички үйгө киргиле! – деп Ирина үйгө карай тартты Капитанды.

Каныбектер ички үйгө киришти. Ирина шам жагууга аракеттенди эле Капитан жактырбады.

Алексеев ооруп жатса да туруп, бир уста коңшусунукуна кетти. Өтө зарыл иш менен Ирина да бир коңшусунукуна жүгүрүп кетти.

Ирина Капитандын аялы Мариянын бир тууган сиздиси боло турган. Капитан Марияга үйлөнгөндө Ирина эки жолу келип кеткен. Бирок татаал турмуштун тетиги тетири буралгандыктан, кийинки он жыл арасында көрүшпөй калган. Капитан Ирина менен акыркы ирет жолугушкандан кийин, Ирина Алексеевге тиет. Аскер кызматынан бошотууну суранганына карабастан, Алексеевди ушул жерге жиберет. Мында келгенине көп убакыт болсо да, Капитанды көптөн бери көрүп жүрсө да

Капитан экөө бирин бири билбейт. Бири күнөкөр катарында, бири күнөкөрлөрдү касаптап кайтаруучу солдат-старшина катарында жүрө беришет. Күндөрдүн биринде туткундарды айдап бара жатканда Ирина Капитанды таанып, Алексеевге анын ким экендигин түшүндүрүп, Алексеев аркылуу кат берет. Ошондон тартып Алексеев менен Капитандын тааныштыгы башталып, идея жагынан Алексеевде бир катар бурулуштар болот. Бирок «багы жокко дагы жок» деп, он чакты күндөн бери Алексеев ооруп калып, качууга карата даярдыктарга катыша албай калган.

Алексеев балка, кескич, аттишти:

– Ушулар жарайбы? – деп Капитанга көрсөттү да кроваттын алдын көздөй ыргытып койду.

– Жарайт, абдан сонун! – деди, Капитан.

– Бирок силер кете албай калдыңар.

– Кантип?

– Таң атып, эл тура баштады. Түрмөнүн кароолчулары көрүнүп турат. Кандайчадыр аттуу солдаттар көчөдө чапкылап жүрүшөт.

– Мүмкүнчүлүк болбойбу?

– Жок... Көктүк кылабыз десеңер сөзсүз колго түшөсүңөр.

Капитан менен Каныбектин жылдыздары жерге түшүп, моюндары шылкыйып, көздөрү жерге кадалды. Бактан кийимдеринин суу экенин сезбей отурушкан болсо, эми муздуу суунун ичинде отургандай сезишип, экөө ордуна козголуп же катуурак дем да алышпады.

Эчтеме эмес. Кечке мында жатып кечинде кетүүдөн башка арга жок, – деп Алексеев оорусунун катуулап турганын билдиргендей кабагын чытып, коңултак кийген өтүгүн силкип чечти да төшөгүнө барып жатты. Үн чыгарбай терең ойдо отурган экөөнө карап:

– Уста Петканын айтууна караганда иш чатак, – деди.

– Кандайча иш?

– Сиздерди издеп эки жүз ашуун солдат келиптир. Бириңди болбосо бириңди кармоо мүмкүн, – деп бир топ сөздү айтууга ыңгайлангандай башын көтөрүп чыкканактаганда, жан алы калбай шашып, өңү кубарып Ирина кирип келди да:

– Тез жашынгыла, келе жатат.

– Кайда?

– Мына, келди! – деп Ирина оозун жыйып алгыча сырткы эшикти бирөө какты. Каныбек менен Капитан чыга качууга мүмкүндүк болбогондуктан, Алексеев жаткан кроваттын алдына кире качышты. Ирина карбаластап барып эшикти ачканда, мылтыгын колуна кармап Яша деген солдат кирип келди. Ал шайырлана амандашты да:

– Чынын айтканда сен абдан бактылуу экенсиң, Алексеев. Эгер ооруп жатпаганда унтер-офицер менен бирге камалат элең же биз сыяктуу азап көрүп куурайт элең. Карачы иттей суу болдум. Таң атканча Черновдун үйүн кайтардык. Алмашууга киши жок. Какайдык да таң аттырдык. Карачы... жаан, кийим эмес, сөөктөн да өтүп кетти. Тү-ү!.. ушундай кырсыкка каргаша болуп катуу жаандын боло калганын карачы.

– Эмне үчүн кайтартат?

– Ким билет... Балким Иркутскийден келген господа-лардын чөнтөгүнөн чыга калган закон чыгар. Болбосо эмне?.. Амалың жок... кайтарасың деди, макул кайтардык... Өздөрү болсо кургак... тооктун эти менен арак ичишет да сурак кылышат.

– Кандай сурак?

– Жанагы качкандар жөнүндө, мында калгандарын сурап, жалгыздан камап жатат. Эгер качкандардын бардыгы кармалбай кете турган болсо, суракка алынгандардын бир тобу бүгүн түнү атылып кетүү мүмкүн.

– Эмне үчүн?

– Эмне таң каларлык суроо!..

– Ошолор качырыптырбы?

– Шайтан билеби... же алар качырдык деп айта коёбу? Элсө да айтышпайт. Ошондуктан судебный органдар болжол менен күнөө коюшу да мүмкүн... Мейли, маа десе бардыгын атып салсын... биздин жумуш жок... Шектүүлөрүн атат да акт жазып коёт... ну, жарайт... биз үчүн баары бир. Ирина, садагасы, мага бирдеме бербесең болбойт, эч болбоду дегенде нан бер, мына муну жутуп алайын... Азыр кайта баруум керек, – деп белин чечип жатып, – бүгүн кандайсың? – деди Яша.

– Начармын! – деди Алексеев.

Ирина эч сөз айткан жок. Яшанын алдына чоң кесим нан менен бир стакан сүттү коюп бурула бергенде:

– Ирина! Сага эмне болгон? Эмне оозуңу тумчулап тетири карап калгансың? – деди, Яша.

– Сен аны сүйлөтпө... Таң атканча тилим, тамагым деп уктабай чыкты... – дей салды, Алексеев.

Яшадан чочулап, «кокус билип койсо алда кандай шумдуктар чыгып кетет» деген ой менен, ички сырын Яшадан жашыруунун амалын таппай, жоолугун оозу мурдуна тумчулай салынып, жумушу жок болсо да сырткы үйдү көздөй качууда эле, Ирина.

– Суук тийип калган го? – деп, Яша өнтөлөгөн болду да, чөнтөгүнөн бир бөтөлкө самагонканы сууруп чыгып, ары-бери чайкап турду да, – ну-с, муну ичип алсам, түндөгү көргөн кордуктарын унут болор да калар.

– Азыр кайта барсаң ичпе, кокус билинип калса чатак болот! – деди Алексеев.

– Эчтеме эмес... өздөрү түнү бою ичип чыкты дедим го... Өзү аракка тойгон адам башка бирөөнүн ичкен ичпегенин ажырата албайт! – деди да, чоң стаканга куюп туруп жутуп жиберди. Нандан бир, эки кардыга сугунгандан кийин Яшанын чечекейи чеч боло баштады.

– Ну да... эгер качкандар колго түшүп калса, тамашаны бүгүн түнү көрөсүң... тим эле бар го... түрмөнүн айланасы кушканага окшойт да калат, – деп күлүндөдү Яша.

– Ну, – деди Алексеев Яшанын айтканына каршылык көрсөткөндөй.

– Сөзсүз! – деп, Яша арактын калганын жутуп жиберди да, – билесиңби, саясы күнөкөрлөргө күн жок экенин! Себеби алардын бардыгы большевик, революционер же дагы ошолорго окшогондор. Ошондуктан андайларга эч аёо деген болбойт. Анткени алар завод, фабриктеги жумушчулар арасына р-р-революция отун жагат... Баса, кече мага бир офицер айтты: «Согушта биз жеңилген сайын большевиктер күчөп бара жатат, большевиктердин максаты падышаны кулатып, помещиктерди, байларды жок кылуу экен» деп. Демек помещик, байларды жок кылуу деген сөз, элдин бардыгын жакырдыкка айлантып, тентип жиберүү деген сөз эмеспи? Большевиктердин ою дүнүйөгө адам баласын жашатпоо болсо керек. Аны кылып жүргөн Ленин дейт. Ооба, большевиктердин жолбашчысы ошол экен. Бирок биздин полициялар Ленинди таппай жүргөн имиш.

– Чынбы?

– Чын болбогондочу! Өзүң деле ойлоп көрчү, ушул жерде жүрүп колу бутунун кишенделүү экенине карабай муну кылып отурган большевиктер, а бош жүргөндөрү эмне кылбайт? Алар бардыгын кылат. Ошондуктан аларга... – деп, ыктытып койду да, – большевиктерге аёо болууга мүмкүн эмес. Колуна тийсек большевиктер падыша эмес экөөбүздү да жок кылат! – деп, Яша көзүн алак эттире ыктытып койду.

Каныбек менен Капитандын бою муздагандан муздап бара жатат.

Ирина оозгу үйдөн туруп «бул батыраак кетсин, башка сөз сураба дегенсип ишарат кылды эле, аны Алексеев тетири түшүнө калды да:

– Сенин оюңча качкандар кармалабы?

– Бири калбай кармалат, – деп Яша колун шилтей ыктытканда, Каныбек менен Капитандын бүткөн бойло-

ру дүрүлдөдү. Оозгу үйдө отурган Иринанын жүрөгү оозуна тыгылгандай деми кыстыкты.

– Да, бардыгы кармалууга да мүмкүн, – деп Алексеев терең улутунуп койду.

– Кармалат! Бардыгынын колу буту бош эмес. Түндө эч кайда деле кете алган жок. Менин оюмча жакын эле жерде болуу керек. Дагы билесиңби, көзүн таңып койсо бул жерден жаңылбай турган сегиз адам менен бирге эки жүз ашуун солдат кетти. Анан ал качкандар кайда кутулат? Биздикилер токойдун арасын эмес, жердин арасын да тинтип чыгышат! – деп, Яша кубангандай күлүмсүрөп ордуна турду да, Алексеевге азыраак карап туруп, – нус, кошунуз! – кызып калгандыктанбы, шапкесин кийбей туруп честь берип чыгып кетти.

Ирина элендеп келип тура калды да:

– Жан кулактын учунда, жүрөк кокус чыгып кетчүдөй болот! – деп, кайра чуркап чыгып келди да, – жезде! Жолдошуң менен үйдүн чатырына бар, тамакты ошол жерге алып барып берем. Кана, ылдамыраак кокус бирөө кирип келип жүрбөсүн! – деп чебеленди.

Капитан кроваттын алдынан чыгып келе жатып:

– Мына тамаша, ушинтип жашынбак ойносоң балалык чагың эсиңе түшөт! – деп Иринага карап күлүмсүрөдү.

– Койчу жезде! Ушул тамашабы? Адамдын өмүрү менен ойноо тамаша эмес, – деп жаратпагандай Ирина терс карай берди.

– Эчтеме эмес, Иринушка, бул эчтеме эмес, – деп Капитан Иринаны кучактап, салмактуу улуулук мүнөз менен эркелетип койду.

– Албетте бул эчтеме эмес; эми кутула билиш керек! – деп, Каныбек да күлүмсүрөдү. Бирок ал күлүмсүрөгөнү менен жүрөгүндө коркунучу көп эле.

Капитан менен Каныбекке үйдүн чатырчасынын майда жыртыктарынан туш тараптар көрүнүп тургандыгын билип, кез-кез эки жакты карап коюшат.

Көптөн бери кубаттуу тамакка тойбой жүргөндүктөнбү же ачка болгондуктанбы, болбосо чарчагандыктанбы, бир карапа сүт ичип нан менен каймак жегенден кийин Каныбектин көзү илинип кетти эле, Капитан чочугандай апчып тартып алды да:

– Карагын, бизди шайтан алыптыр! – деди.

Өмүрүндө кайгырбаган Капитандын өңү бузулуп, көзүнө жаш кылгырды. Каныбек унчукпай гана көзүнүн жашын төгүп турду...

Айлап эмес, жылдап сырдаш болгон, бир тилек менен бирге качкан жолдошторун аттын өмөгүнө салып көп солдат айдап келе жатат. Жолдошторунун кийимдери суу; ачкалыктан жана чарчагандыктан, кээси оору болгондуктан жыгылып туруп араң келе жатышат. Кээ бирөөнүн бети кызыл ала, өңдөрү купкуу, бел кырчоодон төмөн баткак... Бирок бардыгы тең баштарын жогору көтөрүп, ырайымсыз ажал менен арбашкандай, алга карай тигилип карашат. Өңдөрүндө кайгырып ыйлоо, же кубануу белгилери жок. Жеке гана башын коргобогон же өлөмүн деп ойлобогон, өз убалын бирөөгө артпаган, өлүмдөн кайра кайтпаган; баштарын төмөн салып ийбеген, же коркуу дегенди билбеген; болоттой сугатка канган, эл милдетин мойнуна алган баатырлар сыяктуу бара жатышты... Алардын арасында жалакайлануу, аттын өмгөгү менен койдурган же камчы менен чапкан солдаттарга каяша сөз айтуу, алайып кароо жок. Киши көзү менен көрбөгөндү көрүп турган барчын өңдүү көкүрөктөрүн керип, ээктерин жогору көтөрүп, көздөрүн ирмебей алда кайда карашат.

– Эмне ыйладың?

– Өзүңчү? – деди Каныбек.

Капитан кайраттанып, эч нерсеге муюшпай бара жаткан бир боорлоруна ыраазы болгондой көпкө ээрчий карап турду да:

– Жашагыла менин азаматтарым! – деди.

Мына бул селонун түндүк тарабында турган калың токой батышка карай созулуп барып үч чакырымдай ачыкка айланып, анан кайта токой башталып кетет, ал токойдон ары барганда көпүрөсүз чоң суу. Чыгыш тарабы болсо өткөөлү татаал майда калың чер. Качкандар үчүн ыңгайлуу болгондуктан алар батышка карай бет алышкан. Араларында жердин уусун билгени жок эле. Жердин уусун билген куулар солдаттарды баштагандыктан, солдаттар эл жатардан мурда мерчемдүү жерлерди бекитип, токойду бүт курчап алышкан. Анын үстүнө жол билбеген качкындар үчүн караңгыда калың токой арасынан жүрүү айтып бүтүргүс машакат болгондуктан, бул токой арасынан эч ким кутулуп кете албады. Качкандарды санаганда жок болуп чыккан сегизи чыгыш тарапка бөлүнүп качкан, аларды да кармады. Бирок экөөнү качты деп атып салып, алтоону гана айдап келди.

Күздүн күнкү көп жылкынын аягынан удургуп чыккан чаңдай, сур булуттар ары-бери көчүп, кандайчадыр жайдан тынчтык издегенсип алда кайда кетип жатты. Калдайган калың токой үстүнөн күн жарк этип бирде көрүнсө, бирде булутка жашынат. Күн чыга ызы-чуу салып, бирине бири чылбыр тагып, же биринин этегин бири кармап, кезекме-кезек ат болушуп, Черновду туурап фаэтонго түшүшкөнсүп ойноочу балдар, жердин баткагынан жийиркенгенсип, ар кайсы үйдүн эшиктеринен, терезелеринен баштарын чыгарып, сабыры суз турушат. Эмне үчүндүр, көчөдө жүргөн эл көп эмес; көбүнчө уйларын айдап бадага кошуп келе жаткан, музоолорун аркандап жүргөн аялдар, кандайдыр окуяга түшүнбөгөндөй, биринен бири тактап сурагансышып, түрмө тарапты жаңсоо менен кулактарын түрүп сүйлөшүшөт; бир шумдуктуу окуя болгонсуп ооздорун ачышат.

Алексеевге дары алуу шылтоосу менен фельдшердин кине барган Ирина келип:

– Экөөңөн башка үч киши дешет. Калгандарынын бардыгы кармалыптыр. Фельдшердин айтууна караганда качкандардын бардыгын бүгүн түнү атат окшойт, – деди да, үйүнө кетти.

Капитан менен Каныбек көпкө мелтиреп отурушту... Капитан Каныбекти далыга таптап, балача колтугуна карата кысып, көзүн оттой жандырып түрмө тарапты карады...

Полковник Медведев отургандарга мактангандай таноолорун барбайтып, ышка байлаган сары жүндөй муруттарын эки жакка кайта-кайта сылап, стакандагы аракты жутуп жиберип, майлуу жарковдон аптыга бир сугунуп, папирос тартууга аракет кылгандай чөнтөгүн сыйпалай баштаганда, тергөөчү папиросун суна койду. Айтор, бардыгынын көңүлдөрү ачык, күлкүлөрү шат, кабактары жарык; айтууга акыл, сүйлөөгө сөз табалбай акалакташат.

Медведев суроолорго алда качан жооп берген. Качкандарды кантип, кайсы жерден кармаганын, аларды кармоо үчүн кандайча маневр жүргүзгөнүн айтуу гана эмес, 1904-жылы япон согушуна кантип катышканын, анда кайсы жерде кандай согуш болгондугун, курал-жарактын жоктугун, Портартурдан алдастап качып чыкканын, жалаң крест көтөрүп, офицерлердин келе жатканын өтө кызыктуу жомок кылып айтып берген.

– О-о-о... анда жаш элем. Азыр эмне, карып калганда көрүп отурасыңар. Бирок карыганга жараша согуш өнөрүн мыкты билдим. Ырас, согуш өнөрүн мыкты билсең сенден эч ким качып кутула албайт. Кай бирөөлөр Суворовду, Кутузовду, Александр Невскийди жана башкаларын макташат. Алар өз доорунда мыкты өңдөнүп эр көрүн-гөн чыгар, бирок алар согуш өнөрүн биздей билбегендиги талашсыз. Алар жүргүзгөн согуш менен биз жүргүзүп жүргөн согушту салыштырууга болбойт. Алар эмне, замбиректи өгүзгө сүйрөтүп жүрүп урушкан. А бизчи?... Биздин походдо жүрүшүбүздү алар менен салыштырууга болбойт. Албетте, бул кездеги полковниктердин

согуш өнөрү, ал кездеги фельдмаршалдардыкынан асман бою жогору турат... Бирок кандайча кылып алардын атагын асман бою көтөрүшөрүнө түшүнбөйм!

Көзүн сүзө, кабагын түйүп, көкүрөгүн керип, сол колу менен кылычын кармап, ээгин жогору көтөрүп турушуна караганда, Суворовдор анын «тушарына» келбей калган сыяктуу эле.

Жылан ийрилигин билсе баканы майрык дейби? Бир чынга үч калпты кошуп айткан Медведовдин сөздөрүнө отургандар каршы сүйлөбөгөндүктөн, ал өзүн Александр Македонскийден да жогору баалады. Жараксыз качкындарды кармап келишин эбегейсиз эрдиктей сизди. Анын бул эмгеги, бүт дүйнө өкмөтүн орус падышасына багындырып берген эмгек сыяктуу салмактанды...

– Да... Адамдын эмгегин баалоо иши биздин орус элинде аз! – деп прокурор өзү жөнүндө, өз өпкөсүн айтайын деди эле:

– Аз турсун, такыр жок. Эмгегиңизди эч көрбөйт. Бул кездеги орус элин Кудай өзү сокур кылып койсо керек. Мына нагыз орустар деп Суворовдун доорундагы орустарды айтуу керек. Суворовдун эмгеги аз болсо да асманга көтөрүшкөн, – деп кимгедир ачуусу келгендей, Медведов аракты шак жутуп, стаканды стол үстүнө тарс эттирип коюп, – ичиң күйөт, ичиндин күйгөндүгүн аракка гана ашкере айта аласың! Жарковдон жеп, арактан ичкен сайын түркүм сөздөр чыга баштады. Медведовдин бүгүнкү кызматы үчүн сыйлык сурануу жөнүндө сөз чыгып, акырын Иркутскийге барууга калтырышты. Тергөөчү болсо Медведовдин бул эмгегин очерк кылып жазып газета, журналдарга бастырып, кала берсе чет элдик басмаларга да бастырмак болду. Медведов Орус-Герман согушуна катышса, согуш өнөрүнүн арасында фельдмаршалдык даражага сөзсүз жетерин да сөз арасына кыстайып өтүштү. Аңгыча сырттан энтендеп кирип келген солдат Медведовдин таттуу кыялын бузду. Солдат честь берип кая калды да, беш жеринен сургуч менен печеттелген пакет-

ти алып Медведевге берди. Отургандар таң калгандай пакетке карашты. Беш жеринен печеттелген чоң пакет болсо да, ичиндеги жазылган кагазы кичинекей болуп чыкты.

Медведев нарыдан бери окуй салды да саатын карап:

– Иркутскийден качан чыктың эле? – деди, солдатка.

Солдат честь берип какая калды да:

– Сиздин урматыңызга, эртеңки мененки саат беште!

Медведев кийимин шашып кийинип, чыгууга бара жатып токтой калды да:

– Кечириниздер, төрөлөр! Анын улуу урматына, өзүмдүн атчандарым менен тез келүүмдү буйруптур. Балким барар замат согушка жөнөп кетербиз! Ашык сөз бизге жарашпайт. Кош болуңуздар! – деп тез кол алышып, Черновдун аялынын колун өптү да башкаларга честь берип Медведев шарт чыгып кетти. Кагазга кандай сөздөр жазылганын билүүгө кызыгышса да, отургандар ооздорун ачкан бойдон кала беришти.

Аттарынын ээрин алып, отко коюп, тамактанып жаткан солдаттар, сурнай ойнолгондо жоо тийгендей бүлүнүштү. Чырылдаган үн, ыйлаган ый болбогону менен чакчелекей... Аттарын кармап албай, тушоосун чече албай, ээрин дароо таба албай шашкан бойдон ээрин тегири сала койгондор да жок эмес.

Кеп убакыт өтпөй бардыгы катар турушту.

– Таскак менен а-а-р-рш! – деген Медведевдин командасы угулганда, аттардын табышы жерди дүңгүрөтүп, көз ачып-жумганча алда кайда узап кетишти...

* * *

Тергөөчү чыртылдап, чычкан аңдыган сарыдан бетер тикирейип, саздуу жерден тамыр казган камандай кадаланып, Михаилди сурап жатты. Эч нерседен сестенбестен Михаил жооп берүүдө. Бирок өтө ачка болгондуктан анын үнү алсыз угулуп турду.

- Урушту кимиң биринчи чыгардыңар?
 - Билбейм.
 - Сен кайда элең?
 - Арасында...
 - Качуудагы максат эмне?
 - Үйгө баруу, катын баланы көрүү, эркин жүрүү.
 - Эркин жүрүү?
 - Ооба, эркин жашоо!..
 - Бул большевиктердин сөзү го?
 - Большевиктен башкалар эркиндикти сүйбөйт деп ойлойсузбу?
 - Деги айтам; биздин сөз эмес.
 - Албетте силердики эмес. Бул сөз эркиндикти сүйгөн эмгекчи элдики!..
 - Большевиксиң го?
 - Кантип?
 - Эркиндик деп жатпайсыңбы?
 - Эркиндик деп сүйлөгөндөрдүн бардыгы Большевик болсо, анда бармын!
 - Жакшы! – деп тергөөчү «Большевиктер партиясында бармын» дегизип кагазына жазып койду да, коңгурону шыңгыратты.
- Сырттан жарактуу бир солдат келип тура калды эле:
- Жанагы адамды келтир!
- Эшик алдында даяр болуп тургандай жылмаң этип, тергөөчүгө ийилип салам берип, башындагы кара кепкесин алып, Волков тергөөчүнүн алдына тура калды.
- Сиз буга айтыңызчы, кымбаттуу Волков! Кечеги кайык менен келген эки адамды тааныбайм жана андан эч нерсе алган эмесмин дейт бул, – деди тергөөчү Волковго күлүмсүрөп.
- Волков Михаилга бир карап алды да:
- Сиз булардын сөзүнө ишенсеңиз үйүңүздү да таппай каласыз... Булар көрүп турган ишиңизди да танат. Баягы, Иркутскийдеги окуя эсиңизде болсо түшүнөсүз. Бул

өзү 1905-жылдан бери Большевиктер партиясында, муну мындан укканым жок, жанагы келип кеткен эки күнөкөр өз ара сүйлөшүп жатканын уккамын. Кечеги кайыктагы экөө булардын жолдошу экенин, буларга бир түйүнчөк ыргытып жибергенин даана көргөмүн, господин тергөөчү!

– Эмне үчүн ошол учурда айтып карматпадыңыз?

– Дал ушул Михаил мени аңдып турган. Кокус менин оозуман жел чыкса же бир жакка басайын десем, ошол эле жерде өлтүрүшмөк.

– Волковду аңдып турганың ырас беле?

– Мен эч кимди аңдып турган эмесмин.

– Волков бирдеме десе өлтүрөт белеңер?

– Эмне үчүн?

– Чыккынчы депчи?

– Жок.

– Себеп?

– Себеби бул Волков чыккынчы «эмес» болучу, азыр да чыккынчы деп «эсептебейм».

– Кантип? Силерди каралап жатпайбы?

– Карала деп силер алдагандырсыңар да.

– Мойнуңа албайсыңбы?

– Ала турган эчтеме жок.

– Кесилип мында жүргөнүң да күнөө эмес го?

– Так ошондой, господин тергөөчү.

– Тазасыңбы?

– Таптазамын!

– Анда ак адамды кескен улуу императордун закону да айыптуу экен го?

– Так ошондой, господин тергөөчү. Силер, силердин чириген саясат айыптуу!..

Жаны чыгып кете жаздадыбы, тергөөчү ордунан ыргып тура калды, үнү туттуруп, тили байланып, эриндери кыбырап, күрөө тамырлары былкылдап, эмне кыларын билбей кайсалап барып карандашын кармай калды да, жаза серпкен күйкөчө талп деп барып отуруп калды.

Волков чочулагандай элендеп кетенчиктей берди. Михаил болсо кебелип көзүн ирмебей, барчын бүркүтчө тергөөчүдөн көзүн айырбай турду...

– Алгыла! – деп, ачуу үнүн чыгарды, тергөөчү.

Эшиктен кирип келген солдат Михаилди желкеге түртө айдап чыгып кетти.

Тергөөчү жеңең болгон койдой бир топко диртилдеп, ар кайсыны бир кармап отуруп, жазып жаткан кагазынын аягына «түз эле атуу керек, башка сөз болбойт» деп суд өкүмүн жазгандай жазды да, эшик алдында турган солдатка карап:

– Бар, суракка айдап келгендерди кайта айдап барып, камап сал! – деп, сертең этип ордуна тура калды да, чуркаган бойдон аркы үйдө отургандардын үстүнө кирип кетти.

Прокурор, судья, тергөөчү, Чернов төртөө көпкө кешти.

Россия падышасынын аскерлери согушта жеңилген сайын, тылдагы аскерлерди согушка жөнөтүү жана жаңыдан солдат алуу иши күчөгөн.

Абышка, кемпирлер, өңгөчө үйүндө солдатка кетүүчүлөрү барлар кара желекти карагылары келбей жек көрүшөт. Кандай кырсык экенин селодогу караңгы эл кайдан билсин, айтор, эки күндүн биринде, кимдир бирөө атка минип кара желекти алып, көчөмө көчө чапкылап келет да, ал желекти желбиреткен болуп кеңсалардын алдына илип коюшат. Солдатка алынуучулар жөнүндө жана согуш жөнүндө бирдеме билүүгө баргандар ачык эч нерсени түшүнө алышпайт. «Закон ушундай; анын улуу урматынан келген буйрук; согушуп жатат» деген жооптон башка эч нерсе түшүнүшө албай кайра жөнөшөт... Калдайган эл карбаластап, түркүм арыз-мундарын айтат, бирок арыз-мунду угуп жетине чыккан эч ким жок.

Село караңгынын тынчтык кучагында... Асман ачык... Саян-Алтай тоолору тараптан соккон салкын жел, эмнегедир шашкандай, батыш түндүккө карап аңкып кетип жа-

тат. Сүзүлүп карагансып жылдыздар кичинекейден гана жаркыраган болот. Мени карасаң адашпайсың дегенсип түндүктө алтын казык жылдызы турат. Алыс эмес короодон мезгилсиз кыйкырган короздун үнү чыгат. «Башын жулуп ташта, бул шайтан жакшылыкка кыйкырып жаткан жок; бул жаман иш, ошон үчүн согуш болуп жатат» дешкен чал, кемпирлердин капалуу сөздөрү угулат.

Черновдун эшигинин алдында жарактуу бир солдат турат. Бирок турушуна караганда кароолго турган солдат экенин же бир жумуш менен келип турганын ажыратуу кыйын. Үйдүн артында бир гана солдат турат, ал мылтыгын ийнине салып, кароолго туруп жадагандай аркы-терки көңүлсүз басат.

Каныбек менен Капитандын жүрөктөрү алып учууда... Боорлору менен жылып солдатка жакындаган сайын, экөөнүн көз алдына эчен түркүм коркунучтуу окуялар элестөөдө...

Солдат батыш тараптан чыгышка карай басып келип кайра бурула бергенде, Каныбек аркасынан ыргып келип солдаттын оозун баса калганда, кара кулак шерче комдонуп турган Капитан солдатка кантип секирип жеткенин сезбей да калды...

«Бул ким болду экен? Менин отделениемдеги солдаттар болсо эбин табар элем... Эмне кылсам? Жанына жакындатпай чатак салар бекен?» деген ой менен, эшик алдында турган солдатка карай Алексеев басып келе жатты. Бирок ал жөн гана басып келе жаткансыбай, өтө зарыл тапшырма менен Черновго келе жаткан сыяктанды. Эшик алдында турган солдат ыйбаа кылгандай чыпыя калды. Кароолчулардын адатынча «токто, кайда барасың; уруксат жок» деген сыяктуу сөздөрдү айткан жок. «Кантер экен деген ой менен, Алексеев өтө берейин деди эле; солдат честь бере коюп:

– Сиз кимсиз? Азыр кирүүгө уруксат жок экен. Мен да жумуш менен келдим эле, «убагында өзүм чакырам» деп кийирбей койду. Күтүп турганыма бир саатча болду, –

деп негедир нааразылык арызын билдиргендей солдаттын үнү бошоңку чыкты.

– Мен Алексеев, сен Мишасыңбы?

– Ооба... Жакшысызбы? Ооруңуздан жакшы болдуңузбу?

– Айыгуу кайда... Төшөктө жатсам чакыртып жибериптир, – деп үйдүн эки тарабын карады эле Каныбек менен Капитан зарыгып калган сыяктуу сезилди.

– Эч түшүнбөйм... Эки ай ооруп айыкканымды билесиз, ал жок... Абдан айыга элекмин. Ушул алыма карабай бүгүн согушка жөнөтүп жибере жаздап токтошту. Үч суткадан бери кароолдомун... Бүгүн кароолдон бошотуңуз деп сурайын дедим эле.

– Арызыңды угабы?

– Укпайтко! Укпаса да айтайын дедим...

– Укпайт. Чыдабай жаткан мени айдап келди, сени аяйбы? Бирдеме десең жазалап азабыңды берет.

– Анысы бар...

– Булар эмне жөнүндө сүйлөшүп жатканын уктуңузбу?

– Качкандарды атканы жатышат окшойт.

– Кантип?

– Кантип?.. Аларга кыйынбы? Закон колдорунда, божусун кайда тартса закону ошол жакка кете берет.

– Аның туура, тууган! – деп токтоло калды да, – сен ооруп жатканда Ирина экөөбүз барганды билесиңби?

– Билемин, – деди да, Миша мукактангандай болду.

– Ошондогу менин сөздөрүм эсиңдеби?

– Эсимде... Бирок... – деп, жооптон жалтайлагандай төмөн карап, буттарын солбуп-солбуп койду.

– Эсиңде болсо болду... Сен азыр биздикине бар. Мен азыр барам, экөөбүз акылдашабыз.

– Тихонов кароолго турасың деген.

– Жообун өзүм берем, бар! – деп, Алексеев ишендире айтканда Миша жөнөп кетти.

Албетте, өзүнүн старшинасы буйруп турса жөнөкөй солдаттын тил албаска эрки канча?..

Алексеев баятан бери үйдүн ичи тарапка кулак салууда эле. Үйдөгүлөр кээде бир нерсени талашкандай үндөрүн чыгарса, кээде бир нерсеге кубангандай каткырып да калышат. Айтор эмне болсо да көңүлдүүдөй...

Капитан менен Каныбек келгенде:

– Мен тигилер отурган үйгө кирейин, силер акырын кирип эки тараптагы бөлмөлөрдү байкагыла!

– Жарайт!

– Өтө сактык!..

– Өтө шамдагайлык!..

Эч кандай уруксат сурабастан же эскертпестен кирип келген Алексеевди көргөндө, Чернов көзүн алайтып ордуна тура калды. «Бул кандай тартипсиз? Кандай жумуш менен келген экен» дегенсишип, тигилер мостое Алексеевден Черновго карашты. Жакшы сөзгө ушундай жамандар тоскоолдук кылат дегенсип, Черновдун аялы мурдун чүйүргөн болуп, терс карай берди.

Адат боюнча өзүнөн жогорку даражалууларга какая калып честь берип, төө куйрук кучактаган жапалак үкүдөй дыгдырылып туруп рапортту чубуртуунун ордуна, Алексеев ыкшып жетөлө чөнтөгүнө колун салды. Тек Черновдун жети атасынан берки жиндери чогула калгандай, муштумун түйө адымдады эле, бирок муштап эмес, бир ооз сөз айтууга үлгүрбөдү.

– Үнүнөрдү чыгарбагыла!

– Эч кимиң ордуңан козголбо! – дешип, Капитан менен Алексеев тапанчаларын кезеп, Каныбек мылтыгын сунду.

– Мына! – деп Черновдун аялы жыгыла кетти. Башкалары отурган калыбында, Чернов турган бойдон колдорун көтөрүп, көздөрүн алайта, ооздорун ачып калышты...

– Кимде ким үнүн чыгарса же ордуңан козголсо, азыр өлөт! – деди Капитан.

– Каныбек жандарын карап, жарактарын ал! – деди, Алексеев.

Каныбек тапанчаларын алайын дегенде, прокурор тапанчасын алууга эптенди эле, бирок Капитандын тапанчасын эптей тигиле калышы прокурорго эрк бербеди.

– Караңыз, караңыз! Менде эч кандай жарак жок! – деп, тергөөчү бүжүрөп калтырай баштады.

– Былк этпе, барбы жокпу мен билем! – деп, Каныбек карады эле, шымынын артындагы чөнтөгүнөн кичинекей гана браунинг чыкты. Каныбектин ачуусу келе түштүбү:

– Бул эмне? – деп, браунингинин ооз жагы менен тергөөчүнү чекеге нукуп алганда, ал тамга барып бир тийип туруп калды.

– Окторун да ал, булардын өз окторун өзүнө жумшоо керек! – деди, Капитан.

Каныбек нарыдан бери үчөөнүн жанынан үч браунинг, Черновдун жанынан наганын жана окторун алды. Черновдон башкаларынын колдорун артына байлап, ооздорун таңышты.

– Жөжө аңдыган кулалы! – деп, столдун тиги бурчунда калтырап отурган Волковду Капитан чыккыйга тепти эле, томолонуп барган бойдон дымы чыкпай жатып калды.

– Мына бул назик сулууну кара!.. Биздин катындарыбыздын жаны кандай бекем экен? – деп, жаман батинкенин ич жаккы капталы менен, кара кабырга талаштыра такыр колтукка тээп, – тур! – деди, Капитан.

Черновдун аялы бүргөдөй ыргып, жинди болгон улактап чакчаңдап тура калды.

– Каныбек! Келиштиби, сыртты кара! – деди, Капитан.

– Ну, господин начальник! Тиги калам менен кагазды алып дароо жазыңыз! – деди Алексеев.

Чернов кайсалап барып кагаз менен каламды алды.

Капитан тапанчасын Черновдун кулак түбүнө карата түздөп кармады да, акырын салмак менен:

«Азыр алынган жашырын церкулярга ылайык, өтө тыкыр түрдө, жыйырма минуттук мөөнөт менен, Тихонов сизге төмөнкүлөрдү буйрамын:

1. Кароолдогу солдаттардын бардыгын алыңыз.

2. Ачкыччыга буйрук берип, күнөкөрлөрдүн күнөөсүнүн оор-жеңилдигине карабастан, бардыгынын буту-колдорун бошоттуруңуз.

3. Кол алдыңыздагы солдаттардын бардыгын бир бөлмөгө жыйнап, ушул церкулярды окуп бериңиз.

4. Түрмөдөгүлөрдүн күнөөсү кечирилгендигин, бирок үйлөрүнө бошоп кетпестен согушка барып окоп казыша тургандыгын түшүндүрүп, баарына бирден нан бериңиз.

5. Бардык нааразылыктарыңызды, айтылган иштерди орундаткандан кийин гана келип айтууга акылуусуз.

6. Жыйырма минутадан кийин келип рапорт бериңиз... Иркутскийге «чейин бирге барабыз» – дегиздиртип жаздырган кийин Чернов, прокурор, судья үчөөнө тең кол койдуруп, ошол кагаз менен түрмө кайтарган конвойдун командири Тихоновго Алексеевди жиберипти.

– Эмне? – деди, Капитан сырттан кирип келген Каныбекке карап.

– Азырынча бардыгы өз жайында! – деди Каныбек.

– Абдан жакшы! – деп, Капитан ар кайсы бөлмөлөрдү байкап көрдү да, – алдагыларды бери айдап кел – деп, бир үйдүн эшигин ачты.

Көп кечикпей Капитан менен Каныбек сыртка чыгышты да:

– Эки жакка дурустап көз салып, үйдүн ичи жагын тыңшап тур, – дешип Иринага айтышты да түрмөнү көздөй акырын басышты.

Алексеев берген кагазды окуганда Тихоновдун төбө чачтары тик турду. Окуяны эмне үчүн мындай боло калганына түшүнбөгөн Тихонов, абдан шашкан бойдон бир эмес үч кайталап окуп жиберди. Бир нерсеге ишенбегендей көзүн кыбыңдатып Алексеевге карап турду да:

– Сиз азыр анын үстүнөн келдиңизби?

– Так ошондой!

– Ушул азыр?

– Так ошондой! – деп, Алексеев кичине токтой калды да, – мен бери чыкканда сиздин атыңызды айтып, «ал абдан жакшы, менин буйругумду ошол замат эле орундатат, аны жибербей калтыруу керек» деп, начальник талашып, сизди жактап жатканын уктум. Байкашыма караганда, сизди согушка жибербейм деп жатса керек. Чындыгында начальник талашкан иш талашканындай болот да калат.

– Бүгүн эле жөнөтпөдүбү? Дагы жөнөткөнү жатышыптырбы? – деп, Тихоновдун көзү алая түштү.

– Дагы он киши.

– О-о-о де...

– Уезддик приставдын өзү келип отурат. «Эгер андай жакшы адам болсо аны калтыруу керек» деп, пристав да начальниктин сөзүн жактады.

– Пристав өзү да келген десеңчи?

– Пристав өзү келгендиктен ушундай болуп жатат да. Жөн эле шумдук болуп жатса көрөк, кагаздарынын бардыгы жашырын окшойт. Ошондуктан ушундай учурда сиздин иш аткарышыңыз таң каларлыктай болуун тилейм! – деп, аюуну жолборс мактагандай көтөрө чалып салды, Алексеев.

Чынында Тихонов өзү кызык неме боло турган. Маңдайы тар, көзү кичине, кирпичи узун, мурду чучтуйган жапалдаш бойлуу, ичке неме. Анын бир нерсеге ачууланышы да бат, ачуусунун тарашы да бат. Өзүнөн даражасы чоңдордон бир буйрук ала турган болсо, өз кол алдындагылардын жанын сууруп ала жаздайт. Ошол тапшырылган иш орундалганча чый-мыйы чыгып тынч албай турган.

– Согушка дагы он киши дечи? – деп кандайчадыр чочулаган үнүн чыгарды, Тихонов.

– Талашсыз!

– Степанов! Степа-а-нов!..

– Мен мында!

– Эмне дароо унчукпайсың? Энеңин жомогун угуп отурдуң беле? – деп, келген старшинаны жекирип алды да, – дароо барып кароолчуларды ал.

– Кантип? Ордуна...

– Унчукпа! Буйрукту аткарууну бил! – деп, акырая карап турду да, – дароо барып кароолчулардын бардыгын алып жана башка солдаттар менен бирге эки минутада менин алдыма алып кел!

– Жарайт! – деп, солдат буту үзүлүчүдөй жүгүргөн бойдон кетти.

– Вотанов!

– Мен мында!

– Ачкыччыга айт, он беш минута ичинде камоодогулардын бардыгынын колу-бутун бошотсун.

– Үлгүрө алабы?..

– Унчукпа... эмне, мурунга бирди жеп, анын үстүнө гупвакка отургуң келеби?

– Жарайт, бошотобуз!

– Ошондой де... он беш минута, унутпа...

– Жарайт! – деп, үрпөйө түшкөн солдат аңды-дөңдү карабай түйүлүп кетти.

– Лопаткин!

– Мен мында!

– Дароо кладовканы ач... Канча нан бар?

– Эки жүз элүү!

– Кантип? Кайдан мынча көп нан?

Иркутскийден келген атчандарды, мында жатат деп ойлоп, нан көп жасалган.

– Абдан сонун... Нандардан өзүңө да калтыр, калгандарын анан мен бер дегендерге бересиң.

– Жарайт! – деп, Лопаткин да чуркап кетти.

– Сен дароо барып, тиги бошонгондорду ондон бөлүп ичинен он башы көрсөтүп, беркилерин тартип менен алып жүрүү үчүн жана качырбоо үчүн он башылардан расписка ал. Анан аларга эскерт. Эгер тартипти бузса, бошодук деп моюндарын көтөрсө, мойнун сындырып, мурдун талкаларымды эскерткин. Өзүң да байка... ооруп айыгарың менен – мен айыктым – деп мага келип рапорт бербейсиң да начальникке

барып буйругун алып келе коёсуң... Эгер сенден мурда начальник келе калып – Алексеев кайда? десе, анан мен ооруп жатат десем, анда эмне болорун сен акмак ойлодуңбу?

– Кечириңиз, экинчи мындай болбойт! – деп Алексеев өтө кичипейилдүүлүк менен күнөкөр сыяктанды.

– О, оңбогур, мурдунду талкалап жиберсем болор эле, – деп кичинекей муштумун Алексеевдин мурдунун үстүнөн ойнотуп өттү да, – баргын!

– Кечириңиз! Бардык солдаттарды чогултуп мына бул кагазды окуп чыксын деди эле! – деп, Алексеев үч барак кагазды Тихоновго суна койду.

Буйрук берген адамы эч кандай сөз айтып турбастан чуркап кеткенди Тихонов өлгүдөй жакшы көрө турган. Алексеевдин бул жерде турушуна жини келгендей акырая карап колундагы кагазды жулуп алды да, кагаздын баш аягын карап:

– Мына, биздикилер ушундай... Кээде ай боюнча бир да буйрук беришпейт, кээде бир буйрук беришсе артынан токсон тогузун камдап коюшат, – деп нааразы болгондой өңүн бузуп, саатын бир карап алды да, – кантесиң, аткаруу керек, – дегенде сырттан бир солдат кирип келди да:

– Солдаттардын бардыгы чогулду! – деди.

– Кир де мында! – деди, Тихонов.

Солдаттар мылтыктарын көтөрүп кирип келгенде:

– Эмне? Ушул бөлмөнүн ичинде согуш болот деп уктуңарбы? Ал, мылтыктарыңды ордуна коюп келгиле, жарым минута мөөнөт! – деп Тихонов солдаттарды каарып коё берди.

Айтылган калыпта солдаттар келип отура калды. Тихонов айландыра карап алды да:

– Ким жок?

– Лопаткин!

– Ал жумушта.

– Вотапов жок!

– Ал да иште.

– Зайцев Миша жок.

– Аны кароолго тур десем качып жок... Шашпа, анын жазасын берермин! – деп сурданды, Тихонов.

– Мен чакырып коёюн, – деп эшик алдында турган Алексеев шып сыртка чыкты.

– Токто... Мен сени чакыр деп буюрганым жок! – деп Тихонов бакырды.

– Чакырууга буюрбасаңыз эшикти жабууга буюргандырсыз! – деп, Алексеев ушунчалык ылдамдык менен эшикти сыртынан жаап, темирин иле салды. Ордолуу жыландын уюгун түбөлүккө бекитип, өз таалайына жыргалдын эшигин ачкандай, Алексеев кубанчына чыдабай көзүнүн жашын кылгыртып алды.

– Бул кандай оюнчугуң? Он беш сутка гаупвак, ач эшикти! – деп, капкайдагы каары чогулгандай, жекирип айтты, Тихонов.

Сырттан эч кандай жооп же табыш болгон жок.

– Алексе-е-е-е-ев!.. Менин приказымды ук! – деп, Тихонов дагы катуу бакырды.

– Эми менин приказымды угуңуз! – деди Алексеев.

– Эмне? Ах, иттин гана күчүгү!

– Менин приказымды угуп, үнүндү чыгарба! – деп, Алексеев эшиктин түбүн көздөй наган менен берип калды эле, кужулдап жаткан солдаттар эмес, суурдун эркегиндей корсулдап жаткан Тихоновдун да жаагы жап болду.

Капитан чуркап келди да:

– Кандай?

– Бардыгы жайында! – деп Алексеев сүйүнгөнүнө чыдабай Капитанды кучактай алды.

Чуркап барып камераларды карашты, бардыгы бошогон. Өлүмдү күтүп отургандар үчүн, Капитан менен Каныбектин жарактуу кирип келиши күтүлбөгөн көрүнүш болду. Алардын бошоп отурушу падыша өкмөтүнүн боорукердиги эмес, Капитан, Каныбек, Алексеевдин жардамы экенин түшүнүшкөндө, туткундан бошонгон шордуу-

лар Капитан менен Каныбекти кучактап өөп жатып өлтүрүп коё жаздашты.

Эң акыркы камерада эки киши бошой элек экен, ал экөөнү бошоттуруп, ачкыччыны ошондо камап салышты.

Кладовкадан нан алабыз деп барган туткундарга Лопаткин ороңдой баштады эле, Каныбектин колундагы тапанчаны көргөндө, Лопаткин нан эмес, туткундарга кладовканы да көтөртүп жибере жаздады.

Дежурный турган үйдөн бир топ туткун мылтык алышты, ошондо турган солдаттардын кай бир кийимдерин кийишти.

Тихонов баш болуп солдаттар камалган үйгө Капитан келди да эшикти шарт ачты. Тихоновдун көзүнө жарактуу бир канча чоочун солдаттар тургандыгы көрүндү...

– Кана, господин Тихонов! Ал жайыңыз кандай? – деп, Капитан күлүмсүрөп карап калды...

Кумсарып бардыгынан өң кеткен... Тихонов тик карай албай калтырап төмөн карады. Мурун ыза көргөн туткундардын кай бири ушул эле жерде Тихоновду өлтүргүлөрү келишти. Бирок Капитан менен Михаил эрк беришпеди.

– Менин отделением бери чык! – деди, Алексеев. Бирок анын отделениесинен төрт гана солдат чыкты. Калгандарын бүгүн күндүз согушка жөнөтүп жибергенин билди...

Бардык болгон сегиз атка төрт бричканы кошушту. Анча-мынча буюмдарды, нандарды жана саламаттыгы начарларды бричкага салышты. Каардуу капастан бошогон шордуулар ээн талпынган шумкардай сайрандашып, тюрманын короосунан чыгып чоң жолду карай бет алышты...

АККАН ЖАШ

Күн жаанчыл болгондуктан чөптүн өсүмү, эгиндин болуму абдан начар болду. Асман-жерди чаң каптагансып, ала жаздан бери күнү-түнү боз кетпей, гүл солуп,

чөптөр куурады. Кумга чыккан сөксөөлдөй жалгыз аяктап жапыс чыккан эгиндин жарымы болгону жок. «Жамандын жатынынан» дегендей күндүн ысыгынан улам керимсел жүрүп, күнү-түнү түбүнөн суу кетпеген күрүч да начар чыкты. «Жер ээн болсо, доңуз дөбөгө чыгат» болуп, канчалык аракет кылып отогонго моюн бербей, күрүчтү күрмөк жеңип чыкты...

Элдин бейли тарып, көрүнүшү куучуйду... Баштыгын көтөрүп, кабын байланып, сөөк тамыр кубалап сурангандардын эсеби жок.

Кайрак эгинди айдап көнбөгөндүктөн, элдин бардыгы сугарыла турган жерге эгин эгишет. Бирок элдин жонунан пайдаланган манаптар, адамдын акысынан коркпогон байлар, беш тыйындан сом туугузган сүткорлор, алкымы араңдай ачылган миңбашы, старчындар, колу ийрисине тарткан казылар жана дагы ошол сыяктуу элдин эмгегине кара санагандар ырайымсыз болгондуктан, жайы-кышы тынбаган эмгекчилердин көбү жакырчылыкка айланып, эгин чыга турган жерлеринен алда качан айрылышкан.

«Үй жандатар, эшик ачар, кепич чечер, жүз көрүштүрөр, кол кармаштырар, төшөк салар, жар көрүштүрөр, маасы тартар, кызды коюнга салар» деп, келиндер күйөө менен күйөө жолдошту талагандай, казы, миңбашы, старчы, элүү башы, онбашы жана айылдагы соодагерлер менен байлар эмгекчилердин эсин эки кылып, «падышага бере турган рамат, чөп ооз, жардам, пристав келип кеткендеги чыгым, миңбашылардын уездге баргандагы чыгымы, казылардын топко отургандагы чыгымы; жер төрөлөрүнүн союшу, ак үйлүүнүн алымы, корукчунун салыгы; чабармандын акысы, ылоочунун тери, баланча өлгөндөгү бата аяк, түкүнчө өлгөндөгү кошумчаң; жакшылардын ынтымагы, эгиндин үшүрү, орозонун питири, жаныңдын садакасы, малыңдын туяк каты, паланды палан өлтүргөндүгү үчүн төлөшкө кунуң, коломто пулуң...» дагы... дагы... капкайдагы чыгымдардын башын чатып, барлардын малын, жоктордун

жанын алчудай кылып элдин көзүн ачырбайт. Бирин-эки малдуулардын малын саттырып, малы жоктордун күчүн саттырып, ал жетиңкиребей бара жатса, өздөрү билип элдин жерин сатып жиберешкен. Такыр эчтемеси жоктордун жакын тууганын же сөөк тамырын кууратат. «Тетиги эчтемеси жок тууганың үчүн дешип» анын малын же жерин сатып жиберешет. Ушунетип элдин көпчүлүгү жеринен, малынан ажыраган, жакырдыкка, жоксуздукка учураган. Октон качкан кийиктей болуп, элдин көбү карагайдын жанына, адыр, чаптын жарына алда качан тыгылган. Жайында ичкен сүтү үчүн, жазды күздө алган бирди жарым унаанын күчү үчүн башын байга байлагандар көбөйүү менен катар, бир нече үлүштөн бирөөнү алууга макул болгон чааракерлер да көбөйдү... Жылдык акысына бирдеме алса алып, албаса куру алакан калуучу малайлар жөнүндө айтып кереги да жок... эрдин эмгеги төпсенди кадыры каңтар... Келин менен жаш өспүрүм балдарды, «тыңмын» деген кемпир менен чалдарды ишке алуу эч кайда жок...

Өөдө тартса өгүз өлгөн, ылдый тартса араба сынган шумдуктуу заман эмгекчилер үчүн кыйын болду. Күндөптүндөп кара жанын карч уруп, күн тынымын, түн уйкусун коюп, маңдай терин кургатпай иштеген чааракерлердин этектери узарып, аяктары ашка толбоду, же алардын эмгегин билип, боору ачыгандар болбоду.

– О, жараткан Кудай!.. Чыны менен жайды жайлай агызган терден опо көрбөй калабызбы? Чыны менен бизди ушундай бактысыз жараттың беле? Неге? – деп, Маманазардын зайыбы Хашияхан көзүнүн жашын жамгырдай төгүп отурат.

Хашияхандын жашы туура жыйырмада, көзү алакайыраак кара тору келин, учук оорунун муразы болгондуктан эң арык... Бирок ошол арыктыгына карабастан жайды жайлай тынбай иштеген Маманазардын сүйүктүү жары эле.

Хашияхандын катарында башын жерге салып, кичинекей куурай менен жер чукуп Маманазар отурат. Анын

быяк жагында терең ойго батуу менен Муслимахун жантайып жатат. Анын башында эки тизесин кучактап, ээгин тизесине жөлөп, көзүнүн жашын кылгыртуу менен, терең ойго түшүп телмирип Сакадай отурат. Анын нары жагында үңкүйүп, эки тизесинин үстүнө муштумун коюп, муштумуна маңдайын такап Анархан отурат. Кыргыздын ортосундагы кичинекей кызылдын жанында, он чакты буудайды бир колунан бир колуна салыштырып Эркин отурат.

Эринбес эмгек сүйгүчтөрдүн колунан чыккан кыргыздын жасалышы жакшы, айланасы кеңири, сугарып таптагандыктан тасырайып чаңсыз. Бирок бетинде береке жок... Кыргыздын түндүк жаккы четинде ташып кеткенден калган саман чачылып жатат. Эркиндин алдында эки чейрекке чыгар чыкпас буудай төгүлүп, анын ары жагында учкуну менен аралашып, буудайдын азыраак чары чогулбай жатат. Кыргыз бетинде мындан башка береке жок. Кыргызга көрк берүүчү кызыл, сары кыздаган эгиндин үймөгү көрүнбөйт. Адам эмес кара жер бети да алда кандай жакырчылыкка учурагансып, көгөргөн чөпсүз боз талаанын боз топурагы белден бурайт.

«Быйыл дурустап бирөө менен иркектешип эгин эксек, жан аябай жакшы иштеп бышыкчылыгын көрсөк, өз колубуз өз оозубузга жетер, быйылдан ары өзүбүзчө дыйканчылык кылсак, эптеп эл катары жан сактап кетербиз» деп үмүт кылып, Анархандар эмгек менен күрөшүп дыйканчылыкка киришишкен. Бирок өз колдорунда эчтемеси жок болгондуктан, быйыл кар кетери менен Дадабай байдан эки өгүздөн кошулган эки буурсун, үрөн жана жер алып, эгин эгүүгө киришти. Муслимахун менен Маманазар буурсун кармап, Сакадай менен Хашияхан коштун башын жетелеп, Анархан үрөн тазалап, тамак жасап, Эркин кош айдагандарга тамак ташып берип, жандары тынбай же жай отуруп тыным албай иштешти. Акыры бүгүн эмгектери талаага кетти.

«Кызылыңардын берекеси жок экен... Мындай болууга мүмкүн эмес эле... Эгиндин чыгымы жазында көп элдикинен жакшы болучу. Эмгегинер талаага кетпесин деп сугат убагында сууну өзүм сүрүп берип турдум. Курсагыңар ачпасын деп жайлата карыз эгин берип турдум. Акырында мага көрсөткөн кызылыңар ушул болду. Буга мен ыраазы эмесмин» деп, Дадабай кырмандагы кызылды бөлүп аларда бир канчалык ыраазы болбогон сөздөрүн айтып, бул кызылдан Маманазар менен Муслимахун уурдап алгандай көргөн. Чынында алар жарым тоголок буудайга кара санаган жок эле.

«Мен ыраазы болбой калдым. Ошондуктан убаданы өзгөртөлү, эки өгүздөн кошулган эки буурсунга эки үлүш, жер менен сууга эки үлүш; мага бир үлүш; силерге бир үлүш; жагни бул кызылды алты үлүшкө бөлөбүз. Албетте менден алган үрөнүңөрдү алды менен маңдайынан чыгарып коёбуз. Жайлата карыз алып ичкен эгиндерди өзүңөргө тийген үлүштөн берерсиңер» деп, Дадабай кырмандагы кызылды үлөштүрө баштаган.

Алды менен «алган үрөнүңөр» деп, алты чейрек буудайды кырмандын маңдайынан бөлүп койду. Калган кызылды алтыга бөлдү: беш бөлүгүн Дадабай алды... «Малыңар жок болгондон кийин эмне кылат элеңер» деп, Дадабай саманы менен топонун да бүт алды. Муслимахундардын энчине тийгени береги кырман бетиндеги... Бирок ал буудай да нак өз энчилерине калбады...

– О, Жараткандын жардамы... Ала жайлай акылдап, берметтей терди агызып жүрүп тапкан берекебиз ушубу? – деп, салаалап аккан жаштуу кебетеси менен Эркиндин алдында чокчоюп турган буудайга карады да, – мунун ичинен эки жарым чейрегин жайлата ичкен карызга берсек, калганы менен кантип тиричилик кылууга болот? – деп, Анархан өңгөчүн тарта акырын эчкирип алды да башын тизесине койду. Анын көзүнөн аккан жашы беркилерге көрүнбөгөнү менен, бөйрөгүнүн

бүлкүлдөгөнүнөн улам ыйлап жаткандыгы билинип турду...

«Эмне кылуу керек? Кайда барып жан сактайбыз? Эгинди кайдан таап жан багуу керек? Эмки ушул маалга чейин кантебиз? Кана, эми кантип?.. деген сыяктуу учу-кыйры жок ой ар кимдин көңүлүнө желимдей жабышып, машадай соруп тургандыктан, Анархандын сөзүнө сөз кошууга же аны сооротууга эч ким аракет кылбады. Акылдан ажырап, жалдырама менен ооругандай ар кими өзүнчө телмирет...

Кайгылуулар менен кошо кайгырышкандай, күндүн көзүн булут каптай, Алдияр тоосу тараптан карандай шамал согуп, уламдан улам күн калыңдап бүркөлүп келет.

Тетиги Кара-Суудан чыгып Куршапка карай жүрүүчү жол боюнда бирөө кырман сапырып жатат. Башка жерде кырман болсо да ушундай шамал убагында шашкалактап сапырык сапырып жаткан эч ким көрүнбөйт. Сапырык сапырып эмес, жандуурак кыймылдап жүргөн адам да жок сыяктуу. Эмне үчүндүр ар кайсы кырмандын алдында экиден, үчтөн кишилер үңкүйүп отурат...

– «Акыр заман болордо адамдын алкы бузулат; дүнүйөгө көзү тойбойт; муңдуунун муңунан, карыштын көз жашынан коркпойт; адамгерчиликти ойлоп уялбайт» дечү эле. Мына ошол акыр заман жакындап калса керек. Карагылачы!.. Силер минтип калсаңар мен силерден жаман болуп калдым. Оңбогон Ордобай мени сызга отургузуп кетти. Байбичем, уулум, келиним төртөөбүздүн жаздан берки эмгегибиз сууга акты. Жүзү кара Ордобай жазындагы убадага турбай старчы менен казыны ээрчитип келип, чырлашып отуруп, жети үлөшкө бөлүп алтоону алды, – деп бир кара сакалчан киши калпагынын кыруусуна туруп калган тыпынды кага келип, Анархандын жанына отурду. Өз баштарындагы кайгынын оордугунанбы же мындай сөздөр кулактарын жадаткандыктанбы, тиги келген кишинин сөзүнө эч ким сөз кошкон жок.

Күн тамчылай баштаганда:

– Эне! Буудайды капка салайынбы? Жаан катуу жаап жиберсе суу болуп калат ко! – деп, Эркин ордуна турду.

– Жаандан эмнесин аяйт элек!.. – деди, Хашияхан.

– Бул жаан эмес, аккан жаш!.. Биз сыяктуу муңдуулардын көзүнөн аккан жаш! – деди, Сакадай.

– Ырас аккан жаш!.. Тетиги кырмандагыларды карагылачы!.. Биз сыяктуу шордуулар боздоп-ыйлап, көз жашына кайгыны чылап ичип отурушат... Ал эми биз сыяктуулар канча? Аккан жаш канча?.. – деп, Анархан айтканда, ар кими ар кайсы кырманда отургандарды карап калышты...

ЧААР ЖЫЛАН ЧАКМАК АЛГАНДА...

Күндөн күнгө турмуш оордоп, жашоо кыйын боло баштаган сайын эл арасында чааракер болуу, үй-бүлөсү менен арзан акыга малай болуу, кара тамагы үчүн киренди кирүү, саан үчүн ар кайсы байлардын көзүн карап жумшун кылуу, кара кекиртегине аш таппай ар кайда жөө чубап көчүү же кайырчылык кылып, тентип кетүү көбөйдү. Эл мөгдөп жакыр боло баштаган сайын, эл арасындагы байлардын, сүткорлордун, болуш, бий, старчы, манап жана дагы ошол сыяктуулардын зулумдугу күчөдү. «Жооң мыкачы болсо аны кутургандык жеңет» деп эл «жакшыларынын» абийири кетти...

«Кембагалга жүк түштү,

Бир чыгымы үч түштү;

Мүңкүрөтүп жокчулук,

Көтөрө албай бүк түштү...

Буурсун калып талаада

Жерден, суудан кем болду;

Көздөн аккан кандуу жаш,

Кыяндуу жаан сел болду...

Падыша үчүн жыйнадык,

Кап менен жип арканды;
Аз күндө дагы беребиз
Тил алдына катканды.
Оозунан чыккан сөздөрүң
Айып боло баштады;
Эл жармашып тоо тоого,
Кайып боло баштады.
Же издесең чуңкур табылбайт,
Калкалап башты катканга;
Кутулбайбыз зулумдан,
Чыгып кетпей асманга!..» –

деп, элдин ырдаганы, комузчулардын черткени, какшаган кайгы, сыздаган муң!.. Күлкүнү сүйүп кубанычты ырдаган эч ким жок, кубанарлык эл ичинде эчтеме жок... Жер бетин кайгынын топон суусу каптагандай, кайда барсаң ый, аргасыз, чексиз кордук, адилетсиз чоңдук...

«Ак падыша менен Кермендин урушу күчөдү, Кудай артын кайырдуу кылбаса, бул согуштан жакшылык жоктой көрүнөт. Рамат зындын кара ташындай белден бекем басты. Рамат үчүн башты байлап сатылып кетсек эчтеме эмес эле, бирок эми Рамат салыгың үчүн малың эмес каныңды, каның эмес жаныңды ала турган болду. Он тогуз жаштан кырк бир жашка чейинки эр бүлөндү каттап алды. Бүгүңбү, эртеңби, олжого түшкөн аттай шатектеп, кызылга кирген өгүздөй өкүртүп айдап кетет. Бирок кимди, эмне үчүн айдап кетет? «Уруш убагында эр бүлөнү албайм» деген ак падышанын убадасы кайда? Бизди солдатка алабы же мандикерге алабы? Салдат болсок колго жарак алып ким менен эмне үчүн урушабыз? Эгер мандикер болсок кайда барып кимдин жумушун эмне үчүн кылабыз? Уруша турган жообуз ким? Жумушун кыла турган досубуз ким? Ким түшүндүрөт? Кара ташты как жаргандай калыстык кылып акыл айтуучу ким? Салдатка же мандикерге баруудагы максат эмне? Өнө турган пайда, көрө турган жакшылык кайсы? Кана?» деген элдин сөзү көбөйдү.

– «Эмгектен качсаң дөңгөккө» дегендей, кайда барса да шордуулардын шору арылбайт экен го. Карагылачы, мандыкерге бара тургандардын бардыгы капкайдагы шордуулар...»

– «Байлардын жана жакшылардын балдарын мандыкерге албайт имиш ко?»

– «Алардын балдарын кайдан алат?»

– «Себеп?»

– Себебин эмне кыласың? Өзүң Кудай болбогон соң көрөр күнүң ушул да. Байларың бара берип, жакшыларың кол билет кылып, жыйырма бешке чейинки балдарынын жашын он бештен төмөн түшүрүп, жыйырма бештен жогорку жаштагы балдарынын жашын кырк бештен нары ашыртып каттатып алган имиш! Виздин жашыбызды болсо кичинесин чоңойтуп, чоңун кичирейтип, кыскасы элүүдөгү чалыңдын жашын кырктан бери түшүрүп, он бештеги балдардын жашын он тогуздан нары алып барыптыр. Жаштарды улгайтып, карыларды жашартып «анык адилеттик кылып жатышыптыр. Таянган тоону көчкү алса, талдуу булагыңды ким калкалайт?.. Басууга тоо, урунууга зоо жок... Кандуу кагылыш, чуулу өлүм жакын!.. Ага чейин кантыңды жеп, наватына карыздар болуп тура бер!» деген сыяктуу сөздөр, түрдүү кайгылар, жаандан кийинки жөө тумандай болуп эл арасын алда качан каптаган.

Рамат салык менен жокчулук кайгысы көнүмүш сыяктуу болсо да, мына бул мандыкерге алуу кайгысы эл үчүн таптакыр жат жана кулакка угумсуз бир шумдук эле...

«Э, Жараткан Жалгыз Кудай, жакшылыгыңа баштай көр. Агын ичер мал, эгин эгер жер жок болсо, эркектерди мандыкерине айдап кетсе, ач-жылаңач жаман катын, жаш бала кантип жан сактайбыз?..» деген сөз эки аялдын башы кошулган жерде айтылат. Шордуу аялдар сары убайым санаа тартып телмиришет...

Эл арасындагы «жакшылар», малын жайган байлар эч нерседен кемибечүүдөй чиренишет...

Береги ак чатырдай дардайган чоң ак үй Кайназар байдыкы. Анын жанындагы эки ак өргөө эки уулунун үйү. Тетиги окчун турган кара алачыктар Кайназар байдын жакын туугандарынын үйү... Бирок колунда эчтемеси жок кедейлер болгондуктан, Кайназардын саанын саашып, жазды-күздү эгинин айдап, чөбүн чаап, эгинин оруп, жыйып беришет. Кылган эмгектери үчүн белгилүү акы алышпайт, акылашуу жөнүндө сөз деле салышпайт. Силердин маңдай тер, таман акыңар мындай болсун деп Кайназар деле сөз салбайт. Колунда жок шордуулар үчүн эртели-кеч ыгы келе калганда ичкен тамактары чоң колко...

«Уй мурдун сасык деп кесип салабы... Жакын тууганым болгондон кийин силерди кимге жалдыратат элем... Жүрө бергиле, мен силерден аянбайм, силер менден аянбагыла!» деп, анда-санда айтып койгон Кайназардын жалпак сөзү жардылар үчүн мейримдүү болуп сезилгендиктен, «сөз эмес бекен; Кайназар акемдей мейримдүү калысты табуу кыйын; акыры кыларыбыз жумуш болгондон кийин иштей берели; адал эмгегибизди аябайлы;» дешип, жайы-кышы жардылардын жаны тынбай иштей беришет... Бирок эртели-кеч эби келгенде ичкен тамактары, саамыш болгон саандары иштеген эмгектерине арзыбайт...

Мына бул эки үзүгү кара курмушудан жасалган, туурдук ордуна жалаң чөп калап койгон кара алачык Анархан менен Муслимахундуку...

Эчен жылдан бери эмгекти бирге иштеп, азап-тозокту чогуу тартышып келген эки дос, өткөн күздө ажырашкан. Маманазар Хашияханды ээрчитип Оштогу бир байга малай жүрүп кетти. Муслимахун болсо Сакадай менен кол кармашып, Анархан менен Эркинди ээрчитип келип ушул Кайназар байга жылкычы болгон. «Байдын баанасы жугуп, эптеп күн көрүп кетебиз» деген үмүт менен, Муслимахун өткөн жылы күздө келген. Ошондон бери Муслимахун жылкы кайтарат, Сакадай бээ саап, отун алып, от жагат. Анархан жаңысын жасап, эскисин

эптеп, жыртыгын көктөйт. Бирок шордууларды жыргал ордуна куурал басып, кубанычтын ордуна кайгы каптады. Бул шумдуктуу окуянын кайдан чыга калганын эч кими билбейт...

Кайназар Оштун чыгыш тарабындагы Коргошун талаасындагы кыргыздар арасынан чыккан атактуу бай; жашы элүүдөн небак ашкан, кара сакалы кирпинин жүнүндөй чар тарапка үксөйүп, курсагына караганда, оозунан түптөгөн чаначтай дындыйып, колдору быртыйып, богогу менен чүйлүсү катталып турат. Бою кодоо жана семиз болгондуктан мойнунун бары жоктугу жөнүндө ар дайым алыстан карагандардын көңүлүнө күнөм туугузат. Анын ийни менен башына карасаң, кашы сынган чоң ээрге чоркок уста томпойгон жыгачты эп кыя албай, зордук менен оюп туруп желимдеп койгон сыяктуу. «Этеги шалтак болсо да бай катыны эмеспи» деп, Кайназардын көрүнүшү жаман болгону менен бир старчы элге сөзү эм. Бул жердеги элүү башы старчынарга гана эмес, мындайыраак жерден келген «жакшыларга» да жайыл дасторкон. Элүү чамалаган уй, эки жүздөй жылкы, миңден ашуун кою бар. Беш теше жерди айландыра там салдырган оолусу, оолусунда түрдүү багы да бар. Оолунун айланасындагы жердин бардыгы Кайназардын энчисинде. Бирок бул жерлер аздык кылгандыктан өзүнө жамаатташ кай бир кедей туугандарынын жерин «силерге бул жер болбойт; бүгүнкү, эртеңби старчылар чыгымыңар үчүн сатып жиберет; ошондуктан бул жериңерди мага саткыла, мен силердин быйылкы түшө турган рамат чыгымыңарды төлөп коёюн» деп, дагы бир канча жер алган. Чынында ал жерлер үчүн Кайназар раматка чейрек тыйын да төлөгөн жок.

Ушул жайда бир козу, эки чанач кымыз менен зайыбы Хотуну старчыныкына жиберди эле, «казанчынын эрки бар, кайдан кулак чыгарса» деп, Кайназарга жер берген кедейлердин чыгымын старчы башка кедейлерге чачып жиберген.

Кайназардын он чакты малайы бар. Бир тыйын акы албай кара тамагы үчүн, Кайназардын каткыра сүйлөгөн апкөй тили үчүн бекер иштеп жүргөн туугандары да көп. Бирок Кайназар байлыгы күчөп, мартабасы ашып турганы менен, ата-бабасы көрбөгөн бир кордук башына келген.

Өткөн жылы жайлоодо Кайназардын эки уулу Лаңгар кыштагындагы Жутаке миң башынын уулун уруп коюшат. Ошондон бери Жутаке миң башынын мамилеси Кайназарга көп анчалык эмес болучу. Ошондуктан өгүнү падышанын буйругуна ылайык, мандыкер алуу иши жөнүндө эр бүлөнү каттаганда, Жутаке миң башы Кайназардын эки уулун тең каттатып койгон. Кайназар бул жөнүндө ары чапты, бери чапты, акыры Жутаке миң башынын алдына түшүүнү туура тапты. Бир ат, бир куш алып, Жутакенин алдына түштү. Бирок Кайназар чаап жүргөн күлүк атын тартууга алып барбагандыктан Жутаке миң башы ыраазы болгон эмес. Эки уулунун бирин бошотуп бирин калтырган. «Кайназар бай иш ушундай... Бир уулуң калды, эми бирөөнү жибер же ордуна башка бирөөнү жалдап бер» деп, Жутаке миң башы Кайназарды кайра жөнөткөн.

Ошондон бери Кайназардын жаны төрт чарчы... Акыры Кайназар бай мунун да амалын тапкан...

Бешим ченде, Анархан менен Сакадай бээлерди саап, кулундарды агытып, «эми жылкыны ким кайтарат?» деп турганда, алыста келе жаткан Муслимахунду көрүштү.

– Келе жатат, тапты бекен?

– Ким билет... Келе жатышы бузук... Тапкан эмес ко... Тапса жетелеп келет эле го?..

– Ай, шордуу башыбыз ай... Өлүп көргө кирмейинче маңдайдан шор арылбайт экен го!.. – деп Анархан менен Сакадай муңайыша, сааган сүттөрүн көтөрүп үйгө карай басышты...

Көп узабай Муслимахун келип түштү. Көрүп турган көздөрүнө ишенбеген Анархан менен Сакадай үйдөн жарыша чыгышты да:

– Барбы? – дешти.

– Жок... Биздин багыбызга табылат дейсизби, Анархан жеңе!.. Карабаган жерим, сурабаган кишим калган жок... Бирок караган менен да табылбайт окшоп калды... Киши колдуу болду го деген шегим бар. Болбосо жылкыдан чыкпай турган ат кайда кетет?

– Ууру алды деп ойлойсуңбу? – деди, Сакадай.

– Ууру алды... Бирок ууру алыстан болбоо керек.

– Шектүү кишиң барбы?

– Шегим Кайназар байдын өзүндө.

– Койчу, өз малын өзү уурдап кутуруп кетиптирби?

– Эй, жеңе ай!.. Өз малын өзү уурдаган, өз ыйманы менен адамгерчилигин саткан бай-манаптар көбөйбөдүбү...

– Койчу, Кудай алдында кантем дебейби?

– Баланын сөзүн айтасың да, Сакиш! Кудайды эсинен чыгарбай, шарыят жолу менен жүргөн бай, жакшыларың калдыбы? Калган жок... Бардыгы бөйөн, чаян, жылан болуп биздейди чагып жатат. Кудай көрүп турса да аларды эчтеме кылган жери жок. Балким эмки Кудай өзү да бөйөн, чаян, жылан боло баштаса керек... болбосо...

– Койчу, дайны жок дөөрүбөй... Алы жетпеген акыретчил... Кудайга тил тийгизбей, жакаңы кармап, тобо кыл! – деп, Муслимахунга Сакадайдын ачуусу келе түштү... Анын сөзүн Анархан да жаратпады. Бирок «капа болгондон айтты го» деген ой менен башка эчтеме айтышкан жок.

Муслимахун көптөн кийин атын байлап, үйгө кирип отурду да:

– Жок карап жүрсөм, Отуз-Адырдын арасында эки жакшы атты бир чуңкурга аркандап коюп, кийими начар бирөө кырда отуруптур. Жай сураштыра келсем: «Алайдан келе жатам. Биздин айлыбыз Күлчөдөн аркы Буудалыкта болот. Мен Эргеш миң башынын жигити болом. Анжиянга сатып кел деп ушул эки атты берди эле. Бирок

семиз аттарды алыскы жерге ысыкта алып баруу кыйын экен. Кече эртең мененден бери аяңдап отуруп, ушул жерге араң келдим. Эми аттарымды тойгузуп алып, кечки салкын менен жөнөйм, болбосо чайлап кете турган» деди. Бирок эки ат экөө тең көзүмө жылуу учурады. Канчалык ойлосо да кайдан көргөндүгүмдү эстей албадым. Жогумдун түсүн айтсам көрбөгөндүгүн айтты. Мен андан жөнөп Куршапка карай адырма-адыр кетип бара жатсам, Сайит калдын жылкычысы Карим жолугуп, мени көргөндө эле ыйлап коё берди. Аликти араң алып, көптөн кийин, «Э, досум, шорго туулган экенбиз... Тиги дүйнөдөн бир жакшылык болбосо, бул дүйнөдөн экөөбүзгө кенедей да жакшылык жок экендигине көзүм жетти» деп, дагы бир топ ыйлап турду да, «Сайит калдын эки жакшы атын жоготконума үч күн болду. «Эки атым эки кыздын калыңына татый турган ат эле» деп, казыга салды. Жору жорунун тарпына айланабы!.. Өң жакшылар чогулуп, эки аттын куну үчүн Сайит калдын уулунун ордуна ининди жибер» дешип, инимди кече мандыкерге алып кетишти. Актыгымды айтып жалынган сөзүм эч киминин кулагына түшкөн жок. Катын-бала чырылдады, өзүм ыйладым... Бирок кайгыдан башка эчтеме табылган жок» деп, дагы ыйлады. Жоготкон аттарынын өңү-түсүн айта келсе жанагы эки ат. Ал эки атты жайлоодо Карим кайтарып жүргөн жылкыдан көргөндүгүм эсиме түштү. Аттарыңды мен таптым, сүйүнчүңдү бер десем, «оозуңа ширинпалек деп, атынан учуп түшө, колумду өпкүлөп, ыйлап жиберди. Дароо чапкылап келдик да баягы жигитти экөөлөп ура баштадык. «Айланайын акелер, менде күнөө жок. Жатарда үйдө отурсам, бул эки атты Сайит калдын уулу өзү жетелеп келди. Эмне кылам десем, «Отуз-Адырга алып барып бага бер, тилекти орундаткандан кийин өзүм барам; акыңа бир козу берем деген» деп жалынды. Карим эки атына кошуп жигитти айдап кетти, – деп Муслимахун бир аз ойлонуп турду да, – көрдүңөрбү, жүзү

каралар кандай жүзү каралык кылып жаткандыгын? Ошондуктан көк кашканы да Кайназар байдын өзү жок кылды го дейм? – деди.

– Ой, Кудай ай, адам баласынан абийир кеткен экен го! – деп, Анархан терең үшкүрүп койду.

– Көк кашка барбы? – деп, Тоту кирип келип отура кетти.

– Жок... Карап жүрүп акмак болдум...

– Алда күйүп кет ай, күйүп кеткир... Малыбыздын чолпону, жылкыбыздын камбар атасы эле. Кудай бар ай, кудай баргыр... Ичтен кан өтүп кетти го... Эми эмне кылайын?.. Алдырарда жаздырар деп, сенин көзүңдүн кашайып калганын карачы; кара санагандын карды тойбой жалгызынан ажырасын ай!.. – деп, Тоту каргап-шилеген бойдон кайта кетти.

«Жалгызынан ажырасын ай» деген сөздү укканда «мени каргабаганда кимди каргап жатат?» деген ой менен, Анархандын көзүнүн жашы жамгырдай төгүлдү...

– Атындай ат сатып бере турган малыбыз болсочу! – деп, Сакадай да ыйлай баштады...

Антип-минтип арадан эки күн өттү. Бирок күн деген гана аты болбосо, бул эки күндүн ичинде эки жылдык окуя болуп өттү.

«Эми инимди мандыкерден бошотуп келем го» деп барган Каримдин үмүтү ташка тийди. Ар кайсы жакшыларга арызданып эчтеме чыгара албай жүргөндө, инисин поездге салып алып кетиптир «Кудайдын буйругу ушул, Карим! Малымдын ыйыгы эле, бул эки ат менде калсын. Мандыкерге кетип жаткан жалгыз сенин иниц эмес. Бирок мага келген жаман аттысы: иним балаңын ордуна кетти деген гана сөз. Болбосо элдин көбү эч кимдин орду эмес эле өзү кетип жатат. Урушту чыгарган, мандыкер алган мен эмес... баарыга келген кырсык... Ошондой болсо да береги эки улактуу эчкини, бир козу менен моюнчаны алып тур. Иниц өзү келгенде башын

куттуктап бир ат мингизейин» деп, Сайит кал арамдык жумушун бүтүрдү. Карим канчалык далбас урса да эчтеме чыкпады.

Санам деген жесир кемпирдин үч уулу, эки кызы боло турган. Улуу уулу кырк жетиде эле, «жакшылардын жардамы» менен отузда болуп калыптыр. Эң кичи уулу он алтыга жаңы чыккан олбурлуу неме эле, жыйырма бирге чыгыптыр. Анын үстүнө жакшылардын жең учунан мүлтүндөтүп жегендери үчүн, үчөө тең кече мандикерге жөнөп кетти. Улуу кызы он төрттө боло турган эле, аны түндө Аалы деген бай токолдукка зордуктап ала качтырып кетиптир.

Курман кал чоңдордун сыйкын көрүп, «мени калтырбайт, ошондуктан бала-чакага бирдеме таап берип кетейин» деп, Сати деген байдын уулунун ордуна баруу үчүн өзүн өзү эки карага сатты. Бирок алда-жалда менен араң дегенде бир музоолу уй, эки торпок, бир жабагы, бир кулун жана бир жабагы үчүн эки аксак улакты араң алды. Калган беш карасын айылдагы тарп аңдыган жорулар, куркулдаган кузгундар: «тизгин боо; үзөңгү майлоо; эңкеден шыралга; ат оонаган жер; эт бузган тери; бычакка сайган этиң; устаранын кылоосу; жаңы атыңын жылоосу; атыңан түшкөн ичмегин, көчтөн түшкөн бишкегин; канжыгадан түшкөн жан аягың; элге берген бата аягың; жамандардын көз акысы; «жакшылардын» сөз акысы; тырмак алды; кесип салды; ишинин оңолууна; балдарыңдын бой тартып торолууна, уйкулугуң» деп, дагы капкайдагы оңбогон ырымдарын айтып отуруп жеп кетишти. «Кош байбиче! Кудай кут болсун десе кубарыңдын акысы жок. Мен үйдө турганда да мындан көп эчтеме таап бере албайм. Эл катары барайын, бактыга жараша жарк этип жакшылык болуп калса бир күнү келип калармын» деп, Курман кал кече кечинде мандикерге жөнөп кеткен.

Мындан алты жыл мурун бир жарым сом бересе болуп, Саали деген саркерден, Жакып койдун жарым этин

алып жеген экен. Бирок Жакып чогуу таап бере албай жүрүп, ушул күнгө келет. «Чынында мен жакын тууганы болсом, жумушун жасашып берип жүрсөм, анан жарым койдун этин доолайбы, кечип койгон чыгар» деп жүргөн. Бирок иш Жакып ойлогондой болуп чыккан жок. Саали Жакыпты казынын алдына айдап барып бир жарым сомун чатыштырып отуруп, Жакыптын мойнуна он беш кой кестирди. Бир катар жумуш кылып бергендиги үчүн Саали бир коюн кечти. «Калган он төрт койдун бүгүн таап бер, баламын ордуна киши жалдап жөнөтөм» деди. Ташты ташка урган менен таңдайга тамызууга суу чыгабы... Жакып алдастап ар кимге барса да эчтеме чыкпады. Акырында амалы кеткен Жакып Саалинин уулунун ордуна мандикерге кетти.

Береги Мамаш деген, Нарбү аттуу бир кыз, Жумаш аттуу бир бала багып жүрө турган. Жумаш быйыл он сегизде, Нарбү он үчтөн он төрткө жаңы чыккан, экөө тең жетим эле... Бирок Мамаштын бардык жумуштары экөөнүн мойнунда эле. Эбин тапкан Мамаш бир козу союп, экөөн эми менин уул-келиним болгула деп, мурдагы түнү нике кыйдырган. «Балам, сени бир акмак мандикерге жаздырып коюптур. Акимдин алдына чейин бардым, эч жакшылык болбоду... Туугандарга акыл салып ордуна киши жалдап жиберсемби десем, жалдаган малыңды энчисине коюп, Жумаштын өзүн эле жибер дешет» деп, таттуу тилге салып отуруп, Мамаш Жумашты кече күнү мандикерге жөнөткөн. Бирок Мамаш өз баласынын ордуна жөнөтүп жатканын Жумаш менен Нарбү билген жок. «Кош, жаным, ата, энеңе жакшы кара» деп, Жумаш кете берген. Бирок Мамаштын ал шерменделигинен бул шерменделигин кара!..

«Атакебай! Ушундай да жорук болобу? Эмне үчүн эки шордууну алдадың? Кечеги эле түнү бирөөгө нике окутуп, бүгүн башка бирөөгө нике жаңыртап дегениңиз кандай? Ушул да адамгерчиликке жатабы?» деп, Нарбүнүн

жалынып жалбарганына карабастан, катынынын агасына токолдукка Нарбүнү Мамаш бүгүн берип жиберди...

Тек бул сыяктуу шумдуктарды айтып түгөтүү кыйын...

Муслимахундун да айласы кетип, туурасы түгөндү. Анархан, Сакадай үчөөлөп амал таба алышпады. Качып кетүүнү ойлошту эле Кайназар аңдып качырбады.

«Сөздүн ачыгы жакшы эмеспи, Муслимахун байбача! Көк кашка чаап жүргөн ат эле. Өткөн жылы эки тогуз жана элүү койго Оро төбөлүк Ормон дегенге бербей койгомун. Мына аттын куну ушундай экенин билип кой. Катының, жеңең үчөөң өмүр бою үйүмдө кул болуп жүрсөңөр да Көк кашканын куну бүтпөйт. Бирок жамандыкка жакшылык деген. Сен жамандык кылып жоготуп жиберсең да мен жакшылык кылайын. Атымдын куну үчүн кичи баламдын ордуна мандикерге барып кел. Эртең кайтып келсең, же эки жылда кайтып келсең да аттын кунун кечтим. Жок, барбаймын десең эки тогуз менен элүү койду колума бүгүн сал, бир тогузуна башка бирөөнү жалдап жиберем. Барып катын-балаң менен кенеш!» деп, Кайназар кечээ эртең менен айткан.

Кечетен бери алачык ичи эчен ыйга толсо да Муслимахунду арачалап калар арга табылбады... Каадасынча Муслимахун Кайназарды жарып салууну да ойлоду. Бирок Анархан, Сакадай, Эркин – үчөөнү аяды... Миң кайтарып ойлонсо да мандикерге барып, мына бул доодон кутулуудан башка чара таппады.

Түш оогон кезде Кайназар дайындатып койгон «чобурун минип, Муслимахун Ошко карай жөнөп калды. Мандикерлерди жөнөтүп жаткан жерге Муслимахунду тапшырып, «Сатар Кайназар баласы мандикерге кетти» дегилип, справка алуу үчүн Кайназар да жөнөп калды.

– Кош, жеңе! Менде айта турган акыл барбы? Өз акылыңар өзүңөрдө, эптеп тиричилик кыла тургула. Кош, Сакиш! Тентиген кашкарлык дебей мени күт. Кош, жалгызымдын жалгызы – сен аман бол! – деп, артынан тут-

кактап ыйлап бара жаткан Эркинди Муслимахун түшө калып эки бетинен эки өптү да, атына минип артына карабай кете берди... Анын карааны уламдан улам алыстап бара жатат. Анархан менен Сакадай көз жаштарын көл кылып караанды акмалап баратат...

Анархан менен Сакадай өңдүү көз жаштарын көл кылган, Эркин өңдүү жездекелеп ыйлаган бала бул жерде гана эмес, мындайлар мындай-мындай миң жерде...

Карыптардын каңырыгынан түтөп чыккан буудан жаралгансып, Алай тоолорунун башын кара булут каптап, кайгыга баткан аксакал чалдан бетер, алда кайдан түнөрүп карагансыйт... Жер бети жансыздыкка айлангандай боз түшүп кубарат... Ар кайсы жерден куюн ойноп, боз топуракты асманга көтөрөт.

Кайназар атын коштоп, күүгүмдө келди. Муслимахундарды Анжиянга алып кеткенин укканда Анархандардын көз жаштары дагы төгүлдү...

– Сабир, о, Сабир! Бул атты минип бүгүндөн нары жылкыны сен кайтар. Акыңы кийин сүйлөшө жатарбыз! – деп, Кайназар туугандарынын бирин жылкыга аткарды да, өзү үйгө желөнүп отуруп, күлдү да терең ойго кетти...

Кайназар «жыгылган оогонго күлөт» болуп күлгөнү жок. Уулунун ордуна Муслимахунду жиберип жаны тынгандыгына кубанып күлдү; ал башына түшкөн кайгы жөнүндө ойлоп отурган жок, жылкы жуушата турган убакта, Тотунун бир тууганына мингизип, күйөөсүнө качырып жиберген Көк-Кашка күлүктү кайта кантип алдырып, Анархандарга эмне деп шылтоо табууну ойлоп отурду...

«Жөн учурда эмес, кубанып маңдай жарылып турган убакта тогуз токоч баабедин жасоого ун жок болсо, малдын өзү эмес жытын да билбесек, бир бутка чыкпаган талкан менен кантип, кайда барып күн көрөбүз?» деп Анархан терең ойго кетти. Калаган от үлүңдөп өчүп бара жатат. Сакадай да телмирип терең ойдо, Эркин төрдө малдаш урунуп отурат. Алачык ичи уламдан улам караңгы-

лоодо. Отургандардын кебетесин үйдүн ичиндеги көрүнүш менен салыштырганда, байыркы бир убакта таштан сомдоп үңкүр ичине коюп кеткен кемпир таш сыяктуу...

* * *

Муслимахун кеткенге бүгүн он беш күн болду. Айбаалыдай оор турмуш алдастатып келе жатат. «Сынган ыңырчакка чириген көк» деп, «сиз түтүн эсебиндесиз. Он сом рамат теңге түштү, үч күндөн калбай таап төлөнүз. Эки кап, бир аркан түштү эле, аны сиз үчүн өзүм берип коём» деп, кечээ кечинде старчы менен элүү башы келип кеткен. Анархан менен Сакадай үчүн кокуйдун үстүнө алат эми башталган...

Кеч курун турмуш жөнүндө акылдашып, Анархан менен Сакадай үй жанында отурду эле, Кайназар чапанын желбегей жамынып, үйүнүн чыгыш тарабындагы кичинекей дөбөгө барып отурду да, төмөн жактан келе жаткан кайырчыга карады.

Кайырчынын эттери кийиминен көрүнүп турат. Анын жашы алтымыштан небак ашкан, эки жагына эки баштык асынып, колуна керегенин саканагын таянган. Кайназардын иттери качырып сала берди эле Анархан ажыратып койду... Кайырчы Кайназардын үйүнүн алдына тура калды да:

– Кызыл өңгөч кекиртек,
Кыйла жерге секирет;
Үмүт кылып далбастап,
Омийин «ак» дедиртет!
Ак!..
Өлөйүн десем жан таттуу,
Кирейин десем жер катуу;
Курган жанды бапестеп,
Болор бекен жыргатуу?
Ак!..

Эки күндө кыдырдым
Ош менен Эски-Ноокатты;
Омийин ак дебесем
Ким берет мага оокатты?
Ак!..
Кабагын салган тоолорго
Карарып булут курчалды.
Карып калган чагымда,
Балам кетип мандикер,
Кабылдап жүрөк дарт чалды.
Ак!..
Там башына бергин деп,
Старчы салат алымды;
Бир алымын үч алып,
Он башы алды жанымды.
Ак!..

– Болду, дайны жок тантыба! Он башы менен старчылар ак падышанын амырын кылат да? Бар нары! – деп, Кайназар дөңдө отуруп бакылдап коё берди эле, шордуу кайырчы мүйүзгө чаптырган картаң өгүздөй башын чайкап, бери жакта отурган Анархандарды көздөй басты. Кайырчынын ыйлап келе жатканын көрүп боору ачыдыбы:

– Жеңе, бечарага бирдеме берейинби? – деди, Сакадай.

– Мейлиң садагаң! Бирок кайырчынын чекесин жылыткыдай эмнең бар дейсиң! – деп, Анархан акырын гана улутунуп койду.

Кайырчы эшиктин алдына келип туруп калды. Ада-тынча бирдеме айтайын деди эле, эмне үчүндүр көзүнүн жашын тыя албай, буулуккан үнүн ачалбай, буйдалып турганда, үйдөн Сакадай чыга калды. Кайырчы эптеп бирдеме дейин деди эле:

– Тим эле коюңуз, акебай, ырыңызды уктук. Биз деле сиз сыяктуу муңдууларданбыз! Колдо жок, болсо көп эле берсек болот эле, – деп, Сакадай жарым чыны талканды кайырчынын баштыгына салды.

Кайырчы жеңи менен жашын сүрттү да экөөнө алмак-салмак карап туруп:

– Ракмат силерге! Жабыр тарткан жарды, кордук көргөн шордуу болсоңор да тетиги сыяктуу мамыраган байдан көрө адамгерчиликтүү экенсиңер. Ушул адамгерчилигиңерден ажырабагыла. Мен да кайырчыга бирдеме берген адам элем. Жок жерден доо тартып азын оолак малдан ажырадым. Байбичем өткөн жылы каза тапкан, жалгыз балам мандикерге кетти. Каралашар эч кимим жок, кайыр сурап калдым. Ушунетип жан багып жазга жетсем дейм. Бирок мына бул шум заман тайган иттей такымдап, оозуңан суу өткөрбөй алкымдап турат! – деп бир аз ойлонуп тура калды да колун жайып, – Кудай алдыңарга аш кылсын, иши каранын үйү-мүлкүн таш кылсын. Мандикерге кеткендер жаркырап-жайнап аман келсин! Аллоакбар! – деп, бата кылды да кайырчы жөнөп кетти.

– Ой, бери кел! – деп, катынын чакыргансып, Кайназар Анарханды чакырып, колун булгап койду.

– Челектей болгон өлгүр... эми сиздин атыңызды өчүрүп «ой» дей баштаган экен го. Адал эмгегибиз урган накуста – деп, Сакадай жек көрүү менен Кайназарды күңкүлдөп тилдей баштады.

Ушул журтка жаңы конгон күнү «Кайназар байдан козу сойдуруп жейли» – деп, үч киши ээрчитип келип старчы конгон. Сөздөн сөз чыгып отуруп Кайназар бирдемени айтканда элдин бардыгы күлөт. «Чоң үйдөгү күлсө, кичи үйдөгү ырсаят» болуп, от карап отурган Анархан да күлүп коёт. «Анархан сени карап сенин сөзүңө күлдү, экөөң соо эмес болсоң керек» деп, Тоту Кайназар менен абдан урушкан. Акырында Кайназардан таяк жеп, Тоту тим болгон болучу. Кече күнү Кайназар дөңдө отурганда Анархан өзү басып барып, «Эркинди койчу кылып алыңыз, бизди ра-мат теңгеден куткарыңыз» деп сүйлөшкөн. Бирок «балаң жаш, көп койду кайтара албайт» деп, Кайназар Эркинди койчулукка албай койгон. «Жаныңа өзү барбадыбы. Ал

өлүгүндү көрөйүн жесир, сага тийгени жүрсө керек. Билемин, анын мөлтүрөгөн өңүнө сенин да жүрөгүң эрип жүрөт. Андай мөлтүрөгөн шерменделердин өлүк-тиригине отура каламын!» деп, түндө да Тоту Кайназар менен урушкан. Кайназар, канчалык чынын айтса да Тоту ишенген эмес. Акыры кара кабырга талаштыра эки муш жегенден кийин, Тоту тетири карап ыйлап жатып, уктап калган.

Мына бүгүн да чоң уруш чыгат. Кайназардын Анарханды чакырганын, Анархандын бара жатканын Тоту шыкаалап карап турат. Бирок Тотунун арам санап жүргөнүн Анархан билбей турган.

– Жамыш, мындай отур! – деп, өзүнүн шумдуктуу бир сырын жашырууга аракет кылгандай, Кайназар төмөн жакты карап калды.

«Өткөн күздөн бери Жамал деп жүрүп, бүгүн Жамыш деп эркелете калышы кандай? Же бир шумдук үчүн таман тузак тартып жатабы?» – деген ой менен, Анархандын көңүлү уйгу-туйгу.

– Жамыш, күйөөңөн кабар барбы?

– Көптөн бери кабар келе элек.

– Качантан бери?

– Ала шалбырттан бери.

– Ала шалбыртта аркадан ким келе калды эле?

– Оштук өзбек, Муслимахундун досу болсо керек.

– А-а, анда жөнү бар экен! – деп, комдонуп койду да Кайназар төмөнтөн чыгып келе жаткан аттууларга көз салды.

«Бул кандай суроо? Же мени дагы бир балакет чырмай баштаганбы?» деген ой көңүлүнө түшө калганда, Камилжандын зайыбы Саламатхандын кылыктары көз алдына элестеди.

– Күйөөм кыргыз дедиң беле?

– Ооба.

– Аты ким?

– Акылбек.

– Кайсы жерлик, кыргыздын кайсы уруусунан?

Уруу деген сөзгө Анархан мукактана түштү да.

– Уруусун деле жакшы билбейм... Ичкилик-кыпчактардан болсо керек.

– Туугандарыңын атактуусу ким экен?

– Билбейм. Өзүнүн ага тууганы жок.

– А-а-а-а... тексиз сагырлардын бири десеңчи... Дурус... дурус... Сен сыяктуу мөлтүрөгөн жарына бир чейрек чай таап бере албай жүргөн жамандар ошондой тексиздерден чыгат да. Ак, кызыталак жаман... ошондой жамандыгынан келе албай жүргөн экен да... Ту, эркек болуп туулбай калган кызыталак... Кара көз сулуу жарынын маңдайында бир чайнек чайды тың ичип отура албаган эркек эркекпи? Алда кокуй, Жамыш ай!.. Жаңылып жаман жерге түшүп калган экенсиң... Ошондой жамандарга кор болгон кайран жаның... Баса, өзүнүн төркүнүң ким?

Анархан эмне дээрин билбей аптыга түштү да, кимдир бирөөнүн айтканы эсине түшө калдыбы:

– Өзгөндүк, Теңизбай! – деп жиберди.

– Теңизбайдын ичинде кайсы атадан? Баймырзаданбы, Булаштанбы, Жалаңтөштөнбү же аркы Сары-Камыштык Сары уулуданбы?

– Аталарыбызды деле жакшы билбейм, кичинемде энем өлүп, эжем мени Кара-Таш тарапка алып кеткен экен.

– Кара-Ташта, кайсы жеринде эле эжең? Кабылан-Көл, Кызыл-Суудабы же берки Алтын-Супанын алдындагы Үңкүр, Тогуз-Булак, Коргондобу? Анда менин таяталарым бар эле.. Же Тойчу датка менен Соорон даткалардын айлында болдуңбу?

«Кармала турган жерге эми келдим» деп, жүрөгү болкулдоо менен унчукпай турду да:

– Тойчу датканын айылында болсо керек эле. Чыны эсимен чыгып калыптыр. Себеби эс тартарым менен эле эжем өлүп калды, анан мен ар кимдин колунда жүрүп ушул күйөөм менен кетип калдым.

– Сандалган жаман Ичкилик, Кара-Ташка кайдан барып сага урунуп жүрөт?

– Нике кайып да.

– Ырас... ырас... Бирок бирөө өлтүрүп койсо, кунубузду кууп ала турган эч кимибиз жок десеңчи?!

– Ошондой, – деп жиберди да, эмнегедир чочулагандай, – бергенге чыкпаса да алганга ар ким чыгат эмеспи... Кун кууп аларыбыз кантип жок болсун. Жакын тууганыбыз жок болгону менен жакшы санашкан досторубуз толуп жатат.

– Э-э-э, Жамыш!.. Билемин, жакшы санашкан достордун далайын көргөнмүн. Дос деген сөз – өч деген сөз... Доско берип турсаң жакшы, бербей калган күнү бергенин кайта доолайт. Доско ишенгенче доораныңды байлана жүр! – деп күлө, тартипсиз чыккан кара сакалынын арасын катыратып тырмап турду да, – кээ учурларда кай бир сөздү кашкарлыкча чалып сүйлөгөнүң кандай? – деп карап калды.

Анархандын жүрөгү оозуна тыгыла түштү. Бирок сездирбес үчүн терс карай берди да:

– Күйөө балам кашкарлык эмеспи, ошонун сөздөрү кулагыма сиңип калган чыгар.

– Ыктымал... ыктымал, – деп, айылга жакындап келе жаткан аттууларга карап алып, эмне үчүндүр шашкандай, – биздикине келе жаткан адамдар экен. Сага айтайын деген сөзүмдү да айттырбас болду... Мейли, эчтеме эмес, Жамыш! Сага айта турган сөзүмдүн башы мындан: кечтен бери менин оюма бир иш түшүп калды. Ошол ишти чынга айландыргым келет. Эчен түркүм ойлосо да бул ойдон кутула албай, капканга түшкөндөй болуп калдым. Ага сен деле каршы болбосоң дейм, Жамыш! Эгер менин акылыма көнө турган болсоң, оюңдагынын бардыгы орундалат. Аманат жанды жыргаткандын иши жыргаткан. Бир тексиз итти күтүп жүрүп алтын өмүрүңдү бекерге өткөрбө. Ойлон, Жамыш! Мына булар дагы ошол иш жөнүндө келе жатышса керек. Ойлон, эркем!.. Мен үй жакка барайын, – деди да, Кайназар, аттууларды утурулай басты.

Анархандын бүткөн бою дүрүлдөп, кулактары чуулдап, Кайназардын акыркы сөзүн укпай да калды...

– Салоомалейкум!

– Алекиме салам! Ой, тиги старчынын атын ал. Атты үйдөн обочорок байлагыла! – деп, Кайназар эмнегедир кубангандай жагалданууда.

– Бай, көрүнүшүң башкача го?

– Болсо болор! – ден Кайназар кортоңдоп жылмаганда, бардыгы каткырып калышты...

Мурун эчен келишсе да амандашпаган старчы менен элүү башылар, күбүрөшө күлө карашышып:

– Арбаңыз! – дешти.

– Бар болуңуз!? – деди да, Анархан кыя тартып үйүнө карата басты.

Эркинге шым согуп берүү үчүн төрдө жүн тытып отурган Сакадай Анархандын өңүн көрө коюп:

– Эмне болду, жеңе? – деп ыргып турду.

Анархан кирип келе босогону кармап, эрдин тиштеп бир аз тура калды да:

– Мындан көрө жашымда эмне өлүп калбадым экен? – деп, өңгөчүн бир-эки тартып алды да жыгылып кетти.

– Кагылайын, – жеңеке, эмне болду? – деп, Сакадай Анархандын башын желөдү. Ал бир топко чейин сүйлөй албай өпкөлөп турду да:

– Жеңең жерге кирсин... Жеңең жерге кирсе силердин бактыңар ачылат эле, – деп дагы өксөдү.

– Кагылайын жеңе, эмне болду? – деп, Сакадай да жашыңкырады.

– Менин элим, досум, бир тууганым, ата, энем Эркин экөөңсүң... Экөөң болбосоң дүнүйөгө бир күнү да жашагым келбейт. Бардык адамдан абийир кеткен. Жердин бетин бузукулардын сели каптаган... Адамгерчилик, ар-намыс кеткен. Уят жоголгон... Адилеттик... адилеттик алда качан жоголгон... Эмне үчүн мындай? Же менин маңдайыма ушундай шумдуктун бардыгы жазылганбы? – деди, Анархан.

Арадан бир аз убакыт өтү. Кайназардын сөзүнүн бардыгын Сакадайга айтып берди. От жагып, казан-аяк кармашымыш болуп отуруп сөздөрүн угуп келүүгө Сакадайды жиберди. Бирок Тоту сурданып, каарын төгө баштады:

– Эмки жаш келиндерден уят кеткен сайын заман бузулуп бара жатат. Биз булардай кезде эркектер отурган үйгө кирип келүү эмес, эркектердин төбөсү көрүнгөн жерде кирерге жер таппай калар элек. Чоочун эркек эмес, эрлерибиздин үстүнө кирүүдөн заарканар элек. Эмки келиндерден бет кетсе керек... Билбейм, эмне үчүн мындай экен?.. Жаштыгына мактанышабы же сулуулугуна мас болуп жүрүшөбү? Уят-суятты ойлобой, эркектерди сүзө качырып киришчү болду, – деп, дагы капкайдагы сөздөр менен Тоту Сакадайды капьялап, каарый баштады. Сакадай бардыгына түшүндү. Бирок кайра чыгып кетүү кыйын болду. Эшикке чейин эки кадам болсо Сакадайга эки күнчүлүк жолдой сезилди.

– Байбиче, чактап сүйлөнүз, үйдө меймандар отурат! – деди, Кайназар!

– Билебиз, эт жүрөгүңүздүн эзилип; кулундай туйлап тургандыгын... Балким каш серпип, көз кысып чакырып да койгон чыгар! Жолуңуздан калбаңыз! Коончуга бочоктун зарылчылыгы жок! – деп, Тоту мурду жырылган жылбик кызыл уйдай эңиреңдей баштады.

Отургандар Тотунун сөзүнө берилип калгандыктан, Сакадайдын качан чыгып кеткенин сезишпей да калышты. Кайназар катынына карап алайса да унчуккан жок.

– Коопкерчилик убагы өтүп кетти эле го!.. – деп элүү башы Тотуга карады да, Кайназарга күлүмсүрөдү.

– Акеңиздин коопкерчилиги убакка карабайт. Жашы элүүдөн ашса да чарбагы гүлдөп, булбулу сайрап, таажы гүлдөрү ачылып, жүгөрүсү бала кучактап, жүзүмү шактан түшүп, коону жөөктүн кырында турат. Биз болсок эмне, жашпыз деп ойлосо да мазабыз эшек базардай, баабыз камектей болуп калды... Караңызчы акеңиздин демиси зи-

релүү нан бышырып, көңүлү Ташкендин балаханасында желпитип отурат, – деп, Тоту үстөкө-босток соктуруп өтгү.

Тотунун жашы отуз беште, чоң байбичеси кышында өлгөн. Учук оорулуу болгондуктан Тоту арык. Бирок арыктыгын билгизбес үчүн жана Кайназарга жапжаш болуп көрүнүүгө аракет кылып, дайыма тишине тиш кал салып, өңүнө кызыл, кашына осмо сүртүп, жаш келиндерче жүрө турган.

Эл бар жерде ээлигип кете турган Тотунун мүнөзүн жактырбагандыктан, старчынын ачуусу келе түштү; ал тамагын жасап, какырынып, муруттарын эки жакка сылап койду да:

– Кайназар байдын жашы элүүдөн өтүп кетсе да, биз үчүн жаш жигит сыяктуу көрүнөт. «Бөрү арыгын билгизбей сырткы жүнүн үрпөйтөт» деген. Кайназар байды карысынтып өзүңүздүн жаштыгыңыз менен жапма сала бербейсиз. «Эшек мингендин эки буту тынбайт, эки катын алгандын кулагы тынбайт» деген макал менен, Кайназар байды коркуткуңуз келсе керек. Аныңыз болбогон амал. «Кудай кулум десе, Мухаммед дың дебейт». Эгер эл макул таап турса сиз кайда барасыз? Же «тай туйлап такка чыгат бекен?»

– Мына ушундай десең! – деп, Кайназар короздонуп, төбөсү көккө жеткендей боло түштү.

– «Катын каяша кылбайт, каяша кылса да болушууга жараша кылбайт» деген, сиз каяша кылганыңыз менен биз жөн көрбөй койсок баркыңыз кетип калат. «Ханы көптүн сарайы көп», сиз андай кылбаңыз, байбиче... Мени байбиче дейт деп жаштыгыңызга жан талашып ачууланбаңыз. Кайназар бай бизден улуу болгондон кийин, сизди сыйлап байбиче дейбиз да? – дегенде, отургандардын бир катары бырс этип күлүшө орундарынан козголуп коюшту.

– Катын кыркка чыкты – карыды да! – деди, Кайназар.

– Дарт, өлүп кеткир! – деп, Тоту алая карады.

– Кокуй, кокуй, койдум... Биздин Тоту быйыл он жетиден он сегизге жаңы чыгат! – деп, Кайназар какшыктаганда, отургандар дуу күлүп жибершти.

– Адамга чычалак жарашпайт, атка жаталак жарашпайт. Миң күнү чычалаганыңыз менен чыгар пайда көрүнбөйт. «Кечмеликти кечпейлик, досум, кечмеликти кечкен соң, досум, кетишелиби, кетишпейлиби дешпейлик, досум» дептир. Анын сыңары, Кайназар байдын оозунан чыкпаса болот эле да, биз макул дебесек болот эле. «Коонду кеспе, кескенден кийин жейлиби, жебейлиби дешпе». Эми айтканыбызды кайта жанып отурсак ал уул балалык эмес, ажик кызга жатат. «Буудай сепсең бузуп арпа айдаба». Биз макул болуп калган ишке сиз тыралабаңыз. «Уйга ком, төөгө чом»... «Ар кимдин өз жүгү өзүнө чак», жеңе! «Жаан каарына алса тамары тамчы, катын каарына алса табары камчы». Сизди биз адам экен деп келип, акыл салып, уруксат сурап отургандан кийин, макул, кайним, сенин шагың сынганча азгырган азезилдин моюну сынсын деп койбойсузбу, – деп, Азимбай старшы каарданган түрдө карады.

– Аның рас, кайним! Эгер баарыңар бир ооз болуп, ала турган катыныңар менен сөзүңөр бүтүп калган болсо, мени сабап, баса көктөсөңөр да аласыңар... Ырас, эки эмес, андан көп аял алгандар да бар... Бирөө баласыздыктан, бирөө бүлөсүнүн аздыгынан, бирөө байбичеси карып калгандыктан, дагы бирөө байлыгы менен даңкына чиренгендиктен сөөлөт үчүн, же бирөөнүн сулуулугуна кызыккандыгы үчүн, бирөө мурунку зайыбын жамансынтып чангандыктан дагы... дагы... ушул сыяктуу себептер менен жаш жана жаңы катын алгысы келет. Ээгинен жөлөткөн кары болсо да эркектер жаш кызды эңсейт. Өңүнөн адамдын жүрөгү түшөрлүк болсо да сулууну алууга умтулат, мурду уйдукундай болсо да гүлдүн тазасын жыттагысы келет. Өңү кулаалы болсо да алда кимдин ак кептерин алып, маңдайына кармаган шамын өчүрүп, бакчадагы гүлдөрүн кыйраткысы келет. Кана, айткылачы, мунун себеби кайсы? Бирөөнүн убалсообунан коркобу, Кайназар? – деп, Тоту ачуусуна чыдабагандай калтырап, өңү кумсарып турду.

– «Жакшы мал жатка кетпесин, айылда болсун, өлсө сорпосуна айылдагылар тойсун»... Мал-сал, бала-чака менен алышып жүрүүнү сиз кааласаңыз да мен каалабаймын. Сыртка чыгып, аш-тойго барып, үйгө кирип байбиче болуп, төрдө отурууңузду жакшы көрөм. Мына ошондуктан Жамалды Кайназар акеме алып берем, – деп Азимбай старшы мурункудан да көтөрүлө бажандады.

– Жамалдын эринин убал-сообу болобу?

– Эй, жеңе ай!.. «Жаманга эш тарткыча камчы менен беш тарт»... Бир катынды багалбай жүргөн жаманга Жамал сыяктуу жанды телмиртип коюуга болобу? Ошол катын-баласынын убалынан коркпогон иттин убалы болобу?.. Андай жаманды сызга отургузуп, Жамалдын багын ачсак, ал убал эмес – сооп!..

– «Кирпи баласын жумшагым» дейт. Жаман да болсо эрин оозунан түшүрбөй жүрөт ко?..

– «Жери жаман жерин мактайт, теги жаман эрин мактайт». Менин эрим жаман деген катынды көрүп же кулагыңыз укканбы? Коркокту баатырым, кашкулакты – жолборсум, жаманды – султаным, сараңды – мартым, түнттү – шайырым деп өлгөндө кошок кошуу катындардын адагы. Өзөлөнүп өңгөчүн тартып, тамтайып кой кайтарып жүргөн жаман эрин «падышам» деп кошуп мактайт. «Калпты чындай, аксакты тыңдай» кылып айтуу өнөкөтүңөр, жеңе! «Таш түшкөн жеринде оор» деп, жаман да болсо катындар ошол эри менен жан сактагылары келет. «Эр айласы бир, катындыкы миң», кайсы катын кайсы амал менен жүргөнүн текшерүүгө жетимиш эрдин жашы жетеби? Мисалга Жоробайдын келинин карачы!.. Жесир калганында Жоробайга алып берели, тий десем, «Он алтыда жашым туруп, алтымыштагы акеме кантип тием, тийбейм... өлсөм өлүгүм да чалга жакын жаталбайт, чалга тийгиче ычкырыма муунуп өлөм» деп асман бою түйүлгөн... «Аке-уке» сөзгө көнбөгөн соң, кабыргага бир тээп, капча көтөрүп кирип, карыга никесин окутуп, катындарга айтып, Жоро-

байдын төшөгүнө жаткыртып койдум эле, эми кантип отурат? «Балакетиңи алайын, чалым! Сен өлгөнчө мен өлөйүн; сенин башың ооруганча жигиттердин жаны чыгып кетсин» деп жалынып, сакалынан сылап, бетинен өөп отурбайбы! – деди эле старшы, отургандар дуу күлүп жиберешти...

Өңгөчө Кайназар абдан кубанды, ал күлгөндө бишкек салып акырын бышкан чаначтай бүлкүлдөдү.

– Ал жесирлеш экен деп коёлу, эми Жамалда кандай акыңар бар? Атам тааныбаган бирөөнүн катыны го?

– Кайта ошондой жарыбаган селсаяктардын катыны ыкка бат көнүп, тез ымкыроондошот... Эже деп сизди сыйлап, ананайын чалым деп, Кайназар байдын сакалынын алдынан өөп отурганда, ич күүдүлүк кылып тытышып, көйнөгүндү тытпасаң болгону, – дегенде, отургандар дуу күлө кыраан-каткы болушту. Ачуусу келсе да чочулап, сырын алда кимден жашыргандай, Тоту тишин тишине, эрдин эрдине басып, таноолорун кыпчылтып, каны ичине тартылып отурду.

– Аселден таттуу, каухардан кымбат жообуңузду күтүп отурабыз, жеңе! Дүмбүл деп отко салып, сүрөт экен деп ыргытпаңыз. «Жамандын өзү тартуу, жакшынын сөзү тартуу»... Баарыбыз алдыңыздан өтүп отургандан кийин, жок деп айтууңуз беймазалык болот. «Эшегине жараша чому, төөсүнө жараша кому», деп, сиздин кадырыңызга жараша биз келип отурганды өзүңүз ойлоп көрүңүзчү!.. Эгер сизди кадырлабасак эч кандай акыл салбай өз билгенибизди кылат элек го?.. Ачык айтып, ак сүйлөңүз!.. Жамалды чакырып никесин окутуп коёлу... Жамал ыкка көнгөндөн кийин кайын сиңдисинин да олуттуу ордун табам. Тамтайып мандикерге кеткен кашкарлык, кыргыздын кызынан айлансын! – деп, эмнегедир жүрөгү зырып эткендей ийини менен дем алып, акырын гана улутунуп койду, Азимбай старшы.

– Жеңемин макул дегени ушул да! – деп, отургандардын бири старшыга карады.

Тоту катып калган сыяктуу кумсарып отурат.

– Андай болсо, элүү башы, сен өзүң барып, Жамалдын ал-жайын сурап, акырын бери ээрчитип кел! – деди, старшы.

Анарханга рамат теңге салып отуруунун себеби, эптеп анын айласын кетирип, Кайназарга алып берип, Сакадайды өзү алуунун бир амалы эле... Бул амалды старшы мурдаагы күндөн бери тапкан.

Анархандын келишин ашыгыш менен күткөндөй бардыгы тышка карап, кулагын түрүшөт... Жарк этип жаңы келин качан кирип келер экен дегендей, кээ бирөөлөрү эшиктен көзүн албайт. Анархандын келишин чыдамсыздык менен күткөн сайын, үйдүн ичин алда кандай тынчтык бийлеп баратат...

Тыштан энтөндөп кирип келген элүү башыга карап:

– Келе жатабы? – деди, старшы.

– Жок, жаман алачыгынын тутуусунан башка эчтемеси жок.

– Кантип? Жана жатышпадыбы эле?

– Кайдан билейин, эмерегин көтөрүп алып качышса керек! – деди, элүү башы.

Отургандар эч нерсеге түшүнө албай бирин-бири карашты.

Өчкөн чырагына май таамп кайра күйгөндөй, Тоту бир аз күлүмсүрөй түштү да:

– Алда кайним ай, атыңы бош байладың беле? Дурус-тап карагылачы, балким, Кай-назардын оолусунда жүргөндүр! – деп старшыны капыялай какшыгын соктуруп өттү.

– Ошону таап, таманын тилип туз салып, жалынтып отуруп Кайназарга никесин кыйбасам, Азымбай старшы деген атым өчсүн! – деп старшы тышка карай жүгүрдү.

«Тегирмендин барасы жүгүрсө, ташы талкаланууга макул» деп, старшы каарданып атка мингенде, он башы, элүү башылардын этеги ээрге тиеби? Караңгыда калдас-

ташып туш-тушка чапкылашып, Анарханды издеп бара жатышты...

АЖАЛ МЕНЕН АЛЫШКАНДАР

«...Ушунчалык адам качты; кийгени боз сукно бешмант, шым, баштарында малакай, буттарында сокмо чокой же солдат батинкелери бар. Колдорунда граждандык кылмыш менен мойнуна кесилген айыбынан кутулду, ошондуктан жерине кайтып бара жатат деген күбөлүк кагаздары бар. Ал кагаздардын номери жана көрсөтүлгөн айы түрдүүчө... Ошондуктан кандай гана адам болбосун, анын документтери текшерилсин, эгерде шектүү адам болсо дароо камакка алынсын» деп жазылган шашылыш түрдөгү жашырын буйрук, темир жол станцияларынын начальниктерине, андагы полиция башчыларына, старшиналарга, Каныбектер качкандан үч күндөн кийин эле таралган. Каныбектер бул буйрукту билип калышып, мурункудай чогуу жүрбөй алды-алдынан тарап бөлүнүшкөн. Поездге билет алууда, поездде бара жатканда документ текшерүү иши такык болгондуктан, Каныбектер түрдүү көрүнүштөгү адамдар болуп, кыштакма-кыштак, элден-элге аяндап жүрүп отурушкан. Бирок топтошуп жүрбөстөн, өткөн-кеткендерден түрдүүчө шылтоолор менен улам бара турган жерин сурап алып, бириндеп жүрүп отурушкан. Жан багуу кыйын болгондуктан ар кими ар түрдүү кесипте.

Михаилди карама сокур өңдөнтүп Ирина жетелеп, ыгы келген үйлөрдөн бирдеме сурап алган болуп жүрүп отурат. Капитан болсо күндө алга кетет, эл арасындагы кабарды, барып коно турган жерди, андагы эл башкаруучуларды байкаштырат. Эрнс менен Алексеев майда-чуйда саткан кызыл кулак; Каныбек ак урган дубана; Давиденко болсо сакалын кырктырып, мурутун серптирип, жыйырма тыйынга сатып алган аса таягын колуна кармап, Каныбекти ээрчиген.

Темир жол бойлоп кетүү коркунучтуу болгондуктан, Каныбектер темир жолдун түштүк тарабындагы казак айылдарын жана талааларын аралап жүрүп отурушкан. Иреттүү тамак жок жана өздөрүнүн саламаттыктары начар болгондуктан жан үрөп катуу жол жүрө алышпай эки ай дегенде эптеп араң Акмолодон өтүштү. Бирок тайкы таалайды талыкпаган кырсык дагы тороду...

Акмолодон өтүп, күүгүм ченде эки үйгө кез келишти. Караган аралаган жазгы тайлактай самтыраган адамдарды көргөндө, кемеге жанында отурган эки аялдын жүрөктөрү ооздоруна тыгылды, чочулашып кемеге жанынан туруп үйлөрүнө карата басышты. Алардын чочулаганын сезип, Капитан Каныбекти түртүп койдү.

– Саламатсыздарбы, жеңелер! Чочубаңыздар, биз мусапыр, эч кимге зыяныбыз жок! – деди да, Каныбек аялдарга жакын басып келип, ырайымдуу мүнөз менен күлүмсүрөп, тура калды. Корккон эмелерди ого бетер коркутпайлы дегенсип, беркилер окчунураак токтоп калышты. Алар ким экен деп үйдөн бирөө сурап же чыга калган жок. Чуу салып жүрүүчү балдар да көрүнбөйт. Эки үйдүн аралыгында кепшеп, үч улактуу эчки жатат. Башка топураган мал эмес, качандыр мал түнөгөн коронун белгиси да көрүнбөйт. Эки жакты айландырып эмне карайсыңар, биздин маңдайга жазган шыбага, көрүнгөн турпат ушул дегенсип, тутууларын самтыратып эки кара үй турат. Айланада көрүнгөн тоо, күрүлдөгөн суу билинбейт. Дүмпүлдөк ойногондорду чүмкөгөнсүп, уламдан улам караңгылык кең кучагын жайып келет. Кимдиндир келечек тагдырына күбө болгонсуп, түштүктөгү сары жылдыз жымындайт.

Эки аял бирин бири карап алышты да:

– Кимсиң, кайдан келесиңер? – дешти.

– Кайырчыны кайдан келесиң деб, дубананы кимсиң деб, жеңелер! Ар кимибиз ар жерден кошулган мусапыр-жолоочу болобуз. Бизде коюн толгон акча же жүрөк тол-

гон жамандык жок. Жалгыз тилегибиз Мекеге барып намаз окуп, Мединаны көрүп кайтуу. Бирөөгө жамандык кылуу эмес, жаман сөз айтуу биздин колдон келбейт. Сиздер да мусулман экенсиздер... караңгы түшүп бара жаткандыктан, үйүңүздүн жанын паана кылып, тамак бышырып ичип кетели деп бурулдук. Жаман көрбөсөңүздөр казан же чоң чайнек бериңиздер, ушул кемегеге чай кайнатып ичип алалы, – деди Каныбек.

Эки аял таң калып, жатыркагандай көпкө карашты. Бирок караңгы болгондуктан тиги тургандарды ажырата алышпады. Аялдар идиш беребиз же бербейбиз деп айтышпастан үйгө кирип кетишти. Түшүнбөдүк дегеншип беркилер бирин бири карашты.

Бир аздан кийин бир аял казан көтөрүп келип кемегеге асып, экинчиси бир чака суу жана бир аяк, бир чыныны кемегенин жанына койду.

– Мына, кайнатып ишиндер! – деди, бирөө.

– Теңир жалгасын! – деди Каныбек.

Давиденко казанга суу куюп, отту тутандырды.

«Биздин орус экенибизди билсе, түшүнбөгөн аялдардын көңүлүнө кир кетип жүрбөсүн», – дешип, Каныбек менен Давиденкодон бөлөктөрү кемегеден окчун барып отурушту. Анда-санда жалбырттаган куурайдын жалынынан чочулагансып, Михаил тетири карап жатат. Михаилдин бөйрөгүнө башын коюп, Ирина жатты. Үч күндөн бери ооруп келе жаткан Капитан оорусунун катуулаганын билдирбегенсип, четирээкте акырын онтоп жатат. Кандайчадыр терең кыял дарыясына баткансып, Алексеев тизесин кучактап отурат. Эрс эки колун бооруна алып нары-бери басат.

– Мынауың ким? – деди, эки аялдын бири Давиденко-ну көрсөтө.

– Давид афанди дегенибиз ушул. Өзү мусулман лөлүсүнөн, Азырети Айып мазарына мындан мурун үч жолу барып келген. Мекеге да бизди ушул ээрчитип бара жатат! – деди, Каныбек. Чынында өчүп жанган оттун жарыгы менен Да-

виденконун өңү, жаман селдесинин этегинен чыгып турган кара күрөң чачы, анын өңүн лөлү сыяктантып турду эле.

Аялдардын окчундап отурушунан, алардын чочулап отургандыгын жана батынып сүйлөшпөй отурганын сездиди да, «биринчиден жакындашып таанышайын, экинчиден сүт-мүт сурап алайын» деген ой менен, Семейлик бир казактан сатып алган домбырасын белинен чечип алды да, Каныбек кулагын толгой баштады. Кылдары эскирип, үстүңкү кылы түйүндүү болуп калгандыктан, домбыранын үнү анчалык жакшы чыкпады.

– Биздин казактын домбырасы гой?

– Ие...

– Өзү казаккой дейм?

– Кайдан, – дешип, эки аял өз ара шыбыраша калды.

Каныбек домбырасын күүлөп, кандайчадыр бир шыйкырдуу адамча көзүн сүзүп, башын ийкеп турду да:

– Ла-хи-лаха-иллалда,

Мухаммедерасуллала!

Махшар майдан болсо да

Ниетим менин бузулба! –

деп, комузун черте бир эки жолу башын чулгуп-чулгуп алды.

– Мусулманы мусулман ак.

– Ие, онда дау жок.

– Тили калай?

– Балким дин иелериниң тили, осындай болатын шыгар. Алпысбай молда куран окуганда данемесин түсүнбей, тек аузыңды ашып отура бересиң. Мынаның айтканы түсиникти гой? – дешип, эки аял дагы шыбыраша түштү.

«Булар түшүнүктүүсүн жакшы көрөт окшойт» деген ой көңүлүнө кылт эте түшкөндө, Каныбектин жүнү ката калды да:

– Биз бир карып мусапыр,

Бата турган пана жок;

Ажы болуп кайтуудан

- Башка бизде санаа жок...
Биз силерге бир тууган –
Дин мусулман баласы;
Сөздү талдап түшүнөт,
Адамдардын даанасы...
– Дурус ак сөз! – деп, эки аялдын бири коштоп койду.
– Кайда болсо ачылбайт,
Карыптардын көңүлү;
Зар-кайгыга чөмүлүп
Өтүп барат өмүрү...
– Өтириги жок, айналайын! – деп, аркы четтеги жа-
шабыраак калган аял берилеп келип отура кетти.
– Байлар жумшап түтүнгө,
Багын басты кедейдин.
Болуш, бийлер топ кылып,
Эсеби жок жегендин.
Арыз болсо кедейлер,
Сөзү өтпөйт тыйынга,
Жакшылардын тобу деп,
Жолотушпайт жыйынга;
Адам болуп кем турсаң,
Карып жанга кыйын да...
Жардам кыл деп жалынып,
Башыңы сатсаң байларга,
Жылдык акың тең келбейт
Өлөсөлүү бир тайга!..
– Оны да берсе десейши, тек бермей коятын сум бай-
лар баргой, калкам! – деп, наркы аял да бериледи.
– Кайда болсо карыштын,
Тери кетет талаага;
Каяша кылып урушса,
Калат тогуз жалаага.
Полицеге айдатып
Калтырат шумдук балаага!..

– Онысы ырас; жалмауыздар не кылмайды дейсиң,
калкам! – деп, эмне үчүндүр берки аял ыйлай баштады...

– Кайда болсо карыптын
Маңдайында калың шор;
Жолун тороп бастырбайт,
Болуш, бийлер казган ор...
Карыштарды мөгдөткөн
Бул замана шум заман:
Муңдан булут жасаткан,
Капкараңгы түн заман...
Адам туруп мал өңдүү
Кетесиң басып айдаса;
Сүйүнөсүң «тобо» деп,
Жаныңды сууруп албаса...
Падыша, бай, манаптар,
Эзди го элди ар кандай;
Мамиле кылат кедейге
Кол менен жасап алгандай,
Кың десең ыргыйт алтын баш,
Камандар камыш чалгандай;
Жүрөбүз көнүп кордукка,
Башка Кудай салгандай?
Падыша, байдын сөзүнө
Кимдер жүрөт алданбай?
Үшкүрсөң чыгат көк түтүн,
Өрт алып ичиң жангандай!..
Чалгыны сынса канаттын
Өсүп кайта уланчу!
Ыйлаба, жеңе, ыйлаба,
Кайгынын болот кубанчы!..
Эркиндик келет жаркырап,
Чыгыштан таң сүргөндөй!
Жер бети көктөп кулпунат,
Сүйгөнүң карап күлгөндөй!
Таазим кылат түркүм гүл,
Келгенин бакты билгендей –

Жаркылдап, жеңе, турарбыз,
Алтын нур жерге тийгендей!..
Ээси бизбиз, жеңеке,
Болочок алтын сарайдын!..
Эркеси бизбиз, жеңелер,
Эртеңки жыргал таалайдын! –

деп, Каныбек домбырасын быягына алып койду да кайнап жаткан казанга карады.

– Ракмет, айналайын! Кудай өзү жарылкап, өмүринди узун кыб, ажилигиңе жеткирсин! – деп, берки четте турган аял жеңи менен жашын сүрттү да, – не эл боласың? – деди.

– Кыргызмын!

– Ойбай, өзимиздин осы жерлик кыргызба? – деди, аркы жашыраагы.

«Ушул жерлик же Алайлык кыргыз болом десем кокус чалынып каламбы» деген ой көңүлүнө тык эте түшкөндүктөн:

– Жок, мен Семейлик кыргыз болом, – деди.

– Со жакта да кыргыз барма?

– Көп эмес... Бул жерде көп чыгар кыргыздар?

– Көп деп айтууга болады. Мынау менин сиңлим болады, куети кыргыз. Жеңең болады.

– Койсаңшы, балким кайнага болатын жайы бар шыгар...

– Апырым ауу десей, ойламастан соктуруп калуымды кара... Нешедесиң куда, кыргыз болгасын куда боласың гой!..

– Ооба, куда болбогондочу! – деп, кыргыз деген сөздү укканда кандайчадыр эт жүрөгү элжиреп кубангандай, Каныбек күлүмсүрөп карап турду да, – менин жашым отуз алтыда, – деди.

– Ойбай, мане кайның деген сөздү Кудай аузума сала бергендей ак айтыпбын гой! – деп, сөзү туура чыгып калганга кубангандай күлүндөп, аркы аялга карады да, – калкам, Күланда! Сүтиң канша? Кайниңе сүтиңнен бер, шай-

ларына катыктап ишсин!.. Ойбай, мен өзүм да барайыншы, – деп, Куланданын артынан үйгө кирип кетти.

– Жарайсың Каныбегим! – деп, абдан ыраазы болгонун билдиргендей, Михаил анын колун кыса кармап, – жарайсың! Эмне деп ырдаган сөздөрүңө түшүнбөсөм да, эмне жөнүндө ырдаганыңды, аялдар эмнеге ыйлаганын түшүндүм. Муңдуу аялдар сенин ырыңа толук кошулду. Бирок бул аялдар болочок жыргал замандын качан, кантип, ким тарабынан болорун билбейт.

Сүт берсе кошуп ичели деген үмүт менен чайларын ичпей бир топ отурушту. Бирок аялдар сүт берген жок, бербейбиз деп да айткан жок. Үйүнө от жагып өздөрүнчө тамак жасап жаткан сыяктуу.

– Ну, карап отурабызбы? Келгиле, чайды иче берели, сүт берсе жерге төгүп салбаспыз, – деп, Давиденко кружкаларга чайдан куюп берип, өзү каткан нандан чылап жей баштады.

– Мен жаман болуп турам. Балким... – деди, Капитан онтоп.

Дагы бир сөз айтабы деп беркилер үмүт кылса да эчтеме деген жок. Чайдан суутуп бир кружка ичти... Барган сайын эти от менен жалын болуп, онтогону күчөй баштады.

Асман ачык, ай жок. Чыгыш-түндүктөн батыш-түштүккө карай Сибирдин муздак жели жүрүп отургандарды чыйрыктыра баштады. Алда кайдан азынаган жылкынын, үргөн иттин үнү угулат.

Михаилдер чайын ичкен болуп, бирине бири жазданып жатышты.

– А, кайним! Жатып алдыңдарма?

– Анан эмне кылабыз?

– Капа болмай, тур, кайним! Жардының колы – аурының колы... көңили мен жетпегенге жетсе да, өз колы өзинин аузына жетпейди экен. Кыргыз эмес басканын бейшарасына бирдеме бергиң келеди. Бирок колдан келмейди. Сондай болса да азыраак тары гөже жасап келип

эм, жолдастарыңды оятып иш! – деп, кичирээк казанга сүт куюп жасаган таруу жарманы буулантып көтөрүп келип Каныбектин жанына койду, Күланда.

– Ракмат жеңе! Эчтеме бербесе да жакшылап жай айтуу, байлардын акырая карап туруп энчи бөлүп бергенинен артык! – деп, Каныбек жолдошторун ойготту.

Сүтүн көбүрөөк кылып жасагандыктан, таруу жарманын даамы алда кандай ширин болуп сезилди. Эки аялдын достук мамилесине абдан ыраазы болушту.

Ашып кеткен дүнүйөсү жок болгондуктан төшөк салып бере алышпады. «Топурактың үстүнө жатпандар» деп, эски шырдагын беришти... Ал-жай сурашып Каныбек бир аз сүйлөшүп отуруп анан жатты. Чарчап жүргөн эмелер бир уктап таң атырышты.

Адаттарыпча эрте туруп жүрмөк болушту. Бирок Капитандын алы абдан начар. Аяңдап басуу эмес, башын жогору көтөрүүгө жарабай калыптыр. Ооруган жери жок, билинер-билинбес чыйрыкканын айтат. Эти жалындап, беттери албырып, көздөрү кылгырган. Баланчадай оору экен деп эч ким айталбайт, жакында же узакта айыгарына кепил жок, мингизип кетер ат, салып кетер араба дайынсыз. Бардыгынын айласы куруду. Аксактын сабырына карап жатууга мүмкүндүктөрү жок, амалдары кетишти.

– Мени күтпөгүлө! Мүмкүн болсо бирөөң калып бешалты күнү карашкыла, болбосо баарың кете бергиле. Мүмкүндүгүңөр жок, ачкадан өлөсүңөр же колго түшөсүңөр! – деди, Капитан...

– Мен калайын! – деди, Ирина.

Давиденко, Эрнс, Алексеевдер да калууга көңүлдөнгөндөрүн билдиришти.

– Жок... Силердин калууңардын ылайыгы жок. Силер калсаңар мында бул элге батымыңар жана бирдеме сурап алууңар жаман болот. Ошондуктан мен калайын. Ак урсам да эптеп бирдеме таап берип турамын! – деди Каныбек.

Акылдаша келгенде Каныбектин сөзүн жөн табышты. Убадалуу сөздөрдү сүйлөшүп, тилектеш достор эки бөлүнүштү... «Бул экөөнүн көргөн күнү эмне болор экен?» деген суроолуу ойду улам кайталашып, кез кезде артына кылчайып карашып, бешөө кетип бара жатышты...

Маржандын күйөөсү Малтабар, Достай деген старчынын жылкысын кайтарып жүрүп бир атын жоготуп коёт. Достай жоголгон атына тогоруп, Малтабардын эки жылдык акысын бербейт. Жаны күйгөн Малтабар уруша кетип, Достай старчынын бетин айра чабат. Дал ошол учурда Алдаберди болушунун урядниги Лисицин кез боло калып, Малтабарды, «бунтар, бандит» деп протокол жазып судга берет. Суд Малтабарды Сибирге сүргүнгө жиберет. Малтабарга байланыштырып жүрүп, Достай Күланданын күйөөсү Аргынбайды мандыкерге жиберет.

Каныбек Күланда менен Маржандын бул сырларын угуп, өзүнүн сырын баштан аяк жашырбай айтып берген. «Ойбай, калкам, Күланда! Мынау кайныңдын көрмегени калмаптыгой. Муның көргөн корлугу биздикинен анау курлым экен. Карга карганын көзүн ояма! Бешараларга райым кылайык. Осыларга жаксылык кылсак бизге да жаксылык болар!» деп, Маржан үйүн Каныбек менен Капитанга берип, өзү Күланданын үйүнө кирген.

Ачкадан өлбөө үчүн Каныбек ар кайда чуркап, ар кимден ак уруп кайыр сурап, Капитанды бага баштады. Кайыр суроодон чекеси жылыбагандыктан ар жерден жумуш издеп иштей баштаган. Бирок Капитандын оорусу жөнүкпөдү. Алды менен бир жарым ай чамасында жакшы болуп, телчиген тайлактай тамтаңдап жүрө баштаганда кайтоолдоп жыгылган. Керектүү дары табылбады. Табыпка салуудан чочушту. Анын үстүнө иреттеп берип туруу үчүн тамактын ыгы болбоду.

Сайгактаган уйлар эшигинен кирсе төрүнөн өтө каччудай болгон жаман үйлөрдүн байымы жок болгондуктан, эки үйдүн тутуусун бириктирип бир үйгө киришкен.

Күланда берген жуурканды туюк учтап жамынып, үйдүн төр жаккы капталында Капитан жатат. Өчүп бара жаткан отту тиктеп Күланда терең кыялда отурат. Маржан мурдагы күнү төркүндөрү тарапка кеткен, Каныбек болсо мындан эки жума мурун Акмола калаасына кетип жок. Капитандан безип элине кеткенин же кармалып полициялардын колуна түшкөнүн эч ким билбейт. Күланданын күйөөсү Аргымбай, Маржандын күйөөсү Малтабар дайынсыз. Үшкүрсө ооздорунан күйүттүн көк түтүнү чыккансып, Күланда менен Маржан күйөөлөрүн ойлоп, күйүгө ыйлашат. Бул үйдүн ичинде эмес, эл арасында да кулак угуп кубанарлык эч нерсе жок. Кайда барсаң да кайгы, ый...

«Өткөн жай аягында Үч-Каркыра, Кеген, жана Иле бондагы казактар, Ысык-Көлдөгү кыргыздар уруш чыгарып, акырында орус падышалыгынан чыгып, Кытай падышалыгына карап кетиптир. Анжиян тараптагы сарттар менен кыргыздар Кашкар кандыгына караптыр. Кокон менен Ташкен арасында катуу уруш дейт. Ким менен ким урушуп жаткандыгын эч ким билбейт имиш. Сыр дайрадагы көпүрөнү суу алып кеткендиктен ары-бери адам каттабай калыптыр. Олуя-Ата, Мерки, Ташкендеги кыргыз, казактардын жарымы Орус падышалыгына, жарымы Кытай падышалыгына карайбыз деп өз ара урушуп жаткан имиш... Самаркан тараптагы сарттар менен түрктөр чогулуп, орус падышалыгы менен кеңешип отуруп, өздөрүнчө Бухара кандыгы деген кандык курушуптур. Осмон түрктөрү менен Крым татарлары Эран кандыгына карайбыз деген экен, ары Стамбул түрктөрү бизге карагыла деп чыр чыгарып жатса керек. Азырынча эч кайсы кандыкка карабай арасат калган ушул жердеги биз көрүнөбүз. Имиш-имиш сөздөргө караганда биздин эл татар менен башкырларга кошулуп Казан, Уфа же Омбу калааларынын бирине кандык куруу жөнүндө өтүнүч жазып, ак падышанын алдына элчи жиберген имиш. Орустар болсо Англис, Бараңсоздор менен кан-дык куруштур. Бул үчөө биригип Кермандан олжо

алмак имиш. «Мен эч кимге олжо бербейм жана орусту өзүмө каратып алам» деп, Кермандын уруш чыгарып жаткан себеби да ошол экен. Биздин арабыздан жумушка деп алып кеткендердин бир катары Англиске, бир катары Бараңсозго кетип, калгандары Орустардын байларына бөлүнүп берилген имиш. Бирок орустар «кара орус», «ак орус» болуп экиге бөлүнүп урушуп жатыптыр. Өз ичи ала болсо көздөгөн максатка жетеби? Ошондуктан урушта Орустарды Кермандар жеңип жатыптыр. Ак орустардын башчысы Некелей падыша өзү, кара орустардын башчысы Ленин экен...» деген сыяктуу сөздөрдүн эл арасына тараганына бир топ болгон. Бул кабарларды ким кайдан, качан уккандыгын билбейсиң. Миң адамдан сурасаң, миңи миң түркүм айтат. Тек бир чынга миң калп кошулган...

Өткөн октябрь айынын башында ушул жердеги бир катар кыргыз, казак арасынан майдараак көтөрүлүш чыга калды эле, Омбудан келген карательный отряд тарабынан үч-төрт күн арасында жок кылынды. Ал көтөрүлүшчүлөрдү басуу жөнүндө жергиликтүү бай, манаптардын колкабышы чоң болду. Көтөрүлүш чыгаргандардын бир катары атышып жүрүп өлүп кетти; бир катарын кармап суд аркылуу атып же сүргүнгө жиберди; бир катары качып кетти; кээ бирөөлөрү паранын күчү менен башын калкалап калды. Ошондуктан эл арасы жакшы эмес... Бирин-бири чагымдоо көбөйдү. Бай, манаптардын кууланып шумданганы мурункудан бешбетер күчөдү...

«Эх, тагдыр!.. Эмне үчүн сен мынчалык кымбат болдуң? Ушунчалык куурап жүрүп акыры сага жетемби же жеткирбей мени бир чуңкурга таптап кетесиңби? Мүмкүн... Да... тагдыр, сени кууп жете турган адамдын оорусу меникиндей болбойт. Андай бактылуу адамдар оорубайт, ооруса да тез айыгат. А мен болсом такыр бактысыз болуум керек. Бирок мен өзүм гана бактысыз болбостон жакшы санашкан жолдошторумду да бактысыз кылдым. Ооба... дал ошондой кылдым... болбосо Каныбек эмне?.. Ал эмги-

че өзүнүн элине барат эле... Сүйгөн жары Анархан, энеси Ажар, жалгыз баласы Эркиндин маңдайында кубанып отурат эле... Ырас... Каныбек элдин тагдырын чечип жыргатпаса да, өз керт башынын тагдырын чечет эле. Эми карачы... Беш айдан бери мени багам деп куурап жүрөт. Эмне үчүн? Ал менин тууганымбы? Жок... Өмүр бою менин кызматымды кылуучу кулум беле? Жок... Же мени багууга милдеттүүбү? Жок... Же ага чоң эмгек сиңирип карыздар кылдым беле? Жок... Болбосо ал мени каркыттап баккыдай мен бүт дүйнө пролетарларынын генийминби? Жок... Жок... Кайталап айтсам да, жок... Жалгыз гана себеп: ал – адам!.. Ал – мага тилектеш жаш революционер... Ал – бакты-таалай үчүн күрөшө турган күрөштө эмгекчилер армиясын баштай турган командирдин бири. Андай командир үчүн өз жоокери өзүнө кымбат... Ошондуктан ал – жанын жанга уруп менин таалайым үчүн ажал менен кармашып жүрөт, ошондуктан ал – өзүн кыргыз, мени орус дебей бир тууган боордошундай көрөт... Ооба, дал ушундай... Башка эч кандай себеп жок. Экөөбүздү ушунетип ширеткен жападан жалгыз данакер – большевиктик идея... Идея... Биздин идея! Мына большевиктин күчү ушунда»...

– Гуля, кеч кирдиби? Эмне үчүн үйдүн ичи караңгы? Же күн бүркөкпү?

Каныбек, Маржан, Күландалардын кажыбас достук мамилелеринин натыйжасында Капитан бир далай тил билип алган. Кээ бир учурларда Каныбек жок болуп калса, кай бир сөздөрдү түшүнүшө албай жаңдашып дагы жиберешет.

– Жок! – деп, Күланда токтой калды да, «көзү сокур боло калдыбы» деген ой көңүлүңө кылт эте калгандыктан сөзүн улап, – күн маңдайда жаркырап тур, күндөгүдөй ыстык; не болду саган? – деди.

Капитан тарамыштуу арык колдору менен чекесин кармап бир топко көзүн жуумп турду да анан ачып:

– Рас, күндүз экен! – деди.

– Не болду саган?

– Билбейм, ойлонуп жатсам көзүм караңгылай түштү.

Мындан бир нече жылы мурун Күланданын энеси караптап эки көзү караңгылап көрбөй, оозунан көбүк агып тилден кала баштаганда, кандайчадыр бир табып тамырын кармап «байбиченин оорусу айыгыптыр, аздан күчтүүлөп тамак бергиле» деп тамак бергизгенде энеси тилге келип, бир жумага жетпей айыгып кеткен эле. Күланданын оюна ошол энесинин абалы элестей калды. Бирок Капитандын тамырын кармап тамак бер деген табып жок, табып болгондо да жаш сорпо ичирер Күланданын кудурети жок.

– Эмне, башың айланып, көзүң караңгылап жатабы? – деп Күланда колун башынан тегеретип жаңдап койду.

– Ошондой! – деп, Капитан үшкүрүп койду.

Күланданын ою алда кайда кетти. Капитандын көзүнүн агы көгөргөнүн, тамыры балкылдап өтө жай, күчсүз какканын да байкамыш болду. Бирок тамакты күчтүүлөгөн болуп берерин же чаңыт берерин биле албады. «Күчтөгөнсүп берип көрсөм кантер экен?» деген суроону эчен кайталады. Акыры тобокел кылды. От жагып, казан асып, суу ысытып төрт курут салып эзди, үстүнө бир кашык май салып көпкө сапырып, ыкчам жутуп жибергидей болгондо Капитанга берди.

Капитан ууртап көрдү да:

– Бул эмне? Даамы ачуу экен... Жаман кылбайбы?

– Ишкин, көзүңдү жумуп туруп жутуп жибер. Не сени жаксы кылады, не жаман кылады! – деди, Күланда.

Күланданын сөзүнөн улам Капитан ойлонуп туруп, «рас айтат... же өлүш керек, же айыгыш керек... Кандайчадыр чоочун адамдар эле, беш айдан бери аябай жадаттым. Балким жадагандыктан мени өлсүн деп жаткан чыгар» деп, бир топко капаланып турду да, шып жутуп жиберип чүмкөнүп жатып калды.

Капитандын көңүлдөнбөй туруп ичкенин, көз карашы менен өңүндө көп жактырбаганын Күланда сезди.

Күланданын ою уламдан улам чиеленише берди. Эмне үчүндүр көңүлүнө кооп пайда боло байтады. «Неге амак болдум? Ажем мен Каныбек жокта неге курт эзип май сапырып бердим? Не ушин Капитанга жаман көрүндүм? Нашар адам көтөрө алмай өлүп калса кантем? Каныбеги менден ак көрмейме? Сен ак өлтүрдүң деп маган тике адырайып туруп ак айтпайма?»

Күн батарда Маржан келди. Капитан жөнүндө күтүлбөгөн кайгыга жолукканын, курутту ичкенден бери тырп этпей жатканын, ачып кароодон коркконун, эки-үч ирет чакырса унчукпаганын айтып, Күланда ыйлап да жиберди.

Бул укмушту укканда жаңы гана отко жылына баштаган Маржан да чочулады:

– А, Капитан! Аурууң калай, таувирмисиң? – деп эки ирет чакырып сурады эле, Капитан жооп эмес солк этип да койгон жок. Үрөйлөнүп ордуна туруп Капитандын башыраак жагына жакындап барды да, – Капитан, а Капитан! – деп бир топко тыңшап турду да, унчукпагандан кийин Күландага карап, – Ойбай калкам! Өз сорымызды сорлап түйеге артып жүргөндө тагы калай сорды тапканың? Өзүң наадан бола туруп орус баласын дарилегенди кимден үйрөнүп эң, карагым? – деп, бир далайга капаланып турду да «коркканынан жүрөк жарылама, сүйүнгөннөн маңдай айрылама? – деген макалды эсине салып, эмне шумдук болсо да байкаштырып көрүүгө аракет кылды. Бирок өлүмдүн сүрү кыйын экенин эске алдыбы, дароо бетин ача салуудан сестенип Капитандын жуурканын акырын тарта, – Капитан, а Капитан! – деп бир нече жолу тартып чакырганда:

– Бя! – деп, Капитан алсыз үнүн акырын гана чыгарды.

– Ойбай айналайын, тиримисиң?

– Эмне болду? – деп, Капитан жуурканын ача салганда, сасык тердин буусу менен жыты бур эте түштү.

– Ойбай ашпа, ашпа!.. Аурууң энди кетиптир! – деп, Маржан жаба салды да эки жагын кымтылады...

– Сонун уктаган экенмин... Бул менин бактылуу уйкум болуу керек. Эч качан мындай уктап жана тердеп көргөн эмесмин. Өөдө турбасам да бүткөн боюмдун жеңилдегенин сезип турам. Гулянын бергени сонун дары болуу керек... Көңүлүм ачылып, курсагым да ачып калыптыр, – деп Капитан чүмкөнүп жаткан калыбы менен сүйлөдү.

– Күландажан! Эситтиңбе? – ден, Маржан кубангандай күлүмсүрөдү.

– Эситтим, – деп, Күланда сүйүнгөнүнөн ыйлап жиберди...

Мурунку коркунуч башынан кетип, Күланда кубануу менен казан-аяк жакта жүрдү. Капитан туруп отуруп:

– Ушактарыңыздын көбү жалган. Андай болууга эч качан мүмкүн эмес. Кантип эле падыша элдин бардыгына ырайым кылып, ар кимиң өзүнчө падышалык куруп ал деди экен? Бул жөн эле падышаны жактоочулардын чыгарган амалы. Падышанын саясаты экөөбүздү уруштуруп арадан той жеш... Падыша эмгекчи элдин канын бир күндө бир эмес, миң ирет соргусу келет. Ал эми кара орус, ак орус болуп урушуп жатыптыр дегениңиздин чындыгы бар. Анткени падыша, төрө, помещиктерге жумушчулар каршы. Ал эки таптын кайнаса кандары кошулбайт. Кара орустарга мужуктар кошулуп кетиптир дегениңиз да туура болуу керек. Жумушчуларга кедей дыйкандар кошулуу керек.

– Орустар да өзү менен өзү урусам? – деди, Маржан таңдана.

– Урушпагандачы? Урушканда да кандай уруш болот дейсиз? Бардык элдин жумушчулары, кедей дыйкандары биригип туруп байларына каршы урушат, – деп дагы бир топ сөздөрдү жандоого аралаштырып айтууга ыңгайланды эле, Маржан менен Күланда көп түшүнө бербей тамакка киришип кеткендиктен, Капитан сөзүн токтотуп койду.

«Күландага» деп энеси берип жиберген этти салышты эле, бышты. Маржан жумшактап бир чоң кесим эт менен бир чыны сорпону Капитанга берди. Бирок Капитан

алымсынган жок. Дагы бер деп сураштан уялды... «Арык адамга мындан көбүрөк берсек бузуп алабыз» деп, Күланда менен Маржан коркуп берген жок...

Үшкүрүгү таш жарып ары-бери которулуу менен таң атырчу Капитан, бүгүн күн чыкканча тырп этпей уктады. Күланда ойготуп ал-жайын сурады эле:

– Бүгүн эң сонунмун. Көңүлүм ачык... Бүткөн боюм жеңил. Бирок кубатым гана жок! – деп, алсыз дарманы менен күлүмсүрөгөн болду, Капитан.

– «Келгенче конок уялат, келгенден кийин үй ээси уялат» деп, алгачкы учурда Каныбек менен Капитан уялып, анын үстүнө «колго түшүп калабызбы» деп чочулап, Күланда менен Маржанга батынып сүйлөй албай көз каранды болуп жүрсө, Кийинки күндөрдө, айрыкча биринин сырларын бири билгенден бери Күланда менен Маржан уялуучу болду. Көп учурларда, «Ой, Кудаяу, жат жана жауларымыздын алдында бизди мыскыл кылдырма. «Ат аяган жер карайды, кус аяган көк карайды» дедирме. Кулым деп бизди жаратканын рас болсо, Аргынбай менен Малтабардың жаманды-гын көрсөтпө. Абысын-ажинге мазак кылдырма. Мынау эки бейшараны үйүмизден аман шыгар, тилеуине жетсин» деп тилек тилеше турган. Бирок кандайдыр тагдырдын күчү менен келип беш айдан бери ооруп үйүндө жаткан Капитандын салмагы оор эле. Оор болсо да көздөрүн жуумп, «Жараткан Алла! Осыларга кылган жаксылыгымызды Аргынбай менен Малтабарга жеткир; биздин мейримдигимизди солардын басына алеумет түскөн күндөрүндө соктыгатын адамдарга бер. Олар да биз таризди биздин адамдарымызды баксын... Осы күндө осы жаксылыгымызды айдалага кетирме!» деште турган. Бир нече айдан бери Капитанды багышып, Каныбекти бир тууганындай көрүп келе жатууларынын себеби да ушул эле.

Күндөн күнгө эл арасы шумданып, кың этсең полицияларга чагым кылып, кыймылдасаң пара алуучулар көбөйдү.

Өткөн күздөгү тополоңго жана болуп жаткан урушка байланыштуу бир канча чарбалар бөлүнүп, бир катар адамдар жакырдыкка айланды. Акы эмес кара тамагына малай жүргөндөр көбөйдү. Бир катар байлар, манаптар бекер малай алышып, акыга иштеген малайларын бошото баштады. Ошондуктан кара башын кайда батырарын, кайдан тамак таап ичерин билбегендердин саны көбөйүүдө.

Маржан менен Күланданын да турмуштары начарлады. Эптеп бирдеме таап келип туруучу эч кими жок. Күйөөлөрүнөн калган мурастардын акырына чыга баштады. Колдогу медеп кылган үч улактуу эчкинин экөөнү улагы менен чыгымына беришти. Караган-кармаганы жалгыз улактуу эчки, төркүндөрүнүн колунда азын оолак оокаты бар, анда-санда эптеп бирдеме алышкан болот. Бирок «чыккан кыз чийден тышкары» деп, булардын көңүлдөгүлөрүн төркүндөрү деле бүт беришпейт. Жаз жакындап калгандыктан, «эгинди кантип эгип алабыз?» деген суроо экөөнүн алдында ашуулуу аскар тоодой болуп турат...

– Кандайчадыр көңүлдүү ырларды, жакшы үндөрдү уккум келет, – деп Капитан Күландага карап күлүндөп турду да, – Каныбек болсо ырдатат элем, бирок ал жок, – деп убайым тарткандай кайра томсоро түштү.

– Ойбай энди соңыңды Кудай сактасын де, оның бир деңе болатын болсо кыйын десейши...

– Не болды экен оган?

– Кайдам, далада жүргөн адамды былай-олай деп айтуу кыйын гой! – деп, Маржан токтой калды да бир шумдук эсине түшө калгандай көздөрүн бажырайта мостое калып, – ойбай соны устап кеткен гой дейм!

– Кабар эситипбең? – деп, Күланда да томсоро калды.

– Түнөү күнү аулдагы адамдар эт жеп отуруп, «Акмоло каласының базарында, биздин ауын басы менен старшының маңында жүргөн үш палице, со базардан бир айбет жигитти устап, жудурук пен аузы басын кандап акепти. Сонысын со жерде турган базар адамдары

кызыксынып көргөн экен, ол жигит... ой курганын жадыаув. Жадимнен шыгып кеткенин кара...

– Кашкынба экен?

– Энди солай... ойбай куу турмусаув... алды мен жадинди алып, онан кейин акылга киретин болгон экен гой...

– Айтсаңшы энди...

– Ие, солай энди... айтеувир со сыкылды... Ак падышаның, амирине карсы жүрген жигит дескен эди. «Ойбай, биздин Каныбектиң со болувы ыктымал» деп көңилиме соктырып эм.

– Ойбай аже, не деп отурасың?

– Сонысын акырын сурап эм, «осы жерлик кыргыз жигит» дескен эди.

– Ойбай, ол бейшарага оны бермесин! – деп, Күланда безилдеп жиберди.

– Да... Каныбектин ошол болушу да мүмкүн, ал ошол Акмолога кеткен, – деп Капитан көзүн жашылданта терең ойго түшүп отурду да, – кандайча болуп колго түштү экен? Аны ким таанып, ким палицеге көрсөтүп берди экен?

– Ойбай, анау бирде ауылнай келип биздин эки ылакты эшкини акеткенде Каныбекти көрмөпбеди?

– Көрмегенде не кылып эд? «Мынау бириң ким? Анау көрпеге оранып жатканың ким?» деп сураганында Аргынбайдын жиени, жегшаттап келипти, аели басым деп терлеп жатыр демепбедим? – деди, Күланда.

– Ой, оңбаган ауылнай... сонда оны антурган экен-гой, – деди, Маржан.

– Да... ошондо таанып калышы мүмкүн... Анын үстүнө базардан документин текшерип кармап алышы да мүмкүн, – деп Капитан үшкүрө төмөн карады.

Үчөө көпкө сүйлөшүп отурду. Акыры Каныбекти колго түштү кылып чыгарышты...

«Да... менин өмүрүмдөгү оор соккунун бири ушул болду го? Рас, ушул!.. Эгер Каныбек соо болсо мынчалык кечикпейт эле. «Арысы алты-жети күндөрдө келем» деп

кеткен, мына бүгүн он алты күн болду... Ооба, аны колго түшкөнү рас экен!.. Каныбек! Эчен жылдан бери айдоодо бирге жүрдүк, бир сындырым нанды бөлүп жеп, тилекти бирге тилештик эле! Акыры тагдыр ушундай болдубу? Бирок кайдасың? Сага кандай азаптарды көрсөтүп жатат? Ким тааныды? Ауылнайбы?.. Анан документиңди текшере келгенде кармап алыштыбы?.. Аңгыча сени тааныгандардын бирөө келди!.. Балким сени азаптарга салып мени сурагандыр... Рас сен айтпайсың!.. Айткан болсоң эмгиче мени келип алып кетишпейт беле... Ошондой, сен эч кимди айтпайсың, айтпасыңды билем... Анан ал кутурган иттер жинденип сени азаптады... акыры трибуналы чыга келип «атууга» деп коюп чыгып кеткендир. Анан конвойлор сени айдамак болгондур... Сен өлөрүңдү билип, «Кошкаула бир боорлорум!!! Жашасын революционерлер!!! Жашасын большевиктер!!!» деп үч ирет залды жаңыртуу, зал эмес көчөлөрдү жаңыртуу кетчүдөй күчтүү үнүң менен кыйкыргандырсың... Желдеттер сенин сөзүңөн коркуп оозуңу баса калышкандыр. Кээ бирөө мылтык менен желкеге ургандыр... Ошентип, сени эркиңен ажыратып... анан... өлтүрүшкөндүр... Каныбек!.. Сен чын эле өлүмгө моюн сундуңбу?.. Каныбек!!! Менин алтындай асыл курбум!.. Сен – акын элең! Сен – шайыр элең! Кажыбас кайраттуу элең!.. Бо-лот элең! Өзүң мактоочу куштун шумкары элең! Улуу майданга бирге кирип, жеңиш туусун бирге көтөрөлү дечү элең. Экөөбүз бири бирибиздин үйүбүзгө барышып, Анархан менен Мариянын колунан тамак ичип, балдарыбыздын бетинен өбүшөлү деп убадалаштык эле, бирок аны орундата албадык... Сени большевиктер партиясынын катарына алдык эле, бирок парт билет жазып бере албаганбыз. Петербургга барганда жаздырып, башка документтерди камдап берип элиңе жөнөтөм деп ойлочу элем, ал тилегиме жетпедим. Мына менин абалым!.. Өлүү эмес же тирүү эмес, ара жолдо турам. Алда кимдердин боорукер

жарлары жардам берип багып отурушат. Ата мекеним үчүн эмес, алдымда багып отурган боорукер эки аялга да рахмат деп айтарлык жакшылык кыла элекмин. Менин кайда экенимди эч ким билбей калды. Эгер өлсөм белгисиз бир чуңкурда жатып калам. Ооба, дал ушундай болот... Тирүү болсок сөзсүз көрүшөрбүз, эгер өлүү болсок... Каныбек, тирүү болсоң азабыңа, өлүү болсоң ажалыңа мен себепкер!.. Мен болбосом бул иш болбойт эле... Рас, болбойт эле... Сен мени кечир! Бир эмес миң ирет кечирим сурайм сенден!.. Менин адамым, большевигим, улуу күрөштөгү кымбат жолдошум, Каныбегим! Мен сага ант беремин!!! Эгер өлбөй улуу күрөштөгүлөрдүн катарына кошулсам, сени эч качан унутпайм! Сени большевиктердин тизмесине алтын сыя менен жаздыртам. Сенин партбилетинди жазып, ардактуу жерге катып коюуну борбордук комитеттен суранам! Сени бардык жолдошторго айтып, сен үчүн кек алам!.. Дагы кечирим сурап ант берем!!! Сенин элиң кыргыз үчүн камкордук кылып, элиңдин эркиндикке жетишине көмөктөшөм! Сен үчүн сенин элиңе барып кызмат кылып, эгер кырсык болбосо, сен үчүн Айдарбек, Сооронбай жана ошол сыяктуу каардуу душмандарыңдан өчүндү алам! Тирүү болсо балаң менен аялыңды таап, сен үчүн белги жасап бейитиңе гүл коём! Сенин ордуңа балаңды тарбиялап өстүрөм!.. Эгер өлүп калсам...» деп, Капитан оюн бөлүп токтоп калды... Анын көзүнөн баятан берки агып жаткан жашын, кыбыраган эриндерин, алсыз соккон күрөө тамырларын көрүп отурушуп, жолдошу Каныбекке чексиз кайгырганын сезишип, Күланда менен Маржан да ыйлап отурушкан эле...

Күн батты... Күланда менен Маржан тамак жасашты. Капитан болсо Каныбектин кабарын уккандан бери абдан капа... Бирде ыйлап, бирде басылып алда кандай терең ойлор менен телмирип отурат. Маржан Каныбекке төлгө тартты эле табыт төлгө түштү. Бирок табыт төлгө түшкөнүн Күландага да, Капитанга да айтпай ичинен сызып тим бол-

ду. Күланда камыр жууруп жатып, «Каныбек аман болса ак жагынан жарыл, өлүү болса кара жагынан жарыл» деп, кичинекей камырды тоголоктоп, бир жагына тулганын көөсүнөн сүртүп отко көмдү эле, бир кезде ачып караса кара жагынан жарылыштыр. «Муның кимге?» деп сураган Маржанга «тек ашейин» деп койду, Күланда.

Куруттан эзип, майды салып, жаңы жасаган нандан туурап Капитанга берди эле, эмне үчүндүр, кичине ичти да кайта берди. Кайгырып отурганын билген Күланда менен Маржан ич деп кысташкан жок.

Тамак ичилип болору менен жатууга камынуучу адаттар күндөгүдөй болгону жок. Капитан мурунку калыбы менен тунжурап отурат. Маржан да кандайчадыр терең ойдо... Калаган тезек өчкөн сайын үйдүн ичи ала көлөкө тартып, кандайчадыр түркүм кара сүрөттөр пайда болуп келе жатат.

* * *

Бүгүн күн жакшы тийгендиктенби же жаздын өзү келип калгангабы, күндөгүдөн алда канча жылуу... Бозоюн издеген селкинин көзүндөй жалтылдап, ай жаңыдан чыгып келе жатат. Алда кайдан жылтылдаган от көрүнөт. Айлана тынчтыкта, бардык нерсе табыйгаттын мейримдүү кучагында көшүлүп жаткан сыяктуу.

Маржандардын кыштоосу тетиги иттин үнү угулган тарапта. Жылына Достай старчынын кыштоосуна кышташа турган. Бирок быйыл ал кыштоого барууга Достайды жек көрүп калышты. Башка кыштоого барууга отундун ыгы болбоду, экинчиден көчүп барууга унаалары болбоду. Анын үстүнө Каныбектерди калкалап ээн отурууну ылайык табышкан. Күланда менен Маржан жумуштап барып калбаса, ал айылдан мында эч ким келбейт.

Күланда менен Маржан уйкунун терең кучагына киришти. Капитан сансыз ойго батуу менен уктабай жатты

эле, алыстан кытырлаган табыш угулду. Табыш бир адамдыкы эмес, бир нече адамдыкы сыяктуу угулгандыктан, көңүлүнө жаман ойлор кылт эте түштү.

– Гуля! Гуля! – деди, Капитан акырын гана.

– А! – деп Күланда жаздыктан башын көтөрүп алды.

– Кимдир бирөөлөр келе жатат, карачы!

Күланда ыргып тура калып тешиктен карады да:

– Эки адам келе жатыр!

– Каныбек эмеспи?

– Оган данеңеси оксамайды, – деп карап турду да, кытыраган табыш эшик алдына жакын келгенде, – ойбай, экеуниңде колдарында мылтыгы бар, бирдеме судреп келе жаткан таризде.

«Колдорунда мылтыгы бар» деген сөздөн улам Капитандын жүрөгү болк эте түштү. Алсыз дарманы менен акырын туруп карай баштады. Күланданын айтканы чын сыяктуу. Бирөөнүн кийгени кара тон, кара папак; экинчисинин кийгени ак тон, ак папак. Бирөөнүн мылтыгынын учу ийнинен көрүнүп турат. Экинчиси үйүлгөн куурайдын ары жагында бирдеме кылып жаткан шекилдүү.

– Көрдиңбе?

– Көрдүм!

Капитан жанынан эми түңүлдү. «Каныбекти кармагандар мени коёбу. Мени кармаганы келген солдаттар экен» ден ойлоду да, эмне үчүндүр төшөгүнө карата басты. Бирок төшөгү кайсы тарапта экенин ал ажыратып ойлогон да жок.

Күланда ойготуп, болгон окуяны шыбырап айтып көрсөткөндүктөн, Маржандын бою калтырап мууну кетип калган эле.

Үйгө сырттан бирөө акырын кирип келди да тыңшагансып тура калды. Аңгыча ошол кирген адамдан ширеңкенин табышы чыга түштү да, көз ачып жумганча жарк эте түшүп, ширеңкенин башы ыргып кеткендиктен күйбөй калды. Күланда «сен» деп кыйкырып жиберди да токтоп калды. Бирок анын үнүнөн корккондукту же

кубангандыкты ажыратуу мүмкүн эмес эле. Себеби Күланданын үнү күчсүз калтыраган өңдөнүп чыкты...

– Күланда, мен! Эмне бакырдың? Амансыңарбы?

– Каныбек!..

– Каныбек!..

– Каныбек!..

Ширеңке чагууга Каныбектин буюмасын келтирбей үчөө үч жактан сыйпалап келип кучактап калышты..!

Ким кандай көрүнүштө же кандай кыяпатта көрүшүп жатканын айтуу мүмкүн эмес эле...

Күланда от жагууга умтулуп чөнтөгүндөгү ширенкесин таппай жүрсө, Маржан бир колуна куурай кармап, бир колу менен коломтону таппай сыйпалады. Капитанды сүрөттөп айтуу кыйын... Тек Каныбектин бетинен өпкөнү, кубанганына чыдабай жаш балача бышандап ыйлаганы гана угулат...

Каныбек теринин канын кырып керегеге илди да:

– Күланда жеңе! Сорпо бышты го дейм? Бир чыныдан куйбайсыңбы?

Капитан сорподон бир ууртап алды да:

– Сорпо абдан сонун экен... Эсиндеби Каныбек, биз качар күнү Алексеевдин үйүнүн чатырчасындагы Ирина берген тамактын таттуулугун? – деп, көздөрүн бажырайта күлүмсүрөдү.

– Эсимде, эсимде, – деди, Каныбек.

– Адамдын, иси оңаларда таткан дами де оңалады! – деп, Маржан да кубангансыды.

– Каныбектин коркытып жүрүп тауп келген койының эти татти болмаса, онда биздин өлгенимиз гой! – деп, Күланда тамашалуу көз менен Каныбекке күлө карады.

– Он жети күндөн бери күндөп-түндөп иштеген эмгегимдин табылгасы таттуу болбосо, анан эмне таттуу болот? – деген күлүмсүрөш менен, сол жагында отурган Алексеевди далыга чаап күлө көзүн кысып койду...

Алексеев мурункусуна караганда алда канча өзгөргөн; чокчойгон сакал-мурут, эти толуп жаактарындагы бы-

рыштары жоголуп, купкуу өңү кызыл чийкилге айланган. Мурун солдат болсо азыр жөн гана гражданин...

Капитан Куландага карап бырс күлүп жиберди да:

– Куланда экөөбүздүн жүрөгүбүз түшүп кала жаздады. Колтугуңарга кыскан таягыңар бизге мылтык сыяктуу көрүндү, – дегенде Куланда уялыңкырап терс карай берди.

– Коркконго кош көрүнөт эмеспи! – деп, Каныбек Алексеев экөө каткырып калды.

– Баса Эрнс кайда? – деди, Капитан.

– Петербургда, жашырын басмаканада иштейт.

– Дурус, дурус... Кана дагы кайталачы...

– Михаил Петербургда ЦКда иштейт. Давиденко болсо Харьковдо... Жакында Харьковдон Киевге ишке кетти деп уктум. Кат ала элекмин.

– Болдубу?

– Дагы ким бар эле?

– А Ириначы?

– А-а-а... кечириңиз! Ирина экөөбүз Москвада элек. Мындан он күнү илгери аны Петербургга чакыртып кетишти.

– ЦК бы?

– Ооба.

– Баягы биз менен качкандардан эчөө барды?

– Алардан отуз киши жок. Алынган эсепке караганда, экөө жолдо өз ажалынан өлүптүр, төртөө кармалып калыптыр.

– Алты! – деди, Капитан.

– Калганынын өлүүсү, тирүүсү же кармалганы белгисиз. Алардын ичинде Каныбек экөөң да бар элең. Эми жыйырма эки кишинин дайыны жок.

– Эчтеме эмес, алар да бир жерден келип калышар, – деп, жолдошторунун көпчүлүгү аман экендигине ыраазы болгондой, Капитан көкүрөгүн керип койду.

– Мурун туулуп кийин калды, мурунтугун сүйрөп бош калды» деген кыргыздын бир макалы бар эле. Анын сыңарындай экөөбүздү карачы! Аларды өлүмдөн кут-

карган экөөбүз, жарганаттай жабышып, Күланда менен Маржандын үйүндө отурабыз. Башканын бардыгы өз жайында, – деп бир чети тамашалаган сыяктанса да, экинчи чети арданган сыяктуу, Каныбек башын бир чулгуп алды.

– Да! – деди да, Каныбектин сөзү таамай тийгендей, Капитан башын акырын чайкады.

Күланда этти чыгарып, отургандардын колдоруна суу куйду да:

– Мына киси биз мен бирге жейме, же... – деп, Алексеевди көрсөтө Каныбекке карады.

– Ал оруска бөлөк бергиле, калган кыргыз, казак бирге жейбиз! – деп, Капитан күлдү.

Анын көрүнүшү эбегейсиз кубанычтуу. Жалгыз Капитан эмес, үйдө отургандардын бардыгы кубанычтуу эле.

Кызыл жоолуктун бир учун ыргытып, бирок ыргыткан адамына жеткирбей кайра тартып алып, түркүм кылык көрсөткөн кызыл көйнөк кымча белден бетер, оттун жалыны ар кимге карай бир соймоңдойт. Тамеки тартпаган жолдошун чачатууга аракет кылгансып, эшик тараптан желп эткен жел, оттун түтүнүн ар кимге карай бир үйлөгөнсүйт...

Этти бир табакка салып, бешөө ортосуна коюшту, Каныбек устукандап болгондон кийин:

– Сиз конаксыз! Алды мен сиз алыңыз! – деп, Маржан Алексеевге колу менен жандады. Алексеев түшүнбөй бир топ ыңгайсыздана түштү.

– Мына... ушул үчүн бул оруска бөлөк бергиле дегемин! – деп, Капитан күлгөндө беркилер да күлүп, «ал, ал!» деп кыстай башташты. Мындай учурга биринчи ирет жолуккан Алексеев өтө ыңгайсызданды да табактын өзү жаккы четинде турган омуртканы кармаганда:

– Жок, аны алмаңыз! – деп жиберди, Күланда.

– Ошондойбу? – деп, Алексеев колуна алган омуртканы кайра табакка сала койгондо бардыгы кыраан каткы күлүштү. «Кандайчадыр адаттагы тартипти бузган экенмин го» деген ой менен Алексеев уялып да кетти.

– Ойбай, биздин адетти билбейтин жигитти эртеден кешке дейин талкеш кылмандаршы! – деди да, Маржан жанбашты алып Капитанга, жотожиликти Алексеевге карматып, өзү кашкажиликти алды да, – өзүң ал Каныш! – деп, Каныбекке колун акырын жансап, Күландага карап ээгин нускап койду.

«Эт муздап калады, тез жеңдер!» деп мурун шаштыруучу Маржан бүгүн бир да сез айткан жок. Эбегейсиз таасирдүү кубаныч чоң болгондуктан, алардын ар бир сөзү мейримдүү сезим, назик жана чындык күлкүлөр менен узатылып жатты.

Мындан мурун эки жолу издеп келип таппай кеткенин, Иринанын ыйлаганын, «өлгөнүн айтпайсыңар», деп Капитандын аялы Иринага таарынып урушканын, Капитандын арбагы үчүн шам коюп чокунганын, дагы... дагы башкаларын Алексеев күлкүлүү сөздөргө аралаштырып айтып өттү.

Сүйлөөдөн жана угуудан эч кимиси талыкпагандыктан, уктоону каалашкан жок. Келди-кетти жөн сөздөр эмес, коштошкондо айтыла турган сөздөрдү да айтып өтүштү.

Бешинчи күнү таң сүрө Маржан, Күланда менен кош айтышып Капитан, Каныбек, Алексеев – үчөө эшикке чыгышты.

– Ой, чиркин ай!.. Таң сүрүп келе жатканда көзгө кандай сулуу көрүнөт! – деп, Каныбек чыгышка карап, таалайдын алтын булагынан аңсаган суусун жуткандай, көкүрөгүн эки-үч ирет керип дем алды.

– Да... Абдан сулуу... Биздин башка келген таалайды куттуктагансып таң сүрүп, чыгыштан жел да согуп турган экен – деди, Капитан.

– Ну... Дагы кош болуңуздар! Тилектештик жардамыңар үчүн силерге урмат, силерге даңк! Жакын арада жолугушарбыз! Ошондо калган сөздү сүйлөшөрбүз! – деп, Алексеев Күланда, Маржан менен кол алышты.

– Гуля!.. Маржан!..– деп, Капитан экөөнө басып келип, колдорун кыса кармап бир топко тиктеп турду да, жаш кыздары менен коштошкон карыя сыяктуу экөөнүн тең маңдайынан өөп, анан жолго салып адымдады. Күланда менен Маржан эч сөз айтпай, жарыша умтулуп Каныбектин мойнуна асылышты да, экөө Каныбектин эки бетинен өбүштү... Бирок эч кандай сөз айтышкан жок...

Үчөө жалгыз аяк жол менен чубашып бара жатат. Күланда менен Маржан алардан көз айырбай карап турушат. Малтабар менен Аргынбайдан ажырашканда кандай ыйлашса, экөө бүгүн дал ошондой ыйлап турат. Бирок экөөнүн көзүндө кайгынын белгиси жок, кандайчадыр кубаныч белгиси бар! Маржандын колтугунда Алексеев берген эки жууркандык чыт, тутамында миң сом акча турат. Күланданын колунда Каныбек берген эки көйнөктүк кызыл чыт турат. Соккон желге саамай чачтары сеңселип, кызыл чыттын бир бурчу желбиреген болот...

– Гуля менен Маржан дагы эле сизди карап турат! – деп, Капитан бир көтөрүңкү жерге чыга бергенде кайрылып тура калды. Достук сезим үчөөнү тең бийлегендиктен, баш кийимдерин колдоруна алып дагы бир ирет коштошкондой булгалашты. Эки чакырымдай жер болсо да, жаңы гана чыгып келе жаткан күндүн нурунан улам шаңданган үчөөнүн аракети Күланда менен Маржанга даана көрүндү.

– Ол не дегени калкам! – деди, Маржан.

– Орусша коштасып жатканы гой! – деп, Күланда колундагы чытты булгалады. Кандайчадыр сыр бергендей, кызыл чыттын бир чети жазылып желге желбиреди. Күн нуруна чагылышкан кызыл чыт, үчөөнүн көзүнө жеңиштин кызыл туусу сыяктуу көрүндү...

ЭКИНЧИ БӨЛҮМ

ЖОЛДОГУ КАГЫЛЫШ

- Ой, чамаданым жок...
- Карма, кетти... Карма-а!..
- Мына бул сыяктуу шайтандар уурдады.
- Өлтүрөсүң жаш баланы! – деди, Каныбек вагондун терезесинен. Бирок ар вагондун алдында тополоң болгондуктан Каныбектин сөзүн эч ким уккан жок.
- Өлсүн... өлсүн... Теп башка!
- Койгула, кайырчы жаш балдардын кылмышы эмне?
- деп, Каныбектин жанында турган бирөө кыйкырды.
- Койгула дейт тура. Мына, көрдүңөрбү бузулган калыстардын сөзүн?
- Ким бузулган калыс? – деп, Каныбектин ачуусу келе түштү.
- Сен! Сен сыяктуулардын бардыгы бузулган. Алардын өздөрү ууру, кесеп болгондуктан ууру менен кесеп балдарды жакташат. Билебиз силердейлерди...
- Билебиз...
- Тур мындай!
- Тур дегенде тур мындай! – деп, вагонго чыгып бараткан бирөө Каныбекти коюп жиберди.
- Бир бутун бир бутуна теңеп кой!
- Сок...
- Тарс!.. тарс!.. тарс!..
- Ай!
- Өлдүм!
- Качкыла!
- Жинди экен!
- Тарс!.. тарс!.. тарс!...

- Тетиги чоң курсагын аткын, аба!
- Тиги чоюлган катынын ат!
- Атып сал!
- Далой буржуйлар!!!
- Далой-й!!!

Тарсылдап тапанчанын үнү чыкканда, жайыла качкан элди таш менен ургулап, жанагы таяк жеген балдар чуркап жүрүшөт.

Көздөрү көк ала болуп, эриндери калдайып шишиген бир бала:

– Эчтеме эмес, ыйлабай мурдундун канын аарчы. Эгер тетиги аба болбогондо сени өлтүрүп коюшат эле... Ракмат аба! Чоң жардам кылдыңыз! – деп, эки тарабына топтоло калган он чакты баланы көрсөтүп, – мына аба! Баарыбыз жетимбиз. Мунун бир тууганы жок, энеси өткөн жылы өлгөн, атасы кызылдарга солдат болуп жүрөт. Бирок тирүү барбы, жокпу аны билбейт. Тиги колун таңып турган бала жумушчунун баласы, ата, энеси жакында келтеден өлдү. Калгандары дагы ушундай... Мен болсом: – деп, сүйлөп турган бала мукактанды да. – мен... – деп, ыйлап туруп, – ушул жолдошторумду Ташкен жакка ээрчитип бара жатам. Сиз бизге жардам кылып ушул поездге отургузуп коюңуз, крышасына болсо деле мейли! – деди.

– Петя, ыйлаба!

– Петя! – дешип, тиги турган балдар Петяны тегеректеп калышты.

Каныбек вагондун бир туткасын сол колу менен кармап, оң жаккы колтугуна тирелип турган балдагына кошо наганын кармап, азыр гана өзүн кордоп тургандарга каарданып, канын ичине тартып, эгер колунан келсе бардыгын жутуп жиберчүдөй кумсарып турду. Анын кейпин жана алты ирет тапанча атып, төрөсүнгөндөрдү чырылдатып кубалаганын көрүп тургандыктан, кондуктор Каныбекке эч каршылык кылган жок. Анын айтуу боюн-

ча муңайып турган жетим балдарды вагондун ичине коё берди. Бирок орун жок. Купенин бардыгы алда качан толгон. Самтыраган балдарга эч ким орун бошоткон жок жана бошотууну ойлошкон да жок.

– Мына, келтенин тукумун себүүчүлөр! – деп, балдарга жакын олтургандардын бири жийиркене баштады.

– Ооба, дал ушулардан жугат.

– Карачы, кийми кайсы, туурулган кири кайсы?

– Адам баласы эмес.

– Ооба, кайдандыр келген жапайы айбандар! – деп, кээ бирөөлөрү балдарды жек көрүп, өз ара күбүрөшө баштады.

«Эрдик кылсаң сүрө кыл!» деген макал көңүлүнө кылт эте калды да, Каныбек вагондун ичин карай жөөлөдү.

– Жол бериңиздер! – деди, Каныбек.

– Ошондой тура берсеңчи, кантип өтүүгө болот?

– Чолок жалгыз сенсиңби?

– Азыр эмне көп – чолок көп!

– Бардык чолокторго орун берип бүжүрөй берсең дай-ңыңды таппасың.

– Падышаны тактан түшүрөм деп жүрүп чолок болгондур.

– Кантип? Эмне үчүн? Ким? – деп, Каныбек бул байланышы жок сөздөрүн кыйкыра сүйлөө менен жанынан наганын сууруп алды.

– Ну-ну...

– Дагы жанагы неме!

– Вагондун ичинде атууга болбойт.

– Эч кимиң унчукпай жол бергиле, мындай адамга унчугуп кереги жок.

– Туура.

– Унчукпаса, булар өздөрү да тийбейт.

– Акырын мындай өтүңүз!

– Бутуңузду оорутпаңыз! – деп, орто жашаган бир орус аял Каныбекти колтуктап илгери жылып барды да, кире бериштеги купенин алдыңкы полкасында отурган бир жаш аялга карап, – эгер мүмкүн болсо ордуңузду ушул адамга

бересизби? Буту оорулуу адам экен! – деп, өтө кичи пейил-дүүлүк менен мамиле кылды. Бирок ал аялдын колтугунда олтурган жигит:

– Кимге орун бошотот? Чиновниктин аялыбы? Ушул сыяктуу укуксуз чолокторгобу? – деп, Каныбекти колтуктап турган аялды жекире баштады.

– Бул купеде биз олтурабыз! Мындай сунуштарды башка жерге, башка кишилер үчүн кылыңыз! – деп, ары жагында отургандар күпүлдөштү. Кандайчадыр шумдукту күткөндөй, шыкалып турган эл тымтырс боло калышты.

Бул купенин алдыңкы эки полкасында маңдай-тескей алты гана киши олтурат. Алардын кебетелерине караганда Оренбургдун айланасындагы бир жерден Ташкенди көздөй качып келе жаткан майда чиновниктер сыяктуу, сыйлыгыша олтурушса алты эмес, он эки адам батышып отуарын элдин бардыгы билип турса да, тигилердин чиновник түрлөрүн көрүшүп эч ким унчукпаган жана сыйлыгышып отурууну господалар да каалабаган.

– Жакшылыкча суранабыз, господа! – деп, тиги Каныбекти колтуктап турган аял да эмнегедир тырчый түштү.

– Кетиңиз!

– Ар ким өз даражасын билүү керек.

– Ох, мен мындай сөздөрдү угуп тура албайм. Мени түшүргүлө – деп, купенин төр жагында отурган бир аял эрине карап чоюштады.

– Дүнүйө кандай болуп бара жатканына түшүнбөйм. Көзүмө көрүнгөн адамдын бардыгы жаман. Менин демим кыстыгып баратат. Жардам бериңиз, Александр Александрович! – деп, тиги тарабында отурган дагы бир аял үшкүрүнүп-бышкырынып оң тарабында отурган чиновникке сүйөнө кетти.

– Кантейин жаным! Айтканыңдын бир да жалганы жок. Бирок колдон келери ушул болуп жатат. Эмки станцияга барганда мына мындай чолоктор үчүн чара көрөм. Мен да мындай кордуктарга чыдай албайм. Сабыр кыл, жаным, Асинка! – деп, анын эри аялын желпип желөөдө.

Каныбектин каны ичине тартып, көздөрү жайнап, тиштери кычырап, жаак эттери түйүлө баштады. Вагондун эшиги алдында турган балдар бирин бири жогору көтөрүшүп Каныбекти карап турушат. Эч кимге угузбай, өз ара акырын гана «эгер агага бирөө тийсе биз аны менен эсептешербиз» дешип, алдыртадан убадалашып жатышат.

Каныбек акырын наганын сууруп алды да, артында тургандарга карап:

– Силер кичине кийин болгулачы! – деп, артында тургандарды азыраак артка чегиндирип, өзү да азыраак артка чегинип, сол колу менен ортоңку полканын темирин бекем кармап, – кош, господалар! Жакшылыкча орун беришүүнү каалабайсыңарбы? – деди.

– Жок, бизге тынчтык бергин. Экинчи мен сени менен сүйлөшпөйм, – деп чакыраңдап бирөө тура калды. Аны ары жанында аялын кучактап отурганы жаман сөздөрдү да айтып жиберди.

– Бул кандай наадандык? – дешип, төрөнүн сөзүн угуп тургандар жактырышпады.

– Андай болсо господалар, кың дебестен купени бошоткула! – деп, Каныбек жекирерээк катуу айтты. Тигилер уккан кулактарына ишенбегендей ооздорун ача, кулактарын делдейте, өңдөрүн кумсарта:

– Кантип? – дешти.

– Тургула! – деп, бакыра Каныбек наганын кезеп кармай берди эле, берки четки эркектин колтугунда олтурган аял бакырып жиберди.

– Жакшылыкча сүйлөгөнгө көнбөгөндөрдү ушундай кылуу керек! – деп, жанагы Каныбекти кармап турган аял шыкак бере баштады.

– Бул кандай чочкочулук? – деп, купенин аркы түбүндө отурган бирөө тура калганда:

– Мына мындай чочкочулук! – деп, Каныбек атып жиберди эле, ок тиги тура калгандын ийнинен өтүп ачык терезеден чыгып кеткендей болду.

– Энеке!

– Кудай сакта!

– Шайтан алгырдын купесин бошотолу!

Арадан жарым минут өтпөй господалар купени бошотту. Алдыңкы эки полка гана эмес, ортодогу эки полка да, аякташып жаткан төрт кыздан бошоду.

– Петя!

– Мен мына, аба!

– Балдарды бери алып кел!

Балдардын жолун тороп турган эл эч кандай каршылык кылбастан арасын ача беришти. Петя күдүндөгөн көрүнүшү менен келип Каныбектин алдына тура калды.

– Ортоңку эки полкага батыша отургула. Калганың үчүнчү полкага сыйлыгышкыла! – деп, Каныбек айтып оозун жыйып алгыча:

– Кармагыла!! – деген Петянын кубанычтуу үнү чыкканда, балдар кандайча барып отура калышкандарын Каныбек байкабай калды.

– Батыштыңарбы?

– Ананчы!

– Ага! Биз жанагы господалардан дурус отурдук.

– Жашасын мээримдүүлүк!!!

Бул ураанды кыйкыруу менен балдар кулак-мээни жарып ышкырып да жибершти.

Мына бул жарданып турган элдин көпчүлүгү менен балдардын жана Каныбектердин арасында кандайдыр бир райымдуу мамиле пайда боло баштады.

– Аба, отуруңуз!

– Отуруңуз!

– Өзүңүз мурун отуруңуз!

– Отурам, отурам... албетте мен отурам! – деп, Каныбек купенин терезеси алдына барып турду да, – кел досум, мага окшош чолок көрүнөсүң, мындай отур! Калган орунду сиз бийлеңиз! – деп, жанагы жардамдашып жүргөн аялга карады.

– Ракмат! – деп, аял жылуу жүз менен күлүмсүрөй Каныбекти сүйөй отургузду да өзү анын жанына отуруп,

ары жакта туруп турган үч адамга көз ымдады. «Кийими начар жумушчу, дыйкандарды отургузат ко десем, чиренген господаларды отургузушу кандай!» деп, Каныбек нааразы болуу менен аялды жактырбагандай:

– Эй, туугандар! Экөөң да келип отур! – деп, кийми начар эки кишини чакырды.

Аял Каныбектин нааразы болгонун сезе койду да:

– Үчөө тең биздики! ЦКанын тапшырмасы менен Ташкенге бара жатабыз! – деп, акырын гана Каныбектин кулагына шыбырай салды. Каныбек ыңгайсызыраак курчтук кылып жибергенине уяла түштүбү, жооткотуп эки жакты карап, поезддин өтө акырын бара жатканын байкады да, маңдайындагы отурган балдарды карап:

– Петя кайда?

– Үстүңүздө отурат, аба!

– Эмне, аба?

– Жакшы ыр билесиңби? – деди, Каныбек.

Петя ыңгайсыз абалга түшкөндөй, башын бир-эки чулгуп, далысын күйшөп терезе жакты карап турду да:

– Мен ыр билбейм. Алешканын жакшы ыры бар! – деди.

– Туура!

– Сонун ыр!

– Үнү кандай дейсиз!

– Кадим булбул!

– Булбулдан өтөт десе да болот!

– Алёша!

– Алёша!

– Алёша!

– Мына бул агабыз үчүн ырда, эгер бул агабыз болбосо күнүбүз каран болот эле!

– Отурган жерим ыңгайсыз болуп жатат.

– Мында кел!

Жашы он төрт, он беш чамасындагы арык кубакай бала үчүнчү полкадан түшүп келип отурду. Бирок кийиминин жыртыгынан уялдыбы, өтө ыңгайсызданып, жаман штанынын жыртыктарын кымыра баштады.

– Эчтеме эмес, Алёша! Сен бактылуу, кийимдүү да болосуң! – деп анын жанында отурган адам Алёшаны далыга таптады.

– Алёша!

– Музыка!

– Духовой оркестр!

Балдар колдорундагы сөөктөрү менен кандайчадыр назик күүнү ойной башташты. Алардын аты жогу менен ортонунун жана ортону менен сөөмөйүнүн арасына, узундугу төрт эли келген кабырга сөөктөр, тең ортосунан беттештирилип кармалган. Бармак менен сөөмөйү жана чыпалак менен аты жокту бириктирип, ортондорун кыймылдатпай туруп калтыратканда, кандайчадыр муңдуу обонду отургандардын көңүлүнө салды. Балдардын колундагы бодо малдын кабырга сөөктөрү, ал сөөктөрдүн калыңдыгы, жазылыгы, узундугу, тунуктугу түрдүүчө болгондуктан, үндөрү да түрдүүчө чыкты.

– Мен бир жетим,

Мен бир жетим багары жок;

Алыс кеттим,

Тентип кеттим карары жок.

Бирге турган,

Бирге жүргөн,

Ачтан өлдү карындашым;

Кайда энем?

Кайда атам?

Каңгырады жалгыз башым...

Жашым агат,

Жазгы жамгыр төгүлгөндөй;

Тумчугамын,

Түпсүз көлгө чөмүлгөндөй;

Каным кетти,

Каруум кетти,

Кабырга сөөк сөгүлгөндөй;

Алтын энем,

Асыл атам,

Кайда кетти бир көрүнбөй?
Мен, адаштым,
Мен адаштым айсыз түндө;
Кантсем жетем,
Жаркыраган асыл күнгө?
Кимдер угат,
Кимдер угат,
Мен боздосом муңдуу үндү?
Ким көрсөтөт,
Ким көрсөтөт,
Мен жыргачу эркин күндү?»

– деп, Алёша токтоп калды.

– Ырда, Алёша!

– Дагы көп эмеспи! – деп, балдар чуулдай башташты.

Бирок Алёша алардын эч кимине жооп кайырган жок, ырдаган да жок. Эмне үчүндүр күнөөлүү адамча, Каныбектин жанындагы ыйлап отурган аялды бир карады да башын төмөн салды.

Алёшанын муңдуу сөздөрү, мукамдуу кооз обону, бул-булдукундай назик үнү, уккандардын эт жүрөгүн элжиретип, эркисизден көз жаштарын төктүрдү. Ата, эне жана бир туугандарын эске түшүргөндөй, Алёшанын жолдоштору да тымтырс муңайышты.

Каныбектин жанындагы аял көзүнүн жашын сүрттү да:

– Бул ырды өзүң чыгардыңбы?

– Жок, менден улуу бир тууганым чыгарган. Обонунчу?

– Обонун да ошол чыгарган.

– Ал бир тууганың кайда?

– Жайында согуштан өлдү. Ал өзү кызылдар тарабында болучу! – деп, агасынын кызылдар тарабында болгондугуна сыймыктангандай, Алёша башын жогору көтөрүп эки жагын карады.

– Атаң эмне болгон?

– Мындан сегиз жылы мурун Сибирге айдалып кетип өлүптүр.

– Энеңчи?

– Энем жазында келтеден өлгөн.

Алёшанын атасы революционер экенин, агасы кызыл аскер болуп жүрүп өлгөнүн Каныбек жана анын жанындагылар түшүнүштү. Бирок Каныбектин көзүнүн кычыгында мөлтүрөгөн жаш турду. «Менин Эркиним да ушинтип тентип жүрөт бекен?» деген ойдон улам, анын санаасы санга бөлүнүп, ою алда кайда кетти.

Бирок күтүлбөгөн окуя башталды. Мындай окуя болот деп отургандардын эч кимиси күткөн эмес. Поезд станцияга жаңы келип токтору менен, вагондун тиги эшиги тараптан тополоңдогон бир топ аял, эркектин үнү угулду.

– Аны бери алып кел!

– Кайда отурат?

– Бери басыңыз!

– Биз ага көрбөгөнүн көрсөтөбүз!

– Андайларды ошол отурган жеринде атып салыш керек.

– Ооба, сөзсүз!

– Биз мындай кордуктарга чыдай албайбыз!

– Биздин тукумдар мындай кордукту эч качан көргөн эмес!

– Ал кайда жүрөт?

– Бери басыңыз!

– Мындай тургула!

– Мына бандиттердин башчысы! – деп, жанагы ушул орундан куулуп чыккан господалардын бири ээрчитип келген эки полицияга Каныбекти көрсөтү.

– Сенсиңби? – деп, муруттарын чыйратып, эки полиция тапанчаларын сууруду.

Эмне үчүндүр Каныбектин жүрөгү сестенип, көзүнө Сибирь элестей түштү.

– Эмне карайсың?

– Тур ордуңдан!

– Тапанча суурушту биз сага көрсөтөбүз!

– Жүрү биз менен!

– Бандит!

– Баш кесер!

– Кызыл!

– Большевик!.. – деп, келген эки полиция күпүлдөдү. Ал экөө гана эмес, артынан дагы төрт полиция келди.

Окуя, күч алды... Уламдан-улам караңгы түшүп келе жатат...

Бул станция анчалык чоң станция эмес, бирок тогуз жолдун тоому. Туш-туш тараптан келген жолдор бул станцияны ар кайсы шаар жана чоң селолор менен байланыштырып турат.

«Азыркы бара турган станцияны кызылдар алыптыр, жок азыр ала элек экен» деген сыяктуу талаштар пассажирлер арасынан чыгып келгендиктен жана карама-каршы эки көз караштар болгондуктан, пассажирлер бирин-бири жек көрүү менен тымызын гана келе жатышкан.

– Кана тур!

– Эгер турбасаң дал отурган жериңде атып салам! – деп, полициялардын бири тапанчасын түздөдү.

– Үч дегенче турбасаң атабыз! – деп, дагы бир полиция тапанчасын түздөп, – бир... кана... эки... кана!

– Токто! – деп, Каныбектин жанында отурган аял полициянын тапанчасын кармай калды. Аялдын жанындагы эркектер дагы тура калышты.

– Мүмкүн болсо бизге тийбеңиз! Эгер макул болбосоңор: – деди да, аял жети атар маузерин сууруп алды. Аялды көрүп берки үч эркек дагы маузерлерин сууруп алышты.

«Жебирейилди көрсө жети күнчүлүк качпайбы» деп, эки тараптан суурулган жарактарды көргөндөр, кайда кире качарына амал табышпай, кай бири бакырып, кай бири аңкайып карап тургандарын жемелеген болуп, вагондун эки учуна карай сүрүлүштү. «Коңшуң коркок болсо өзүңдү үркүтүп өлтүрөт» деп, берки жакта эмне болгонун көрбөсө да, жаман үндөрүн чыгара, бакырып вагондон түшө качып жаткандар көбөйдү.

– Бул эмне? – деп, бакырып келген полиция, эмнегедир чочулагандай, арткыларына карап тапанчасынын оозун төмөндөттү.

– Мына жаракчандар!
– Жарактуу каракчылар!
– Булар каракчы эмес! – деп, Петя кыйкырды.
– Эгер тие турган болсоңор, биз аянбайбыз силерден!
– деп, Алёша бир булдик тапанчаны кармап турат. Жалгыз Алёша эмес балдардын бардыгы бирден булдикти полицияларга каршы сунушту. Каныбек балдардын бул көрүнүшүнө аябай таң калды.

Эки тарапта турган эл чыга качкандыктан вагондун ичи алда качан бошоп калган. Каныбектерге жан тарткан бир катар гана эркектер турат. Тиги полициялардын арт жагында турган баягы үч чиновник оозун ачууда. Алардын айымдары алда качан сыртка чыга качкан сыяктуу.

– Сиздер бизге тапанча сунгандыгыңар үчүн жооптуу болоруңарды унутпагыла!

– Биз силердей бандалар менен жөн калышпайбыз!

– Бизден уруксатсыз поезд жөнөбөй турганын начальник станцияга билдиргиле! – деп, алдыңкы турган полиция артына карады эле, артта турган бирөө чуркаган бойдон кетти, тиги эшик тарапта турган бир киши, эмнегедир кыйкыргандай:

– Эмне үчүн андай? Бир тентек үчүн бир канча киши жаза тартабы?

– Эгер станцияда кармалып жаткыңар келбесе, уюшулган түрдө мына бул бандиттерди кармашып бергиле, анан силерди жөнөтүп жиберибиз!

Аңгыча болбой тарсылдаган мылтык, татыраган пулемёт үндөрү чыгуу менен бирге, жер дүңгүрөтүп ураалаган үндөр угулду: Ураалаган калың үн уламдан-улам жакындап келет.

– Өлдүк!

– Вагонго кирели!

– Жол бер!

– Акырын!

Баягы вагондон чыга качкан эл жабылып кайра вагондун ичине карай тырмышышты... Айтып түгөткүсүз тополоң, кулак мээни жарган чуу эми башталды...

Көз ачып жумганча болбой аттуу аскерлер келип поездди тегеректеп калышты. Бир канча аттуулар станция үйүн жана башкаларын тегеректей башташты. Согушка катышпаган карапайым эл эмес, эчен ирет согушка катышкан Каныбек үчүн да, тегеректеп калган атчандар күдүк болду. «Бул биздин аскерлерби же актардыкыбы?» деген ой, көз ачып жумганча Каныбектин оюна эчен келип эчен кетти.

– Бардык адамдарды вагондон түшүргүлө! Кимде ким каршылык көрсөтсө атып салгыла! – деген, катуу команда угулду.

– Биздикилер көрүнөт!

– Жылдызы көрүнбөйт! – дешип балдардын бир катары чуулдаша кетти.

Кимдир бирөө терезеден ширенке чагын жибергенде, атын жулкунтуп турган кызыл аскердин маңдайындагы кызыл чүпүрөк жылдызы көрүнө калды.

– Биздикилер!!! – деп, Каныбек кыйкырып жиберди.

– Эң сонун! Кана «ардактуу» полициялар! Колуңардагы жарактарды тапшырасыңарбы? – деди, Каныбектин жанында турган аял.

Полициялар жооп кайырганча эки тараптан кызыл аскерлер шыпылдап кирип келе жатышты. Көздөрү жалын күйгөндөй, колдорунда кылыч, маузер, тапанча...

– Көтөргүлө колуңарды! – деп, Каныбек жаман шамдын жарыгы менен полицияларга карай умтулду. Беркилер да тапанчаларын кезеп умтулганда полициялар үн чыгарбай колдорун көтөрүштү. Жарактарын алышты...

– Силер ким! – деп, он чакты кызыл аскер Каныбектерге тапанчаларын кесей калышты.

– Биз өзүбүз! Мына буларды алыңыздар, анан биз таанышабыз! – деди, Каныбектин жанындагы аял.

– Каныбек!!! – деп, кубанычтуу үн менен бакыра, бир орус жигит келип, Каныбекти кучактап, эки бетинен эки өптү да, – тигилерди алгыла!

Тиги аялдын көрсөтүүсү боюнча полицияларды жана чиновниктерди кызыл аскерлер айдап чыгып кетишти.

– Кош, менин кымбаттуу досум! Азаптуу Сибирдин түрмөсүндө, оор согуштун ичинде бирге жүргөн курбум, жолдошум, жан аяшпас тилектешим!.. Ушундай учурда жолуктукпу? – деп, Каныбек Захаровду дагы кучактап бетинен өөп, – сүйлө!

– Эмнени айтайын! Жөнөкөй учурда сөз көп болсо да мындай учурда табылбай калат экен.

– Капитан кайда?

– Ал Украина тараптагы согушта, бир дивизияга командалык кылат деп уктум. Сен кат алган жоксуңбу?

– Жок. Мен жарадар болуп госпиталда жатканда келген. Дагы үч күндөн кийин келем деди эле. Бирок мен башка госпиталга которулуп кетип жолуга албай калдым, адресин да билбейм.

– Мен дагы билбейм.

– Силердин бөлүк эмне бөлүк?

– Атчандар полку!

– Сенден башка ким бар?

– Сибирде жүргөндөрдөнбү? Терентьев, Александров, Игнатьев бар.

– Кайсы, Игнатьев?

– Эсиңдеби сен сууга түшүп кетчүдө сени кармайм деп кийимчен сууга секирип түшчү, эски матросчу?

– А-а-а: билем, билем... ал эмне? Жөн эле солдатпы?

– Жок, ал менин командирим!

– Сенчи?

– Мен согуш өнөрүн «кыйын» билгендиктен отделкомго араң жетиштим! – деп, Захаров күлө Каныбекти өзүнө тарта кысып койду.

– Анда менин даражам чоң турбайбы – деп, Каныбек тамашалуу карады.

– Эмне?..

– Командир взвод! – деди да, кандайдыр кемчилигин мойнуна алгандан, Каныбек төмөн карап улутунуп койдуда да, – бирок согуштук билим жетишпейт, досум! «Өзүңдү эр ойлосоң, бирөөнү шер ойло» деген. Куру кыйкырык,

жылаңач муштум менен душманды талкалоого болбойт. Акыл, айла керек. Айрыкча согуштук акыл, айла керек экен. Госпиталда алты ай жатканда, согуш жөнүндө жазган бир топ китептерди окудум. Албетте китепти окуу бир башка, согуш жүзүндө экинчи башка тура.

– Албетте!

– Жолдош отделком! Сизди командир взвод чакырып жатат! – деди, сырттан кирип келген кызыл аскер.

– Азыр! – деди да, Захаров сол колу менен кылычын, оң колу менен тапанчасын кармап жүгүргөн бойдон чыга жөнөлдү.

Жарымы жок шам күйүп отуруп аз гана калды. Вагондун ичи өтө эле ала көлөкө. Эл жок. Бардык вагондогу пассажирлер алда качан түшүрүлгөн. Каныбектин суроосу боюнча аял үч жолдошу менен гана калган. Бирок сүйлөшкөн эч ким жок, эмне үчүндүр сумсайыңкы отурушат. Бир, эки көчө чамасындагы жерден мылтык үндөрү угулат. «Билебиз силерди» деген үндөр кез-кез угулат. Өлүм алдындагы душмандар ушундай сүйлөй тургандары Каныбекке маалим.

– Сиз мени тааныйсызбы? – деди, аялдын жанындагы эркек Каныбекке карап.

– Жок! – деди да, Каныбек көзүн айырбай карап калды.

– Жолдош Сансызов мындан алты жылы мурун көргөн сизди эмес, алты ай мурун көргөн мени да тааныбай калыптыр! – деди, аял.

Аялдын жашы отуздан небак ашкан, чачы ачык сары; алыстан көргөн адам чачын ак деп айтышы да мүмкүн. Бою шыңкыйып ичке. Кыз кезинде далай азаматтын көзүнүн жоосун алса керек. Ырас, азыр да бир көргөн адамдын жүрөгүн туйлатарлык турпаты бар. Бирок эмне үчүндүр кыйноо көргөн адамдай өңүнүн нуру өчүп турат. Каныбек ыңгайсызданып турду да:

– Чыным менен сиздерди тааныбай турам!

– Эч кандай күнөө эмес, мен да сизди тааныбай отуруп жанагы жолдошуңуз менен сүйлөшүп жатканда гана

араң тааныдым! – деп, ал киши ары жагын карады да кайра бурулуп, – мен да силер менен бир жыл жүргөмүн. Анан оорумуш болуп баракта калып качканбыз! – дегенде, Каныбек көзүн алайта ачып туруп:

– Токтоңуз... токтоңуз... үчүнчү барактанбы?

– Ооба.

– Сиз Лесников Николай эмессизби?

– Дал ошомун! – деп, күлүмсүрөй экөө колдорун кыса кармап көрүшүштү.

– Кош, жолдош Сансызов Каныбек! Жолдош Лесниковду тааныдыңыз, а меничи?

– Кудай урсун, сизди тааный албай отурам. Кечириңиз! Көп жылдар бою Сибирде жүрдүм. Андан эптеп келип тилектештерим менен бирге согушка кирдим. Бирок тагдыр менден азабын аяган эмес окшойт. Отузунчу мартта саныман жарадар болуп алты ай госпиталда жаттым. Али айыкканым жок. Бул алты ай мен үчүн алты жүз жылдай татыдыбы дейм. Себеби өзүңөргө маалым. Бизге жаны ачылган докторлор чамалуу. Дары-дармек жетишпейт. Тамак начар... жолдошторум согушта жүрөт. А менчи?.. Же өлүү эмес же тирүү эмес, сандалып эки ортодо жүрөм. Кээде капа болуп өз жанымдан аша кечем. Кээде жакшылыктан үмүт үзбөйсүң, алда качан жоготкон катын, балаңы эстеп аны көрүүгө үмүт кыласың. Кегин бар душмандан кек алгың келет. Мындан үч күн илгери комиссия көрүп, мени «согушка жарабайсың, дагы бир эки жыл дарылануу керек» деп, керектен чыгарып таштады. Ошондон бери аябай капамын. Анын үстүнө госпиталда мындан көп жатууга туура келбеди, себеби, доктор жана сестралар менен уруша берип жаман көрүнүп кеттим. Ошондуктан кечеги түнү госпиталдан чыктым, – деди Каныбек.

– Качып чыктыңбы?

– Жөн жибергиле десем жибиришпеди. «Сен жөнөкөй киши эмессиң, сени катуу тапшырган, сен үчүн жооптуу болобуз» дешет. Ошондуктан качтым. Эч кандай документ да, алганым жок – деп, Каныбек кылмыштуу адамдай

шылкыйып турду да, – мага эч кандай документтин да кереги жок – деп, тиштенип кимгедир ачуусу келе түштү.

Оор турмуш, узак оорудан улам, Каныбектин мүнөзү бузулуп калганын отургандар сезе коюшту да:

– Эчтеме эмес, бардыгы өз жайында болот. Документти мен өзүм дайындап берем! – деди, Лесников.

– Ай-ай, Каныбек! Мени тааныбай калганың кызык. Бирок бул күнөө эмес. Балким мен да тааныбай калышым мүмкүн! – деп, аял, Каныбекти далыга таптап эркелетип турду да, – мен Мария эмесминби!

Каныбек жалт карай тиктеп турду да, көптөн кийин:

– Кайсы Мария?

– Отузунчу марттын түнү... ай караңгы... күн бүркөк...

Мен эки арабакеч жолдошум менен чабуулга өткөн силердин полкко тамак тартып бара жаткан элек. Аңгыча болбой, жолдун оң тарабынан онтогон табыш чыкты, биз арабаны токтотуп барып карасак бир командир. Саал кансырап калыптыр.

– Кечириңиз, Мария! Кечириңиз!.. Мен эми тааныдым! – деп, Каныбек Мариянын колун кыса кармап акырын кучактай кысты да – кечириңиз! Эгер сиз мени госпиталга алып барбасаңыз өлүшүм сөзсүз эле. Ырас, менин жанымдын аралжысы сиз болгонсуз. Сизге мен көп милдеттүүмүн. Бирок сиздин көрүнүшүңүз такыр башкача эле. Кийимиңиз да! – деп Каныбек акыркы сөзүн уялыңкырап сүйлөдү.

– Албетте башкача болчу, бирок өңүм, чачым, көзүм ошол калыбы менен! – деп, Мария күлүп койду.

Вагондун арт жаккы эшиги тарс ачылып, шашылган кишилер келе жаткан сыяктанды.

– Дутков!

– Мен мында, жолдош командир!

Эмне үчүн бул вагондо адамдар калган?

– Жолдош Захаров билет.

– Захаров!

– Мен сизге түшүндүрдүм эле го?

– Түшүнгөнүм жок. Түшүнбөймүн да, Луковский!
– Мен мында жолдош командир!
– Дароо буларды камакка алгын. Захаров сага беш күн наряд!

– Жарайт, беш күн наряд!

Игнатъев ары өтүп барып кайра бери басып келди да:

– Кана? – деп, кызыл аскерлерге акырая карады да, – кимде ким каяша кыла турган болсо атып салгыла! – деди.

Кызыл аскерлер эч нерсеге түшүнбөй калышты. «Менин эски досум, ал мени өлүмдөн алып калган досум! Мени алып баргыла!» деп келип, эми камакка алгыла деши таң каларлык иш болду. Бирок буйрук-буйрук да...

Мария, Лесников эмес, Каныбек да таңдана баштады.

Каныбек ордунан тура калды да сүйгүнчүктүү көрүнүш менен:

– Жолдош командир! Амандашалы, андан кийин кайда алып барсаңыз өзүңүз билиңиз!

– Тарт тилиңди, мен сендей шпиондорго командир эмесмин! – деп бакырды, Игнатъев.

– Басыңыздар! – деп, жети-сегиз кызыл аскер төртөөнү айдап жөнөштү. Бирок эмне үчүндүр, полицияларга сууруган тапанчаларын кызыл аскерлерге сунушкан жок...

Станциядагы бардык укук кызыл аскерлердин колуна өткөн. Телефон, телеграф бөлүмүнүн алдында кароолчу кызыл аскерлер жүрөт. Анын катарындагы бөлмөдөн онтогон адамдардын үнү угулат, санитаркалар чуркап бир нерсе кылган болуп жүрүшөт. Чамасы ушул станцияны алуудагы согушта жарадар болгон кызыл аскерлерди ошол бөлмөгө жаткырышса керек.

Станциянын начальнигинин кабинети, чоң бөлмө, ичинде анчалык кооздук жок; бөлмөнүн батыш тарабында чоң стол, столдун айланасында беш-алты кресло төрт бурчта төрт олеандра гүлү турат. Полдо тартипсиз түрдө чачылган кагаздар менен бирге Екатеринанын жана Николай үчүнчүнүн портреттери айрылып жатат. Эки кызыл аскер Лениндин портретин дубалга кадап жатышат. Столдун ар-

тында, жашы кырктардан ашып калган, сакалы багжайган сулууча киши столдун тартмаларын тартып, кагаздарын аңтарып окуп отурат. Бирок кандай даражадагы адам экендиги билинбейт, башында кара бапак, маңдайында чүпүрөктөн жасап тигип койгон кызыл жылдыз, үстүнө кийген венгерка, шымы кара, кавказча өтүгүнө шпор таккан. Оң жагында наган, полевой сумка, сол жагында кылыч жана маузер. Жаман чырактын жарыгынан улам сол көкүрөгүндөгү эки ордени жаркылдап турат.

– Жолдош комиссар! Карап көрүңүзчү! – деди портрет кадап жаткан эки кызыл аскердин бири.

– Жакшы!

– Рамкасыз портреттин көркү болбойт экен! – деди, экинчи кызыл аскер.

– Шашпагыла балдар! Бардыгы болот! Азырынча сулуулукту коё туруп душманды жеңиш керек. Душманды жеңгенден кийин тынчтык турмуш башталат. Анан рамканы жыгачтан гана эмес, алтындан жасатып, алдына гүл коюп туруп илебиз! Да... ошентебиз... Сөзсүз ошондой кылабыз! Душманды жеңсек кандай сонун турмуш башталат дейсиңер. О-о, сөз менен айтыш кыйын! – деп комиссар күлүмсүрөп кубанган калыбы менен алда кайда карагандай ойго кетти. Тиги эки кызыл аскер болсо Лениндин портретине кадалышты...

– Жолдош комиссар, сиздин буйругуңуз боюнча алып келдик! – деп, Игнатьев күлүндөп зык этип тура калып честь берип, артына карады. Бул учурда кызыл аскерлер Каныбектерди да айдап кирип келишти:

Комиссар күлүмсүрөгөн калыбы менен:

– Саламатсыздарбы? – деп, бардыгы менен кол алышты да, – сиз Сансызов Каныбексиз го?

– Сиз мени кайдан тааныйсыз? – деп, Каныбек таңданып карап калды.

– Мен сизди абдан тааныйм, башыңыздан өткөргөн окуяңызды уккамын.

– Кимден?

– Игнатьев дегенди тааныйсызбы?

Каныбек суроого жооп бербестен, жалт бурулуп Игнатьевге караганда, ал:

– Жолдош комиссар, эми уруксат кылыңыз! – деп, честь берип тура калды.

– Уруксат, көрүшүңүз!

Игнатьев Каныбекти чап кучактап алып өбүштү да:

– Ну, бүркүтүм! Эмне жалдырайсың? Же мен айдагып келгенге таарынып турасыңбы? Мага берилген буйрук ошондой болучу, досум!

– Да... буйрукту мен бердим, жолдош Сансызов! Биринчиден сиздер түшүп бара жаткан поезд бизге шашылыш түрдө керек, себебин айтып отуруу пайдасыз, сурабасаңыздар да болот. Экинчиден сиздерди текшерүүгө аргасыз болдум. Угушума караганда, тиги төрт жолдошуңуз айрыкча тапшырма менен Ташкенге бара жатса керек. Бирок эч кайдай күчкубатыңар жок туруп, вагондун ичинде, барыдан мурда душман ээлеп турган жерде, тапанчаңарды сууруп, ок атып жүргөнүңүздөргө жол болсун? – деди комиссар. Тигилер эч үн каткан жок. Алар абдан күнөөкөр болгондой төмөн карашты. Кызыл аскерлер үнсүз-сөзсүз тигилерди карап турат. Көптөн кийин Каныбек балдагын – таяна бутун солбуп алды да, төмөн караган калыбы менен:

– Бардык күнөө менде! – деди. Ал уялганына чыдабай тердеп турду. Комиссар ордуна ыргып тура, столду бир муштап:

– Бул эмне деген маскарачылык? Сиз сыяктуу эчен жылы сүргүндө жүргөн, аркы-беркени билген киши ушундай кылабы? Сизге мындай акылсыздыкты ким үйрөттү? Согуштун мындай тактикасын кайдан таптыңар? Күнүтүнү тынбай согушуп жаткан бизге жарак жетпей жатканда, мынчалык көп жаракты силерге ким берди? Душман силердин жаракты тартып алып бизге каршы атса эмне дейсиңер? Же болбосо бешөөңдү беш жерге атып салса, силердин тапшырманы ким аткарат? Большевиктик тактика кайда? Кана, ойлогулачы! – деп, дагы далай жемелеген

акылдарды айткандан кийин, – жарагыңарды столдун үстүнө койгула! – деди.

Бешөө тең кыңк дебестен жарактарын чыгарып столдун үстүнө коюшту. Жалгыз Каныбек эмес, комиссардын сөзүнө тиги төртөө да тердеди.

– Октуруңарды да койгула!

Комиссардын үнү тигилер үчүн бул жолу мээримдүү сезилди. Комиссар тиги төртөөнүн документин карап кайра берди да:

– Карачы! Эмне деген кымбаттуу адамсыңар? Жаныңарды аябай эл үчүн, пролетариаттар үчүн, дыйкандар үчүн кызмат кылгансыңар. Согушта көрүнүктүү кайрат кылгандыгыңар үчүн, командованиенин атынан бул жарактарды сыйлыкка алыпсыңар. Ал эми бала кылбай турган ишиңерди... – деп, айтып жатканда, полктун командири Морозов:

– Кечирип кой, жолдош комиссар! Билесиңби кандай кызык бар экенин? – деп, сырттан шашып кирип келди да, бул жерде турган чоочун адамдарды көрө коюп, оо... адам бар экен го! – деп, токтой калды.

Комиссар күлүмсүрөй:

– Жанагы адамдар ушулар!

– Ким экен булар? – деп, Морозов көзүнүн кыйыгы менен тигилерди карады.

– Өзүбүздүн кишилер. Бешөө тең коммунист. Бирок кай бир кылыктары...

– Түшүнүктүү... булардын аскери кандай дейсиң... – деп, эшик тарапты карады да, – Чумаков, алдагы балдарды чамаданы менен бери алып кел! – деди, Морозов.

Петя үч жолдошу менен төртөөлөп эки чоң кара чамаданды араң көтөрүп келип коюшту да, ыйламсырай Морозовду карашып:

– Кете берелиби?

– Бул эмне чамадан?

Петя комиссар менен Морозовго жал-жал карап алдыда:

– Чамадан! – деди.

- Чамадан экенин көрүн турам. Ичинде эмне бар?
- Тапанча... ок...
- Тапанча, ок? Кандайча?

Петя жана анын жолдоштору үн чыгарбай жер карашат. Морозов күлүмсүрөп турду да:

– Бул балдардын кылыгы толуп жатат... бирок алардын бизге кереги жок. Чамадан жөнүндөгү аңгеме болсо – дегенде, Петя жана анын жанындагы балдар, акырын эшикти көздөй жылып кетүүгө аракет кыла башташты эле, – кетирбегиле! – деди, Морозов, эшик алдындагы турган кызыл аскерлерге карап.

Чынында балдар качып кетүүнү ойлогон жок, Каныбектен уялышты эле.

– Поездге түшкөнү жатканда, кандайчадыр бир киши, эки чамаданды зорго көтөрүп келип тура калат. Ал киши: белетин карап жатканда бул балдар бул эки чамаданды уурдап алышат.

– Биз кийим-кече, тамак деп уурдаганбыз, – деди Петянын жанындагы бир бала.

– Ал киши кайда экенин билесиңерби? – деди, комиссар.

– Балдардын жардамы менен чамандандын эсин кармадык. Тула шаарынан келе жаткан «азамат» экен, аны менен жай сүйлөшөбүз. Чамаданда он эки булдик, сегиз маузер, сегиз наган жана көп сандаган ок бар экен. Балдар тарабынан эч нерсе коромжу болгон эмес, – деди Морозов.

Комиссар эки чамаданды ачтырып көрдү да, столдун үстүндө жаткан маузер жана нагандарды көрсөтө:

– Буларды эмне кылабыз? – деди, жылуу жүз менен.

– Менимче сыйлыкка алган жарактары болгондуктан кайтарып бериш керек. Бирок окту чымчыкка жумшабай душманга жумшаш керек экенин айтууңуз керек. Биздин армиябыз бардык жагынан кемчил экенин бул жолдоштор толук түшүнүү зарыл.

– Дурус! – деп, комиссар жарактарын кайтарып берди да, бардыгына бештен ок берип, калганын столдун үстүнө чогултуп, – сиздерге бештен ок жетет ко? Төрт окту душ-

манга жумшасаңар, айла кеткенде бешинчисин өзүңөргө жумшасаңар болор дейм? – деп, комиссар тигилерге карап калды.

Алардын эч кимиси комиссарга карап сүйлөгөн да жок, орундарынан козголгон да жок. Чоң кылмыштарын мойнуна алгандай чексиз уялып турушту...

ЭКИ ЖҮРӨК ТАРТЫШКАНДА

Каныбек вагондун оозуна чыга келди да, колундагы баштыгын таягына кошо кармап, экинчи колу менен вагондун туткасын кармап, сол бутун аярдап келип тепкичке койгондо, жогдор жүнүн кырккан кара нар моюнданган бир өзбек чуркап келип:

– Афандам! Токтоңуз, токтоңуз! – секирип тепкичке чыга калып, Каныбекти балача аркасына көтөрө коюп жерге лып түшүрө салып, алда качан аракетин менен бирге окуп бүтүрүп койгондой болгон дуvasын эки-үч жолу үшкүрө дем салып, Каныбектин колдорун ушалап силкип, оозун күбүрөтө бата кылып, көздөрүн сүзө карап калды.

Каныбек алкыш айтты да, чөнтөгүнөн кулундуу бээнин сүрөтү бар кагаз акчаны алып берип, базарга карап басты.

– Жоомарт адам экен!

– Төртүнчүлөрдөнбү дейм?

– Көйнөгүнүн жакасы ошондой.

– Өңү начар экен.

– Касал го?

– Аксап басат экен.

– Мандикерге барган эме го?

– Өңүнө караганда чекене жердин баласы эмес.

– Көз карашы башкача! – дешип, Карасуу станциясынын алдында турган элдер өз ара күбүрөшө баштады.

Октябрь айынын акыры. Мээ кайнаган ысык жок, күндүн илеби кайткан. Жердин бети жайкы жашыл ыраңдан ажырап кубарган. Шыңкыйган терек, багжайган тал, дүңгүл тыттардын жалбырактары саргарган. Мөмөлөрүн

салбыраткан алма, өрүк, жүзүм, анарлар сыяктуу адам баласын суктандырган жемишинен эмес, жалбырактарынан да ажырай баштаган. Түштүктөн бүлбүлдөгөн Ноокат тоолору, түштүк чыгыштагы Алдияр тоосу, чыгыштагы Жалал-Абад, Көк-Жаңгак тоолору шакыйы кармаган кемпир баштанып, алда качан ак кардан элечек оронушкан. Шыйпаңы менен чымын коруп, жоолугу менен желпинип отурган дүкөнчүлөр жок. Азыркы поездден келип түшкөн элби же Жалал-Абаддан келе турган поездди күтүп отурган элби, станциянын артындагы чайканаларда адам көп.

«Эл жатса да Элебай акем жатпайт» деп, үйүндө тамагы толуп турса да чайканага келип, бир чайнек чайды ичип отурууну адат кылуучулар көп болгондуктан, тек кажы-кужу, сөздөрүнүн кайсы экенин ажыратуу кыйын.

Каныбек акырын басып келип чарпаяга отуруп:

– Самоорчу аке, бир чайнек чай бериңиз!

Самоорчу Каныбекти көргөндө эле даярдап койгонбу, оозун жыйып ала электе:

– Мынаңыз! – деп, чоң ак чайнек чайды, кичинекей көк ала чыныны, эки чоң ак нан менен эки кадак жүзүмдү батнаска салып алдына коё салды.

– Мага нан менен жүзүмдүн кереги жок эле.

– Майли, жаным аке, табиңиз тартмаса сейиллик үчүн тура берсин, сиздан пул алмайман! – деп, сулууча келген кара каш бала, сол кашын серпип күлө, колун бооруна алып ийилип койду да чуркап кетти.

Чайкананын төрүндөгү чарпаяда жыйырмадай киши отурат. Алардын жашы жыйырмадан тартып кырктар арасында. Үстүндөгү жибек шайы чапан, белиндеги жибек жоолук, буттарындагы намаркан маасы, баштарындагы топуларына караганда дүнүйөсү түгөл байбачалар сыяктанды. Төрдөгү бирөө дутар чалып, ортолорунда он төрт, он беш чамасындагы жакшы кийинген, кара каш сулуу бала чыкчытына, чекесине кулундуу бээнин сүрөтү бар акчалардан илип коюп бийлеп жатат. Бийлеген бала каш серпип мамиле кылса, ошол байбача «дос, жанынан

акең!» деп, дүнүйөнүн ыракатын жалгыз өзү көрүп жаткансып, кылча жанын аябай, өзүн-өзү токмоктоп, жылаңач көкүрөгүн кызартып отурат. Башка чарпаяда отургандардын эки көздөрү да ошол чарпаядагыларда; анда отурган байбачалардын марттыгын сынап, ар кимдин көз карашын байкап, баланын бийлегенине суктанышат. Кыскасы, алар, байбачалардын шары менен арак ичпесе да, бороку ичкендей болуп отурушат.

– Ака, ата, энем жок, бир сагырмын, наныңыздан кудайы кылыңыз! – деп, жашыраак бала келди эле, Каныбек бир нандын жарымын берди.

– Ака, эч багарым жок, жардам кылыңыз! – деп, кичинекей кыз бала келди эле, Каныбек ага калган жарымын кармата берди.

– Балам! Садакаң болсо бер. Жалгыз уулумду миң башылар набакка салдырган. Келиним өткөн жылы өлгөн. Көзүм азиз. Каралашар адамым жок. Мына бул баламдын жалгыз баласы эле, ушуга нанындан бериш! – деп, бир кемпир муңканып жиберди.

Каныбек эч сөз айтпай жалдырап карады да калды. Анын жаактары карышып, кабактары түйүлүп, көзүнүн кычыктарына жаш толо баштады. Алдында жалдырап, ач арбак сыяктуу бала менен кемпирдин сөлөкөтү турду. Каныбектин акылы башынан кетип эмне кыларын биле албады...

Каныбек тилден калып турган жок, түтөбөй күйүп турду.

Каныбек көзүнүн жашын жамгырдай төгүп ыйлаганы турган жок, жарылып кеткени турду.

Каныбек тишин тишине басып ачууланып турган жок, бакырып барып бала менен кемпирди кучактаганы турду.

Каныбектин эриндери кыбырап турган жок, эмне дээрин биле албай турду.

Каныбектин алдында ач арбактай чоочун кемпир турган жок, жалгыз баласы Эркинди жетелеп алтын энеси Ажар турду... Анын аппак чачтары тартипсиз саксайып турса да, Каныбектин көзүнө сүйүнчү айткансып, желге сеңселип тур-

ду... Баласы экөөнүн эриндери кеберсип, ачкалыктан арыктап, ыраңдары кетип турса да, Каныбектин көзүнө нурданып күлүп тургандай көрүндү... Алар кайгырып ыйлап турса да, Каныбекти көрүп сүйүнгөнүнөн ыйлагансып турду...

Каныбектин алкымы буулуп тили күрмөөгө келбеди... «Шордуу энем!!! Ушул абалга келдиңби? Анарханыңдан ажырап, Эркинди жетелеп калдыңбы? Рахмат энеке, келиниңден ажырасаң да жалгзызыңдын жалгзызын аман багып келипсиң. Азиз болбосоң мени тааныбайт белең. Сүйүн энеке! Өлдү деген Каныбегиң аман! Мына мен!» деген ой менен кемпирди кучактай калуу үчүн ордуна тура калды. Дал ошол учурда, баягы үңкүрдө, энеси сүйүнгөнүнөн сокур болгону көңүлүнө кылт эте түшкөндө, эми кантип амандашарын билбей шашып калды.

– Энеке! Кетеличи, бул кишинин өңү укмуштанып баратат, соо болбосо керек – деп, бала кемпирди тарткылай баштады.

– Сагынбек, коркпо садага. Мусулман адамбы? – деди кемпир.

Каныбек чочуган бойдон:

– Сагынбек? – деп жиберди.

– Энеке, жүрчү, соо киши эмес! – деп, бала дагы энесин тарткылады.

– Акырын, акырын балам! Адамдан коркор алым жок. Соо киши болбогондо жеп жиберет дейсиңби? Мына мен жеп жиберсе, жанымды аягым жок! – деп, кемпир көңүлүндө Каныбекке карай жулунууну ойлосо да, башка тарапка жулунду. Баласы ошондон ары жетелеп кетти.

«Сагынбек... Сагынбек...» деп Каныбек бир топко күбүрөп турду да, «менин жалгзызымдын аты Эркин, эркиндикке чыктым деп Эркин койгом» деди да, бала менен кемпирди ээрчий карап турду.

Каныбектин көрүнүшү бүтүндөй өзгөрүлүп турду эле. Бирок Каныбек өзү кандай абалда турганын сезген жок. Анын көрүнүшүнө таңдангандай эки тарабындагы кишилер карап калышты.

«Шордуу энем... ал да ушул кемпир сыяктуу тентип жүрөт бекен? Барыдан мурда аманбы? Аман болсо кайда? Кантип жүрөт? Менин келе жатканымды түшүндө көрдү бекен» деген ой менен санаасы санга бөлүндү.

Эй, наабайчы! Наныңдан бери алып кел! – деди эле Каныбек, «менин наныман алыңыз» деп үчөө катар чуркап келди.

– Ака! Сиз биздин чайканадан чай ичип отургандан кийин башка наабайчыдан нан албаңыз. Керек болсо нанды мен таап берем! – деп, чай алып келген бала нааразылыгын көрсөтүп, нанын алып жүгүрүп келген наабайчыларды сөгүп кубалады.

Чайчыга Каныбектин ачуусу келе түштү эле, «сабырдуу бол. Чебердеп жүр. Сага жоо көп ыксыз курчтук кылам деп кокус кордук таппа. Ачууң келгенде өзүңдү-өзүң токтото бил» деген комиссар менен Морозовдун сөздөрү көңүлүнө тык эте калгандыктан, тиштене кумсарып турду да:

– Эки нан, эки кадак жүзүм, бир чайнек чайың канча болот? – деп, самоорчуга акча төлөдү да, быягында турган үч-төрт кайырчыга карап, – мына муну ичип жегиле! – деди.

Каныбек таягын алып кетип бара жатты эле, кайырчылардын бири баштыгын ала жүгүрүп барып берди. Эмне үчүндүр Каныбек өзүн-өзү токтото албады. Жүрүшүн катуулатып кемпир менен балага жете келди.

– Сенин атың Сагынбекпи?

– И, баламын аты Сагынбек. Сен кимсиң? – деп, баласынан озунуп, кемпир саал ачуулангандай жооп кайырды.

– Ачууланбаңыз энеке! Өз атыңыз ким?

– Менин атым Шагдар. Сен кимсиң?

– Жанагы өңү бузулган киши, – деди баласы.

– Ачууланбаңыз энеке! Мен дагы үйүрүнөн адашкан жанмын. Сиз сыяктуу энемен, алган жарыман, төрөлгөнүнө бир жума болгон баламан мындан бир нече жылы мурун ажырагамын. Жана сиз энеме, балаңыз балама окшоп кетти, – деп үшкүрүп жиберди да, – эй, наавайчы! – деп, наа-

вайчыдан жети нан алып кемпирге берди да станцияга карап басты. «Сен ким элең, кайдан келе жатасың?» деген кемпирдин суроолорун жоопсуз калтырды.

– Э-э-э, кана... кана... Ошко бара турган адам барбы? Саябан жакшы, атым күчтүү, алдың жумшак. Көзүңдү жумуп отурсаң бешимде Ошто болосуң да каласың? – деп, арабакечтер кулак-мээни жарып кыйкырышат.

Каныбек акырын басып келди да аты дурус, саябаны жумшак бирөөнө отурмакчы болду. Бирок өзү түшө албай жатканда арабакеч жүгүрүп келип аяктап койду. Канча бересиң деп арабакеч сурабады, канча аласың деп Каныбек да сурабады.

Арабакечтин көңүлүндө шаттык барбы же Каныбекке мактангысы келдиби, болбосо жолдогу арабакечтерди акмак кылгысы келдиби, атына камчы уруп дүкүлдөтө жүрүп, үч-төрт арабадан өтө чыкты. Эң алдыңкы арабанын ээси бул арабакечти алдына өткөрбөөгө аракет кылды эле, аны келиштире сөгүп, чала-була жөөлөтө коюп, андан да өттү. Бирок тиги арабакеч ичи күйгөндөй:

– Ой, кызыталак эй!.. «Малай кутурса чарбактагы гүлүңдү басат, катыныңдын паранжысын ачат» деген ушул.

– Кызыталак калди ит кубалаганбы дейм?

– Малайга эмне? Өлсө байдын аты өлөт. Эгер өз аты болсо төрт туягына карабайт беле?

– Азыр кулдар кутуруп, малайлар эсирип баратпайбы.

– Арабага салганы бир киши!?

– Анысы да төртүнчүбү дейм?

– Ана, балдакчан, чолок көрүнөт.

– Ой, кызыталак эй, өзү кал, арабасындагысы чолок, – деп, арткы арабадагылар каткырып калышты.

Арабакеч тигилерге ачуулу бир карады да, Каныбекке карап:

– Алардын сөзүн укпа, досум! – деп, атка бир камчы уруп койду да, – досум, кайдан келе жатасың?

– Пастан.

– Мандикерге бардың беле?

- Ооба.
- Кайсы жерлик кыргызсың?
- Алайлык.
- Оо, дурус. Өзүбүздүн Алайлык кыргызданмын де. Тууган экенсиң. Атың ким?

Каныбек бир аз токтоло калып, балким тааныса бир окуя чыга калабы деген ой менен:

- Жусупбек – деди.
- Дурус, Жусупбек досум! – деп, атын айдап койду да, – досум, көп сөз билесиң го? Мен билбегендеримди сура-сам сиз капа болбоңуз.
- Неге капа болом? Сурай бериңиз, билгенимди айтып берермин.
- Ак падыша тактан кулаганы анык болдубу?
- Анык, анын тактан кулаганына бир жылдан ашык болуп калды.

– Анда жакшы болгон экен. Эми биздин башыбызды кармап турган падышабыз ким болду? Уккан ушакка караганда, Николайдын иниси Керенский болду дешет. Андай эмес, Улиянов деген жээни болду дешет. Жок, Ленин деген кызылдардын адамы – большевик болуптур дешет. Кыскасы миш... миш... ушак. Элет жерде ошондой боло берет турбайбы.

- Сиз өзүңүз ким болосуз?

Молла Жоро деген байдын малайымын, атым Мама-назар. Төрт жылдан бери ошол байдын арабакечимин. Ар кимдин өзүнө жараша жакын адамы болот экен. Менин да бир жан аяшпас досум бар эле, ошол досумдун мандикерге кеткенине эки жылдан ашып калды, анын зайбы бир байдын үй кызматкери, кайын жеңеси жалгыз баласы менен ушул Ошто, ар кимдин ишин кылып турат. Э-э... досум, колдо жок болгондон кийин кор болот турбайбы. Эгер менин досумдун зайбы менен кайын жеңесин көрө турган болсоңуз ыраазы болор элеңиз. Бирок кудай ушундай жасап коюптур, колуңан келер чара жок. Кантесиң, тагдыр ушул экен. Мен эч нерсем жок

кедеймин, кедей болсом да ошол досумдун бала-чакасына кез-кез каралашкан болом. Ошол досум мандикерден келе жатат деген кабарды угуп, ар күнү поезд келер малда Кара-Сууда, болом. Эчтеме эмес, ал досумдун ордуна сизди салып келе жатам, – деп кубангандай күлүп койду да, – досум, сиз менден сыр жашырбаңыз, мен сизден билбегенимди гана сураймын. Бул жердеги сөздөрдү уга турган болсоңуз эки күндө жинди болосуз. Менин акылым азыраак кишимин. Бирок жаман да болсом жакшылыктан үмүт үзгүм келбейт. «Жыргал заман болот экен» дешет. Ошол жыргал заманга жанагы үч падышанын кимиси бизди жеткирет? – деп, өтө чыдамсыздык менен жооп күткөндөй, Маманазар атына кыйшайып отуруп Каныбекке карап калды.

– Керенский деген убактылуу байлар өкүмөтүнүн улугу, ал байларды гана жактайт.

– Ошондой экен да? Кечеги түнү «Кудай Керенскийге кубат берсин» деп, молла Жоро баштаган бир тобу, мусалла ичип отуруп сүйлөшкөнүн уктум эле.

– Ленин менен Ульянов экөө бир киши.

– Кандайча?

– Ульяновдун жашырын аты Ленин болгон.

– Эми ал киши кимди жактайт?

– Ленин завод, фабриктердеги жумушчу пролетариаттарды, өз күчү менен иштеген дыйкандарды, жалданып иштеген сиз сыяктуу малайларды, кыскасы таман акы маңдай тери менен күн көргөн момундарды жактайт.

– Ой, жашаң! Ой, жашаң! Кудай ошол кишиге өмүр берсин!!

– Ал Ленин дайыма биз сыяктуулар менен кеңешип иш кылат.

– Жашасын! Баса ал киши кеңеш өкүмөтүн курам деген имиш ко?

– Куруп жатпайбы.

– Чоң-кичине дебей кеңешип иштешеби?

– Ооба.

– Ой, жашасын! Ой, Жашасын Ленин! Анык уул экен! Баса Ленин кызылдар тарабындабы же большевиктер тарабындабы?

– Экөө бир. Большевик деген кызыл аскерге жана кенеш өкүмөтүнө жолбашчылык кыла турган бир уюм.

– Э-э, де!

Маманазар Каныбектин кээ бир сөзүнө түшүнсө да, кээсине түшүнбөй калды. Ошондой болсо да Маманазарда чоң кубаныч пайда болду.

Кашкар кыштактын кичинекей ашпозуна түшө калышып, арыдан бери эки чайнек чай, он беш мантууну жешти да Ошко карап жөнөп калышты.

Он алтынчы, он жетинчи жылдары эгин жаман чыккандыктан, он сегизинчи жылы эл арасында ачарчылыкка учурагандардын саны абдан көбөйдү. Мансаптуулар мансабынын аркасында, малдуулар малынын аркасында тентиген жок. Малы менен мансабы жоктор кара кекиртегинин кайгысын ойлоп, тамак эмес, кара башы кайда турганын билбей калышты. Ош менен Кара-Суу арасына жөө чубаган жоксуз элден, тентиген кайырчылардан жол бөгөлөт. «Бар болсо айымчылык, жок болсо кайырчылык» деп, катындарын колдон жетелеп кыдыргандар күндөн күнгө көбөйүүдө. «Токчулукта ит күчөйт, ачарчылыкта бит күчөйт» деп, басмачылар бир жактан күч алган.

Эки баласына эки этегин карматып, жаңы гана балтыр бешик болгон баласын бооруна кучактап, баштыгы менен жаман жуурканын жонуна таңып көтөргөн аял, сууланышкан көзү менен үлдүрөй карап, мундуу үнүн жашыта чыгарып:

– Ой, айланайын, мен үчүн болбосо да, мына бул балдар үчүн бирдеме ырайым эт, – деп оң колун суна атты тосуп тура калганда:

– Аке!

– Аке! – дешип аялдын этегин кармаган эки бала да колдорун сунушту.

Мындай кайырчыны далай көргөн Маманазар, кай бирине бирдеме берсе да, көпчүлүгүнө «бере турган эчтемем жок» деп өтүп кете турган.

Ал азыр мына бул кызыл чиедей жаш балдарлуу сүрү качкан аялды көргөндө зейни кейип кетти. Зайыбы Хашияханга деп белине түйгөн жарты нанынын жарымын сындырып берип:

– Ай, бечарам ай! – деп катуу үшкүрүп алды.

Каныбек бир чоң нан сунганда:

– Өмүрлүү бол, аке! – дешип эки бала жарыша келип алышты.

Маманазар узай берип, ээрин кыйшая Каныбекке карап:

– Менин жаңыдан таанышып жүргөн бир кишим бар, ал өзү кыргыз. Анын айткандары да дал эле сиз айткандай. Кеңеш өкмөтү курулат, кембагалдарга жыргалдуу заман болот дейт. Ал жыргалдуу заман болгуча булар эмне болот? – деп артта калган аялга карай камчысын серең эттирип койду.

– Ал жолдошуңуз ким деген кыргыз? – деди Каныбек, Маманазарга түшүнүк берип жүргөн адамды билүүгө кызыккандай.

– Анын ким экенин да жакшы билбейм. Билген күндө да анын сизге кереги эмне? – деди да Акмат чолок жөнүндөгү сырын жашырып, Каныбектин кайталап сураган суроосуна чаргыткан жоопторду берип тим болду.

«Ал киши ким болсо да революциядан түшүнүгү бар киши болсо керек. Бирок ким болду экен?» деп Каныбек ойлонуп баратканда:

– Эми ушул жерден коштошолу, тууган. Мына бул жол менен бассаңыз чоң көпүрөгө барасыз. Ал жерде чайкана көп, жатууга жай да болот! – деди Маманазар.

Каныбек арабадан түшүп, Маманазардын айтуу боюнча көпүрөгө карап басты. Ал пашкан жок. Жай басты да, кандайчадыр бүйрө жана кыраакы чалдардан бетер, эки тараптагы үйлөрдү, дарбазаларды бирин-серин

жүргөн адамдарды карап келе жатат. Эмне үчүндүр анын жүрөгү алып учат. Бала көрүнсө Эркинине, зайып көрүнсө Анарханына, кыз көрүнсө Сакадайга окшогонсуйт. Бирок бардыгы чоочун болуп чыгат. Эңкейишке жаңы кире берген жерде алдынан бир келин чыкты. Ал келиндин өңү-башы Каныбек үчүн качандыр бир көргөн адамына окшоду. Бирок качан, кайдан көргөндүгүн эстей албай:

– Алыстан келе жаткан карып элем, сизден жай сурайын деген элем! – деп, келиндин жолун тороп тура калды.

Жолун тороп тура калышынан чочуп кеткендей, келин жолдун тиги четине ойт берип барып тура калды да, жал-жал карап, кыргыз экендигин билгенден кийин, саал уялгандай кыя тартып, Каныбек жаккы жоолугун тартып бетин бүркөдү да:

– Сураңыз, аке!

– Мындан он төрт, он беш жыл мурун ушу жерден кеттим эле. Ошондо ушул жерде үй-бүлөм калды эле. Азыр ошолордун кайда экенин билбей турам. Ошолордун жайын көрүп же угуп билдиңиз бекен? – деп, Каныбек үй-бүлөсү эмес, Алым, Айдардан өөдө аты-жөнүн, өңү-түсүн, белги-бетесин айтып чыкты.

Каныбек үй-бүлөсүн сагынганданбы же эчен жылдан бери бүгүн биринчи ирет кыргыз келин менен сүйлөшүп тургандыктанбы, көзүнүн кычыктарында кубанычтын жашы кылгырып турду.

Келин бир шумдуктун шек-шыбасын сезгендей, Каныбекке жалт бурула, карап:

– Сиз мынчалык көп жылдан бери кайда жүрдүңүз эле?

– Сибирде, набакта жүрдүм.

– Сиз айткан адамдарды көрүп же уга албадым, акебай! Эртең жума базар. Эртең келип базарды карап, ар кимден сурасаңыз сиздей мусапыр карыптын багына табылып калар! – деп, келин дагы бир нерсени эстей калгандай кыяпатта боло калды да, – биздин айлыбыз тети-ги кырдан ары, Жапалак деген эл болобуз. Алкымыма

канчоо чыгып, ошону көрсөтөйүн деп төркүнүм жактагы бир табыпка бара жатам. Эгер эртең ушул шаарда болсоңуз менин төркүндөрүм тараптан бир ишти тактап сурай келейинчи, – деди келин кубангандай түр менен.

Каныбек келиндин сурай келейинчи деген сөзүнө түшүнбөй калды да:

– Кандай ишти тактап сурай келесиз?

– Менин төркүнүм бул тарапта, Коргошун талаалык. Ата-энем жашап калышкан, колдорунда жоксуз болгондуктан, Кайназар деген байдын ишин иштешет. Мындан эки жылы илгери ошол атамкына барганымда, ошол Кайназар байдын жылкычысы бар эле. Сиздин айтканыңызга караганда ошол жылкычынын кайын жеңеси сиздин зайбыңыз окшойт. Бирок алардын аты жөндөрү башка сыяктанды эле.

– Аттарын өзгөртүп алган го дейм?

Келин Каныбекке карап таңданып турду да:

– Эмне, аттарын өзгөртүп алардын иши бар беле?

Каныбек бир далайга унчукпай турду да:

– Ооба...– деп, көчөнүн тиги чети менен өтүп бара жаткан паранжачан аялга карады.

– Атыңыз ким, акебай?

Каныбек «Атымды айтсам бир балаа чыгабы?» деп бир аз ойлонуп турду да, «мейли айта берейин, кайдагы Каныбекти билмек эле» деп:

– Атым Каныбек.

– Ой, акебай! – деп, келин кубангандай Каныбекке карай эки кадам басып келди да, – сиз... сиз Каныбек деген болосузбу? Кайсы Каныбек? Шиберден келе жатканыңыз ырас болсо, Айдарбек датканын уулун өлтүрөм деп, Шиберге айдалып кеткен Каныбек болбоңуз? Эгер ошол Каныбек болсоңуз, сиздин Ош набагында жатып ырдаган ырыңызды билем!

– Кайдан жүрүп?

– Менин улуу абысыным Өзгөндүк Теңизбайдын кызы, башында Чоко дегендин келини болгон экен. Чоконун уулу өлгөндөн кийин бир жылга жетпей Чоко байбичеси

экөө тең каза болуптур. Ошол жеңем «Каныбектин на-бакта жатып ырдаган ыры» деп, ыгы келгенде эми да ырдап калат. Сиз ошол Каныбексизби? – деп, келин көзүн ирмебей жалжылдап кадалды.

Каныбек Чоконун үй-бүлөсү менен өлгөнүнө кайгы-рып жана атын айтканына өкүнгөндөй турду да:

– Ооба, ошол Каныбек менмин.

– Ой, акебай! Аман-эсен келгениңиз жакшы иш болуптур. Бала-чакаңыз да аман-эсен чыгар. Эми эмне кылсам экен? Сизди жеңеме жолуктурсам, ал кай бир тааныштарыңызды айтып бериши мүмкүн эле. Же мени менен төркүндөрүм тарапка барып конуңуз, эртең үйгө ээрчитип барайын.

– Жок, ракмат. Сиздин боорукерчилигиңиз үчүн теңир жалгасын, карындашым! Жаман бутум менен алыс бара албайм, чайканалардын бирине жатармын.

– Анда майлиңиз, акебай! Эгер үй-бүлөңүздүн кабарын билсем, эртең шашкеге жетпей келем. Бирок сизди... -деп, келин токтой калганда Каныбек анын сөзүн үзүп:

– Пиян базарды билесизби? Мен ошондогу чайкана-лардын биринде болормун.

– Билбегендечи, үйүмө ошондон ары чыгып кетем.

– Кош эмесе, карындашым! Эртең шашкеге чейин ошол жерде боломун, – деди да, Каныбек жөнөп калды.

Келин Каныбекти көргөн көзүнө таңдангандай ээрчий карап абысыны Каныбек жөнүндө айткандарын эсине сала, улам бурулуп карап коюп кетип бара жатат.

Каныбек жүрүп отуруп тар көчөнүн бурчун имериле бергенде, жулкулдашып жаткан үч баланы көрдү. Алардын чындап урушуп жатканын же ойноп алышып жатканын дароо ажырата алган жок. Кичине токтоп карай калды эле, үчөөнүн бирөө ыйлагансып акырын үнү чыгат. Бирок кимиси ыйлаганы билинбейт. Үчөөнүн экөө саал кырдуурак, кийимдери жакшы, бирөөнүн кийими жана оңу өтө эле начар.

– Мына сага! – деп, тиги эки баланын бири коюп жиберди эле, кийими начар баланын мурду кызыл-ала боло

түштү. Бул балдардын урушуп жатканын Каныбек түшүндү да, ажыратып коюу үчүн балдагын тездетип шилтеди.

Кийими начар бала мурдун алаканы менен баса ыйлап жиберип, маңдайында баатырсынып турган экөөнүн бирөөнү атырылып барып коюп жиберди эле ал бала көмөлөнүп барып арыктагы сууга чалкасынан жатып калды. Бул учурда берки бала келип кийими начар баланы аркасынан кучактай калды. Бирок кийими начар бала желкеси менен соккондо ал бала бакыра мурдун басып калды. Сууга жыгылган бала таш алып качырды эле:

– Таш менен урба! – деп, Каныбек кийими начар баланын аркасына тура калды.

– Өлтүрөбүз муну!

– Атаңдын... сени өлтүрбөсөк жубарымбек кетели.

– Шашпа.

– Мындан ары сенин жүрө турган жолунду аңдыйбыз. Кийими начар бала мурду канап турса да, душманынан өч алган баатырсынып башын жогору көтөрүп, Каныбекке ыктай тиги экөөнө карап унчукпай турду.

Тиги эки бала Каныбек турганда уралбастыгына көздөрү жеттиби же дал ошол учурдагы Каныбектин көрүнүшүнөн чочулаштыбы, кийими начар балага муштумдарын түйүп көрсөтө кичинекей дарбазадан короого кирип кетишти.

– Кайда бара жаттың эле?

– Үйүмө.

– Үйүң ушул тараптабы?

– Ооба – деп, бала солуктап койду.

– Эмесе жүрү, мен тетиги жыгылган терекке отуруп эс алып алайын, сен бетиндеги кандарыңды жууп ал, – деп Каныбек баланы ээрчитип басты.

Бала мурдунун кандарын жууп бүтүп, жаман күрмөсүнүн этеги менен бети-башын сүрттү да, жанагы балдар кирип кеткен эшикке карап солуктап койду.

– Мындай отур, ананайын! Ыйлабай мына бул нан менен жүзүмдөн тоюшуңча жегин. Атың ким?

– Белек.

– Ата, энең барбы?

– Бар. Бирок атам кандай киши экенин билбейм.

– Ал кандай дегениң? Солуктаба ананайын! Бала кезде бала урушат, ыйлайт, эчтеме болбойт. Мен дагы далай балдардан таяк жегемин! – деп, баланын көңүлүн көтөрүү үчүн Каныбек жылмайып койду да, Белек унчукпагандыктан, – атаңды эмне үчүн билбейсиң?

– Билбейм. Мен төрөлөрүм менен атам Ысык-Көл тараптагы бир байга малай болуп кеткен экен, ошондон бери бошоп келе албай жүрөт.

– Деги тирүү барбы?

– Энем бар деп жүрөт.

– Энеңдин аты ким?

– Жамал.

– Атаңдын атычы?

– Акылбек.

– Бир туугандарың барбы?

– Жок, жалгызмын.

– Атаңын туугандары барбы?

– Жок. Атамын жалгыз Асылкан деген карындашы бар эле, ал ушундан ары бир байдын үй кызматын кылуучу. Жездем болсо мандикерге кеткен. Ошол жездем мандикерде жүрүп, жакында Ташкенге келип, эжеми чакыртып кеткенине ончакты күн болду.

– Кайсы жерлик кыргызсыңар? Урууңар ким?

Эркин уруусун билбегендигине жана кайсы эл экендигин айта албагандыгына уялгандай терс карай берди да:

– Билбейм.

– Энең да кыргыз кызы го?

– Ооба, төркүнү жок, кичинесинде жетим калган экен.

Каныбек абдан такып сурады. Анткени анын көзүнө Эркин сүйгүнчүктүү учурады. Анын өңү, өзгөчө, эки көзү Анарханга окшоп турду.

«Менин Эркиним ушундай болгондур. Же кандайчадыр себеп менен ажалга моюн сунуп, казандай кара чымдын ал-

дында калды бекен? Эгер өлүшкөн болсо качан өлүштү экен? Барыдан мурда мен барып куран окуй турган мүрзөлөрү кайда? Алтын энең Ажарды, асыл жарың Анарханды, бир бооруң Сакадайды, жалгыз балаң Эркинди ушул жерге ара жууп ак кепиндеп койгонбуз деп мүрзөсүн ким көрсөтөт? Баары бир жерге коюлду бекен же тентип жүрүп ар жерде көмүлбөй калды бекен?..» деп, Каныбек жүрөгүн эзип, бүткөн боюн жашыткан терең ойдун кучагында отурду. Анын ою уламдан улам тереңдеп көздөрү жашылданды. «Тойдум аке» деген Эркиндин сөзү Каныбектин оюн бузуп жиберди.

– Шашпа кагылайын! Шашпай отуруп акырын жей бергин. Мен абдан эс алайын. Сен мага эрмек болуп отур, – деп нандан дагы сындырып койду да, – ушул нанды балама жолуга калсам берейин деген ой менен алдым эле. Бирок баламын дайыны жок. Менин балам үчүн сен жей бергин. Сен да карып көрүнөсүң, – деп Каныбек мээримдүү мүнөз менен Эркиндин далысынан таптай мойнунан кармап туруп, – мен баламды аябай сагындым!

– Эче күндөн бери балаңызды көрө элексиз?

– Күн эмес, эчен-эчен жылдан бери көрө элекмин.

– Сен... сиз... сиз алыс жерге кеткенсиз го? Ысык-Көлдү эң алыс дешет. Ошондон келе жатасыз го? Ал жердеги байларды... жок, байларды эмес, малайларды тааныйсыз го? Акылбек дегенди көрдүңүзбү, менин атам?

– Жок – деп, Каныбек баланын тири карактыгына кубангандай күлүмсүрөө менен, – жок, мен эң алыс жерден келе жатам, Сибирден – Шиберден келе жатам.

– Шиберден? Шибер деген жерден келе жатасызбы?

– Ооба.

– А-а-а,.. жанагы Каныбек айдалып кеткен Шиберден келе жатасызбы?

– Сен Каныбекти кайдан билесиң?

– Айтып берейинби?

– Айтчы кагылайын!

– Сиз ал Каныбекти сөзсүз тааныйсыз го? Ал аман барбы?

– Тааныбагандачы, аман-эсен. Ушул жакка келе жатат.
– Бали азамат! – деп, Каныбектин кылган ишине кубангандай, Эркин күлүндөп турду да, – мен Каныбекти билгеним мындай, аке! Биздин турмуш абдан начар. Энем ар кайсы адамдардын кийимин тигет, бирок тапканынын жарымы жок. Ошондуктан Мадалахун кал деген наабайчыга күнүгө бир чоң көтөрүм куурай алып барам. Жалгаган күнү эки нан, жалгабаган күнү бир нан берет. Жалгыз мен эмес, үч бала куурай көтөрүп барабыз. Ал экөө менден чоңураак, эртең ошол эки жолдошумду ээрчитип келип жанагы эки баланы урдурам. Андай байдын балдары, менен соо калышпайм. Эгер ата, энелери болуша турган болсо, мен алардын намазын кызылдар келгенде окутам.

– Кызылдар?

– Ооба, аке! Бул жерге кызылдар келет деп жатышат. Сиз билсеңиз керек, кызылдарды Ленин деген баштап жүрөт имиш. Ушул жерден он кишини жуурса Лениндей чоң боло албайт имиш... Ал дайыма темир ат минип, үстүнө темир кийип жүрөт дейт. Мен а дегенде Каныбектен башка кыйын баатыр жокко деп ойлочумун. Каныбек Лениндин караанын да көрбөй калыптыр... Анын эрдигин ушундан билиңиз, Маскеп деген шаарды ээлеп турган бир байды Ленин алая карап койгон экен, бай өзү гана эмес, бүтүн катын-балдары менен жүрөгү түшүп өлүптүр. Анан ал шаарды Ленин жалаң жетим-жесир, карыштарга берген экен, бардыгы жыргап калыптыр. Эми Ленин Маскептен бери чыгып «мен кыргыз менен өзбектердин арасындагы байларды жоготом» деп келе жатат дейт... Мына ошол Ленин мында келет эмеспи, анан мен бир көтөрүм куурайга бир нан сатып алып Ленинге же анын жолдошторуна берип туруп, Кайназар байдан жана ушул эки баладан өчүмдү алам.

Каныбек баланын Ленин жөнүндө айткандарына, кордук көргөндөрүнөн кек алууга умтулуп тургандыгына таңданып турду да, «мына биздин бир боорлорубуз, тилектештерибиз. Ушул өңдүү миңдеген балдар, булардын

ата, энелери совет өкмөтүн, большевиктерди жана Ленинди колдойт!» деп ойлоду.

– Сиз Ленинди көргөн эместирсиз?

– Сен буларды кимден уктуң?

– Жанагы куурай сатышкан Абдыкадыр деген баладан. Ал баланын атасына Акмат деген чолок айтыптыр. Акмат кызылдардын кишиси экен. Бирок Акматтын жоолугу кызыл эмес дешет.

– Ал эмне жоолук дешет?

– Эгер жолдошторун байлар өлтүрүп койсо, ошол жолдошунун канына жоолуктарын кызартып алат дейт. Ошондуктан кызылдар дешет имиш... Ал Акмат чолок да Каныбекти тааныйт экен.

Каныбек кубангандай, «байкушум аман бар экен го» деп башын ийкеп койду да:

– Ал Акмат эми кайда экен?

– Ал Акмат көпүрөнүн ар жагында чайканада жаткан дешет. Кийими начар, бирок дүйнөдөгү сөздүн бардыгын билет экен. Эртең менен барып таппай келишиптир. Ташкенге кетип калган имиш.

– Кагылайын, сен жанагы Каныбек жөнүндөгү сөзүңдү унутуп калдың го?

– Апей, башка сөзгө алаксып кетипмин, – деп уялгандай төмөн караганда, жаман ыштанынын айрыгын көрө коюп, Эркин эки тизесин кымырып уялып кетти.

– Уялба кагылайын! Жокчулук деген ушундай болот. Ленин келгенде бардыгы болот, баарыбыз жыргайбыз!.. Акырын айланайын, кымырынам деп жатып штаныңды ого бетер айрып албадыңбы. Эчтеме эмес, ме, мына бул акчаны энеңе бер, сага көйнөк, ыштан алып берсин.

Эркин эмне дээрин билбеди. Көпкө чейин Каныбекке карап туруп, анан кош колдоп акчаны алганда бүткөн бою чымырап, кандай сөз менен алкыш айтарын билбей калды. Канчалык ойлонсо да оозуна сөз кирген жок, кубанганына чыдабай көзүнүн жашын төгүп жиберди...

– Кой кагылайын, эмне ыйладың?

– Сиз мени кайырчы экен дебеңиз!

– Жок, садагасы. Жылдызың жылуу учурагандыктан, өз балам эсиме түшүп сага жардам кылып жатам. Андан көрө сен Каныбекти айтчы. Анын үй-бүлөсү кайда экенин, же эмне болгонун билесиңби?

– Билемин! – деп, Эркин жеңи менен көзүнүн жашын сүрттү.

– Айтчы садагасы! – деп, Каныбек баштыгын алып быягына коё койду да, Эркинди өзүнө тартып кучактады.

Көчөдөн өткөн элдер сээлдеп, күн кылкылдап батып бара жатат. Сулайман тоосунун көлөкөсүнөн улам Оштун шаары караңгынын кучагына батып барат. Алда кайдан Ак-Бууранын капчыгайы аңыраят. Кечки желге жашырын сырын айткансып, теректердин жалбырактары шуудурайт.

Каныбек баланы жакшы көрүп, уламдан улам көкүрөгүнө карата кысат, Эркин да ошондой сезет. «Атам да ушундай мээримдүү боорукердир» деп ойлоп, тааныбаган адам болсо да өз атасындай сезет. Кандайчадыр кубат менен эки жүрөк бирин бири тартат.

– Эгер Каныбек досуңуз келсе күйүткө кантип чыдаар экен?

– Эмне болду эле?

– Каныбек кармалып Шиберге кеткенден кийин, анын үй-бүлөсүнө чоң апат келип кайгы түшөт. Жалгыз баласын көтөрүп алып зайыбы Анархан качып кетет. Ушул күнгө чейин өлүү же тирүү экенин эч ким билбейт. Карындашы Сакадай агасынын күйүтүнө чыдабай жарынып өлөт. Ага, жеңеси Айдар, Гүлсүн, келини Дарыяхан өлөт. Алым деген иниси шал болуп калат. Кайгы ошол эле дейсизби? Өз энеси Ажар жана чоң ата, чоң энесинин бардыгы өлүп калыптыр. Ырас, дал ушундай, муну эжем Асылкан айтканда мен дагы жашыгамын... Эгер Каныбек келсе ал байкуш... Аке, өпкөм куушурулуп баратат! Акебай көп кысбанызчы! Аке дейм!..

Эркин зорго дегенде Каныбектин карышкан кучагынан бошоп мындай карады да, Каныбектин жамгырдай

төгүлүп турган жашын көрө коюп жүрөгү болк эте түштү. Чыргадан чочуган бала бүркүттөй акырын ары жылып барып Каныбекти карап калды. Анда-санда анын бөйрөгү бүлк этип көзүнүн жашы сымаптай томолонот. Эки көзүн ирмебей кутпа тарапты карап кадалат. Кайгылууну кароодон качкансып күн уясына жашына берди. Кайгылууга кайгысын кошкондой, эмеле жүрүп турган жел тынып теректер жалбырагын шуудуратпай томсоргонсуйт.

– Аке! Эмне болду сизге? – деп, Эркин жалдырады.

Каныбек жооп эмес Эркиндин сөзүн уккан да жок. Ал мурункусундай эле кутпа тарапка кадалат. Бирок ал кутпа тараптан алтын казыкты, чоң жетигенди же кичи жетигенди карап, күндүн жаарын же жаабасын эсептеп отурганы жок. Анын көзүнө эч нерсе көрүнбөй туман түшүп отурат.

Ырас, Каныбек үн чыгарбай карап отурат. Каныбек карап отурган жок, какшап-боздоп отурат. Какшап-боздоп отурган жок, кайгынын уусуна от алышып күйүп отурат. Ал дем алып отурган жок, эки таноосунан күйгөн жалындын түтүнүн чыгарып отурат. Көзүнөн жаш агып турган жок, капкара кан агып тургансыды. Ооба, дал ушундай болуп турду... Анын бөйрөгү бүлкүлдөп жаткан жок, кара жер солкулдап титиреп жатты... Анын башы дуулдап, кулагы чуулдап жаткан жок, асман урап, ай менен жылдыз кагышып, жер асты-үстү калайман түшүп алаамат болуп жатты. Ооба, дал ушундай болуп жатты...

Мезгил көз байланды. Каныбек үн чыгарып же козголгон жок. Айлана жымжырт. Түштүк тараптан калдайган кара булуттар көтөрүлүп келе жатат. Эгер тетиги көчөдөн чыккан арабанын табышы болбосо, Каныбектин көзүнөн тыпылдап таамып турган жаштын табышы Эркинге сөзсүз угулат эле.

«Аке! Сизге эмне болду? Эмне үчүн ыйлайсыз? Сиз кимсиз? Каныбек сиз болуп жүрбөнүз?» деген Эркиндин суроолорун Каныбек такыр уккан жок.

– О, мен байкуш... Менден башка ким байкуш? Жарганаттай жалгыз, куландай куйрук-жалсыз, чимелидей ал-

сыз – мен. Кана, менден алып бүтө элек дагы кимдин кандай өчү бар? Аласасы үчүн ким менин жанымды алып тынат? О, шордуу Каныбек, жердеги желмогуздарга кошулуп, асмандагы Кудайдын да алкы бузулган экен го... Мына, мен Каныбекмин, дагы ким мени алгысы келбейт? Кана? – деп, Каныбек наганын сууруп ордуна тура калды. Бирок сөзүнүн башын акырын баштап, аягында кызып барып наганын сууруп тура калганын такыр сезген жок эле...

Эркиндин жогорудагы суроолорунан улам, «бул эмне болуп отурган жигит» дегендей кылып, күлөө кийген бир чал келип ар жагында турган эле. Каныбек наганын сууруп тура калганда:

– Ай-ай, балам! Сабыр кыл! Сабырдын түбү сары алтын... Ыйлап отурганыңа, тапанчаңды суурушуңа караганда, чексиз кордук көргөн, сүйгөнүнөн ажыраган жигит болуң керек. Кокусунан наалып айтып отурбасаң Каныбекмин дедиң го? Каныбек экендигиң ырас болсо, сени билем. Айымбачанын тоюнда ыраазы да болгомун. Анан сага ушундай жеңилдик кылыш жарайбы? Асмандагы Кудайдан, жердеги бузуктардан кордук көргөн жалгыз сенби? Айлананды сыйпалачы, куурай оргондогу тестедей, муңдуулар колуңа урунсун! Мына, мени карачы, карыганда күлөө кийдим, кайгынын кара туманын башыма үйдүм. Улуу уулум мандикерге кетип дайынсыз. Ошол уулумдун зайыбын беш баласы менен басмачылар өлтүрүп кетти. Кичүү уулумду старчылар уруп өлтүрдү. Байбичем эки кызы менен келтеден өлдү. Дагы эки эркек, үч кызым чечектен өлдү. Мунун бардыгы өткөн айдын ичинде болду. Кана, Каныбек балам! Кара жер мени эмне үчүн жутпай турат?.. – деп, чал эчкирип жиберди да басып кетти.

Чал элүү кадамдай узап кеткенден кийин:

– Карыя! – деди, Каныбек.

Чал уккан жокпу же укса да караган жокпу, токтобостон кете берди. Каныбек токтоп турган жок. «Көптү көргөн адам көрүнөт, ушундан акыл сурасамбы» деген ой менен артынан кошо жөнөдү.

– Аке баштыгыңыз калды! – деп, Эркин баштыкты ала коюп Каныбектин артынан басты.

Мундууларды карап туруудан зааркангансып, жыбыраган жылдыздар кара булутка жашынды. Ак-Бууранын капчыгайы тараптан аркырап жел жүрдү. Кимдиндир мундуу жашына кошулуучудай жамгыр жаап келет.

Анжиян, Айым-Кышлак, Сопу, Күрүч-Мазар, Коргон-Тева, Кара-Суу, Султан-Абад, Кан-Абад, Жалал-Абад, Өзгөн, Күлчө жана дагы ушул сыяктуу жерлерден келген элдер, кызыл кулактар, чоң соодагерлер эртеңки боло турган Ош базарына келгендиктен, чоң көпүрөнүн эки тарабындагы чайканаларда орун жок. Анын үстүнө жаандан качып, короодо отургандардын бардыгы чайканалардын ичине тыгылышты. Тизе кагыша отуруп, түркүм сөздөр менен кыжылдаган эл, ким эмне жөнүндө сүйлөп жатканын четтен туруп ажыратуу кыйын.

Жаан уламдан-улам катуулады. Айлананы караңгылык каптап, көздү көрүүдөн тайдырып келет. Чайканалардын асма чырактарынын жарымсыз жарыгынан улам, жаандын жылтылдап түшүп жатканы жогортон төгүлгөн кара бермет сыяктанат.

– Аке! Баштыгыңызды алыңыз! – деп Эркин Каныбекти жандап бара жатат.

Бирок Каныбек жооп кайырган жок. Жолдун эки тарабындагы чайканалардын бирине да бурулбады. Улам басышын тездетип, көпүрөнүн батыш тарабындагы дөңдө турган мечитке карап бет алды.

– Эй, чолок, жаанда жете кончудай болбой бери кел!

– Суу болосуң!

– Тим кой, үйүнө бара жаткандыр.

– Бул тегеректе эмес, бүтүн Ош шаарында мындай чолок жок эле, бул кайдан келди экен?

– Бара берсин, никеси бузулат! – деп, чайкананын алдында эригип отургандар тамаша кыла башташты.

Бирок Каныбек аларга карап жооп кайырбады. Мечиттин алдындагы жөлөңкөнүн этегине барып, эки жагын айландыра карап, анан шарт бурулуп артын карады.

– Аке, баштыгыңызды алыңызчы! – деп, суу болуп бара жаткан Эркин жалооругансыды.

– Мындай таштап кете бергин.

Каныбектин үнү ачуулуу адамдыкындай сезилгендиктен, Эркин баштыкты үч кичирээк таштын үстүнө коюп, кылчак-кылчак карай кайра басты.

Мурун бир-эки жолу көргөндүктөн жана тиги чайканалардын чырагы менен береги мечиттин сырткы бурчунда илинип турган чырактардын жардамы аркылуу Каныбек бул жерди тааныды. Таанымак турсун, өзү Сибирге айдалып баратканда, Анархан, Алымдардын кайсы жерде турганын, Сакадайдын кайсы жерде чуркап келе жатканын, аны полиция кармап алып кайсы жерге ыргытып жибергенин да ажыратты. Ошондогу көрүнүштөрдүн бардыгын көз алдына келтирди. Ал балдагын таянып былк этпей турду, ооба, жамгырга жардам берип, көз жашы менен жерди көлдөтүп турду.

«Эмне үчүн менин тагдырым жана таалайым мындай? Эмне үчүн? Эмне үчүн Жараткан Кудай жанын сабап мага каршы чыгат? Же беш убак намазымды окубайсың деп мага эрегишеби? Ал намазын мага ким үйрөттү эле? Же ажыга барбайсың дейби? Ажыга бара турган байлыкты жана эркти ким берди эле? Же мен ууру кылып, ушак сүйлөдүм беле? Жок! Анан эмне үчүн мени минтесиң? Эмне үчүн тамандан чорду, маңдайдан шорду арылтпайсың? Же мени кемсинтесиңби? Кайсы кылыгым үчүн? Жок! Жок! Жок! Дагы миң ирет жок! Менде эч кылмыш жок... А Сенде адилеттик жок. Балким Сен кудуретиң менен адилеттигинди асманга койгон чыгарсың, ага жете турган менин кудуретим жок. О, таш боор... Эгер таш боор болбосоң бул эмне? Эчен жылдан бери азап чегип кайда жүрдүм? Катын-бала кайда? Ага-тууган, ата, эне кайда? Сагынгандарымды көрүп кабак ачайын деп келсем, мага тарткан табагың кайгы аралаш кандуу жашпы? Жарыгыраак үйгө кийирбей жаан аралаш кара түнгө койгонуңбу? Кечтим... кечтим бардык шыбагандан! Жакамды кармап эми сага жалынбайм, балаңды бер деп

тиземи бүгүп, көзүмдү сүзүп зарылбайм. Жок, эч качан!.. Жалгыз баламды жарк эткизип көрсөтпөгөн Кудай, эми билгениңди кыл! Колундан келсе Кавказга... жок, Кавказга эмес, Сибирдин көк музуна алып барып Прометей кылып кой. Сибирдин жаяндары менен киттери келип кичинеден тиштеп жеп турсун. Дал ошондой кыл. Ал аз десең кыргыздын жез тумшугун, казактын мастенин, Шор элинин темир шебелдейин, дагы башка элдердин, каардуу кара күчтөрүнүн бардыгын жибер! Мага бардыгы бир... Мен азыр үй бүлөмдүн бардыгынан ажырап коколой башым калган жанмын... Эгер жакшы санашкан жолдошторум, элим жана элим үчүн тилеген тилегим болбосо, мага жашап жүрүүнүн кереги эмне? Бул турмуштун кызыгы кимге?..» деп, Каныбек сан түркүм ойлогорго түшүп, дүнүйөдө болуп жаткан иштерди көз алдынан өткөрүп санай баштады. Ал жашы менен бирге ээгинен тамган тамчыны, жаман калпагынын арткы кыруусунан мойнуна шорголоп агып жаткан сууну, далысынан өткөн жаанды сезген жок...

Шамал басылып, күн ак жаанга айланды. Чайкана тараптан элдин чуусу да угулбай калды.

* * *

Береги үч түп жүзүмү, бир түп тыты, эки түп чоң талы бар кичинекей короо, ал короонун ичиндеги эки бөлмөлүү жаман үй Сламжан аксакалдыкы. Сламжандын жашы алтымыш алтыда, байбичеси элүү сегизде, эркек баласы жок, жалгыз Мукарама деген кызы бар, ал кызынын күйөөсү мандикерге кеткен, ошондой бери кабар жок. Жамандык кылууну эч ким үчүн ойлобогон, кимге болсо да жакшылык кылууга аракеттенген бир адам эле. Ошол боорукерлигинин аркасында, эки жылдан бери Анарханды үйүнө батырып келди. Жалгыз кызы Мукараманы кандай көрсө Анарханды да ошондой көрө турган. Бир жумадан экинчи жумага чейин кашык чабат, базар күнү ошол кашыктарын сатып эптеп жанын

багат. Мукарама болсо түндү түн, күндү күн дебей чарык ийрип, ар кимдин бөз токуй турган жибин даярдап берет, тапкан жарымсыз табылгасын атасынын тапканына кошот. Анархан ар кимдин ишин кылат. Мына бул үйдөгү бечара момундардын кесиби дал ушундай.

Күүгүмдөн бери Анархан көчөгө эчен чыгып, үйгө эчен кирди. Эркин жок. Жалгыз Анархан эмес, Сламжанда да тынчтык жок.

– Кудая, тобо, ага бүгүн эмне болду?

– Деги аман болсо эле болду.

– Кудай сактасын.

– Же жанагы бала жыйнаган неме алып кеттиби?

– Койчу Жамал балам, Кудай анын бетин ары кылсын. Алар мында кайдан келе калсын. Ал ушак.

– Келсе келет да. Айтууна караганда көзгө көрүнбөй келет имиш ко. Кийми начар бала болсо болду, шарт кармап алып кете берет имиш.

Эркин кичинекей дарбазаны тарс-тарс урду да:

– Ата, ач!

– Оп падарица наалат! – деп, Сламжан эшикке карай жүгүрдү. Анархан да жүгүрүп эшик алдынан экөө капталыша түштү.

Анархан сүйүнгөнүнөн ачууланган болуп, Эркинди далыга муштап да алды.

– Болду кызым, аман келгени жетишет.

– Атаң палоо жасап берейин уулуна деп, бардыгын алып келип даяр кылса, мынчалык суу болуп кайда жүрдүң? Кайсы байдын кызын көрүп жүрдүң? – деп, муз-даган палоону алдына коё, Мукарама Эркинди сөөмөйү менен мурунга сайып койду.

– Мен палоо жебейм! – деп, Эркин күлүндөй табакты да ары түртүп койду.

– Кудая тобо, кайсы байбачалар менен кеп жештиң – дешип, бардыгы таңданышты.

– Мен эч кандай байбача менен кеп жешкеним жок. Тетиги Назар акемин үйүнүн жанындагы жыгылган те-

ректин үстүндө бир сонун адам менен бирге отурдум. Ал мени Мамажан байдын балдарынан ажыратып, нан жана жүзүм берди. Ошол эле дейсиңерби? – деп, койнунан бир тутам акчаны сууруп дасторкондун үстүнө таштап, – муну да берди. Ал өзү Шиберден келе жаткан кыргыз экен. Кыргыз болгондо да ким экен дебейсиңерби? – деп, сүйүнүчтүү кудундады, Эркин.

– Ким экен? – дешти, беркилер чуулдашып.

– Каныбек экен!!!

– Жалган!!! – деп, Анархан ордунан тура калып, эмне үчүндүр, эшиктин алдына барды да кайра бурулуп, – ал Каныбек дегениң ким?

Ким болот эле, Айдарбек датканын... – деп келе жатканда, Анархан келин Эркиндин оозун баса:

– Кой, жаштайыңда калп айтпа! Кайдагы Каныбекти айтып отурасың?

– Чын энеке!

– Жалган!

– Токто эже, жалган да болсо сүйлөсүңчү! – деди Мукарама.

– Мен, – деди Эркин дагы көтөрүңкү үн менен, – Анархан, Эркин, Дарияхан, Сакадай, Ажар, Урум, Турумдардын өлгөнүн айттым.

– Ок, жалган! – деп кулакка жагымсыз үн менен чыңыра Анархан жыгылып кетти.

– Жамал!

– Бетине суу чач!

– Кудая тобо!

– Кайдагы Каныбекти таап келдиң эле!

– Укканымды айттым, ата!

– Ал Каныбек эмне дейт?

Эркин чоң күнөөкөр болгондой, шылкыйып көзүнүн кыйыгы менен Анарханды карап:

– Ал буркурап ыйлап көпкө отурду. Анан баштыгын таштап кетти. Мен анын баштыгын көтөрүп аркасынан бардым. Ошол үчүн кечигип суу болдум.

Анархан эс алып акырын башын көтөрдү да, Эркин-ди көкүрөгүнө кысып:

– Каныбек экени чынбы?

– Калп айтсам өлөйүн.

– Кайда жүрөт?

– Мечиттин берки алдында турат.

– Байкушум, ал сенин атаң! – деп, эчкире биркилерден кечирим сурап, анан кыскача гана түшүндүрдү.

Сламжандар үчүн күтүлбөгөн жорук болду. Эркин эч сөз айткан жок, кубангандан көзүнүн жашын төгүп, анан ордуна ыргып туруп эшикке эки ирет чуркап барып тура калды да:

– Мен азыр эле ээрчитип келем!

– Мен да барайын! – деп, Анархан ордуна тура жүгүрдү.

– Токто Жамал! Мен барайын! – деди, Мукарама.

Көзгө сайса көрүнгүс караңгы, күн шыбыргактап жаап турат. Күн дыр берип жааса шар коюп көбөйө калуу Ак-Буура суусунун өзгөчөлүгү болгондуктан, арыктагы суулар ташып, көчө баткактап, ойдуң жерлерге суу чөлмөктөп калган.

– Жигит секинирек... бизди ташка же бирдемеге жыгып бетибизге так салба! – деди, Мукарама.

Үчөө жүгүрө басып калдастап келе жатышып белдеринен төмөн баткактуу суу боло башташты. Бирок суу болдук же баткак болдук деп эч кими ойлогон жок.

Элдин бардыгы оор уйкуда... Ар кайсы чайканадан дежурный чырак жарымсыз жарыгы менен күйгөн болот. Кай бири түтөп шишеси капкара ыш болуп да калган. Чайканалардын сарайы тараптан азынаган кай бир аңги-айгырлардын табышы чыгат. Чайканадагы сагырак бирөөбү, «ай так, арам өлгүр» деген уйку-соолу үн угулат.

Эркин, Анархандардан илгерирек жүгүрүп келди да, көргөн жеринен адашып калгандай эки жакты карап тура калды.

– Барбы?

– Жок. Мен анын баштыгын мына бул үч таштын үстүнө койдум эле. Аке! Ой, аке! Жок.

– Тиги чайканаларга кетти го!

Үчөө жүгүрүп чайканага келишти. Ар кайсы чарпаялардын үстүндө иретсиз томпоюп жаткан адамдар. Жарымсыз жаман чырактын жарыгы даана көрсөтпөйт. Ошондой болсо да акырын аралап карай башташты.

– Эй, силер ким? – деп, тиги четтеги чарпаядан бирөө башын көтөрө калды.

– Биз аке, биз киши карап жүрөбүз! – деди, Анархан акырын гана.

– Э, мына кызык. Сен кайсы катынсың, уялбай жети түндө эркектерди аралап эркек издеп жүргөн? – деп, ал адам табышын катуулата баштады.

– Жамандык менен келген жокпуз аке! Менин атам алыстан келиптир, ошону издеп жүрөбүз. Башына боз калпак, үстүнө эски көк чепкен кийип, балдак таянган, кыркма кара мурут, кара сакалчан киши келдиби?

– Жок, мындай тургула, уктап жаткан адамды аралабай.

– Карап көрөлү, сиз көрбөй калган чыгарсыз!

– Тур дегенде тур! – деп, баягы адам ого бетер катуулады. Анын бакырган үнүнөн улам эки-үчөө ойгонуп кетти.

– Уйкуну бузган ким?

– Ким болот эле, береги эр издеген катын! Уялбастан эркектерди аралап эр карап жүрөт. Кеткиле силерден денесин сата турган катындар жүрө турган жай бул эмес.

Анархан менен Мукараманын денесине суу сепкендей муздап, экинчи чайкананы көздөй басышты. Бирок ал чайканадан да уяты жок бир акмак сөгө чыгабы деп, Мукарама менен Анархан көчөдө турушту.

– Ой, аке! аке!.. балдакчан, кыркма кара мурут, кара сакалчан киши келдиби?

– Ой, атаңдын арбайыга... уйкуну бузганын кара! Эмне, мында өңчөй бей сакал түнөдү деп жүрөсүңбү? Сакалы кучактары да бар. Же мени чолоктордун казысы деп турасыңбы?

- Мадимар! О, Мадимар, туруп аттарды карап койчу.
- Бу ким, шоокум салган?
- Аттарды кара!
- Ары жагында экөө жүргөн экен. Катын көрүнөт.
- Акчалууларды издеп жүргөн сатаңдар го?
- Мүмкүн... ха-ха-ха.
- Арзан болсо сүйлөшөлү...
- Ха-ха-ха.

Анархандар андан аркы чайканага жакындай бергенде:

- Эй, токтогула! Силер кимсиңер?
 - Биз аке! Атамы издеп жүрөбүз.
 - Тур, нары баргыла, атаң эртең менен барар.
 - О, Жоро! Алар эр издеп жүргөн катындар, ха-ха-ха
- деп, аркы чайканадан жанагы неме каткырып калды.

Мезгил таңга жакындап калды. Анархандар чайканадан чайкананы кыдыра берди. Бирок издеген Каныбекти табышпады. Чайканачылардын кээсинен тил укту, кээсинен шылдың мазак укту. Кээсинен акыл нас аат укту. Ошондой болсо да, жаан өтмө катарынан өтсө да, талыкпай издеп келе беришти.

Оштун эски шаары менен жаңы шаарынын аралыгында бир канча чайкана жана дүкөндөр боло турган. Алардын арасында Аман аке деген мусаллачы бар эле. Анын жашы жетимиштерден өтө жазып калган, учук оорулуу болгондуктан, кээ түндөрү кирпик көзүн какпай төшөгүндө отуруп чыгат. Анархан ал чалды илгертен биле турган.

Жаман чырагын жандырып коюп, жөтөлүп отурган Аман акеге Анархан кыя тартып барды да:

– Амансызбы, Аман аке! Ушул жерден балдакчан, кыркма сакал, мурутчан адам өткөнүн байкадыңызбы?

– Көрдүм, эмне үчүндүр абдан капа. Менден арак сурады, арак сатпайт эмесминби. Канияк сурады, каниякты кайдан билейин. Колдо бары ушул деп үч чоң чыны мусалла куюп бердим. Жыйырма сом майдасын албай кетти. Эгер күйөөң болсо, майдасын ала барып берип кой. Ал тиги пиян-базарды көздөй кетти. Арак издеп кет-

ти көрүнөт. Балким берки бурчтагы кабактан таап аларсың, – деп, Аман жыйырма сомду Анарханга сунду.

– Жок, аке, өзү албаган майданы мен эмне кылайын, – деди да, Анархандар пиян-базарга карап жөнөштү.

Таң сүргөндүн белгисин айткансып, ар тараптан короздордун үнү угулду. Күн селдеп чыгыштан чолпон көрүндү.

Анархан ички жаман желеткесин чечип Эркинге берди. Бирок желеткенин суу болбогон жери жок эле.

– Арабакечтин үнү угула баштады! – деди, Мукарама.

– Жанагы бөтөлкөнүн сыныгы кирген таманым бастырбай ооруп чыкты, жоолугумдан айырып таңып алайын, силер отуруп эс алгыла, – деп Анархан пиян базардан берки бурчтагы чоң талдын түбүнө отура кетти.

Бирок, бутун шашылып таңган жок. Ээги ээгине тийбей титиреп турган Эркинди жылытууга аракет кылгандай, бооруна тартып кучактады.

– Мен да суумун. Ай, Кудай ай! Ушинтип жашап өмүр сүрүү ким үчүн керек? Эмне үчүн мынчалык азапты башыма үйөм? – деп, Анархан капаланып турду да, – ошол балдакчандын Каныбек экени жалган го? Сен балам энең байкушту куру кубанткансыңбы дейм? Ооба, ошондой... Менин багыма Каныбек келбейт эмеспи, мен бир шордуу бактысыз! – деп, көзүнүн жашын төгүп жиберди.

«Мен бир шордуу бактысыз» деген сөз Мукарамага да тийди. Ал да алган жарын эстеп акырын ыйлап отурду.

Эркин эч нерсе деген жок. «Чын эле Каныбек атамды көргөнүм жалган го? Болбосо түндөтөн бери табылбайт беле?» деп, Эркин да өзүнүн көргөнүнө шек кылды.

Мукараманын ыйлап отурганы сезилип турду. «Эркинди капа кылбайын» деген ой менен, Анархан табышын билдирбей ыйлап отурган эле. Анын ысык жашы Эркиндин жаагына барып тамганда, Эркиндин жаш жүрөгү да жараланды. Энесинин кайгысына эм таппагансып, эки жолу эчкирип алды да бүлкүлдөп калды. Анархан баласынын чексиз кайгысын өлчөй албаганына өкүнгөндөй

өксөп жиберди. Мундуулардын жүрөгү мукамдуу күүнү тымызын чертти...

– Эй, кана, кана! Күлшөгө ким барат? Бүгүн жума Ошто базар, жекшемби Күлшөдө базар, эринбей барган азамат арзанчылыктын арасында калар; арзан мал алып келсең үй-бүлөң береке табар!

– Э, кана ким барат? Арзан малды Күлшөдөн ким алат? Бүгүн Лаңгардан өтүп жатабыз, эртең шашкеде Чыйырчыктын белин ашабыз!

– Э, ат күчтүү, саябан жакшы, кирени кымбат албайбыз, атты болсо кадим эки ат кошкон кучерлердей айдайбыз!

– О, кана! Түшүңүз, түшүңүз!

– Мен Лангарга барам, Жапек деген досума барам!

– Куп, куп жолдон түшүрүп кетebиз!

Мурун сүйлөшүп койгон эл эмес, кызуу Каныбек да бир саябанга кирип отурду. «Лаңгардагы Жапек аман бар бекен?» деген суроо Каныбектин оюнда эчен кайталанып бара жатты. Анархандар болсо салаалап аккан жаштуу көздөрү менен өтүп бара жаткан арабаны карап телмирип отурушту...

– Ооба, дал ушундай болду. Бакты жандарында жаркырап турганы менен адашып бара жатышты...

ЖОГОЛГОН БЫЧАК

Арабакечтер Оштун эски шаарындагы көпүрөдөн өтүп, чыгышка карай өр талаша бергенде, «чо!» деген кыйкырыктары менен уктап жаткан, элди ойготушуп, аркы дөңгө чыккандан кийин Кара-Сууга кетүүчү жолдон бурулуп Алай-Гүлчөгө карай салышты.

Сүтүн, айранын, каймагын эртелеп сатуучу өспүрүм эр балдар, кыздар, кай бир карттар эки колдоруна салмоорчо кармаган чоң чыныларды сүтү же каймактары менен салаңдата кармап, төбөлөрүнө чоң карапа же табактарга уютулган айрандарын коюп, жипке кондурган кыргый моюнданышып, базарга карай бара жатышат.

Селдесин казандай кылган сопулар, молдолор, намазын үзбөгөн такыбалар мечитке карап шашылышса, эртерээк бирдемени эптеп сатып эки тыйын пайда табуучулар тар көчөнүн эки жанына орнотулган майда дүкөндөрүн ачууга шашылышат. Ал сүткорлордун кай бирлери дүкөнүн ачып, алдына кичинекей төшөгүн жая төшөнүп, эки колдорун бооруна алышып, куран окуп жиберишчүдөй энтигишип, өткөндөргө карай тамактарын, кыра табышташып:

– Э, бир тыйын болсо да ырым үчүн соода кыла кетиңиз, бүгүнкү соодага жол ачылсын, – дешип көчөдөн өтүп бараткандарга асылышат.

Эптеп курсагын тойгуза салып, эртелеп жумушка баруучулар болсо, кепичтерин жалаң буттарына илип, нанын койнуна катып же белине түйүп чайканага карап дикилдейт. Кай бир короодон, көчөгө чыгып кеткен эрин чакырыш үчүн баласынын атын атап кыйкырган аялдардын үнү угулат.

Ушунетип Ош шаары бүгүнкү уйкусунан ойгонуп, ар кимдин ишине жараша тар көчөлөрүнөн жол берди.

Анархан кайгынын каардуу жалынында. Эки көзүнөн аккан жаш ээгинен томолонуп койнуна толууда. Ал үчүн, бул жөнөкөй гана жаш эмес, жүрөктөн сызылып чыккан кан сыяктуу.

Ооба, дал ошондой сезилет!..

Ал, найзанын учу таманына, кылычтын мизи башына, ийненин учу жүрөгүнө кадалгандай болгон эчен оор учурду башынан өткөрсө да, алардын эч биринде ушунетип кайгырып жана ыйлап көргөн эмес. А бүгүн кайгырды... кайгырмак түгүл күйүп турду... жападан жалгыз айырма: денесинен жалбырттаган жалын, буркураган түтүн гана чыкпайт.

Кантип ал бүгүн күйбөйт?

Уйгур элинде жок шумдукту баштап, эли менен жерин таштап Каныбекти сүйсө, аны менен кубанып өмүр сүрө албай мындан бир нече жылы мурун ажыраса, аны «өлдү» деп Анархан түңүлүп жүрсө... мына эми... кечээ, бир күн да эмес... кечээ күүгүмдө гана Каныбеги тирүү келип, Эркини-

не жолукса, ал балалык жана билбестик кылып, бардыгын өлдүгө чыгарса, эми... ошол, эчен азап менен тозокту башынан кечирип өлбөй аман келген Каныбеги жаркырап туруп, асмандан учкан жылдыздай жок болуп отурса, байкуш Анархан кантип күйбөйт? Кантип?..

Үйүнө карай ыйлап бараткан Анархан:

– О, Жараткан, башка убакта жардам бербесең да ушул жолу жардам берип койсоңчу! – деп буркурап тура калганда, Эркин менен Мукарама да жаштуу көздөрү менен жалдырап тура калышты.

Эгер Кудай жардам берсе, ушул минутада Анархан эмне кылгысы келди эле? Ал береги Оштун шаарын кудурет берген күч менен алаканына чогултуп ала коюп, ар бир үйдүн, сарайдын жана арык-чөнөктүн ичинен тинтип Каныбекти карагысы келсе, бир эсе Оштун ичиндеги бактын бардыгын жулуп ыргытып, ар бир баскан кишини Сулайман тоосунун башынан байкап карап, балдакчан Каныбегин тааныгысы келди.

Бирок, мындай айланы Кудай бербей турганын түшүнгөн Анархан, бир ирет өпкөлөп эчкирип алды да, илгери карай баса берип:

– Ай, балам ай, мендей бактысыздын багына атаң кайдан келсин. Башка бирөө чыгар. Бирок чала бүткөн оор жаранын оозун жулуп албадыңбы, – деп өксөп-өксөп жиберди.

– Эне! Капаланбачы, мен дагы карайын. Пиян-Базардан, шаардын башынан, Ак-Бууранын сайынан карайын. Атын атап ар кимден сурайын, – деп Эркин кылмыштуу кишидей акырын гана жашыган үнүн чыгарды.

– Кой, анын атын атаба! – деп Анархан үнүн акырын-дата жан жагына карады.

– Аны эми билем, энеке! – деди да Эркин артына карай зымырап жөнөдү.

Анархан дагы бирдемелерди эскертип айткысы келсе да үлгүрбөдү. «Белек токто!» деп кыйкырган Мукараманын сөзүн да уккан жок, Эркин.

«Балалык кылып бир балакет чыгарбагай эле» деген коркунучтуу ойду көңүлүнө келтире, Анархан Эркиндин артынан ээрчий карап турат. Бирок, ал, жөн эле турбады, чексиз муңдун жашын көзүнөн иргелтип турду.

Эс тартып чоңойгону ата, эне, эженин гана аты эмес, өз атын да таамай билбегенине, ошонун натыйжасында атасын кечээ кечинде тааныбай калып энесин чексиз кайгыга салганына өтө кайгырган Эркин, азыр эле карашкан Пиян-Базарга кайра жетип келди. Ал жанагы караган көзүнө ишенбей, чайканада отурган кишилерди тигиле карап, алардын колунда, эки жайында же арт жагында кош балдактын бары же жогун карайт.

Ал ушунетип карап баратканда, Пиян-Базардын төш жагындагы чоң арыктын үстүнө салынган эски чайкананын арты жагынан, колуна баштык кармаган кош балдакчан бирөө чыкты. Ал чоң-чоң адымдап келди да, Эркин тарапка артын сала чарпаяга отуруп чайчыга караганда, «Ата» деп Эркин бир кыйкырып алды да ошого карай зымырады. Анын көзүнө атасы Каныбек даана көрүнө калгандай болду.

Эркиндин, сүйүнгөнүнө чыдабай жаш имерилген көзү, бардык нерсени бозомуктатып жибергендиктен, отурган чолоктун ким экенин жакшы ажыратпай:

– Ата? – деди да чолоктун оң колун кош колдон кармап алды.

Түшүнүксүз сөздү айтып, капыстан бирөө кармап алгандыктан, жай отурган чолок селт эте түштү.

Анын жашы кырктарга барып калган, өңү сары, көзү жаандан кийинки асмандай тунук, сакалын кырдырган, багжайган мурутун эки жагына буруп койгон киши экенин, Эркин эми гана көрө коюп, эсинен энди регендей таңданып, эки колу менен көзүн сүрттү.

Ал, Эркиндин жаңылышканын түшүнбөгөндүктөн жана Эркиндин «ата» деп шашылып айтканын «откуда» деп сурагандай ойлогондуктан, Эркинге мейримдүүлүк менен күлүмсүрөй:

– Мен ушул жердик элем, Орус-Герман согушуна кетсем, сендей уулум менен аялым өлүп калыптыр, – деп картаң украйындыкча үнүн каргылданта чыгарды да кабагын түйүп, каарын жүзүнө айландыра, – мына менин падыша үчүн согуштан алган сыйлыгым, үйүмө келип көргөн сыйым! – деп чолок бутун муштап, алаканы менен маңдайын бир салды.

Чолоктун украинчалаган тилине түшүнбөй каарын өңүнөн көргөн Эркин, «менин кармаганыма ачууланды» деп ойлоду да, чолоктун кол булгап чакырганына карабастан кайра төмөн карай качты.

Ал чолоктон качкан бойдон жүгүрүп отуруп, чиркөөдөн жогору карай керилип жаткан талаага кандай жеткенин байкабай да калды. «Чолок артыман келип калбас бекен?» деп шекшиген Эркин улам артын карай дагы жогору басты.

Эркин бул тарапка өткөн жылы июнь айында эки өзбек бала менен келген. «Тыт бышып калыптыр, кай бир адамдар тыттын данын терип кургагын азык камдап калышат экен, антип-минтип тамак камдап албаса болбойт, кургакчылык болуп эгин күйүп кетти» деген элдин сөздөрүн угуп келишкен. Бирок, кургакчылык бул жерди да кучагына алып, мурунку убакта ар ким келип жегенин жеп, жебегенин терип, алып кетүүчү тыттар кайтарууга түшүп калгандыктан, алар тыт терип кетишмек тургай ооз тийбей кайтышкан. Ошондуктан, Эркин бул тарапты жакшы билет.

Мына бул оң тараптагы кашатка чыкса Жапалак, андан ары Керме-Тоо. Жогору карата жүрсө Ак-Буура суусун бойлоп отуруп Коргон-Төбөлүк кыргыздарга да барат. А суунун аркы бет маңдайындагы калың бактуу кыштак Оштун чыгыш четин ээлеген Дыйкан-Кыштагы.

Ал ушул көрүнүштөргө көз жүгүртүп карап турганда, кара торпокту жетелеп, торпоктун куйругуна байлаган ак улакты кемпирине айдаткан ак сакал киши алдынан утуру келди.

Эркин карыяга салам айтты да:

– Аке, кош балдакчан чолок кыргыз жогору карай кетип баратканын көрдүңүзбү?

Карыя саламды алик алды да башындагы эски малакайын алып, этеги менен маңдайын сүртүп, терең үшкүрүп жолдун четине отура кетти да:

– Э, кагылайын балам ай... Жалгыз уулун басмачыларга өлтүртүп, үйүн өрттөтүп, ую менен эчкисин алдырып, улагы менен торпогун жетелеп калган абышка менен кемпир кишини эмес, экөө бирин-бири араң көрүп баратат. О, чиркин жан... чиркин жан таттуу тура, балам! Өлбөстүн дарысын тапчыдай болуп эртеңки базарга бүгүн баратабыз. Аркам жар, алдым аска... айланам туюк, эртеңки күнүм караңгы... Кандай кылып жарык көрөрүмү билбейм. Балким, сендей балдар ызааттап экинчи салам айтпай турган чыгар, – деди да карыя дагы илгери жөнөдү.

Баятан бери каны ичине тартылып сумсайган кемпир, Эркиндин тушунан үч-төрт кадам өтө берип кайрылды да:

– Көзүңөн энең айлансын балам, көзүң жакшы, балама окшойт... Сен сурагандай балдакчан киши жолуккан жок, – деп эчкирип жиберди да чалынын артынан жөнөдү.

Өз муңу ичине батпаган Эркин, муңдуу абышка менен кемпирге экинчи сөз айтууга алы келбеди. Ал муңканган абышка менен кемпирди ээрчий карап турганы менен, анын бардык оюн атасы Каныбек бийлөөдө.

А Каныбек болсо, эч кимге карап сүйлөбөстөн, кабагын карга, жүрөгүн музга бастырып жүктүү арабанын үстүндө кетип баратат.

Арабакечтер бир аз жол жүргөндөн кийин бет алыштарын чыгыш түштүккө карай бурушту.

Кетип бараткан беш арабакечтин бардыгы бир эле күндө бир тыйынды миңге жеткирүүнү көксөгөн сүткорлор болгондуктан, ар кими ар түрдүү нерселерди алышып Гүлчөгө баратышат. Бирин ун алып баратса, экинчиси күрүч, үчүнчүсү түркүм кездеме, төртүнчүсү эскинин жаңысы болгон кийимдерди, бешинчиси самын, тарак, ийне, жип, чай, дагы ушул сыяктуу элде жок түрдүү нерселерди алып ба-

ратышат. Бул буюмдар калкта жок болгондуктан тез соода болорун жакшы билишет. Бирок булар алып бараткандарын базарга сатып отурушпайт. Гүлчөдөгү жарнакташ соодагерлерине өткөрүшөт да, алардан арзан баа менен эт, түрдүү май жана мал алышат да кайра жөнөшөт. Алып келгендерин Ош, Анжиян жана башка жерлерге кымбат баа менен сатышып, андан алган арзан нерселери менен Куршапка, Өзгөнгө, Гүлчө же дагы бир кымбат сатып арзан бирдеме ала турган жерлерге карап жол тартышат.

Өткөн жылы эгин чыкпай, бул жылы да эгиндин анча мааниси болбой калгандыктан, эл арасын ачарчылык каптап, көпчүлүктү жоксуздуктун капканы белинен бекем чаап, элдин алды ачкадан тентип, бир катары өлүмгө дуушар болуп, бир катары кара тамагы үчүн байларга малай жана чааракер болгон.

Кара тамагы үчүн балдарын сата баштагандар көбөйгөндө, баласы жоктор эмнесин аясын? Зарыл болгон нерсесин айткан баага албаска чаралары жок. Мына ушундай абалдан пайдаланышып, береги сүткорлор бир сомдук буюмун он сомдон ашырып сатышат.

Эл арасын жардылык, ачарчылык жана түрдү оорулар каптагандыктан, алар шаарларга мурункудай каттай алышпайт. Ушундан улам береги алып сатар сүткорлордун ары-бери катташы бат, көңүлдөрү шат. Элдин бардыгы кырылып калса да эттери ачышпайт, а бир тыйын үчүн жандары чыгат.

Булар кош дөңгөлөктүү арабасына толтура салган жүктөрүнө карабастан, ар кими жүк үстүнө бирден, экиден кишини түшүрүп алышат. Алардан алган жол кире аты менен өзүнүн барыш-келиш чыгышын төлөйт, а тапкан пайдаларынан тыйын коробой жанында калат.

Алдыңкы төрт арабада экиден киши, арткы арабада жалгыз гана Каныбек.

Күн мемиреп улам ысый баштады. Кечээ кечиндеги катуу жаан бул жерге да жаап кеткендиктен, арабалар-

дын дөңгөлөгүнөн, аттардын туягынан бурк эткен чаң эмес, көзгө илинер тозоң жок.

Арабакечтердин маңдайы жылып, денелери ысыган сайын алдыдан күткөн пайдалары көздөрүнө элестеп, айтууга сөз, ырдоого ыр табышпагандай жүрөктөрү дүкүлдөп, ар киминин көңүлү көккө көтөрүлөт. «Э, чиркин дүнүйө бат эле көбөйсөңчү» дешип кайта-кайта ойлоношат.

Улам Оштон алысташкан сайын, арабакечтер бирине бири кыйкыра сүйлөшөт же арабасына түшүп бараткандарын сөзгө салышат.

Сүйлөшкөн сөздөрүнүн көбү падышанын тактан түшкөндүгү, жаңы өкмөттүн пайда болгондугу жөнүндө.

– Э, Никалай падыша тагын берсе карыгандыгынан бергендир да, ол качанкы падыша... болбосо ме деп тагын бирөөгө берет беле?

– Э-э-эй, сиз да кызыксыз да... жаңы падыша тартып алган да...

– А кызылдар жана балшабек дегендер чыгып, жаңы өкмөттү талкандаган имиш ко?

– Жалган. Падышаны падыша эместер кантип талкандайт эле.

– Туура!

– Кыскасы Кудайга ыраазы болсокчу? Ким падыша болуп жаткандыгы менен биздин иш эмне? Соода түзүк болуп, бирөөнүн колун карабай, мартабабыз көтөрүлүп, бала-чаканы ыйлатпай баксак болгону.

– А бул сөз абдан туура!

Арабакечтер ушунетип, бирине бири кыйкырыша сүйлөшүп келе жатышты. «Бал-шабектер жакшы имиш» деп айткан бир жүргүнчүнү, арабакечтер жабыла жемелеп өтүштү. Тек, большевиктерди жамандап отурушуп шиштин учуна сайып коюшту.

Алар большевик жөнүндөгү бир чындыкка жүз калпты кошуп, чын ниеттери менен мактагандары падыша болду. Айрыкча, алардын чын айтып таамай мактагандары өз керт баштарынын гана соода кызыкчылыгы.

Арабага түшкөндөн бери эч сөз айтпаган жалгыз гана Каныбек. Бирок эч кимине шек алдырбай сөз тыңшап келе жаткан сыяктуу көрүнүштө болсо да, тигилердин сөзүнүн көбүн тыңшаган жок.

Анын ичи толгон кайгы, жүрөгү толгон уу, башы толгон чечүүсүз ой. Чечүүсү жок ойлору уламдан улам чиеленишет.

«Мен чын эле, Лаңгарга баратамбы? Кимине? Чоң-Койчу, Жапек, Кубаттаргабы? Алар аман барбы? Бар болушса кайсы жерде? Эгер бар болушса мени баягыдай сыйлашабы? Барыдан мурда мени таанышар бекен? Ырас, алар мени өлдү дешип алдакачан унутушкан чыгар. Бул талашсыз. Бирок, мен жайымды айтсам жандары ачып жардам беришер бекен? Же көңүлдөрү бузулуп, мени издеп жүргөндөрдүн бирөөнө кармап беришеби?» деген сыяктуу ойлор анын санаасын санга бөлүп, киргин суунун түбү менен калдырап аккан таштай бирден бирге согултат.

Ал бир эсе жакшы ойлорду ойлоп, жакшы тилектерди тилесе, бир эсе жаман ойлорду көз алдына элестетет.

Тек, Каныбектин ичи уйгу-гуйгу болуп, кыялы кыйырчактын түлкүсүндөй кылт коюп кыр тарапка согулат.

Мына бул, арабасын жашыл жана кызыл сыр менен сырдап, тоголок жез коңгуроонун далайын атынын моюнуна тагып, кичине комуздун тепкегиндей чукчуйган ээринин үстүнө көк ала шайы чапанын үч бүктөп салып, учуп кетчүүдөй өпөйүп баратса да арабанын агловдорун чирене теминген, түркүм шайы жоолукту ачык жакалуу ак көйнөктүн сыртынан курчанган быжыгыр кара сакал, Каныбекти тартып бараткан, Оштон жаңы чыккан сүткор Маталиф. «Аргымак пулдан берсеңиз каалаган жериңизге түшүрүп коём» – деп айтканда, Каныбек унчукпай жана барар жерин айтпай гана арабага отурган. Ошондон бери экөө сүйлөшпөй келе жатышат.

«А мейман сүйлөй жүрүңүз» деген сөзүнө Маталиф жооп албаган. Бир жүдөгөн чолок кыргыз суроосуна жооп бербегендиги үчүн Маталифтин ачуусу да келген.

Бирок мерчемдүү жерге жете элек болгондуктан, Маталиф кегин ичине калтырган.

Береги сүткорлордун оюн байкагандыктан жана алардын сөзүнүн көбү большевиктерге каршы болгондуктан, Каныбек булар менен сөз катыштырууну такыр каалабаган.

«Шашпа кыргызым, мага сүйлөшмөк түгүл катын-балаңан айланайын дегизип жалыңтармын» деп Маталиф ичинен кекенип келе жатат.

Бул сүткорлордун оңбогондой амалы бар боло турган. Кайсы жерге барасың, канча акы бересиң деп жүргүнчүлөрдөн өлүп баратышса да сурашпайт. Кире акыңа канча аласың деп жүргүнчүлөр сураса, «э, отура бериң, жан алат белек, эл катары пул алабыз да» деп коюшат.

Канча алат пулду?

Мады кыштагын басып, Лаңгардан ары элсиз жерге өткөндөн кийин, «кана, соодада достук жок, кире акыны эсептешип коёлу» деп сөздү баштап, оюна келген акчаны сурашат. Анчалык акчасы жоктор талашса, же акчасы жетпесе, же алардын сураганын төлөөнү каалашпаса, андай жүргүнчүлөрдү ошол ач бел, куу жолго түшүрүп таштап кете беришет. Кокус ал жүргүнчү каяша кылса аны жабыла кордоодон кайра тартышпайт. Эгер Өзгөндү көздөй баратышса, андай жүргүнчүлөрдү Отуз-Адырдын дал ортосуна ташташат.

Ошондуктан, Маталифтин Каныбекти жалдыратканы келаткан жери Лаңгардын ары жагы.

Арабакечтер сай сымал өрөөн менен жүрүп отурушуп кечкурун Лаңгардан өтүштү. Бирок, тиги, артта калган, кичинекей суунун боюндагы беш-алты түп дарак, жаман тегирмен, ичиндегиси сыртынан көрүнгөн кара алачык турган жер Лаңгар аталарын Каныбек билбей кетип баратат.

Бая түш ченде, «Э, чу дегиле, дигерден мурда Лаңгардан өтүп кетели» деп алдыңкы арабакеч айткандан улам, Каныбек өз арабакечинен Лаңгарды сурагысы келди.

– Сиз айтыңызчы, Лаңгар кыштагы алыспы же жакынбы?

– Кандай Лаңгар? – деп Маталиф таңдана түштү.

– Ушул ченде Лаңгар деген кыштак бар эмеспи? – деди да Каныбек андан ары эмне деп айтарын билбей мукактана түштү.

– Ой, кыргызым э-эй-й, – деп Маталиф жан алы калбай каткыра алдындагы арабакечке кыйкырып, – О Махмуд, мына бул кыргыз акемдин кызыгын кара, өз жерин өзү билбестен Лаңгарды бир чоң шаар деп жүргөн имиш, ха-ха-ха-а, – дегенде алдыңкы арабадагылардын бардыгы каткырышты.

Кек ала турган жерине келип калгандыктан, Маталиф Каныбекти кордой баштады:

– Эй, махообайым, сенин Лаңгар деген шаарың тигине, карачы, беш түп дарак, бир тегирмен, бир алачык болсо да, биздин Оштон чоң көрүнүп турат, – деп ээринин сол жагына оой каткырып, оң колундагы чолок саптуу камчысы менен артта калган Лаңгарды көрсөттү.

– Лаңгарыңыздын базары чоң! – дешип алдыңкы арабадагылары чуулдай каткырышты.

– Анда токтой туруңузчу! – деп Каныбек түшүүгө ыңтайлады.

– А, түшүп кайра чыгасыңбы же ушул жерде каласыңбы? – деп Маталиф атынын башын кекейте тартып токтой калды.

Каныбек жооп кайырбай ылдамдык менен түшүп, баштыгын колуна алганда:

– А, каласыңбы? – деп Маталиф ороң этти.

– Калам. Сизге канча төлөйм?

– Канча төлөйм дегениң кандай? Баасын билбейсиңби? Керенский акебиздин акчасы менен эки жүз сом төлөйсүң.

– Андай баа Гүлчөгө чейин чыгар?

– Ушул жерде каласыңбы, же Чыйырчыктын белинде каласыңбы, болбосо Гүлчөгө барасыңбы, анда менин жумушум жок.

– Анчалык акчам жок... жүз гана сом акчам бар... Менин согуштан чолок болуп келе жатканымы эске алып, ушуга

ыразы болуңуз! – деп Каныбек аргымак акчадан эки кырктык, бир жыйырмалык кагаз акчаны Маталифке сунду.

– Миң ирет чолок болсоң да эки жүз сомдон эки тыйын кем албайм. Төлө!

– Адамгерчилик кылыңыз!

– Э, сенин адамгерчилигинди... – деп Маталиф сөгүп жиберди да, атынан ыргып түшүп, Каныбектин колундагы баштыгын жулуп алып арабанын үстүнө ыргытып, – үнүндү чыгарбай төлө, болбосо соо бутунду аксак бутунда теңеп коём.

Каныбектин ачуусу бая эле келсе да өзүн өзү токто-туп, чырлашпай кире акысын төлөөнү ойлоду:

– Байбача жигит, ишенбесеңиз чөнтөгүмү аңтарыңыз!

– Ва, сендей чолоктун чөнтөгүн... – деп Маталиф бакыра сөгүп барып Каныбекти жакадан алды.

– Акы төлөбөйм деп жатабы? Акчасы жок болсо таза бутун жулуп ал! – деп алдыңкы арабадагы көк сакалчан жүгүрүп келди. – Колуңузду тартыңыз! – деп Каныбек Маталифтин колун жакасынан бошотууга аракет кылайын дегенде:

– Вай сенин сизинди... эй... – деп көк ала сакалчан Каныбекти жаактан ары тартып жиберди.

Ушул секундда Каныбек өзүнүн эмне болуп кеткенин жана наганын кандайча сууруп алганын билбей калды.

Нагандын оозун көк ала сакалчанга карай суна бергенде:

– Вай дад, – деп көк ала сакалчан чалкасынан кетти. Жакалап турган Маталиф арабасынын далдасына карай качты.

– Эмне болду?

– Эмне кылды?

– Жүргүлө, ал чолок кимди өлтүргөнү жүрөт? – дешип арытан үчөө жүгүрүп келатышат.

Алар бакырыша жакын келгенде, Каныбек баштарынан алыс атып жиберди.

Бакырышып келатышкан «баатырлар» өкүрүшүп кайра качышты.

Жанынан чыккан мынтык үнүнөн чочуган аты үркүп артына карай бурула бергенде, «вай дад» деп бакыра Маталиф атынын башына карай жүгүрдү.

– Ак, ак, өлгүр!

Бакырып чалкасынан кеткен көк ала сакалчан, атылган ок дал көкүрөгүнө тийгенсип, көздөрүн алайтып, көкүрөгүн эки колу менен басып, «а, а» деген табышын араң чыгаруу менен туралбай жатат.

– Абийирсиз акмактар! – деп Каныбек канын ичине тартып, наганын эптей кармап көк ала сакалчанга ызырынды.

Ал эч сөз айталбай, көчүгү менен артына карай жылып отуруп, үч-төрт метрдей барганда эптеп турду да арабасына карай качты. А жанагы баатырсынган үчөө аттарын жөө кубалап качып барат.

Маталиф үркүп артка бурулган атынын башын кайра бурганда, Каныбектин жанына жакын барып калганын көрө коюп:

– Ой, айланайын аке! – деп бакыра атынын далдасына жашынды.

– Кана жүз сомго ыраазы болосуңбу?

Каныбек бул сүткорлордун маскаралаган сөздөрүн угуп жаагына бирди жесе да, кире акыны чын ниети менен төлөгүсү келди.

Айтканын айткандай аткарып, далайга өкүмүн жүргүзгөн Маталиф азыр эле аңырандап сөгүп турса, эми, ылаачыга тептирген үкү жапалакча эки көзүн алайтып, эки тизеси менен жерге чөгүп, ээсине кыңшылаган иттей эки колун бооруна алып, безгектен бетер калтырап, өпкөлөп ыйлаган баладай шолоктоп, үнүн араң гана чыгарып:

– Ой, айланайын аке! Итчилигимди кечир. Согуштан майып болуп келаткан мусапырлыгыңызды эске албай итчилик кылдым. Сиздин ким экениңизди эми түшүндүм. Эгер сизден бир тыйын алсам жүзүм кара болуп, катыным талак болсун!

– Ансыз да сенин жүзүң кара!

– Ой, аке жан кыйба! – деп бакыра Маталиф атынын колтугуна жабышты.

– Билем сендейлерди, сендейлер акча үчүн койнунда жаткан катынын сатат.

– Жок, аке, мен андайлардан эмесмин. Акчаңызга мен ыраазы – Кудай ыраазы. Эки дүйнөдө тең доом жок.

– Ыраазысыңбы?

– Эгер калп айтсам өзүм капыр, катыным талак.

Каныбек акчаны дагы кайталап сунса да Маталиф албады, безилдеп жалынуудан башка колунан келбеди.

– Кулдугум бар! – деп оң колун бооруна алып, сол колу менен жана арабага ыргыткан баштыкты кайра алып Каныбекке сунду.

Каныбек наганын кармаган бойдон туруп, жолуңа түшүп жогол эми дегенсип башын шилтегенде:

– Кудая өмүрүңдү узун кылсын, аке! – деп дагы толуп жаткан алкыштардын башын чатып Маталиф жолуна түштү.

– Шашпа, эгер ушунетип жүрө турган болсоң, сени менен дагы көрүшөрмүн! – деп Каныбек кыжынып, жандары калбай аттарын айдап качып бараткан сүткорлорду көпкө чейин карап турду...

* * *

Арабакечтерди көз курчунан жоготуп, акырын аяңдай басып отуруп, Каныбектин ушул дөңгө чыкканына бир далай убак болду. Түндүк тарапта бардык сымбаттуу сулуулугунан ажырагансып Отуз-Адыр сары куйкул болуп жатса, түштүк тараптан Алай тоолору аркайып көрүнөт. Мына бул айлана болсо адыр-күдүр, «Өрдөк жокто чулдук бий» дегенсип, кокту, колот, дөңдүн бардыгы өздөрүнчө тоосунат, мындан башка эч нерсе көрүнбөйт. Жомоктогу айтылган желмогуз келип, Лаңгардагы элдин малы жана жанын тыптыйпыл жалмап, ырым үчүн тетиги жаман тегирмен менен жаман алачыкты беш-алты тереги менен коюп кеткен сыяктуу. Кандайдыр бир ажыдаар чыгып, жер бетине уусун чачып, бардык өсүмдүктү жарашыктуу жашыл сөлүнөн

ажыратып, жер алдынан чыккан сөөктөй кубартып салган өңдөнөт.

Тек жердин берекеси Каныбекке дал ушундай көрүндү.

Каныбек айланасынан көрүнгөн майда жерлердин атын эмес, түндүк тарабында, чыгыш түштүктөн батыш түндүккө карай созулуп аңгырап жаткан чоң сай Лаңгар-Сай экенин, анын башындагы, тетиги, Катта-Талдыктан аркы жалпайыңкы тарткан Чыр-Чыктын бели экенин, анын түндүк тарабындагы Таканын бели экенин, дал өзү отурган дөбөнүн чыгыш маңдайындагы дөбө Камыр-Дөбө деп аталарын да билген жок. Илгери, кайын атасы Чоң-Койчу, курдаштары Жапек менен Кубат айткан Лаңгар ушул экенин же башка экенин да ажырата албады.

Күн кылкылдап батыш тараптагы адырдын кырына жашынып барат. А айланадагы көз жеткен жердин бетинде адамдын гана эмес, айбандын да карааны көрүнбөйт.

Каныбек каптал менен батышка карай ылдыйлап жүрүп отуруп тегирмендин тушуна да барды. Бирок кыбыр эткен жан жок. Баятан бери саргарып турган айлана эми кара күрөңгө айланды. Алыстан көрүнгөн түнкү оттой жылтырап батыш тараптан чоң сары жылдыз көрүндү.

Көз ачып жумганча, Каныбектин көз алдынан өмүр, тарыхы да элестеп өттү.

«Алдымы торогон азаптардан качан, кайсы күнү кутулам? Көксөгөн тилекке кайсы убакта жетем? Келечекке көзүм жетет, көңүлүм ишенет, бирок ошого чейин кантем? Эч кимди табалбай ач бел, куу жолдо өлөмбү? Эчен жылдан бери сактаган өмүрдү эми колдон чыгарамбы? Кантип?» деп Каныбек өмүрүн сактоо үчүн терең ойго түшүп отурганда, Чоң-Лаңгар-Булактын оозунан, жана эле өзү отурган дөбөнүн алдындагы имерилиштен, эрбеңдешип тегирменге карай өтүп бараткан эки жөө кишини көзү чалды. Бирок алардын тегирменге бара жатканын же башка жакка баратканын биле албай ээрчий карап боордо отура берди.

Эки караан тегирменге барганда, Каныбек тобокелге салып, өтө чебердик менен төмөн карай акырын түшүп келатат.

Ал төмөн ойго түшкөндө, жаман алачыктын сандаган жыртыгынан жарымсыз күйгөн оттун жарыгы көрүнгөндө, сүйгөн жары Анархан Эркинди жаңы төрөгөндөгүдөй сүйүнүп кетти. Балдактарын жерге такылдатпай акырын арымдай шилтеп эшиктин алдына барганда, үйдүн ичиндеги жарамы жок оттун жарыгы жалп этип өчтү.

Каныбек бул көрүнүшкө аябай таңдана түштү. Үйгө шып этип кирип барарын же кайра тартарын билбей тык туруп калды.

«Чыктатырбас-Чынарбай» аттуу жомоктон жана турмушта көргөн кай бир кишилердин мүнөзүнөн улам, тамагын кызганган же үйүнө коноктун келүүсүн каалабаган кишилер отун өчүрө саларын, эри үйүндө болсо да, «эрим үйдө жок, мен катын киши, сизди кондура албаймын» деп кай бир аялдар конокту кубаларын Каныбек жакшы биле турган.

Ошондуктан, «булар тамагын кызганып жатабы же мени кондургусу келбей жатабы?» деп ойлоно калды.

Үй ичинен шыбырашкан кеп эмес, шырп эткен тыбыш угулбайт.

«Менин ичимде киши эмес, бир тыйындык алгылыктуу буюм да жок, ишенбесеңиз мени караңызчы, андан көрө башка жакка барыңыз!» дегенсип сайда саны жок кара алачык көк асманга кабатталып, карарган түсүн ого бетер карарткансыйт. Керегеден жогорку катмар эки тешиктен чоң жетигендин эки жылдызы көрүнөт.

«Миң кылган менен бул дагы үй го? Мунун ичинде да адам бар го? Кондурса конуп, бир чыны суу кайнаттырып ичейин, кондурбаса ушул үйдү эш тутуп, бүгүнкө жанына кийимчен түнөп, эртең айылдын жайын сурап алайын» деп Каныбек ойлоду да:

– Ой, туугандар! Силердин ушул үйгө келгениңерди көрүп, артыңардан ээрчип келдим. Мандикерге барып

чолок болуп келаткан бир шордуумун. Ырайым кылсаңар бир чыны ысык суу кайнатып бергиле же үйүңөрдүн жанына кийимчен түнөп кетүүгө кеңчилик кылгыла!

Үйдөн табыш же үн жок...

Каныбек дагы аябай таңданды.

– «Жанагы эки киши мында кирбей башка жакка кеткенби? А күйгөн отчу? Же менин көзүмө бирдеме көрүндүбү?»

– Мандикерге кетпестен мурда Кара-Сууда тургамын. Мен мандикерден келсем зайыбым, жалгыз уулум жана жалгыз карындашым өлүп калыптыр. Ушунетип үй-бүлөсүнөн ажыраган муңдуу мусапыр чолокмун. Эми кайырчыдай тентиреп, Көк-Суу деген жердеги жалгыз эжеми издеп баратам. Мага ырайым кылгыла, туугандар! Үйүңөр ушул болгондон кийин, силердин деле менден айырманыңар жок көрүнөт. Бирок силердин башыңар аман, бооруңар эсен чыгар. Канат, куйругунан ажыраган мен бай-кушка жылуу суу кайнатып бербесеңер да, ыба карап жылуу сөз айтып койсоңор, мен шордуу канат, куйругу жетиле калгандай болормун! – дегенде үйдөн бир киши чыкты.

Анын өңү караңгыда жакшы көрүңбөсө да, кебетеси мазарга байлаган малаам сыяктанат.

– Туура айтасың, мусапырым! Сенден айырмабыз жок. Алды менен басмачыбы деп корктук. Мусапырлыгыңы билгенден кийин, кон деп айтуудан уялып корктук. Мусапыр болбой туруп мусапырдан уялган өлүм экенин азыр түшүндүм. Мусапырга бир чыны суу кайнатканың менен бир сындырым нан же бир жалам талкан бере албасаң, бизге бул өлүм эмей эмне?

– Эч айып эмес, аке! Катуу ачарчылык жүрүп жатканын билдим. Ысык суу кайнаттырып берсеңиз болду. Өзүмдө бир наным бар, бөлүшө жейбиз, аке!

Тиги киши алачыктын жыртыгынан үйдүн ичине карады да:

– Айбала! Үйгө мейман келди, от жак!

Ал киши оозун жыйып алгыча, алачык ичи жарк этип, мурунку көрүнүшүн бүтүндөй өзгөртүп, Каныбекти ичине чакыргандай боло түштү.

– Кана мусапыр мейман, үйгө кириңиз! – деп тиги киши Каныбекке эшик ачты.

– Арбаңыз! – деп Каныбек үйгө кирип барганда:

– Бар болуң! Келиң! – деп от жагып отурган аял ордунан ыргып турду да, – жогору чыгың!

Аялдын нускоосу боюнча, Каныбек, коломтонун башына салынган сары курумшунун үстүнө барып отурду да, балдактарын артына таштап, баштыгын тиги аялга сунду. Аял өтө илбээриңкилик менен баштыкты алып керегенин башына кыстарганда, жанагы киши келип, Каныбектен төмөн куурай үстүнө, сыңар тизелеп отура кетти.

Аялдын жашы жыйырма беш чамаларында, өңү татынакай, анын үстүндөгү, тамактан башканын бардыгы менен жамаачылаган кызыл ала чыт көйнөктү, ар кайсыдан курап жасаган эски чыптаманы, төбөсү жыртылып калган бир байлам бөз жоолукту, багалектери канжыгаланып көрүнгөн кызыл чыт дамбалды бай келиндердин кийимдери менен алмаштырып, кычы баскан бутуна намаркана маасы жана галөш кийгизип койсо, бул аял бир өрөөндүн чыккан сулуусу деп айтарлык кебетеси бар.

А тиги кишинин болсо, бутунда кончтору айрылган мөкү, анын да башы жыртылып, бармагы көрүнүп турат. Тиги аялдын көйнөгүндөй болуп жамаачылаган чапанынын белин жип менен бүйрө курчанып, эки этеги менен тизесин улам кымтыланышына караганда, анын шымы да бир оңбогон шым болуу керек. Башында кара саксак менен көбөөлөткөн эски тери малакай, анын да эки-үч жеринде жыртыгы бар. Анын жайдары маңдайы менен эки бетинин отунан башкасын багжайган кара саккал чытырман токойдой болуп каптаган.

Каныбек экөөнү акырын карап отуруп, «тиги аял муңуку болбоого керек, келини же карындашы чыгар» деп ойлоду да үйдүн ичине алдыртан көз жүгүрттү.

Коломтого асылып, суу кайнап жаткан кичинекей жарты казан, кайчы тулга, керегеге жөлөлүү турган жыгач табак, тиги аял жууп жаткан эки кара чөйчөк, анын да биринин чети жарылып, биринин чети кетилип калган.

Үйдүн ичи төшөлгөн куурай, саканактары сынып бүткөн керегеге, ийри талдардан жасалган жаман ууктар, жалгыз чамгарактуу жаман түндүк, сандаган жыртыктарына карабай бардыгын жаап тургансыган жаман тутуу.

Ушулардын бардыгын көргөндөн кийин, Каныбектин санаасы санга бөлүнүп, бүткөн бою шалдайып, көзү тумандоо менен, көз алдына, атасы Сансыз өлгөнү жаткандагы өз үйүнүн жана жакшы көргөн агасы Карыптын үйүнүн элеси келди.

«...Байкуш атам, байкуш энем! Ушунеткен куу турмушта жүрүп арман менен өтүп кеттиңер ээ?.. А Карып абам кайда? Бала-чакасы менен аман барбы же алар да куурап жүрүп өлүштүбү?» деп Каныбек сандаган суроолордун жолун жортуп баратканда, анын оюн кара сакал бөлүп жиберди.

– Айбала! Сууңу кайнатып коюп отура бересиңби, бул мейманга суу да болсо куюп бер, – деди кара сакалчан.

«Эчтемебиз жок болгондуктан, ушул куру сууну куюп берүүдөн уялып отурбаймынбы!» дегенсип Айбала көзүнүн кыйыгы менен кара сакалчанга карап алганда беттери кызара түштү.

Айбала өтө кыйналган түрдө туруп, Каныбектин баштыгын алып алдына койду.

Каныбек мурункудай эмес, саал каргылданган үнү менен:

– Өзүңүз алып табакка салыңыз. Баштык ичинде менин башымы алтынга бөлөп, силерге аркасы тиер дүнүйө бар дейсизби? Жок!

Каныбектин мукамдуу муңдуу үнүн укканда, Айбала огобетер уялып, бүткөн бою чымырап, баштыкка карай колу сунулмак түгүл, башы жерге карай шылк этти.

Кара сакалчан да Айбаладай эле уялыш отурса да кайрат байлады. Тура калып жыгач табакты алып келип отурду да, Каныбектин алдындагы баштыкты өз алдына тартып, ичиндеги бир нанды табактын түбүнө коюп, анын үстүнө эзилип калган жүзүмдөрдү салып Каныбектин алдына койгондо, Айбала чети кетик чөйчөккө суудан куюп, чөйчөктүн кетик жагын өзүнө келтирип, чөйчөк кармаган оң колуң сол колу менен сүйөй узатып Каныбекке сунду.

Каныбек чөйчөктү алдына коюп, тиги кишиге чөйчөк келүүнү күттү. Бирок күткөн үмүт бошко чыкты. Айбала кара сакалчанга ысык суу куюп берүүнү кенедей да ойлоп койбостон, оң тизесин жүйүртө басып, сол тизесин оң колу менен кучактай ээгин тизесине коюп, сол колу менен сол бутунун башын далдалай кармап, жер карап отурат. Кара сакалчан да Айбаладан ысык суу үмүт кылбагандай эле, сол чыканагын сол тизесине коюп, алаканы менен сол жагы жаагын таянып, оң колу менен куурай ичкерештирип, отун күйгөнүн тиктөөдө.

– Сиздер мени кайырчы деп отурасыздарбы? Мына бул нан менен жүзүмдү бирөөдөн сурап алганым жок. Балачакаман ажыраганым, караңгыда конууга үй таппай жүргөнүм гана кайырчыга окшобосо, мен өзүм азырынча кайырчы эмесмин. Айбала карындаш! Тиги чөйчөккө суу куюп бул кишиге да бериңиз, мына бул нан менен жүзүмдү үчөөбүз тең бөлүп, жейли! – деди Каныбек айтканда:

– Жок, айланайын акебайым, сиз ичип-жей бериңиз. Ал агаңыз экөөбүз ачкадан өлүп кете турган чакта эмеспиз. Сиз бизге карабай ичип-жей бериңиз. Кара суу кайнатып, өз, наныңызды өзүңүзгө бергендигибиз үчүн агаңыз экөөбүздүн жети өмүрүбүз жерге кирип отурганын көрбөй отурасызбы? Кантебиз акебайым, Кудайдын жазуусу ушундай экен... Сиздей киши келгенде, кол башындай камыр жууруп сүт кесме же жупка жасап, үстүнө жалгыз уйдун сүтүнүн каймагын салып коюуга жарачу элек. Бирок Кудайым аны бизге ыраа көрбөй, ошол жансактатып турган уюбузду торпогу менен гана эмес, бас-

мачылардан уй талашам деген кайын агам менен кайын энемди да Кудайым өзү алды, – деди да Айбала көзүнүн жашын төгүп-төгүп алып, – ичсеңиз абакебай, биз эл арасында турабыз. Сиздин барар жериңиз али алыс!

Айбалага жооп кайратууга Каныбектин алы келбеди. Анын жүрөгү кечээ кечинде как жарылган болсо, береги бейтааныш аялдын армандуу сөзү, анын как жарылган жүрөгүн бырчалап тилип, күйгөн кара канды сыртына чыгарбай ичине куюп жаткандай болду.

Эмне үчүндүр, отту тиктеп отурган кара сакал, эми жерди тиктеп, көзүнөн аккан жашы менен мөкүсүнүн кончун боёп жаткан сыяктанды.

Ата менен эне деген сөздөн улам, атасы Сансыздын өлүмү, энеси колго түшүп кайра баргандагы кызыл ала болуп жатышы көз алдына келди. «А биз жөнүндө унут-туңбу?» дегенсип, Улуу-Чаттагы Карып, айлы менен тентиреген Чор тамандар, Алайдагы Эсен, Айдарбек датканын айлындагы Кебек, досу Жапектин атасы... дагы... дагы башка байкуштар көз алдынан чубап өтүп жатканда:

– Апей, от да өчүп калган тура, – деп Айбала отту тамызып, – ичсеңиз боло, аке!

Каныбек чочугандай Айбалага бир карап алды да, нанды үчкө бөлүп, үч бөлүнгөн нандын үстүнө жүзүмдү да үч бөлүп коюп, бирөөнөн өзү жей баштады.

Арадан бир топ убак өттү. Каныбек өзүнө деп белгөн нанын, жүзүмүн бир чөйчөк суу менен ичип бүттү да:

– Болду, мен тойдум!

– Суудан дагы куяйын, тиги нан менен жеңиз акебай! – деди Айбала эбилип.

– Ал нан силердин шыбагаңар, аны мен ачкадан өлүп баратканда да жебеймин, – деп Каныбек сөздү кесе сүйлөдү да табакты Айбалага карай жылдырды.

Кара сакал киши да, Айбала да эч жооп кайрышпай жер карашты.

Алар унчугушпай бир далайга отурушкандан кийин:

– Айбала карындаш, мен мамындай кыйшайсам кандай болор эле? Түндө уктабай жол жүрүп чарчаган элем! – деди Каныбек.

Кара сакал башын мурункудан да төмөндөттү.

Айбала терең улутунуу менен башын жогору көтөрүп, кара сакалчанга карады да:

– Уялып баятан бери өлбөй отурганда, эми өлөт белек, кастарлуу төшөнчүдөн алып кел! – деп Айбала муңдуу үн, муңайыштуу көрүнүш менен кара сакалчанга карады.

Кара сакалчан катуу үшкүрдү да эшикке чыгып кетти.

«А-а... басмачыдан коркуп, булар төшөнчүлөрүн катып коюшкан экен го» деп ойлоду, Каныбек.

Бирок, Каныбектин ою таптакыр терс чыкты. Кара сакалчан алачыктын эшигин үстүнө карай серпип жиберип, чоң кучак куурайды көтөрүп кирип таштады да:

– «Досуңун берген малынын тишин ачпа» деген эмеспи, тууган! Эмне үчүндүр көзүң көзүмө тааныш учурап, ичими жылытып турасың. Ошондуктан мен сени үкем деп сүйлөйүн. Тиги жеңе айтты го, үкем! Ошонетип, басмачылар уюбузду торпогу менен алабыз дегенде, атам менен энем талаша кетишти. Басмачылар экөөнү эки жерге атып салып уйду торпогу менен алып жөнөштү. Ага гана ыраазы болушпастан, бул экөөбүздүн кийимибизди тыптыйпыл тоноп, үйдүн ичиндеги буюмдарыбызды бүт гана алып кетишти. Мына бул кийип турган кийимибизди элден сурап кийиндик, үкем!

– Бардыгын түшүндүм, ага! Айбала жеңе, куурайды тартынбай төшөй бериңиз. Мен да көрбөгөндү көрдүм. Кара жерге, сызга, музга, аппак карга да жатып көргөмүн. Бул куурайыңар мен үчүн куш мамыктан да артык!

– Эй, үкем эй, көңүл улап айткан кебиң да. Болбосо кантип эле куурай куш мамыктан артык болуп кетсин! – деп кара сакалчан терең үшкүрө босогого сүйөнүп отура кетти.

Айбала куурайдын жумшагынан тандап Каныбектин жамбашына төшөп, бир боодай куурайды башына туура жаздап, төрдө жаткан жаман кийизди салайын дегенде:

– Аны силер салынгыла, алакандай кийизди ага менен жеңеден тартып алганым, дегеле кыргыздын эч бир шартына туура келбейт, – деп Каныбек өзү жата турган жерин басып туруп чечине баштады.

Ал эски кайыш курун чечип керегенин башына илейин дегенде, ууктун билегинде кыстарылып турган бычакка көзү түштү.

– Айланайын садагаң кетейин, кайним, мындай болсоң, кийизди сага төшөп берейин. Бир сындырым нан бере албасак, же колдо бар ушул кийизди алдыңа салып бере албасак, агаң экөөбүздө бет калабы? – деп Айбала безилдеди.

Бирок, Каныбек Айбаланын бир да сөзүн уккан жок. Ал бычакты ууктун билегинен алып, бир убакта кулжанын мүйүзүнөн өзүнчө порумдап жасалган сабын эчен аласалдырып карап турду да, күлүмсүрөй таңданган көрүнүшү менен:

– Айтыңызчы, аке, бул бычакты кимден алдыңыз эле?

– Эй, үкө, ал бычактын жайын мага айттырып каткан черими козгобой, андан көрө уктап эс ал. Ал бычакты мага белек кылып берген киши бул дүйнөдө жок, тиги дүйнөдө. Ал жөнүндө мага айттырба, – деп кара сакал тамагын жасап койду да, – эмне, таанып турасыңбы?

– Эгер мен жаңылышпасам, бул бычак меники эле, мындан бир нече жылы илгери Жапек аттуу досума бергемин! – деп Каныбек айтканда:

Кара сакалчан көзүнүн жашын куюлтуп, эриндерин кыбыратып, бир топко калтырай туттутуп турду да:

– Мен... Жапек... Сен Каны... Каны... – деп андан ары айталбай бакырып жиберди.

– Мен Каныбек... Жапек!

Бирин бири «өлдү го» деп жүрүшкөн эки дос бакырыша бирин-бири сыга кучакташып өбүшүп жатканда, өзү кубанып күлүп турса да, көзүнүн жашын мөндүрдөй төгүп турганын Айбала сезген жок...

КӨМҮСКӨДӨГҮ СЫР

Таң куланөөк болду. Жапектин жаман алачыгы күндөгүдөн бүгүн шаңдангансып, айланадагы жыртыктарын күндөгүдөн чоң ачып, тиги отурган үчөөнү асмандагы сандаган жылдыздарга көрсөтүп, ээлери менен сыймыктанып мактанган сыяктанат. Ичинде, оттун жарыгы жок болсо да, ичи бүгүн жарыктай, бардык жыртыктарын кенен ачып, сыртта болгон жарыкты ичине мол жиберип жаткан өңдөнөт.

Ооба, ичинде отурган үчөөнө дал ушундай сезилет.

Каныбек өзүнө ардактап салынган «төшөктүн» үстүндө таза бутун бүгүп, жарадар бутун сунуп, Айбаланын башын сол жаккы көкүрөгүнө сөөдүртө сол колу менен кучактап, оң жаккы тизесине шыкай келип малдаш урунуп отурган Жапектин сол колун оң колу менен кыса кармап, чалкалай керегеге сүйөнүүдө. Ал баягы таанышкандан бери ушунетип отурат. Бирок, ал, жөн эле отурган жок, Айбала менен Жапекти эчен ирет ыйлатып, эчен ирет күлдүрүп отурат.

Ал бычагын Жапекке берип коштошкондон берки болгон окуяны бүт айтып, ушул үйгө келип токтоду. Каныбектин айткандарын угуп отуруп, Айбала аз күлүп, көп ыйлады. Айбала табышын чыгарбай же ыйлап жаткандай белги бербестен, тымызын гана көзүнүн жашын төгүп отургандыктан, Каныбек аны караңгыда көргөн жок.

Айбала Каныбекти бүгүн гана көрүп отурат. Бирок анын кабарын бала күнүнөн, тактап айтканда, Айымбачанын тоюнан бери элдин айтуу боюнча биле турган. А Жапек менен кошулгандан бери, Каныбекти мурункудан так жана көп билген.

Жапек Каныбектин күүлөрүн чоор менен тартып, комуз менен чертип, ырларын ырдап туруп, «алда айланайын Каныбегим ай, Каныбегим!.. Көзүңү жалдыратып, бардык эркиңен ажырап кайда гана жүрөт болдуң экен? Же өлүп калдың бекен?» деп, айтып оозунан кайгынын

кара түтүнүн чыгаргандай үшкүрүп алганда: «Ай, Кудай ай... ошондой жакшы адамдарды азап-тозоктон куткарып, эмне үчүн бакты-таалайга жеткирбейт экенсиң!» – деп Айбала Каныбектен бир тамчы көзүнүн жашын аябай мөлт дегизип коё турган. Кай бир учурларда, айрыкча теңтуштар арасында, Жапек Каныбектин күүлөрүн чо-орго салып тартып, комузга салып чертип, үнүн кошуп анын ырларын ырдаганда, «Көрдүңөрбү менин күйөөмү? Менин күйөөм, ошол силер жомоктоп айтып жүргөн Каныбектин жан аяшпаган досу болгон. Каныбектин сонун күүлөрүн, жан эриткен ырларын билген менин күйөөмдөй күйөөңөр барбы?» дегенсип, Айбала күйөөсү Жапек менен мактанып, Каныбектин эл даңаза кылган даңкы менен сыймыктанып кала турган.

А бүгүн, ошол даңаза кылып жүргөн Каныбекти көзү менен көрүп, башынан өткөн мүшкүлдүү жомокторун өз кулагы менен Каныбектин өз оозунан угуп отурганда, кай бир учурларда күйөөсү Жапек жашын, Каныбекти кучактай калып өпкүлөгөндө, Айбала кантип жашын төкпөсүн?..

Айбала үч жашар чагында атасы өлгөн, аны такыр билбейт. А жалгыз агасы мындан он жылы мурун бай колунан таяк жеп өлгөн. Бүгүн ошол агасы тирилип келип, кучагына бекем кысып, анда-санда маңдайынан же саамайынан сылап эркелетип отургандай сезилет.

Каныбек көкүрөккө буулуккан демин, катуу чыгарды да, Айбаланы көкүрөгүнө тарта кысып, Жапектин колун бекем кармап-кармап коюп:

– Мына, Акиш, Жапекке! Менин көргөн кордугум, тарткан азабым ушундайча!.. Аттиң арман ай, Жапекке! Эч болбоду дегенде, Айбаладай кылып Сакадайымы кучактап, бул жагыма кагылайын Эркиними кучактап, ошол экөөнү эптеп чоңойткон алтыным Анарханды маңдайыма отургузуп, таза махабаты үчүн айдай бетинен бир сүйүп койсом, бардык көргөн кордугум, тарткан азабым унут болбойт беле...– деди да сөзүнүн акырын толук айтып бүтүрө албай муунгансып барып токтоп калды.

Мындай арманга жооп айтууга жана эптеп Каныбекти сооротууга, жайгарып көңүл айтууга Айбала менен Жапек эч кандай акыл табышпады.

Каныбек оң чыканагы менен тизесин таянып, алаканы менен маңдайын жөлөй кармап, үнсүз-сөзсүз тунжурап отурат. А Жапек менен Айбала, Каныбектин көңүлүн ачууга айла таппагандай, алдыртан бирин-бири жалдырап карашат.

Үйдүн ичи уламдан-улам жарык болуп келет.

«Кулун жал болор мингеним,

Кулун тон болор кийгеним:

Куурасам акыл табышар,

Кумар көз болор сүйгөнүм!» –

деп үйдүн түштүк жагындагы чоң дөңсөө кырдан, кимдир бирөө, уккулуктуу үнү, татынакай обону менен созолонтту. Анын үнү гана эмес, ар бир сөзү Каныбекке даана угулду.

Каныбек башын көтөрүп тыңшай калды. Жанагы үн кайта созолонду.

«Кызыл ат болор мингеним,

Кыл торко болор кийгеним;

Кыйрыбыз өсүп өркүндөп,

Кызыгын көрсөк дүйнөнүн!» –

деп үн сызылып барып басылганда:

– Жапеке, бул ким? – деди Каныбек каргылданган үнү менен.

Айласы кетип отурган Жапек, Каныбектин өзү сүйлөп жибергенге аябай кубануу менен:

– Менин туугандарым, Берди дегендин баласы Темир, Түнкатар деген бай молдонун жылкысын кайтарат. Сенин ырыңы ырдады. Бирок ал шайтан так ырдабай бурмалап алган тура.

– Жок, Жапеке, эң жакшы бурмалаган. Ал келечектен үмүтүн үзбөй жатат, ошонусу жакшы. Бирок, ошол балага жолуксаң мындай деп айтып койчу:

Кулун жал болот мингеним, –

Кулун тон болот кийгеним,

Куурасам акыл табышар,

Кумар көз болот сүйгөнүм! –

деп ырдасын. Келе жаткан жакшылыкка ишенип ырда-сын. Болочок жыргал талашсыз, анда биз минтип отурбай жыргап отурабыз, Акиш! – деп Каныбек кубана сол колу менен Айбаланы силкилдете кысып, оң колу менен анын маңдай чачтарын артына карай сылап, желкесине барып калган жаман жоолугун илгери тартып койду .

Албетте, башка бир учурда башка бирөө Айбалага ушундай мамиле кылса, Айбала Каныбекке кучактатып, маңдайынан сылатып коюп тайраңдаган болсо, Жапек-тин жаны алда качан чыкмак. А Айбала Каныбектин кучагында көшүлмөк тургай, Каныбек колун сунуп койгондо гана, «коюң, мындай шоктукту жаман көрөм, сиздей адамга мындай иш жарашпайт» деп аны кагып-силкип, ачуусу келип калбагай эле деп алда качан Жапекке жазыктуудай жал-жал карап, коркконунан сыртка чыга качмак.

А бул жерде кымындай жаман ой жок, үчөө тең жакшы тилек менен бир эне, бир атадан төрөлгөндөй отурушат. Ошондуктан ич тардык кылуу, кызгануу, коркуу булардын эч киминде жок.

Тетирусинче: «Анарханын мен көргөнүм жок, а Бегайымын бир тууган карындашымдай көрүп, Каныбек экөөнө жардам берген элем. Анда мен байкуштун эч кими жок, Эшендин эшигинде кул катары иштөөчү элем. Мына, бүгүн, Каныбек бала-чакасынан айрылып отурганда, мен катындуу, үй жайлуу болуп отурам. Байлыгым жана тамагым жок болсо да, мен ушуга ыраазы болоюн. А Каныкем болсо, мен да өзүндөй жакшы деп айтарлык жар тапканымы билсин! Каныбек менен Бегайым качарда, мен Бегайым менен коштошуп, бир тууган карындашымдай боорума кысып өпкөнүмү билсин. Байкуш Каныкемдин көңүлү ачылсын!..» деп Жапек ичинде ойлоп, өзү менен бирге өмүр жолун басышкан, оор жүгүн колунан алышкан жары – Айбаланы Каныбекке мактап өткүсү келет. Ошонетип, Айбаланы мактап жана өзү да макта-

нып, жандай көргөн досу Каныбектин кайгысын унуттуруп, көңүлүн ачмакчы болот.

Ал, сол колун кармап отурган Каныбектин колун оң колу менен таптай кысып:

– Каныке! Ошонетип, атам менен энем өлдү. Жумушуңу кылып берейин деп, жанагы Түнкатар молдо дегенден бир кой, эки чака күрүч, эки бөз алып, ата менен энеге колдон келген сыйды кылып, аларды келбес сапарына жөнөтүп, ыба карап келген туугандарды үйүнө жөнөткөндөн кийин, мен ушул алачыкты өрттөп жиберип, Айбаланы жетелеп кайын энемин үйүнө баргым келди.

Айбала Каныбектин көкүрөгүнөн башын жулуп алып, Каныбектин сол колун эки колдоп көкүрөгүнө кыса кармайт:

– Миң ирет жаман болсо да, баягы Жапек менен Айбаланын үйү деп эл айтат. Кой, Жапеке, ачууңу токтот. Өз үйүн өзү өрттөгөн киши жыргаптыр деп элден укканым жок. Эгер чындап өрттөгүң келсе, мен ичине кирип турайын, алачыкка кошуп мени да өрттөп жибер деп, кирип отуруп алдым. Ошондо Жапек тил албай алачыкка өрт койсо, мен намыс үчүн кошо өрттөнүп өлүүгө даяр элем, – деп Айбала Каныбектин алаканын оң жаагына кысканда, анын тамчы жашы Каныбектин алаканына тып этти.

Каныбек сол колу менен Айбаланы оролто кучактап, оң колу менен башып көкүрөгүнө тарта, алаканы менен анын сол жаагын таптай эркелетип:

– Жашыктык эч кимге пайда бербейт, сен абдан жашык көрүнөсүң, Акиш!

– Жашык болгондо да кандай жашык дейсиң, Каныке! Баланча жерге бир ит тууган экен, күчүктөрү ачкадан өлүп калыптыр деп койсоң, ошого да көзүн жашылдантып кайгырат. Баланча киши катынын уруп коюптур десең, «эмне үчүн аялдар ушунчалык кор жаралды экен?» деп шолоктойт. Өткөн жылы «сен минген жылкыңы жоорутасың» деп Түнкатар молдо, жанагы сенин ырыңы ырдаган Темир деген баланын башын айра чааптыр. Аны бул көрүп алып, «байкуш кедей, эмне үчүн байдан марта-

баң төмөн жаралды экен?» деп бир күнү кечке ыйласа болобу, – деп Жапек, буга эмне дейсиң дегенсип Каныбекке багжая карады.

– Боорукерлик адамдын абдан жакшы белгиси. Бирок, душман менен карч алышып кармаша келгенде, боорукерликтин зыяны да тиет, – деп Каныбек айтканда:

– Абдан туура, Каныке! Жутаке миң башынын чабарманы Абдымомун, эч күнөөм жок мени урганда, ошону тындым кылып салайын десем ушул безилдеп болбой койбодубу? Эгер, аны, ошондо тындым кылып салсам, ушул күнгө чейин, Айбала экөөбүздөн башка эч ким билбейт болучу, – деп арманда калып өкүнгөндөй, Жапек муштумуна түкүрө оозун басып, башын чайкап калды.

– Ал эми, Акиш! Алачыкты Жапекке өрттөтпөй койгонуз, барып турган акылдуунун акылдуулугу. Мына бул коломто, ушул жаман алачык, алачыктын айланасындагы жер экөөңдүн мекениңер. Коломтоңу кошо келсе жер болот, алачыкты кошо келсе айыл болот, айылды кошо келсе калдайган калың эл болот. Ошол калдайган калың эл үчүн анын жашап турган жери улуу мекен болот. Ар ким өз мекенин сактап келген, дагы сактайт. Мына, Айбала, Жапек деген душманынан өз мекенин сактап калган. Эгер, Айбала азаматтык кылып, мекенин душманынан калкалап калбаган болсо, ал, бүгүн өзү кайда отурат эле да, өлдү деген коногу алыстан бүгүн келгенде кайда кондурат эле?

– Айланайын Каныке, болду! Айбалага деле жыгылыштуу болуп жүргөмүн. А сага... – деди да Жапек андан аркы сөзүн айтпай, кучактай алып Каныбектин эки бетинен эки өөп тура калды да алачыктын аңырайган жыртыгынан Темир ырдаган тарапка карап, анын кырда ээр оңдоп жатканын көрүп:

– О-о-ой, Темир! О, бери келип кетчи! – деп кыйкырды да, кайра Каныбектин жанына отуруп, – эми бул алачыгымы өрттөймүн деп эч качан айтпаймын. Бул алачыгымы, колуман келсе, кынап менен бүктөп, ак дакиге ороп

гана катып коём. Ананайын жаман алачыгым бактылуу алачык болду. Алдакачан өлдү деген Каныбегим аман келип эшигин ачты, ал жөн эле келип эшик ачпастан, бакты-таалайдын кубанычтуу кабарын ала келип ачты, – дегенде, Жапектин чын ниети менен айткан сөздөрүнө күбө болгонсуп, эки көзүнөн чыккан тамчы жаштар кара сакалдын арасын көздөй сымап сымал мөлт этти.

– Сөзсүз ошондой кыл, күйөө бала! – деп Каныбек салмактуу колу менен Жапектин шымынан чыгып турган сол тизесин шак эттире чаап койду.

Жапек өзүн өзү улгайган сакалдуулардын катарына кошуп жүргөндүктөн, шымдын жыртыгынан тизесинин көрүнүп калышына аябай уяла:

– Кандайча күйөө бала? – деп жер карай акырын гана айтты, тизесин кымтый берип.

– Айбала менин бир тууган карындашым болсо, сен мага күйөө бала болбойсунбу? Ушундайбы, Акиш? – деп Каныбек көздөрүн жайната күлүмсүрөй караганда, сүйүнгөндөн Айбаланын жүрөгү жарылып кете жаздады.

Ар ким ар качан айтып жомоктогон даңктуу Каныбек тиги дүйнөдөн тирилип келип эркелетип кучактап отурса, анысы аз келгенсип, «Айбала менин бир тууган карындашым...» десе, өмүрүндө эч жакшылык көрбөгөн, картаң энесинен башка эч кимиси жок Айбала, даңктуу Каныбектин айтканына жүрөгү жарыла жаздабай, анан кимдин сөзүнө жүрөгү жарыла жаздасын?..

Сырттан аттын дүбүртү угулганда, Айбала ордуна ырпып туруп, оң жаккы босогого барып тура калды.

– Саломалейкум, Жапек аке! Саламатсызбы, Айбала жеңе! А-а, мейман, келиң! – деп эски төө чепкендин белин бүйүрө курчанган, эски мөкүсүн эки жанына майтайта баскан, баркыты жыртылып калган макалай тебетейинин маңдайын көтөрө кийген кызыл тору жаш жигит Каныбек менен кош колдой кол алышып, артына карай кетенчиктеди.

– И, Темиш, баккан малың аманбы?

– Аманчылык, аке!

– Түнкатар молдоң өлө элекпи?

– Ал өлгөндө мага эмне пайда? Ал өлсө балдары бар, менин башыма тийүүчү калтек да даяр.

– Иним туура айтат! – деди Каныбек, Темирдин тири-карак жоопторуна ыраазы болгондой.

– Темир укем! Сени чакыргандагы айтайын дегеним бул: мына бул киши мейман, менин энемин таякесинин баласы. Энем менен атама куран окутайын деп келиптир. Бирок буту оорукчан экен, ошонусу күчөп калыптыр, мында бир жумача өргүп кетпесе, буту улаарып кете турган. Ошондуктан, байыңын жылкысынан үч-төрт жылкы кармап бер, бул үй болумушту айыл арасына кондуруп алайын. Же байыңан коркосуңбу? – деди Жапек.

– Байдын атасынын көрү... байдан коркуп жүрүп дагы мүйүзүм чыга элек. Бирок мындай кылыңыз: күн батарга жакын, канча десеңиз ошончо ат кармап берейин, көчүп барып каалаган конушуңузга конуп аласыз да кайра түнү менен келип жылкыга кошуп жибересиз, – деп Темир күлүп койду да, – бул менин азырынча байдан коркумуш болуп жаткандагы амалым. Анан жанагы Иледин баатыр келгенде, Түнкатар молдо менен башкача сүйлөшөм!

– Макул, дал сен айткандай болсун, Темир үкөм, өзүң каалаган убакта мага кыйкырып кой. Бирок айтчы, жанагы Иледин баатыр дегениң ким? – деди Жапек таңдана.

– Э-э, Жапек аке! Сиз уга элексизби?.. Иш мындай: өткөн базарда жылкы сатуу үчүн, баягы Карабала кожоюну менен Ош базарына барып келди. Ошол Карабалага мандикерден келген бир өзбек досу айтыптыр: Ичкериден Иледин деген баатыр чыгып, Балчайбек жана Кызыл деген эки иниси менен биргелешип, ичкеридеги бай, манаптын тукумун соолтуп, бардык байлыкты кедей, кембагал жана ишчилерге алып берип, бүт бийликти колдоруна салып, өзү эки иниси менен мында, бизге келатыптыр. Ал сөзсүз келет экен. Мына ошондо тамашаны көрөсүз, Жапек аке! Иледин баатыр келгиче Түнкатар молдодон коркумуш боло турайын, ал келгенден кийин өзүм билем.

Мен Түнкатар молдону атпайм, найза менен сайбайм, союл менен чапайм, колум менен муштабайм, бутум менен теппейм... мага кылган кордуктары үчүн, мен аны тикенекке бөлөймүн да, тетиги Камыр-Дөбөнүн чокусунан гана төмөн карай кулатып жиберем! – деп Темир каткырды, өзүнүн айткандарына өзү аябай маашыр болуп.

– Ушул сырларыңы бардык кишилерге ушунетип айта бересиңби, жигит? Ан үчүн сага эч ким эчтеме дебейби? – деди Каныбек Темирге жай гана.

– Жогунуз, мейман аке... Мен бул сырды эми гана Жапек акем менен Айбала жеңеме айтып отурам! – деп Темир өтө ыңгайсыздануу менен колунун манжаларын кырсылдатып, – сиз Жапек акемин таякеси болгондон кийин ишенидим да, жүгүрүп барып Түнкатарга же башка бирөөгө айта койбоссуз да, – деп жер карап койду да кайра жандана, – билесизби мейман аке, эмне үчүн мен сиздин тоончоруңуз Жапек акеми жакшы көрөм? Жапек акем мага кадимки Каныбек баатырдын сонун ырларын көп үйрөттү. Ошол үчүн, – деп Темир ордуна ыргып турду да, – убактым жок, жылкымы сугарып, Түнкатар молдого ат кармап барып берүү керек, ал бүгүн Ошко барат. Болбосо Каныбектин ырларынан соктуруп берет элем, – деп күлө, Темир жаман камчысы менен мөкүсүнүн кончун тарс эттире чапты да чыгып кетти.

– Жарайсың, иним! – деп Жапек күлүп калды.

Айбала Темирдин артынан кошо чыгып, эмне жөнүндөрдү сүйлөшкөндөй болгондон кийин:

– Макул, жеңекебай, жан-дилим менен аракет кылам канча табылса ошончосун алып келем, – деди да чапкан бойдон кеткен сыяктанды.

Эмнегедир кубангандай, Айбала кайра кирди.

– Мына, Жапек, көңтөрүштүн ойгоно баштаган солдаты деп айтканым ушундай жигиттер. Буларга туура түшүндүрүп, туура жолду көрсөтүп койсоң, Түнкатар сыяктуу бай менен манаптын өлгөн аталарын көздөрүнө көрсөтүшөт.

– Чын эле сен айткандай чыгар, Каныке! Балаң минтип айтты, түлөн түкүнчө деди эле дедиң... Эми көңтөрүш дейсиң... айтор мээм шишиди да калды. Мен болсом окубаган караңгы, сен болсоң мен үчүн дарс окуган ыймамдын ыймамынан да кыйын көрүндүң. Кыскасы сен эмне десең мен ошол, Каныке!

– Биз эчтемени көрбөгөн сокур эмеспизби, Каныбек аке. «Табыбы келишсе дүлөй угат, сокур көрөт» эмеспи. Жүр деп жетелесең тар жол, тайгак кечүүдөн өтүп кетербиз! – деп Айбала Каныбектин маңдайына келип, Жапектин оң тизесип таяна отурду.

– Ал жөнүндө дагы далай сүйлөшөбүз. Кана эми Жапаке, жашырбай чыныңы айтчы. Баягы Чоң-Койчу атам менен Сурмаш энем аман барбы? Бегайым жөнүндө эмне билесиң? Жума комузчу менен Кубат кайда? Бул жерде мен тааныган дагы кимдер бар? – деп Каныбек суроону жаадыра баштаганда, Жапек аны колу менен жаңсап токтотту да:

– Түндө бир топ эскертүүлөрдү айттыңбы? Айттың! Сени душман көзүнөн калкалоо керекпи? Керек! Ан үчүн, мен мындай кылбатыраак жерге барышым зарылбы? Зарыл! Эмесе, ошол жаңы журтка бармайынча, сурооңо жооп албайсың, эч кимди да көрбөйсүң!..

* * *

Жапек тиги журтунан күн бата көчүп ушул жерге келер замат, Айбалага бир аз куурай жыйнап бере салып, Темир кармап берген аттарды кайра жеткирүүгө жөнөдү. Айбала жаман алачыктын керегелерин жайып, Каныбек бир балдагы менен көтөрүп берген түндүккө ууктарынын эптеп сайып, сайда саны жок тутуу сөрөйлөрдү көрбөгөн азапты көрүп жатып араң жаап, боолорун байлап, Темир алып келип берген бир табак ун, эки кадак эт, муштумдай майдан Каныбекке тамак жасоо үчүн жаңы эле ширенке чакканда:

– А-а, мына! – деген жат үн сырттан угулду.

Айбала чочуган бойдон көзүн алайта Каныбекке бир карап алды да, ширенкени үйлөп өчүрүп, сол колундагы тутам куурайды ирегеге карай ыргытып тура калганда:

– Э, Айбала, үйдөсүңбү? – деген абышканын үнү угулду.

– Апий, атакем турбайбы, – деп келе жаткан адамды сүйүнчүлөгөндөй, караңгыда Каныбек жакка бир карап алды да, – үйдөмүн, атакебай, – деп Айбала сыртка карай жүгүрдү.

– Балакетиңи алайын, Айым, Каныбегим үйдөбү? – деп үнү каргылданган кемпирдин үнү чыкты.

Келе жаткан абышка менен кемпирдин ким экенин ажырата албай, таңданган Каныбек ордунан тура калды.

– Апий, от жарык кылайынчы! – деп Айбала үйгө жүгүрө кирип келе жатып, – Каныбек аке, сүйүнчү! – деп ширенкесин чагып жиберди.

Каныбек башын Айбалага карай эңкейте берип, үнүн акырын гана чыгарып:

– Кимдер келди?

Айбала шашкалактап, чаккан ширенкесин куурайга кармай бергенде, узун бойлуу ак сакал киши кирип келип эшик алдына тура калды.

Анын үстүндөгү кийими начар, начар да болсо түзүк кийген сыяктуу.

Бул ак сакалдын ким экенин ала-сала тааный албаган Каныбек акырын гана:

– Салоомалейкум, ата!

– Садагаң болоюн Каныбек, аман-эсен келдиңби? – деп бакырып ыйлай, арымдуу колдорун эки жакка жая келип Каныбекти сыга кучактап, кимдир бирөө күйүмдүү адамы жаңы гана өлгөндөй өкүрүп өпкүлөдү.

– Ой, абышка, мындай турчу, мен да көрөйүнчү. Чын эле биз «өлдүгө» чыгарып ыйлап, бейшемби сайын мен куран окутуп жүргөн Каныбегим бекен же башка бирөөнү жаңылыштырып жатабызбы? – деди сырттан кирип келген кемпир.

Анын башындагы жоолугу желкесине кеткендиктен, аппак чачтары сеңселгенсип, карылыктан бырышкан

беттери сумсайып, тиштери жоктугун билдиргендей эки ууруту менен эриндери ары кирип, кокосу менен эки күрөөдөгү балык эттин тарамыштары бери чыгып, ээги Каныбекке карай созулуп, таягына сөөнүп турат.

Каныбек жаштуу көзүн сүртүп караса да дароо тааный албады. Бул кемпир Сурмаш эмес, анын энеси сыяктанды.

Кемпир Каныбектин оң жаагындагы кашкайган тике такты карап туруп:

– Каныбектин жаагында тагы жок эмес беле? Же баягы уурулар урду дегенде так түшкөнбү? Эгер Каныбек болсоң чыныңы айтчы, мен Сурмаш апаң эмесминби?

– Апа!..

– Кулунум Каныбек!..

Сурмаш ушунчалык чыңырып барып кучактаганда, кара жер жерлигинен түтүп, кең асман асмандыгынан урап түшпөй, жер силкинип, асман жаңырып барып токтогондой боло түштү.

Чоң-Койчу бакырып Каныбекти дагы кайра экинчи жагынан кучактады.

Муңдуу болуп калган кемпир менен абышка, Каныбекти көпкө чейин бошотушпады. Биринен сала бири кучактап өпкүлөшүп, бакырып ыйлашат.

Ким менен кимдер көрүшүп жатканын жакшы билген Айбала, отко куурайдан улам ыргытып коюп, тигилерди кароо менен көзүнүн жашын жамгырдай төгүп күлүмсүрөмүш болот.

Сурмаш Каныбектин эки алкымынан алаканы менен сылай кармап, буркурап ыйлап кошо баштады:

– Болбосоң да өз балам,
Бала болгон кулунум,
Экөөңөн бирдей ажырап
Бактысыз болуп курудум.

Бегиштин тартып күйүтүн
Сурмаш апаң сандалды,

Туруп турат дебесең,
Көөдөндө араң жан калды.

Бизди ушинтип зарлаткан,
Жетпесин датка тилекке,
Экөөңү бирдей жоготуп,
Бычагын сайды жүрөккө!

Эми Бегишиң жок, Каныке,
Ааламга жарды салайын,
Сенчилеп келип калбасын,
Мойнума буурчак чалайын! –

деп Сурмаш чырылдап ыйлап, Каныбекти кучактап кайта-кайта өпкүлөйт.

– Эне, эми койсоңор, алыңар да кетип калды, – деди Айбала бир оокумда жашын сүртүп жатып.

– Сабыр кыл, байбиче, алдагы баланын буту да соо эмес го? Сынган болсо, дагы кайра сындырып алба. Сабыр кыл! – деди Чоң-Койчу каргылданган карт үнү менен.

– Балекетиңи алайын Каныбегим, кагылайын Каныбегим! Чын эле аман-эсен Кыр-Шиберден келдиңби? – деп Сурмаш бакыра Каныбектин алкымынан дагы өпкүлөйт.

– Эне, эстүү адамсыз го, эми кой дегенде коюп эле калбайсызбы. Мындай отуруңузчу! – деп Айбала Сурмашты сөөп отургузду.

– Садагаң болоюн Айбала, али жашсың, мен көргөн кордуктун, мен тарткан кайгынын сен эчтемесин көрө элексиң, балам! – деди Сурмаш жаш балача солуктай отуруп жатып.

– Сен көргөн кордугуң менен кайгыңы, Кудайым душмандан башкага бербесин, – деди Чоң-Койчу айрык бөз курунун учу менен көзүндөгү жашты сүртүп жатып.

– Өлгөндүн күйүтү жаман эмес, тирүүнүн күйүтү жаман экен, ай! Бирөөнүн бирдемеси өлсө кайгырат, ыйлайт... колунан келген сыйын кылып көөмп коёт... бара-бара унутуп сууп калат... А тирүү жоголгон кишинин,

өлгөнүн же тирүүсүн билбейсиң. Эгер өлгөн болсо кантип ким өлтүрдү? Анын сөөгү көмүлдүбү же карга, кузгун багына ачык калдыбы? Барыдан мурда анын сөөгү жаткан жер кайда? А тирүү болсо кайда? Кандай кордук, кандай азаптарды көрүп жүрөт? Ал келип биздин көзгө бир көрүнөбү же ошондон ары өлүп калабы деп жүрүп куурайт экенсиң, балам. Каныбек качканда, «Кашкардагы Зуннахун карматып дарга астырып жибериптир» деп уктук. «Жок, Каныбек тирүү. Балыкты деген жерде экен» деп уктук. Аңгыча болбой, Айдарбек датка менен Сооронбай болуш карматып, Каныбекти Кыр-Шиберге айдатып жиберди деп уктук. «Каныбек Кыр-Шиберге барганда качкан экен, кароолчу атып салыптыр» деп дагы уктук. Көрсө тирүү эле жүргөн тура, эми минтип келип отурбайбы, жүрөгүмү чабайыным, – деп Сурмаш Каныбектин сол колун чопулдатып өпкүлөдү да, – о, Кудай, ушунетип Каныбегимди көрүп кубанып турганда, Бегайымымды да бир көрсөтсөңчү, – деп эчкире үшкүргөндө, анын ичинен өпкөнүн деми эмес, кайгынын жалыны чыга түшкөндөй болду.

– Эне, мындай отуруп от жагып бересизби, мен камыр жууруп, тамак жасап жиберейин, – деп Айбала Сурмашка карады.

– О, кокуй, энеңе от жак деп айтканча мага айтпайсыңбы, балам! – деп Чоң-Койчу ордуна козголгондо:

– Жо-жок ата, отура бериңиз, от жагууну али да унута элекмин, – деп Каныбек жылмайып койду да Айбаласа, – тиги куурайды мага жакын жылдырып кой, Акиш!

– О, Кудай, Бегайымымды көзүмө көрсөтө көр! – деп Сурмаш түндүктөн асманга карап, жакасын мууна кармады.

Каныбек куурайдан чоң тутамдай кармап отко ичкериштирип койду да:

– Апа, мен десеңиз, бүгүндөн баштап Бегайым жөнүндөгү кайгы-мунду токтотуңуз. Бегайымды таап берем, ал тирүү!

– Оозуңа май! – деп Сурмаш чыңыра барып Каныбекти кучактай алганда, анын эти качып оркойгон тизеси Каныбектин санындагы жарасына барып катуу тийди.

Каныбек үнүн чыгарбай гана солк этип боюн кере, эки колу менен санын баса калды.

– Аркы баланын бутун оорутуп алдың ээ куу кемпир, – деп Сурмашка Чоң-Койчунун ачуусу келе түштү.

Бирок, Сурмаш Каныбектин буту ооруганын сезбей, Чоң-Койчунун эмне дегенин укпай калды. Ал көзүнүн жашын мөндүрдөй төгүп, Каныбекке жалынып, анын сол далысын сылоодон башка эчтеме оюна келбеди.

– Айланайын Каныбек, сен менин ордума кел, бул апаң дагы сыздатат, – деди Каныбектин кабагы чытылып өңү кумсара түшкөнүн көрө койгон Чоң-Койчу.

Каныбек эчтеме дебеди, Чоң-Койчунун жардамы менен туруп барып Чоң-Койчунун ордуна отурду. А Чоң-Койчу Каныбектин ордуна отуруп, куурайды тизелей сындырып отко салды да:

– Э, айланайын Каныбек, эчен жылдан бери көрбөгөн азапты көрүп отуруп Шиберден эми келсең, бул жактагы Бегайымдын тирүү экенин кантип билесиң? Же Бегайым да Кыр-Шиберге барган беле?

– Ий, Кудай тилегиңди берген абышкам ий, баятан ушунетип суроонун ыгын таппай, айта турган сөзүмү унутуп жатпадым беле, – деп Сурмаш илгери жүткүндү.

– Жок, ал Сибирге барган жок. Мени Сооронбай болуш карматардан мурунку күздө, Бегайым мага кат жазыптыр.

– И, балакетиңи алайыным!..

От жаккан Чоң-Койчу куурайын тутамдаган бойдон моюнун Каныбекке карай сунду. Айбала эки колун камырга салган бойдон оозун ачууда.

– Анын катындагы сөздөрдүн көбү эсимде жок. Кыскачалап айтканда мындай: мен Кашкар түрмөсүндө жаткан убакта, мени өлдү деп угуп, Бегайым күйөөгө чыгыптыр. Кайын эне, кайын атасы жана кайын иниси бар. Ошол жылы күзүндө эркек төрөп, баласынын атын Каныбек коюптур.

– Ой, Каныбек балам! Ал – ал, мындан бир нече жылы мурун болгон окуя. А эмичи? – деди Чоң-Койчу.

– Эмкиси кандай экенин билбейм. Бирок анын тирүү экендигине көңүлүм ишенип жүрөт, ата!

– Оозуңа май, садагаң! Деги Бегайым кайда? Анын кайны кимдер экен? Күйөөсүнүн аты эсиңдеби? – деп Сурмаш күлүмсүрөй көздөрүн чоң ачып, эки колу менен Каныбектин оң карысынан кармады.

– Катка ачык жазыптыр: «сени өлдү деп мен күйөөгө тийгенде, мени өлдү деп сен Анарханга үйлөнүпсүң. Эми экөөбүз экөөнү зарлатпай, ошолор менен өмүр сүрүшөлү. Сен менин жөн жайымды сураба, аны сага айтпайм, издеп убара болбо, баары бир тапшайсың. Мен эркек төрөп атын Каныбек койдум. Сенин Анарханың кыз төрөсө, атын Бегайым кой. Дагы айтам, издебе, тапшайсың, мен тирүүмүн, бирок өлгөн кишин» дептир, – деп Каныбек улутуна төмөн карады.

– Балакетиңи алайын, балакетиңи алайын! Эми барсыңбы же жоксуңбу? О, Кудай, эгер мени жан деп жаратканың ырас болсо, ошол жалгызды көзүмө бир көрсөтүп, анан аманатыңы тарт, Кудай, – деп Сурмаш дагы жакасын мууна кармап асманга карады.

– Ай, Каныбек балам, ушул сөздөрүңө жакшы ишене албай отурам. Эгер Бегайым тирүү болсо, ушунча жылдан бери бир келип, же бир кабарын билдирет эле го? Көрүнөө келе албаса да көмүскөдөн келип кетет эле го? – деп Чоң-Койчу үшкүрүп койду.

– Анын антип кабар бере албаганын жана көрүнөө же көмүскө келип кете албаганына далай себептер болуу керек. Аны кийин билербиз. Эгер өлүп эле калбасам, мен Бегайымды тирүү табам, өлсө өлүгүн да табам! – деп Каныбек ишенимдүүлүк менен көздөрүн бажырайта карады.

– Тилегиңе жет! – деп Чоң-Койчу кубана башын ийкеди да куурайды сындырып отко салды.

Сурмаш түндүктөн көрүнгөн жылдыздарга карап, жакасын мууна кармап, эмненидир ичинен сүйлөп эриндерин бүлкүлдөтөт.

– Каныбек акем акжолтой болуп эжекемди тапса, дал ошол күнү бээ союп той жасайбыз! – деп Айбала күлүндөй, асылуу казанга май туурай баштады.

– Э, Айым, баятан бери эле мурдума бир жаман жыт келип жатты эле, алдагы майың сасыган май го дейм? – деди Чоң-Койчу.

Айбала колундагы майын жыттап көрүп:

– Жок, ата, таптаза!

Каныбек саал ыңгайсыздана түштү да:

– Ал жыт менин бутуман болсо керек, ата. Бир нече күндөн бери таңуусу оңдоп таңылбай жаман болуп калды.

– Э, мээнетини алайын, бутуң эмне болгон эле? – деп Сурмаш Каныбектин бутуна карай үңүлдү.

– Мындан алты ай мурда, согушта жүргөнүмдө, жоон санымды ок көзөп кеткен, – деп Каныбек акырын гана айтты.

Чоң-Койчу безге сайгандай ыргып тура калды да:

– Ой, кемпир, келип бул отту жак. Мен атаң Жумага кеттим!..

* * *

Кечээ кечинде бүркөлгөн күн, бүгүн эртең мененден тартып бороондоп, адырдын арасын ала-тополоңго түшүрүүдө. Камгактар калдаландап томолонсо, түркүм чөптүн куураган жалбырактары сапырылып асманга учат.

Али башы түшпөгөн арпакандар, теңге кууралдар, бүрү күбүлө элек кара шыбактар түбү менен жулунуп кетчүүдөй жер боортоктошуп, бир көтөрүлүп түзөлүүгө зар болгондой, баштарын батышка жапырып дирилдешет.

Күнүгө калдаландап ары-бери учуп жүрүүчү каргалар, бүгүн катуу бороонго туруштук бере албай, бир ылымтага жашынып калган сыяктуу.

Ушул жерге көчүп келгендин эртесинен тартып, Жапек менен Айбаланын сыр ачышпас курдашы жана достору, кышкысын кыштап чыгуу үчүн жер кепе жасоого

киришкенде, кышында жагуу үчүн куурай жыюуга киришкен Айбала, азыр үйүнүн жанына жыйнаган куурайы менен алек. Куурайын быягынан жыйнаса тыягынан шамал учурат, тыягынан жыйнаса быягынан учурат. Жыйнабай коёюн десе, эчен күндөн берки эмгеги талаага кете турган. Тек куурайын шамалга учурбоо үчүн алышып жүрүп, Айбаланын айласы кетти.

Каныбектин бутун дарылоого суу жылытууну Айбалага айтууга кепеден чыккан Жума, анын куурай менен алек болуп жатканын көрүп:

– Айланайын Айбала, тетиги саздагы өлөң чөптөн бир чоң кучак алып келе койчу, ошол куурайыңы бастыргыдай аркан жасап бере салайын, жүгүр айланайын!

Жер кепенин түндүк тарабындагы кичинекей булакма саз сымалга карай Айбала жүгүргөндө, Жума үй жанында жаткан суу талды чот керки менен эки бөлүп казык жасады да, куурай үймөгүнүн эки башына какты.

– Чоң ата, ушул болор бекен? – деди катуу иштеп күйүгүп жана шамалга теңселген Айбала.

– Болот айланайын, үйгө алып кир, – деп Жума Айбалага кепенин эшигин ачты.

– Бул эмнеңер? – деди сыртка чыгайын деп келаткан Каныбек.

– Ушундан бурап аркан жасап, Акинимдин куурайын бастырып бербесек, эмгеги талаага кете турган, Каныке! Сен карылуу эмессиңби, бизге чыйратып берип тур, биз бул жактан өлөңдү ыгы менен шукшуруп берип туралы! – деди Жума өлөңдүн берки түбүнө отура калып, тутам өлөңдү бурап туруп Каныбекке карматты да, – эми шыпылдатып эле бурай чыйрата бер. Акин, сен да ушундай кылып мага өлөңдөн шукшуруп карматып тур, – деп Жума Айбала карматкан өлөңдү биринен сала бирин улай кармайт.

Каныбек өлөң арканды чыйратып отуруп эшиктин алды эмес, андан ары кетти.

Бирпаста эле олоң аркан даяр болуп, үчөөлөп Айбаланын куурайын бастырып салышты.

– Жыгач ордуна күйө турган куурай жыйнапсың, айланайын. Бирок кышка жетпейт, – деп Жума айтканда:

– Дагы жыйнайм, чоң ата. Кышында куурап отун алганча эми жыйнап алайын деп иштеген аракетим, – деди Айбала саал мактанган сыяктуу көтөрүңкү үн менен.

Айбаланын жообуна ыраазы болгондой, Жума башын бир нече жолу ийкеди да:

– Абдан жакшы.

– Каныбек акем ырас акыл тапты, баягы жаман алачык менен отурганда аны бүгүн шамал кыйратып, тутуусун бүт бойдон үзгүлөп учуруп кетмек, – деп Айбала жер кепе жасап алгандарына аябай кубангандай, кепенин ичин айландыра карады.

Кепенин ичи кенен, Каныбектин айтуу боюнча чыгарган кичинекей терезе сымак тешиктен тийген жарык кепенин ичиндеги бардык нерсени көрсөтүп турат.

«Көп түкүрсө көл, көл каптаса сел» деген эмеспи. Жапек менен Айбаланын үйүндөгү буюмдар көбөйүп калган: Чоң-Койчу менен Сурмаш Каныбекке деп бир жууркан, бир төшөк, бир балыш, бир шырдамал берген. Чоңго күчү келбегендер майдалап идиш-аяк беришкен.

Жуманын атын минип, Өзгөн жактагы төркүнүнө барган Айбала, ар кимден аяктап, табактап сурап бир чейрекке жакын эгин алып келген. Жапек алдыртан жүрүп, ыба карагандардан дагы бир чейрекке жакын эгин жыйнады. Каныбектин кабарын алдыртан угуп билгендер «Каныбекке» деп арнап беришти, Каныбектин кабарын билбегендер, «атаң менен энеңе бата кылганыбыз» деп Жапекке беришти.

Тек, баягы, Айбала менен Жапектин куурап турган үйү жок, элдин жардамы менен береке кирип, тамакка жана төшөнчүгө кенелип калган.

Кепенин төрүнө өлөң чөптөн калың төшөп, анын үстүнө салынган төшөктүн үстүнө барып Каныбек отурду да, үйдүн ичин айландыра карап:

– Кагылайын эл деген кыйын экенине дагы бир ирет ишенип койдум, ата. Мен келгенде, Айбала менен Жа-

пектин үйүндө: бир казан, бир тулга, бир табак, эки чөйчөк, бир бычак, бир жаман кийизи бар эле. Эми караңызчы!.. Идиш-аяк, буюм-тайымдан көп нерсе жок. Кубат аке баштаган беш киши жардын боорун каза салышты да, ар кими бирден, экиден жыгач алып келип жер үйдүн үстүн жаба салышты.

– Тамчынын алдына идиш эмес, алаканыңы тосо койсоң, ал тамган суунун кайда кеткенинин дайынын таппайсың. А көлгө колуңу эмес өзүңү кийимиң менен сал, бир канча суусун челектеп сузуп ал, көлдүн чети да бөксөрбөйт. Мына, эл деген ошол бөксөрбөгөн көл. Эл деген ыйык казына, ал казынадан издегениңин баарын табасың. Өзүң ойлоп көрчү, эл арасы ач, бирөөгө берүүгө эмес, өз курсагына эчтеме таппай жүргөндөр көп. Бирок үйүңөргө жыйылган буюм менен эгинди карачы. Ушул үйгө ушунчалык эгин жана буюм жыйналып калды деп элдин корогону барбы? Жок, балам! – деп Жума айтканда:

– Шаломалекимдей! – деп Кубат сырттан кирип келди да Жума, Каныбек менен кол алышып, Айбала менен баш ийкеше амандашып, – О, шадагашы! – деп Каныбектин маңдайынан өөп койду да, – бут кандай?

– Жакшы, жакшы, Кубат аке!

– Баягыда көйөм деп унутуп калыптыйм, Каныке, эми бутуңу көйшөтчү, жаяшы кандай экенин көйүп, көңүлүмө түйүп коёюн, – деп Кубат Каныбектин бутун көрүүгө карай ыңтайлады.

– Шашпа Кубатым, азыр көрөсүң, азыр көрөсүң. Айбала айланайын, сууң жылыдыбы? – деди Жума ордунан туруп жатып.

– Жылымак түгүл кайнайын деп калды.

– Кокуй көп ысытпа. Тиги чайнекке толтура куюп, калганын өз керегиңе жумшай бер, – деп Жума чапанын чечип, эки жеңин өйдө түрүп, эски сары чылапчынга колун жууп, – Кубат бул чылапчындагы сууну сыртка серпип жиберип алып кел, мага жардамдаш, Каныбектин бутун жаңыртып таңалы!

Жума Каныбектин буту таңылган ак дакини өтө этиеттик менен чечип, жаранын эки жактагы оозуна жабышып калган жерлерине жылуу суудан кичине куюп койгондо:

– Жөн эле жулуп алсаңызчы, ата! – деп Каныбек таңгычка карай колун сунганда, Жума анын колун кармай алып:

– Мен билген ишке сен киришпе. Андай кыйын болсоң, эмне үчүн алты айдан бери бутуңу айыктырып албайсың? Таңгычты катуу тартып алса жаранын ооздору канайт, жаңыдан камдашып өсүп келаткан эттер бузулат, ириндин дагы көбөйүшүнө себеп болот, жара оңой менен айыкпайт же таптакыр улаарып кетет, – деп Каныбекке Жуманын ачуусу келе түштү.

– Шадагашы, Жумакем эмне айтша макул бол! – деп Кубат Каныбекти аягандай жалооруду.

Үйдүн ичи бир паска тынч боло түштү.

– Чоң ата, куймак куюп берейинби? – деди Айбала табакка ун салып жатып.

Жума жооп бергиче, бир колуна чылапчын, бир колуна чайнек кармаган Кубат ордунан ыргып туруп, Айбалага карай умтула:

– Эчтеме жашаба, Каныбектин жаяшын оңдогондон кийин эмне кылышыңы өшүм айтам!

Жылуу суу менен жибитип отуруп таңгычты Жума алганда, Кубаттын жүрөгү шуу эте түштү.

Ок тийген жердин айланасы көгөрүп жана бышарып калган. Жаранын оозунда бир аз ириң да турат. Жоон сандын алды жана үстү жагында шишик бар. Кубаттын жүрөгү буга эмес, ошол ок көзөп өткөн тешикке карандаштын жоондугундай кара кыл өткөрүлүп турганына шуу этти.

– Ай, эмне оозуңу ачасың, суудан куй, – деп Жума Кубатка сөөмү менен жаранын оозун көрсөттү.

Кубат чубуртуп куйган суу менен Жума жаранын эки оозун тең жууп бүтүп:

– Түзүк, түзүк... Ириңи күндөгүдөн абдан эле азайып калыптыр! – деп кубанып койдү.

Жоон сандагы тешиктен өткөрүлгөн кара кылды акырын бир жагына чубап тартты эле, кылга илээшип бир азыраак ириң чыкты, Жума эптүүлүк менен кылды жууп, ал кылга маралкулактын түбүнөн жасаган дарысынан сээп, кылды кайра чубап, кылдын дары сепкен жерин жаранын ичине жиберди.

Качан бакырып жиберер экен дегенсип, Кубат жалжылдап Каныбектин көзүнө карайт. Бирок Каныбек Кубат күткөн бакырыкты же «ий» деген табышты чыгарбай, кабагын түйүп, эрдин тиштеп, кепенин бурчундагы жаргылчакты карайт.

Кубаттын зейни кейип, көзү жашылдана түштү. Бирок сыр алдырбас үчүн:

– Жумаке, кылды эмне үчүн өткөйдү?

Жума жаранын ооздорун тазалап, сууларын сүртүп жатып:

– Мындай тешилген жарага айыккыча кыл өткөрүп койбосо, жаранын эки жаккы оозу бүтүп, орто жери бүтпөй ириңдеп кетиши мүмкүн. Ал учурда ириң тээп туюк жарага айланат, бара-бара сан чирип буттан айрылууга же өлүүгө туура келет, Кубатым. А кыл өткөрүп койгондо, тешиктин эттери кылды айлана өсөт, а мен ар күн сайын, ириңдин чыгышына жараша, кылдан бир же эки талын минтип сууруп салам, Кубатым! – деп Жума эки тал кылды сууруп таштады.

– Түшүндүм, түшүндүм, Жумаке. Акыйындап жүйүп отуюп, кылдын баайын алат экеншиш да?

– Ооба, Кубатым!

– Жанагы эмне деген дайы?

– Маралкулак деген дары. Ал маралкулак бул биздин жерлерге чыкпайт. Мен угуп билишиме караганда, тээтиги Ысык-Көлдүн башындагы Кызыл-Кыя, Былчакай деген жерлерге чыгат имиш. Сагынбек Момунжан деген байга малай болуп, ошол Ысык-Көлдөн аркы Каркыра жарманкесине кетип баратканда айтып жиберсем, байкуш Сагынбегим, он беш маралкулактын түбүн курга-

тып келген экен, аны ийлеп туруп катып койдум эле, мына эми Каныбегиме жарады. Адам колдуу болгон жарага, кой, эчкинин аксагына маралкулак миңдин бири. Ириңди жоготууга, жараны кургатып камдаштырууга жакшы болот, Кубатым!

– Баякелди Жумаке, баякелди! Эми менин кеегим жокпу, Жумаке? Бычагың куйчпу?

– Курч бычакты эмне кыласың? деп Каныбектин бутун таңып жаткан Жума, кол аракетин токтотуп, таңдана Кубатка карады.

Кубат күлүндөй көзүн кысып, чайнек менен чылапчынды ирегеге коюп унчукпай чыгып кетти.

– Бул эмнеси? – деп Айбала сыртка чыгайын дегенде, Кубат кыркылбаган кара улакты жетелеп кирип келди да:

– Жүнү кыйкылбаган улактын эти дайы дешет. Каныкеме шоюп беейин деп бийөөдөн кайыш алып келдим. Каныкемин буту аман айыгып кетшин Жумаке, омийин! – деп Кубат эч кимдин сөзүн күтпөй улакты кыбылага баштантып, оң колун кенен жайды.

– Кубатымын тилеги кабыл болсун, Каныбегим аман айыгып кетсин, аллоакбар! – деп Жума бата кылганда, Каныбек менен Айбала да бата кылышты.

Кубат улакты арыдан-бери союп, өзү берген сегиз карыш казанга этти чактап салып, калган этти сомдоп, кепенин бооруна кырка кагылган беш-алты казыкка илип койдуду да:

– Шадагашы Айбала, кашаныңды өшүң ал, мен Каныбек менен Ледин... Ле... – деп Кубат ойлоно калды да, анан Каныбекке карап, – жанагы биштин киши ким эле?

– Ленин!

– И, – деп Кубат кудуңдай Айбалалага карап, – мен Каныбек менен ошол Ленин жөнүндө шүйлөшөм. Байа, кашанга туш шал, чийкөбүгүн тайкатбай ал. Айтмакчы, ичеги-кайынын тешиек жууп шал, кыйкылбаган улактын ичек-кайды дайы болот, мен иттей жакшы көйөм! – деп Кубат кытылдап күлө Каныбекке, – айтчы Каныке, шен Ленинди көйдүңбү?

– Жок, Кубат аке. Ленинди мен көргөнүм жок, бирок көргөндөр менен бирге жүрдүм.

– Көйгөндөй менен бийге жүйсөң, көйгөн деген ошол, шадагашы. Жакшы-ы... Кош, эми айтчы, чын эле жыйгал шаман болобу?

– Сөзсүз болот, Кубат аке! Бирок алма быш, оозума түш деп отура бербей, атты минип, жаракты колго алып, душманга каршы күрөшүш керек.

– Ал кайшы душман?

– Эмгекчи элди эзип, элдин бакты-таалайын митече соруп, көздөн кандуу жашты агызып келген бай, манап, ар түрдүү соодагерлер жана көпөстөр, биздин кайнатса каныбыз кошулбай турган душманыбыз. Бирок, аларды жоготуш үчүн, ошол душмандын көөлүсүнө суу жүгүртүп жаткан падыша аскерлеринин калдыгын жана элди талоончулукка түшүрүп жаткан басмачыларды талкалаш керек, Кубат аке!

– Ушул иш өтө омурталдуу го дейм, Каныке! Актарпактарың билбейм, а басмачыларың болсо, баягы эле, Корчу уурунун өзү. Андай жан кески ууру-каракчыларды миң эсе жоготсоң да мен сага кошулам. А бай, манап, соодагер жана көпөстөрдү жоготом дешиңер жөн эле кыял сыяктуу, Каныке. Маселен: бай жана кедей эки жаатташып чабышалы. Ана, бир гана бай жүздөгөн кишини аттап-тондоп курап чыкты. А сенчи? Сен өзүңө ат, тон тапмай отуруп, кайсы бечарага ат, тон табасың? Сенин тилегиңи тилешип, союлуңу чабыша тургандар Чоң-Койчу, Жапек, мына бул Кубат сыяктуулар, а булар сага бирдеме бермек тургай өздөрүнө араң бир жалам талкан таап отурбайбы. Сага жардам беришүүгө колдорунан эмне келет?

– Ата, сиз душманды зымырык куш деп, өзүңүздү жарганатка теңебеңиз!

– Теңебейм, теңебейм Каныке. Бирок байлык менен бийлик бир тарапта турганда, байлыгы жана бийлиги жок тараптын өкүм сүрүп, мүдөөсүнө жеткенин көргөн

эмесмин, Каныке. А жанагы орустун миңдеген жумушчулары жөнүндө кээде сүйлөйсүң. Ошол миңдеген жумушчуларды иштеткен, жүздөгөн дүкөнү, ондогон зоот жана бабириги бар орус байы, ме, алагой деп эле колундагы бийлигин бере салмак беле?

– Анын бийлигин биз күч менен алабыз! – деп Каныбек муштумун түйө оң колун шилтеп койду.

– Күч менен? – деп Жума чочугандай Каныбекке жалт карады да, – анда өзүң жамандаган басмачынын дал өзү болбойсуңбу?

– Ата, сиз ушул оюңузду ушул бойдон коё туруп, менин бутуму айыктырыңызчы, батыраак атка минүүгө жаратыңызчы.

– Кудая шүгүр, Каныке, ооз кесирим болбосун, эми бир ай дебейин, бир жарым, эки айда атка мингизем.

– Оозуңарда бардыр, чоң ата! – деди карынды жыдытып жаткан Айбала.

– Ракмат, ата! Ичте калган сурооңузга, ошол атка минген күнү жооп берейин! – деп Каныбек Жуманын оң колун кош колдой кармап силкилдетти.

– Кубат аке, мени караңызчы. Эт да кайнап кетти, – деп Айбала сол колуна карынды кармап, оң колу менен жаңы кайнай баштаган этти көрсөттү.

– О-у-у, Кудай шакта, Кудай шакта... Чөмүч, чөмүч... а, таптым, таптым, – деп Кубат шашкалактап, чөмүч менен эттин чий көбүгүн алып жатып, – эгей Каныбектин айткандайы чын болшо, Кудай мени бий шактаптый.

– Ий? – деди Жума артында жөлөнүп турган комузун алып жатып.

– Ой-ой-ой, Жумаке, Кудайым мени бий шактаптый и, шактаптый!

– И, эмне болду эле, Кубат аке? – деп Айбала таза жыдытып жууган карынды үч-төрт бөлүп, казандын кайнап турган жерине салды.

– Э, айланайын Айбала! Мында отурганыбыз төрт, Жапек бүгүн келип калса беш, этти ушунча көп саласы-

нарбы, – деп Жума эттин ысырап болушун жактырбагансыды.

– Мен өлчөп шалдым, Жумаке! Дагы үч киши келет. «Кедейдин бий тойгону ойто байыганы!» – деп Кубат өз айтканына өзү маашыр болуп каткырып койду.

– Анда жөнү бар! – ден Жума комузунун кулагын толгой баштады.

– И, и, Кубат аке, жанагы Кудай бир сактап калган ишиңи айтчы, – деп Каныбек колуна кармап отурган Жуманын чоорун толгой имерип-имерип койду.

Кубат Каныбек менен Жуманын маңдайына чөк түшүп:

– Бий күнү үйдө отуйшам Түнкатай молдо чакыйтып жибейиптий. Кандай гана болбошун, молдокем айта туйган акылын айтып, анан тамакка бий тойгушатко деп үмүт кылып байдым. Үмүт кылып байып ачка келшем болобу, – деп каткырып койду да, – анан эмне дейт дебейшиңби?.. Ой, шайтан Түнкатай ой-й... байып туйган шайтан, ашашылдин дал өшү экен! «Шен шандалып үйдө эмне кылып отуяшың? Кудай деген мушулмандын байдыгы, Айдайбек датканын уулуна жигит болуп, дин шлам үчүн кышмат кылып жүйөт. Кудай үчүн, дин үчүн кышмат кылша эки дүйнөдө тең бети жайык болот. Тиги жактан ит жеген, бит жеген, чочко жеген кышылдай балчабектей келатат. Алай мушулманды өлтүйүп, каапыйдын таалайын үштүм кылып жатат. Ошол капыйлайга кайшы жүйүп өлшөң шейит, өлтүйшөң кашы болошуң. Дин шлам үчүн Айдайбек датканын уулуна жигит болуп жүйүп бийөөнүн бийдемешин алшаң да эч күнөөшүш болошуң» деди. Бийөөнүн бийдемешин алшаң да күнөө болбойт дегенден кийин, көңүлүм башмачыга кетти. Кудай уйшун, көңүлүм башмачыга кошулуп кетти. Эгей шен келбегенде байго, – дей Кубат сөөмү менен Каныбекти кезей секедетип, – ушул убакта Кубат акең бий айгымакты минип, бий кылычты жанга байлап, бий мылтыкты жонго илип, Каябек койбашынын жигити болмок, – деп каткырды.

– Андай болсо эмне басмачыга барбай калдыңыз? – деди Айбала эт оодарыштырып жатып.

– Каныбек үчүн, Акин... Каныбек үчүн!.. Түнкатай молдонун миң шөжүнө эмеш, Каныбектин бий шөжүнө ишенгендигим үчүн, – деп Каныбек менен сыймыктангандай, аны кадырлап өйдө көтөргөндөй, басмачыларга кошулбай калышы менен мактангандай, Кубат белин түзөп, көкүрөгүн өйдө көтөрүп, Каныбекке карай күлүмсүрөдү.

– Ракмат Кубатым, ракмат! Каныбекти сыйласаң сени Кудай сыйласын, Кубатым. Түнкаатар молдонун жүзү каралыгын сен да түшүнө баштапсың. Ал барып турган шерменде. Эми айткан сөзүн, бирпастан кийин кайра татат. Сага бир жакшы ат берейин, өз энеңди өзүң сөгүп берчи десең, Түнкаатар аны иштейт. Ал эми, басмачыга кошулбаганың сонун акыл болуптур, Кубатым. Бети жок Түнкаатар кандай айтса ошондой айтсын, а менин айтарым: басмачың эл үчүн күрөшүп жүргөн басмачы эмес – каракчы. Алыбай старчынын жылкычысы өлүп, Каныбек көр оозунан кайра келгени эсиңдеби, Кубатым?

– Аны кантип унутайын, Жумаке!

– Аббали, Кубатым! Азыркы басмачылардын кылыгы дал ошондогу Корчу каракчынын кылыгы. Анда Корчу жашырынып карактаса, эмки басмачылар элди көрүнөө карактап жатат. Андагы Корчу Тойчу даткага баш ийсе, эмки басмачылар эч кимге баш ийбей өздөрү билип жүрөт. Бул жагынан Каныбектин айткандары туура. Мындай басмачылар менен күрөшүш керек. Эл арасын бейкут кылыш зарыл. Силердей азаматтардан эл ошону гана күтөт. Бирок, жанагы, мурунку өкмөттү жана бай менен манап, көпөстөрдү жоготуп, бийликти кедей-кембагалга беребиз деш кыйын... кыял сыяктуу... Макул ошондой эле болсун дейли, ана, бийликти бизге берип салды. А элди ким башкарат? – деп Жума эки колун эки жакка жая сермей Каныбекке карады.

Жанагы дарылаган маралкулак эми эрип, этин ачыштырып, санын дуулдатып ысытып жаткандыктан, Каныбек кабагын чытып, жаралуу санын эки колдоп мык-

чий кармап отурган эле. Ал ошол калыбы менен, Жуманын түшүнбөй жатканына капалангандай:

– Кубат акем экөөңөр башкарасыңар!

– Таптың эл башкаюучулайды! – деп Кубат Каныбектин айтканын шылдың катары көрүп, ордуна туруп казанга карап басты.

«Мына, сенин бийликти алабыз дегениң кыял дегенимдин себеби. Элди да башкаруучулар башкарат. Кубат экөөбүз же Кубат экөөбүздөйлөр башкарган элде кайсы береке болсун?» деп айткысы келген Жума, Каныбектин бутуна дары катуу тийип жатканын сезе коюп, анын кыжырын келтирбей, көңүлүн көтөрүүнү ойлоп «Кайра качпаны» шаңкылдатып чертти да:

– Ой, Кубат! Бир топ күндөн бери комузумду черте берип Каныбекти да жадаттым. Сен чоор билсең бир аз тартсаңчы!

– Мен билгенде да кандай дейшиң, Жумаке жөн эле эйип калашың! – деп Кубат каткыра чөк түшүп отура калып, чоордун оозун үйлөп, атагы чыккан чоорчудан бетер компоюп, «Кырой-кырой аксак кой» дегизип тартты.

Ал кай бир кайруусун унутуп, чоордун кай бир тешиктерин шашкалактап жаңылыш же жаза басып жатканын көрүп, Жума каткырып жиберди.

– Кубатым, сен оңбогондой чоорчу турбайсыңбы!

Бул сөзгө Кубат ого бетер жагалданып:

– Илгейи, үйдөн алып чыккан тамагымы Каныбек менен Жапекке бейип жүйүп, ушул күүнү үч жылда аяң үйөнгөмүн!

Бутунун ооруганы басылайын деген Каныбек Жумага кошулуп күлгөндө, эч сөзгө кийлигишпей эт бышырып отурган Айбаланын күлкүсү үйдүн ичине жылаажын шыңгырата койгондой болду.

– Ай, Каныбегим ай! Ушунетип, бир кайрууну жөндөп кайра албаган Кубат экөөбүзгө эл башкартканы жүрөсүң ээ, балам?

– Чындап келгенде элди башкайша башкайып эле коём. Кат билген бийөөнү жаныма алшам, Каныкем ал-

дыйтан акылын айтып туйша, Жумаке, элди, мен Ай-дайбек даткадан адилет башкаям!

– Туура, Кубат аке! Сиз адилет башкарасыз!.. – деди Каныбек кубанып.

БИР КАЛЕНДЕР

Бул айылда, кадырлуулардын арбактарына куран окуган, өлгөндөрдүн жаназасына туруп, курандан катма түшүргөн, бирөө үйлөнсө никесин кыйган, бийлер керек десе никесин жандырып катындардын башын ачкан жалгыз гана Түнкатар молдо. «Мен да молдомун» деп көкүрөгүн каккандар Түнкатар менен эрегише албайт. Анткени, Түнкатардын байлыгы көп, казы, старшы, болуш, бий жана ма-наптардын бардыгына алымдуу. Бул жерде үч кыргыз аялы жашаса, Ошто бир өзбек аялы жашайт.

«Шарият деген буйлалаган төө, иштин ыңгайына жараша, кайсы тарапка жетелесең шарият ошол тарапка кете берет» деп Түнкатар көп айта турган. Чынында Түнкатар, шариятты буйлалаган төөдөн да элпек жетелейт. Шарият жөнүндө кабары жок карапайым адамдар, Түнкатардын айтканына дың этпей ишенет.

Береги коктудагы, кичине булактын күңгөй тарабындагы чоң кыштоо Түнкатардыкы. Кыштоодон төмөнкү жайыктагы үч ак үй – Түнкатардын үч аялынын үйү. Анын айланасындагы ак өргөлөр балдарыныкы, жаман боз үйлөр, алачыктар Түнкатардын бардык жумушун иштеген, малын баккан жана үч катындын отунун алып, отун жаккандардыкы.

Түнкатардын күнүгө айткан шариятынан жана Түнкатардын өзүнөн корккондуктан, ал кедейлердин бардыгы такыба, динди бекем кармашат. Түнкатар молдонун үч катынынан жана башкалардан намаз окууну үйрөнүшүп, балакатка толгондорунун бардыгы намаз окушат, тогуз жаштагыдан жогоркусунун бардыгы чоңдор менен бирге орозо кармашат.

Тек, Түнкатар же анын катындарынын айткан сөздөрү, кол алдында иштеген кедейлер үчүн закон, аны бузганы Түнкатардын айлынан жоголот же казыга түшүп айып тартат.

Өңгөчө, анын кол алдында иштеген кедейлер өткөн жылдан бери айрыкча такыба болуп кетишти. Эгин маанисиз болуп ачарчылык болгондуктан, ушул Түнкатардын колунан кетсе эле ачкадан өлүп калышчудай болушуп, байкуш кедейлер Түнкатардын ишин башмалдак уруп иштешет.

Бирок, кедейлердин ушунетип иштегени, Түнкатар молдого өтө эле аз. Алардын ушунетип иштегени, Кудайдын буйругу боюнча Түнкатардын маңдайына жазылган шыбага сыяктанат.

«Я, Кудая, ушунча кедейдин иштеген ишин эки гана киши иштей турган кылып койсоң эмне!» деп Түнкатар кээде терең ойго кетет. Бардык бийликти жана байлыкты колуна алып, бүт дүйнө жүзүн чарк имерип, ийиктей кылып гана чимиргиси келет.

«Түнкатар молдо келатат» десе, Оштогу молдо жана ыймамдардын бардыгы дүр этип орундарынан тура калышат. Алар аз окугандыгынан же шариятты начар билгендигинен эмес, Түнкатардын байлыгынан сыйлашат.

«Эбин тапсаң, бир сом берип он сом алыш жаман эмес» деген сөзүн Түнкатар көп айтат.

Ошондуктан, бул жердеги ыймам, молдо, старшы жана казылардын бардыгын Түнкатар бир нече ирет бээ союп конок кылган.

Түнкатар Оштогу үйүнө келген сайын бир бээни жетелете келип жардырып салат. Кашык да май, чөмүч да май... Түнкатардын байлыгын жана марттыгын мактап, мейман болуп отургандардын көңүлү жай... Оштогу билармандардын бардыгы кошомат кылышат.

«Соодагерчилик Мухаммеди валеиху вассаламдын өзүнөн калган, ал кишинин кылганын кылуу сооп» деп Түнкатар дайыма көңүлүнөн чыгарбай жүргөндүктөн,

соодагерлер менен да анын мамилеси зор. Ошто үч дүкөнү бар. Бир дүкөнү жалаң гана шайы-шалпар сатса, экинчиси түрдүү кездемелерди сатып, үчүнчүсү эт сатат. Оштогу чоңдор жана соодагерлер Түнкатардын алдында бөйпөлөңдөп тургандыктан, анын дүкөнүнөн издегендин бардыгы табылат. Анын дүкөндөрү кайсы убакта барсаң дал ошол убакта ачык. Мейлиң түн ортосунда болсун же таңга жуук болсун, алуучуну аңдып тургансып, дүкөндүн эшиги шарт ачылат да калат...

Мына, ошол Түнкатар тетиги, үйүнүн чыгыш жагындагы кичинекей дөң сымалда Календер менен сүйлөшүп отурган, сакалы куучуйган, көздөрү бүтүйгөн, кирпичтери ак, каштары жокко эсе, бою чоң, жашы алтымыштан жаңы гана аша берген быштайган сары киши.

Анын маңдайындагы отурган кишинин кийими тытылган, ийнине түшкөн тармал кара чачтарын кичинекей селде менен бууп койгон, жашы кырктан аша берсе да отуздагы жигиттей көрүнгөн узун бойлуу кара тору календер. Анын анык эле календер экенине кийген кийими гана эмес, сол жагына асынган жыландын кабак сыяктуу башы, баштыкка салып оң жагына асынган «Ирсалы» китеби, колундагы асамусасы, ийнине асынган жаман куржуну да күбө болгонсуп турат.

Күн ала булут болгондуктан, батыш түштүктөгү Ноокат, түштүктөгү Алай же чыгыштагы Алдияр тоолору көрүнбөйт. Тек кеч күз болсо да, бүгүнкү күндүн ырайы күндөгүдөн жылуу сымал.

Түнкатар молдо дөңгө отургандыктан, айыл арасында бейтартип басып жүргөн киши жок, айрыкча аялдардан эч кимиси көрүнбөйт.

Куурайын аябай чоң таңып туруп көтөргөн үч аял, Түнкатарды жандай салып, үйгө түз барып куурайларын таштабастан, алар Түнкатарды көрүп, алыстан айланып барып, көтөргөн куурайларын Түнкатардын үч үйүнүн алдына таштап, көтөрмөсү менен орокторун алып кайра куурайга жөнөштү. Алардын кийген кийимдерине

жана ошол бирөө да кирип чыкпай кайра куурайга жөнөштөрүнө караганда, алар ошол үйдүн күң катары иштеген малайлары экендиги байкалып турат.

Чөк түшүп отурган Календер Түнкатарга карай кый-шая калып малдаш урунду да:

– Ошентип, Айдарбек датка менен алакам жакшы деңизчи, молдоке?

– Иншаалла, жаман эмеспиз. Азыркы мамилебизге караганда, бирибизден бирибиз эч нерсе аяй турган түрүбүз жок, календерим, – деп Түнкатар, береги самтыраган календерге, Алайдан чыккан атактуу Айдарбек датка менен жакын болушуна мактангандай көкүрөгүн керип койду.

– Демек, анын күйөө баласы Зуннахун бек менен да тааныш экенсиз да?

– О-о, Зуннахун бек менен тааныш болгондо да кандай!.. Зуннахун бек менин уулум менен жан аяшпас дос. Зуннахун бектин Кашкардан алып келген малынын көпчүлүгү менин дүкөнүмдө сатылат. Сиз аны неге сурадыңыз?

Календер дароо жооп кайырбай, Түнкатардын кылык-жоругун жана мүнөзүн сынагандан бир топко күлүмсүрөй карап отурду да, койнунан кичинекей алтын жамбыны алып, унчукпай Түнкатардын алдына койгондон кийин:

– Ушул алтынды Кудайым сизге буюруп, алыстан жибергендиги үчүн сурадым, молдоке!

Түнкатар мындай алтындын мицин берсең да көп деп айтпай турган адаты бар эле. Бирок азыр, мына бул тытык кийимчен, баятан бери анчалык теңине алып сүйлөшпөй отурган жаман календер, койнунан алтын жамбыны сууруп алып алдына коё салганда, анын жүрөгү болк этип сестене түштү.

Баятан бери чечилип кеп салбай, Календер – Календер болгондугу үчүн жана календер да дини адамдарынан болгондугу үчүн гана сүйлөшүп отурган Түнкатар, эми шашылып, Календерге жалжылдай карап, колун бооруна алып кечирим суроого намыс кылып, башкача жүйө табуунун айласын издеп жатканда:

– Балким, бул алтын сиздики экендигине күмөн санап жаткандырсыз?– деди да Календер «Ирсалы» салган баштыгынан кат алып, – бул кат аяш уулуңуз Зуннахун бектен!

– А, ошондойбу? – деп Түнкаатар шашыла катты ачып окуй баштады:

«Бисмилла иррохман иррохим!

Кымбаттуу жана жандан артык көрүүчү аяш атам Түнкаатар молдого! Сизге аяш балаңыз Зуннахун бектен деп билиңиз!

Ушу барган адамдан менин жиберген белегимди алып, анын соода иштерине жардам бергейсиз!

Аяш балаңыз Зуннахун бек» – деп өтө кыска жазылган катты Түнкаатар окуп, мына бул самтыраган Календердин соодагер болуп чыга келишине аябай таңданып, эмне дээрин билбей калды.

– Кайыр, молдоке, мен кайтайын! – деп Календер ордунан турду.

Баятан бери Календерди теңине албай отурган Түнкаатар, эми жашынып жашап калгандыгына карабастан, жаш жигиттердей ордунан ыргып туруп, эки колун бооруна ала:

– Жок, Календерим, сиз бүгүн эч кайда барбастан, менин үйүмдө кадырлуу мейман болосуз. Сиздин соода иштериңиз жөнүндө тактап сүйлөшүп алалы.

– Эмки жума күнү, Ош мечитинде жума намазы окулгандан кийин үйүңүздө болорсуз? Менин соода иштерим жөнүндө ошондо сүйлөшөлү, молдоке.

– Аныңызга да мен макул. Бирок конуп кетиңиз!

– Мен сизге жолукканым жок, Зуннахун бектин каты менен алтынын бергеним жок. Сиз мени тааныбайсыз, мен сизди тааныбайм. «Төө көрдүңбү – жок, бээ көрдүңбү – жок». Эл бар жерде таанымак түгүл салам айтышпайбыз, эл жок жерде эзилишип өбүшөбүз. Азыркы убада ушул. Кош, саламат болуңуз! – деди да Календер шарт жүрүп кетти.

Түнкаатар молдонун тили такыр байланды. Ал «кош, саламат болуңуз» дегендин ордуна, Календердин арты-

нан ээрчий карап уя баскан үпүпчө селделүү башын секеңдетти.

* * *

«Тетиги мүрзөнүн арасында, эски мүрзөнү жазданып бир киши өлүп жатат» деп жылкычысы Темир жылкы кайтарып жүрүп айтып келгенде, «соопчулук үчүн, ошол өлгөн жерине кийими менен көөмп койгула, андай шейитти көмсө сообу зор», деп Түнкаатар молдо үч-төрт малайын жиберген.

Ал кишилер барса, мүрзөнү жазданып жаткан баягы календер... Ал өлбөй эле «уктап» жаткан имиш.

Ошондон бери айыл арасы ала тополоң ушак.

– «Мен Календерди мүрзөгө куран окуп отурган жеринде көрдүм.

– Мен Аттокурдун жаман сарайынан чыгып келатканын көрдүм.

– Мен, ыраматылык Али өлгөндүн эртеси, ошонун мүрзөсүн жазданып жатканын көрдүм.

– Мен, аны, Долоно мазарынан көрдүм».

Тек, Календер жөнүндө ушул сыяктуу жомок башталды. Календер баланча үйгө түнөптүр дегенди эч ким айтпайт. А баланча жаман тамга, сарайга, мүрзөгө, мазарга түнөптүр деген жөнүндө ар ким өзүнчө жомок айтат. Ошондуктан, аны адамдан башкача, элге береке берүүчү, кандайдыр бир, касиеттүү олуядай сезишет.

Календер Кудайга мунажат кылат. Бейшемби сайын ар кайсы үйлөргө кыдырып, өлгөндөрдүн арбагына атап куран окуйт. Бирок бирөө бир нерсе берсе алат, бербесе сурабайт... Кайсы тарапты карап турса ошол тарапты көздөй кете берет. Ал тарапта айыл барбы же жокпу, анда анын жумушу жок. Анын бул көрүнүштөрү, караңгы эл үчүн, Кудай өзү жиберген чын олуядай туюлат.

«Кудайдын чындап сүйгөн пендеси болбосо ушундай болобу? Эч нерседен коркпойт, кайда болсо жалгыз кете берет. Кечээ түштө, ушул Календерди бирөө Анжияндан

көргөн экен, бүгүн эртең менен мында куран окуп жүргөнүн көрүп турасыңар... Эгер Кудай колдобогон киши болсо, ушунча аз убактын ичинде, Анжияндан ушул жерге жөө кантип келе алат?» деген жана ушул сыяктуу учуртмалуу сөздөр эл арасында абдан көбөйүп кетти.

«Эй, калайык, Кудай Тааламын амири менен береги Календер биздин айылга келип-кетип жүрөт. Өзү касиеттүү киши көрүнөт, эч кимиң мындай-андай деп артынан кылапат айтпагыла. Колуңардан келсе кайыр-сахабатты көбүрөөк бергиле» деп айткан Түпкатардын сөзү жогоруда айтылган элдин сөзүнө кошулганда, Календер мына бул элдин багына асмандан түшө калгандай сезилет.

Календерге эркектер жана улгайган аялдар гана эмес, кыздар, жаңы келген келиндер да салам бере башташты. Алдынан Календер чыга калса, аттуулар атынан түшүп кол беришчү болду. Календер бир жакка өтүп баратса, ал өтүп кетмейинче алдынан эч ким туура өтпөйт.

Тек, Календердин мартабасы күндөн күнгө көтөрүлө баштады.

Ушунетип касиетке ээ болгон Календер, адатынча ар кайсы үйгө кирип, арбактарга куран окуп, садага берсе алып, бербесе жүрүп отуруп, Түпкатардын чоң байбичесинин үйүнө кирди.

Башына балыш жаздап, байбичесине башын ушалагып, көйнөк, штанчан жайбаракат жаткан Түпкатар, Календерди көргөндө бүргөдөй секирип турду.

– Саломалейкум, кадырлуу Календерим!

– Валеюкумесалам! – деп Календер кош колдоп кол алыша, Түпкатардын кол жаңсоо боюнча төргө барып отурду да, арбактарга атап куран окуп бата кылышты.

– Бол байбиче, касиеттүү Календерге чай кайнатып тамак жасап жиберт!

– Жок, мен чайга ыраазы... бүгүн күнгө бейшемби, арбактарга куран окуп жүрөм, азыр кетем.

– Жогунуз, чай ичиң, тамак жеп кетиңиз! – деп Түпкатардын байбичеси сыртка карай жүгүрдү.

– Тиги жактын ал жайы кандай – деп, Түнкатар басыңкы үн менен акырын гана сурады.

Календер үйдүн ичин айлана карап, сыртты тыңшап, койнунан бир кат алып Түнкатарга карматты да:

– Эртең Ошто болуңуз. Кыла турган ишиңиз алдагы катка толук жазылган, – дегенде Түнкатар катты ачып окуюң деди эле, – ал катты мен кеткенден кийин окуңуз. Андан көрө сиз айтыңызчы, Каныбек дегенди билесизби?

– Каныбек?.. Каныбек...– деп Түнкатар шашкалактап, кайдагы Каныбек жөнүндө сөз болуп жатканын билбей делдейди.

– Айдарбек датканын кулу!

– А-а-а, билем-билем!.. Мындан бир канча жылы илгери Кыр-Шиберге айдалып кеткен.

– Ошол Каныбек мындан эки жылы илгери Сибирден качыптыр.

– Качыптыр?..

– Ал согуштан жарадар болуп ушул жакка келген имиш.

– Биздин айылгабы?

Чоң-Койчу Каныбектин кайын атасы болгон. Жапек жана Кубат деген туугандарын Каныбектин жан аяшпаган достору. А кийинки зайыбы Зуннахун бектин карын-дасы. Ал жөнүндөгү аңгемени кийин айтып берем. А сиздин эмки иш Каныбектин кайда экенин акырын билүү. Эгер кайда экенин тапсаңыз, мага акырын кабар кыласыз. Чоң-Койчу, Жапек, Кубат үчөөнү колго ал. Алардан дүнүйөнү аяба. Керек десе бая күнкү мен берген акчадан каалашынча бер. Бирок Каныбек жөнүндө шек алдырба. Кош! Ишиң ийгиликтүү болсун! – деди да Календер шарт коюп чыгып кетти.

Чай ичип, тамак жеп кетиңиз деп айтайын деген Түнкатар, «Ча...» деди да оозун ачкан бойдон кала берди.

– Э, ботом, тиги Календерди чай ич десең боло!

– Айттым, болбой кетип калды, жарыктык.

– Ал эмнеси жарыктыктын?

– Ал эмне мүнөзү экенин мен кайдан билейин, байбице... Андай олуя чалыш адамдардын мүнөзүн мындай, андай деп айтыш кыйын эмеспи! – деди Түнкаатар кичинекей стол үстүнө жайылган кагаз жана китептерин алып, аларды окуган болуп, жанагы катты окуй баштады:

«Кадырлуу Түнкаатар!

Бай жана манаптардын бакты-таалайын төмөн басып, куур этек кедей-кембагалдардын мартабасын жогору көтөрүү үчүн кызылдар – Большевиктер катуу бороондогу өрттөй болуп каптап келатат. Алар жалаң каапырлар, бирок ошол каапырлардын таламын талашып, союлун чабышкан мусулмандар да бар», – деген жерине келгенде, Түнкаатар көзүн чанагынан чыгарып, шалдыраган тиштерин кычыраткан болуп, муштумун жерге карай бир силкип алды да, – эки дүйнөдөн тең жакшылык көрбөй, макшар майдан күнүндө да тозоктон чыкпай калган батчагарлар, – сөгүнүп алды да катты узартып окуй баштады.

«Ошондуктан сиз төмөнкүдөй иштерди кылыңыз: Кызылдар-Большевиктер жөнүндө, шариятка байланыштырып бардык ушакты таратыңыз. Кызылдар дегенде элдин төбө чачтары тик тургудай болсун. Дин ислам үчүн, мусулманды каапырдан бөлүп чыгып өзүнчө мамлекет кыларыбызды эл жакшы түшүнүшсүн. Бардык молдолорго, айыл ак сакалдарына, уруу башчыларына алды менен өзүң акырын түшүндүр. Бардыгың биригип шектүү-шектүү кедей кембагалдарды колго алгыла. Тандамалуу баатыр жигиттерден, дин мусулман байрагын көтөрүшчү жоокерлерди камдагыла, жаз чыгар замат чабуулга киребиз. Эгерде, кимде ким тил албай мойносо, андайларды, алдыртан киши жумшап тымтым кылып салгыла.

Ишиңиз илгери болсун!

Омийин! Аллоакбар!..» – деп жазылган катты окуп чыкканда, Түнкаатардын быштайган өңүнөн тер куюлуп, бүтүйгөн көзү чоң ачылып, колундагы кагаз титиреп, муштуму бекем түйүлүп, шалкылдаган тиштери бирине бири кабышты.

БҮРКҮТКӨ ЧЫРГА ТАРТЫЛДЫ

– Иш ушундай туугандарым. Силерди да Кудайым адам кылып жаратып, барыдан мурда мусулман кылып, Кудайыма кул, Мухаммедиме үммөт кылып койгондуктан, бул сырды силерге айтып отурам, – деп баятан бери сүйлөп жатып чарчап, оозунун ичи кургап калганын күбөлөгөндөй, алдындагы алда качан сууп калган чайды Түнкаатар бир ууртап, «кана, мен айтканга эмне дейсиңер» дегенсип кыдырата отургандарга айландыра карады.

Отургандар миң башы, старшы, элүү башы, ажылар жана уруу билармандары. Алдыларына кыркалата тасторкон салынып, түркүм нан жана кедей байкуштарга көрүнбөгөн чакма кант, чачылуу канфет, шиши алынган мейиз, чечектен жаңы айыккансыган бадам, оозун ырсайткан мисте, тилме болуп буржуйгансыган жаңгак, күйгүзө бышырып кургаткан эжигей өңдөнгөн өрүк, күйгөн сүттүн кырмычыгына окшогон как, жаандагы ак чопо сымалданган халва, канга чала боёлгонсуган анар жана башка жемиштер коюлган. Өтө көп сакталып какшыган казыдай сары ала болуп, тасторкондун ар кайсы жеринде чоң-чоң тилинген коондор да коюлган.

Үйлөрүндө ачка отурушпаса да, жалпы элди жүдөткөн ачарчылык, мына бул отургандардын ободоюн сорунтуп, тасторкондун бул четинен тиги четине каптап чыгып кетчүдөй ниеттендирет. Бирок, алардын опкоктугу кармап отурушса да, кадырлап чакырган Түнкаатардан, сыңар тизелеше чоюлуп отурушкан Түнкаатардын төрт катынынан ыйбаа кылып жана өздөрү бири-биринен уялган болушуп, отургандар тамакка суктук кыла алышпады. Өзгөчө, алардын, «кыргыздын тартиби жок, соргок болот экен деп айтып кетпесин» дешип уялышып отурганы, тиги үч катындын төмөнкү жагында, колуна бештен он түрдүү билерик, түркүм шакек салынып, жашыл ала шайы көйнөктүн үстүнөн жашыл баркыт кемсел кийип, оң жаккы көкүрөгүнө алтын тумар тагынып, башына

чачылары төгүлгөн ак жибек жоолук салынып, сол бутундагы намаркана маасынын башын көйнөгүнүн этегинен саал чыгарып, эки колу менен сол тизесин кучактай сүзүлүп отурган, Түнкатардын эң кичи көрөр көз зайыбы – Ахбилекайым.

Бул отургандардын ичинен, миң башыдан башкасы, Ахбилекайымды, мурун көрүшпөгөн. Эгер Ахбилекайымды мурун көрүшсө, таанышып сырын билишсе, отургандардын көбү мына бул тамакты өгүз топон жегендей жешип, жөжөлүү тоок тезекти чачкандай кылышмак.

Анын үстүнө, Түнкатардын бүгүнкү конок чакырышы, дүйүм тамакты алдына коюп, төрт катынын жанына отургузуп коюшу отургандарды аябай таң калтырууда.

«Э, катын-катын да, эркектин сүйлөшкөн кебинде катындын кандай иши бар имиш?» деп үйдө отурган катынын эркектерден качырып башка үйгө чыгарып жиберүүчү Түнкатар, бүгүн төрт катынын тең чоюлтуп, ушунча элдин маңдайына бадырайтып отургузуп коюшу, отургандардын көңүлүн кытыгылады. Өңгөчө алардын алдыртан караганы Ахбилекайым.

Ахбилекайым – чын эле Ахбилекайым. Жашы жыйырма бештен жаңы гана ашкан, кашы чабалекейдин канатындай иймейген, бир карап көз сүзүшү менен карагандын көңүлүн өзүнө имерген сулуу, анын ушул кебетесин көрүп отурган киши, Түнкатардын катыны деп айтууну ыраа көрбөй турган сулуу.

Бирок, байлык менен мансап кимди багындырбасын... Ахбилекайым канчалык чырылдап ыйласа да, Оштогу атактуу бай Камилжан менен атактуу казы Мамажунустун арачы болушу, ата, энеси менен эки агасынын Түнкатардын байлыгына кызыгышы, Ахбилекайымдын моюнуна Түнкатардын чалмасын салган.

«Кудай Таалам адам атаны топурактан жараткандан кийин, «мунун жалгыз жүрүшү болбойт экен го» деп адам атанын сол жаккы карчытындагы кабыргасынан Ава эне-ни, ягни, катынды жаратыптыр. Ошондуктан, баш, ка-

быргага баш ийбей, ягни, эркек катынга баш ийбей калыптыр. Катын кабыргадан жаралгандыктан, аны шайтан көп азгырат. Катынды камчы менен ар күнү бир чаап турбасаң, анын моюнуна шайтан минип күнөөсү көбөйүп, койнуңа жатууга макирөө болот» деп, шылтоо жок жерден шылтоо таап, тиги үч катынын чырылдатып уруучу Түнкатар, Ахбилекайымга тике карай албай калган.

Ахбилекайымдын сулуулугу, анын атасы менен эки агасынын Оштогу үч дүкөндү башкарып турушу, Түнкатардын жогоркудай шариятынын ташын талкан кылып, «Ой, сарттар» деп сүйлөөчү оозуна күл куйган.

«Мени Айым деп эркелетип турбасаңыз, менин айтканымы кылбасаңыз, менсиз мейман чакырсаңыз, үйгө мейман келгенде жаныңызга алып отурбасаңыз, кичине гана уу берип коём» деп Ахбилекайым Түнкатардын башына темирден нокто каткан.

«Кыргыздын жакшыларын конокко чакырам, камына келсин» деп айттыргандыктан, береги тасторкон бетиндеги лахи-лухуларды Ахбилекайым кечээ Оштон алып келген.

Ахбилекайым мейман отурган үйдө отургандан кийин, Түнкатар тиги үч катынын чакырбай көрсүнчү?

Чоң байбиче катындан үйлөнүп-жайланып калган үч уулу, ортончу катынынан эки уул, бир кызы, үчүнчү катындан бир эркек бала.

Түнкатарды коркуткан, жашырын сөзгө катындарын катыштырууга аргасыз кылган: тиги үч катындын балдары, Ахбилекайымдын уусу. Аны мына бул отургандар гана эмес, тиги үч катын өздөрү да билбей отурушат.

Эгер катындарынын бирөө эле, байкабастан же кокусунан жашыраак бир кишиге карап койсо, «и, көзүң аккыр, ошону көрө койдуңбу? Силер ушунетип никени арам кылат экенсиңер да?» деп бир катынынын кылыгы үчүн үч катынын тең уруучу Түнкатар бүгүн кантип чыдады?

Өңгөчө тиги отургандар катындарын тамашалап шылдыңдаганга Түнкатар кантип күйбөй отурат?

Түнкатарды коркутуп алган жана анын көп дүнүйөсү атасы менен агасынын колунда турган Ахбилекайым, тигилердин тамашалап айткан сөздөрүнө сүзүлө карап гана жылмаюуда. А тиги үч катыны кайгыда. «Эл кеткенден кийин көрбөгөнүбүздү көрсөтөт» деп бушайман болгон катындар, бирде шиштин учунда отургандай болушса, бирде шиш темирдүү үйдүн ичине түбөлүк камалгандай сезишет.

– Молдоке, созулуп отурушкан байбичелериңизди куп үйрөткөн экенсиз! – деп теңтуш старшылардын бири Түнкатарды тамашалайын деди эле:

– Эми тамашаны токтотуп сүйлөшөлү. Түнкатар молдонун сөзүн ойлонуш керек болуп калды – деп Жутаке миң башы айтканда:

– Ооба, ооба! – деп отургандар чуулдап жибершти.

– Ооба. Бул ишти терең ойлонгула. А катындар менен кийин тамашалашууга да болот. Мен өлүп калсам жесир силердики! – деп Түнкатар катынга кароолугун жашырууга аракет кылгансып, жанагы тамашалаган старшыга тымызын кекээр менен карап жылмайып койду.

– Мен жана менин старчыларым сиздин айткан сөзгө макулбуз. Кандуу майданда капырды жеңип, дини мусулмандын зоболосун көккө көтөрүүгө биз керт баштарыбыз менен даярбыз, – деди Жутаке миң башы.

– Аббали, азаматым – миң башым! – деп Түнкатар кубана, айтууга сөз таппагандай чөкө түшүп отура калды.

«Кудай кулум десе, Муххамед үммөтүм дебеске чарасы канча» дегендей, миң башы макул болуп, бардык ишке даяр экенин билдиргенден кийин старшы, элүү башы, он башылар жана айыл арасындагы билермандар менен ажылар Жутаке миң башынын сөзүнө макул дебеске чаралары канча?..

– Сиздин айткан айткан, алабыз десеңиз кара жанды да аябайбыз! – дешип отургандардын бардыгы чуулдап жибершти.

– Дин ислам үчүн, өлүмгө даяр экениңерди билдиргендигиңер үчүн улууңарга урмат, кичүүңөргө Алла Таала-

нын алкышы жаасын! – деп Түнкатар молдо тура калып колун бооруна алып, – кимде ким ушул антты бузса, дин исламга каршы иштеп, каапырга жан тартса, ал киши эшиктеги малдай союлуп, эки дүйнөдө тең жүзү кара болуп, тозоктон жай алсын! – деп Түнкатар эки колун кенен жайганда, бардыгы жапырт тура калышып, колдорун жайыша:

– Макшар майдан күнүндө Алланын жана Мухаммед пайгамбарымдын жүзүн көрбөй калалы! – дешип чуркураша бата кылышты.

Түнкатар молдонун чечекейи чеч, чеч кап менен бир болуп, бүт дүйнө жүзүнө мусулмандын байрагын жалгыз өзү көкөлөтө көтөргөндөй короздонууда.

«Айтканына айыл жакшылары менен ак сакалдарынын бардыгы макул болобу же ыргылжың болушуп эки бөлүнүп, алдыга койгон максатка жеткирбей чалмакей чалып жиберешеби» деп чочулаган Түнкатар молдонун түлөөсү түштөн, төлгөсү үчтөн түшүп, көкүрөгүн дагы кенен жайып, колдорун алыс сермеш үчүн кийип турган кийими гана тардык кылып тургандай сезилет.

Ал, сыртынан кийип отурган жашыл нооту ичигинин эки этегин эки жакка жайылта таштап, чөк түшүп отурушун дагы оңдоп, эки тизесинин үстүнө төшөлүп турган ак бешмантын эки өңүрүнүн үстүнө эки алаканын коюп, отургандарга короздоно бир карады да, каксоодогу куу чийдей суйдаң сакалын сылап туруп:

– Журттун журтчулугу деген ушул, Жутаке миң башым. Сага эки дүйнөдө тең разымын! Отурган агайындар оокат жегенден кийин үйлөрүнө кайтышсын. Өзүң кал, сени менен акылдаша турган кептер бар. Мында силер отурасыңар, менин алал жупчуларым болгон төрт катыным отурат. Бул үйдө айтылган сөздөрдүн бир оозу да башкага чыкпасын эсиңерден чыгарбагыла!

– Бизди бала болуп кетет дейсизби, молдоке! Андай ачык ооздук Ахбилекайымдан болбосо, башкаларыбыз кулпулаган таш эмеспизби, – деп Жутаке миң башы, та-

машага шооткон болуп, Ахбилекайымга тийише карап жылмайып койду.

– Анака ташвиш болмаң, миң башы ака! Жим бөлип коюшни бизам биладиган чыкармыз! – деп Ахбилекайым кыйыгы менен миң башыга карай ээгин саал көтөрө берип, көзүн билинер-билинбес кыса, оң колу менен тизесине капталып турган көйнөгүн акырын гана төмөн чоё күлүмсүрөп койду.

«А, өлүгүңдү көрөйүн сарт катынды Кудай урду... Молдонун каарына калып, элдин көзүнчө кызыл ала болбогой эле» деген оюн чоң байбиче катын ачык айта албай, сол жагында отурган өзүнөн кичүү күндөшүн, сол колу менен эч кимге билдирбей акырын чымчып алды.

«О, кокуй, ал көп сарт катындын бири эмес, көрөркөз сарт катын... мындай жерде миң башы менен азилдешмек түгүл, малайларга тик карай албаган биз эмес... ал сарт катын молдонун мурдуна темир чүлүк тагып жетелеп алган... буту ооруса молдону минип алуудан кайра тартпайт... ишенбесең көрүп отур» деген сөзүн шыбырап айтуудан Түнкатардан чочулап жана карап отурган элден уялып, ал күндөшү, чоң күндөшүнүн колунун үстүн оң колунун тырмагы менен чымчып койду.

«Бул балакет баскан сарттын кесепети мага да тийбегей эле» деп үчүнчү күндөшү – Пазиле ойлонуу менен, Ахбилекайымдын Жутаке менен тамашалашканын укса да укмаксан, көрсө да көрмөксөн болуп, балтырбешик эркек баласын алдыртан эркелете жер карап, Түнкатар молдонун камчысы жонуна чып эте түшкөндөй, андаганда эти дүр эте түшүп отурат.

– Өмүрүндө катындары мындай жерде отурбаган, көзүнчө бир катыны бирөөгө карап сөз айтканын укпаган Түнкатар, Ахбилекайымынын Жутаке миң башыга, өңгөчө элдин көзүнчө айткан азилдүү сөзүн укканда, бүткөн бою дүр этип, кулактары чурулдай, каардуу көз карашын Ахбилекайымга карай кадаганда, Ахбилекайымдын акырая түшкөн көзүнүн агы шилисинен чыга

түшкөндөй боло түшкөндө, Түнкатар кара күчкө кайпактап, катынынын сөзүн кандайча кылып коштоонун ама-лын таппай, жасалма күлкүнүн «хи-хи» деген табышын чыгарып, ачуусунун келе түшкөнүн араң жашырып, катынга кароо ырайымсыз мүнөзүн зорго жасамалап:

– Ха-ха-ха... миң башым... улакка чапкан тобурчагы-ны бир мүдүрүлтүп алдыңбы?.. Менин Ахбилекайымым чекене айым эмес... улакка чебердеп чабың! – деди да өмүрүндө бирөөнү катындарына байланыштыра тамашалабаган Түнкатар, Ахбилекайымга келген ачуусу менен миң башыны орунсуз тамашалаганын сезе коюп, үнүн чыгарбай калп эле күлүмүш болуп башын секеңдетти.

Бул тамашаны ачуулуу Түнкатар айласы кете түшкөндө кокусунан айтып жибергенин байкабаган Жутаке уялгандай төмөн караганда, отургандар тамашага көңүл бурбагансышып, ар кими өзүнчө жооткогон болушту.

«Улуу уулдун кайындары келип отурганда, «биздин куда куудул көрүнөт» деп айткан сөзүң үчүн, молдо, «куданын куудулдугун сен билет экенсиң го» деп ошолордун көзүнчө урганы эсиңдеби? Эми карачы, сарт катынын урмак тургай, сөзүн коштой каткырып, ушунча элдин көзүнчө миң башынын шагын сындырып отурат» деп айталбай, Түнкатардын экинчи зайыбы байбиченин сол колунун үстүнөн катуу-катуу чымчып алды.

Ахбилекайымга шылтоолоп катындардын оозун бекитүү үчүн айткан Жутакенин сөзү ыңгайсыз тамашага чалып кеткендиктен, отургандар билмексен болгонсушуп тымтырс боло калышты.

Жутаке Түнкатардын ыңгайсыз тамашасына чындап эле уялды. Бирок, ал, мындай тамашанын өчүн кантип алуу жөнүндө терең ойлонуп алдыртан Ахбилекайымды кароодо.

«Э, кыргыз өлгүрдүн азилини билмаганлигимдан миң-вашини осал кылдыммикан?» деп Ахбилекайым да Жутакеге алдыртан карады. Анын кечирим сурагандай кылгырган көздөрү Жутакенин көзүнө үч ирет чалынды.

Жутаке Ахбилекайымдын жалжылдай карагандарынан бир нерсе түшүнгөнсүп, кара лампүк бешмантынын чөнтөгүнөн алтын боосу көрүнүп турган саатын акырын алып карамыш этип Ахбилекайымга көрсөтө, «мен ушул саатты кадырлагандай мени да сиз кадырлаар белеңиз?» дегенсип саатын кайра чөнтөгүнө салды.

«Сиздей миң башыны ушунетип кадырлар элем» дегенсип, Ахбилекайым оң колунун ортонундагы тамандуу алтын шакекти чыгарып, жашыл шайы бет арчыга ороп чөнтөгүнө салганда:

– Молдоке, эт эзилип баратат! – деп шыпылдаган сулууча жигит сырттан кирип келип, майланышкан оң колун бооруна алып тура калды.

– И-и... Түнкатарым... эт бышса чыгарт. Биздин да үйгө эрте кайтканыбыз оң! – деп Түнкатардын оң жагында отурган карт ажы ичигин желбегейленип, күмүш саптуу чоң бычагын кынынан сууруп чыкты.

Түнкатар молдо сөз айтпастан гана жигитке карай «этиңи алып кел» дегенсип башын ийкеп, ичигинин жеңин байбичесинин жардамы менен чечип желбегей жамына, чөк түшкөнүн жазып малдаш урунганда, пил сөөгү менен сапталып, толтосу алтындалган бычакты экинчи байбичеси сунду!

Эт желип, келген эл алда качан тараган. Түнкатардын экинчи жана үчүнчү зайыбы үйлөрүнө кеткендиктен, чоң байбичеси менен Ахбилекайым үчүнчү зайыбы – Пазиленикине кетишкен.

Түнкатар сыртка чыгымыш болуп эки жакты байкады да, жакын жерде эч ким көрүнбөгөндүктөн кайра үйгө кирди.

– «Өзбек кетип өз калды» дегендей, кокоюп экөөбүз эле калдык, молдоке. «Бүгүн мында кал, экөөбүз гана сүйлөшө турган зарыл иш бар» дегениңизден калып, эмне иш айтарыңызды билбей ичим бышып отурат. Ал кандай иш? Алтын шилекейиңизди чачырата отуруңуз, – деп Жутаке миң башы сүлөөсүн ичиктин эки жагын тар-

та оңдонуп, сол бутун бүгө оң бутун сунуп, өтө маанилүү ишти күткөндөй Түнкатарга тигилди.

– «Этти касапчы сомдойт, төөнү жүгү бар комдойт» деген эмеспи, Жутаке миң башым. Мен, сенин келечек бакты-таалайың жөнүндө кам көрүшүм Кудай Тааламын мага берген вазийфасы. Көрүп билип турган ишти сага айтпасам, анда Кудай алдында жана Мухаммед пайгамбарымын алдында жүзүм кара болуп тозокко түшпөймбү?

– И-и, көрүп билип турган ишти айтпаса мусулманчылыкка жатпайт эмеспи, – деп Жутаке, өтө чоң маанилүү иш бардыгын сезе койгондой, сунган бутун жыйып, эки колун салаалай алаканын кыса, башын Түнкатар тарапка кыңайтты.

– Мен сага айта турган сөзүмдүн бир катарын, өзүңө, бая күнү Ошто туюк айткамын.

– И-и, айткансыз... айткансыз... Бирок, мен шашылып Мамажунус казыныкына кетип жаткандыктан, сөзүңүздүн төркүнүнө жете албай калгамын. Ошондогу табышмактуу сөздөрүңүздүн жандырмагын айтыңызчы!

– Ак падыша тактан түшүп, аңыраңдаган балшабектер чыгып, «замана силердики болот» дешип, ыргыткан сөөк башына тийбестерди кутуртуп жатканын билесиң?

– Аны билбегендечи!..

– Ошол балшабектерди кутурткан Ленин ушул жерге келе жаткан имиш.

– Ооба, ооба... бир топтон бери, ошондой ушак бар.

– Бабрик, зооту бар байларды, көпөстөрдү гана эмес, Никелей падышанын өзүн аябаган Ленин экөөбүздү аяйбы?

– Бизди асманга үйлөп жиберет эмеспи...

– Аббали, миң башым!.. Эми биз, Кудайдын кулу, Мухаммеддин үммөтүбүз деп тирүү басып жүргөндөн кийин аракет кылуубуз керекпи же жанагы сан тийбеген томаяктардан өкүм угуп, орустун бутунун алдына жатып берүүбүз керекпи?

– Башканы билбейм молдоке, а мен оруска эч качан багынбайм!.. Оруска бутуму өптүрсөм өптүрөм, бирок орустун бутун өппөйм.

Мени орустун чиркөөсүнө кирип намаз окуганы отурат дейсиңби? Ириде мен багынбайм. Бирок айтчы, миң башым, оруска багынбайм деп бакырып, майга тоюп, байбичелердин коюнуна магдырап жата берсек, балшабек маңдайыбыздан сылап, бетибизден өбөбү?

– Албетте жок, молдоке! Биз өзүбүзгө окшогондор менен бекем кол кармашып, кылычты белге, найзаны колго алып, дини мусулман үчүн казатка аттанбасак, карап жата бергенден эчтеме чыкпайт. Атасы бирге тууган, аяшпаган сөөк-тамырлардан аскер курап, башты ак жоолук менен таңып, исламдын байрагын көккө көкөлөтө көтөрбөсөк болбойт. Бирок ошол жигиттерге мине турган атты, кие турган кийимди, чаба турган кылычты, ата турган мылтыкты кайдан табабыз? Эгер ошол жарактын айласын тапсак, бөрк ал десе баш кескен жигиттер менен балшабекке каршы өзүм аттанар элем, – деп эч нерседен кайра тартпай турганын күбөлөгөндөй, сол колун тизесине коюп, оң колу менен бөйрөгүн таянып, Жутаке мадырая караганда, анын узун кара сакалы, багжайган кара муруту, талдырмачтанган кара тору өңү, бажырая жайнаган эки көзү Түнкаатарга шумдуктай көрүндү. Анын маңдайында Жутаке миң башы эмес, эч нерседен кайра тартпас алп денелүү баатыр отургандай сезилди.

«Азыр» дегенсип, Түнкаатар көзүн кыса колун жай көтөрүп төмөн баса жаңдап, акырын туруп эшиктен башпага эки жакты карап келди да, килем менен жабылып турган жагдандын ичинен оозу кулпуланган чоң ак куржунду сууруп чыгып Жутакенин алдына таштады.

– Молдоке, бу... – деди да Жутаке андан аркы сөзүн оозунан чыгарып жиберип таппай калгандай таңдана күлүмсүрөп Түнкаатар молдого карады.

Түнкаатар куржундун оозундагы кичинекей ак кулпуну чөнтөгүнөн алган ачкыч менен ачып, килитин чыгара бергенде, кабатталып таңылган кагаз акчанын чети жарк эте түштү.

– Кие турган кийимиң, мине турган атың, чаба турган кылычың, ата турган огуң ушул, миң башым! – деп Түнкатар куржунду Жутакеге карай түртүп коюп жылмая караганда, анын сол жаагынан ылдый самсаалап турган селденин учу, Жутакенин көзүнө, дини исламдын байрагы күнгө чагылыша желбиреп тургандай көрүндү...

* * *

Төрдүн төбөсүндө Жутаке, анын сол жагында Түнкатар молдо, ичиктерин желбегей жамынышып, түркүм жемиш жана нандар коюлган чоң тасторконго сөөлөт менен карашып, Ахбилекайым куюп өтө кичипейилдик менен кош колдоп сунган чайды ичишип, анда-санда кесилген казы менен картадан сугунуп коюшат.

Жутакенин оң тарабындагы, кара баркыт бешмант жана шым кийип, башындагы саймалуу ак топуну сол жаккы чыкчытына басараак коюп, сургулт жолу бар жашыл шайы чапанды жамынып, малдашын чыкчыя урунган, чыныны түбүнөн кармап, сары муруту менен сакалы анчалык чоң болбосо да улам чай ууртаган сайын сылап коюп отурган, жашы кырктан аша берсе да отуздан ашпаган сыяктуу көрүнгөн сары чийкил киши ушул айылдын старшысы, Түнкатар молдонун тун уулу – Парманбек.

– Атам Ташкендин Чайхантауринен гана эмес, Уфанын чоң медресесинен окуган даңктуу молдо болсо, Эки Лаңгардын эли тырп этпей кол алдымда турса, атактуу миң башыбыз сиз жанымда отурсаңыз, эмне үчүн мен дини исламдын байрагын көтөрүп атка мине албайт экенмин? Атам экөөңүздөр жардам беребиз десеңер, мен даяр! – деп Парманбек чынысын жерге коё коюп Жутакеге карады.

– Болду, болду Парманбегим, болду!.. Бүгүндөн тартып ишиңе кир, Мөнөк тууганыңды баштап атыңа минип каптап келе жаткан капырды кайра сүр. Калган ишти атаң экөөбүз өзүбүз колго алабыз! – деп Жутаке миң башы жагалдана, Парманбектин сол тизесин каккылай таптап койду.

– Андай болсо кулдугум бар, миң башы аке! – деп Парманбек оң колун көкүрөгүнө ала Жутакеге башын ийип, анан тамакка бата кылды да, – аттанарыңызда менин үйүмөн да чай иче аттаныңыз! – деди да чыгып кетти.

– Айдарбек датканын уулу Карабек биздин Парманбектен кыйын дейсизби, молдоке? «Жаман да болсо өз улагыман теке салам» деген тура. Мөнөктөрдү Карабекке бийлетпей Парманбек өзү бийлесин. «Баш айрылса бөрк алдында, кол сынса жең ичинде» ана-мына кыжың-күжүң иш чыга калса, башкага шылдың болбой басып койгонго жакшы. Анын үстүнө, Айдарбек даткаңыз Көк-Суулук сарттар уруусунан имиш... Мен андай тукуму көбөйбөгөн сартка, Ардай – Мөнөк, Акчубак – Мөнөк, Кенжегул – Мөнөк деп үч тароого бөлүнгөн көп тууганымды бийлете албайм... Эгер Парманбек иштин мүдөөсүнө чыга албай баратса, өзүм корбашы болом. Сарттарыңа бийлетпейм, молдоке, – деп Жутаке кызуулана чөкө түшө калды.

«Сарттар» деген сөздөн улам Ахбилекайымдын кыйыгы менен караганы Жутакенин көзүнө чалына калганда:

– Кечериңиз, Ахбилекайым жеңе, сарттар деген сөзгө терикпеңиз. Биздин кыргыз арасында сарттар деген уруу бар, – деп жасакөйлөнө калды.

Ахбилекайым «мен да түшүнөм» дегенсип, көзүн сүзүлтө, ээгин билинер-билинбес көтөрө оң жаккы кашын кагып койгондо, миң башынын жүрөгүнүн башына ийне кадалгандай тыз эте түштү.

«Жок, миң башым, кожоюндун буйругу андай эмес, күчтүн бардыгын бириктирип Карабек корбашынын колуна бериш керек, майдаланган бытыранды күчтөн эчтеме чыкпайт. Корбашы Карабек, Парманбек паңсат же Карабектин оң көзү, оң колу болуп жүрсө да жаман эмес. Бир уруунун кызыкчылыгына карабай, жалпы иштин ыгына караш керек» деп айткысы келген Түнкатар молдо, азыр бул оюн айтпады. «Оорунун тамырына, аксактын сабырына карайын; жаңыдан торго илинген куштай болуп, али иштин жагдайын билбей көкүрөгүн өргө айдап отурган жана

мурун таарынып жүргөн миң башынын кыжырына тий-бейин» деп терең ойдо отурган Түнкатар Ахбилекайым менен Жутакенин көз караштарын байкабады.

Ахбилекайымдын көз карашына алданып, ниети бузулуп отурган Жутаке, Түнкатар молдонун көңүлүнө жагып, ал эмне айтса ошого макул болуп, дайыма Ошко барганда Ахбилекайымдын гана үйүндө болгусу келип отурганын Түнкатар да түшүнгөн жок.

– Менин айтканыма кандай дейсиз, молдоке? – деп Жутаке мурунку убактардагыдай өкүм сүйлөбөй, кандайдыр, саласал кылгандай жумшак сүйлөдү.

– Сизнин айтканыңызга моллакам капа болмас! – деп күлүмсүрөй, Ахбилекайым колундагы чыныны кош колдоп Түнкатар молдого суна, оң колунун сөөмөйү менен чынынын четин шыңгыр эттирип чертип койду.

Түнкатар чыныны алып, сол колу менен муруттарын жаный сакалын сылап:

– Ахбилекайым жеңең туура айтты, миң башым. Айткан сөздөрүндө ката жок. «Өз көмөчүбүзгө кул тарталы» дегениң жакшы сөз. Бирок төрөлө элек балага ат коюш кыйын эмеспи, Жуке. Иштин ыңтайына жараша дагы ойлонуп акылдашала!

Түнкатардын «Жуке» деп эркелете сүйлөгөнү Жутакенин көңүлүнө майдай жага түштү. Ахбилекайымдын алдында, «Жуке» деген сөз анын элүүгө чыккан жашын эңиштетип отуруп отузга түшүрө койгондой боло түшкөндүктөн, ал ого бетер короздоно:

– Макул молдоке, макул! Мен жакын инициз болсом да, мурун кичине таарынышып жүргөндүктөн сырымы жакшы билбейсиз. Чын-чынына келгенде, эми менин тилимен сиз чыкпайсыз, сиздин тилиңизден мен чыкпайм. «Уй мурдун сасык деп кесип салбайт» деген эмеспи. Миң күнү кырылышкан менен бирибизди бирибиз кыйбайбыз. Мени мындан ары көрүп туруңуз. Ахбилекайым жеңе ушул сөзүмө күбө болуп коюңуз! – деп Жутаке жагалдана, эки кесим чучукту кабаттай сугунду.

«Ушунетип мактасаңыз гана молдокеңизди жеңесиз» дегенсип Ахбилекайым ичинен кымылдап, көздөрүн сүзүлтө, эки кашын кере сол жаккы уурту менен күлүм-сүрөп койду.

Түнкатардын кубанычы койнуна батпайт. Мурунку убактарда каршылашып, өткөн жаздан бери саламга келишип жүргөн Жутаке миң башы, эми Ахбилекайымды күбө сала убада берип отурушу шумдуктай сонун болду. Мындан ары ойносо Жутаке билет, чындаса Түнкатар билет.

«Жутаке миң башы колума түшкөндөн кийин, Мөнөк уруусунун башка жакшылары ат оонаган жердеги чөптөй эмеспи!» деп Түнкатар ойлонуп отурганда:

– Салоомалейкум, миң башы аке! Саламат турасызбы, молдоке! – деп Жапек эки колун бооруна ала бүжүрөй сырттан кирип, Жутаке жана Түнкатар менен кол алышып, кайра бура тартканда, «Түнкатардын көрөр көз токолу ушул экен го?» деген ой менен, – жакшы турасызбы жеңе! – деп иреге тарапка барып отура кетти да, – я Кудая! – деп бата кылып жиберди.

– И, Жапек үкем, жакшы турасыңбы! – деп Түнкатар Жапекке жайдарылана карады.

– Кудая шүгүр, молдоке! – деп сыңар тизелеп отурган Жапек чөк түшө калды.

– А, Жапек мырза, эмне молдокенин үйүнөн чочулагандай ирегеге барып тыгылдың? Кел, мындай тасторконго отур! – деп Жутаке төмөнкү жанын көрсөтө, ичигинин оң жакы этегин жыйнагансып койду.

– Жо-жок, миң башы аке... ушундай отуруп эле кайтайын... Сиз чакырып жатат дегенден кийин эле... – деп Жапек андан аркы сөзүн айталбай, «мени эмнеге чакырты?» деп чочулай, бир эсе Түнкатар менен Жутакенин элпилдештерине таңдануу менен алаканын ушалай, манжаларын карсылдатып койду.

– У якка чыкың! – деп Ахбилекайым Жапекке Жутакенин төмөн жагын ээгин шилтеп көрсөтө, колундагы чыныны ошол жакка карай сунду.

– Э, уялбай кал эй... Миң башы акең айтып жаткандан кийин бери отурбайсыңбы! – деп Түнкатар Жапекти тамашалай саал жемелеген сыяктанды.

– Ушул жерден нан ооз тийсек да болот эле, – деп Жапек кийиминин начарлыгынан корунгандай бир аз жогору жылып койду да, Ахбилекайым сунган чайды миң башы жакка эңкейип барып алды.

– Ахбилекайым жеңе, тиги табакты мага алып беринизчи! – деп Жутаке, чыгданга жөлөлүү турган кичирээк кырма кара табакты көрсөттү.

Ахбилекайым берген табакка эки чоң чеңгелдеп боорсок салды да, анын үстүнө кесилген карта менен чучуктан он чакты кесимди салып, Жутаке табакты Жапектин алдына койду.

Мурун миң башынын мындай өнтөлөгөнүн көрүп, колунан даам ооз тийбеген Жапек ыңгайсыздана:

– Тим эле койбойсуз да миң башы аке!

– Эй, Жапегим ай... Миң башың кадырлап берип жаткандан кийин уу болсо да жей бербейсиңби! – деп Түнкатар дагы тамашалагандай үн чыгарды.

Коломтонун эшик жаккы четинде турган кумгандагы сууга колун жууп, колунун суусун эки колтугуна сүртүп алды да, Жапек алды менен боорсоктон ооз тийип, анан чучуктан бирди сугунду.

«Миң башы мени эмнеге чакырды? Эмне үчүн булар минтип мейримдүү боло калышты?» деген ойлор көңүлүнө келе калганда, Жапектин жутайын деген тамагы алкымына тыгыла калат.

– Жапек үкөм, кандай, эптеп-септеп эл катары туруп жатасыңбы? – деп Жутаке колундагы чынысын тасторконго коюп, сакал-мурутун сылай Жапекке карады.

Жапек оозуна салган чучукту шашыла чайнап жутуп, чынысын кийиз үстүнө коё коюп, эки алаканын ушалай сүрүп:

– Кудая шүгүр, миң башы аке! Сиздердин саяңыздар менен туруп жатабыз.

– Э, бул айтканың калп, Жапек үкем, менин саям сага тие элек. Мындан ары тийди десең анда бир жөн, – деп Жутаке күлүмсүрөп койду.

– Жакын тууган боло туруп, мен деле Жапек үкеме саямы тийгизмек түгүл, өлгөн атасы менен энесине куран окуй албай жүрөм! – деп Түнкатар чөкө түшө калып, Жапектин атасы менен энесине багыштап кыскача куран окуду да бата кылып, – өлгөндөргө куран окуудан башка соопту кайдан табабыз?

– Ооба, ооба молдоке. Сиз да антип-минтип арбактардын карызынан кутуласыз. Мына мени айтсаңыз!.. Миң башы болгонума компоюп жүрүп Жапектей жармач туугандарды унутуп кеттим, молдоке!

– Аббали, миң башым! Өткөрүп жиберген катаңы мойнуңа алганың адамгерчилигиң. Жапегиме жана Жапектей туугандарыма мындан ары көз кырыңы сала жүрсөң, Кудай сенин зоболоңу көтөрсүн! Аллоакбар! – деп Түнкатар чексиз кубанган кишисинип бата кылып жиберди.

– Я Худайым! – деп Ахбилекайым Түнкатарга кошула бата кылганда, мындай жакшы тилек, жакшы бата менен көңүлү көтөрүлө түшкөнсүп, Жапек да бата кылды.

– Аллоакбар! – деп Жутаке акыр жагында өзү жалгыз бата кыла, – өлгөн ата, энеңин арты кайырдуу болсун, Жапек үкем. Кудай Тааламын жазуусу... атасы менен энесин өлтүрбөй артынып жүргөн кишини көрө элекпиз. Жазуу жетип убакты сааты келсе биз деле аяктай чымдын алдына жатабыз, – деп Жутаке Түнкатарга каарды.

– Ооба, ооба! – деп Түнкатар башын үпүпчө секеңдетти.

– Ичтим, ичтим жеңе! – деп Жапек колун бооруна алганда:

– Ичиң, яна битта! – деп Ахбилекайым кош колдой чыныны Жапекке дагы жакындата сунду.

– Ич үкем, ич! Ахбилекайымдай жеңең чай сунуп турганда тартынбай алып ичип, мына бул чучуктан жей бер, – деп Жутаке тасторкондогу кесилген чучуктан ат-

кый Жапектин табагына дагы салып, колунун майын тасторкондун четине сүртүп, – атаң ме-нен энеңин өлгөнүн уккандан бери каракчыларга ачуум келип жүрөт. Алдыртан сүрүштүрүп көрсөм, ал каракчылардын ким экендиги билинбейт, – деп Жутаке айтканда:

– Айдарбек датканын уулу Карабек корбашынын жигити Сатар деген неме! – деп миң башысынын таппай жүргөн «жоосун» таап бере койгонуна Жапек кубана түшкөн сыяктанды.

– Аны да сүрүштүрүп көрдүк, жалган болуп чыкты, үкем! – деп жанагы «сарттар» деген күүсү менен Жапекке айта турган сөзүнүн атуусун бузуп алабы деп, Түнкатар молдо Жутакеден озунуп сүйлөдү.

– Ооба, Жапек үкем, жалган болуп чыкты. Эгер чын болсо, ага менен жеңенин кунун кубалайт элем. Али да сүрүштүрүп жүрөм, иштин акырын кийин көрө жатабыз. Би-рок, Жапек үке, заман мурункудай болбой куудуң-шуудуң көбөйүп баратат. Өзүң эле айтчы, жанагыдай каракчылар четибизден өлтүрүп, малы-мүлкүбүздү талап кете беришсе биздин мындан аркы күнүбүз эмне болот? Мөнөктөр ушунетип таланып жатат, айылын коргоого эркектери жок экен деп эки жактагы эл ушактаса эмне кылабыз?

– Андай жаман атты сөз укканча башыбызга катындардын жоолугун эмес, штандарын чалынып алганыбыз жакшы! – деп атка колтуктап бирөөнү аткаргандай кылып, Түнкатар Жутакенин сөзүн кубаттап койду.

Ахбилекайым тасторконго бата кылдырып, эптүүлүк менен тасторконду жыйнап жатып:

– А шунака огрылардан катын-баласыны сахламаган эр башига телпак киймай өла калсын а!

«Эмгекчи элди, катын-баланы сактайлы» деп сүйгөн досу Каныбек айткан сөздү мына бул аял да айта салгандыктан, Ахбилекайымга Жапектин ичи жылый түшкөнсүдү. Анын үстүнө мына бул миң башы менен молдо элге бүгүн түшүнгөндөй, элди коргоого чындап белдерин байлагандай сезилди.

– Ыктуу иш болсо... – деп Жапек андан аркы сөздү кандай эптештирип айтууну издегендей мукактана, алдындагы табагын Ахбилекайымга карай жылдырды.

– Ыксыз ишке жумшагыдай акмак жок, үкө! Тон берем кий, ат берем мин... Жаныңа тандаган жигиттериңи алып айылды каракчылардан корго. Өзүң каракчыга кошулба, бирөөнүн буюмун же малын зордуктап алба!.. Мына, үкө сени ушул ишке жарайт деп чакырып отурабыз. Эмне дейсиң? – деди Жутаке Жапекке тике карап.

– Кам санаба, миң башым, Жапегим мындай ишке чечкедей гана жарайт, – деп Түнкатар Жапекти көтөрө чалып, – ат менен тонду бүгүн кааласаң бүгүн ал. Өзүң ишенген кишилерди жаныңа топто, ишенбеген кишилерди жаныңа жакын жолотпо. А жаракты болсо жайбаракат таап беребиз, үкө! – деп Түнкатар өтө марттык менен сүйлөдү.

– Кош, анан менин кылар ишим эмне болот? – деп Жапек таңдангандай тигилерге алмак-салмак карады.

– Эмне кылам деген эмнеси? Уй кайтармак белең? Жаныңа жигит курап айылды кайтарасың, элди багасың. Ата, энеңи өлтүргөн каракчылардан өч аласың, – деп Жутаке өң бутун суна маасысынын кончун чоюп, «чын айтамын» дегенсип башын да ийкегиледи.

«...Жигит курай айылды кайтарсаң, элди багасың. Ата, энеңи өлтүргөн каракчылардан өч аласың» деген сөздөрдү укканда, Жапектин көзү жайнап, жүрөгү туйлап кетти. «...Эй, Жапек, жан эмес экенсиң. Ата, энеңи өлтүргөн басмачылардан кек ала албагандан кийин эркексинип башыңа тебетей кийбей эле кой... Айбаланын жоолугун салынып ал!..» – дешип кай бир теңтуштары оюн-чындап айтканда, «кантип өч алайын? Андайлардан өч алыш үчүн, ат, тон, жарак-жабдык керек? А мендечи?» – деп Жапек куру алаканын жайып коё турган.

Мына эми, көктөн тилегени жерден табылып, көптөн бери күтүп жүргөн бакты-таалайы алдынан чыккандай, бүткөн бою ысып, чекеси ымыга түштү.

– Акаларынын, айтканига үкалари хуб болады да! – деп Ахбилекайым тигилердин сөзүн жиреп, Жапекти сүрөй күлүмсүрөп койгондо, Ахбилекайымдай аялдар, бактынын шыбагасын, Жапектин жалгыз гана өзүнө жаадырып тургандай сезиле түштү.

– Жакшы болот, миң башы аке! Жүзүкаралардан элди коргоо үчүн кара башымы да аябайм! – деп Жапек тигилерге күлүндөй кубанычтуу карады.

– Аббали, үкем! Кудай өмүрүңү узун кылсын! – деди Түнкатар бажандап дува кыла.

Жутаке эч сөз айтпай Жапекке колун суна, анын колун силкилдете кармап, көзүнө бир топ тиктеп турду да, анан анын колун сол колу менен сылай чапкылап туруп:

– Кудай бир, убада бир. Эгер ушул убаданы таныша турган болушсак, акыры кан менен бүтүшсүн!

– Макул, миң башы аке! – деп Жапек Жутакенин колун бекем силке кармады.

– Эми мындай, үке, – деди Түнкатар үнүн басыңкы чыгарып, – Ишеничтүү туугандарыңан, күйүмдүү жолдошторуңан кимди жаныңа аласың?

«Албетте Каныбекти башчы кылып алам» деп Жапек айтып жибере жаздады.

– Албетте... – деп Жапек кубанычтуу үнүн чыгарды да, Каныбек жөнүндө сыр ачуу коркунучтуу экенин эсине түшүрө коюп, ыңгайсыздана кайпалактатып, – албетте... мен... агайын туугандарым менен акылдашып, кимдерди жаныма аларымы эртең же бүрсүгүнү ачык айтайын.

– Жакшы болот, – деп Жутаке Жапекти далыга каккылай, – жаныңа ала турган кишилерин карачечекейдей болсун. Жөн эле жигит болом дегенди ала бербей, тың, кайраттуу жигиттерден танда.

– Жарайт, миң башы аке!

– О, чиркин ай, жигит деп Каныбекти айт. Айдарбек датканын кызы Айымбачанын тоюнда миң сан элдин көзүнө көрүндү, – деп Каныбектин эрдигине тобо кылгандай, Түнкатар жакасын кармады.

– Вай, десеңиз!.. Кийин Айдарбек датканы шым кылганычы. Кайран жигиттин түбүнө жүзүң түгөнгөн Сооронбай миң башы жетти, – деп Каныбекке жаны ачып өкүнгөндөй, Жутаке башын чайкай улутунуп койду.

– Ошол Каныбек эми болсочу! Жанагы каракчыларга өзү эле жеке жарабайт беле. Кайран жигит белгисиз өлду да калды. Кантебиз, Кудайым ыйманын жолдош кылсын! – деп Түнкатар оозун бүлкүлдөтө Каныбектин арбагына бата кылып койду.

Береги миң башы менен молдонун казысы менен картасына тоюп, булар менен минтип отуруп сүйлөтмөк түгүл, жанына жакын келе албай жүргөн Жапек эми минтип сүйлөшүп, жигиттерди баштап эл коргогону отурганына маашырланып, «жайыл тосторкондой» болгон «алтын» сөздөрүнө башы айланып, «жок, молдоке, Каныбек тирүү» деп айтып жибере жаздады да, «Кудая тобо, мени шайтан кытыгылап турабы?» деп ичинен келме келтирди.

– Айт, айт үкөм, тартынба. Сен бир сөздү айтайын деп келатып токтоп калдың, – деди Жутаке Жапекке мостоё карап.

– Жо-жок, миң башы аке... мен эчтеме айтайын дегеним деле жок, деп Каныбекти айтып жибере жаздаганы жөнүндөгү оюн ыңгайсыздана жашырып, башын төмөн сала, – жаныма ала турган жигиттер жөнүндө айтсамбы деп, али алар менен акылдашпагандыктан айткым келбеди.

– И-и, кеңешпесең да айтып көрчү, азырынча ичибизде боло турсун, жайыңа кимдерди алар элең? – деп Жутаке илгерилеп койду.

– Аттарын гана атап көрчү, – деп Түнкатар эки колун бооруна алган калыбы менен өңкөйө калды.

– Мына мен... Сиздин жылкычыңыз Темир деген бала, анын атасы Берди... жанагы Кубат деген тантык... – деп Жапек дагы бир топ кишинин атын атады.

«Бул кызы талак өңчөй томаяк менен топорлордун атын атады... Каныбектин атын атабады же жашырып

отурабы?» деген ой менен Түнкатар молдо алдыртан Жутакеге карады.

Жутаке, молдонун оюна толук түшүнгөнсүп, башын ийкегенсип бүт денеси менен илгери-кийин боло ойлонуп отурду да:

– Абдан жакшы, үкөм, абдан жакшы... Дагы башкалар менен да акылдашып көр. Анан барыбыз отуруп кечешибиз. Бүгүнкү кепти ушуну менен бүтүрөлү. Бүрсүгүнү ушул үйдөн жолугушалы! – деп Жутаке алаканы менен маасысынын кончун шап эттире чаап койду.

– Жарайт, миң башы аке! – деп Жапек ордуна тура калганда:

– Жапеке, токточу! – деп Түнкатар колун көтөрүп койду да анан Ахбилекайымга карап, – тиги кайын иницдин кебетесин карачы, Айым! Кечээги алып келген кездемелериңин ичинде ылайыктуусу барбы?

– Мунака йигитларга болмасаям тапамиз да, муллака! – деп Ахбилекайым жүктүн бурчу жакта жаткан кез без каптын оозун ача күймөлүшкөндөн кийин, ал оң колундагы алты кез кара трайкени Жапекке карматып, сол колундагы кызыл ала чытты көрсөтө, – көрүшмасак хам келинге дуа айтып коюң!

– Балли, Ахбилекайым жеңе! Жапек кайын инициз биз үчүн болбосо да, сиз үчүн төбөсү менен кудук каза албаса, анда жигит болбой курусун! – деп Жутаке күлдү.

– Ракмат, жеңе, бул жакшылыгыңызды өлүп көргө киргенче унутпайм! – деп алкай, Жапек сүйүнгөнүнө чыдабай тердеп кетти.

Ал коштошуп чыгып кеткенден кийин:

– Жапек чырганы баскан бүркүттөй болду. Бирок али ачылып бардык сырын айткан жок. Ошон үчүн бардык аракет менен Жапектин артынан түшөлү! – деди Жутаке.

– Жалаң буга гана ишенип отурбай, жанагы Жапек атын атагандар менен өзүбүз да акылдашып, ыгы келсе ит жеминдей бирдемени тамагынан өткөрүп коюш зарыл, – деди Түнкатар.

Менин түндөтөн берки ойлоношума караганда, Каныбекти Жапек билет. Эгер Каныбектин жарадар болуп мында келгени ырас болсо, ал ушул куур этектердин бирөөнүн үйүндө. Ошондуктан, мен тымызын киши жиберип, Жапекке жакындардын үйүнүн бардыгын тинтирип көрөйүн! – деди да, бул ишти эч кимге билдирбей иштеймин дегенсип, Жутаке Түнкатарга сол көзүн кысып, оозун басып койду.

– Э, айланайын миң башым, Кудай башыңа акылдын акылдарын кошо берсин! – деп Түнкатар бир колун бир колу менен кыса секеңдеткенде, «мен да сиз үчүн жакшы тилекти тилеймин» дегенсип Ахбилекайым Жутакеге көзүн сүзүлтө ымдап, өз колун өзү кысып койду.

КАЙГЫЛУУ КӨРҮНҮШ

Азапты кайдан деп айтып болобу!.. Ар ким эле кайсы күнү, кайсы жерде, кайсы себеп менен кандай азап тартарын билсе, анда ар бир адам алдын ала ошол азаптан алыс боолор эле. Бирок андай өзгөчөлүк адам баласында жок эмеспи...

Ошондуктан, күтүлбөгөн жерден, күмүрөй азапка кабылып, таң эртеңден бери көрбөгөнү көр болуп, өмүрүндө таякка же жарага кың этпеген Каныбек, эми жан терин келтирип, башынан көк бууну буратып, үстөкө-босток үшкүрүп, кээде чыдай албай онтоп төшөктө жатат.

Ал кабагын чытый онтоп, санын колу менен басып басып көрдү да:

– Айбала айланайын, кардан алып келчи!

– Эмне кыласыз?

– Саным күйүп баратат. Кар тартсам жаным сеп алар дейм?

– Жок, акебайым, андай кылба... Мен келгиче эчтеме кылбагыла деп кетпедиби, Жума чоң атам.

– Эй, чоң атаң... чоң атаң... чоң атаң өчөйүп отуруп келгиче мен өлүп калсамчы? Бар, кар алып кел, баса-

йын... өлсөм да армансыз болуп өлөйүн. Шордуу энем, мени адамдан тышкары шордуу кылып төрөгөн тура.

– Кой, айланайын акебай... кокус муздак кар бир тийип, ташкесек ала түшсө, кокуйдун үстүнө алат башталып, шорубуз такыр кайнабайбы...

– Мейли алып кел... Ушунетип, өмүр бою шордон арылбай, азаптан азапка кабылып жүргүчө, өлүп алуу жыргал.

– Кагылайын аке, коюңуз!

– Кар алып келбейсиңби?

– Жок, барбайм! – деп Айбала чыйрала сүйлөдү.

– Анда эмесе өзүм барам! – деп Каныбек үстүндөгү жуурканды алып ыргытып, бир жумадан бери балдаксыз басып жүргөндүктөн, эми балдагын алууну унутуп, оң жагына кыйшайып тура калайын дегенде, – кокуй! – деп кыйкыра бети менен кулап түштү.

– Алда каран күн ай, кайратың кана, акебай? – деп Айбала атыла жүгүрүп, Каныбектин башын көтөрө, бардык күчү менен тырмышып, араңдан зорго ордуна жаткырды.

Каныбек эрдин кесе тиштегендей мыкчыйып, чачын алдырган башынан буу көтөрүлүп, бетинен мончоктогон тер куюлуп кетти.

Жуурканын оңдоп, сол жагын кымтылап жаткан Айбаланы колдон алып серпкенде ал дегдеңдей кетенчиктеп барып дубалга чабыла түшкөндөй болгондо:

– Ай! – деп кыйкыра, андан ары кырынан барып сулады.

Каныбек Айбала тарапты карамак түгүл «ай» деп кыйкырганын уккан да жок.

Башы дубалга катуу тийген Айбаланын көзү караңгылай, көңүлү айный түшүп барып оңолду.

Ал башын саал көтөрүп, эси чыгып калгандай, Каныбек тарапты карады да, анан башын сыйпалай жашын төгүп жиберип оңдонуп отурду.

Каныбек болсо Айбалага карабай же жанагыдай онтоп үнүн чыгарбай сулк жатат.

Анын мындай сулк жатышынан чочулаган Айбала, көзүнүн жашын сүртүп тура калууга камынганда, Каныбектин көзүнүн ирмелип жатканын көрүп тим болду.

Бирок, ал, көзүн жөн эле ирмеп, ооруган жери басылгандыктан тынч алып жаткан жок. Анын саны баягыдан бешбетер зыркырап, кандайдыр бир жашырын кубат келип, ооруган жерин ысык темир менен каарып жаткандай болот.

«Ырас эле кайрат кана? Эмнеге онтойм? Онтоп чабалдык кылуу же бирөөгө ачууну чыгаруу менен айыга каламбы? Жок, байкушум!.. Шордуум!.. Өмүрүндө бир жакшылык көрбөгөн кем таалайым!.. Жаныңы жадыраткан күлкүдөн, өнтөлөп өпкө-жүрөгүн чабуучу ата менен энеден, алдейлеп сүйөр баладан, жаркылдап маңдайыңда туруучу жардан, ийиктей имерилер бир туугандан, эчен таяк менен азаптарга моюн бербеген саламаттыгынан ажыраган шыбагасызым!.. Кайратыңы дагы жыйнап чыда! Акыркы ирет.., эң акыркы ирет... эми бир эле жолу чыда!.. Эгер, ушул жолку үмүтүңөн эчтеме чыкпай, алды жактап күткөнүң артын салып терс бурулса, өз бутуң өзүңү жерип басуудан баш тартса же денеңен ажырап бөлөк түшө турган болсо, анда сенин тирүү жүрүң керегиң эмне?.. Көңүлүнөн чыгарбай көксөгөн элиң үчүн эмес, ушул үй үчүн тийгизе турган пайдаң кайсы? Жок, кешиги жогум... бир тыйына да пайдаң жок!.. Ошондо... дал эле ошол күнү... мына бул жолдошуңун «тырс» эткен үнү менен жаш баланын бармагынын башынчалык огуна жалын. Ооба шорго белинен эмес, башынан бери чумкуган шордуу Каныбегим! Сени күнүгө тарткан кыйноодон, бул жолдошуң көз ачып жумганча куткарып коёт!» – деп Каныбек ойлоно көзүнүн кычыгына жаш ала, оң жаккы кулагынын алдына койгон наганынын дыңдоогу менен басып көргөнсүдү...

Таң эртеңден бери чыдабай жан талашкан Каныбектин көз ирмеп сулк жатканын байкаган Айбала, баягы, отурган ордуна козголбой, табышын чыгарбай көзүнүн жашын көлдөтүп, санаасы менен сан түркүм ойду жортууда.

«Өткөн күздөн бери, алдакачан өлгөн бир тууганым тирилип келгендей көрүп, жанынан жарты бута алыс кетпей, колдо бар тамагымы оозуна кармап, жакасын кирдетпес үчүн ар кимден самын сурап, «аке!» деп жарыкты эш туткан көпөлөктөй тырпырап жүрүп тапканым ушубу? Каныбек ушундай жай билбестигинен Кыр-Шиберден бери кыдырып, бүгүн менин кабагымды ачып жыргаткандагысыбы? Же бир жеринен жазып күнөөлүү болдумбу?» деп Айбала Каныбек келгенден берки кылык-жоругун, баскан-турганын көз алдынан чубуртту.

Бирок, ал, өзүн күнөөлүмүн деп айтарлык кымындай да шылтоо таба албады.

«Каныбек акемин буту айыгып кетсе экен деген тилекти мендей эч бир адам ти-леп көрбөгөн чыгар. Уктап жатып чочуп ойгонгонумда, бүгүн буту жакшы болуп калды бекен? Тынч уктап жатабы деп далай ирет демин тыңшадым. Дем алышы угулбай калган түндөрү чырак жагып карадым. Анан мен эмнеден жаздым? Же атка мен мингизип жыктымбы? Жума чоң атам, «кой балам, балдаксыз басып калганыңа али ку-банба... ок көзөп кеткен жериң жаңы камдашты... али күчүнө кирип, жаш эттер эски эт-териңе теңеле элек... атка минсең күчүркөп калат», десе болбой, Жума чоң атамдын атын өзү ээленип минбедиби? Анан, атты сугарып келе коёюн деп булакка барганда, ат музга тайгаланып дал ошол жаман бутун баса жыгылып отурбайбы? Анда, чоң ата-мын тилин алсаңыз акебей деп жалооруп сурангандан башка менин кандай жа-зыгым бар?» деп Айбала ойлонуп, эки көзүнүн элпек жашын аябай иргилтип отурат.

Ооба, Айбала ошондой... Жаш агызуу жагынан дүйнө жүзүндө эки гана март киши болсо, анын бири Айбала, эгер бирөө гана болсо, ошол жалгыз Айбала...

Ал азыр кайгырып ыйлап отурат, эгер ушул кайгыны кубанычка айландыра турган болсоң, анда Айбала, ошол кубангандыгы үчүн да ыйлайт.

Айлаба ушунетип капаланып отуруп, кечтин киргенин, Жума атын байлап үйгө киргенин билбей калды.

– Чоң ата, келдиңби? – деп Айбала каргылданган үнүн чыгарып, жаштуу көзү менен тура калды.

Анын каргылданган үнүнөн бир шек санап коопсунгандай, Жума Айбалага үңүлө карап алды да:

– Каныбек уктап жатабы?

– Жаңы эле эс алгансыды.

– Бол, казанга толтура суу куюп ылдам кайнат!

Жума Каныбек тарапка караса да, күүгүм кирип калгандыктан, анын көзү ачык жатканын көрө албай, колундагы түйүнчөгүн жерге таштап, эски сары тонун бүйрө курчанган кайыш курунун илгичин зорго чыгарып, тонун өзү жатуучу жерге таштап, очоктун оозунан жалбырттаган жалынга колун кайсап жатып:

– Жапек бир жакка кеттиби?

– Жок, чоң ата. Миң башы чакыртты деп таң эртеңки кеткен бойдон келе элек.

– Кудая тобо, ал эмне кечикти?

– Билбейм. Миң башылар бир балакет кылдыбы деп чочуйм.

– Кудай сактасын... Миң башылар өлөрүнө эле көрүнбөсө, Жапекти эмне деп күнөөлөмөк эле? Бир иш иштетип бошотпой жаткандыр да, – деп Жума дайыма отура турган ордуна отуруп, алып келген түйүнчөгүн чечип, андагы аюу-чачынын ончакты түбүн алып, анын топурактарын, эски-уску тамыры менен сабактарын тазалоого киришти.

Жуманын сыртка келгенин, андан үйгө киргенин, Айбала менен эмне деп сүйлөшкөнүн билип, угуп жаткан Каныбек Жумага карап кыймылдап эмес, көзүнүн кыйыгы менен да карап койгон жок.

Ал тилден калган кишиче сулкуюп, «чыда, абышканын кыйноосуна акыркы ирет чыда», деп анда-санда кабагын чытып, эрдин кесе тиштенип, басып өткөн өмүр жолун, жипке тартиби жок тизилген шурудай кылып, биринен сала бирин эсине түшүрүүдө.

Аюу-чачынын түптөрүн Жума туурап казанга салганына бир далай убак болду.

Казан шакылдап бир топ кайнагандан кийин:

– Чоң ата, болдубу же дагы кайнатайынбы? – деди Айбала акырын гана.

Жума казандын үстүнөн бууну жыттап көрдү да:

– Болду. Эми жаман чырагыңы күйгүзүп, тепшини даярда!

Айбала чырак күйгүзүп, анан тепшини алып келүүсүн күтпөгөндөй, Жума тепшени сырттан өзү алып келди да:

– Эми казандагы сууну тепшиге куйгун да, менин тонуму кийип сыртка жөнө. Менин атымын ээрин алып, баягы жаман кийизди жабуулап отко коюп кой, – деди да Жума Каныбек жакка карап, – Каныбек! Ой, Каныбек, туруп чечин!

Каныбек үн чыгарып же карап койбостон, жуурканын ары чапчый таштап, мышакаттуу кыймыл менен зорго өйдө болуп отурду да чечине баштады.

Айбала сыртка кеткенден кийин, Жума тепшидеги сууга колун салып көрүп:

– Жакшы. Сен антип-минтип чечинип отурганча табы болот. Канчалык ысыкка чыдап отурсаң, ошончолук жакшы. Кана, келип тепшинин ичине отур!

«Басмак түгүл ордуман жыла да албайм» дегенсип, Каныбек кабагын түйө санына карады.

Жаман чыракты колуна кармап келип, Жума Каныбектин санына карап үнүлдү.

Анын саны алоолоно кызарып, соо санына теңелип калган саны эми алда канча жооноюп шишигенин көрө койгондо Жуманын жүрөгү шуу эте түштү. Эки жарым айдан берки эмгеги бир гана күндө талаага кетип, алдыдан күткөн үмүтү кайдагы бир туңгуюкка түшүп, мына бул Каныбектин буту чирип отуруп жаңы гана өлүп жаткандай сезиле түшкөндө, анын карт көзүнүн кычыктарына, соолуп бараткан чөөт суусундай жаш пайда болду.

Бирок, Жума, өзүн-өзү токтото, Каныбекти карабай, анын эки балдагын артынан берип, өзү жардамдаша эки колтугунан көтөрдү.

Каныбек өтө кыйын машакат менен зорго көтөрүлүп, Жуманын жана балдактын жардамы менен тепшиге араң жетип, кандайча кылып отуруунун амалын таппай бир топ буйдалды.

Жума бардык кайратын жыйнап, Каныбекти колтугу ченден бекем кучактай сөөп барып отургузду.

Оттой ысыган санына ымчам суу тийгенде, Каныбектин бакыргысы келе түшүп токтоду.

«Дүйнө жүзүндө эмне ачуу?» деп илгери бирөө сура-са, «Аюу-чачы ачуу» деген имиш.

Аюу-чачы оңбогондой ачуу эмеспи!..

Өңгөчө, аюу-чачыны сууга, кайнатып, ыкчам бойдон, жарадан жаңы айыккан жалаңтык этке тийгизгенде, анча-мынча баатырсынгандар, жети атасынан берки өлгөндөрдүн атын айтып, аял болсо кошуп, эркек болсо озондоп өкүрөт эмеспи!..

Бирок, Каныбек өкүрмөк түгүл үнүн чыгарбай, кабагын чытып, эрдин кесе тиштенип отурганын көрө койгон Жума чочуп кетти.

– Ач оозунду, эрдиңи кырчасың, муну тиште! – деп Жума кисесине байлаган алакандын отундай кызыл булгарыны Каныбектин оозуна тиштетти.

«Кандай тил албаган шайтан элең? Эки айдан берки эмгегими отко өрттөбөдүңбү?» деп Каныбек аттан жыгылар замат, буту сынбай аман экенин, бирок шишип баратканын көрүп, Жума аябай капа болуп, өмүрүндө бирөөгө катуу айтпаган Жума Каныбекке сөгүнүп, аюу-чачы алып келүү үчүн эртең менен үйүнө карай жөнөгөн.

Зарыл болгондон башка сөз айтпай, Каныбектин бетине тике карабай, Жума адатынча аны-мунудан кеп салбай отурушунун себеби, «өмүрүндө бир ооз жаман сөз айтпаган Каныбекке эртең менен катуу айтып койдум» деп уялганында.

А Каныбектин азыр үн чыгарбай же бир ооз сөз айтпай отурушунун себеби такыр башка.

Атка азыр минбе десе болбой айыккан бутун кайра балаага учуратып Жумадан жеме укканына капабы? Жок! Же Айбаланын кар алып келбей койгонунабы? Жок! Болбосо, мына бул Жума, Жапек, Айбала, Чоң-Койчулар, атасы Сансыз менен энеси Ажарча өнтөлөп сүйө албаганынанбы? Жок, такыр бул себептер эмес...

Ал өзүнүн өмүр жолундагы окуялардын бардыгын ийнесинен жибине чейин билет.

Каныбек каторганын каардуу шартына, граждандар согушунун башталышындагы бир күнү тамак ичсе бир күнү тамак ичпей калганына чыдап, акырында жарадар болуп, ошол жарасын айыктырып, эмне үчүн эптеп күн көрбөдү? Эмне үчүн ошол оорулу абалы менен сандалып жүрүп мында келди? Үй-бүлөсүн өлдү деп укканда эмне үчүн өлүп кеткен жок?

Ушулардын бардыгына чыдаткан, алдыдагы жакшылыктардан үмүтүн үздүрбөй, аны, талпындырып алга сүйрөгөн, «үй-бүлөмү көрөйүн, элди көрөйүн; эл үчүн кызмат кылып, душмандан кек алайын» деген тилек эле.

Ушул жер кепеде турушуна, Айбала эптеп жасаган өп-чап тамакка, мына бул абышканын таң күнү сыздаткан дарылоосуна чыдаткан да ушул үмүт болучу.

Ал, Жуманын билгичтик менен дарылаганын көрүп, буту күндөн күнгө айыга баштаганын сезген сайын көңүлү көтөрүлүп, акылы асманга эргиген. Анын андаалаган акылы жыйналып, кадимки шайырлыгы калыбына келип, Жуманын чоору менен комузу колунан түшпөй, кызыл тили ырды-ырга кошуп жамаган.

Кечээ күнү кечинде эле, «шадагашы Каныкеме таап келдим» деп Кубат эки чоң чыныдай ун таап, Чоң-Койчу бир деңгегеге кирип беш кадактай эт таап, Түнкатар молдо сойгон бээнин бир чучук, бир картасы менен бир чоң кескен этин Темир уурдап келгенде, бардыгы жаадырап-жайнап отурушканда, Каныбек арман ырларын ырдап отургандарды ыйлатып, болочок жыргалды айтып кубандырып, «жакшы катын менен жаман катын» деген ырын ырдап эстери ооганча күлдүргөн.

Ал эмес, бүгүн эртең менен эле, ойгонор замат, көйнөк штанчан, эки колу менен эки бөйрөгүн таянып, оң бутун көтөрө сол буту менен сыңар аяктап туруп:

«Чолоктун буту айыкты,
Ишенбеген көрүшсүн.
Ылымдашкан адамдар
Сүйүнчүмдү беришсин!
Узун өмүр жашасын
Колу жеңил чеберим!
Басып эмес мен бүгүн
Оромпой да тебемин!..» –

деп акырын соксоң этип секире, төшөктөн башын көтөрүшкөн Айбала менен Жапек эмес, намаз окуп жаткан Жуманын намазын бузуп күлдүргөн.

Ал кийинип жатып, «көптөн күткөн тилек орундалды. Эми акырындап-акырындап атка минип, сандын этин дагы ончакты күнү катыктырып, анан Ташкенге жөнөп, андагы жолдошторду таап, жарактын жайын байкап, ала шалбыртка аралаштыра, Карабек корбашыны каң дегизе төбөгө салыш керек» деп ойлонгон.

Каныбек сыртка чыкканда, Жуманын куусаң чөптү күртүлдөтө чайнаган аты көрүнгөндө, Кашкардагы Зуннахун менен Керимахундун азынаган аттары, Алайдагы Айдарбек датканын Ак-Жалы көзүнө элестей түштү. Жуманын атын ал аттардын эч кайсысына теңештиргис болсо да, эчен жылдан бери ат минбеген Каныбек үчүн сонун көрүндү. Жуманын «кой» дегенине карабай мингенде, ал асканын башына чыга түшкөндөй сезип, андан ары, булактан сугаргысы келди. Такасы жок чобур, кыламык кардын алдындагы муздан тайып талп дей түштү.

Мына, эртең менен соо Каныбек, эми тепшидеги аюу чачынын адам чыдагыс ачуу уусуна белинен батып отурат.

Таң эртеңден тартып күн батканга чейин жаны кейип, чабалактагандыктан, анын өңү аябай өзгөрүлө түшкөндөй.

Жума көзүнүн кыйыгы менен Каныбектин өңүнө карады.

Анын сур тарткан өңү огобетер сумсайып, кабагы түйүлүп, катуу тиштенип отургандыктан, жаак эттери түйүлүп, көздөрү киртийип чүңүрөйгөн кебетесин жаман чырактын жарыгы огобетер шумдуктантып көрсөткөндө, Жуманын жүрөгү болк эте түштү.

«Капырай бул кандай шумдуктуу көрүнүш? Чыны менен эле Каныбектин өңүнө өлүмдүн белгиси киргениби?» деп ойлоно, Каныбекке тике карап карт көзүн алайтараак ачты.

Мындай учурда, оорулуу адамдын тамырын кармай алып, анын өлөрүн же өлбөсүн биле коючу Жума, Каныбекти өлүмгө кыйбагандыктан жана аны эч теңдешсиз жакшы көргөндүктөн, анын билегине карай колу сунулбай катты да калды.

Ушул минутада Каныбектин оюнда өмүрүнүн эстелигинен же алдыдан күткөн жакшы үмүтүнөн кымындай бирөө жок. Анын оюнда өмүрдөн көрө өлүм маселеси жакын жана күчтүү турду.

«Жаркыраган күндүн чыгышын дагы бир ирет, эң акыркы ирет көрөйүн. Эгер бардык үмүтүмдү бутум терске чыгарбаса...» деп кыжына тиштенип, кимгедир кенгендей эки муштумун түйө сууга батырды да, «сага адам баласынын арасынан чыккан кандуу тиштүү карышкырлар гана каршы. Акыры бир күнү ошол душмандан кекти алармын дечү элем... көрсө, сага адам гана эмес төрт аяктуу айбан, мен басып жүргөн жер да каршы экен... ооба... сага бардык нерсе каршы экен...» деп уламдан-улам ойлонгон сайын, анын ою чиеленишип, аюу-чачыга уугуп, ою чакчелекей түшө баштады.

Анын өңү кумсара баштаганын көрүп, «эми болду, мындан көп отурганы жарабас» деп Жума ойлогондо:

– Тозоктун кыйноосу да ушундай болобу? – деди Каныбек кекээрдеген үн менен Жуманы какшыктай.

Жума жооп кайырган жок. Акырын ордуна туруп, «Айбала айланайын, келип Каныбектин төшөгүн оңдо,

жаткыралы» деп айтайын дегенде, Каныбектин жылаңач отурганы эсине түшүп, анын төшөгүн өзү оңдоду да, эки балдакты Каныбектин колуна карматып өзү аркасынан кучактап көтөрдү.

Чыдатпай ооруган санга аюу-чачы аябай жетип жана Каныбек да ууга баштагандыктан, ал мурункудай оорук-сунбай тура калганда, Жума эски курунун бир жагы менен анын этиндеги сууну сүртүп, анан акырын жетелеп барып жаткырып, жууркандын эки жанын кымтып, анын үстүнөн өзү үйүнөн алып келип жамынып жүргөн жуурканын чүмкөй жаап салды да Айбаланы чакырды.

Жалгыз чот керкини жабдык кылып, эки күнү кечке иришип, төрт бурчун жип менен байлап, капкайдагы кийиз менен таарлардын үзүндүлөрүн кураштырып шырып каптаган эргилчек сымал, сырттан кирүүчү суукка мыкты тоскоолдук болгондуктан, жер кепенин ичиндеги жылуулук өтө түзүк эле.

Айбала тонду чечип Жума жатуучу жерге бүктөп койду да, очокко карай басканда, анын ээги шакылдай түшкөнүн уккан Жума:

– Аябай үшүдүң го айланайын, өңгөчө бутуң үшүгөн чыгар, уялбай бутуңу чечип, очокко от жагып жылыт!

Эки бутунун бармагы гана эмес согончоктору да көрүнгөн чарыкты чечип, очоктогу оттун чогуң кор аралаштыра бери эше тартып, эки бутту марттык менен Айбала сунганда:

– Аттын дүбүртү келди, ким? – деп Жума айтып оозун жыйгыча:

– Саломалейкум, чоң ата! Саламатпы, Айбала жеңе! – деп Темир кирип келди.

Айбала бутун оттон тарта салып, «шүгүр» деген сөздү таңдануу менен акырын айткандыктан эч кимге угулбай калды. Жума да таңдана алик алды.

Анткени, Темир башына чоң тебетей, үстүндөгү жаңы деп айтарлык чоң тонду бекем курчанып, бутуна жаңы кийиз өтүк кийип, сол ийнине ала куржунду арта салы-

нып алгандыктан, аны дароо тааныш кыйын болуп калган эле.

– Эмне таңданасыңар? Кутурган Түнкатар молдонун көпкөн жылкычысы Темирди тааныбай жатасыңарбы? – деп Темир күлө, ийниндеги куржунду Айбаланын алдына таштап, тебетейин Жуманын тонунун үстүнө ыргытып, тонун чечип иреге тарапка койгондо:

– Ырастан эле көөпсүң, Темирим! – деп Жума күлүмсүрөй Темирдин кийимдери жаңырып калганына кубангансып, муруттарын эки тарапка сылады.

Темир куржундун оозун ачып, ичиндегилерин алып Айбалага берип жатып:

– Бир эле күндө минтип көбө калганыма өзүм да түшүнбөйм, чоң ата! Айтор, Түнкатар молдо, «жайыл тасторкон» деген жомоктун өзү. Үстү-башымы минтип салды. «Акың туурасындагы ашык-кемин кийин сүйлөшө жатарбыз» деп бир тай, бир семиз кой берди. Тайды атамдын эшигине байлап, койдун союп бердим да, жылкычылар менен жеген деңгемемен кутулайын деген шылтоону атам менен энеме айтып, бир санын чоң атам менен Каныбек акеме алып келдим, – деп семиз койдун санын Айбаланын колунан карматып, анан килейген кабыргалуу чучук менен картаны көрсөтө, – бул эки кул жебести жана мына бул эскинин жаңысы болгон маасы менен көлөштү, Түнкатар молдонун үчүнчү катыны Пазиле Айбала жеңеме берди!..

– Ой, Кудай ай!.. – деп Айбала колундагы эттерди пашылган бойдон, түбүндө кичине суусу бар челекке сала коюп, анан Темирдин колундагы маасы менен көлөштү кош колдоп көкүрөгүнө баса, – Пазиле жеңем Кудайдан эмне сураса ошол тилегин берсин! – дегенде анын көзүнөн сүйүнүчтүн жашы мөлт эте түштү.

– Элден угушума караганда, Түнкатар молдоң, «берсең алам, өлсөм да бербейм» деген, киши дечү эле. Бул жолу катыны экөө кантип «жайыл тасторкон» боло калышты экен? – деди Жума таңдануу менен Темирге ойлуу карап.

– Молдонун эмне үчүн мындай боло калганына мен да түшүнбөйм, чоң ата. А чучук менен карта, маасы менен көлөштү болсо Пазилесинен сурап алып келдим!

Өткөн күздө Түнкатар молдо Оштогу эрке токолу Ахбилекайымга бээ жетелетип кеткенде, Жутаке миң башынын уулун Темир түн ичинде, Пазиленин үйүнөн кармап алган.

Ошондон бери Пазиле Темирден өлгүдөй коркот. Дайыма Пазиле Темирдин айтканын иштейт.

Айбаланы бут кийиминин жамандыгын көрүп, «Пазиле жеңе, бир сагыр кызга үйлөнөйүн деп жүрөм. Ошого эски маасыңыз менен көлөшүңүздү бериңиз» дегенде Пазиле бербей койгон.

«А-а, Пазиле жеңе, баягы түн эсиңен чыгып кеткен экен да? Анда эсиңизге эми түшүрүп койсом да болот. Үч жылкычы күбөөм бар... молдокемин шарыятына туура келет. Кызылдай сойгон камчы... кырк челек муздак суудан кийин көрүшөрбүз» деп сыртка карай жөнөгөндө, Пазиле Темирдин этегине жабышып ыйлап, ала турган кайлыгыңа (колуктуңа) айтып бер» деп маасыны чулгоо жана көлөшү менен эмес, чучук менен картасын да коркуп бергенин айтпай «сурап алып келдим» дей салды.

Айбала маасынын ичинен чыккан эски кызыл боз чулгоону оронуп, маасыны кийгенде, ордунан кандай ыргып тура калганын байкабады. Ал жаштуу көзү менен Темирдин колун өптү да:

– Эч качан жамандык көрбө, садагаң!..

– Сураганда табылгыс иш болду, айланайындар! Эми, – деди Жума бычагын кынынан сууруп Темирге суна, – тиги койдун этинен борпошо болуп бышкыдай кылып сал, сорпосу менен Каныкеңе аккодол ичирип, этин майда туурап бир тойгузалы!

Жуманын айтуу боюнча, Айбала казанды сыртка алып чыгып өрттөп, ичин бир нече кайталап жууганча, Темир этти бузуп, жүгүрүп барып булактан суу да алып келди.

– Эми мен жоголоюн, жылас болгон Түнкатардын жылкысын жоготуп жиберип, бир кырсыкка учурабайын! – деп Темир кийинип, бая күндүз Каныбек ичпей койгон куурма жармадан ичти да, – Каныбек акеме акылдаша турган кебим бар эле, дарыланып уктап жаткан эменин тынчын албайын. Эртең ушул убакта келем, – деди да чыгып кетти...

Кай бир учурда бутундагы кийиминен корунуп отура калуучу Айбала, бутун улам карап, басууга жер гана таппаганын кубанат.

Баягы жаткан бойдон Каныбектин табышы билинбегендиктен, Жума эки-үч жолу жууркандын четин акырын ачып демин тыңшады.

«Дем алышы жакшы» деп ичинен кубануу менен, кесинен бир жарым аккодол алып, аны аябай майда туурап, бир чоң ууртамдай сорпого чылап коюп Каныбекти ойготту.

Каныбек башын көтөрүп, «өлөрүмө жакын калгандагы таттуу уйкуму бузбай эле койсоңуз боло» деп жибере жаздады да:

– Ушул уйку да мага буюрган эмес экен го?

– Мына бул аккодолду ичип жиберип, артынан бул сорпону ич, – деп Жума чөйчөктөгү сорпону ичирди да, – эми жылуу жата тур.

Жума этти аябай майда туурап, чыкты куюп аралаштыра, Каныбектин башын көтөрүп алдына койду.

– Алгыла, мага жесем да, жебесем да баары бир, – деди Каныбек.

– Мен үчүн баары бир эмес. Ала күздөн берки эмгегим кайтып калар деп жатам. Кер аяк сөздү токтотуп, бардыгын же. Сен эмне эле бүгүн кекээрдеп сүйлөп калгансың? – деп Жума саал ачуулана сүйлөдү.

Каныбек жооп бербестен, сол чыканагы менен төшөгүнүн башын таянып, өмүрүндө эчтеме көрбөгөнсүп эттин бардыгын жеп, чыгын куйдуруп жутуп жиберди да:

– Дагы барбы?

– Дагы эт бышырып жиберейинби? – деп Айбала ордунан тура калды.

– Ушул жегениңи Кудай аш кылсын. Эми жылуу жат. Эт эле керек болуп калса, эртең атымы союп берем! – деп Жума Айбалага карап жылмайып койду.

Бирок, Каныбек, эртең бул жер кепеге отуруп эт жебесин жана эртең ушул убакта бул кепенин ичине түнөргөн түндөй кайгы түшүп турарын Жума менен Айбала билишкен жок...

* * *

Таң аткыча уктабай, бир нече жолу, Жума, уктаган табышын тыңшаган Каныбек, түндөгү жаткан бойдон күн чыгарда гана бир ойгонду.

Ал чочугандай жуурканды серпе ачып башын көтөрө санын карады. Айтор, Каныбектин көзүнө эч ишенгисиз шумдук көрүндү.

Ким билсин... Жуманын дарикерлигинин мыктысынанбы, же аюу-чачынын ошондой касиети барбы, болбосо, Айбаланын эптеп жасаган тамагына эптеп тоюп жүргөн Каныбек, түндө семиз койдун этин аябай жегендигиненби, антпесе, таң аткыча ымыга тердеп, көшүлө сонун уктагандыгынанбы, айтор, кечээги шишиктен белги түгүл сыздатып өкүрткөн оору жок.

Каныбек көрүп турган көзүнө ишенбей, өйдө боло туруп, эки колу менеп санын кармалады. Алды менен акырындап кармаса, бара-бара катуу-катуу кармап көрдү. Ок көзөгөндөн айыккан гана жаранын орундарынын бир аз ооругандыгы болбосо эч оорусу жок. Ат баса жыгылганда музга же дагы бирдемеге катуу тийгенби, жото жиликтин сырткы урунчугу гана кол тийсе ооруйт, тийбесе оорубайт.

Кечээ аттан жыгылгандан тартып жанын чыдатпай ооруп, оңбогондой шишиген шишиктин ушунетип жанып, такыр оорубай калганына таңданып, эки көзүн санынан

албай карап отурган Каныбектин көңүлүнө кандайдыр кубаныч пайда болгонсуду.

Суу көтөрүп келген Айбала, Каныбекти көрө коюп:

– Жакшысызбы, аке! Бутуңуз жакшы болуп калыптырбы?

– Билбейм, Акиш! Жакшы экеними же жаман экеними түшүнбөй отурам... Таятам кайда жүрөт? – деди да Жуманы какшыктаганын жана Айбаланы колунан силкип ыргытканын эсине түшүрүп уяла, Айбалага карабай кепенин бурчуна карады, Каныбек.

«Атын сугарып, чөп салып жүрөт» деп Айбала жооп бергиче Жума кирип келип:

– И, кандайсың какшыктуу жигит?

Каныбектин жооп берүүгө тили күрмөлбөдү. Көзү көрүнбөй, бүткөн бою тулуптай болуп шишип жатканда «и» деп оруксунбаганын, эми минтип бир эле түндө жанып калуучу шишикке чыдабай Жуманы какшыктаганын, баарыдан мурда, жашоодон аша кечип өлгүсү келгенин эсине түшүрө калганда, анын бүт денеси чымырап, бети албырып кетти.

Жума тонун чечип таштап, эч сөз айтпастан, колун отко кайсап-кайсап алды да Каныбектин жанына отуруп, анын санын ары-бери сылап карап отуруп:

– Кудая шүгүр!.. Жаңы жара ачылабы деп жаным чыкты эле... Кечээги шишик жаш камдашкан эттердин катуу чочугандагы шишиги тура. Далай кишилерди дарыладым... жакшылап дарылай албай кай бирин өлтүрүп да алдым... бирок көпчүлүгүнө себеп болдум, алкыш алдым. Сенин этиңдей жарага бекем этти, өзүңдөй чыдамкайды көрө элекмин. Сендеги ушул эки өзгөчөлүк кечээги шишикти асманга үйлөгөндөй кылды. Бирок көзүңө айтып коёюн, кечээ мен чечиндирип дарылап жатканда, көңүлүңдө, акылы бар адам оозуна алып айткысыз бир жаман иш бардай эле. Ошол жаман оюңдун уусу аюу-чачыдай ууга туруштук берди, – деди да Жума Айбалага карап, – Айым! Атты токуп койдум. Талканыңан бир чөйчөк талкан салып ал-

гын да, баягыда сүт сурап келген кишиңе барып талканыңы берип сүт алып кел. Мүмкүн болушунча көп алып кел. Бул жаман агаңын денесине сиңип калган аюу-чачынын уусун сүт жана сүт куйган карындыз менен кууп чыкпаса, жүрөгү начарлап күйүкчөл болуп калат. Сен, какшыкчыл жигит, соксойбой жуурканыңа жат же бирдеме жамынып отур. Этиң жашып, карууң кетип турганда суук тийсе, абийирди ошол кетирет.

Жума Айбаланы аткарып коюп, жаңы казып келген карындызды айланасындагы тоңгон топурагы менен очоктун оозундагы отко кармады. Ал карындыздын сыртына бычак сыртынан калыңыраак топурак калтырып, башка топурактарынын эригенин бычагынын сырты менен кыра түшүрүп отуруп, анан ошол калган топурактары менен казандагы кайнап жаткан сууга салып жиберди.

– Топурагы менен кайнатасызбы? – деди чалкасынан түшүп, кыйыгы менен карап жаткан Каныбек.

Жума Каныбекке карабай отту ичкерештирип жатып:

– Ооба... сага окшогон тил албас какшыкчыл жигиттерге эми ушундай дары берем!

Кечээ күтүлбөгөн жерден ойдо жок окуя чыгып, ошонун натыйжасында көңүлүнө келген эчен шумдуктарды айтуу үчүн Жуманы сөзгө катыштырууга кылган аракти кайра өзүнө камчы болуп тийгендиктен, Каныбек уялып тим болду.

«Касташканың уялганды билсе кайрып камчы салба» деген макал эсине түшө калгандыктан:

– Карындыздын сабагы куурай баштаганда, майда тамырлары менен келген күзгү жердин уузу чоң тамырга жетпей сырткы кара кабык менен топурак арасына токтойт. Топурагын кырса, ошол ууздардын бардыгы түшүп калат. Ошондуктан топурагы менен кошо кайнатып, кийин тундуруп койсо, андан менин шарыятым бузулбайт, – деп күлүп койду да, – сен баатырлыгыңды мага көрсөтпөй, келечекке, өзүң айткан иштерге жыйна. Түндө мен, сени дарылап жатканымда жүзүңөн өлүмдүн белгисин

көргөмүн. Эгер бутуңун шишиги улаарып көкүрөктү көздөй көтөрүлсө, анда сен өлгүң келсе керек?

Жуманы жаш чагынан билсе да, анын мындай кыраакы сынчылыгын билбеген Каныбектин оозу ачылып таңдана, бардык күнөөсүн мойнуна алууга аргасыз болду.

– Таята!

– Токто, токто!.. Менин байкашым чынбы же төгүнбү?

– Чын, таята!..

– Болду, анда сүйлөбө! Мына бул тапанчанды ошон үчүн октоп койгонсуң го?

Каныбек, Жума чөнтөгүнөн сууруп чыккан наганын көрүп турганына ишенбей, ары жагындагы балыштын алдын карамак болгондо:

– Убара болбо. Таң аткыча уктабай кайтарууга алы жеткен абышка, акмактыктын тилин алуучу «тарс» эт-мени уурдап алууга да кудурети жеткен!.. Макул, ошондой эле дейли. Мунуң «тырс» эте калганда, сен шылк эте калдың! Айдарбек даткадан жана башкалардан коркуп, сенин ким экениңи бирөөлөргө ачык айталбай, бирөөнүн аянычтуу итин өлтүрүп коюп, анын өлүгүн жашырып көмгөнсүп сени көмдүк. Дал ошондой болду дейли. Кош, эми, жанагы бей-бечарадан аскер курап, бардык душманды жоготуп, Кубат экөөбүзгө уруят заманасын куруп берип эл бийлетүүчү Каныбек ким? Баарысынан да, Ленинди мага көрсөтүүчү Каныбек кайда? Жанагы итин өлүгүндөй көмүлгөн ошол Каныбек эмеспи? О, сенин сабырсыздыгыңы... – деп сөгө, Жума наганды Каныбекке карай ыргытып жиберди да, этек жеңин кагына сыртка чыгып кетти.

Каныбек уялганына чыдабай бүткөн бою муздап, чекесинен тер чыпылдады...

Айбала алып келген сүткө карап, «колдо жок болсо ушунетип кор болосуң» деп ойлоду да:

– Бир чынысын Каныбекке чийки жуткуруп жибер, калганын казандагы кайнаган карындызга куюп кайнат да чайча ысык ичир. Баса, сүт куйбай туруп, карындыз-

дын түбүндөгү ылайын тундуруп ташта! – деди да Жума атын сууга карай жетелеп жөнөдү.

Темир чапкан бойдон ат сугарып турган Жумага келди да, атынан түшпөй туруп, эмне жөнүндөдүр шашыла сүйлөшүп, кайра чапкан бойдон кетти.

Жума эки жакты карай шашыла келип, атын чөпкө коюп, үйгө кирди да:

– Айбала айланайын, жылуурак кийинип, мына бул жактагы кырга чыгып эки жакты карачы. Жапек ит жоголду го? Ошол же башка бирөө көрүнсө мага кабар кыл. Биздин айылдагы ушакчылардын айтууна караганда, бүгүнкү түнү же эртеңки түнү ушул арага басмачы келет имиш.

Басмачыдан жүрөгү үшүп калган Айбала:

– Басмачы? – деп Жуманын колуна жабыша түштү.

– Бирок бул сөздү эч кимге айтпа. Эки жактан бирөө көрүнсө чочулагандай шек алдырба. Бар!

Айбала кырга чыга берип, кичинекей чуңкур сымалга кирип, башын гана чыгарып эки жакты карады.

– Тетиги чыгыш тарапта жылкы айдаган бирөө аркы кырды эңкейип кетти. Андан башка кыбыр эткен жан, көрүнгөн караан жок. Ириген сүттүн быштагындай көрүнүп, ак кар баскан адыр-күдүрлөр мелтиреп жатат. Тетиги түндүк-чычыш тараптагы Таканын кырынан ары жактан Алдияр тоосунун бүлбүлдөгөн учу көрүнгөнсүйт. Башка тараптагы асманды сейрек булут каптап тургандыктан, алыстагы тоолор көрүнбөйт.

Айбала аябай көп отургандыктан, курсагы ачып үшүй баштады. Эки жактан эч ким көрүнбөйт деп үйгө баруудан уялды жана коркту. Ал мындай басары менен эле, басмачылар шап этип келе калуучудай сезилет.

Анын эш тутканы, «батпай коё турса экен» деп тилени күн. Күн батса жалгыз калып, караңгы түшсө эле басмачылар алып кетчүдөй болот. Ошондуктан күн катууга жакындаган сайын, жүрөгү алып учат. Кандайдыр ажыдаардын колуна жалгыз калчу сыяктанат.

Күн кылкылдап Ош тараптагы бийик дөңгө жашынганда, Жума үйдөн чыгып, Айбаланы чакыргандай кол булгап, шашылып атын токуп мингенде, Айбала үшүгөн кебетеси менен:

– Чоң ата, кайда барасың?

– Чоң атаң курусун... Чоң атаң үйдөгү акмак менен урушуп калды. Үйгө кайтам. Күздөн бери чоң аталап кылган кызматың, берген тамагың үчүн чоң ракмат, өмүрүң узун болсун, бактылуу бол, айланайын! Эми мен үчүн убара болбо! – деди да тору атты такымга бир уруп, желдире жөнөдү.

– Чоң ата, токтоңузчу!

Жума экинчи кайрылып карабастан, таскактаткан бойдон алыстагандан алыстады.

Кандай окуя болуп кеткенине түшүнбөгөн Айбала үшүгөнүн эсинен чыгарып, көзүнүн жашын кылгырта карап, Жуманы бир дөңдөн далда кылгандан кийин гана шашыла басып үйгө кирди.

– Каныбек аке, эмне болду?

Эки балдагын огожо кыла кепенин ичинде ары-бери басып турган Каныбек, Айбалага жооп бербестен, өтө терең ойго түшкөндөй, оң колтугундагы балдагын кыйчылдата, салмак менен жүрүшүн токтотподо.

Ал бардык кийимин кийген. «Эти качып арыктаган кишиге жакшы болот» деп Сурмаш жасап берген тери шым менен чыптамасын да кийип алган. Тек кайдадыр кетүүгө камынган сыяктуу.

– Баягы Жапектин карааны же кабары билинеби? – деп Каныбек токтоо, бирок эмне үчүндүр буулуккан үнү менен акырын сурады.

– Келатат. Жанында Чоң-Койчу атам менен Сурмаш энем келаткан сыяктанды, – деп Айбала үшүгөн үнүн чыгарды.

– Келгендери жакшы. От жак айланайын! – деп Каныбек дагы аяңдай ары-бери басты.

Айбала от жагып, казан курулай какшыбасын үчүн кичинекей суу куюп, отко бир аз жылый баштаганда:

– Аке! Чоң атама эмне болду?

– Капаланышып калдык. Эчтеме эмес. Андай мээси бөксөргөн чалдардын алыс жүргөнү жакшы.

– Койчу, аке! Мээси бөксөрсө да сизди айыктырды го?

– Ал эмгеги үчүн чоң ракмат. Бирок, мага каршы айткандары үчүн ал абышкага каргыш. Жума жөнүндө унутуп кой... себепин жай айтып берем. Тигилер келгенде эчтеме айтпа! – деп Каныбек бурула бергенде сырттан салам айта Чоң-Койчу кирди. Анын артынан Сурмаш менен Жапек да кирди.

Каныбек саламды алик алып, бардыгы менен кол кармаша көрүшүп, ал-жайды сураша отурушту.

Айбала отту улуу жагып тамак ашына киришти.

Жапек кечээ эртең менен Түнкатар молдонун үйүнө барганын, Жутаке миң башы менен сүйлөшкөнүн, ошондон бери ар кайсы жакшы санашкандарына барып, Жутаке миң башыга жигит болуп, элди коргоо жөнүндө акылдашканын, Кубаттан башка бир далайы макул болгонун, түндө Кубаттыкына конуп, бүгүн да бир катар кишилер менен сүйлөшүп, акырында Чоң-Койчу менен Сурмашты үйгө ээрчитип келгенин мактануу менен айтып, Түнкатардын көрөркөз токолу Ахбилекайым берген кара трайке менен кызыл ала чытты Айбаланын алдына таштап коюп, эки мамлекеттин бүтпөгөн чырын жалгыз бүтүрүп, алардын бардык бийлигин колуна алып, тумандаган көп аскерди артынан ээрчитип келип Каныбектин алдына тургандай, сол бутун оң такымына баса, оң бутун Айбалага карай суна жаман мөкүсүнүн тумшугун чүйрүйтүп, оң колу менен жоон санын таяна:

– Иш ушундай, Каныке! Бул ишке мен абдан уюп калдым. Кудая шугүр, бутуң айыкты... Сен эп көрсөң, жасанып атка минели!

– Кыскасы абдан уюдум дечи? – деп Каныбек ачуусун абдан жашыра албай, саал кекээрлей сүйлөдү.

Мактанганынан машыр болуп отурган Жапек Каныбектин кекээрин байкабай:

– Кудай карап туратко, Каныбек, абдан уюдум!
– Анан мен жөнүндө эки ирет айтып жибере жаздап токтодун?

– Аным ырас, бирок кантип билдиң? – деп Жапек таңданып шалдая түштү.

– Мен артыңан кошо барып сөзүңү тыңшаганым жок, эмне деп айтканыңы көзүң айтып турат! – деп Каныбек айтканда, анын «олуялыгына» сыйынышкандай, Сурмаш менен Айбала жакаларын карманышып ооздорун күбүрөтүштү.

– Кош, Түнкатар молдо менен Жутаке миң башы бир жагыңа май көл, бир жагыңа сүт көл жасап, бир тобурчакты мингизип койду да, жаракты жакында аласыңар дешти?

– Менден мурда сага бирөө жеткирген экен го? – деп Жапек ого бетер таңданды.

– Эч киши келген жок, – деп Айбала кызыл ала чытты колуна алганда, жаңы чыттын жыты менен бирге анын койнуна кандайчадыр бир аптаптын илеби кире түшкөндөй сезилди.

– Жапек, сен жөөлүгөндөй таңданасың да. Экөөбүз эки аттап баскыча эки миң балакетти башынан өткөргөн Каныбек, Түнкатар молдонун үйүндө сүйлөшкөн сөзүңөрдүн тоому кайда барып токтогонун, үйдө отурса да, билбей, туйбай отурат дейсиңби? Каныбек баарын билет, – деп Чоң-Койчу колун алыска карай сермеп койдуду да, – кагылайын Каныбек! Көзүбүздү ачып көргөнүбүз, оозубузду ачып өпкөнүбүз – жалгызыбыз Бегайымдын жубайы элең – балабыз элең. Дагы эле ошондой көрөбүз! Энең экөөбүзгө карачы! Сени көрүп, бактылуу заман болот деп саймалап айткан кебиңди уккандан бери экөөбүз тең кайрат байлап тыңып калдык. Мен бир ат минип бастырып эмес, бир мылтыкты жонго илип чапкылай турган кубатка жеттим. Сен жүр десең артыңан чабам, шилтеген жооңо тике барам. Бирок, айтчы балам, Жапегең жанагы сөздөрүн айтып мага барыптыр, мунун

сөзүнө анчалык уюй албаганымдан, акылдашайын жана ден соолугуңу сурайын деп сага келдим.

– Энем экөөңө ракмат, ата! А Жапекке каргыш! – деп бакыра Каныбек балдагын таянып тура калганда:

– Эмне үчүн, секетиң болоюн? – деди Сурмаш чочулаган үнүн акырын чыгарып.

– Карышкырдын карышкыр экенин билбей короодого койду кайтартканы жүргөндүгү үчүн! – деп Каныбек ачуусуна чыдабай эшикти көздөй чоң-чоң арымдады.

Айбала чочуп ордуна тура калды. Кийбесе да кийгендей болуп, колуна кармап отурган кызыл ала чыт жерге түшүп, кандайдыр бир муздак нерсе бүткөн боюн дүр эттирип кеткенсиди.

Каныбек толкундана эшик алдына ары-бери басып:

– Бул барып турган акылсыздык. Эгер акылың болсо ойлочу: Айдарбек датка менен касташып, Сооронбай миңбашы менен достошконумдун акыры эмне болуп чыкты? Кимдин колу, бутун зоолу кести? Эчен жылдан бери зарлап Сибирдин каторгасында ким жүрдү? Ким алган жарынан, алдейлеген баласынан, акелеген карындашынан ажырап отурат? Ким кайгырып жүрүп, Москвадан аркы бир жерден чолок болуп келди? Деги муну айтчы, өткөн күздөн бери уялашыңдай көрүп, кайдагы бир акмак чолокту эмне үчүн багып жүрөсүңөр? Ошол акмак чолоктун күздөн бери сайрап, айтканына түшүнбөй, Түнкатар молдонун бир жолку «сүф» дегенине түшүнгөн экенсиң го? Анда сен бир ирет эмес, миң ирет акмаксың! – деп, Каныбек ачуусуна чыдабай калчылдай түшкөнүн сезе коюп токтоло калды.

Кечээтен бери, кайдагы бир күтүлбөгөн окуялар биринен сала бири чыккандыгына түшүнбөй шалдайып эси ооган Айбала от жагууну унутуп, көз жашы менен маектешүүдө. Жаман чырактын жарыгына шайкеш келгенсип бардыгы кайгылуу көрүнүштө жымжырт.

– Эми мындай, – деди Каныбек ачуусун токтотуп, салмактуу жана ишенимдүү үн менен, – бирөө сураса же

бирөөгө сүйлөсөңөр, мен жокмун. Сансыздын уулу Каныбек Сибирге кетип өлгөн. Качан, кайда өлгөн, аны билбейсиңер. Сибирден качканын, согушка катышып чолок болгонун, мында келгенин, Жума таятам дарылаганын, Жапектин үйүндө жатканын көз менен көрүп эмес, кулагыңар менен да уккан эмессиңер. Бирөө карган десе каргангыла. Менин мындан аркы атым Каныбек эмес – Азиз, атамдын аты Сансыз эмес – Акмат!.. Эгер муну жаңылыштырсаңар, анда биринчи мени, экинчи өзүңөрдү өлтүрөсүңөр. Азизиңер ким деп бирөө сураса, Азиз – Жапектин таякелеринин таякелери... имиш. Андан аркысын өзүңөрчө божомолдошуп алгыла!

– Аныңа макул, Азиз балам! Сени ичине сактай албаган киши өзү тешилип өлсүн! Аллоакбар! – деп Чоң-Койчу айтканда бардыгы бата кылышты.

– Мени билген Жукага, Кубатка, Темирге да ушундай деп айткыла!

– Айтабыз! – деп Жапек акырын гана күңк этти.

– Ботом сен бир жакка кетесиңби, садагаң Каныбек? – деди Сурмаш.

– Андай эмес, энеке... киши барда да, жокто да Азиз деп көнүңүз!

– Апий десең... мээнетиңи алайын Азизим! – деп жаңылганына уялгандай, Сурмаш күлүмүш боло жоолугун оңдонуп койду.

– Акиш! Буларга тамак жасабайсыңбы? Жакшылап тамак жаса, бир жейли. Мен чыйрыкканча ары-бери басып келейин. Баса, Акиш Түнкатар молдонукунан Жапек алып келген сүрлөрдөн да кошо сал! – деп каткыра Каныбек чыгып кетти.

Каарданган Каныбектин шайырдана чыгып кетишине үйдөгүлөр жайдарыланышкандай боло түшүштү.

– Айланып кетейин Азизим! – деп Каныбектин, ушул, чакмактын учкунундай жылт эткен көрүнүшүнөн улам, анын балалык чактагы шайыр көрүнүшүн Сурмаш көз алдына келтире калды.

Айбала Темир алып келген чучук менен картаны жана бир жамбашты табакка салып Жапектин алдына коюп жатып:

– Молдодон үйрөнгөн демиң менен ушул этти дубалай буз, жазга чейин жеткидей болсун!

– Садагаң ай, койчу эми!.. Жапеке Ка... апей... Азиздин айтканы деле жетишет. Жапектин эси бардыгын, чеки иш кылганын мойнуна алганын уялганынан мен байкап отурам. Көптү көрүп, көптү билбегендиги да, – деп Сурмаш, торгой торгойдон балапанын коруган сымалданды.

Жапек эчтеме деген жок. Ал кылмыштуу болуп жер караган калыбынча этти табагы менен Чоң-Койчунун алдына жылдырып койду.

Чоң-Койчу бузган этин Айбалага карай сунуп:

– Ме балам! Эмне, чоң атаң үйүнө кеткен беле?

Айбала мукактана түштү да:

– И, – деди.

Бир аз убакка өкүм сүргөн жымжырттыкты бузуп:

– Э, Ай, – деп Сурмаш Каныбектин Азиз атын эсинен чыгарып ойлоно калды да, – анын атын эми эле унутуп койбодумбу. Жанагычы...

– Азиз акемиби?

– И, ошол Азиз акеңи чакырчы, кайыгып калган чыгар.

– Ырас эле, – деди да Айбала чыгып кетти.

Сурмаш очоктун жанына барып өчүп бараткан отту ичкерештирди. Тымтырстык үй ичине кайра өкүм сүрдү...

Асманды булут каптап, чилденин аязы жумшаргансып, асмандан камкар түшүп турат. Көз жеткен жерде Каныбектин карааны жок. Мына бул жакта гана аттуу бирөө келатат.

Чыйрыккан Айбала үйгө жүгүрүп кирди да:

– Азиз акем жок. Эч кайда карааны көрүнбөйт.

– Эмне дейт? – дешип үйдөгүлөрдүн бардыгы үрөйлөнүшө тура калышты.

– Акырын... Тышка атчан бирөө келди, – деп Айбала эрдин тиштей, отун жагымыш боло баштады.

– Саломалейкум! – деп жапкак тебетейин баса кийип, манаптан суу ичкен чийдин дүңгөсүндөй кара муруту менен чокчо кара сакалын бубакка агарткан, пахтасын калың салдырткан бешмантынын сыртынан баса кийген тепме кара чепкенинин белин бүйрө курчанып Эштектин Жумасы деген жигит кирип келип тура калды.

– Ий, тилегиңе жеткен «о бала» ырас келбедиби. Сен туруп албай, «о бала» отко жылынгыча атын мине коюп эки жактан карачы. Алыс узабаган чыгар.

– Эмне атыңар жокпу? – деди Жума таңдана.

– О, кокуй, «о бала» бизде ат болобу? Эптеп багып бергиле деген бир таяке сөрөйдүн аты. Кечээ таштап кеткен. Байлап кой десем, жаткыча кар тебе турсун деп аркы агаңдын кылганы, – деп Каныбекти кантип издөөнүн амалын таппай, Жумадан чочуган Жапектин көзүнө Айбала жолду көрсөтө койгондой боло түштү.

– Жумаке, атыңы бере турчу, аки жакты карайын. Кудай сактасын, алыс кетпеген чыгар, – деди Жапек калп айтуунун эбин кыйыштыра албагандай терс бурула берип.

– Э, караң, караң! – деп Жума, иши кылып эле куугундук көрбөй, эптеп бир шылтоо менен ушул үйгө жайбаракат отурууга келгенсип, камчысын Жапекке карма-та салып, анын кеткен же кетпегенине карабай эле белин чечип, чепкенин желбегей жамынып, очоктун оозуна күпшүйө отуруп колун жылытып, муруту менен сакалына тоңгон бубактын эриген сууларын сүртүп жатып, – Чоң-Койчу ака күүлү туруп жатасызбы!

– Кудай деп туруп жатабыз, үкөм! – деди да Чоң-Койчу Сурмаш жакка жантая, «байбиче сен сөзгө киришпей отур» дегенсип эрдин тиштей башын чайкап койду.

«Бул жубармектин шайтаны бар неме беле?» дегенсип, Сурмаш алдыртан Жумага карады да улутунуп койду.

Жума отко жылынып, жаман да болсо кепенин ичи жылуу болгондуктан, чепкенин артына таштап, бешмант-

чан болуп, эч ким эч кандай сөз сурабаса деле капкайдагы сөздөрдөн жобурай баштады.

Ал үйүндө эч кандай тиричилик кылбай эле, жалаң гана басмачылардын корбашылары менен бирге жүрүп, ошолордун кылган кылыктарынын эсебин алып, ар кайсы үйгө кирип жомок айтып дасыгансып шыбыргактатат.

– Кыскасы Кудай артын кайырдуу кылбаса, заманын түрү кыйын болуп баратат, Чоке! Сөздүн чын-чынын айтканда, биз басмачыбыз деген болуп, аңдын арасына жашынган каракчылар кууратып жатат. Ал атаңын этин жеген каракчылар күндүзү аңгек-саңгек жардын же тымпыйып айыл арасында, а түндөсү чолок мылтыгын далысына асып алып бейкүнө айылдын тополоңун чыгарууда. Мына ошондуктан Жапекеме акылдашайын, Жапекем менен бирге жүрүп, эч болбоду дегенде, айлыбызды коргошоюн деген, ойго келдим. Кыскасы, Жапекем эмне кылса мен ошону кылам. Жапекем өлгөн жерде өлөм, тирилген жерде тирилем. Бул оюмдун чындыгы үчүн куран кармап касам ичем. «Эр чекишпей бекишпейт» деген. Бирибиз үчүн бирибиз жан кыюуга макул болбой туруп, кандуу майданда жолдош болууга болбойт. Ушундай эмеспи, Чоң-Койчу аке?

– Сөзсүз! – деди да Чоң-Койчу башын ийкеди.

Айбала Жуманын сөзүн коштоп, сөзгө аралашкысы келсе да, Чоң-Койчунун Сурмашка кылган ишаратын байкап калгандыктан, тим болду.

Жума бажандап сүйлөп жатканда, тигилер бир нече жолу сыртты тыңшашты. Эч кандай табыш билинбейт. Жапек али жок.

Каныбектен санаасы тынбай, Жумадан чочуп кеп айталбай бушайман болуп отурган Сурмаш:

– Э, айланайын Ай! Жанагы Жапек эмне кечикти? Деги эшикке чыгып мындай-андай байкап көрчү. Солдоюп жатып албай сен деле карасаң болбойбу? – деп Сурмаш баятан бери жыйнаган бугун Чоң-Койчудан чыгарды.

– Жок, ата, убара болбоңуз. Мен эле карап келейин. «О бала» сен отту ичкерештире отурсаң, – деди да Айбала жүгүрө жөнөдү. Бирок Жума от жагууга намыстанды. Каныбек үчүн кайгырып отурган Сурмаш менен Чоң-Койчу оттун өчүп баратканын байкабастан сыртка кулак түрүштү. Кайгыга кайгы кошконсуп үйдүн ичи түнөрө баштады.

Жана эле ала булут арасынан көрүнгөн ай жок. Асман түнөрүп уйгу-туйгу кар жаап келген.

Айбала күндүзгү изине салып кырга чыкты. Күндүзгү көрүнгөн алда кайдан берки жер эмес, Айбала айланасын да жакшы көрө албады. Жапектин карааны эмес, табышы да угулбайт.

«Каныбек акеме эмне болду? Же аны андыган бирөө, оозун таңып, дымын чыгарбай алып кеттиби?» деп ойлогондо, анын көзүнүн жашы төмөн карай кулады.

Айбала жашын төгүп кабагын бүркөп, Алай тараптан соккон кардуу бороонго көкүрөгүн тосуп, Каныбек жоголсо, анын алдыдан күткөн бак-таалайы кошо жоголчудай болуп, бетине ургулаган карды сезбей, борошо көйнөгүн дирилдетип, чачын таратып турат...

ИЗДӨӨ

«Кайдагы бир жок калпты айтасың? Айдарбек датканын кызынын тоюнда атагы чыккан Каныбектин өлгөнү качан? Аны Сооронбай миң башы Кыр-Шиберге айдатып жиберип, ошол Шиберде өлүптүр. Өлгөн киши тирилип келгенди качан, кайсы жерде көргөн элең?»

«Жок, ал өлбөптүр. Өлмөк тургай өрөөлөй басып, Айдарбек даткага көрсөткөн жоруктарды Шиберде набак кайтаргандарга да көрсөтүп, өзү гана эмес, набакта жаткан бир далай орустар менен качып кетиптир!»

«И, и... айтканыңдын жөнү бар. Ал ошол орустар менен качып отуруп, Орус менен Кермен согушуп жаткан жерге барып, Кермендерди кыйратып жатканында ок жаңылыштыр».

«Аббали!.. Мунуң нукура чын. Каныбекке ок жаңылып, аны капырлар тегеректеп кармап ала турган болгондо, Кудай Таалам кулун капырга кордотпос үчүн, өз амири менен перинин кызын жиберип, Каныбекти капырлардын курчоосунан куткартып, өлүмдөн аман сактап калыптыр. Ал перинин кызы Каныбекке, Каныбек перинин кызына ашык болуп, экөө үйлөнүшүп, ажы болуш үчүн Мекеге кетишиптир».

«Э, койсоңорчу чаң көрбөгөн калпты айтпай. Эч кандай мөлтүрөгөн перинин кызы эмес эле, Каныбек менен бирге жүргөн бир орустун катыны, Каныбекти өлүмдөн сактап калган имиш».

«Дейт... дейт деген сөздөн баштабай, деген сөздөн баштасаңар болбойбу!.. Өткөн базардын аркы базарында... оббо, аалам... анын аркы базарында бекен?.. Кыскасы, Оштун бир базарында... айтууларына караганда, кар жаңы түшкөндөгү бир базарда... Баягы Шаназардын катынынын тагасыбы, айтор, ошолордун бир илик жармасы... Ошол, Оштун базарына бара калып, чайканадан чай ичип отурса, баягы, катындарга самын, тарак, ийне, жип-мип сатып жүрүүчү – аптарчы – Муталиф, ошол чайканада чай ичип, Лаңгардын жайын сүрүштүрүп отуруп, «күзүндө, ошол Лаңгарга орусча балдак таянган бир аксак кыргыз түшүп калган эле. Чагымда, Лаңгардагы Шамураттын тегирменин кайтарып отурган жаман алачыктагы адамдарга жолугууга тийиш эле» дептир. Көрсө дал ошол Каныбек экен».

«Жөнү бар, жөнү бар... Каныбектин Кыр-Шиберден качкандыгы жөнүндө Алайдагы Айдарбек датка менен Сооронбай миң башыга кагаз келиптир, а Сооронбай миң башы болсо, ар жердеги миң башы, старчы жана башка жакшыларга кагаз жибериптир» деген сыяктуу Каныбек жөнүндөгү сөздөр көптөн бери эл арасына жайылып келсе, эми такыр башка түртө айланды. Мурунку убакта кимдир бирөөлөр «дейт» деп айтылган каңшаарлар, эми кай бир кишилерди тике көрсөтүп айтууга өттү.

Айрыкча Каныбек жөнүндө түгөнбөгөн жомоктор Жапек менен Чоң-Койчунун айланасына чогулду.

Түнкатар молдо менен Жутаке миң башы алдыртан жойлоткон машкелер эмес, өздөрү да шимшип Каныбекти таба албай жүрүшөт.

«Бисмилла иррохман иррохим!

Жан менен барабар көргөн, Алланын берген бактысы менен даражалаш болуп бирге жүргөн, даамдаш болуп туз татышкан, алакан жайып сөөктөшкөн кадырлуу кудам, Жуке!

Бала-чаканын жана мал-баштын амандыгын сурашып, амандыгыбызды билишкенден кийин, мындан ары жүз көрүшүп, даам татышыбызды Алладан сурап, даражаңыздын дагы көтөрүлүшүн тилеп, сизге төмөнкүдөй өтүнүчүмдү төмөңчүлүк менен айтмакдүрмүн:

Уланган ушак, угулган кабарларга караганда, мен өзүңө айткан Каныбектин жомогу кайра башталды. Ал митайым мындан эки жылы илгери камоодон качып кеткенин билесиз.

Эми, ошол оңбогур сиздин айылда деген ушак чыкты. Сизден жашыра турган сыр барбы?.. Каныбекти ойлосом жүрөгүм оозума тыгылат.

Түндө түшүмдө, Каныбек мага карай арстан болуп качырганда, кагылайын атамын арбагы колдоп калды. Атамын арбагына түлөө өткөрүп, ушул катты сизге жаздырып отурам.

Заман минтип турганда, биз озунуп Каныбекти жоготпосок, ал биздин күлүбүздү көккө сапырып жиберерин, башыңыздагы бөркүңүздөй көрүңүз. Ал ириде ошол жактан сиздерди жайлап, анан бизге келерине ишенип коюңуз!

Эми, Жуке, Кудай дешкен кудалыкты, үзөңгүлөш достукту унутпай, ошол айлыңдагы Каныбекти кармап бер же кайда экендигинин дайынын тактап бер.

Ал – Каныбек, мындагы Айдарбек даткага гана эмес, Кашкардагы Зуннахун бекке да куну «дары» экенин билесиз.

Эгер Каныбекти кармап берсеңиз, сарыпайылап ат мингизип, үстүнө үй тиккен, астына казан аскан бир сулуу кызды токолдукка алып бербесем, мени, «катыны талак капыр экенсиң» деп коюңуз!» деп дагы далай айлалардын башын чатыган, Сооронбай миң башынын катын Жутаке миң башы мындан бир жума мурун алган. Бул катты Түнкатар молдо да жакшы билген.

Ошондуктан, Каныбекти шимшилеген издөө иши аябай күч алды. Календердин айтуунан же Сооронбай миң башынын кат жазгандыгынан эмес, Жутаке менен Түнкатар өз жандарынан коркконунан издешти.

Жутаке менен Түнкатар «айткан имиш, деген имиш» делинген жердин бардыгына тымызын киши жибершти. Ошко барганда Муталиф менен да сүйлөшүп көрүштү. «Дейт» делинген сөздүн бардыгы Лаңгарга келип токтойт.

– Иш ушундай, ажым. Илгери Айдарбек датка менен Сооронбай миң башыга тынчтык бербеген Каныбек, эми биздин Лаңгарга келип желимдей жабышты. Шамал болбосо теректин башы кыймылдайбы? – деп Жутаке миң башы, жанындагы, күрөң тобурчакка өбөктөй минип бараткан ак сакал абышкага кыйшая карап, – ажым, айлыңдагы ишеничтүү бирөөгө тымызын тапшырып, эч кимге шек алдырбай Каныбекти иликтетип көрүңүз! Кимдин үйүнө ким келип-кетип жатканын байкатыңыз!

– Жакшы болот миң башым!

– Тетиги Жапек, Чоң-Койчу куур этектердин үйлөрү жакты да байкаштырып көрүңүз. Жапектин, Шаназар акенин тегирменин таштап, тетигиндеги аркы бир ээн жерге жер кепе жасап, Чоң-Койчу менен кемпирин бороондуу түндө конокко чакырып жүрүшү өтө шектүү иш.

– Эй, миң башым ай... ошондой найэсептер менен жашынбак ойногонсубай, алдыңа чакыртып алып, жигиттерге тепкилете салсаң, Жапек менен Чоң-Койчу жети атасынан берки сырын айтып бербейби? – деди ажы Жапектерге ачуусу келгендей атын катуу чаба темине берип.

– Ооба, айланайын ажым ай! Андай иштөө азыр керекке жарабай калган. Азыр ишти коюнга жаткан катынга, ал-дейлеп өстүргөн ата менен энеге, маңдайга кармаган чырактартай жалгыз балага билдирбей иштөө керек болуп калган. Эгер Жапектерге бир жаман иш кылсак, Жапек эмес, анын ылым санашкандарынын бардыгы бизге кек түйөт. А быягы Кашкар, тиги жагы Кыр-Шибер эмес, тетигинден ары жаткан Кермендер менен урушкан, орустун, эчен түркүм амалдарды билген көйкашка шайтандарынан дува үйрөнгөн, колуктеп жасаган үй эмес, тегерегине темир шиш кагып, чылк темирден жасаган үйдөн качып чыккан Каныбек, биздин Жапектерге каршы кылган кылыктарды укса, ал оңбогур жердин жети түбүнө бекинбейби?

– Ырас, ырас, миң башым. Чын эле, андан митайымдарды табыш үчүн шайтандан дува үйрөнүп, тотуча хикая сүйлөш керек экен! – деп ажы күлүп койду.

– Туура, ажым!

– Кана, эми үй жакка бурулуп, бүгүн конуп кет, миң башым! – деп ажы атынын башын айлына карай бурду.

– Ыракмат, ажым. Аманчылык болсо атайы бир күнү келип коном. Бул жолу капа болбоңуз, өтө зарыл иштер бар! – деп Жутаке, ажы менен коштошуп, атынын башын Бердинин үйүнө карай бурду.

Төмөнкү Кара-Суу тарапта ала шалбырт башталып, кай бир жерлери тоборсуп калганы менен, бул жерде али жаздын белгиси келбеген сыяктуу. Шамалдан ыктоо күңгөйлөр, кагын каккан жерлер карарганы менен, башка жерлер ак шейшебин былк эттирбеген. Бирок күндүн илеби мейримдүү.

Түнкатар молдо сыяктуу бүлөсү көптөрдүн же малы көп байлардын короо жайлары дүмпүйүп чоң көрүнбөсө, башкалардын короо-жайлары комсоо. А Берди сыяктуулардын үйү атайы издеп баргандарга араң көрүнгөнсүйт.

Береги алды жактан көрүнгөн кичинекей тумшуктун күнөс жаккы имерилишиндеги жарчанын түбүндөгү колуктеп жасаган жалгыз там, Бердинин үйү.

Айланасындагы көрүнгөн жерлер эмес, үйдүн тегерегиндеги жерлердин да айдоого ыңгайсыз экенин байкаган киши, бул үй, өз колу өз оозуна жетпеген, эгин айдап жан багууга ылайыктуу жеринен ажыраган, анан ушул жерге келип тыгылганын сураштырбай эле билгидей.

Үйдүн айланасында сарай эмес, кагылган казыктын жок турушу, бул үйдө жашагандардын адалдуудан түгү, үрүүгө ити жоктугун ашкере күбөлөгөнсүйт.

Үйдүн жылчыйган кенедей терезесине курумшу тыгып, эшигине куурайдан боолоп жасаган эргилчекти калашына караганда, үйдүн ички көрүнүшүндө адам кубанарлык эчтеменин жоктугу байкалып турат.

Мына ушундай жерде жашап, ушундай абалда турган Бердини ким кадырлап ким издесин?..

Бирок, айылдын кадырман байларынан, старшы, казы менен ажыларыныкынан башка жерге бастырып барбаган, бармак түгүл Берди сыяктууларды оюна да албаган, мындайлар чыгымын төлөй албай же дагы бир башка себеп менен чыр чыгарышса, чабарманын чаптырып сабатып айдатып алуучу Жутаке миңбашынын бүгүн жалгыз мында келе жатышы таң каларлык иш. Жутаке миң башы Бердинин үйүнө өзү жалгыз барды деп бирөө айткан болсо, айылдагылар анын сөзүнө ишенбей акмактыкка чыгарар эле да, атын башка чаап айдап жиберешмек.

Анткени шарт ошондой болучу. Даражасыз жерге барып конок болуу даражалуу кишилер үчүн өлүм. Мындай жерге өзү бастырып келүү төө чечкенден да жаман. Жутакенин кадыр-баркы түшөт, башка жердин миң башылары укса шылдыңдап жүрүп өлтүрүшөт.

Өткөн жылы жайында, көзгө сайса көрүнгүс караңгыда адашып, Жутакенин чабарманы Абдымомун, Ади деген кедейдин үйүнө кабылып конот. Ал байкуш бирөөдөн улак карыз алып союп, Жутакенин чабарманын коноктойт.

«Сен менин чабарманыма козу сойбой улак союп берип шылдыңдайсың» деп Жутаке Ади байкушту казыга салып үч кара айып ойлоткон.

Чабарманыма улак союп бересиң деп Адини айыптаган Жутаке, эми, адалдуудан түрү жок Бердиникине барганда эмне шумдук чыгармак? Бул суроо табышмак. Чабарманын чаптырып Бердини айдагып албай же ишеничтүү жигиттен бирөөнү, болбосо Бердини чыгым үчүн ботодой боздоткон старчыны, эч болбоду дегенде оң башыны ээрчитпей жашырынганысып жалгыз гана келатат.

Жутаке Бердинин үйүнө жакындап калганда, кар алып келүү үчүн колуна челек алып үйдөн чыга калган Жамал, кара кер аргымакты минип келаткан бейтааныш сөөлөттүү кишини көрүп уяла кайта үйгө кирип кетти.

«Бердинин кызы ушул болуу керек, бой тартып калган экен» деп ойлоду да Жутаке эшиктин алдына барып, кара кердин оозун какайта тартып тура калып:

– Э, Берди аке!

Үйдүн ичинен эч кандай жооп болбоду.

Жашы элүүгө жакындап калган, үстүнө жаман чапан, бутуна айрык көлөштү коңултак кийип, башына бир байлам бөз жоолук салган Бердинин зайыбы Тоту куурай менен тоскон эшиктин тешигинен шыкаалап Жутакени көрө койгондо жүрөгү оозуна тыгыла түштү.

«Э, кокуй шорум, миң башы биздин үйгө эмне үчүн келди? Кудай ай тынччылык болгой эле!» деп Тоту жакасын кармады. Бирок Жутакеге жооп кайрууга кудрети жетпеди.

– Берди аке үйдө жок беле?

Жутакенин үнү экинчи ирет чыкканда, энесинин бүжүрөп коркконун көргөн Жамал селт эте түштү.

«Кудай айланайын, дагы эмне балакетке калар экен биз?» деп калтыраган Тоту, зорго жүрөгүн токтотуп:

– Үйдө жок эле... молдокемин айлы тарапка кеткендей болду, – деп Тотунун үнү акыркы жагында калтыраңкы чыкты.

– А, анда түзүк. Мен да ошол Түнкатар молдонукуна барам. Кокус андан Берди акеге жолукпай калсам, эптеп мага жолуксун. Жайынча сүйлөшө турган туугандык кебим бар

эле. Жутаке миң башы өзү келип кетти деп айтып коюң! – деп Жутаке кара кер аттын оозун сол жагына бура бергенде:

– Чай-пай ичсеңер болот эле... бирок... – деп Тоту андан аркы айта турган кебинин жайын айталбай му-кактана түшкөндө:

– Сиз Берди акемин зайыбысызбы? – деп Жутаке атынын башын бурган калыбынча токтой калды.

– И, – деген үндү Тоту араңдан зорго акырын гана чыгарды.

– А, ракмат жеңе, чайга ыраазымын. Аманчылык болсо чай ичиш качпайт. Кайыр, саламат болуң! – деп Жутаке жөнөй бергенде, анын өтө мейримдүүдөй сүйлөгөн сөзүнө алданып, аркы-берки тартипти билбеген жана балалыктын мүнөзүнө жеңдирген Жамал:

– Саламат болуңуз, миң башы аке! – деп балалыктын ачык үнүн көтөрүңкү чыгарды.

– Ок, – деп Тоту үнүн акырын чыгарып, «мунуң бaрып турган маскаралык, уятсыздык» дегенсип, Жамалды карыдан чымчып алды.

«Ә, кызыталактын кызы эй... үнүнө караганда бойго жетип калган экен. Мындай кыздарды байчечекейдей бап келтирип жасап койсоң, башкалар менен басташкандагы зор ишиңе жарап берет» деп Жутаке кетип баратып ойлоно мыйыгынан күлүп койду.

– Сен эмне мага ачууландың, эне? Мындай чоң киши менен коштошкон жакшы эмеспи?

– Мындай мартабасы чоң кишилерге кыз эмес, чоң катындардын сүйлөгөнү уят. Бетсиздикке жатат. Атаңын жоктугунан араң дегенде жооп кайырдым. Эгер атаң үйдө болгондо, үнүм эмес демимди да катуу чыгарбайт элем. Кудай өзү кечирсин! – деп Тоту жакасын кармап койду да, – мындай адамдарга тамак ооз тийгизиштин өзү чоң сооп.

– Анда эмне тиги аталадан куюп сунбадыңыз? – деп бир сонун бактылуу учурду кокусунан гана энеси колдон чыгарып жибергендей, Жамал энесине өкүнгөндөй карады.

– Аталаданбы?

– Эмне экен? «Байгамбар барына азыр» дейсиңер го? Байгамбар ыраазы болгон тамакка миң башы акем ыраазы болбойбу?

– Ал бир айтылган кеп, кызым. Миң башылар шайы төшөктүн үстүнө отуруп, чыканагына балыштан коюп, кант же мейизден оозуна салып, кыпкызыл кайнатылган чай ичип, семиз козунун куйругун, жылкынын казы, картасын жейт.

– О,– о... Мен өңүмдө эмес түшүмдө көрбөгөн тамакты жесе, анда миң башы аке биздин аталаны карап да коймок эмес экен.

– Атаң үйдө болсо, эптеп бир балаа кылат элек да.

– Атам өзү жыртык шымынын эбин эптей албай жүргөндө эмнени эптейт эле? Башкасын эптесе да кант менен кемпитти эптей албайт болучу. Мен андай таттууну жеп да көрө элекмин...

Кызынын акылдуулук менен сүйлөгөн сөзүнө Тоту жооп таба албады.

Ал терезеге койгон жаман курумшуну алып, алыстап бараткан Жутакени карады.

Өткөн жылы Түнкатар молдо келин алып той бергенде, Жутаке миң башынын ошол тойго элүүдөй киши менен келип түшкөнүн, ал келин түшкөн жерге жакын жүргөн аялдардын качып жашынганын, Түнкатар молдо чоң байбичеси менен утурулай басып миң башыга «арба, эсенби» айтышканын Тоту эсине түшүрүп туруп, ошондой сан салтанат менен барктуу, даңктуу жерде жүрүүчү миң башынын, азыр мында жалгыз келе калышын ойлогондо, анын жүрөгү дагы шуу эте түштү.

Бирок, Жутакенин «жайынча сүйлөшө турган туугандык кебим бар эле» деп айткан сөзүн ойлогондо, кимдир бирөө жумшак колу менен маңдайынан сылап, жүрөгүнүн ичине жабыша калган коркунучту жойгондой сизди, Тоту.

«Жутаке миң башы өзү келип кетти деп айтып коюң» деген сөзүн эстегенде Тотунун төбөсү көккө, арышы ааламга жете түшкөндөй болду.

Эл арасындагы атактуу адамдар үйүнөн даам ооз тийип бата берсе же башка бир себеп менен жайынча келип кетсе, ал үйдүн ээси ошого сыймыктанып, бакты-таалай башына конуп, мындан ары телегейи тегиз, дүнүйөсү түгөл болчудай сезип, айлындагы адамдарга мактанып калчу адат эл арасында күчтүү боло турган.

Ушул сезим менен эки жактагыларга көрүнүп коюш үчүн сыртка чыккан Тотунун көзүнө эч ким көрүнбөдү. Бирок, ал, эч кимдин жоктугуна карабастан, көкүрөктү жогору көтөрүп, айланасын имере карап келип тамына көзү токтоду. Анын жаман үйү көркөмдөлүп, табияттын айланадагы көрүнүшүн өзүнө суктандырып турган сыяктана түштү.

Тоту ушунетип кубанып, Жутаке улуу даражалуу башын кичүү кылып келип кетишине ичинен эчен кайталап алкыш айтып, ал ашып кеткен дөңдү көз ирмебей карайт.

Тетиги Таканын өрдөшүндө жашаган Жамантай деген байды урук-тууганы менен колго алуу Жутакеге өтө зарыл. Аны колго алыш үчүн, бир сулуу кызды токолдукка берип кудалашыш керек.

Мына ушул тилегине жетүү үчүн, Жутаке кыздууларды сүрүштүрүп отуруп Бердинин кызы Жамалды тапкан. Он үчтөн он төрткө караган Жамалды алтымыш бештеги Жамантайга алып бериш үчүн, Жутаке Бердини айтканына көнүп, айдаганына баса турган кылуу керек.

Ошондуктан, кимдир бирөөнү арага салбастан, Бердинин үйүнө Жутаке өзү келип отурат. Азыр шарт башка... мурункудай убак болсо, Жутаке Бердинин үйүнө балааны келсинби?.. Үч-төрт жигитти шилтеп, Берди менен Тотуну эки жерге серейте чаптырып, Жамалды ат артына мингиздиртип кетмек.

Эми, Берди Жутаке үйүнө келгенин укса, андан ит жеминдей бирдеме алса, Жутакенин кулу болот да калат. Бердини колго алгандан кийин, Чоң-Койчу менен Жапектерди аңдытып Каныбекти да таптырып алат.

Ушундай каардуу максат менен Жутакенин амалдап келгенин билбей, анын келип кетишин кызыралейсалам-

дай көрүп, бир жамандык кылабы деп ойломок тургай, Тоту Жутакеге алкышын айтып турат...

* * *

– Байбиче! Менин көк ала чапанымды, жанагы эски кара бешмант менен эски көлөш, маасымы тиги Бердиге алып бер, молдокемин кийимдери деп таза сактап кийип жүрсүн. Үч жылдан бери уулу Темир жылкыбызды аман кайтарып жүрөт. Биз Бердиге жакшылык кылсак, Берди уулу экөө да бизге жакшылык кылат. Бирок, Бердим, береги замандын өйдө-ылдый болуп, кай бир кишилер түшүнбөй терс баратканын түшүнүп, сен алардан оолак жүр. Катын-балаңа колундан келген акылыңы айтып, бизди сыйлап, биз менен кол кармаша жүрсөң, сени Кудайым өзү сыйлайт! – деп Түнкатар молдо колуна кармап отурган чынысын эмне үчүндүр шыңгыр эттире чертип койдү.

– Эми дагы эмнени айтайын, молдоке? Айта турган кепти айттым. Сиздин тилиңизден чыккан кишини Кудайга коюңуз! – деди Берди.

Башындагы тебетейинин төбөсүнөн жүнү чубалган, чокоюнун ичине эски чүпүрөк менен курумшудан аябай орогон, сан жеринен пахтасы көрүнгөн чапанынын белин жип менен бүйүрө курчанган, жашы алтымышка барып калган сары сакалчан киши Темирдин атасы – Берди, өмүрү боюнча бир жарыбай ар кимге чааракер болуп, «өлбө жаным өлбө» деп эптеп оокат кылып келаткан бир шордуу.

Түнкатар молдонун айткандарын байбичеси чогултуп келип Бердинин жанына койгондо, сүйүнгөндөн Бердинин бүткөн бою чымырап, маңдайы тердеп, көзүнө жаш кылгыра түштү.

– Айта турган сөздү айттык, Берди аке! Эми убадага бек болушалы. Баса, Берди аке! – деди Жутаке миң башы өтө мейримин «төгө» жылмайып, – биздин бир уй тууптур эле, биздикине барып ошол уйду жетелеп келип саап

ичиниз. Ата, баладай болуп кетише турган болсок, балким ал уйду башы менен аларсыз!

– Кулдугум бар, айланайын миң башым! – дегенде сүйүнгөнүнө чыдабай, Бердинин үнү жашыңкырай түштү.

– Жо-жок, миң башым! Сенин уюңу өйдө-төмөн жетелеп Берди убара болбосун. Ал уюңду алып келген менен бере койгудай Бердинин чөп-чары жок. Андан көрө Берди дагы бир аз күнү чыдай турсун. Аңгыча Жамантай менен дагы сүйлөшүп, Бердиге кызынын калыңы үчүн эки саан уй, үч-төрт улактуу эчки алып берсек, анан Берди жылбас бай болуп жатып калбайбы, – деди молдо.

– Ошондой кылуу Берди акеге оң болсо эле болду, – деп Жутаке айтканда, сүйүнгөндөн Бердинин тили күрмөөгө келбей, макулдугун билдиргендей, Берди күлүмсүрөй башын ийкеди.

– Эми үйүңө барып, кийимиңди кийинип алып, жаналы каңшаарларды тымызын сүрүштүрүп көр. Эгер бир шеги билинсе бизге айт, Бердим! – деп Түнкатар тасторконго бата кылды.

Берди кеткенден кийинки Жутаке миң башы менен Түнкатар молдонун сөзү Каныбек жөнүндө гана болду.

– Угулган каңшаар, айтылган ушактардын урунтун улай келгенде, Каныбек биздин айылда! – деп Жутаке малдашын жазып сол бутун сунганда:

– Аның ырас, бирок кайда? Жапектин жер кепе салганынан шекшидик, үйүнө түркүм шылтоолор менен бир нече киши жибердик. Чоң-Койчу, Жапек, Кубаттардын үйүн сыртынан кайтарып да көрдүк. Акырында өзүбүз да барып көрдүк. Эч пайдасыз, Каныбек жок! – деп Түнкатар молдо үмүтсүздөнө алаканын жайып койду.

– Жок, молдоке, биз начар карап жатабыз же караткан кишилерибиз Каныбекке болушуп, бизди алдап жүрөт. Ошондуктан, мындан ары башкача амал куруп, ошол Каныбекти аңдыган кишилерди сыртынан өзүбүз аңдып көрөлү, – деп Жутаке сөзүн Түнкатарга гана шыбырагансып сүйлөдү.

– Мына мунуң табылбаган акыл, миң башым! – деп Каныбек колуна түшө калгандай кубанып, Түнкатар Жутакени далыга таптады.

Мындан ары кимдерге ишенүү керек, өтө жашырын сырлар жөнүндө кимге айтуу керек экенин экөө аябай эзип сүйлөштү. Кай бир жигиттер жөнүндө, экөө бирине бири каргана сүйлөп ишендиришти.

Экөө шыбыраша кызуу сүйлөшүп жатканда, сырттан Темир келди.

– Саломалейкум, миң башы аке! – деп Темир элпек жана эптүүлүк менен Жутакеге кол берип, анан Түнкатарга кол берди да, эки алаканын беттерине тийгизе ээгин сылай – аллоакбар! Куш келипсиз, миң башы аке!

– Куш убак бол, үкө жан! Кандай, кайтарган малың аман турабы?

– Аманчылык, миң башы аке! Кай бир чабыр жылкылардын көтөрүм болоюн деп калганы болбосо, башкасы аман. Мындан ары кыш каарына ала калбаса, ал арык жылкылар деле эчтеме болбойт, – деп Темир баккан малынын амандыгы менен Түнкатарга мактангандай күлүндөп койду.

– «Сактыкка кордук жок» деген. Ошондой болсо да өтө арыктарын сарайга айдап кел. Эптеп жем-пем жытатып турарбыз, – деди Түнкатар.

– Жакшы болот, молдоке!

– Баса, – деди Жутаке, сурай турган суроосуна эч кандай деле маани бербеген кишисинип, – баягы Каныбектен кабар билдиңби? Же ал жөнүндөгү ушактар жөн эле бирдеме бекен? – деди да Жутаке сол жагындагы балышты оңдоп, кыйшая кетти.

– Чынымды айтайын, миң башы аке: ошол Каныбектин келгени жалган болсо керек. Эгер ал келген болсо, Жапектин үйүн мен ушунчалык аңдыганда бир көрүнөт эле го?

– Ягни, ал бул жерде жок дегениңби? – деп Түнкатар көзүн жүлжүйтүп, Темирге алдыртан карады.

Түнкаатардын чоң байбичеси сырттан кирип, чака алып кайра чыгып кеткиче, Темир жер карамыш боло көзүнүн кыйыгы менен байбичени карап чыгарып жиберди да:

– Күүгүм кире, эл жата, таң сүрө – үч ирет Жапектин үйүнө аңдып, «үшүп кеттим, жылынайын дедим эле» деген шылтоо менен үйүнө кирип көрдүм. Жапек катыны менен гана жатыштыр. Бир жолу күндүз барып, катыны сыртка чыгып кеткенде, кепесинин ичине салган куурайларды ачып, казылган ордун бары же жоктугун байкаштырып көрдүм. Эч кандай казылган ордун белгиси жок!

Абдан ишенимдүү деген кишилер Жапектин үйүн аңдып, үйүнүн ичинде киши жатарлык ордун жоктугу жөнүндө айтып келишкендиктен, Түнкаатар менен Жутаке Темирдин бул айткандарына ишеништи. Бирок аттын Каныбекти чын эле издеп жүрөм дешине ишенишкен жок.

Дагы бир далай которулуп сүйлөшүлгөн сөздөн кийин:

– Жапектин оорусу кандай көрүнөт? – деди Түнкаатар.

– Начар деп эле ойлодум. Эки колун жуумп, буту менен жер тепкилеп, көздөрүн чакыраңдатып, тиштерин кычыратканын көрүп аябай чочудум, – деп Темир айтканда:

– «Жапекке молдокем дем салып бере алар бекен» деп сыртта Жапектин зайыбы турат, – деди сырттан кирген байбичеси Түнкаатарга карап.

– Об-бо-о... иштин дайыма кыйчалыш келгенин кара. Жапекеме чакыртпай эле барып дем салайын деген элем, кол тийбегенин кара... Ар күнү бир иш чыгат да турат. Бүгүн минтип миң башы келип отурса кантесиң? Аттиң... «өлмөйүнчө кишинин иши бүтпөйт» деген ушул экен го? Эми келиниңдин курсагын аркы үйлөрдүн биринен тойгузуп, бош убак табылса барып калар деп айтып кой, Кудай сактасын, – деп Түнкаатар шашыла туруп, жүктүн тиги бурчундагы, өлгөн кемпирдин алаканындай болгон кенедей столдун үстүнөн, бетинде арапча жазуусу бар кичинекей кагазды алды да, тумарчалап бүктөй салып, – таза чүпүрөккө ороң туруп аркы келинге берип кой.

Бул тумарды Жапек жатканда башына коюп уктап, сыртка чыкса колтугуна катып жүрсүн! – деп тумарды Түнкар тар байбичесине карматты.

Темирдин көрүнүшүн алдыртан аңдып отурган Жутаке, анын эмнегедир жылмайып коюшун байкап, «бул Темирдин көңүлү ак эмес. Жылмайышына караганда Жапек калп ооруп жүрсө керек» деп ойлой Түнкар тарга карады.

– Молдоке, чакырткандыгыңыз жөнүндө айтсаңыз, мен жылкы жакка барайын. Жанагы чабырлардын бири өөдөлөнүп калбасын, – деп Темир жер караган калыбы менен айтты да, оң колунун сөөмөйү менен жер чукуган болду.

Жутакенин эрдин тиштеп, көз кысып коюшун көргөн Түнкар тар, Каныбекти издетүү жөнүндөгү сөздөрүн Темирге айтпай жашырып:

– Малдын амандыгын сурап, арык-торугу болсо сарайга-айдап кел деп айтайын деген элем.

Темир коштошо чыгып кеткенден кийин:

– Бул жылкычыңдын көңүлү бизге ак эмес. Бул итиңдин бизден жашырганы бар. Ошондуктан, ара-чолоо таап Жапекти өзүңүз байкаштырыңыз. Мен ушул жылкычың менен жанагы тилиң кесилген Кубат чулдурдун, артынан түшөйүн. Чын-чынына келгенде, өткөн жума күнү Календердин айтканы чын. Биз эчтеме кыла албай жатабыз. Бир катар жигиттер биз айткан ишти иштөөгө даяр турганы менен, бир катар жигиттер биздин айтканды так иштебей тайсалдап жүрүшөт. Алар кылт коюп башка бирөөгө кошулуп кетишсе, биздин аягыбыз асманга чыгат. Кандай гана болбосун, аларды бура баскыс кылуу зарыл. Эгер биздин тилди албай башка бир шумдукту баштагысы келип жүргөнү сезилсе, андайларын тындым кылдырып салуу керек. Эгер мындай кылбасак, анда биздин өлгөнүбүз, молдоке!

– Туура! Алдырган кишилердин айтууна караганда, Чоң-Койчу, Жапек, Кубат, жанагы Темир төртөөнүн кылтыңы бардай, миң башым!

– Бирөөнүн эле кылтыңы билинсе, молдоке, төртөөнү тең тындым кылыш керек.

– Аныча мен макул, миң башым. Ал эми, кай бир ишеничтүү жигиттерге бирден тапанча бере турсак кантет? – деп молдо акырын айтты да эшик тарапты карады.

– Жок, азырынча коё туралы, молдоке. Жылкы көккө тойгудай болсун. А жанагы Эштектин Жумасы деген жигитке бир тапанча бериңиз. Каныбекти ошол табат. Кокус Каныбек менен кармашып калса кереги тиер. Айтмакчы, жарагыбыз канчага барды, молдоке? Кана: менин үйүмдө үч мылтык, эки кылыч, бир тапанча... сиздин үйдө:

– Мында эки кылыч, бир тапанча. Ахбилекайым жеңендин үйүндө элүү беш атар, жүз бардеңке, кырк тапанча, алтымыш кылыч, бир билиймат, он кранат бар. А Алайдын ашуусу ачылып калса, Кашкар тараптан жаракты каалашыбызча алабыз, миң башым!

– Жабдык жагы Кудая шүгүр болуп калган экен. Бирок адам жагы начар, – деп Жутак терең дем алып койду.

– Адам да табылат, Жуке. Жанагы ишеничтүү жигиттерди аттап-тондоп, жаракты берип, айылды бир аралатып алсак, кай бир тил албай жүргөндөрдүн төбөсүнөн ашыра мылтык аттырсак, шарияттын кулпусун кенен ачсак, «эл дарбыса эшек кошо дарбыйт» болушуп, бир катары кызыгып, а бир катары коркконунан жанын коргош үчүн өздөрү эле жалынып келет, – деп өз сөзүнө өзү маашыр болгондой, Түнкатар күлүмсүрөй кудундап койду.

– «Мойнунан байлаган ит ууга жарабайт» деген. Коркконунан бизди ээрчигендердин колунан келери чамалуу, молдоке. Алар өлүмгө баратканда, дини ислам үчүн шейит болсом арманым жок дегендей болсун!

– Болот, миң башым, болот!

– Кандай амал менен иштейсиз, аны мен билбейм, бирок Жапектин артынан түшүңүз. Мен Кубат менен Темирдин артынан түшөм! Кылтыңын билсем тындым кылдырып салам. Кандай гана болбосун, айыл арасын ынтымактуу кармайлы, молдоке!

- Ооба! Ошондо Каныбек колго сөзсүз түшөт!
- Сөзсүз кармайбыз, молдоке!..

ТЕҢ ЖАРЫШКАН АМАЛ

Каныбек үйдөн чыкканда, асман чүмкөлүп, айлананы көзгө көрсөтпөй салчудай болуп кар түшө баштады. Ал өтө шамдагайлык менен балдагын арымдай таштап, анда-санда арт жагын карап коюп; булакка барды. Айланасына, тоздогон музду чебердей басып, булактын көзүнө жата калып суудан жутту да, ушундай учурда сейил кылып жүргөнсүп ары-бери басты. Дагы бир аз убак өткөндөн кийин ары карата шыпылдай жөнөдү.

Азыр эле жайбаракат асмандан калдандап түшүп жаткан карлар уйгу-гуйгу түшүп, бирде чыгыштан, бирде оң же сол тарабынан урса, кай бир учурда артынан урат. Тек, асмандан түшүп жаткан карды, кайсы тараптан соккон шамал топон сапыргандай тополоңдотуп жатканы белгисиз.

Ал балдагын дагы арымдай шилтеп, кичинекей жүрөкчөнү имериле бергенде, будундап тумандаган кардын арасынан чыга калган жөө киши Каныбекти чап кармап алып барып чийнеге басканда, чийненин жанындагы киши Каныбектин үстүн бирдемелер менен думбалай жабышып, чийнеге байлаган аркандын эки учун экөө ала коюшуп, думбаланып жаткан Каныбекти чырмап таңып жиберешти.

Биринчи кишинин жардамы менен экинчи киши чийнедеги атка мингенде, биринчи киши атына шапа-шупа мине калып:

Эми эч токтолбой зымыраңыз! – деди да каргып турган атынын оозун коё берип, жинденгендей соккон бороон менен бирге асманга учуп кеткендей көздөн кайым болду.

Каныбек кайда баратканын, кардуу бороон кандай болуп жатканын билбеди. Анда-санда аттын бардыккан деми, эски карга жиреле түшкөн, чийненин гана табышы угулат.

Чийнедеги атты минген киши, эки көзүн жерден айырбай, ар бир жердин уңкур-чуңкурун гана эмес, кар үстүнөн көрүнгөн куурайларды да таанып, ал куурайлардын канчасын шамал учуруп кеткенин түгөлдөп санагансып баратты.

Ал кишиден «чу» деген үн да чыккан жок. Эки буту тынбай тепеңдейт. Кай бир учурда байкабай камчылангандыктан, камчынын сабы чийненин жыгачына барып шак эте түшкөндө, Каныбекти издегендер мылтык атып жанынан чыга калгандай жалтаң-жултаң этип эки жагына карана калат.

Каныбекти каргашалуу бирөөдөн талашкандай, аны ажыратып калууга бардык аракетин кылгандай, кардуу бороон уламдан-улам күпүлдөп, дөңсөө жерге чыга калганда чыгыш жактан күүлдөп, ойдуң жерге барганда чийненин ээсинин башын маң кылгансып чар тараптан согот.

Бул киши кыйла жол басты. Анын адашпай баратканына жини келгенсип кардуу бороон ого бетер күч алды.

Алдынан утуру соккон шамалга чыдабай жана кирпиктерине кар аралаш муз пайда болгондуктан, «мени эми кыйнаба, көзүм жакшы көрбөй калды, эгер мени кыйнасаң өзүң өлөсүң же мени өлтүрөсүң» дегенсип, ат күрсүлдөй демигип, ооздугун качырата чайнап, башын чулгуп туруп калды.

«Бул кишиге ушул гана керек болучу, өзүн да атын да муздатып өлтүрүп, эптеп Каныбекти ажыратып калалы, Каныбекти издегендерге бул оңбогурду кармап берели» дегендей, бороон жанагысынан бешбетер долуланды.

Ат маңдайынан соккон катуу бороонго чыдай албай, эки көзүн кардуу бороондон алып качкандай, башын жерге сала чулгуп-чулгуп алды да сол жагы менен артына имерилип тура калып, жаны эми жай алып, көзү ачыла түшкөндөй, таноолорун дердендете кош ыштыктан көк түтүнүн чыгаргансып дем ала, ооздугун шалдырата чайнай тамшанды.

Ушундай түндө алган багытынан адашпай келе жаткан киши, аргасыздан атынын акылына көнүп, өз жа-

нын өлүмдөн сактоого аракет кылгандай кайра бастырды. Азыр эле басып өткөн кичинекей жыбытчага барып ылымталап токтой калганда, бороонду бирөө этеги менен калкалай койгондой мемирей түштү.

«Сени ушундай кылабыз, эми ушул жерден жылдырбай туруп колго түшүрөбүз» дегенсип дөңдөгү кардуу бороон жинденгенден жинденди. Кардан башын чыгарган куурайлар, өмүрүнүн акыры менен кош айтышып жаткандай түркүм үндөрүн чыгарат...

* * *

– Иш ушундай, эже! Экөөбүш ата менен энеден жетим калып өлгөнүбүш жок. Эми андан бетей өлбөйбүш. Кудай өшү беет, Кудай алдында мен беем. Башмачылай жегиче өшүбүш жейли, эжекебай! – деп Кубат эжесине жалынып отуруп, башынан көк буу көтөрүлө баштады.

Береги, жамаачылуу маасы кийген оң бутун отко карай сунуп, оң колу менен сол капталын кашынып, сол колу менен сол тизесин кучактап, көзүнүн жашын төгүп, курагы элүүдөн ашып калса да эки бетин жаш келиндей нурдантып, эски кызыл ала кыжымы жоолугунун бир учу менен оозун тумчулай оронуп, жаңыдан сүзүлө баштаган көк ала шайы чапанын кумтуланып отурган, Кубаттын жалгыз бир тууган эжеси – Чыныгүл.

Чыныгүлдүн колу ишке эптүү болгондуктан, анын үйүнүн ичи түзүк боло турган, күйөөсү Сардар тиричиликке мыкты, бирөөнүн колун карабаган, эки уй, үч-төрт жылкы, он бештей майда жандык күткөн, колектеп үй жасап алган тың киши болучу.

Чоң ат чабышта, Сардар Жутаке миң башынын атын сүрөшөмүн деп аттан жыгылып, мындан эки жылы мурун каза тапкан.

Дыйканчылыкты убакты менен мыктап иштеп, колунда бар чарбачылыгынын эбин таап кагыштыра албаган жесир катын кандай?..

Бир бээ үч кой союп, Чыныгүл Сардардын ашын берди, бир бээсин мурун кара ашына сойгон. Сардардын багып минген жакшы атын болсо ууру алып кеткен. Майда жандыктарынын экөөнү Түнкатар окуган жаназа акысына, бешөөнү дооранына байлап, калганын болсо, Сардарга бата окугандарга союп берип жүрүп аягына чыккан. Бир музоолуу уюн өткөн күздө эгинге саткан. Бир омбудомбусу беде жеп ичи жарылып өлсө, калган жалгыз уюнун жалгыз музоосу жайында арканга чалынып өлгөн.

Тек, «какаганга муштаган» деп, Сардар өлгөндөн кийинки Чыныгүлдүн абалы чыгашадан чыгаша...

«Кантет элем, башка түшкөндү көрөрмүн. Эптеп бир уюм тууп берсе, элдин караанына аралаш жүрөрмүн» деп Чыныгүл колундагы уюна, эки чейрек буудайына зор бел байлай турган.

Бирок, «багы жокко дагы жок» деп ую кысыр калыптыр. «Эптеп бооз уйга же эгинге алмаштырып алайын» деп уюн семиз багып жүрсө, эми Кубат ошол уюн «союп алалы» деп эжесине асылып отурбайбы!..

Ал капа болуп ыйлап отурат. Бирок, ал, уйду союп алалы дегенге ыйлап отурган жок, Сардар өлгөндөн бери иши жөнүкпөй чыгашадан чыгаша учураганына, барыдан мурда, Сардардан бир бала калбаганына ыйлап отурат.

– Мейлиң айланайын, Кубатым. Сенден башка менин эмнем бар? Менин бардык байлыгым, кубанар кубанычым жалгыз гана сен эмессиңби? Өзүң айткандай иштей бер! – деп Чыныгүл жашын сүрттү.

Антип-минтип арадан акырындап күндөр өтө берди. Кандайчадыр, Чыныгүлгө түшүнүксүз иштер күндөн-күнгө көбөйө баштады. Соо жүргөн Кубат оорумун деген сөздү чыгарды. Жалгыз уюн Кубат союп, этинин баарын туздап, эгин-тегин коё турган кампага илип салган.

«Эжеке, бул киши көшү ачык дудук, апенде экен, өшүмү окутайын деп алып келдим. Кишинин көжүнчө окуса эми түшбөйт имиш. Шен биждин үйгө байып эки конуп кел, мен өжүмү окутайын» деп Кубат эжесин өзүнүн үйүнө жи-

берип, Чыныгүлдүн үйүндөгү, жүк тактайдын алдынан ороо казып, ороонун түбүн тешип барып кичинекей бактуу оолу жакка чыгарып, оолудан чыккан тешиктин бетин куурай менен жаап, үстүнө билингис кылып жука кар төгүп койду. Казылгандан чыккан топуракты Кубат кап менен ташып, сырттагы эски ороолордун ичине төгүп, үстүнө эски топурак салып, анын үстүнө кардан төгүп жымыйтып салды. Мурдаагы күнкү кыламык баскан издин дайынын чыгарбай салды. А жүк тактайдын алдындагы ороонун оозун болсо, согулган жаман чий менен жаап, анын үстүнө Чыныгүлдүн көрөн-шөрөндөрүн жайнатып төгүп салган. Аны Чыныгүл билген эмес.

«Э, садагаң Кубат, бул кайдагы апенде экен?» деп сураган суроосуна, Чыныгүл, «шадагашы эже, эчтеме билбейшиң, Төө көйбөйшүң, бээ көйбөйшүң, бийөө шуяша эчтеме билбейшиң. Эгей билшең, анда бий боюң Кубат өлүп калат» деген жооп алган.

Ошондон бери Чыныгүлдүн жүрөгүнө таштай катуу жара, муздай суук бир дарт пайда болгонсуйт. «Мунун бардыгы эмне үчүн иштелген керемет? Бул жөнүндө бүрөөгө сыр ачсам, жападан-жалгыз бир боорумду өлтүрүп коюучу ким?» деген суроолоруна жооп жок.

Өңгөчө, береги куттуу үйүнүн төрүнөн орун алып очоюп отурган апенди ким? Келгенден бери ичкени, жегени, уктаганы таза, бирок кара таштай дулуюп бир ооз сөз айтпай отурганы эмнеси? Ал соо адамбы же Кудайдын бир керемети менен ушунетип калганбы? Эгер оорулуу майып, акылы жок келесоо, сөз айтпас дөдөй болсо, андай адамга эмне үчүн Кубат өнтөлөйт? Эмне үчүн жок шылтоолорду айтып чоочун адамдар келүүчү болду? Бул чын эле касиеттүү апендеби же амал менен жүргөн бир жандыкпы?..

Дагы, дагы ушул сыяктуу далай суроолор Чыныгүл үчүн чечүүсүз табышмак болду.

Бул чечүүсүз табышмактар басса да, отурса да Чыныгүлдүн оюнан кетпейт. Көп ойлонуп, сары убайым са-

наага көп чөмүлгөндүктөнбү, уктаганда капкайдагы шумдуктар түшүнөн кетпейт.

Түндө түшүнө күйөөсү Сардар кирет. Ал кепинин колун кармап, илгери эгин сугарып жүрүп уурдаткан бешманты менен шымын кийип келип, очоктун оозуна отуруп, «байбиче жакшы турасыңбы? Мен жыйнап калтырган малдын аягына чыгыпсың. Аныц жакшы эмес. Эми салмагыңды Кубатка сал, анын айткан тилинен чыкпа, анын тилин албасаң жаман болосуң, ата-бабанын арбагы сени кууратат. Тиги төрдө жаткан кимиң? Анын даараты барбы же жокпу? Эмне үчүн аны багып жүрөсүң? Же күйөөңбү? Эгер күйөөң болбосо кетир үйдөн», – деп Сардар айтканда, Чыныгүл жооп бергенче ал көздөн кайым болду.

«Кокуйдун үстүнө алат эми башталды» дегендей, болуп жаткан окуяга түшүнө албай жүргөн Чыныгүлдүн башын Сардардын түшүнө кириши маң кылды.

Чыныгүл эртең менен даарат алып, намазын окуп, акырында Сардардын арбагына атап куран окуду, түзүгүрөөк эркекке куран окутууга эч ким жок. Төрүнө жатып жүргөн апендесине «куран окуганды билесиңби?» деди эле ал эки колун жайып башын чайкады. «Мына тамаша, куран окуганды билбесе анда мунун эмнеси олуя? Кубатты кантип окуп жүрөт?» деген суроо күч алды. Апенде чапанын желбегей жамынып сыртка чыгып кеткенде, Чыныгүл түшүндө Сардардын айтканын төкпөйчачпай Кубатка айтты.

– Ананайын эжеке! «Ит эмнеге үйбөйт, түшкө эмне кийбейт?» Жештем түшүндө да айткан туя, менин тилими албашаң ата-бабанын айбагы шени тим койбойт. Тилими ал. Тиги апендени кет деп айтпа, аны жакында айыгып калшам өшүм кетием! – деп Кубат күлүп гана койду да, – менин тилими алшаң эч качан кой болбойшуң. Ал өтө касиеттүү апенде... анын кашаетин жакында көжүң менен көйөшүң, кылапат айтып жаман көйбө, эжеке!

Апенде шашыла сырттан кирип, «тааныбаган үч киши келатат» дегенсип ишарат кылганда:

– Жүгүй эжеке, ким экенин тааны, – деди Кубат.

Чыныгүл шашыла сыртка чыкканда ит да безеленип үрдү.

Келе жаткандар Жутаке миң башы менен Түнкатар, үчүнчүсү Жутакенин чабарманы Абдымомун. Алар аттарын шайбырлата ылдам келишти да:

– Арбаңыз, Чыныгүл жеңе! – деди Жутаке көтөрүңкү жайдары үн менен.

– Бар болуң! – деп Чыныгүл кыя салып жер карады.

– Арбаң келин! Кандай сак-саламат турасыңарбы? – деди Түнкатар да жайдарыланып.

– Бар болуң, молдоке! А келиңер! – деп Чыныгүл кыя басып, Жутакенин чабарманына, – үкем түшө калып ат ал!

Абдымомун ушул эле сөздү күтүп тургандай атынан ыргып түшүп, Түнкатардын атын жылоодон ала колтуктап түшүрдү да, анан атынан түшпөй чиренип турган миң башыга карай умтулду.

Береги, бардык элге атагы чыккан «олуялардын» капыстан келе калышы Чыныгүлдүн муун-жүүнүн бүт алды. Ал абдырап эмне кыларын билбей шалдая түшкөндө:

– Жеңе биздин келишибизди чеки көрбө. Сардар акем каза болгондо, молдокем жаназасын окуп башында болгон экен. Мен Ошто жүрүп келалбай калган элем. Анамына иш деп кол бошобой жүрүп уят болдум. Атайы чыгынып, куран окутууга бүгүн келишиме таарынба, жеңе! – деп Жутаке өтө кичипейилдигин көрсөттү.

– Акеңиздин арбагын эске алып, улуу даражалуу башыңызды кичүү кылып келгениңер үчүн, жеңең өзүңдөн садага кетип, өлүп башы көргө киргиче күңүң болсун! – деп жашый Чыныгүл үйгө карай жүгүрдү.

Чыныгүл Жутакенин айтканына чыны менен ишенди. Алар жаман ой менен келгенин, эгер ошол ойлору жөнүндө кымындай эле шек-шыба табылса, мына бул жайы өрттөлүп, Чыныгүл өзү чыргадай сүйрөтүлүп жүрүп өлөрүн билмек түгүл, шектенип да койгон жок.

Календер какылдап сабак бергенин, Жутаке миң башы менен Түнкатар молдо жүзүкаралык амалдын туңгуюктарына киришип, ыгы келе калса, кан ичишүүдөн кайра тартпас болушканын эч ким билбейт.

«Сени коёнчук болуп калыптыр деп уккандыктан, көңүлүн сурайлы, иштин жайын акылдашалы деп келдик» демиш болушуп, Жутаке менен Түнкатар мурдагы күнү Жапектикине барып, анын кепесин тымызын шимшилеп чыгышкан.

«Чоке, саламатсызбы! Биринчиден сакалдуу агага учурашайын дедим, экинчиден, Кудай тилекти берип салса сүйүнчү алайын дедим. Имиш-имиштен угушума караганда, «өлдү» деп жүргөн кызыңыз Бегайым тирүү сымактай. Өткөн жайда Кашкардан келе жаткан кирекечтердин бирине Көк-Суудан бир келин жолугуп, «Лаңгар деген жерде Чоң-Койчу деген киши болсо амандыгын биле келиң» деген имиш. Демек антип сураган келин сиздин Бегайым болбогондо ким болот эле?» деген жалган кабарды бетине кармап барып, Жутаке миң башы Чоң-Койчунун үйүн да шимшип чыккан.

«Түндө түн ортосу ченде, эки адамга жолуктум, кебетеси Чыныгүлдүн үйүнөн чыккан сыяктанды. Аты-жөнүн айтышпастан Күлчөгө карап кетишкенсиди» деп кечээ эртең менен Жутакенин жылкычысы айтып баргандыктан, Жутаке Чыныгүлдүн үйүн кечээ кечке, түндө түнү менен аңдытып, акырында мында келип отурушат.

Түзгө отурумуну этишип Жутаке менен Түнкатар үйдүн айланасын өтө этиеттик менен карашып жүрөт. Алар аттын, жөө баскан адамдын изин тезек аңдыган итче тикийип карашат. Абдымомун болсо, мүнүшкердин итиндей лыпылдап ат байламыш болгонсуп сарай жактарда жүрөт. Эгер бир чоочун киши көрүнсө же шектүү из билинсе, «мына Каныбек» деп кыйкырык салууга даяр экенин билдиргенсип, Абдымомун кылычынын сабын уламулам эптей кармап коёт.

Чыныгүл үйгө жүгүрө кирип:

– Э, Кубат айланайын, эми эмне кылабыз? Эшикке жүгүр, молдокең менен миң башы акең жездеңе куран окууга келишти, – деп эки жакты кароого шайы келбей пашылып, Кубаттын кайда турганын да карабай, төрдө төшөлүп жаткан эски ала кийиздин үстүн шыпырып, төшөктөрүн жайып жатып, – эми эмне айла кылабыз? Кой сойбой уйдун этин берсек шерменде болбойбузбу? Бол, ылдам жүгүрүп барып, Акжол байдан бир союш алып кел, кою үчүн адам алам десе да макул де, – деп карбаластап башын көтөргөндө, үйдүн ичинде Кубаттын жоктугун көрүп, сырткы эшигин ачты да, сол жаккы босого алдына туруп, колун бооруна ала, саал илгери ийилгенсип, кыйыгы менен «кириңиздер» дегенсип сырттагыларга карады:

– А молдоке, баштаң! – деди Жутаке камчылуу колу менен эшик тарапты көрсөтө.

– Яб биссимилла! – деп Түнкатар үйгө кирип, Жутаке босогону аттаганда:

– Келиңер! – деди Чыныгүл.

Үйүңө карапайым меймандар келгенде Сардардын күткөнүнө кийген, мындай «олуя» жана даражасы чоң адамдар келип Сардардын күткөнүн өмүрүндө көрбөгөн Чыныгүлдүн жүрөгү алып учуп, эмне деп айтарын, кандай мамиле кыларын билбей эси эндирип, кулактары чуулдап, муундары калтырай баштады.

Мындай адамдарды даңктуу байлар, кадыры өткөн старшылар, байлыгы менен алынган мырза жигиттер тосуп сыйлаарын, катындардын тосуп сыйлаганы айып болорун эсине түшүрө калганда, Чыныгүлдүн бүткөн бою дүр этип көздөрү тумандай түштү.

Түнкатар төргө отура замат «Агузу...» деп үнүн чыгарганда, Чыныгүл ошол турган жерине отура кетти.

Дайыма куран окуганда узак окуучу, өңгөчө даражалаштарыныкына барып куран окуганда, «курунды узак окуса өлгөнгө зор сооп болот» деп жарым саатка жакын созуп кырааты менен куран окуучу Түнкатар, азыр жар-

ты минутага да жеткирбей, «Алямторякей» сүрөөсүнүн башын гана кайырып бата кыла салды.

«Кош, келипсиздер» деп айтуудан уялган Чыныгүл, чай кайнатууга суу алып келүү үчүн челек алып сыртка жөнөдү.

Тиги бурч жакта бирөө чүмкөнүп жаткандыктан, Жутакелер максатына жараша ачык сүйлөшө алышпады.

Жутакенин жаңдоо боюнча, Абдымомун акырын туруп, бутунун башы менен ар кайсы жерди акырын басып көрөт.

Үйдүн ичи жымжырт.

Чапан жамынып түздө отурган кишини аңдыган ач ит көздөнүшүп, Жутаке менен Түнкатар үйдүн ичин акырын имерип, жүктүн алдынан бери карашат. «Береги чүмкөнүп жаткан киши биз таппай жүргөн Каныбекпи?» деген суроо көңүлдөрүнө эчен келип кетүүдө.

Чыныгүлдүн келатканын табышынан билген Абдымомун акырын келип, тиги чүмкөнүп жаткан кишиге жакын отурду да Чыныгүл үйгө киргенде:

– Бул жаткан Кубат акемби?

Капыстап келип калган чоңдорго эмне кылар айла-сын таппай, азыр эле турган Кубаттын кайда кеткенин билбей сүрдөп корккон Чыныгүл, жооп берүүдөн жалтайлап, Абдымомундун сөзүн укса да укмаксандыкка салып, капталы кабырылып, капкагы алдакачан түшкөн жез чайнекке суу куя баштады.

Чыныгүл чай кайнатууга алаксып жүргөндө, «бетин ачып көрчү» дегенсип, Жутаке Абдымомунга көз ымдап, жаткан кишини көрсөтө ээгин шилтеди.

Абдымомун акырын жууркандын четин ачты да качырганын жаза серпип чөп мычкып калган күйкөчө оозун ачып шалдая, эки колун эки жакка жайып:

– Кубат экен! – деп акырын гана айтты.

Абдымомундун «Кубат экен» дегенин уккан Чыныгүл уккан кулагына ишенбеди.

«Э, ботом, Кубат ошол төшөккө жата калганбы? А жанагы апенди кайда житип кетти?» деген суроолор көңүлүнө кылт эте түшкөндө:

– Кубат качандан бери бейтап эле, келин? Мында качан келген? – деди Түнкатар молдо.

Тиги төшөктө чын эле Кубат жатканын же Абдымомун жанагы апенде менен Кубатты чаташтырып жатканын билбеген Чыныгүл молдого жооп бере албай, тамдын түбү менен төшөккө барып ачып көрдү да, сопсоо Кубат эмне үчүн минте калганына түшүнбөй дабдырап:

– Кандайсың, тура аласыңбы? Үйгө молдокең менен миң башы акең келди!

– Кокуй, кокуй эже, жап, мени шүйлөтпө! – деп Кубаттын чыймыйы чыга түштү.

– Жо-жок жеңе, ноокасы катуу болсо тим эле коюңуз! Биз аттанабыз! – деп Жутаке кетөрүлгөндө Түнкатар менен Абдымомун да козголушту.

– Чай койдум, чай ичкиле! Жесирдин жайын билесиздер го!.. Кой соё албасам да эптеп оокат жасап жиберейин!..

– Биз ыраазы – Кудай ыраазы, жеңе. Сардар акемин карызынан кутулганыма эле кубанычтуумун. Аманчылык болсо, чайды эми келгенде ичербиз? – деп Жутаке галошун кийгиче, Түнкатар молдо сыртка чыгып кетти.

– Эч болбоду дегенде нан ооз тийсеңер! – деп Чыныгүл безеленип идиш-аягына карай жүгүрдү.

Ал кичинекей кырма кара табактын ичин сүртүп, казанга татынакай жабылган нанды бир нечеге сындырып, табактын алдына көк ала бөз тасторконду төшөп, алдынан кош колдой кармап сыртка чыкканда, жапырт аттанган Жутакелер:

– Ыракмат, – дешти да нанга карап коюшпастан жүрүп кетишти.

«Нан ооз тийгиле» дегенсип ит асыла үрүп кошо жөнөдү.

Чыныгүл табагын кош колдоп кармаган калыбынча Жутакелердин артынан жалдырап карап турат. Ал жөн эле карап турган жок, ушунчалык чебеленип, чын ниети менен тамак жасайын десе чоңдордун күйбөгөнүнө, ка-

дырлап ала жүгүргөн наньнан ооз тийбегенине ичи күйүп, өзүн адам катары көрбөгөнүнө арданып, «кедейдин иши кедей, жесирдин иши – жесир, даражасы кемдин иши – кем экен го?» – деп арман ой менен ыйлап турат.

Анын жашы жамгырдай төгүлүү менен санаасы-санга бөлүндү.

«Жутакедей даңктуу миң башыга, Түнкатардай чоң молдого жакшылап тамак жасап берип эмес, жарым сындырым нан ооз тийгизе албаганыңдан кийин өлгөнүң ошол» деп абысын-ажындар айтса эмне дейм?» деп ойлогондо Чыныгүл эчкирип жиберип токтоду.

Бирөөнүн үйүнө барганда көздөгөн максатына жетпесе же барган үйүнүн ээси купулдарына толбой калса, болбосо, үй ээсин эптеп кыйкымдагылары келсе, үй ээси жалынган тилди албай же ак наньнан чымчып ооздоруна салбай аттанып кетүү манаптардын сүйгөн ыкмаларынын бири. Алар ушундай кылыктары менен үй ээсин уялтат, эл алдында шагын сындырат, ыгы келе калганда, ошондо конок кылбагандыгы үчүн айыпка жыгышат. Барыдан мурда, манаптар мындай жоруктарын эл арасына таратып, ал үйдүн ээсин адам катарынан чыгартып, дайыма сөзгө сөлтүк, кепке кемтик маскара кылышат.

Чыныгүлдүн жашын жамгырдай төгүп турган чоң себеп ушул эле.

Кубат төшөктөн туруп, эшиктин тешигинен эжесинин селейип турганын, Жутакелердин алыста кетип баратканын көрүп, кайра келди да жүк тактанын алдындагы ороонун оозундагы көрөн-шөрөн төгүлгөн чийди ачып:

– Шадагашы апендим, кайышкыйлай кетти, чыга бей! – деди да өзү оозгу үйдүн терезесинен оолуга түшүп, бакка жашына эки жакты карады. Тетигинден ары далдаага кирип кеткен Жутакелерден башка кыбыр эткен жан көзгө илинбеди. Ал шашылбай айлананы дагы байкоодо.

«Мен го катынмын, катын болгондо да жесир катынмын. Алар мендей жесирдин колуна тамак жегилери келбеген чыгар: А Кубатка кайсы жин тийди? Ал эмне

үчүн бирөөнүн төшөгүнө амалданып жата калды? Чоңдор Кубатка капа болушкан экен го? Соо киши оорумун деп жатып алса кимдин ачуусу келбейт? Өнөрүң менен жерге кирген тантык!» деп ойлогондо, Кубатка ачуусу келгендиктен Чыныгүлдүн өңү кумсара түштү.

Жанагы «касиеттүү» адамдардын бере турган шыбагасынан куру калтырып отурган Кубат гана болуп сезилгендиктен, Чыныгүл үйгө ачуулу кирди. Ал колундагы табакты ыргыта таштап төшөккө барды да:

– Көтөр башыңы, Кудай албаган куу жаман. Ооруй турган учурду, кыла турган кесирди тапканын кара! – деп ачуусу менен жуурканды чапчып алганда, «сизге эмне болду?» дегенсип тиги киши башын көтөрө калды. – Ай, бетим кокуй! – деп ачуу үнүн чыгара бакырып, Чыныгүл көздөрүн алайткан калыбы менен кетенчиктеп барып тамга сөөндү.

– Эмне болду, эжеке? – деп сырттан Кубат кирип келип, эмне окуя болуп кеткенине түшүнбөй таңданып тура калды.

Тиги киши сөздү өзүнө келтирип капа болгондой жана тиги аял маскаралап жаткандай сезгенсип, башын чайкап, эрдин тиштеп Кубатка карады да:

– Эмне болгонду көрбөй турасыңбы, Кубат аке?

– О, Кудай! – деп Чыныгүл эси чыга, тамды жээктей оң жагына жылды.

Ушул үйгө келгенден бери Чыныгүлгө бир ооз сөзүн угузбаган, тили сүйлөөдөн, кулагы угуудан калгандай болгон нез апенди шап этип башын көтөрө калып сүйлөп жибергенде, Чыныгүл чын эле чочуп кетти.

– Айланайын ачык айтчы. Сен кимсиң? Чын эле олуя апенде болсоң жашырба. Эгер бирөөдөн кордук көрүп жашырынып жүргөн киши болсоң аны да айт, жардам деле берейин. Бирок чыныңы айт. Жанагы кишилер келип отурганда, бул төшөктө сиз эмес, Кубат жатпады беле? Же менин көзүмө бир укмуш көрүнгөн беле? Эми сен кайдан бул төшөккө жата калдың? – деп Чыныгүл

таңданып калтыраган үнү менен Кубатка карап, – сен кайда жүрүп келдиң?

– Шадагашы эжеке, менден эчтеме шуяба. Тиги олуя өжү айтша ук. Болбошо мен айталбайм. Айтшам эле өлүп калам!

Алдына өбөк, аркасына жөлөк кылган бир тууганы ушунетип айтканда, Чыныгүлдүн ишенбеске чарасы барбы?

Үйдүн ичи менен айланасындагы жерден башканы көрбөгөн, эл арасында болуп жаткан аки-чүкүнү билбеген, куураган куу турмушунан башканы ойлобогон жана ойлоого акылы жетпеген шордуулар көп эле. Аларга күлбөй карап туруп: «баланчанын эшеги эгиз улак тууптур; балан жердеги бир байдын төөсү кулун тууптур; бастанча киши эки дүйнөнү тең билген олуя болуптур» десең, «Кудая тобо» деп жакаларын кармайт да айтканыңа ишене бере турган.

– Кагылайын олуя! Кубат экөөбүз жетим өскөн элек, эми мен жесир болуп отурам. Жакшылыгыңы бизден аяба, жамандыгыңы көрсөтпө, эч качан эч кимге сыр ачпас үчүн касам кылам! – деп Чыныгүл көзүнүн жашын төгүп, жерге чөгөлөй калып жакасын мууна кармады...

Жапек Эштектин Жумасынын атын минип Каныбекти издегенде, ал Каныбекти тапмак тургай, кардуу бороондо адашып жүрүп таң атканда гана үйүнө барган. Каныбектин дайынсыз жоктугун билишип Чоң-Койчу менен Сурмаш ыйлап үйүнө кайтышкан. Ошондон бери алдыртан чекмелеп ар кимден сурап, Чоң-Койчу тынбай Каныбекти тымызын издөөнүн аракетинде.

«О, жан кылып жараткан Кудай!.. Эчен жылдан бери эзилип күйгөн жүрөгүм Каныбекти көргөндөн бери айыгып калбады беле? Ал байкушту кудретин менен эмне кылдың? Аны жайына койсоң жалгызым Бегайымды таап бербейт беле? Каныбекти көзүмө көрсөткөнүңдө, «өлдү» деп жүргөн Бегайымды тирилткендей болбодуң беле?» деп Сурмаш зарлап отурат.

Түнкатар менен Жутакенин сөзүнө эрип, Каныбекке акылдашпай туруп ар кимге сыр ачкан кылмышын мойнуна алган Жапек ошондон бери оору. Анын оорусу, кардуу бороондуу түндө, таякесинин «атын» карап жүргөндө эски мүрзөлөрдүн арасынан жабышкан коёнчук. Анын бул коёнчук оорусу чыныгы коёнчук эмес, Жутаке менен Түнкатардын көздөрүнө көрүнүүдөн качырган амалдуу коёнчук. Үйүнө ким гана келбесин, Жапек оору... Эки колун тырыштырып, бүткөн боюн чирентип, тиштерин кычыратып, көзүн чакчаңдатып, шилисин кержеңдетип, башын жулдурган кара короздой тырпылдайт да калат...

Айбаланын ыйы жөнүндө айтып да кереги жок. Анын мурун өлгөн бир тууганы өткөн күздөн бери тирилип келгендей сезип жүрсө, эми ал агасы кайра өлгөндөй сезет. «Каныбектин дайынсыз жоголушуна сен гана айыптуусуң» деп кээде Айбала Жапекти жемелейт. Кээде, орогу менен көтөрмөсүн көтөрүп куурай алымыш болуп адырга чыгат. Каныбекти издеп айлананы карайт. «Балким ушул жерге өлүп калган болбосун?» деп дөмпөйгөн кардын алдын чукуп көрөт. Кары эрип карарган ит жатактарга да барат. Бирок Каныбек жок. Эмне болгону белгисиз.

Баягыда, Жапек, Түнкатар молдонун үйүнө барып, Жутаке миң башы экөөнүн тилине кирип, бир канча жигитти артынан ээрчитип алып аларга жигит болуунун аракетине кирип, Каныбекке акыл салбастан, жакын санашкандарына акылдашып жүрүп Кубаттыкына конгон. Каныбек жөнүндөгү сырды Түнкатарларга эки ирет айтып жибере жаздаганын да айткан.

Кубат «макул» деп Жапекке убада бергени менен көңүлү анын айтканына эриген эмес. Ал Жапектин айткандарын Каныбекке айтып акылдашууга келатканда, алдынан Темир жолугуп, «Кубат аке, иш чатак. Мени Түнкатар чакырып, Каныбекти кармап бергин деп тапшырды. Кана, эмне айла кылабыз?» деп Темир айтканда, «шадагашы Темий! Каныбекти каймап беем деген киши өжү каймалып калшын. Жанагы Жапек иттин

көңүлү бужулуп жүйшө кеек. Шадагашы, шен мага жайдам бей, Каныбекти Жапектин үйүнөн ууйдап башка жакка багалы» деп Кубат дагы билген бир топ амалды айтканда, Темир ошол замат эле жылкыдан бир мыкты атты Кубатка кармап берип, болгон окуяны Каныбекке жеткирүү үчүн Темир чаап бара калганда, Жуманы булактын боюнан жолуктуруп, амалдары жөнүндө айткан.

Ошондо, Жума, болгон окуянын жайын Каныбекке айтып, өзү Каныбек менен урушумуш болуп үйүнө кеткен.

А кардуу бороонго аралаш Каныбекти кармап калып чийнеге таңышкан атчан Темир, чийнечи Кубат эле.

Ал Каныбекти өз үйүнө алып баргандан чочулап, ушул эжеси Чыныгүлдүкүнө алып келген.

Каныбектин мында экенин Жума, Кубат, Темир, – үчөөнөн башка жан билбейт.

Мына бул, жалган жеринен «олуя апенде» атыгып, бир канча күндөн бери Чыныгүлдүн колунан тамак ичип, соо мүнөзүн келесоодой көрсөтүп, келгенден бери Чыныгүлгө бир ооз да кеп айтпаган, эми өзүн олуя көрүп жалынган Чыныгүлгө жылмая карап төшөктүн үстүндө отурган киши – Каныбек эле.

Дайыма ырымдап, жума сайын сакалын кырып берүүчү Жума карыя, Каныбектин акылы боюнча бул үйгө келбей калган. Ал, Каныбектин абалын Кубаттан билип, оюндагы дарысын ошол аркылуу берип тургандыктан, Каныбектин сакалын алар киши жок.

«Эгер мени менен таттуу турам десен, таяк жегиң келбесе, эркекке көз артпа, тигилип караба... көзүңдү тешип коём» деп ыраматылык Сардар көп айтып жүргөндүктөн, Чыныгүл жаш күнүнөн тартып эркекке тигиле карабай турган адат үйрөнгөн. Ошондуктан, ал, Каныбекти биринчи көргөндө алдыртан бир имерип гана караган. Анда, анын сакалы кызыл кулак Нигматулланыкындай таза кырылган, муруттары багжайган жигит сыяктуу көрүнгөн. Эми болсо, анын багжайган кара мурутун курчоого алгансып, кирпичин жүнүндөй тикийген кыркма кара сакал коола-

ган арпадай өсүп, бет көрүнүшүн бүтүндөй өзгөртүп, анын жашы элүүдөн ашып кеткен сыяктандырып салган.

Брамалык Сардардын ичи тардыгынан коркуп, үйүнө бейтааныш киши эмес, тааныш киши келсе да, үйгө кирип чыкканда ал адамга тике карабай жер карап, андай адамга чай сунганда оң колунун чыканагынан алысты көрбөөгө кунт алган Чыныгүл, Каныбектин көрүнүшүнө азыр аябай таң калды. Бул бая күнкү, Кубат чийнеге салып келген апенде эмес, такыр башка... эгер ошол апенде ушул болсо, анда ал апенде касиеттүү дуваларынын күчү менен азыр эле өзгөрүлүп алган сыяктуу...

Ооба... Чыныгүл дал ушундай ойлоп, ушундай сизди...

Чыныгүлдүн окуяга түшүнбөй таң калганын, чын ниети менен касамын айтып чөгөлөп турганын сезген Каныбек:

– Кубат аке, эжем убадага бек, сырга көк чыгар?

«Көзү ачык дудук апенде» деп Кубаттын айтканына ишенип жүргөн Чыныгүл, Каныбек экинчи ирет сүйлөгөндө дагы чочуп кетти.

– О, Кудай, тобо!..

Анын нурдуу бети кумсарыңкы тартып көкүрөгүн артка кыла, жакасын дагы бекем кармап, көздөрү алая түштү.

Кубат, эжесинин бир айтканынан кайтпай тургандыгы менен мактангандай күлүңдөп, чөк түшө калды да:

– Андан койкпо, шадагашы. Ташты таш менен уйганда шуу чыкбагандай эле.

– Анда эжеме сырыңды айта бер, Кубат аке!

Кубат макул дегенсип Каныбекке колун жаңсап койдуду да, эч качан сыр жашырбаган эжесинен Каныбек жөнүндөгү сырды жашыргандыгына айыптуусунуп, ошол айыбына эми эжесинен кечирим сурангансып бир карап жылмайып алды да:

– Шадагашы эжекебай, жаман бий тууганыңын күнөөшүн кечий. Мен шага билдийбей калп айтып бий топ күнөө кылдым. Биёк өжүм үчүн эмес, мына бу киши үчүн. Шен бу кишини билешиң.

– Кайдан жүрүп билем? – деп Чыныгүл таңдана Кубатка жакын жылып жалпак отурду.

– Илгейи-и-илгейи, Сайдай жеждем ыяматылык, жанагы Түнкатай молдо, Жутаке миң башылай менен Тойчу датканы ээйчип, Алайдагы Айдайбек датканын кыжынын тоюна байганы эшиңдеби?

– Аны кантип унутайын, садагаң. Ошол тойдо, жездең ыраматылык улак тартышам деп, Айдарбек датканын кулу Каныбек минген өгүзгө атынын курсагын жардырып келген.

– Эмеше, ошол Каныбек ушул, эжеке! – деп Кубат кубанычтуу күлүңдөй, оң колунун сөөмөйү менен Каныбекти көрсөттү.

– Апий, ботом, антип калп айтпа. «Каныбек Шиберге айдалып кетип өлүштүр» деп өзүң деле айтып жүрбөдүң беле?

– Өлдү дегенибиш калп экен, эжеке. Мына аман келди!

– Калпыңы кой нары...

– Кудай уйсун!..

– Миң-сан элге улак бербеген, Чоң-Койчунун кызын алган, кийин датканын Ак-Жалын минип качкан, Кашкардын камагынан кутулуп, анан Сооронбай миң башыга тутулуп Кыр-Шиберге айдалып кеткен Каныбектин өзүсүңбү?

– Ооба, эже, дал өзүмүн!

– Ошол, «барган киши тирүү келбейт» деген Кыр-Шиберден аман келдиңби?

– Ооба, эже! Адам көрбөй турган азаптарды көрүп жүрүп аман келдим!

– Кой, калпыңы, айланайын! Калп айткан кишини өлгүдөй жек көрөм. Бул көзү ачык апенде эмеспи? Эми Каныбек боло калдыңарбы? Бир топ күндөн бери ар кайсынын башын чатып, мени маскаралаганыңар да жетишет. Эми Кубат экөөң тең үйүмөн жоголгула.

– Шадагашы, эжекебай!..

– Сүйлөбө, тантыраган өлүк. Чык үйдөн! – деп Чыныгүл ачуулуу чамынып, ордуна тура этек-жеңин кагына сыртка карай жөнөдү.

– Калп айтшам мүйт кетейин, эжекебай!

Ортоңку эшиктин жер босогосун аттаган калыбынча. Чыныгүл каарын бетинен чыгарып, босогону кармап тура калып:

– Эгер калп айтпасаңар, эмне үчүн келер замат бул сырыңарды айтпадыңар? Эмне үчүн «көзү ачык апенде» болуп кууланасыңар?

– Эже! Мен Сибирдин камоосунан качып чыккамын. Ошондуктан менин душмандарым артыман аңдып жүрүшөт.

– Ал тигил жакта...а бул жерде сени ким аңдымак эле? Душмандарың ким?

– Жанагы Түнкатар молдо менен Жутаке миң башы. Алар Сардар жездеме куран окуганы ак ниети менен келишкен жок, амал менен мени издеп келишти.

– Койчу? – деп Чыныгүл Каныбектин маңдайына келип отура калганда, сырттан арсылдап ит үрдү.

Кубат жүгүрүп барып, сырткы эшиктин тешигинен шыкаалай кайта жүгүрүп:

– Эштектин Жумашы, жашын!

Чыныгүл туруп эшик тарапты карагыча, Каныбек жүктүн алдына кирип кетти. Кубат Каныбек кирип кеткен жердин бирдемесин оңдомуш болду да төшөккө жата калды.

Каныбектин кайда житип кеткенин көрбөй калган Чыныгүл, жакасын кармап, ичинен күбүрөп келме келтирди да, «жанагы киши чын эле Каныбекпи? Каратып туруп көздөн кайым болуучу дубасы бар экен го? Ооба, ошондой дубакөй сыйкырчылык жайы болбосо, Кыр-Шиберге барган киши аман келмек беле?» деп ойлоду да дагы келме келтирди...

КАГЫШУУЛАР

– Кадырлуу миң башым! Жок шылтоонун башын чатып, мени бала алдагандай кылбаңыз. Миң аракет кылсаңыз да мени сиз алдай албайсыз жана мен сизге алдатпайм. Мындан ары, бирибизге бирибиз буламык жедиришкендей жүрбөй так жүрүшөлү. Ягни, айтылган убаданы айтылгандай аткарышалы. Иштегиңиз келсе иштегендей иштеңиз, иштегиңиз келбесе, мен иштей албайм деп ачык айтыңыз.

– Иштейли деп эле... – деп Жутаке иштери жөнүндөгү оюн айтайын дегенде:

– Эмнени иштеп эле?.. Эмнени?.. Биз берген акчаны Түнкатар молдо экөөң тоюшуңча жеп, калганына мен тапкан жарактарды сатып алымыш болгонуңарбы? Жок, миң башым, ал иш эмес... Сатылып алынган куралдын катылып жатышын, мээси бар киши, иш деп айтпайт. Ар бир мылтык менен кылычтын ээси болуп, большевиктерге каршы мылтык атылып, кылыч чабылып турса, анан ошону иш деп айтат. Же жарактардын бардыгын катып коюп, күнүгө бирден бээ союп, Ахбилекайымга арак-шарап куйдуруп ичип куунап отурганыңарды иш деп жүрөсүңөрбү? Андай ишиңердин, – деп Календер зиркилдеп, колундагы асамусасы менен бутундагы чокоюн чапкылай көрсөтүп, – андай ишиңердин баркы, менин мына бул жаман чокоюма жабышкан ылайчалык да баркы жок. Андан көрө, мылтык менен кылычыңарды датка бастырып чиритпей, катындарыңарга бөлүп бергиле, алар сабоо кылып жүн сабап убайын көрүшсүн...

Жутаке миң башы, өткөн күздөн бери иштеген иши чокойго жабышкан ылайчалык баркы болбой калгандыгына жаны чыга жаздады.

«Эй, самтыраган акмак Календер, биздин иштеген иши биздин баркы кантип эле сенин чокоюңа жабышкан ылайчалык болбосун?» деп бакырып, адатынча, айылдагы чыгым төлөбөгөндөрдү же кыжырына тийгендерди кам-

чы менен сабагандай, мына бул самтыраган Календерди жон талаштыра басып-басып алгысы да келе түштү.

Бирок, Жутаке миң башы, самтыраган Календерди тура калып жонго басып-басып алмак түгүл, отурган ордуна козголуп, Календерге тике кароого да жарай албады.

А Түнкатар молдо болсо, кулда кулак жок... Календерге өйдө карамак турсун, ичинен бышып, заарасы жипти, алдындагы шайы төшөктүн бетинен көрүнгөн көктөө жипти сөөмөйү менен чукулап отурат.

Мына бул календер миң ирет самтырамак тургай, бүткөн боюн мор кылып жылаңач турса да, Жутаке менен Түнкатарга кожоюн. Анын айтканы айткан, дегени деген... кың дешке акылары жок... кулактарын кесип алса, унчукпай гана кулуюп отура берүүгө экөө милдеттүү... Бирок өкүм сүйлөп, өктөмдүк кылып көнгөн Жутаке менен Түнкатар алдарын байкабай аксымдык кылгылары келет.

Жутаке менен Түнкатар Календердин болот кайырмагында... Ал экөө бул кайырмакка тирсегинен, мурдуна, же эрдинен же таңдайынан эмес, көмөкөйүндөгү кичине тилдеринен өмүрлүккө чыкпас болушуп илинишкен...

Алгачкы учурларда, анча-мынча акчаларды Түнкатар менен Жутакеге Календер өз колу менен берип жүргөн болсо, кийинки учурда такыр башка шартка айланган.

Бир күнү түн ортосунда, Түнкатар менен Жутаке жылуу төшөктө магдырап уктап жатышканда, бек турган дарбазаны өзү ачып, беттерине кара резинка маска кийген, белдерине тапанча жана шамшаар илген эки кишини ээрчитип Календер келген. «Бул эки киши биздин адамдар... мындан ары, менин убактым болбой калганда, ушул эки адам силерге жолугушуп турат» деп коюп гана жүрүп кеткен.

Дагы бир түнү, ошол түшкө кирчүдөй болгон маскачан экөө, темир сандыкка салынган акча алып келип берип кетишти. Ошол эки кишинин баштап баруу боюнча, Түнкатардын эки жигити жарак алып келишкен.

Анын кийинки түнү, дагы баягы маска кийген экөө келди. «Силерге Камалбек афандим салам айтты. Биздин иш жаман эмес. Түнкатар молдо менен Жутаке миң башы өз иштерин илгерилетсин. Жигиттерин тезинен курап, Айдарбек датканын уулу Карабек корбашыга кошулушсун» деди. «Албетте, афандимдин айтканын эки кылбайт деп биз силерге ишенебиз» дешип кетишкен.

Дагы бир жолу, Жутаке менен Түнкатар Камилжан байдын үйүндө болушуп Мамажунус казы менен бирге отурушуп, большевиктер менен кантип күрөшүү жөнүндө акыл курушуп, андан караңгыда үйгө кайтышканда, маска кийген экөө караңгы көчөдө жолугушуп, Камалбектин айткандарын айтып, Камилжан байдын үйүндө кандай кеңеш болгондугу жөнүндө сурап кетишкен.

Тек, маска кийген эки киши, Түнкатар менен Жутакенин түшүнөн да, өңүнөн да кетишпеди. Кайдан келип кайда кеткени билинбейт. Күтпөгөн жерден, ойлонбогон учурда жолугушат да кайра жок болушат.

«Достошуп жүрөбүз, эми абдан таанышып алалы. Сиздер кимсиздер, аты-жөнүңүздөр ким?» деп Жутаке менен Түнкатар сураганда, «биздин аты-жөндү, ким экенибизди сурабаңыздар. Афандимин айтканын айткандай аткара тургандардын жанына жан салабыз, эгер касташса, андайлардын жанын алабыз» дешип, маскачан экөө чоң арыктагы сууну аттап өтүшүп, Ак-Бууранын сайына карай жылт коюп көздөн кайым болушкан.

Календерден алынган акча, байлыгы, маска кийген экөөнүн көзбоочудай шамдагайлыгы, Түнкатар менен Жутакени, бакалоорунан чынжыр өткөрүп суу түбүнө байлаган жаяндай кылган...

Мына, ушул себептердин бардыгы, эми, мына бул самыраган Календердин алдында Жутаке менен Түнкатарды кулагын кескен кулдан бетер кулуюп гана отурууга мажбур этти...

Календер каарын бетине айландырып, тиги экөөнө алая карап, басыңкы үн менен:

– Дин ислам үчүн күрөшөбүз деп берген убадаңар кайда? Дин ислам үчүн ушунетип ак май жеп, кызыл чай ичип, майпайып отуруп алып күрөшөбү? Большевиктер Москвадан бери кантип келатканы эсиңердеби? Ташкендеги большевиктер эмне кылып жатканын унуттуңарбы? Сен экөөң ушунетип отурсаңар, Ошко большевиктер келбейт деп ойлойсуңарбы? Же «мен келдим» деп большевиктер кыйкырып көрүнөө келет дейсиңерби? Жок! Большевиктер бизге окшогон кенебес акмактардан эмес. Алар, сен экөөңдөйлөрдүн мурдунан кирип оозунан чыгат. Ош, Москва эмес Ташкенден да айчылык алыс, бул жерге большевиктер келе албайт деп жүрөсүңөрбү? Анда келжирегениңер!.. Дал ушул Ошто большевиктер бар!

Куйрукка бирөө шибеге мекен сайгандай, Жутаке менен Түнкатар селт эте обдулушуп, «большевиктер бар» деген сөздү жаңылыш угушкандай:

– Ошто большевиктер бар дейсизби? Кайсы жерде?

– Менин койнумда! – деп ачуусу келген Календер сол колундагы аса таягын шарап эттирип; оң колу менен сол жаккы коюнун бир салып, тиги экөөнү жеп жиберүүчүдөй тиктеп, – Кайсы жерде?.. Кайсы жерде?.. Эгер алардын кайсы жерде экенин билген болсом, сен экөөңө айтып отурбай, алда качан тындым кылдырып салмакмын.

Үйдүн ичи жымжырт боло түштү.

Ахбилекайым эшектен бетер иштеткен эки катындын эмгеги менен жасалгаланган үйдүн ичи абдан сонун. Жерге төшөлгөн асыл килемдер, анын үстүнө төшөлгөн шайы төшөктөр. Төр жактагы тахманга катарлата коюлган бир нече сандык, алардын үстүнө жыйылган эчен сонун жууркандар... Эки тараптагы текчелерде түркүм порум менен коюлган идиш-аяк. Тиги бурчта чырмооктун жаңы ачылган кызыл ала гүлү сымал болгон грамофон, анын артында, Ахбилекайымга жагынып Жутаке алып келген илбирстин териси менен эки суусар, бир кундуз. Жутаке менен Түнкатардын алдында, бетине түркүм тамагы жайнаган жалпак тегерек стол, анын Түнкатар

жаккы четинде сары ала гүлдүү чайнек, каздын жумурткасындай ак чыны, алардын жанында созолонуп күйгөн шам. Тек үйдүн ичиндеги шай келишкен татынакай көрүнүштү, береги самтыраган Календер гана булгап турган сыяктуу.

Календер каарданган көрүнүшүн жумшартып, ачуулу үнүн басаңдатып:

– Адигине старчыны билесиңерби?

– Билбегендечи! – деп Жутаке чөк түшө калды.

– Дал ошол Адигиненин тууганы, жашында Буров деген адвокаттын үйүндө жүрүп орусча окуган, кийин Буров менен бирге Ташкенге барып, ал жерде полициялар кармарында Алайдагы Айдарбек даткага барып бала окутуп, андан кармаларында качып кеткен Акмат чолукту билесиңерби?

– А... а... а... мен билем, – деди Түнкатар, кап түбүнөн чычкан көргөн мышыкча жылчыйган көзүн тикийтип.

– Дал ошол Акмат чолок, мени жаздырып, мен салган капканды карыштырып, таптырбай жүргөн большевик.

– Ал батчагар «өлгөн» деген сөз жалган бекен? – деп Түнкатар таңыркап, жылчыйган көздөрүн дагы чоңураак ачты.

– Силер Алайдан же Оштон мындай чыккан адамдардын бардыгын өлдүгө чыгара бересиңер. Чынында, алар өлмөк тургай өрөөлөй басышып, өзүңөргө көр казып жүргөнү менен ишиңер жок. Ташкен менен Оштун арасында бардык кабарды ташып, Оштогу бирди-жарым адамдарына акыл берип, элдин арасын бүлүнтүп жаткан ошол – Акмат. А, элдин бардыгы, өлдү деген Каныбекчи?

– Баса, афандим, анын үй-бүлөсү жөнүндөгү айткандарыңыздын жайы кандай?

Календер өтө жумшарып, өзүнүн иштеген иштери менен тиги экөөнө саал мактаныңкырай:

– Угулган ушактарды чекмелеп отуруп, Ак-Бууранын аркы өйүзүндөгү Дыйкан-Кыштагында жашаган Сламжан деген кашыкчы абышканы таптым. Бирок, барып турган

митайым абышка экен, «ким экенин билбедим, Жамал аттуу кыргыз зайып Белек аттуу баласы менен оозгу үйүмдө ижарага турган эле, жакында кайдадыр качып кетти» дегенден башка эчтеме айтпай койду. Өткөн базар күнү, ошол абышканын кызы Мукарамага, сиздерге келип жүргөн эки жигиттин бири үйлөнгөн. Албетте, турмуштан кыйналган, эрден көзү каткан Мукарамага төгүлүп-чачылып жатып сырын айттырбай коёбузбу!..

– Демек, алардын үйүндө жүргөн Жамал аттуу зайып Каныбектин катыны – Анархан экен да? – деп Жутак Календердин айтарын алдан биле койгондугуна кубангандай жылмайып, ага карай моюнун созду.

– Ооба, миң башым!.. Анархан кууланып, баласынын Эркин деген атын Белек коюп алган.

– Эми, Анархан ошол кашыкчынын үйүндө бекен?

– Жок, молдоке! Менин экинчи жигитим Мукарамага жуучу болуп барып кеткенден кийин, Анархан баласын ээрчитип качып кетиптир.

– Баса, Каныбектин келгенин же келбегенин алар билишет бекен?

– Каныбек келиптир, бул чын! Каныбекке баласы Эркин жолуккан. Бирок бирин бири тааныбаган. Баласы Каныбек менен жолугушканын үйүнө айтып барганда, Анархан жашырын сырын ачып, баласы менен Мукарамананы ээрчитип, түнү бою Оштун ичин тинтип чыгышса да Каныбекке жолугушпай калган.

– Ой, иттин катыны о-ой!.. Бирдеменин шегин алып, капканды карыштырган түлкүчө жылт койгон экен да? – деп Жутак талыган тизесин оңдонуп койду.

– Муну эсиңерден чыгарбагыла! – деп Календер белин түзөп какая түштү.

– Жо-жок, афандим, – деди Түнкатар.

– Мындан ары Белек аттуу бала менен Жамал аттуу катын жолукса табычкынбайбыз, Камалбек афандим.

– Бирок, эмне үчүн эле Каныбектин артынан ушенетип сая түшүп издеп калдык?

– Айдарбек датка жана аяш уулум Карабек мага, Сооронбай миң башы Жутаке миң башыга кат жазды. Каныбекти өлтүрсөк өз жаныбызга тынч, кармап берсек, мен Айдарбек даткадан алкыш алам, Жутаке миң башынын төшөгү жаңырат! – деп Түнкатар кытылдап күлүп койду.

– Эгер, – деди Календер кайта каарданып, аса менен жерди уруп, – эгер бирөөң даткадан алкыш алуу үчүн, экинчиң Сооронбай миң башы алып берүүчү сулуунун жылуу төшөгү үчүн гана Каныбекти издеп жүрсөңөр, анда экөөң тең акмаксың! – деп Календер бардык күчү менен аса-муса таягын жерге урганда, үйдүн ичи шарак-шурак этип барып токтогондой боло түштү.

Ушунча жашаган өмүрлөрүндө, мына бул сыяктуу самтыраган Календерден эмес, кадыр-барктуу датка, миң башы, салабаттуу ажылардан да «сен» деп катуу айтылган сөздү угушпаган Түнкатар менен Жутаке, азыр мына бул Камалбектин «акмаксыңар» деген сөзүн укканда экөөнүн бүткөн бойлору дүрүлдөп, бардык кадыр-барктарынын ташы талкан болуп, обройлору жер менен жексен болушкандай сезишти. Ушунетип кордоп тилдеген Календер-Камалбек баш ийдирген кожоюну эмес, Кудайдын досу делинген Мухаммед пайгамбардын өзү болсо да, аны азыр өлтүрүп же колунан өлүүгө даяр экенин билдиришкендей:

– Ким акмак? – дешип орундарынан атылып тура калышты.

– Отургула! – деп Камалбек бакырганда, тиги эшиктен маска кийген экөөнүн башы көрүндү.

Мурдун азоолугунан жаңы көзөтүп, кылдан жасалган буйласын ачуулу ээси катуу силке, табылгы таяк менен тизеге шак дегизе тартып, жиберип чөгөргөн бакырчак төөдөй болушуп, туйлап тура калышкан Түнкатар менен Жутаке кайра отурушту.

– Каныбек ким экенин билесиңерби? Аны баягы эле, ыргыткан сөөктүн баары башына тийген кул деп жүрөсүңөрбү? Жок, акмак деген сөзгө териккенди билген ка-

дырмандарым!? Каныбекти бирге жүргөн кул-кутан, койчу-колоң, жылкычы-пылкычылар гана эмес, анын атын угуп, кабарын билгендердин бардыгы жакшы көрүшөт. Ошол үчүн эл, Каныбек «жок» десе бардай көрүшүп, «өлдү» десе тирүүдөй сезишип, эчен жылдан бери анын ырын ырдап, комузун чертип, чоорун тартып келатышат. Сенин жылкычың Темир Каныбектин ырын ырдап жүргөнүн билесиңби, ак шарийгаттуу молдом? Жок, билбейсиң, билсең да ал ырдын маанисине түшүнбөйсүң!

«Кулун жал болот мингеним,
Кулун тон болот кийгеним!
Куурасам акыл табышар,
Кумар көз болот сүйгөнүм!
Кызыл ат болот мингеним,
Кул торко болот кийгеним!
Кыйрыбыз өсүп өркүндөп
Кызыгын көрөм дүйнөнүн!» –

деп Темириң безеленип ырдап жүргөнүн уккан белең? Өткөн күздөн бери мен бир нече жолу уктум. Мурун «болоор» деп арсар күмөн ырдаса, ал азыр «болот» деп ишенип ырдап жүрөт. Экөөң ушунетип ууртуңардан май агызып, жылуу төшөктө тердеп жата берсеңер, Темир жакында, экөөңүн башыңы кашкулактын ийнине тыгып, анан «болду» деп ырдайт. Түшүнөсүңөрбү ушуга?.. Баса, мындан бир канча жылы мурун Каныбек жар көрүшөйүн деп Сооронбай миң башынын кызына токмок салганда, ал кыз ордуна турбай койсо, Каныбек эмне ырдаганын билесиңерби?

«Туйгундан жалгыз туулган,
Бозум түлөк шумкармын;
Карабайыр казан ат,
Какырдуу чөлдүн тулпармын.
Кайры таптоо келишсе,
Кажыбай мен да чуркармын!» –

деп ырдап, Сооронбайдын кызын токмок менен уруп чыгып кеткен. Ошондо, кул чагында, мындай ырды ырдаган Каныбек эми кандай ырдамак?

«Кайырып таптоо келишти,

Кажыбай эми чуркармын!»

деп ырдайт. Түшүндүңбү бул ырдын маанисине?

Куурап кул болуп, бутун суукка үшүтүп баса албай жүргөнүндө Акматтан окуган Каныбек, Сибирдин түрмөсүндө жүргөндө кимден окуду деп ойлойсуңар?

«Каныбек Ленин менен түрмөдө бирге жүргөн экен» деген сөздү да уктум. Мен буга ишене албайм. Бирок, Ленин менен бирге жүргөн революционерлерден сабак алганын, эч ким айтпаса да билип турам.

Учурган ушактарга караганда, ал согушта жүрүп жардар болуп келген.

Демек, бир нече жыл бою түрмөдө жүргөн революционерлерден окуган, анан согушка катышып жүрүп келген Каныбек, азыр кандай Каныбек деп ойлойсуңар?

Биз үчүн ал абдан коркунучтуу Каныбек. Бай менен манапты жоготобуз, эмгекчи элге жыргал замана болот деп Каныбек революция жөнүндө өзүнүн шарыятын баштачу болсо, молдоке, сиздин шарыятыңыз иттин үргөнүнчө да болбой калат. Сиздин миң ирет окуган аятыңыздан, Каныбектин «жүргүлө!» деген бир ооз сөзү өтүп кетет. Анын үстүнө, анын алдыртан байланышкан большевиктери бар. Ал большевиктер Каныбекке бардык жагынан жардам берет. Мына ошондо, койчулар кочкорду, уйчулар буканы, төөчүлөр буураны, жылкычылар айгырды, дыйкандар буурсунду минип алышып Каныбектин артынан жөнөшөт.

Көрдүңөрбү, биз, Ош менен Эки-Алайга мусулмандын байрагын тигиш үчүн Каныбек кандай экенин? Эмне үчүн сары изине чөп салып Каныбекти издеп жүргөнүбүз эми түшүнүктүү болдубу?

– Албетте, – деди Түнкатар үнүн акырын гана чыгарып башын ийкей.

– Анда кош болуңуздар! Жума күнү, намаздан кийин мечиттен күтөм. Кайдан, канча жигит курагандыгыңыздар жөнүндө ошондо ачык угам! – деди да Камалбек шарт коюп чыгып кетти...

– Олда Кудай ай, Кудай ай... Менин шорума кайдан Каныбек жаралган эле? Өткөн күздөн бери Каныбек менин кулагымын кужурун алды го! Өңгөчө Түнкатар молдонун айлындагы малайларынын катындары күнү бүгүнгө чейин кулагымы тындырбайт: «Каныбек Чоң-Койчунун күйөө баласы экен. Жапек менен Кубат тантыктын жан аяшпаган досу экен. Эми ошол Каныбек Кыр-Шибердеги камалып жүргөн жеринен качып ушул айылга келген имиш. Аны Чоң-Койчу багып жүргөнүн же Жапек менен Кубат багып жүргөнүн уга алдыңбы? Чоң-Койчунун кайын атасы Жума деген багып, дарылап жүрөт дешкени кандай?» дешип ойго келбеген суроолорду сурашат. Кала берсе, эми аталуу, балалуу экөөң минтип-турасыңар? Эмне, кайдагы Каныбек үчүн, экөөң бириңе бириң бычак урганы турасыңарбы? Кой, ачууну тый, балдардын атасы! – деп Тоту калтыраган үнүн чыгарып, Бердини кучактай кармап артка түртүп турат.

– Айланайын аке, ачууланбасаң. Ата деген балага ачууланат, кейийт... анысына капа болбосоң, акебай! Акырын сыртка чыгып кете берсең! – деп Жамал коркконунан калтырап, акылынын жетишинче Темирге акыл айткан болуп, аны эптеп эле сыртка чыгарып кетүүнүн аракетинде.

– Иттин гана баласы... Сен акмак менин жиниме тийип ачууму келтирбей жүр. Мен сага атамдын, ошондуктан айтканыма көнүп, айдаган жагыма басып жүрөсүң. Эгер кичинекей эле кежирлик кылсаң, шилиндеп гана мууздап, иттин күчүгү сымал ороого көөмп салам, – деп Берди ачуусуна чыдабай калчылдап, Тотунун колуна бошосо эле жүгүрүп барып Темирди союучудай болуп, сол колу менен кынын, оң колу менен бычагынын сабын кармап турат.

Берди жаштайынан ар кимдин малын багып малай жүрдү. Кийинчерээк дыйканчылык кылды, бирок өзүнүн дыйканчылыгы өзүн жарытпагандыктан, ошол күндөн ушул күнгө чейин ар кимге чааракер болуп келди. Ал, ба-

шынан жокчулуктун эчен татаал күндөрүн өткөрдү. Жокчулуктун айынан, кожоюндарынын залымдигинен, тасырайган башына, тартайган жонуна тийген камчы менен союлдун далайын көтөрдү. Бирде кан жөткүрүп ыйласа, бирде жаш ордуна кан агызып ыйлады. Өзүнүн жана өзүнө окшогондордун оор абалын көрүп далай ирет кайгырды. Далай ирет колунда бар байларга, мартабасы жогору турган чондорго жалынып-жалбарып ыйлады. «О, Кудай, мени жан деп жаратканың чын болсо, мен байкуштун кабагын ачып койсоң боло!» деп сан жеткис жолу жакасын кармап, жаман курун моюнуна салып, Кудайга тобо-томук кылды.

Бирок, Бердинин кабагы ачылып, бир күн да жыргал көргөн жок.

Мына ушунеткен, шумурай замандын шумдугу, каардуу турмуштун каргашасы менен Бердинин кыял-жоругу кырчылдашып бүткөн. Ар бир адамдын мүнөзүнүн жаралышына ар бир түрдүү себептер болот эмеспи.

Анын ачуусу чукул, кыялы чорт. Ал бирөө менен оңой-олтоң эле уруша кетпейт, эгер урушса аны талкалайт же андан өзү талкаланат. Берди бир жаман көргөн кишинин оңой менен жакшы көрбөйт да, жакшы көргөн кишинин жаман көрбөйт. Жакшы көргөн кишинин жаман көрсөтүү, жаман көргөн кишинин жакшы көрсөтүү өтө оор. Анын мындай мүнөзүн жакшы билгендиктен, үй-бүлөсү Берди менен кер-мур айтышпай гана анын айтканына көнө калыша турган.

Эми мына бул Темирди кара!..

Темир төрөлгөндө, «уул төрөлдү, мен өлгөндө атымы өчүрбөй артымда калат» деп Берди кубанып, өмүрү узун болсун деп атын Темир коюп, байларча май берип, жибекке бөлөп чоңойтпосо да, тапканын кийгизип, колунда бар тамагын берип жүрүп чоңойткон Темирдин кылыгын көрчү!

Ал бүгүн Бердинин айтканына көнүп, айдаган жагына баспай отурбайбы? Бул эмне деген жорук? Кана, кайсы күнү, кайсы жерде, үй-бүлөсү Бердинин сөзүн терс деген эле? Тотубу? Ал: «кой, Шермат акеге жарнакташпа, ал

киши заардуу сараң, жакшылык кылбайт», деп айтканда, «сен жакшы адамдарды жамандап, мени алардан ажыраткың келет экен го?» деп Берди Тотуну талпактын бетиндеги жүндөй сабап койгон эле го? Бердинин ушул алтымыш жашаган өмүрүндө, ойлогон оюна же иштей турган ишине дагы ким каршы болгон эле? Эч ким!..

Же Берди күчтөн тайып, кетмени колунан түшүп үй-бүлөсүн башкара албай турган көрдөй чал болуп калдыбы? Жок! Күчү менен мактанып кетменди кериле чапкан жигиттерден Берди өтсө өтөт, калышпайт.

Же Темир атасынан бийлик талашып отурабы? Андай болууга мүмкүн эмес. Анткени, «Жамал бой жетсе күйөөгө чыгарам, андан алган калың менен Темирди үйлөнтөм, кетменим колуман түшкөн күнү бийликти Темирге берем» деген Бердинин убадасы бар, аны Тоту да, Темир өзү да билет. Демек, мындай убаданы, Берди Темирге эч качан буздурбайт.

Анан кандай себеп? Ата менен баланы кырдыбычак кылып, бирине-бирин каршы коюп отурган кайсы күч?

«Бирөө бай, бирөө жарды болуу, бирөөнүн даражалуу, бирөөнүн даражасыз болушу, жарды киши байдын ишин иштөө, даражасыз киши даражалуунун буйругун угуу Кудайдын маңдайга жазып койгон буйругу. Кудайдын бул буйругун мындай-андай кылам деш кечирилбес күнөө. Май менен бал жесең да же мал сыяктуу чөп жесең да, Кудайдын ошол буйругуна ыраазы бол. Алла Тааламын амирин өзгөртөм деген киши каапыр, катыны талак... Бул дүйнөдө канчалык куураган киши, тиги дүйнөдө ошончолук жыргайт. Ошондуктан, мен мусулманмын деген адам тиги дүйнөнүн камын ойлош керек. Ан үчүн, дайыма акылдуунун тилин ал, айтканын ук. Бирөөнүн байлыгына, даражасына көзүңдү артпа!» деген сөздөрдү, Берди, бала чагынан бери канча жолу укту?

Берди сан жеткис жолу укту. Жалаң молдолордон гана эмес, ата катары көрүп ишин иштеген байларынан да далай ирет укту.

«...Ооба... бардык иш Кудайымдын гана буйругу менен болот. Кудайдан буйруксуз кумурсканын да буту сынбайт. Кудайдан буйруксуз эч нерсе болбойт. Алдыга коюлган ашты да Алла Тааламын амири менен «алып ич десе гана алып ичесиң!» деп ишенип, эми алтымышты жашаган өмүрүндө төрүнөн көрүн жуук көрүп, Кудайга мунажат кылуунун жолун молдолордон тактап сурап жүргөндө, береги Темир эмне деп отурат? Ал «шайтандай» болуп кайдагы жолго азгырып жатат?

– Ата! – деди Темир өтө мейримдүү жана сылыктык менен, атасынын мактоону жакшы көргөн мүнөзүн эсине түшүрө, – мен сизди өтө жакшы көрөм жана сыйлайм. Сиз мага ата болуп калгандыгыңыз үчүн гана эмес, жоксуздуктун жолуна түшүп, кууралчылыктын ыңырчагын жонуңузга токуп, көзүңүздөн бирде жаш, бирде кан агызып жүрүп багып, мени өлтүрбөй, ушунетип адам катарына кошкондугуңуз үчүн сизди жакшы көрүп сыйлайм, ата!

– И, и, акмагым... бул сөзүңү түзүк баштадың... бирок шайтанча алдап же жылаанча арабагыңа түшүнбөйм. Кана, ары жагын айтчы, угайын, – деп Берди бычагын коё берип, бирок калчылдаганын али токтото албай барып, жаман сокунун үстүнө отуруп Темирге тике карады.

– Ий, Кудай жалгаган, балдардын атасы ий!.. Ушунетип ачууңу тыйсаң, балдарыңын күнүн көргүр! – деп Тоту сүйлөөргө сөз таппай тири укмуштай сүйүнүп кетти.

– Кагылайын акебай, атамын ачуусуна тийбей сүйлөсөң! – деди, атасы жулунганын коюп сокунун үстүнө барып отурганга кубана түшкөн Жамал агасына шыбырап.

– Алтыдан жетиге чыкканымда, «жаштыгың чыныгып катыгасың» деп Абил байдын козусун кайтарууга жумшадыңыз. Алардын какыс-кукусун көп көрдүм, бирде жүлүнүмү жарган каргышын уксам, бирде каардуу таягын жедим. Тогуздан онго караганымдан тартып Абилдин коюн кайтардым. Ысыкка күйдүм, суукка тоңдум. Бирде кой менен короодо жатсам, бирде ит менен кучакташып күрөндүдө жаттым. Бир күнү үшүгөнүмө

чыдабай, Абилдин көк дөбөтүн кучактап жатканымы, Абилден менин акымы алганы таң сүрө барып, өз көзүңүз менен да көргөнсүз. Ошондо, «олда садагаң болоюн кунунум ай, колумда кудуретим болсо, ушул таш боорлордун ити менен бирге жаткырат белем?» деп мени жаман чапаныңызга орой кучактап, Абилдин күрөндүсүндө ыйлап отурганыңыз эсиңиздеби?

Бала чагындагы өзү козу кайтарып кордук көргөндөрүн эсине түшүрүп отурган Берди, Темирдин көк дөбөт менен кучакташып жатканын элестеткенде, көзүнүн жашын мөлт эттире төмөн карады.

Азыр эле бууракандап, «сен Түнкатар молдону жамандаба, экөөбүз тең жигит болуп каапырга – балшабекке каршы күрөшүп дин исламдын байрагын көтөрүшөбүз. Эгер каршы чыгып тилими албасаң өлтүрөм» деп үйдү башына көтөрүп бакыра, Темирге карата жулунуп жаткан Бердинин эми минтип ыйлап жиберешине жаш Жамал эмес, жашап калган Тоту да аябай таң калды. Ал бир эсе Бердиге караса, бир эсе Темирге карайт. Өмүрүндө үй-бүлөсүнө баш ийбеген, айтканын бербеген Бердини Темир күч менен эмес, жөнөкөй эле сөз менен ыйлатканына Тоту огобетер таңданат.

Бая орой сүйлөп, Түнкатар молдо жөнүндө атасына олдоксондук менен каршы айтып жинине тийгенин эсине алып, атасынын көз жашын көрүп, «жыргал заман болот экен деп бакыруудан пайда чыкпайт. Жыргал заманды бирөөгө түшүндүрүш үчүн, анын башынан өткөн куурал заманын түшүндүрүш керек. Ушул жашап турган заманы куурал экенин түшүнбөй алданып жүргөндөр көп. Алар ушул замандын куурал экенин түшүнүшсө, жыргалдуу заманды курууга өздөрү эле ат салышат. Сөздү кургак эле божурабай, дайыма ошол кишинин башынан өткөндөрүн далил кылып, сөздүн төркүнүн каза сүйлөш керек!» деп Каныбектин айтканынын чындыгына эми толук ишенген Темир, атасын дагы бир далай өмгөктөткүсү келди.

– «Баламы ит менен бирге жаткыра албайм» деп Абил менен таарынышып, акымы толук алалбай, мени ээрчитип барып Шааназардын коюн кайтарттыңыз. Күндөрдүн биринде, койго карышкыр тийип, ак кочкорду жарып кетти. «Сен менин касиеттүү кочкоруму карышкырга жардырасың» деп Шааназар башымы айра чапты... Башымын жарасы ырбап кетти. Ошондо сиз барып, Жумадан дары сурап келип, башымын ириңин жууп, дары сүртүп ыйлап отурганыңызды унутканыңыз жокпу?

Берди сүйлөшмөк тургай кыймылдаган жок.

– Ошондо башыңын айрылганын атаңан угуп, мен байкуштун ыйлаганычы!.. – деп Тоту жашый Темирдин тебетейин алып, уюлунун сол жагындагы кайкайган чоң такты чоп эттире өптү.

– Мен башыман өткөргөндүн бардыгын айтып отурбай эле, сиз олуядай көрүп жүргөн Түнкатар молдоңузга келейинчи, – деп Темир айтканда:

– Дагы Түнкатар молдого жабыштыңбы? – деп Берди көзүнүн жашын сүртүп тура калды.

– Кудай жалгаган балдардын атасы, сабыр кылсаң! – деп Берди жулунбаса да, Тоту барып кармап калды.

– Ананайын атакебай, акемин сөзүн деле угалы да, – деп Жамал да барып атасына эркелемиш болуп кучактай алды.

– Укпайм, андай бузуку сөздү! – деп Берди ачуулу сүйлөдү да кайра отурду.

– Сабыр эт, ата. Балким Түнкатар молдонун митайымдыгын укканда башкача сүйлөп жүрбөнүз?

– Жамандаба касиеттүү адамды, жаштайыңда жубарымбек каласың. Кудай деп колуна куран кармап отуруп, ал киши кандай митайымдык кылат.

– Эми сабыр кылып угуп көрсөң боло, балдардын атасы!

«Макул, айтып көрчү» дегенсип Берди эки колу менен курун кармап, шилисин кержейте ээгин илгери сунуп, Темирге тигилди.

– Сабырлык менен акылга салып ойлоп көрсөңүз, Түнка-тар молдо гана эмес, башкалардын митайымдыгына да түшүнөсүз, ата! Жылдык акыма бир бышты аласа болуп, үч жылдан бери Түнкатар молдонун жылкысын кайтарып жүрөм. Бирок менин акыма сиз эмне алдыңыз? Мурдагы жылкы акым үчүн, «калган акыңарды кийин эсептеше-биз» деген Түнкаатардын сөзүнө макул болуп, бир кой, бир эчки алдыңыз. Эчкини эгинге сатып, койду чыгымыңыз үчүн Түнкаатардын уулу Парманбек старчыга жетелеп барып бердиңиз. А Парманбек старчы ал койду өзү сойдуруп жеди. Өткөн жылкы акым үчүн өгүнү бир кой, бир тай алдык. Койду союп жедик. Капкайдагы чыгымды үйүп отуруп, тайды дагы Парманбек старчы алды. Эми ал тай кай-да? Жылкыга кайра коштуруп койду, мен кайтарып жүрөм.

– Эй, башы жок акмак балам, мээң барбы? Кичине ойлосоң боло!.. Мага түшкөн чыгымды Парманбек стар-чы үкезине эсептеткенде он сом болду. Түшүнөсүңбү? Он сом!.. «Сиздин туугандыгыңыз, жармачтыгыңыз үчүн жана балаңыз Темир биздин жылкычы болуп жүргөндүгү үчүн беш сомун өз жаныман төлөйүн, беш сому үчүн тайы-ңыз чыгымга алайын дегенде бербедимби. Менин туу-гандыгымы эскерип, беш сом үчүн тайды алып, беш сом-ду жанынан төлөгөндүгү үчүн, кагылайын Парманбек старчыга миң мертебе алкыш. Эгер, беш сом үчүн тайы-мы алып, дагы беш сом тап десе сен экөөбүз өлбөйт бе-лек? Ушуга түшүнөсүңбү, акмагым?

– Жок, ата! Сизге он тыйын гана чыгым түшүптүр.

– Жалган! Өмүрүмдө мага тыйындап чыгым түшкөн эмес. Кеминде үч сом, кээде он беш сомго чейин да барган.

– Жок, ата! Бул чын. Бая күнү, сиз тайды чыгымга бергенден кийин, Түнкаатар молдонун кичи зайыбы Пази-леге бардым. «Жеңе молдокем менен Парманбак старчы акеме айтыңыз, жардам беришсин. Ыгы келсе чыгымдан атамы куткарып, тайды кайта берсин, биз эптеп эгинге сатып алалы дедим. А Пазиле эмне деди? «Ушул үйдөн оокат жеп отуруп түтүнгө чыгым бөлүштүргөндө, сенин

атаңа он эле тыйын чыгым түшкөнүн угуп отургамын» деди.

– О, кой, балалыгың менен жөөлүбө! – деп Берди оң колун күчүнүн бардыгынча Темирге карай шилтеп, кайра бурулду да сокуга отурду.

– Алда кудай ай, ошондой болсо кана! – деп Тоту сүйүнө түштү.

– Ата! Мен сиз айткандай али баламын. Бирок ошол балалык менен өткөргөн жыйырма үч жылдык өмүрүмдө көптү көрүп көптү байкадым. Бала чагыман бери сиздин айтканды жана Түнкатар сыяктуулар айтканды угуп, «чын эле бардык иш Кудайдын жазуусу менен болобу?» деп көп нерсеге түшүнбөй тургамын. Көрсө иштин түйүнү башка жакта экен. Мен муну өткөн күндөн бери, айрыкча жакындан бери мыктап окуп жүрөм! – деп Темир алдына койгон тилегине ачык түшүнгөнүнө кубангандай күлүмсүрөгөндө:

– Аке, сен окуп жүрөсүңбү? Түнкатар молдодон окуп жүрөсүңбү? – деп Жамал агасынын «мыктап окуп жүрөм» деген сөзүнөн улам таңдана жанына барды.

Темир оң колу менен Жамалдын маңдай чачын артына карай сылап, сол колу менен анын оң жаагындагы төрт өрүм чачын сылай кармап:

– Менин молдом силер көрүп билген молдолордун бирине да окшобойт. Менин молдом адилетсиздик менен адилеттиктин ажырымын ташка тамга баскандай көрсөтүп, биз сыяктуу шордуулардын бакты-таалайы үчүн башын өлүмгө байлаган, жыргалдуу замандын дарбазасын биз менен бирге ачыша турган адам.

– Ал молдоң ким деген неме? – деп Берди таңдана башын көтөрдү.

– Башка жолу мен сиздин тилиңизди алайын, а бул жолу сиз менин тилими алыңыз! Мен камдап койгон атты минип, кылычты жанга байлап, мылтыкты айдалыга асып, биз менен бирге душманга каршы аттансаңыз, сиз менин молдомун атын эмес, өзүн да көрөсүз, ата!

– Ой, бала! Сенин молдоң жанагы Кашкар, Алайды Кыр-Шибери менен өрттөп, оруска чокунуп чочкосун жеген жүзүкара Каныбек болуп жүрбөсүн?

– Аны андай деп сизге ким айтты?

– Бери, мындай отурчу, уулум. Болбой турган иштин башын чатып башты катырбай, боло турган, ишибиз оңоло турган ишти акылдашалы. Балдардын энеси сен да мындай отурчу, – деп Берди сокудан түшүп, жаман таар төшөлгөн жерге отуруп, башындагы Түнкатар берген тебетейди колуна бүктөй кармап, көктөн тилегени дал маңдайында тургандай күдүндөп, – жана бешимде Түнкатар молдонун үйүндө болдум. «Жер куруткан Каныбек ушул айылда, элди бөлүп-жарып бүлүндүрүп, динден азгырып балшабек дегенге кошкону жатат. Кимде ким Каныбекти кармап берсе, бир сулуу кыз, төө баштаган тогуз кара бербиз» дешип, Түнкатар молдо менен Жутаке миң башы куран кармап убада кылышты. Чоротай абышка экөөбүз Каныбекти кармашууга, уулдарыбызды дин ислам үчүн жигиттикке берүүгө ант бердик. Андан көрө, айланайын Темиш, ошол Каныбекти тап. Андай динден чыккан бузукуну кармап берсек, Кудай таалам сообун тийгизет. Анын үстүнө, энең экөөбүздү карачы, карыдык, бизге ысык суу кайнатып бериш үчүн, бул үйгө бир ак жоолук керек. А мал жаманбы? Сойсоң эт, минсең унаа, сатсаң кийим, эгин...

– Жок, ата! Менин молдом такыр башка. Каныбегиңди билбейм, билсем өлөйүн! Аны көрбөй, кайда экенин билбей туруп мен кимди кармайм?

– Чоң-Койчу, Жапек, Кубат үчөөнү аңды! Ошол үчөөнүн ниети бузулуп, Каныбекти катып жүрүшөт.

– Кокус, Каныбек ошол үчөөнүн бирөөнөн табылып калса, Каныбек үчүн аларды кирептер кылышпайбы?

– Капырга болушканды кирептер кылмак тургай башын алыш сооп, Түнкатар молдо куранын ачып отуруп ушундай айтты. Бардык күчүнү жумша, айланайын. Мен да жардам берем. Каныбекти кармасаң жакшылардын алдында абройлуу болосуң. Баса, «мен андай азаматты

өз жаныма жигит кылып алам» деп Жутаке миң башы өз оозу менен айтты. Сен Жутаке миң башыга жигит болсоң, карыганда энең экөөбүз туйтунбадыкпы, балам!

Жылкысын Кубатка кайтартып коюп, атасы менен ачык сүйлөшүү үчүн, Темир бүгүн атайы келген. Бирок, атам мага карама каршы турат деп такыр ойлогон эмес.

Дайыма жылкыдан алыс кете албай жана жылкы кайтарган жери үйдөн далай алыс болгондуктан, Темир кышта үйүнө эки гана жолу келген. Ошондо, жаңы заман болот деп айткан сөздөрүнө атасы менен энеси аябай кубанып, Жамал так секирген.

«Иши кылып Кудайым жакшылык берсе болгону. Жыргалдан киши качмак беле?» деп айткан атасынын сөзүнөн улам, Темирдин көңүлү жай болучу. «Кайсы күнү жүр десем, ошол күнү атам артыман жөнөйт» деп ойлоочу. А Каныбекти кармап бер деп айтат деп такыр ойлогон эмес, ойлонмок тургай башына да келтирген эмес.

Каныбек жөнүндө атасынын айтканын укканда, Темирдин бүткөн бою дүрүлдөп, ысыган бою суу сепкендей муздады.

«Түнкатар молдо мени гана арбап жүрөт десем, атамдын башын алда качан айландырып салган экен го? Кой, балшабектерге кошулалы десем, сөзсүз чоң чатак чыгат. Андыктан, Каныбек менен акылдашып акыл ойлош керек. Атамы ушул бойдон Түнкатарга ээрчитип жиберүүгө болбойт!» деп ойлоду да унчукпай ордуна турду.

– Токто, токто, уулум! Мага убадаңы ачык айт. – Менин тилими алып, дин ислам үчүн жоого каршы аттанып, жар куруткан Каныбекти кармайсыңбы?

– Макул, ата!

– Кана эмесе алакан жайып ант кылышалы! – деп Берди колун жайганда, Тоту менен Жамал да кол жайышты.

– Макул дедим го, ата!

– Андай ант болбойт, балам! Кудай менен куранды оозанып айт.

– Ойлогон ойду аткарбасам Кудай урсун, куран урсун!

– О, Кудай капырдын маанайын пас кыл! Мусулмандын зоболосун көтөр! Жалгыз уulum Темирдин боосун бек кылып, ойлогон оюна, тилеген максатына жеткир! О, Кудай баабедининди айтып коёюн, арнап соёюн! – деп Берди өтө кубанычтуулук менен бажандап, эки колун кенен жайып бата кылды.

– Калган сөздү дагы сүйлөшөбүз. Жылкым ээн калган, аттанайын, – деп Темир сыртка чыкканда Берди үйдөгүлөрү менен сыртка чыкты.

Тоо башынан көтөрүлгөн ай нурун сээп, адырлуу айлананы ала-була кылып көрсөтөт. Жаңы чыккан жаш ыраңдын жытын мурунга искетип жел согот.

Ай жарыгынан улам шаң берген Темирдин элеси кырдан көрүнбөй калганда:

– Балдардын энеси, Кудайга кулчулук кылып кызың экөөң жата бер! – деди да Берди үйүнүн түштүк тарабындагы бийик дөңгө карай жөнөдү.

Азыр эле үйдөн чыгарында, босогодо жаткан чот керкисин акырын ала чыгып ичине кыстарган. Берди өйдө карай жай чыгып барат. Анын сол колу кындагы бычакта, оң колу чот керкиде. Анда-санда бычак менен чот керкисин бекем кармап, жаак эттерин түйүлтүп, жаман тиштерин кычырата тиштеген болуп баратат.

Берди бирөөнүн үйүнө барып бычагы менен эт кесип жегени же чот керкиси менен бирдеменин түбүн казганы бараткан жок.

Ал, куран кармап, Түнкатар менен Жутакеге берген убдасын аткаруу үчүн казатка бара жатат. Ушул, жалгыз бараткан казатында, эч кимге эч кандай ырайым кылбайт... Каапырларга таламдаш болуп, Түнкатардын «касиеттүү» сөздөрүн кулагына илбеген, анын бас деген жолуна баспаган, баарыдан мурда, Каныбектей динден чыккан каапырды катып отурган Чоң-Койчу менен Сурмашты өлтүрөт. Ал экөөнө миндеген каапырлар болушса да Берди кайра качпай жалгыз кирет. Берди аларды бүгүн өлтүрсө казы, өлсө шейит!..

Бул кылган жакшылыгы үчүн, ал, бардык күнөөсүнөн арылып бейиштен орун алат!.. Бул чындык! Бул чындык үчүн Түнкатар молдо куранын кармап маңдайына тийгизип, көзүнөн жаш чыгарып куранды өпкөн...

Ошондуктан, Берди, Чоң-Койчу менен Сурмашты өлтүргөнү баратат. Аларды өлтүрбөсө болбойт, башкалар аларды ээрчип динден чыкса, Бердиге кечиримсиз күнөө... Өлгөндөн кийин Берди бейиштен эмес, каапырларга кошулуп тозоктон орун алат... Мусулмандын жүзү эмес, өз бала-чакасынын да жүзүн көрбөй калат!..

Тозок – каапырдыкы, бейиш – мусулмандыкы... Берди мусулман... мусулман үчүн бейиш турганда, Бердиге тозоктун кереги эмне? Чоң-Койчу менен Сурмашты аяп тозокко түшөбү? Жок!..

Бүгүнкү, эртеңки, бүрсүгүнкү же андан аркы күндөрдүн бир түнүндө Чоң-Койчу менен Сурмаш өлөт...

Жо-жок... Ал экөө бүгүнкү түнү тындым болот. Бердиден эч ким шектенбейт. Каракчылар өлтүрдү болот да калат. Бул жөнүндө, Түнкатар менен Жутаке амалды таап койгон...

– Ооба, бүгүн түнү жайлайм!.. – деп Берди кырга чыгып, эки бөйрөгүн таянып, айдын жарыгы менен алыстан бүдөмүк бүлбүл көрүнгөн Чоң-Койчунун үйүнө карап тура калды...

ҮЧҮНЧҮ БӨЛҮМ

КАПАСТАН ЧЫККАНДАР

Эки колун артына алып, баятан бери тыным албай ары-бери басып жүргөн Каныбек, камчынын сабын жерге житире сайып байлаган кара кашка аттын маңдайын сылап, көкүлүн тарап, аны жанындай көрүп эркелеткендей, моюнунун балык этин алаканы менен таптай акырын чапкылап, басмайылын бошотуп, сүйгөн тулпарынын жону сергип турсун үчүн тердиктин алдын копшутуп, ага чаң жугууну ыраа көрбөгөндөй, сол жаккы жеңинин боору менен эки соорусун сүртүп, анан, Жума таятасынын атка сынчылыгынын чын же төгүндүгүн билгиси келгенсип, оң колу менен кара кашканын куйругун өйдө көтөрдү.

«Кой, мени минтип сынабай, жолдун алысына, аскалуу тоонун ташына, мээ кайнаткан күнгө, айсыз караңгы түнгө, адам жүрбөс чөлгө, ашуусу татаал белге салып, агыны катуу суудан кечип, туяктарым зорго батар кыядан өтүп, мен бапестелип сууганда, каршыккан жоону кууганда, этими кыздырып, жал-куйругуму желге желектей сыздырып, сен мени оңду-солду камчылаганда, денемен мончоктоп тер тамчылаганда, жигиттериң асабага тууну илгенде, жер дүңгүрөткөн чууга киргенде сына!» – дегенсип, кара кашка Каныбекке куйругун көтөртпөй кыпчый калып, арткы оң аягын көтөрө туягынын учу менен таяканчыктай, башын селт көтөрүп, оң кулагын гана жапырып, ооздугун качыратып-качыратып койду.

Сары жүнү жаңы гана түлөп бүткөн торусунун чылбырын кармап, тонунун эки этегин тизесинин алдына төшөп, колун бооруна ала өбөктөй, согончоктору куйругун тиреп калгансып өңкөйө тартып отурган Жума:

– И, Азике! Кара кашканын тулпарлыгына күнөм кылып турасыңбы? Күнөм санаба, айланайын! Сексендин таамай өзүн басып турган чагымда, сага калп айткыдай мени кара баскан жок, балам! Азыркы кездеги мен көргөн аттардын тулпары ушул. Муну менен качсаң кутуласың, куусаң жетесиң! Жанагы менин карындашымдын күйөөсү, ушунун тулпарлыгын билбей, мен айтканга түшүнбөй, бир күндө улакка беш мертебе чаап жүрүп мурдагы жылы туягын сындырып аксаткан. Өткөн жылы минилбей жылкыда жүрүп, туягы өсүп жетилип калды. Аттын туягынан күнөм санап, кышында музоолуу уй, бир кулундуу бээге сатмак болгондо, мен айнытып саттырбай койгомун. Карындашымдын күйөөсүн бийлегендиктен пайдаланып, эки музоолуу уй, бир кулундуу бээ, бир быштыны эмки күзүндө берейин деп сага арнап сатып келдим. Эмне үчүн? Каныбектей жигит минсин, жосун жеңсин үчүн!.. Адамча жүрө албаган, жакшы ат мине албаган жигит кишиге жакшылык кыла албайт, көздөгөн максатына жетпейт!

Каныбек унчуккан жок. Ал, чын жүрөгү менен, «Ыракмат, таята!» деп айтууга оозун эптеп барды да токтоп калды.

«Менин ыракматым эмнеге жарайт? Атамдай, ушунетип акылын айткан, өлүүчү жарадан айыктырган, канатыма канат кошкондой атын алдыма тарткан адамга менин кургак ыракматым эмне болот? Эчтемеге арзыбайт!.. Бул карыяны чылк жибекке ороп, жегенине май, суусуна бал берип, миң жылы баксам да аздык кылат. Ооба, аздык кылат!..» деп Каныбек бир топко ойлонуп туруп:

– Таята! Бөтөн киши жокто айтып коюңузчу, мен, канткенде сиздин кылган жакшылык карыздарыңыздан кутулам?

– Жыргал заманды курдуруп жаткан Ленинди көзүбүзгө көрсөтүп, жерге-жээктеги элди бактыга жеткирсеңер, менин карызыман кутулмак тургай, кайта биз силерге карыздар болобуз, айланайын!

«Ооба, Каныбек, карыя чын айтат, чындыгына мен да күбө болоюн» дегенсип, алыстан кара көк тартып бүлбүлдөгөн Алай тоосунун артынан кылкылдап чыга келген айдан көзүн айырбай, Каныбек карап тура калды.

Жаңы эле кылкылдап үстүнкү чети көрүнгөн ай акырындап көтөрүлө, жарыгы менен кара көлөкөлөрдүн бытчытын чыгарып ошол көлөкөлөрдү түшкөн жерине житирип жаткансыды.

Агыш көк боёкко салынган жибектей асман бетине уз колуна кадалган ак берметтей болуп жылдыздар жымыңдашат.

Анда-санда имерип соккон жумшак желге бүгүн жан жаралып, көптөн бери көрүшпөй сагынышып эреркеген селкиден бетер, көзгө көрүнбөгөн сыйкырдуу колуна кармаган үкүнүн саңоор жүнү менен Каныбекти бетинен сылай чаап ойногонсуйт.

Өсүп-өнгөн Ала-Тоосун эчен жылдан бери көрбөй, өткөн жылы кумсарган күздө келип, бутунун азабынан эки жакты көрө албай, көкүрөк керип, абадан кенен жута албай, кайдагы бир үңкүрдө кышы бою жашагандай болуп келгендиктенби, айтор, табыйгаттын мына бул көрүнүшүн Каныбек эч качан көрбөгөнсуйт. Бир караган нерсесин кайта-кайта карагысы келет. Кимдир бирөө, жаш ыраңдын жытына байчечекейдин жытын кошуп ысырыктап, башынан тегеретип аластап жаткансуйт.

Ал ушунетип айланадагы табыйгаттын көрүнүшүнө суктанып, Алай тарапты ачык көрүүгө шашкансып, тетиги алыстан бүдөмүктөй бүлбүлдөп көрүнгөн ак кардуу тоолордун арасынан Үч-Дөбөнүн чокусун ажыратууга аракеттенгенсип турганда Эсен менен Кебекти ээрчитип Кубат келди. Экинчи жаккы коктуча коонун ичи менен Чоң-Койчу, Жапек, Темир – үчөө келишти.

Алар Жума менен Каныбекке салам айтышып кол алышкандан башка эчтеме сүйлөшкөн жок. Эсен атынын тизгинин каңтарып, чылбырын кармап Жумага катарлаш барып отурду. Чоң-Койчу атынын тизгинин каңта-

рып, чылбыры менен эки колун бекем тушап, ошол эле жерге сыңар тизелеп отура кетти. Тиги төртөө аттарын экиден куюшкандаштыра байлашты да Каныбекке ыктай отурушту. Бирок, алар, адаттан тышкары мостоюшуп, бир ишти чыдамсыздык менен күтүшкөндөй, өмүрлөрүндө көрбөгөн бир шумдуктун үстүнөн азыр чыгышчудай болушуп, алдыртан Каныбекти карап мостоюшат.

– Ушунетип чогулушканыбыз го? – деп Каныбек малдаш урунуп жерге отура кетти.

– Эсен менен Кебек экөөнүн келе турган кишилери болбосо, башкабыздын чогулганыбыз ушул, балам Азиз! – деди Чоң-Койчу.

– Биздин бүгүн келе турган кишилерибиз жок, – деди Эсен.

– Эми иш мындай болсун, – деп Каныбек айтканда, анын айта турган сөзүн жакын отуруп таамай угайын дегенсип, Жума тура калып Каныбектин маңдай жагына жакын отурганда, башкалары да келип тегеректей отурушту.

Бардыгы жымжырт... Демдерин катуу чыгарышпай, кокус демдерин катуу чыгарышса сөздү жаңылыш угуп калышчудай болушуп, Каныбекке карай моюндарын созушту.

– Жума таятам картайып калгандыктан, дайым биз менен бирге жүрүү оор. Ошондуктан, таятам айыл арасында болуп, Жутаке миң башы, Түнкатар молдо сыяктуулардын бизге каршы иштей турган шумдуктарын байкап, зарыл иштер жөнүндө, өтө тыкыр учурларда бизге кабар берип турсун.

– Макул, макул айланайын Азизим! Ошого да, жаман таятаң жараса десең... жарай албайымбы деп чочулайм... Быйыл шайманым бош! – деп Жума картайып калганына өкүнгөндөй демин терең тарта чыгарып, алдыңкы эринин эки бүйлөсүнө сала тиштеп, «аттигиниң арман ай, баягы жаш чагым болсочу» дегенсип башын акырын гана ийкегиледи.

– Атам менен Эсен акем азырынча караанды көбөйтүп, биз менен иштеше турушсун. Канат-бутагыбыз өсүп, жерге-жээгибиз көбөйгөндөн кийин көрө жатарбыз.

– И, и – деп Жума сыяктанып карылыкка чыгып калбай, жигиттер менен кала турганына кубангандай, Эсен башын ийкеди.

– Менден кам санаба, айланайын Азиз! Топурактан тышкары болсом, дайыма жаныңда болом. Өзүң сайрап саймалап айткан эркиндиктин кызыл туусун Алай тоосунун бийик чокусуна желбиретип саймайынча, Айдарбек даткадан кегин алмайынча, жалгызы – Бегайымдын өлүү же тирүүсүн билмейинче, атаң Чоң-Койчу аттан түшпөйт, белин чечпейт! – деп Чоң-Койчу отургандарга ант бергендей, чор баскан салмактуу чоң колу менен жерди түрсүлдөтө муштап-муштап койду.

– Ой, кагылып кетейин Азиз! – деди Кебек чөгөөлөгөн калыбы менен кичине илгери жылып, – ушул отурганыбыздан кам санаба. Акылдуу киши ымдап айтканыңды билет, акылы жок муштаганыңды да билбейт. Кышында, Чыныгүл эженин үйүндө жатканыңда, Эсен акем экөөбүз бир түн, бир күн сүйлөштүк. Ошондогу айтканыңдын бардыгы эсимде. Сен айткан жыргал заман үчүн, мен башымы өлүмгө байлап койгомун. Эгер мен өлүп калсам, сен, менин эки балам менен Салый жеңеңи бакты-таалайга жетир. Эгер өлбөсөм бар го, Айдарбек датка менен Сооронбай миң башыдан кек алып, ошолордун эрке токолдоруна чокоюму тазалаттырбасам, мени ит экенсиң деп кой.

– О-о, Кебекем эмитен эки токолго бактыыйп шалтанат көймөк болду! – деп Кубат бырс күлүп жиберди.

– Кудай урсун, Кубат аке! Айтканымы кылбасам эле өлүп жерге кирип калайын! – деп Кебек муштуму менен жерди бир урду.

– Мен өзүмө кандай ишенсем, сиздерге дал ошондой ишенем, Кебек аке! Биз азыр ээн жерге отуруп алып баатырлык кылып жатабыз. Кокус душмандардын колуна түшсөкчү?

– Алар башты алса алат, бирок, бир ооз сыр алышпайт, Азиз аке! – деди Темир.

«Мен да бир эркекке катын болуп жүргөмүн, этегимин айрыгын эптеп-септеп бүргөмүн» деп эртегиде бир катын айтыптыр. Анын сыңарындай, мен жакшы эле саксынып жүрүүчү элем, Жутакке менен Түнкатарга алданып, кышы менен кыйын азап тарттым. Соо жаным оору кылдым. Өзүңүн дарегини билгениме он гана күн болду. Эми, Азике, Жапегинче баягыдай эле ишенип кой. Жапегинч өл десең өлөт, тирил десең тирилет!

– Ишенем Жапекке, ишенем! – деп Каныбек бир аз ойлоно калды да, – азыркы иштей турган иштерди кышында иште-сек да болот эле. Бирок, мен айыга албай жүрдүм. Анын үстүнө Жутакке менен Түнкатар машкече шимшилешип тынчытышпады. Эми мен айыктым. Жаз жаркырап келди. Аттарды талаадан тоюнтуп, өзүбүз талаада жүрө берүүгө мүмкүнчүлүк болду. Ошондуктан, чээнге жата бербей, баш кошуп куралууга убак жетти. Угулган ушактардын чынтөгүнүн аныкташ үчүн Темир экөөбүз Ошко жөнөйбүз, азыр. Андагы кай бир адамдар менен акылдашып көрөбүз. Жапек Өзгөндөгү кайындарына барып, убадалашкан беш кишинин аттап-тондоп келсин. Кубат акем да кайындарына барып, кайын агасы менен кайын инисин ээрчитип келсин. Эсен акем Кара-Таштагы кудаларына барсын. Кебек акем Үч-Дөбөгө барсын. Андагы туугандары менен карындаштарынын күйөөлөрүн аттап-тондоп келсин. Чоң-Койчу атам болсо бул айылдагы жигиттерди камылгалантсын. Буга эмне дейсиңер? – деп Каныбек эки жагына айландыра карады.

– Эй, Азиз, айланайын! «Кеңешип кылабыз, кеңеш өкмөтүн курабыз» деп булар менен кеңешип отура турган болсоң, бир күнү болбосо да бир күнү, булар сени сүйрөп отуруп жардан учуруп же асканын башынан кулатып жиберешет, кокуй!.. Сен булар менен кеңешип отурбай, баягы өзүң айткан кемендирлерче... – деп Жума бир сөздү таппагандай эки колун кайсаңдата, – жанагы кемендирлериң аскерлерине эмне берүүчү эле?

– Приказбы? – деди Каныбек күлүндөй.

– И, и... ошол бригазыңы бер буларга Чоң-Койчу менен Эсен ошондой тыкыр буйрукту жакшы көрүшөт. Өңгөчө, буларга бригаз берип түшүндүрүп отурбай гана, баланча ишти баланда иште деп чоку талаштыра зың эттирип тартып-тартып жиберсең, бул экөө бүргөдөй гана секирип, ишинди көз ачып жумганча бүтүрөт. Болбосо бар го, булар ыңгыранып эки чокоюн кийишкенче, чай кайнамдык ишин эки күнгө созулат! – дегенде Чоң-Койчу менен Эсен «ырас» деше күлүп жиберешти.

– Кудай уйшун, Жумакем ыяш айтат – деп Кубат каткыра кырынан кетти.

– Жумакем олуядай айтты, Азиз. Сен бизди эмитен катуу карма! – деди Жапек.

– «Мен урушта жүргөндө, орустун бапыйган сакалдуулары жапжаш эле кемендиригин жарлыгын укканда баладан бетер тызылдап жүгүрүп жүрдү» деп кышында айтканың али эсимде. Сен бизди сыйласаң жайчылыкта сыйлап ал, мындай убакта биздин сакалдуу-көкүлдүүлүгүбүзгө караба. Биз сага таарынбайбыз! – деди Кебек.

– Ооба, ооба! – деп отургандар чуулдап жиберешти.

– Али колго жарак албагандыктан ушундайча сөз болуп жатат. Колго жарак алгандан кийинки шарт башка болот! – деп Каныбек күлүп койду.

– «Баланы жашынан, катынды башынан» деген. Өкүмүнү бүгүндөн башта. Айдарбек, Сооронбай, Жутаке, Түнкатар сыяктуулардын таягынан өлбөгөн биз, сенин чертип койгонуңан өлбөйбүз, балам! – деп Жума айтканда:

– Өлбөйбүз! – деп баары бир ооздон айтышты да, «эми эмне дээр экенсиң?» дешкенсип Каныбекке тиги-лишти.

Отургандар аскер болушпаса да, мындай революция ишин баштарынан өткөрүшүп бышыгышмак тургай угушпаса да, тартип жөнүндө коюп отурган талаптарына Каныбек абдан ыраазы болуп, «силерге ракмат» деген сөздү ичинен кайталап, бир аз жылмая карап отурду

да, «шашпагыла, ошондо бекер айткан экенбиз деп бир убактарда өкүнбөсөңөр болгону» деп ойлоду да:

– Жарайт. Сиздер макул болгон ишке мен неге макул болбоюн. Аскерлик тартибин дал ушул жерден баштайлы!

– Болуптур! – дешип отургандар, Каныбектин приказына кызыгышкандай, андан приказ алууну ыйык көрүшкөндөй кыймылдаша комдонуп коюшту.

– Жанагы айтылган жерлерге барып, сүйлөшкөн адамдарды ээрчитип, эмки базар күнү түштө дал Оштун базарында болосуңар. Мени көргөндө эч кимиң амандашпайсыңар. Алдыртан барып Темир кандай айтса, ишти дал ошондой иштейсиңер. Бирок Ошко барганда топурап топтошпой, бирден, экиден баргыла да, Ош базарынын бир четинен жолугушка. Атайы мени күткөндөй болбой, ар кимиң өзүңчө шылтоо табасыңар. Ар бир кишинин бирден куржуну, ал куржундун бир көзүндө ич кийими, экинчи көзүндө майга эт аралаштыра жакшылап куурган уну же, талканы болсун. Эт жок болсо жөн кууруп алсаңар да болот. Бозо ичүү, бирөө менен чекилешүү деген болбосун. Эгер ошол базарда тааныш адамыңар жүрсө андан обочо болгула. Эгер иштин бардыгы ойдогудай болсо, калган кепти ошол жерден угасыңар. Баса, силердин кайда, эмнеге баратканыңарды үй-бүлөңөр гана эмес, жаныңарга ээрчитип барган кишиңер да билбейт.

– Ооба, ооба... бардык иш жым-жым... Кокус бирөө болбосо да бирөө тантырап коюшу да мүмкүн! – деди келгенден бери Каныбектин оң жагында унчукпай отурган Темир.

– Түшүнүктүүбү? – деди Каныбек көтөрүңкү үн менен.

– Түшүнүктүү, түшүнүктүү! – деп отургандар чур эте түшүп басылышты.

– Анда аттангыла!.. – деп Каныбек ордуна шып этип тура калды.

– Баарың атка минип тегиз тургулачы! – деди Жума.

Ар ким атына минип, Каныбекке катарлаша тура калышканда, Жума атын жетелей Каныбектин оң жагына катарлаша, саал илгери чыга туруп:

– Чоң-Койчу бала болгондон кийин, Эсен да бала, болгондо да сырлана бала. Кана, баарыбыз ата-бабанын ырымын кылалы. Чын ыкласыңар менен алаканыңарды жайгыла! – деп Жума айтканда Чоң-Койчу менен Эсен курларынын учун моюндарына салышканда, башкалары камчыларын моюндарына салышты.

Жума курун мойнуна салып, колун жогору көтөрүп кенен жая.

– О, Кудай!.. Балдарымдын жолун шыдыр, жолдошун кызыр кыл! «Өк» дегизген өлүмдү кечинен бер. Балдарды тилегине жеткир! Доско күлкү, душманга таба кылдырба! Айланайын балдарым!.. Жоодон жаныңды аяп кайра качпа, колго түшсөң душманга колтук ачпа. Кимде ким душманга колтук ачса, аны, төбөсү ачык көк, төшү түктүү жер уруп, бала-чакасы өмүр бою жарыбай өтсүн! Силердин маңдайыңардан ырысыңар кетпесин, душман тилегине жетпесин! Аллоакбар! – деп Жума бата кылганда:

– Айтканыңыз келсин! – дешип бардыгы бата кылышты.

– Эми бара турган жагыңарга шыдыр жөнөгүлө, артыңарга кылчайып карабагыла! – деп Жума айтканда тиги жетөө шарт жөнөп калышты.

«Береги, бакты-таалайдын жолуна карата, капастан чыгып бараткан баатырларды менден башка бирөөлөр турган жокпу» деген ой көңүлүнө кылт эте түшкөндүктөн, Жума айланага көз жүгүрттү.

Мыдыр эткен бир жандын карааны жок. Бардык нерсе тынчтыкта, жымжырт.

«Айтылган сырга жана бакты-таалайына карай кетип бараткандарга мен гана күбөмүн» дегенсип, жалган түш болуп көтөрүлгөн ай асманда калкамандап, бактынын сапарына аттанып бараткандардын жолун жарык кылган сыйт...

Айдын жарыгы карт көзүнө кайрат берип, курчуна курч, күчүнө күч кошуп жаткандай, Жума алда кайда кетип бараткандардан көзүн айырбай, жакшы тилектүү

батасын дагы кайталап, ак сакалын желге ойнотуп күлүмсүрөп кубанычтуу турат...

* * *

Каныбек Чоң-Койчу менен Темирди ээрчитип кичинекей кырчага чыга калганда, алды жактагы коктучанын күңгөй жаккы түбүндө турган Чоң-Койчунун үйү тараптан, кимдир бирөөнүн «токтолоп» кыйкырган үнү угулду.

– Токтогулачы! – деп Каныбек атынын башын тартып тура калды.

Ким экени белгисиз, эки атчан киши чапкылап, үйдөн аркы жыбытчага кирип кетишти.

– Баягы ит Берди, байкуш Айбала менен апаңы жайлап салган болбосун? – деп Чоң-Койчу айтканда, Каныбек менен Темир аттарынын оозун коё берип, кандай темигендерин байкабай да калды.

Кечээги түнү, Темир атасынын оюн уккандан кийин, чапкан бойдон Чоң-Койчуга келип, атасынын оюн айтып, анын өтө сак болушун эскертип өзү Каныбекке кеткен.

«Кекенген душмандан өч алып, алдыдагы бакты-таалайга жетемби деп турганда, бөөдөсүнөн капканга түшкөн иттей өлбөйүн» деп Чоң-Койчу атына минип, Берди өлтүрүүгө келаткан болсо аны кагажытыш үчүн, үйүнүн айланасындагы кырларда бастырып жүрүп таң аттырган. Таң сүрүп жарык болгондо, үйүнө карай дөңдү жөө ашып кеткен Берди экенин Чоң-Койчу жакшы тааныган.

Бердинин мындай кылыктары бардыгын чочуткан. Кубат зайыбы менен алты жашар баласын Чыныгүлдүн үйүнө көчүрүп барган. Айбаланы болсо Жапек мында көчүрүп келген. Бирок алар аялдарына жашырып болуп жаткан окуяны айтышпаган.

Каныбектер чапкылап үйгө жетип барганда жанагы чапкылаган эки киши бир кишини байлап келишти.

– Ким экен бул? – деди Чоң-Койчу, тиги экөөнө.

– Э, ким болот эле, ата! Өзүңүз айткан Берди аке да! – деди эки жигиттин бири күйүккөндөй үнүн чыгарып.

– А-а... Берди үкемсиңби? Түзүк, түзүк... – деп Чоң-Койчу атынан түшүп, чылбырын Темирге карата серпе салып, эки колу артына байланып турган Бердинин маңдайына барды.

– Биз бул кишинин келатканын алыстан көрүп тамдын артында жашынып турганбыз. Тетигинден бери коктудагы кемердин ичи менен өңкөйүп жүрүп отуруп, мына бул жерден чыга калды. Биз көрүнө калганда качып берди. Кууп жетип кармайлы десек, чунак киши бычак менен сайып жүрбөйбү! – деп экинчи жигит сол карысынын үстүндө пахтасы булайып турган жеңин көрсөтүп, чубалган пахтаны ары кымтылады.

– И, Берди үкө! Түн ичинде уурудан бетер жүрүшүңө жол болсун?

Берди үн чыгарып эмес, солк этпестен жер карап турат.

Эшикти шарт ачып, чапанын желбегей жамынган Сурмаш чыга келди да:

– Э, ботом, сен белең абышка? Буларың ким болот?

Сурмаштын артынан кошо чыккан Айбала аттууларды көрө койгондо жүрөгү оозуна тыгыла түшүп, артына кетенчиктеп барып, өзүнө карай бирөө кыймылдаса эле кире качып бекинүүгө ыңтайлангандай, эшиктин туткасын кармады.

– Бул атчандар менин жигиттерим! А бул болсо сенин кайын ининң Берди! – деп Чоң-Койчу тиги эки жигитке карап, – колун бошоткула!

– Э, кокуй абышка, бул эмне деген шумдуктарың? Э, ботом, «о бала» сен минтип эмне байланып жүрөсүң? – деп Сурмаш үрөйлөнө баштады.

– Эки түндөн бери Сурмага экөөбүздү кантип өлтүрүүнүн амалын таппай аңдып жүргөнүнү жакшы билем, Берди. Жутаке миң башың менен Түнкатар молдоңун тукуругу боюнча мага жана Жапек менен Кубатка кас-

тарыңы тигип калганыңы да билем. Сенин жаман оюңу билгендиктен, мына бул жигиттер сени сыртыңан аңдып жүрүшкөн. Эми карачы, карыганыңда, кайышчыл дөбөт капканга түшкөнсүп, балдарга байлатып турганың өлүм эмеспи? Кана, айтчы, Жапек, Кубат – үчөөбүздүн сага жамандык кылганыбыз бар беле? Эгер, Жапек, Кубат – үчөөбүздүн бирибиз сага жамандык кылган болсок, – деп Чоң-Койчу кынынан чоң бычагын сууруп Бердиге суна, – анда ошол кегин үчүн, мына булардын көзүнчө, азыр мени жарып ташта! Ме!

Берди бычакты алмак түгүл кыймылдап да койгон жок...

– Э, кокуй!.. О, Темириң менен Жамалыңа садага чабылайын «о бала!» Ошондой арам оюң бар беле? Ой, айланайын «о бала» кантип? Кантип?.. Айдарбек даткадан кордук көрүп Алайдан келгенибизге мына бул жаман үйдү өзүң колектешип жасашпадың беле? Эми Бегайым карындашыңы бизге көрсөтпөй, жасашкан үйүңүн төбөсүн түшүрүп, айланасын өрттөп жиберейин дедиң беле? – деп Сурмаш эчкире ыйлап жиберди.

Тиги эки жигит кармап келген киши атасы экенин билгенден бери, атка кыйшая отуруп, ээрдин кашы бооруна батып баратканын билбей, Каныбектен уялганынан жерге кирип кете албай же жарылып өлө албай, атынын жалын тиктеген Темир, Сурмаштын буркурап ыйлаганын укканда көз жашы аттын жалына карай томолонуп, кулактары чурулдап эчтеме укпай калды.

Берди эчтеме айта албады. Айтууга дарманы да келбеди. Ал өзү көрүп жүргөн жердин үстүндө эмес, жердин астындагы бир башка дүйнөдө, чоочун элдин арасында тургансыды.

Катуу чаап келаткан аттын дүбүртү угулганда бардыгы жапырт ошол жакка карашты. Ал тарапка карашпаган, кулактарына эчтеменин табышы угулбаган Берди менен гана Темир.

– И? – деди Чоң-Койчу аттуу чаап келген кишиге карап.

– Тигил жакта турушат. Сизге кабар берейин деп келдим. Иш жайында, кармадык! – деп башын мойнунан бери саймалуу кара жоолук менен ороп алган жигит, кубанычтуу кабар бергени менен мактангандай шаша сүйлөп, токтобой туйлаган атынын тизгинин кагып, – так!

– Эмне айтасың, Берди? Сен басып турган жердин бетинде эмнелер болуп жатканын байкадыңбы? Чоң-Койчу сенин жаман бычагыңан өлбөй турган болуп калган. Чоң-Койчу Бегайымынан алда качан ажыраган баласыз куу баш деп жүрөсүңбү? Мына булар ким? Мен киммин сага? Көзүңдү чоң ачып акылыңа кел. Экинчи ирет жаман бычагыңы көтөрүп ушул жерге келе турган болсоң, кайра үйүңү көрбөйсүң, Берди! Бар үйүңө! Темирди азыр мага жибер, – деп Чоң-Койчу чоң даражалуу кишилерче күпкүп эте сүйлөдү.

– Ал эки күндөн бери жок, – деп Берди араң гана тили күрмөгө келди.

– Кайда кетиптир? Балким аны өлтүрүп же Жутакеге жигит кылып бергендириң? Эгер ошондой болсо, өлүгүн менин алдыма көтөрүп кел же тирүү ээрчитип кел. Бар! – деп Чоң-Койчу бакырганда, Берди чочуп кетти.

Берди тургандарга карабастан же таанып калууга аракет кылбастан, башын жерге салып турган калыбынча үйүңө карай жөнөдү. Ал аман кутулганына сүйүнгөндөй же күйүнгөндөй белги бербестен, анда-санда чала мастай теңселе түшүп акырын гана үңкүйө басып баратат.

– Эми аттаныңыз! – деди Каныбек Чоң-Койчуга акырын гана.

– Э, садагаң... – деп Сурмаш Каныбекти үнүнөн тааный коюп умтулайын дегенде:

– Болду... дайыны жок жалынган сөзүңү токтот! – деп Чоң-Койчу Сурмашты кайра түртө токтотту да, «унчукпа» дегенсип алдыртан укуп, тиги жигиттерге карап, – аттанып бастыра тургула!

Эки жигит аттарына шапа-шупа мингенде, тиги атын туйлатып турган жигит кайра тартты.

Жигиттер үйдөн узай бергенде, Чоң-Койчу Сурмашка карап басыңкы үн менен:

– Учураша турган жердин ыгы бар, элдин көзүнчө Азизди көрсөң да көрмөксөн бол деп канча жолу айтам? – деп Сурмашты саал жекиргендей сүйлөдү да, – эми көрүш!

Чоң-Койчунун жемесин угуп, Каныбек жөнүндөгү эскертүүлөрдү эсине түшүрө калган Сурмаш, атынан түшө калган Каныбекке карап умтулду. Ал Каныбектин мойнунан кучактап эки бетинен өөп, аны аман көрүп турганына сүйүнгөнүнөн жашыңкырап:

– Баягыда, тымызын жоголуп кеткенинде, иштин акичүкүсүнө түшүнбөй, апаң бир топ кайгы тартпадыбы, садагаң! Сурмаш апаңын жүрөгү сенсиз эле азаптуу кайгыдан бырчаланып бүткөнүн эскер, мындан кийин мени да ая! – деп Сурмаш Каныбектин оң колунан чоп эттирип өпкөндө:

– Амансызбы, аке! – деп Айбала Каныбектин кучагына карай боюн таштай ыйлап жиберди.

– Алда Акиш ай, жашыктыгың али да калбайт. Мындан ары бул жашыктыгыңы ташта! Апа, тымызын басып кетишимин себеби бар болучу, капа болбоңуз!

– Билем, билем... атаң айтты. Калган-катканын Айбала да айтты. Баса, ошол шүмшүк бүгүн да үйгө келип кетти, – деп Сурмаш кимдендир аябай чочулагандай үнүн акырын чыгарып Чоң-Койчуга карады.

Атына минүү үчүн үзөңгүгө бутун салган Чоң-Койчу сол колу менен атынын жалын, оң колу менен ээринин арткы кашын артыла кармаган калыбынча токтой калды да:

– Кайсы шүмшүк?

– Эштектин Жумасы! – деп Айбала Сурмаштан озунуп айта салды.

– Ошол шүмшүгүндүн көз карашы жакшы эмес, абышка. Кыштан бери биздин үйдү тооруду да калды. Ал келгенде үйдүн ичин ууру итче карайт. Деги ошондон алыс болгулачы, – деп кандайдыр бир иштен кооп санап, ошол кырсыктан алдын ала коргогонсуп, Сурмаш Каныбектин колун дагы өптү.

– Ал дайыма капкайдагы басмачылар жөнүндөгү сөздөрдү айтат да, акырында сиз жөнүндө сурап башты катырат, – деп Айбала Сурмаштын сөзүн сүрөп койду.

– Эми аттаналы, ата! – деп Каныбек айткандыктан, Чоң Койчу Эштектин Жумасы жөнүндөгү айтайын дегенин айтпай атына минди.

– Апа! Акиш! Мындан ары капа болбой тургула. Ыгы келген учурда өзүм келип кетип турам! – деп Каныбек эки колу менен экөөнү кучактай кысып-кысып койду.

Каныбекке айта турган сөзүн башка бирөөнүн угушун каалабай сактангансып, сөзгө катышпай же кыймылдабай ат үстүндө өбөктөп турган Темирге карап, Сурмаш:

– Сен кайсы баласың?

– Мен элемин, апа! – деп Темир акырын гана күңк этти.

– Темир мында турса, таап кел деп «о балага» күпүлдөгөнүң кандай? – деп Сурмаш Чоң-Койчуга карады.

– Анын сага кереги жок, кемпир. Эч кимге унчукпа. Кимдин кайда жүргөнүн билбейсиң – деди Чоң-Койчу ишенимдүү үн менен жоокерине буйрук берип жаткан командирче.

– Макул абышка, макул!.. «Унчукпа», «билбейсиң» дегенден башканы айтпай баратасың. Кудай өзүңө ынсап берсин. Макул... мен эч кимге унчукпайм, билбейм. Айбала экөөбүз ошондойбуз! Башкага сөз эмес, этибизден эт кесип алса кан чыкпайт.

– Апа, эми биз кетели! – деп Каныбек атына карай бурулганда, Сурмаш анын колун кармап калды да, – садагаң, Ай! Бая «атам келсе ичсин» деп койгон уузунду үч чөйчөккө бөлө куюп чык! – Айбала үйгө карай жүгүргөндө, Сурмаш Каныбекке карап, анын эки бетинен өөп, – кайдадыр сапар чегип баратканыңа түшүнүп турам, балам. Атан, ошол сапарыңа өзүм аткарып, батамы берейин! – деди да Сурмаш чапанынын эки жеңин кийип, сол колу менен кара кашканы жылоолоп, оң колу менен Каныбекти колтуктай аткарып, Айбала алып келген чөйчөктөгү ууздуң бирин Каныбекке берип, – калтырбай ичип жибергиле!

– Уюң туудубу, байбиче? – деп Чоң-Койчу Айбала сунган чөйчөктү алып, Сурмаштын жообун күтпөй бир ууртап жиберди.

Бүгүн түштө тууду. Бир чака талкандан башка эчтеме жокто тууганы сурап табылгыс иш болду! – деп Сурмаш чексиз сүйүнүчүн билдирди.

Үчөө арыдан бери бошото салган чөйчөктөрдү Айбала жыйнап алганда, Сурмаш жоолугунун учтарын чечип мойнуна салып, колун жая жогору көтөрүп:

– Омийин! Алыс жолуңар жакын болсун, сапарыңарда ак жолтой болгула! Качырганын куткарбаган барчындай болгула, жерге-жээгиңер көбөйүп кенен өрүшкө конгула. Жалгызым Бегайымды көзүм көрсүн, силердейлердин уругу өсүп-өнсүн! Башыңардан бакты кетпесин, жоолашканыңар тилегине жетпесин! Аллоакбар!..

Сурмаштын жакшы тилектүү батасынан кийин, Чоң-Койчу атына камчы уруп катуу темине таскактата жөнөгөндө, кара кашка менен жээрде ат да дүбүртүн катуу чыгарды.

Сурмаштын эки колу бата кылган бойдон беттешип эгинде, Каныбектер менен коштошконсуп, анын ак чачтары желге сеңселет...

– Чоң-Койчу ата! Сиз дагы башыңызды чарчы менен ороп коюң, жанагы ит эч кимибизди тааныбай калсын! – деди жанагы кара жоолук менен башын таңып алган жигит, Каныбектер артынан жете барышканда.

– Бир эсептен бул айтканың да туура! – деп Чоң-Койчу куру менен башын орой баштаганда, Каныбек менен Темир да баштарын жоолуктары менен ороп алышты.

Алар дагы бир аз жүргөндөн кийин, тескейченин түбүндөгү жар алдында турушкан үч аттууга барышты. Алардын саламын алик алышып, Каныбек ат үстүнө таңылып турганга карап:

– Парманбек старчысызбы?

– Ооба, айланайын. Сен кимсиң? – деп Парманбек корккондон калтыраган үнүн арыздангандай муңайыштуу чыгарды.

- Кандайча минтип таңылып турасыз?
- Түшүнбөйм, айланайын! Шашпар конокко чакырганынан...

Ал конокко чакырдыбы же күзүндө атасына аш берүү жөнүндө кеңешке чакырганын, аш берүүгө макул болушуп, чоң байларга бирден бээ, ортолоруна тай, эчтемеси жокторго бирден кой «журтчулук» чыгымын салуу жөнүндө акылдашышканын Парманбек жашырып:

– Конокко эле. Ошондон аттанып келатсам, береги бейтааныш мырзалар кармап алышты. Мен буларга эменемен жазганымды билбейм, айланайын. Кебетең түзүк көрүнөт, ырайым эткиле, айланайын!

– Кыскасы кылмышым жок эле деңизчи?

– Кудай урсун бирөөгө жамандык кылып көргөн эмесмин.

– Кана жигиттер! Парманбек старчынын кой оозунан чөп албаган «момундугу» үчүн тетиги аңгелге мууздап салгыла! – деп Каныбек айтканда, жигиттер аттарынан ыргып түшүшүп, Парманбектин сөз айтууга буюмасын келтиришпей, атынан оодара тартышып, кемерченин кырына сүйрөп барып басышты.

– Катын-балаңардан садага кетейиндер, жан соога! – деп Парманбек алынын бардыгынча бакырып жиберди.

– А-а... жан таттуу болот бекен? «Чыгымыңы төлөбөсөң мууздатып салам» деп чыгымын төлөй албаган шордууларга бычак сууруп, акырында кызыл ала кылып өлөрчө сабаткандарың эсиңе түштүбү?

– Түштү, түштү айланайын... Ал кылгандарым акмакчылык экенин мойнума алам. Экинчи ошондой кылсам аябагыла! – деп Парманбек ыйлап жиберди.

«Сен да ыйлаганды билет экенсиң го?» деп айтышып, бадыраган камчынын алдына алууну тургандардын бардыгы ичтеринде ойлошсо да, Каныбектен бийликсиз эч ким эчтеме кылбасы Чоң-Койчу тарабынан мурун катуу эскертилгендиктен, алар эчтеме айтышпай Каныбекти карашты.

– Дагы эмне дейсиң?

– Ким экениңерди айткыла, мындан ары, силердин алдыңардан кыя өтсөм же айтканыңарды кылбасам шилимен мууздагыла, айланайындар!

– Анда бери тургузуп, эки колун чечкиле! – деди Каныбек.

Парманбек, катуу байлангандан чыңалып көпкөн колун кармалай, Каныбекке жакын келди да:

– «Эрдик кылсаң сүрө кыл» деген жигит. Атыңа, атын үстүнө отурушуңа караганда азамат көрүнөсүң. Достошолу! Дос болгондугум үчүн жанымы кыйбооңу сурайм. А сен каалаганыңы сура, үдөөсүнө чыкпасам достуктун анты уруп, энем катыным болуп калсын! – деп эки колун бооруна алып, кыбылага карап чөгөлөп отура кетти.

Колун бооруна алып чөгөлөмөк тургай, саламды түзүк алик албай, дайыма кылдан кыйкым, жумурткадан кыр таап, шордуулардын башына камчысын бийлеткен Парманбек старчы, эми ушунетип жалынып турганга, Чоң-Койчу чексиз кубанып, жети атасынан берки кеги колуна азыр тийгендей ичинен кытылдап күлө, жанында турган Темирди камчы сабы менен акырын укуп койду. Анын бул кубанычына өз кубанычтарын кошкондой, тиги жигиттер да өз ара шыбыраша, кай бири бырс эткен үндөрүн чыгарышты.

– Экөөбүз дос болушабызбы же болушпайбызбы, аны кийин сүйлөшөлү. Азыркы иш мындай, Парманбек старчы: Атаң Түнкатар менен миң башың Жутаке – экөө айыл арасынан киши өлтүрүү үчүн Берди деген абышканы шыкактап коё бериптир, аны тый! Бул бир! Силер жойлоткон машкеңер Каныбек деген немени издеп үймө-үй шимшилеп жүрүшөт. Силер Каныбекти чочутуп бир жакка качырып жибербегиле, аны биз өзүбүз кармайбыз. Машкелериңерди кынжылап алгыла! Бул эки! Биз алыска сапар кетип бартабыз. Биз силер жактаган басмачы же силер жек көргөн кызылдар-большевиктер эмеспиз. Биз үйдө жок болсок, кайда кетишти деп үй-бүлөлөрүбүздүн тынчын албагыла! Бул үч! Өзүңүз корбашы болуу максаты менен колуңарда-

гы малайлардан жана бай уулдарынан жыйырма чакты жигит курадыңыз. Аларга берүү максаты менен Оштон бир төөгө курал жүктөтүп келдиңиз.

– Өлөйүн, курал жүктөтүп келгеним жок.

– Сиз бул жакта «мейман» болуп жүргөндө, жигиттериниз күүгүмдө жүктөп келип энеңиздин үйүнө түшүрдү. Корбашы болбоңуз, жигиттеринизди таратыңыз, куралдарды бүгүн түнү менен мына бул жигиттерге тапшырыңыз! Бул төрт! Өзүңүз старчылык кылган элден бирөөнү да басмачылар тарапка жибербеңиз! Бул беш! Мына ушул бешөөнүн бирин гана аткарбасаңыз башыңызга каран түн түшөт. Итиңизди үрдүрбөйлү, үй-бүлөңүздүн жүрөгүн түшүрбөйлү деп жалгыз сүйлөшүп турганга жакшы түшүнүңүз, старчы мырза!..

– Абдан түшүндүм, бегим! – деп Парманбек жакасын кармап тура калды.

«Эмки базарга чейин жигиттериңи куралдандырып келип мага кошулбасаң, түндүгүңү түшүрүп коёруму унутпа» деп Айдарбек датканын уулу Карабек коркутуп кат жазганын эми эсине келтиргендиктен, мына бул жигиттерди Карабектин жигиттерине, Каныбекти анын бир паңсатына шыйгара салгандыктан, Парманбек Каныбекти «бегим!» деп жиберди.

– Мени алдабайсыз го?

– Кудай урсун, бегим!

– Аттаныңыз! Артыңызга карабай үйүңүзгө барыңыз. Куралдарды, башкаларга билдирбей жүктөтүп, айлыңыздан берки мүрзөлөрдүн арасына түшүртүп коюп, эчтемеден кам санабай кайра кете бериңиз!

– Жакшы болот, бегим! – деп Парманбек бүжүрөй араңдап зорго атына минди.

– Өмүрүңүздө атка өзүңүз мингениңиз ушул чыгар? – деп Каныбек айтканда, тиги турган жигиттер бырс-бырс күлүп жиберип басылышты.

– Сен артынан бастырып акмалачы! – деди Каныбек Темирге.

Парманбек көк жоргосун бүлкүлдөтө бастырып баратып, «артыман бирөө жете келип томолото чабабы» деп коркуп бараткандыктан акырын кылчайып артына карады. Дал ошол учурда артынан дөңгө чыга келген Темирдин караанын көргөндө жүрөгү оозуна тыгыла түшүп, көк жоргону такымга сабап жөнөдү.

– Жигиттер арасында эч кандай чекилик болбосун. Көргөн-билгендери ушул жерде калат. Эч кимге эч кандай сыр айтылбайт. Азыр Парманбектин артынан акмалап туруп, жанагы куралдарын алгыла да адам билбей тургандай кылып каткыла. Базар күнү Оштон жолугабыз. Ага чейин кош болгула! – деди да Каныбек жүрүп кетти.

Төтө жол менен кыйгай салып Каныбектин артынан чаап бараткан Темирдин карааны даана көрүнүп турат.

– Чоң-Койчу аке! Биздин кожоюнубуз Азиз деген киши ушубу? – деди жигиттердин бири.

– Ооба, балдар! Бирок кожоюн дебей башчы деп жүргүлө! – деди Чоң-Койчу.

– О-о-о... Парманбек старчынын сөкпөй-этпей туруп чөгөлөтүшүнө караганда, абдан сүрдүү киши болсо керек.

– Ооба, ооба... Парманбек старчыны коркута сүйлөгөндө, мен быяктан туруп чочудум.

– Ак жүрүп адал иштесеңер, Азиздей алтын жигит дүйнө жүзүндө жок! – деп Чоң-Койчу Каныбек менен ушул жигиттер алдында сыймыктангандай, өзүн ушулардын даңктуу карыясы катары эсептеп, көкүрөгүн кере көтөрүп, ааламдагы карап тургандарга «мына мен» дегенсип башын чүмкөй таңган жоолугун чечти...

ЧАК-ЧАЛАКЕЙ-БУДУҢ-ЧАҢ

Ош шаарынын ичинде тапыраган аттын табышы, тарсылдаган мылтык, күрсүлдөгөн замбирек үндөрү угулуп, аскерлердин колдорунан сунулган найза, жаркылдаган кылыч көрүнүп, күн күркүрөгөндөй гранаттар жарылбаганы

менен, элдин учуртмалуу ушагы, уккан кабары, «дейт, дейт», «имиш, имиш» дегендери күч.

– «Э-э, сиз укпаган экенсиз да?.. Кыскасы шумдуктуу бир балаа... Молдолор айткан «акыр заман» эми келип, коңгуроолуу көк эшек эми чыгып, заман түбүнөн бери бузулган имиш... Кызылдар менен балшабектерге төртүнчү деген кошулуп Ташкенди Кокону менен алып, азыр алар бери карата Ошко каптап келаткан имиш...

– Э-э, алардын жоругу башынан калсын... Мен мусулманмын деген адамга алардын кылганын көрсөтпөсүн. Никелеп алган катын, алдейдеп сүйгөн бала өзүндүкү эмес, ким кааласа ошонуку... эрдүү катын эри менен бир төшөктө жатуу жок, ким кааласа ошону менен жатат. Бойго жеткен кызың, сулуу келиниң болсо каалаганыныкы... алар жүз кишиге бир төшөк салдырып гана жатып алышат... Эртеси кызың менен келиниң башка бирөө менен жатат... анын эртеси дагы бирөөлөр менен... анан да дагы бирөөлөр менен... «Сен мусулман», «сен капыр», деп ылгоо жок имиш...

– Ал да эчтеме эмес... атасы менен кызы, энеси менен уулу бир жатат имиш...

– Э, алардын бети курусун... Ташкендеги өзбектин сулуу кыздары менен келиндерин орустар тартып алыптыр, имиш...

– Жок, орустар эмес, балшабек дегендер алып жатыптыр. Алардын айтканына катын, кыздар көнсө көндү, көнбөсө башын чаап же атып салып кете берет дейт.

– Жанагы төртүнчү дегени балшабектерден өтө кеткен бузуку имиш дешет...

– А жанагы кызылдар дегени адамгерчиликтүү имиш... Анын издегени адилеттик имиш...

– Жок, анык бузукусу ошол кызылдар имиш. Адилеттикти издегени жанагы балшабектер экен имиш. Аны ээрчиткен башчысы Ленин деген кембагал имиш. Ал бардык элдин ишчи, дыйкандарын ынтымакка чакырып, байларды жоготуп жаткан имиш...

– Жок андай эмес экен. Биз уккан ушакка караганда, баарынан каардуусу төртүнчү имиш. Ал сенин каапыр же мусулман экениңе карабастан, бириңин катыныңы бириңе алып берип, көңүлүнө жакпай калганды кырып салып кете берет имиш...

– Жо-жок, такыр эле андай эмес дешет... ошол төртүнчүң да, кызылдарың да, балшабектериң да, – үчөө тең бир имиш... Алардын максаты: бардык ишчилер менен кедей-кембагалдардын башын бириктирип Камилжандай байларды, Мамажунустай казыларды жоготуп, эркиндик замана кураат экен. Тиги ичкери жактагы орустун байларын, төрөлөрүн жоготуп, алардын бардык байлыгын ишчилер менен кедей-кембагалдарга алып бериптир. Мунун бардыгын иштеп жүргөн каарман Ленин имиш...

– Туура, туура... ал каарман Лениндин ээрчиткени зоот-фабрикада иштеген ишчилер, эгин айдаган дыйкандар, эртеден кечке жалданган кембагалдар имиш...

– Жанагы самандай сапырылган кагаз пулду көп чыгарып жаткан Керенский деген киши ошол Лениндин акеси имиш дешет ко?

– Жок, Керенский залим падыша Николайдын үкеси имиш, ошондуктан Керенский Ленинге каршы чыгып өлүптүр. Николайды тагынан түшүргөн да ошол Ленин экен имиш».

Тек ушунетип айтылган сөздөр, катуу шамалга салып сапырылган топондой тополоңдоп, ооздон-оозго көчөт, үйдөн үйгө кирет. Азыр эле, «саман аз калды, малга үнөмдөп салгыла, дарбазасын бекиткиле, башка мал келбесин», деп айткан сөзүңү, дагы бир аздан кийин, «заман бузуларына аз калды, мааллага кабар салгыла, анамынасын бекитсин, башкага бербесин» деп өзгөрүлө калганын угасың.

Бир чындыкка миң калп кошулуп, душмандар тарабынан большевиктерге каршы чыгарылган ушактар боорондогу чаңдай сапырылып, Оштун ичин ойго келбеген чууга түшүрүп табыш чыкпаса да чуулдаткандай, түрс

этпесе да дүңгүрөгөн замбиректер атылгандай болуп, Оштун ичи гана эмес, ай-ааламдын бетин силкиндирип турган сыяктандырат.

Адатынча көчөдө жөнөкөй жүргөн киши жок. Эмне үчүндүр, алыстан кыйкырыша тамашалашып күлгөндөрдүн үндөрү да угулбайт. Эки киши жолугуша калса эбиреше-жебиреше түшүнүксүз бирдемелер жөнүндө сүйлөшкөндөрүн күбөлөшкөндөй кулактарын делдейтип, ооздорун ача таңданышат. Элендешип эки жактагыларды карашат. Бир укмуштуу алааматты күтүшкөндөй, адамдар бирине бири суз карашат. Кандайчадыр жаман кабарды биринен бири жашырып тургансыйт. Укканын, канчалык жашырбай айтышса да, «ай, ушул бир шумдуктун кабарын менден жашырды, бардык сырын айтпады» дегенсишип бирине бири ишенишпегендей болушат. Ар ким өзүнчө кытмырсынып биринин сырын бири чекмелейт.

Ушунетип карапайым эл чындык менен калптын жигин таппай сары убайымда...

«Баягы урган Кудай дагы урду» дегендей, өткөн кыш түшкөндөн бери басылып калган басмачылардын кабары эми кайра күчөдү.

– «Уктуңузбу? Башыңызды кесе турган басмачылар атка минип, эл арасына алаамат түшүрө баштаптыр...

– Кудаа урду дең...

– Кудаа урганда да кандай?.. Анау күнү түндөсү басмачылар келип, Пайизхан деген жесир катындын өзүн кордоп, тиричилик үчүн байлап отурган эки коюн алып кетиптир...

– Эки кой да кеппи?.. Мааталим дегендин келинин алып кетиптир...

– Райым дегендин тоюн түшүрүп жаткан кызын алып, үйүндөгү жууркан-төшөгүн артынып кетиптир...

– Катын-кызды алып кеткен кеппи... Арзыбай дегендин үч уулун корбашыга жигит болосуң деп байлап кетишиптир...

– Кимде ким басмачыларга кошулбаса же аларга жардам бербесе, андайлардын түндүгүн түшүрүп отуна жа-

гып, кызы менен келинин олжолоп, калгандарын атып салып кете берет имиш...

– Туура... басмачыларга кошулбасаң башыңа балаанын келгени... Ошондуктан Камилжан байдын үкеси бир канча жигит менен Карабек корбашыга кошулуп кетиптир...

– Бу Алай, Гүлчө, Өзгөн, Куршап тараптагы кыргыздар менен өзбектерден бирөө да калбай басмачыларга кошулуптур...

– Ал Карабек корбашыга Оштогу чоң байлар менен казы, старчылардын бардыгы кошулуптур...

– «Карабек корбашыга кошулгула... дини мусулманды капырлардан калкалагыла» – деп, өткөн жума намазында мечиттеги чоң дамбылда өзү айтыптыр...

– А-а-а... туура. Анткени Карабек корбашы каапырларга каршы мусулмандын байрагын көтөрүптүр. Кимде ким мусулмандын байрагын көтөрбөсө, анын дини каапыр. Андайларга убал жок. Басмачылар катын кыздарын алып, өзүн өлтүрүп кетип жаткандар мусулмандыктан баш тартып, анау жактан каптап келаткан каапырларга болушкандар имиш...

– Туура... Ошондуктан, басмачыларга кошулуп, каапырларды жоготуп, катын-баланы эптеп багып, Мухаммед Пайгамбарымын алдында жүздү жарык кылыш керек!» – дешип элдин бир катары басмачы тарапка кошулууну каалашат.

Бирок, басмачыга кошулгандан кийинки көрө турган күнү, иче турган суусу кандай болоруна эч киминин көздөрү жетпей баштары маң...

Жайдын ысык күндөрүндөгү аарынын уюгунун арасында тургандай, Оштун ичи күү-күү... Үйдөн чыгып суу алып келгиче, катындар да бир топ ушактын башын чатып келет.

– «Ошко Ташкенден бир балшабек келиптир» деп өткөн күздө Оштун ичин тополоңдоткон кабардын аягы эмне болуп кетти?

– Эмне болгонун ким билсин, кыш ортосунан бери эчтеме угулбай калды.

– Ал балшабектин кабары угулганы ырас имиш... өткөн күздө келип, бир катар кембагалдар менен сүйлөшүп, кеп байлашып кетишкен имиш...

– Кандайча деп?

– Оштогу кедей-кембагалдардын бардыгы балшабектерге кошулууга убада берген имиш...

– «Ошол балшабектерге кошулабыз дегендердин башчысын, алиги Маманазар кал» дешкен кеп кандай имиш?

– Ошол чын имиш...

– Жок, ал кеп жалган экен. О кышта, Мамажунус казы Маманазарды чакырып сураган экен... «Ал кабар жалган, мен эч кандай балшабекти билбейм, билмек тургай балшабегиңдин ким экенине түшүнбөйм. Мен ар кимге малай болуп эптеп жан багып жүргөн бир шордуумун. Балшабектерге кошулуу үчүн алдыртан адамдарды азгырып жүрөт деген кептер мага кылган жалаа. Болбосо ошол ушакты айткандар далилдесин» деп Маманазар айтканда эч ким далилдей албаптыр.

– Анын антип айтканы туура. Жашынан бери жарыбай, бир күнү курсагын тойгуза албай жүргөн Маманазар кимге башчы болот эле? Анын айтканына ким көнөт? Жаман катынын бага албай жүргөн Маманазарды балшабек эмне кылат?

– Балшабектердин издегени дал ошол Маманазар сыяктуулар имиш...

– Э, койсоңчу калпыңы!.. Маманазар сыяктууларга күнү түшкөн балшабектин колунан эмне келет?

– Эчтеме келбейт. Аны Кудай өзү деле көрүп турбайбы? Колунан иш келе турган уул баланын алдында аты, үстүндө үйү, чөнтөгүндө пулу болуш керек.

– А, бул ак сөз... Молла Жоробайдын арабакечи болуп жүргөн Маманазар кал башканы коюп катынын багып алсын.

– Ал балшабек болмок тургай, Молла Жоробайдын арабакечтигинен бошоп калыптыр.

– Бошоптурбу?

– Молла Жоро акысына бир эшек берип, өткөн кыш түшкөндө кубалап жибериптир.

– Ана... ошонетип жүргөн Маманазар кал балшабек болгондон айланабы?

– Баса, Лангардагы кыргыздар арасында эмне болуп жатканын уктуңарбы?

– А, а... эмне болуп жаткан имиш?

– О-о... чатак!..

– Кандайча?

– Жапаң, Кубаң деген эки бир тууган чыгыптыр. Болжолума караганда, ал экөө тең кыргыздардын эски даткаларынан болуу керек.

– И-и!..

– Мына ошол экөө аскер кураптыр. Алар балшабекке, кызылдарга, төртүнчүлөргө жана басмачыларга каршы аттанып, «кыргызбайлар» деген өкмөт куруп жаткан имиш.

– Кудая тобо!.. Аны кимден уктуң?

– Ошол. Лангарлик Түнкатар молдо дегендин бир майы айтты. Түнкатар молдо Жутаке миң башчысын ээрчитип Ошко качып келиптир. Ал молдонун Фармани Ибни аттуу уулун Жапаң менен Кубаң даткалар дарга астырыптыр.

– Я Кудая... ошондойдон сакта!..

– Кимде ким башкага же басмачыга болушса анын бардыгын сурак кылбастан гана дарга астыра берет имиш...

– Оббо, кызытала-а-а-ак... Балшабек менен басмачылардын эбин таппай отурганда, «кыргызбайлар» өкмөтүн курабыз деп Жапаң датка менен Кубаң даткалар чыккан экен да?..

– Угушума караганда, алардын аскерлери балаа имиш?

– Кандайча?

– Көзгө көрүнбөй, ким экенин билдирбей жүрөт имиш.

– Анда Кудая урду дей бер! «Катындардын төшөгүнөн анын жигитин дайыма табасың! Адал тамак жебейсиң».

Ушунетип айтылган сөздөр, болгон чындыгынан ажырап, божомолго, түкшүмөлгө, дуудамалга өтүп, киргин суунун ийриминдеги көбүктөрдөй уюлгуп, Ош шаарынын ичин дүңгүрөтүп жатты.

Сырттан келген кыргыздарга шаардагы өзбектер кулак тосот, шаардагы өзбектерге сырттан келген кыргыздар кулак тосот. Бири бирине айткандарын экинчи бирөөлөргө айтып түгөтө албай акакташат.

Учур ушунетип ала тополоң болгондуктан, ар ким кулагын түрөт... Кимдики чын, кимдики ушак экенин карапайым эл ажырата албайт. Аттын такасы ташка тарс этсе, «замбирек атылды» болуп кете берет... Оштун ичинде дарак анчалык көп эмес. Кай бир короодон анча-мынча өрүк, алма, алча, байлаган жүзүмдөрдүн баштары көрүнөт. Кай бир короодо эч кандай дарак жок, котур болгон төө сымалдуу көрүнүштө.

Чиркөөнүн түндүк жанындагы кашат алдында, аркы өйүздөгү Дыйкан-Кыштагына карата кеткен жөлөңкөдө акимдин багы турат. «Уулу Сарыкты ээрчитип Ажимат багбан акимдин багын катырды» деп Оштуктар даңаза кылышчу акимдин багы да чамалуу. Теректери кагелес кишинин белиндей жоондукта болгону менен жемиш бактары али жаш. Көп жери каңгырап бош. Бирок, бул жылы кадырлап эч ким бакпаган. Алигече арыктары тазаланбаган, өрүк менен алманын кереги жок бутактары буталбаган.

Ушул Дыйкан-Кыштагы тарапка гана бак-шак көбүрөөк көрүнбөсө, Ош шаарынын башка тарабында анчалык бак жок. Андан көрө, Кашкар-Кыштак тараптагы талаада, тиги чиркөөдөн ары Төлөйкөн тараптагы талаада түркүм өрүк, түрдүү тыт жыгачтары жайнап тургансыйт.

Бүгүн эртең менен күн жаап басылгандыктан, Оштун көчөлөрүндө буркурап көтөрүлгөн чаң жок.

Бирок шаар ичиндеги адамдардын көрүнүшү суз. «Э, Кудай буюрса эмки күздө үзүрүн көрөбүз да» дешип эмгек кылып жүргөн кишилер сейрек. Ал эмес талаада эгин айдап эмгек кылып жүргөн дыйкандар да чамалуу.

«Жаз жарыш, күз күрөш» деп буурсунун кара жерге буктурган, кетменин уңгусунан бери суктурган дыйкандар анда-санда.

Эгинди себүү жаңы башталганы менен талааларда жабалактап жайнап жүргөн дыйкандар жок. Алар көп болсо да жер айдоого унаасы, себүүгө тукуму жок. Бардыгы дээрлик, каалаган эгиндерин себе албай карап отурушат. Тетиги жүргөн дыйкандар болсо, байларга, сүткорлорго чааракер.

«Алда кандай күн болот, заман олжу-солку болуп турат» деп эгини бар байлар эгинин катып отурса, эгиндин баасынын дагы көтөрүлүшүн тилеп сүткор соодагерлер кымбатчылыкты күтүп отурушат.

Тукумдук эгин табылган жерден каалаганын берип сатып алууга дыйкандардын көпчүлүгү дармансыз. Эки жылдан берки эгиндин болбой калышы элдин шайын кетирип салган сыяктуу.

Бирок ошого карабастан, элдин бардыгы базарга карап чубап чар тараптан келатышат. Кай бири акыркы малын сатып тукум жана утурумдук эгин алууга баратышса, кай бири аялуу буюмдарын сатууга алып баратышат. Эки тоголок буудай же жүгөрү тапса, бирин жеп, бирин жерге себүүнү ойлошот.

Жайлоого көчүүгө эртелеп камылга көргөн байлар сатуу үчүн мал айдап баратышса, анча-мынча эгини бар дыйкандар чейректеп эмес, чекселеп гана эгин алып баратат.

Элдин мүнөзү суз көрүнүшү сур. Шайырланып жүргөн, шакалактап күлгөндөрдү учуратуу кыйын. Базарга келе жаткан байлар аттуу. Дыйкандардын кай бири эшекчен, көпчүлүгү жөө...

Оштун эски шаары менен жаңы шаарынын түндүк чыгыш алдындагы Ак-Буура суусунун батыш-түштүк өйүзүндөгү какыраган сайда жума сайын базар.

Жаз келип күн жылуу болгондуктанбы, бүгүнкү базарда жүргөндөрдүн көрүнүшү жакшы сыяктуу. Айрыкча аялдар, колунда бар жылтыраган кийимдерин бүгүн аябай

кийип чыккансыйт. Өзбек аялдарынын бардыгы паранжачан... бири саймалаган жоолук, топу, соккон бөзүн, алжырак шайысын, боёгон түркүм жиптерин... дагы... дагы башка буюмдарын көтөрүп, айланасынан алуучуларды карагандай жан жактарын кайта-кайта карашат. Кай бир аялдар алуучуларды алыстан чакыргансып колундагы сатууга алып келген билериктерин шыңгыратат.

Тиги жакта далыларын күн тарапка келтирип, алдыларына капкайдагы эскилерин жайып бакалчылар отурса, алардан мындай, жыгачтан иштелген буюмдарын жайып дагы далайы отурат. Ошолордун төмөнкү четинде Мукараманын атасы Сламжан аке татынакай жасаган кашыктарын алдына жайган. Бирок анын кабагы салыңкы, адатынча ары-бери өткөндөрдү «кашык алың!» деп чакырбайт. Эмне үчүндүр, паранжасын артына таштай ыйлап Мукарама жанында отурат.

Сламжан айланасын акырын имере карап, анан Мукарамага карабай отуруп:

– Акмаксың кызым, акмаксың. Акмактыгыңан ушул ишти иштеп жүрөсүң. «Базардан көрдүм, тааныштым, жакшы жигит экен, мени ушуга атам берсин» деп энеңен айттырып жанымы койбодуң. Атам тааныбаган бирөөнү жуучулукка салдыңар. Ал жуучуга келген кишини жана сенин эриңи көргөндө, көңүлдөрүндө кири бардыгын сезгемин, бирок кандай кири бардыгын билбегендиктен сени берүүгө макул болдум. Макул болбоско эч илаажым да болбой калды. Энең экөөң бир жактан кыссаңар, жокчулук экинчи жактан кысты...

– Кечериңиз, ата! Алардын андай жүзү кара экенин мен жаңы гана билдим.

– Сени биротоло кет дедиби?

– Ооба.

– Эми алар кайда кетти?

– Кайда кеткенин билгеним жок. Алардын кайда жүргөнүн, эмне кылганын билиш кыйын... Мага түшүнүксүз бир шумдуктарды иштеп жүрүшөт. Алардын

башчысы тетиги календер имиш, жалганын же чынын билбейм, – деп Мукарама тиги тарапта жүргөн Камалбекти атасына акырын көрсөттү да, паранжасын жаба салып, – балким ал мени карап жүргөн чыгар! – деп ары жакта жүргөн катындардын арасына кирип кетти.

Сламжан кызынын кайда кеткенин байкабастан, эки көзүн календерден албай алдыртан карайт.

Календер жылаандын башы сымал асынган идишке салган арча менен адырашманын түтөтүп, байкабай уу коргошун чайнап алган кара теке сыяктанып эриндерин кыбыратып, түтөтмөсүн ар кимдин башынан айландырып, дем салып, кай бирөөлөрдүн колу башын ушалай силкип, бир нерсе үмүт кылгандай күбүрөп, көзүн сүзөт. Бирөө бирдеме берсе да, бербесе да дагы башка бирөөлөрдү ысырыктап ары жөнөйт. Бирок, анын тымызын алдыртан караган көзү кимдир бирөөнү издеп жүргөн сыяктуу.

Ал базардагы элди аралай басып отуруп, чет жакта кайыр сурап, төлгөсүн жайып отурган кара сакалчан чолоктун жанына барып, беш тыйындык кызыл жезди чолоктун алдына жайган жаман жоолугунун бетине таштап, өзү «календер» боло туруп, ошол кайырчы чолоктон бата алууга бардык ынтасын койгондой, чөк түшө калып, таягын ийнине жөлөй колдорун жайып:

– Я, Кудая, мусапыр карып мискин боло туруп, мусапыр карып мискинге кылган жакшылыгымдын сообун о дүйнөдө жеткирейсиң! – деп өзү бата кылды.

– О, жараткан Кудай! Ушул календердин мага берген кайыр-назиринин сообун о дүйнөдө жеткир, бул дүйнөдө бакты-таалайдан кемитпе. Эгер мени пендем деп жаратсаң ушул бечара эмне тилесе ошону бергейсиң! – деп бата кылып, сакалын сылады кара сакалчан чолок.

Чолоктун шыбыргактатып Ташкендик өзбекче сүйлөшү, эч нерседен камаарабай отурушу Камалбекти аябай таң калтырды. Ал, чолокту бир азга карап отурду да:

– Айтыңызчы, мусапырым... бул жерде жашоо кандай көрүнөт? Бул элдин сырын билбейм... Мында келге-

ниме эки күн болду. Эптеп жан багуу парыз эмеспи! – деп Камалбек сөзүнүн акырын жашыңкырай чыгарды.

Чолок дароо жооп кайырбай бир топко Камалбекти тиктеп отуруп:

– Албетте жан багуу фарыз. Өз жанын өзү кыюу күнөө эмеспи. Анжияндан аркы Асаке деген жерде жашаган элем. Мындан төрт жылы илгери мандикерге кетип, мындан үч ай илгери үйүмө келсем, зайыбым менен балам өлүп калыптыр. Короо-жайдын топурагынан башка эчтемеси калбаган. Мага каралашар агайын-тууганым жана байлыгым болбогондуктан, ушунетип жанды багууга туура келди, – деп кара сакалчан чолок өтө жалооруп Камалбекке карап турду да, – өзүм Ташкендик элем. Ош кайырчыларга жакшы деп угуп бүгүн эртең менен мында келдим. Эгер Кудайым Оштуктардын пейилин кенелтсе, эптеп бир каражат жыйнап Ташкенге кетмекчимин. Ташкенде атам менен аталаш агайындарым бар эле. Бирок, алардын кимиси бар, кимиси жок экенин да жакшы билбейм.

Камалбек чолоктун алдына тыйын таштаганда, анын сол жагына бир киши келип тура калган. Анын башында калпак, сыртынан кийгени төө чепкен, бутунда көлөш, маасы... сакалы менен муруту жокко эсе катыңкы сары киши. Ал эки колун артына алып, эликтин шыйрагы менен сапталган камчысын кармап, тиги чолоктун айткандарын тыңшап тургандан кийин, Камалбекке карап, башын билинер-билинбес кылып чайкап койду да ары басып кетти.

Камалбек ордуна туруп, айланасындагы кишилерди түтөтмөсү менен ысырыктай тиги кишинин артынан басты.

Ал киши жөнөкөй жүргөн кишилердин бири эмес, Камалбектин тапшыруу боюнча, өткөн күздөн бери Акматтын сары изине чөп салып издеп жүргөн Адигине старшы эле.

Адигине артынан басып барган Календерге кыңай сала жандай, базарда жүргөн көптүн бири сымалданып, Календерге тике карабай гана:

– Ал чолок Акмат эмес.

– Көрбөгөнүңө көп жыл болсо, жаңылышып тааныбай калба? – деп Камалбек акырын айтты да, сол тарабынан эки тыйын сунган чалга дем салып, түтөтмөсүн алып башынан ары-бери тегеретип, тыйынын алып ары жөнөгөндө:

– Ал эмес. Акматтын өзү эмес, бир чыпалагы жерде жатса да жаземдебей тааныйм, афандим. Ал жагынан күнөм санабаңыз! – деп Адигине сөзүн кесе сүйлөдү.

Чынында, тиги отурган кара сакалчан чолок Акмат эле. Анын күнү өтпөй, эчтеме кылуу колунан келбей калгандыктан кайыр сурап отурган жок. Анын алдыртан байланышкан адамдарынын бардыгы бүгүн ушул базарга келет. Алар менен чогулуп сүйлөшүүгө же кыдырып барып жолугууга түрдүү шарттар мүмкүндүк бербегендиктен, бүгүнкү кылып отурган амалы ушул.

Бирок анын бул амалы, Адигинени көрө койгондо аябаган чоң коркунучка салды.

Өтө жүдөө кийиниши, аябай өстүргөн сакалын өмүрүндө бакпагандай уйпалантып алышы, кайыр сурап телмирип отурушу, Ташкендик өзбектерче таза сүйлөшү, арбап алдына келген ажыдаарга сестенип сыр алдырбаганы, Адигиненин көзүнө ыл каптатып, көкүрөгүндөгү арам оюн асманга учурду.

Ошондуктан, Адигине менен Камалбек кайгоолдошуп, базарга келген бир бутсуз чолокторду гана эмес, сылтып баскан кишилерди да аңдып жүрүштү.

– Кудая шүгүр, бир жакшылык болот бейм?

– Кантет?

– Эки жылдан бери мындай базарды көргөн эмесмин.

Карачы адамдын көптүгүн! Өңгөчө жакшы ат минген кыргыздар, өзбектер бүгүн жайнап кеткен сыяктуу. Бул жаман жөрөлгө эмес.

– Менин көзүмө ошол атчандардын бардыгы басмачынын жигиттери сыяктанып көрүнөт.

– Жок. Дурустап карачы, көз карашы менен өңдөрүндө андай жаман адамдардын белгиси байкалбайт, – дешип,

Жапектердин алды жагында эки карыя акырын сүйлөшүп, ар тараптагы аттууларга айлана карашат.

Жапектин оң жагында Каныбек турат. Бирок, ал, сары жүнү али түлөп түшпөгөн жээрде байтал минип, өтө эле жупуну кийинип, ээрин кыйшая өбөктөй отуруп, базар арасынан кимдир бирөөнү издегенсийт.

Алардан обочо жерде бириндеп Эсен, Кебектер бир топ кишилер менен турат. Жөн эле тура берүүдөн жадаган Чоң-Койчу Кубатты ээрчитип, эчтеме албаса да ар кимдин колундагы буюмдарына соодалашкансып жүрөт.

Каныбек күтүп тура берип ичи бышты, болжожкон адамы жок, күтө берип зеригип, жээрде байтал менен кыдындата бастырып, алыстан акмалап Маманазарды эки ирет карап таппай келди:

Акмат а деп ушул жерге келип отуруп, кайырчы экенин билдиргендей жаман жоолугун жайганда, кадимки кайырчылардай жобурап, ары-бери өткөндөрдөн безеленип эчтеме сураган эмес, жай гана отурган. Андай отуруш тымызын байкагычтарга шек туугузары эсине түшпөгөндүктөн, жанынан өткөндөргө жабышып, жети кара ала буурчактан жасаган төлгөсүн оң колу менен кармалап, сол колун сунуп, Чоң мечиттин ыймамы менен сопусу жанынан өтүп баратканын тааный коюп, алар илгери, «капыр Буревден ажырап Адигине старчыга бала бол, мусулманчылыктан кайтпа» деп шарыят айтып тургандарын эсине кылт эткизе:

– А имам акемин зоболосун Кудайым дагы көтөрүп, колунан куранын, көкүрөгүнөн ыйманын кетирбей, ар тилегин азыр кылгайсың, Кудай! Имамагзам жолуна кайыр сахабатыңызды кылгайбыз! – деп ташкендикче да дагы безилдете жобурап, Акмат бата кылып жибергенде, Акматтан эмес, эки жактагы элден уялган имам менен сопу ооздорун күбүрөтүп бата кылыша, эл көзүнчө кайырчыларга уят болбос үчүн, атайы ушундай кайырчыларга камдап чыгышкан бир тыйындыктан жети тыйын акчаларынын бир тыйындарын жоолук бетине ыргытып өтө беришкенде, бая-

тан бери ушул жерде эки жакты карап турган, жупуну кийинген, орто жаштагы орус аял жайбаракат эңкейип, колундагы он тыйынды жоолук бетине коюп жатып:

– Мен карап турам. Ал азыр келет, бардыгын айтып берет, – деди да ары басты.

Аңгыча паранжа жамынган бир аял келди да. Акматтын маңдайына отуруп:

– Чолпон! Мени сизге Анна жиберди, – дегенде тигиндейде карап турган жанагы орус аялдын баш ийкегенин көрүп, Акмат төлгөсүн кармай жобурап:

– Акырын айта бериң! Паранжа ичинен сизди тааныбай калыптырмын.

– Түндө Түнкатар молдонун үйүндө бардыгы болушту. Анын үйүндөгү курал-жабдыктарды эртеңки түнү Карабек корбашынын адамдары келип алып ке... – дегенде, анын оң жагынан бир нан сунган колду көрө койдуду да, – бир бечара элем, төлгө тарткан акыңызга! – деп жарты нанды жоолук бетине коё салды.

Акмат тиги бейтааныш аялдын колундагы бир нанды ала коюп:

– Кудай ар балаадан алыс кылып, тилеген тилегиңизди азыр кылгай... аллоакбар! – деп ал аялды жөнөтүп жиберип, маңдайында отурган аялга карап, – сиз тетиги эшек саткан жерге барып, Маманазарды мага жибергиңиз! – деди да алаканын кенен жайып, аял туруп кетсе да артынан ээрчий карап жобурай бата жасады.

Бул аял Камилжан менен Саламатхандын илгерки, малайы, Анархандын өмүрүн сактап калган мейримдүү Өлмасхан эле. Ал Саламатхандын колунан бошоп, бир жарым жылдан бери Түнкатар молдонун эркеси Ахбилекайымдын кол алдында күн тынымын, түн уйкусун коюп иштеп жүргөнүнө карабай жакында: «карысың, колуңан эчтеме келбейт, ары-бери жүрүшүң, отуруп-турушуң копол» деп Ахбилекайым Өлмасханды бошотуп жиберген. Сен мени кетирип жибердиң деп Ахбилекайымга капа болбостон, кайра, Ахбилекайымга жабышып, жакын. Ант-

кени, анын жүрөгүнө жагар жакшы сөздөрдү кыштан бери Маманазардан, кийинки күндөн бери Акматтан далай уккан. Ошондуктан, өзүнө далай кордукту көрсөткөн Саламатхан менен Ахбилекайымдан өч алгысы келет. Ал кенгенинен, кол менен уруп, бут менен тээп, союл менен чаап же мылтык менен атып өч алгысы келбейт. Ушунетип, Кеңеш өкмөтүн жактагандарга жардам берсе, Кеңеш өкмөтү жеңсе, Камилжан менен Түнкатар молдонун башына каран түн түшсө, анан ошондо, Саламатхан менен Ахбилекайым буркурап ыйлап отурганын бир көрсө, Өлмасхандын кегинин бүткөнү!.. Башка эчтеменин кереги жок... Башынан ылдый карата куюлган алтындын да кереги жок... Саламатхан менен гана Ахбилекайымдын көздөрүнөн куюлуп турган жаштары керек... Башканы түк ойлобойт. Өлмасхан үчүн, Кеңеш өкмөтү ушул экөөнөн гана өч алып берсе болгону. А башка байлар бала-чакасы менен гана эмес, басмачылар да бала-чакасы менен жашай берсе, Өлмасхан үчүн мейли...

Мына ушул тилек менен Өлмасхан колуна келгенин кылып жүрөт. Түнкатар молдонун кайсы бөлмөсүндө эмнелер турганын ал жакшы билет.

Маманазар келип, Акматка катарлаш отуруп, белиндеги жоолугун жайып, үстүнө бир нанды туурап коюп, эч кимди таанып билбеген киши болуп, нанынан маймандап жей баштады.

Акмат айланасын алдыртан карап, алдындагы кайырга берилген нандарын баштыгына салып, тыйын-тыпырларын эсептемиш болуп жатып:

– Келишкен чыгар?

Маманазар башын бир ийкегенсип койду да ары жагын карап калды.

– Алар Жапалак тараптагы кашаттын ары жагына, караңгы түшкөндө чогулушсун. Бирок алар топурашып бирөөлөрдүн көзүнө чалынышпасын.

«Аны мен өзүм эскертемин» дегенсип Маманазар тамагын кыра жөтөлүп койду.

– Өзүңүздүн адамдар ар түрдүү себептер менен айтылган үйдүн айланасында болушсун.

«Макул» дегенсип Маманазар башын бир ийкей наынан алып оозуна салды.

– Күүгүм кирген убакта араба кошуп мага келиңиз! Башка сөз жок.

– О, Мааткасым токто! – деп жоолугун наны менен ала жөнөлгөн Маманазардын артынан карап отурду да Акмат ордуна турду. Жанагы орус аялдын жаңдоо боюнча, тиги жакта аттууларга карап кубанып да койду...

Күн ысып, базар кызыган сайын түркүм адамдар көбөйдү.

Камалбек менен Адигине кайгоолдошуп жүрүп базардан далай чолокторду карап көрүштү. Бирок издеген Акматты таба алышпады.

– Жанагы кара сакалчан чолокту Акмат эмес дедиңби? Менин оюмча, кай бир уккандарыма караганда, Акмат чолок ошол гана болууга тийиш, – деди Камалбек Адигине старшынын колдорун ушалап, башынан түтөтмөсүн тегеретип, оозун күбүрөтүп дем салымыш болуп жатып.

– Кудай урсун, ал чолок Акмат эмес! – деп Адигине старшы жакындап келаткан паранжычан аялды көрүп, жанынан шашыла тыйын алып Камалбекке сунду да кайдыгер адамча мындай басып кетти.

Аял паранжадан сол колунун башын гана чыгарып, Камалбекке он тыйын сунду да алдыртан эки жакты карап:

– Мен сиз айткан аялга бардым. Ал Акмат чолокту өткөн күздө таамай көргөн, жакшы тааныйт. Мындан үч күнү илгери эле, кокустан, Акматты ушул шаардан дагы көргөн, төмөнкү көпүрөнүн үстүнөн өтүп баратканында. Бирок, колундагы баласын бирөөгө бере койгуча адашып таппай калган.

– Ал өзү эмне үчүн келген жок.

– Эмчектеги баласы өлүм алдында жатат.

– Кош, анан?

– Анын айтууна караганда, Акмат тетиги жерде отурган кара сакалчан чолок экен.

– Кайсы жерде отурган? – деп, көктөн тилегени алдындагы жерден табыла калгандай, Камалбек кубануу менен бирге жан жагына карап алак эте түшүп токтоду.

– Менин артыман жүрө бериңиз! – деди да аял шарт бурулуп жөнөдү.

Камалбектин жаңдоосу боюнча, тиги жакта турган Адигине старшы да жөнөп калды.

Жананы паранжачан аял Акмат отурган жерге барганда, жинди болгон эмеден бетер алактап, адат боюнча паранжысын ачуу уят экенин да унутуп, чачванын ача коюп эки жакты карады.

– Э, өлгүр, жап бетинди! – деп жанынан өтүп бараткан абышка айтканда гана ал аял бетин жаба салды.

Бул аял – Камилжандын зайыбы Саламатхан эле.

Ал канчалык алактап караса да Акматтын өзү эмес карааны да көзүнө илинбеди. Мындан бир аз гана мурда кайыр «сурап» ушул жерде отурган кара сакалчан чолок, терең сууга ыргыткан таштай жок болду да калды.

Саламатхан кайсы чолокту көрсөтүүгө келип таппай калганын Камалбек жакшы түшүндү да, ары жакта таңдана карап турган Адигиненин жанынан өтө берип баратып:

– Салмагыңыз ат көтөргүс болгону менен эсиңиз эшектикинен төмөн экен. Жанагы чолокту табыңыз, жигиттериңизди туш-тушка чаптырыңыз. Аны таппасаң ишин каран болот, – деп Адигинени жекире өтүп кетти.

«Кожоюн корс этет, малайдын жүрөгү болк этет». Камалбектин айтканын кылбаска Адигиненин чарасы канча?

Базарга келгенден бери Адигиненин атын кармап четте турган төрт адам, базардагы элдин төрт тарабына карай чабышты. А Адигине өзү болсо аты менен калың элди аралап кирди.

«Кара сакалчан – биз издеп жүргөн большевик – Акмат экен» деп Камалбек айтканда, чет жакта турган Түнкатар

молдо, Жутаке миң башы, Камилжандардын буту бутуна, аты атка тийбей калды. Кылычын шарактатып Абдымомун жасоол да жөнөдү. Бардыгынын алакташып караганы кара сакалчан чолок!.. Тек, чакчелекей-будуң-чаң... Чапкылагандарды көрүшүп базардагы эл да таң...

КИМ КИМДИ СОКТУ?

Акмат бир баланын эшегине минип, түштүк тарабындагы кашатка чыгып эшектен түшүп, балага алкыш айтып бир нан берди да, ошол кашаттын кыры менен, башы акимдин багынын жогору жагынан башталып келген чоң арыктын кырына жамбаштап жата кетти. Ал чарчагандыктан же төмөн сайдагы базарга кызыккандыктан эмес, арыктын аркы өйүзүндөгү Аннанын калиткасы бек тургандыктан, ушул жерге эс ала тургусу келди.

Ал, жаман күрмөсүн чолок бутуна жаап, балдагын ары жагына коюп, арыктын кырынан базар тарапты карады.

Аңгыча болбой, карыса да өтө шамдагайлык менен Сламжан келип, тигиндейрээк тура калып, карылыктан талыган белин түзөп, эки жакты карап, анан Акматка жакындай келип суунун боюна отуруп, колун сууга салып, оозун чайкады да:

– Эй, балам! Ошол жаткан калыбың менен менин сөзүмү тыңша. Угушума караганда, сен кайырчы эмес, биз сыяктуу шордууларга эркиндик заманасын курганы жүргөн азамат көрүнөсүң. Ылайым тилегиңе жет, балам! Бирок, сени душман тегеректеп, өлүм моюнуңа укуругун салганы турат. Ал душмандарыңын бири менин кызым Мукарама деген. Аны душман кылтагына түшүрүп алган. Менин кызымы колго түшүргөн душмандар сени менен аралашып жүргөнсүйт. Ал Адигине деген кыргыз старчы, аны мен илгертен бери билем. Сен да билесиң, балам! Мен кызымы аябай сөктүм... Мүмкүн, шайтан азгырып, сени таанып калса кармап бериши ыктымал. Сак бол, балам! Кудай Таа-

лам да «сактансаң сактаймын» деген. Сактан. Айтарым ушул!.. Базардагы элден айбыккандыктан, атайы андып отуруп артыңан кууй келгеними жаман көрбө. Кош! Мага жолуккуч келсе эмки базар күнү кашык саткан жерден тап. Эгер Акмат чолок экениң чын болсо, мага ишен. Өзүң келе албасаң, Маманазар аркылуу сөзүңү айтсаң да болот! – деди да Сламжан туруп кайра басты.

Акмат көзүнүн кыйыгы менен Сламжандын токолураак кырктырган ак сакалын, мурдунун оң жаккы кычыгында буурчактай меңинин бардыгын, ак бөздөн жасаган көйнөгү менен ыштаны эскирип калганын, таар баштыгынан көрүнгөн кашыктын саптарын да абдан байкап көрдү.

«Сабырдын түбү сары алтын» деп ойлоду да башка эчтеме айтпады. Анткени, анын көңүлүнө Ташкендеги Ташмаматжандын окуясы элестей түштү.

Ташмаматжан Ташкендеги Деподо иштеген жумушчу, бир миң тогуз жүз бешинчи жылдан жалындуу большевик боло турган. Ал өткөн жылы кышында базарга бара калса, бир өзбек абышка Ташмаматжандын аты жөнүн гана эмес, анын атасы менен энесинин жөндөрүн айтып, жапжакын таякеси болуп, акырында Ташмаматжандын большевик экенин, аны душмандар андып жүргөнүн айтат. Ташмаматжан анын сөзүн чын көрүп ишенет. Ошол эле түнү душмандар аны оор жарадар кылып, аялы менен баласын өлтүрүп кетет. Ташмаматжан болгон ишти толук айтып, кийинки түнү өлөт.

Душмандар большевиктерге каршы түркүм жүзүкаралыктарын иштеп жатканын, кай бир мыкты азаматтар кокусунан өлүмгө дуушар болуп жүргөнүн Акмат жакшы билет. Ушундай себептен улам Сламжанга Акмат эч сөз айтпады.

Ал кашаттан төмөн карай түшүп бараткан Сламжанды көз менен узатып, андан ары базарга да көз жиберди.

Адигине алактап Акматты таппай жүрөт. Жигитинин бирин төмөн чоң көпүрөгө карата, бирин жогору,

үчүнчүсүн Пиян-Базарды көздөй чаптырып, өзү бир жигити менен ушул тарапка карай зымырап келет. Анна энтиге басып келип:

– Билесизби, Камилжан байдын катыны Саламатхан сизди таанып издетип жатканын мага Өлмасхан айтты, – деп арт жагынан угулган аттын дүбүртүн карады.

– Анда мени издегендер ушулар болуу керек, – деп Акмат айтканда, Анна башындагы карала жоолугун алып, Акматтын бою-башын чүмкөй жаап, баштыгындагы суу куйган бөтөлкөсүн колуна алып, «тиги чүмкөнүп жатканың биз издеген Акмат чолок эмеспи?» дегенсип арыктын кырына келип жигити менен тура калган Адигинеге карап каткыра:

– Эй, бай... кел, арак ичип, мына бул менин эримдей мас болобуз! Алёша тур, дагы ичебиз, – деп Анна каткыра, сол колу менен Акматты жулкулдаткандай түрткүлөп, оң колун бөтөлкөсү менен бирге Адигинеге булгалап, мас кишидей шакалактады.

Адигине атын моюнга чаап суудан өтө чыкканда, «о, арагың экөөңү тең...» деп жигитти сөгө жөнөгөнүн Анна таамай укту.

Анын жашы кыркка дагы эки жылда жетет. Сары чийкил тарткан балканактай сулууча киши. Күйөөсү Андрей менен сүрүлүп ушул Ошко келгенине туура он эки жыл болду. Путилов заводунда жабышкан учук, Андрейди мындан үч жылы илгери жер алдына жашырган. Экөө төрөлгөн баланын үнүн үч ирет угушса да чоңойгонун көрүшпөдү.

Аннанын тартынбас жөнөкөйлүгү, адамга жароокерлиги, кийим-кече тигүүгө эптүүлүгү Ош шаарына тез сиңиштирди. Кийинчерек Жапалак, Төлөйкөн тараптагы кыргыздар менен катташып, ал жактагы ыба карашкандарына иш жасап берип эгин-тегин алып, кай биринен кичинекей жер сурап, ал жерге ар түрдүү жашылча-пашылча айдап, артышканын эгинге алмаштырып, эптеп жан багып келишти.

Анын өзбек жана кыргыз тааныштары өлүп баратышса да «Анна» деп айтышпайт, «Анахан» дешет.

Анна Григорьевна күйөөсү Андрей Петрович менен баш кошконуна көп жыл болуп Путилов заводунда бирге иштеп андагы большевиктердин жашырын уюмунда бир топ иштешип калгандыктан, революция ишине бир топ түзүк түшүнө турган. Бирок, Путилов заводунда бирге иштешкен жолдошторунун бир тобунун камалышы, бир катарынын жер которуп кетиши, Оштун өтө алыстыгы революционерлер менен болуп келген байланышты үзсө, Андрейдин учук оорусу, катташууга каражаттын жоктугу, Оштон башка жакка барууга укуксуздугу Аннанын бутуна кишен салган.

Ташкен темир жолунда жөнөкөй гана жумушчу болуп иштеген сиңдиси Екатерина Григорьевнанын жазган каты, ошол катты алып Акматтын өткөн жайда келиши, Аннанын асманындагы кара булутту таратып, караңгы түшкөн жолуна кайрадан жарык түшүрдү.

Ошондон бери Аннада тыным жок.

Кекенгенинен кек алууга умтулган Өлмасхандай катындарды, Совет бийлигин орнотушууга чындап умтулган Маманазар сыяктуу жигиттер менен Акматты байланыштырып жүргөн ушул Анна эле.

Угулган ушактарды уламалап жүрүп Азиздин кабарын билген, ага Маманазарды майда-чуйда саткан кызыл кулак кылып жиберген ушул Анна боло турган.

– Эки жакта эч ким көрүнбөйт, үйгө кириңиз! – деп Анна ордуна турду.

Акмат акырын туруп, эки терек катар коюлган көпүрөдөн өтүп Аннанын короосуна кирди.

Аннанын короосу кичине гана. Ошко жаңы келгенде бул жер ачык боло турган, Андрей экөөлөп жүрүп, эптеп эки бөлмөлүү үй жасап, таманын үч жылдан кийин тактайлашкан. Короо ичинде эки түп абрикос, бир түп шабдалы, үч түп жүзүм бар. Жүзүмдөр өтө чоң болуп кеткендиктен, короонун ичин бүт дээрлик каптап турат. Короонун

түндүк тарабы чоң арыктагы суу болгондуктан, ал тарабына дубал салынбай кара жыгач тигилген, ал кара жыгачтар дайыма кыркылып тургандыктан, арасынан адам өткүс калың бадал өңдөнүп турат. Ошол кашаа өңдөнгөн кара жыгачтардын бирөө кесилип, арыктагы сууга түшө турган кылынып, Акматтын акылы боюнча, өткөн жайда жол жасалып коюлган.

Анна Акматка жаңы гана тамак жасап берип идиштерин жууп жатканда, калитка такылдады.

– Такылдатышы чоочун! – деп Акмат айтты да Аннанын артынан кошо чыгып, таягын такылдатпай, тиги батыш бурч тараптагы өрүккө карай басты.

– Ким?

– Бу мен, Анахан! – деп эмне үчүндүр Саламатхан үнүн кубанычтуу чыгарды.

– А-а, вай, апажан! Келиң! Күүгүмдө кайдан? – деп Анна да кубангандай сүйлөп үйү тарапты бир карап алды да калитканы ача баштады.

Аннанын «вай» дегени «жашын» деген белги болгондуктан, Акмат суу тараптагы кара жыгачтардын арасына кирип кетти.

– Вай, Анаханжан! Саламат турасыңбы? Кайгы капаң жокпу! – деп Саламатхан адатынча капдайдагы чууттук бөөштүгү менен шайырлана сөз баштап, өтө мейримдүү адамдан бетер жагалданып, паранжысын жүзүм алдындагы кичинекей чарпаянын үстүнө таштап, башындагы бир байлам жашыл жибек жоолугун оңдоп байланып жатып, – кандай, жалгызсырабай турасыңбы?

– Эмнеге жалгызсырайм, апажан? Жалгыздыкты Кудайым башка салгандан кийин көнбөскө чара канча?

– Айтмакчы, «Анахан эрге тийиптир, эринин бир аягы аксак экен» деген сөз чынбы? Эриң куттуу болсун жаным! Мен бул сөздү угуп алып аябай кубандым. Мейли, бир буту эмес, эки буту тең аксак болсун, эриң болсо болду. Катын үчүн жаман да болсо бир эркекти кучактап жатыш жыргал! – деп Саламатхан жан-алы калбай каткырды.

– Бул ушакты ким айтса да кара оозуна кан толсун, апажан! Эрге тийсем сизге айтпас белем? Мендей шордууга жакшы эр табылбайт эмеспи, – деп Анна жашыңкырай төмөн карады.

– Үмүтүңү үзбө, жаным! Эгер менин тилими алсаң эр табылат да калат! – деп Саламатхан Аннанын колун сылай чаап дагы каткырды.

Саламатхан мында жөнөкөй гана келип отурган жок, «бүгүн эртең менен үйүнөн бир чолок киши чыгып баратканын көргөн элем» деп айтылган сөздүн чын-төгүнүн билүү үчүн Акматты издеп келип отурат. Ал жөн эле отурган жок, Аннаны сөзгө алаксытып, короонун ичиндеги ар бир жерди алдыртан байкап отурат.

Анын көз карашынан, «...эринин бир аягы аксак экен» дешинен, жойпуланып сүйлөшүнөн, Саламатхандын эмне үчүн келип отурганын Анна жакшы түшүндү.

– Анаханжан, үйүңүн ичи эки бөлмөлүүбү?

– Жүр, үйгө кириң!

Үйдүн ичин көрүүнү көксөп отурган Саламатхан ордунан ыргып турду.

Аннанын үйүнүн ичинде түрдүү килем, түркүм жибектер болбогону менен, өзүнүн тиричилигине жараша коюлган буюмдары жарашыктуу болуп турган эле.

– О-у-у, жаным Анахан!.. Килем-килчең болбогону менен үйдүн ичин сонун кармайт турбайсыңбы! – деп ар кайсы буюмдарын кармап көрүп, анан полдогу сырды сылады.

Дал ушул секундларда, Саламатхан полдогу сырды караган жок, көзүнүн кыйыгы менен керебеттин алдында кишинин жана подвалдын бар же жоктугун карады.

– Сен ана-мына, картошка-партөшкөңү кантип сактайсың?

Анна эч сөз айтпастан, Саламатханды колу менен чакырып оозгу үйгө чыкты да кичинекей подвалдын оозун ачты.

Саламатхан подвалдын ичин карап, кара күчкө мактоолу сөзүн айткан болуп үйдөн чыкты.

Сыртка Саламатхандан мурун чыккан Анна, калиткасынын үстүнөн бирөөнүн башы көрүнө түшүп жок боло калганын байкай коюп жүгүрдү.

– Э, Анахан, отура бер да, эшигиң бек турганда ким келмек эле? Же күткөн адамың бар беле? – деди Саламатхан.

Анна калитканы ача салып караганда, бейтааныш эки адамдын шашыла кетип баратканын көрдү.

«Анахан эрге тийиптир, эринин бир аягы аксак экен дейт» деп Саламатхандын айтканы анчейин чаргыткан кеби. Чынында, жана базардан чыгып келатканда, «сен тамдын кырында отурупсуң, ары-бери жүргөндөрдүн ичинде кара сакалчан чолок кишинин кайсы тарапка кеткенин байкадыңбы?» деп Саламатхан акырын сураганда, «Анахандын үйүнө бир чолок киши кирип кетти, сакалы кандай экенин байкаганым жок» деп там башында шыбак шыбап, Аннанын үйүнөн төртүнчү үйдө жүргөн бала айткандыктан, Саламатхан Акматты издеп атайы келип отурат.

Тиги, Анна көргөн эки киши Саламатхандын киши-лери, Акмат табылып, Саламатхандан белги болсо, ал экөө калитканын үстүнөн секирип түшүшүп, кара сакалчан чолокту кармоого аңдып жүрүшкөн.

Караңгы түшүп калса да, Саламатхан кетүүгө шашылбады. Аннадан бир шек-шыба табыш үчүн ар кайсы сөздөрдүн башын чүргөйт.

Маманазар арабасын төмөн жагындагы буйгатка коюп, өзү арыктын кырынан башын чыгарып боортокой жатканына бир чай кайнамай болду. Анна менен бир аял сүйлөшүп отурганын билгендиктен, үйгө кирүүгө же табыштап чакырууга мүмкүн болбоду. Бирок, анын, азыр, аңдыганы Анна менен сүйлөшкөн аял эмес, тиги жерде аркы-терки баскан эки киши.

Иштин жагдайы кандай экенин Маманазар жакшы түшүндү. Касын тиккен душман Акматты камоого алып калганына көзү жетти.

Ал кийин жылып турду да арыктын сай жаккы далдасы менен төмөн басып, буйгатта араба менен турган жолдошуна чапанын, өтүгүн берип, өзү көйнөк штанчан, жылаң аяк болуп, багелегин өйдө түрүп, белин оңдоп курчанып, сол колу менен кынындагы бычагын бекем кармап кайра басты.

Арыктын кырынан акырын башын чыгарып караса, жанагы эки кишинин бири өңкөйүп, экинчиси анын үстүнө чыгып, Аннанын короосунун ичин карап турганы айдын жарыгы менен таамай көрүндү.

«Ой, атаңдын арбайыга... эй! Булар Анарханды же Акматты андып жүрүшкөн экен го? Шашылба, экөөңө Муслимахун досумдун жоругун көрсөтөйүн!..» деп ойлоно, бычагын сууруп алып арыктын кырына чыга калганда, тиги экөө көрө коюп, тампылдап табыштарын чыгарбай, буттарынын башы менен жүгүрүшүп аркы имерилиштен көрүнбөй калышты.

«Аңдыгандан аңдыган качса артына карабай качат» деген ылакап эсине түшө калганда, Маманазар арыктагы сууну жоон санынан алдырып токтой калды...

«Качкандын артынан эмне үчүн кубалайм? Кой, Анаханга суу тараптагы тешиктен барайын. Тиги катын кетээр же ыгы келсе чакырармын. А балким ал катын Өлмасхан апам чыгар» деп ойлоду да, Маманазар суунун ичи менен төмөн басты. Ал өзү билген тешиктин тушума барып, эки көзү менен кара жыгачты кармап, сол буту менен арыктын кырын басып көтөрүлүп, башы кара жыгачты арасындагы тешикке кире бергенде, темирдей болгон эки кол мойнуна жабыша түштү.

Жалбырагын жайып калган кара жыгач бир жактагыны экинчи жакка көрсөтпөй, суу бетин көлөкөлөп тургандыктан жана Маманазар сууну өтө этияттык менен кечип келип чыга түшкөндө, тешиктин сол жагында жашынып отурган Акмат чочуп кетип, ким экенин ажырата аябай бакалоорлой калганда Маманазардын жүрөгү оозуна тыгыла түштү.

– Бакырба! Кимсиң?

Акматты үнүнөн тааный койгон Маманазар, алкымы буулуп кырылдаган үнү менен паролун зорго айтты.

– Чолпон!

«Сен белең?» дегенсип Акмат Маманазардын колун кыса кармаганда, «менмин» дегенсип да Акматтын колун кыса кармады.

– Тиги катын ким?

– Камилжан байдын катыны – Саламатхан.

– Сырттан аңдып жүргөн экөө да ошонун жолдоштору болуу керек. Кана аркама келиң!

Ал Акматты аркасына көтөрүп, бактын көлөкөсү тарапка ыктай, жоон сандан келген сууну кечип отуруп, төмөн карай беш саржандай барды да Акматты арыктын аркы кырына чыгарды. Эки жакты карашканда эч кандай шек билинбеди.

Эки тегеренүү менен жердин жүзүн эки курчап өтчүдөй тарбалаңдаган дөңгөлөктүү саябан араба чоң көчө менен жайбаракат жүрүп отуруп, чиркөөнүн тушунан өтүп, эч кандай бак-шагы же адам жашаган үйү жок талаага чыкты да түштүк тараптагы кашатка карай бурулду.

Маманазар арабага көтөрүп келип салгандан бери сүйлөбөгөн Акмат, саябандан башын чыгарып арт жакты жана эки жагын карады да:

– Аларга эмне деген элең? – деп шыбырады.

– Дал ушул тушта болгула дегемин. Азиз өзүм тосуп алам деген.

– Бизди алып бараткан ким?

– Менин энемин бир тууган эжесинин баласы Хамид, атасын басмачылар өлтүргөн. Эч нерседен кам санабаңыз. Мага кандай ишенсеңиз, буга дал ошондой ишенип коюңуз. Алдына ажалды кармап, кекиртегине бычакты такап турса да, душманга эчтеме айтпай турган адам, – деп Маманазар таякесинин сырга бекемдиги менен мактангандай Акматтын сол колунун манжаларын кабелтең колу менен куушура кармап койдү.

– Адамдарыңа дурустап эскерттиңби?

– Антпегендечи?.. Башка адам эмес, асмандагы ай менен жылдыздарга да көрүнбөй, мен белги берген убакта, жер алдынан чыга калгандай болгула дедим. Саатсабыр болбосо, алар дал ошондой кылышат. Өз көзүңүз менен көрөсүз!

Арабакеч арабага кошулган атты сылай камчыланып, өтө билгичтик менен кыя салып айдап, арыктардан этияттык менен өтүп, кашаттын кырына чыга бергенде, чыгыш тараптагы эбегейсиз чоң түп тыт жыгачынын түбүнөн бир аттуу киши чыга калды.

– Бул кандай уятсыздык? Эмне үчүн жолу жок жер менен жүрүп жоңучканы тебелетесиңер? Тарт кайра! – деп ал киши үнүн акырын гана чыгарып ачуулана келди да, саябандын ичине үңүлдү.

– Капа болбоңуз, корукчу аке, бул биз! – деди Мама-назар.

– Саламатсызбы, жолдош Азиз? Мурун таанышпасак да амандашып коёлу! – деп Акмат колун сунганда, аты арабага жакындабай кошкурган Каныбек түшө калып:

– Саламатсызбы Зулфухор аке! – деп кош колдоп көрүштү Каныбек.

Акмат Каныбектин колун кармаган калыбынча жерге түшүүгө умтулганда, чолоктук башынан өткөн Каныбек, Акматты арабадан так көтөрүп жерге коё койду.

Айдын жарыгы Акматтын бетине таамай түшүп тургандыктан, эмне үчүндүр Каныбектин жүрөгү туйлап кетти.

– Сиз!.. – деди да Каныбек анын бетине абдан үңүлө карады.

– Арабаны тиги тыттын түбүнө койгула! – деп Акмат «Сиз» деген Каныбектин сөзүнө көңүл бөлбөй, анын үңүлө карашына кайдигер мамиле кылгансыды.

– Бастыр! – деп Маманазар арабакечке айтып тытка карата жүрүп кетишти.

– Сиз мени таанып турасызбы, жолдош Азиз? – деп Акмат акырын гана сүйлөдү.

– Түшүнбөйм, жолдош Зулфухор! Өзүмө-өзүм да таңдана түштүм. Үнүңүздү бирөөгө окшоштурайын десем, өңүңүздү өмүрүмдө көрбөгөн сыяктуумун.

Акмат Каныбекти айдын жарыгына сала карап турду да:

– Сенин өңүң да мага жылуу учурайт. Бирок сен сыяктуу багжайган кара муруттуу, чокчо кара сакалдуу кишини өмүрүмдө көрбөгөнмүн. Балким, бирибизди-бирибизге жылуу көрсөтүп жаткан кубат: бир максат, бир тилек үчүн жүрөктөрүбүздүн бирге согуп жатканы чыгар!..

Каныбек унчуккан жок. Анын эки көзү, ала көлөкө болуп турган Акматтын өңүнөн айрылбайт:

– Бала чагыңан берки атың Азиз, туулган жериң Лаңгарбы?

– Ооба!

– Анда экөөбүз мурун көрүшпөгөн экенбиз, жолдош Азиз! – деп Акмат Каныбекти далыга сылай таптап, аны колтуктай алды да, жолдошторун кайда?

– Тиги араба барган тыттын ары жагындагы чуңкурда.

– Жүрү! – деп Акмат алдыга түшүп жөнөдү.

Каныбек кара кашканы жетелеп Акматтын артынан басты, ичи уйгу-туйгу... анчалык аксабастан, бир таяк менен шыпылдай басып бараткан кара сакалчан чолокту, мындан бир нече жылы илгери Балыктыдан көргөн Акматка бир нече жолу окшоштурду, окшошпогону гана бакыйган кара сакал.

«Мүмкүн... ал убактагы сыйда кара муруту менен кичинекей кара сакалы ушундай болгондур... Кокус бирөөгө таанылып калбайын деп атын Зулфухор коюп алган чыгар. Бирок таптаза өзбекче сүйлөшү кандай? Же чын эле өзбекпи?» деп Каныбек ойлоп келатканда:

– Жигиттериңизди чакырыңыз! – деп Акмат жоондугу өгүздүн белиндей болгон тыттын көлөкө жаккы түбүнө тура калды да айланада булардан башка эч кимдин жоктугун байкады.

Каныбектин жигиттери аттарын ошол чуңкурга ташташып келип, он эки канат боз үйдүн ордундай жерге түшүп турган тыттын көлөкөсүнө тура калышты.

Акмат жигиттердин саламын алик алып, тигилердин бардыгы акырын амандаша кол сунушкандыктан кол алышты да:

– Отуруңуздар!

Аңгыча, төмөн жагынан чыга түшкөн караан «хы» деп минип бараткан эшегин айдап койду да:

«Кулун жал болот мингеним,

Кулун тон болот кийгеним,

Куурасам акыл табышар,

Кумар көз болот сүйгөнүм.

Кызыл ат болот мингеним,

Кыл торко болот кийгеним,

Кыйрыбыз өсүп өркөндөп

Кызыгын көрөм дүйнөнүн!..» –

деп ырдаган өспүрүм баланын үнү түштүк тарапка карап улам алыстап баратты.

Чоң-Койчу «Каныбектин ырын ырдап баратат, сенин бул ырың жер жүзүнө жайылган тура» деп айтып жибере жаздады да бейтааныш үчөөнөн айбыгып:

– Үнүңөн айланайын, үнү жакшы, ыры да жакшы экен! – деп ыры ушунчалык тараган Каныбек менен сыймыктангандай комдонуп койду.

– Бул бала менин жээним, үнүнөн тааныдым, аркы базарда кожоюнум менен келгенде, кожоюнум Түнкатар Молдонун үйүнө калып, мен эжемдин үйүнө барганда ушул ырды үйрөтүп койгон элем. Бул ыр кадимки Айдарбек датканын кулу Каныбек баатырдын ыры, мен Темирден үйрөнгөмүн, – деди арт жакта отурган Карабала деген жигит.

Дал ушул кезде, Каныбек бутун үшүтүп таяк менен араң басып жүргөнү, күндөрдүн биринде, отту чоң жагып, Бегайымга төшөк салдырып коюп комуз чертип отурганы, сырттан кирип келгенде Бегайым уяла кыя тартып чыгып кеткени Акматтын көз алдына келе түштү.

– Эми, ал, Каныбектин кайда экенин билбейсиздерби? – деди Акмат.

– Ти-и-и Кый-Шибейге айдалып кеткен бойдон билбейбиш! – деди төмөнкү четте отурган Кубат.

– Бирөөлөр Каныбекти өлдүгө чыгарышса, бирөөлөр ушул жерге келдиге чыгарышат, – деп Чоң-Койчу улутунгансып койду.

Бул ак сакалчан адамдын үнүн кайдан укканын эсине түшүрө албай отурган Акмат:

– Сиз Каныбекти көргөн белеңиз?

– Каныбек жалгыз кызым Бегайымдын күйөөсү болгон! – деп Чоң-Койчу мактангандай боло түштү да, Бегайымы эсине кылт эте түшкөндүктөн, ичинен күйүттүн жалынын чыгаргандай үшкүрүп алды да, – бирок кызым Бегайымды житкен октой жоготкомун. Мына бул Жапек, тиги тантык сүйлөгөн Кубат үкелерим болот. Менин атым Чоң-Койчу!

«Баягы, Каныбектин тантык сүйлөгөн жолдошу экен» деп Кубатты Акмат бая эле тааныган. Ал, Эшен деген байдын койчусу Жапекти да бир жолу көргөн.

Кызы Бегайымдын атын атап, «менин атым Чоң-Койчу!» дегенде, «Чоке саламатсызбы? Мен Акмат эмесминби?» деп айтып жибере жаздап барып токтоду, Акмат.

Ал ушул секундаларда Чоң-Койчуга эмне деп айтарын билбей, сол жагында, отурган Чоң-Койчунун тизесин колу менен таптай:

– Абдан жакшы, Чоң-Койчу аке! Кайгылуу үшкүрүшүңүзгө караганда, муңга белинен эмес, таптакыр чумкугандардын өзүнөн көрүнөсүз!

– Муну таап айттың, үкем!

– Эми кеп мындай: – деди Акмат, эч сыр жашырышпаган эски досун эми тапкандай, береги Чоң-Койчу, тиги Жапек, аркы Кубат – үчөө отургандар үчүн ишеним жолун ачкандай, мурункусунан да көңүлү көтөрүлүп жагалдана, – кагылайын туугандар! Мени көрүп турганыңарга кандай ишенсеңер, айта турган кебиме дал ошондой ишенгиле. Эчен

кылымдан бери эңсеген эркиндик заманаңар эми келди. Кеңеш өкмөтүнүн орногонуна бир жыл жети ай болду. Өзбек менен кыргыз агайындарча эсептегенде, Кеңеш өкмөтү үчүнчү жылдын жүзүн көрдү. Завод-фабрикада иштеген жумушчуларга, силер сыяктуу эмгекчи дыйкан, кедей-кембагалдарга эркиндик-жыргал замананы куруп жаткан большевиктер партиясы, а большевиктер партиясын уюштурган, ага жол көрсөтүп көсөмдүк кылган Владимир Ильич Ульянов-Ленин деген киши. Лениндин максаты: бардык элге жыргал заманасын куруу, сен орус, сен казак, сен сарт, сен кыргыз дегизбестен бардык элди тууган кылып, ушул жыргал заманада эмгекчи элдин бардыгын бактыга бөлөө.

– Айтканыңа ыракмат, үкө! Ошол бактылуу замананы курушалы деп тиги Азиз баламын ээрчиткени боюнча алдыңа келип отурабыз. Баса, атың ким эле? Үкө?

– Зулфухор!

– Тубаса сартсың го?

– Ооба!

– Мейлиң уке, улутуң ким болсо ал болсун!.. Бактылуу заманды куруп, Ленинди бир көрсөтсөң болду!..

– Сөзсүз көрөсүз, Чоң-Койчу аке! Бирок, бактылуу заманды куруп, Ленинди көрүү үчүн эмне кылуу керек?

– Аббали, үкем, ушул жөнүндө айт! – деп Чоң-Койчу комдоно, демжип койду.

– Алма быш, оозума түш деп жата берсе эркиндик заман өзү келе калбайт. Ал заманды күрөшүп күч менен орнотуш керек.

– А-а... бул жөнүндө Азиз үкем да көп айткан!

– А күрөшкө чыгыш үчүн өлүмгө башты байлап, өз керт башы үчүн эмес, калың эмгекчи элдин бакты-таалайы үчүн күрөшүш керек.

– И-и-и!..

– Бирибиз баарыбыз үчүн, баарыбыз бирибиз үчүн күрөшүшүбүз зарыл. Эгер ушул ыйык күрөштө жүрүп канды төгүп Кеңеш өкмөтүн курсак биздин каныбыз тамган жерге гүл өсөт, бала-чака, укум-тукумубуз ошол гүлдү ур-

маттап, таңкы булбулдай гүл арасынан шаңдуу үндөрүн чыгарып түбөлүк жашашып, дайыма бизди даңктап сыйлашат. Биздей кажыбас кайраттуу бабалары менен сыймыктанышат. Баарыдан мурда, биз, өзүбүздү-өзүбүз бай, манаптардын жана зулум падышанын эзүүсүнөн куткарып адам катарына кошобуз!

– Аббаракелди, үкем! – деп Эсен ордуна жылып Койчу менен Акматтын арасына шыкала келип отурду.

– Атаганат, Айдарбектей датка, Сооронбайдай миң башы, Алыбайдай старчы, адамдын акысынан коркпогон Эшен сыяктуу байлардын мурдуна чүлүк өткөрүп, биротоло кың эткис кылсак кана! – деп жалпайып малдаш урунуп отурган Кебек сыңар тизелей калды.

– Дал ошондой кылабыз. Бирок мен өңдөнүп аларга алдатпасаң болгону! – деп Жапек Кебекти тизеге алаканы менен акырын чаап койду.

– Абдан туура сөз, Жапек курдаштын айтканы. Тууганым, жакыным, тамыр-таанышым деп душманга мамиле кылбагыла. Душмандын иши душман. Аларга ырайымсыз болуу керек. «Жоону аяган жаралуу, катыны каралуу» деген сөздү эстен чыгарбай, дайыма душманга катуу болуу керек.

– Ооба, антпесе болбойт! – деди Чоң-Койчу.

Душман дегендери ким экенин, алардын кандай амалдары бардыгын, кай бир түшүнбөгөн кедейлерди душмандар алдап большевиктерге каршы коюп жатканын, большевиктерди бардык жаман сөздөр менен ушакташып жатканын жана дагы башка толуп жаткан сөздөрдү Акмат айтып, суроолоруна жооп берип отурду да:

– Душманга катуу болуу менен бирге, эмгекчи элге жакын болуп, алардын сураган ишин ириде бүтүргүлө. Бирөөнүн бир буюмуна эмес, ачык турган тамагына өлүп баратсаңар да тийбегиле. Эгер, жолдош Азиз, аскерлеринин ичинен бирөө эле бирөөнүн буюмун алса, тамагына тийсе, андайларга катуу жаза колдонуңуз. Кокус, бирөөнүн катынын же кызын кордогондор болсо, андайларды ошол

гана жерде атып сал! – деп Акмат айтканда, арт жакта отурган жигиттер гана эмес, Чоң-Койчу менен Эсендер да чочуп таңдангандай бири-бирин карашты.

– Андайлардын кылыгы катын, кыздарды кордогондук эмес, элди кордогондук. Демек, биз элди кордосок, анан кордук көргөн эл бизге болушабы? – деп Акмат Каныбекке карады.

– Андай болгондо, эл бизге эч качан болушпайт, кайра каршы чыгат, басмачыларга болушат, – деди Каныбек.

Акмат дагы бир далай акылдарды айтып, отургандардын айткандарын уккандан кийин:

– Бул айтылгандарды эсиңерден чыгарбагыла. Элге жакын болгула. Кеңеш өкмөтү жөнүндө эч чарчабастан чоңго да, балага да айткыла. Сөзгө шыктууңар сөз менен, ырга шыктууңар ыр менен айткыла. Силер өзүңөргө гана сыйынбастан ар бир айылга ревком шайлап аларга жардам бергиле. Ал ревкомдор силерди гана карап отурбастан, ишенимдүү адамдардан отряд курап, кол алдындагы элди басмачылардан коргоо ишин уюштургула! Жанагы мен айткандай таасири күчтүү, басмачыларга жардам берип жаткандар болсо, андайлардын бирди-жарымын жоюш керек. Алардан алынгандарды ач отургандарга, айрыкча ач-жылаңач отурган жетим-жесирлерге берип, мүмкүн болушунча эгин септирүүнүн аракетин кылуу керек.

– Бул айткандарыңыз эч качан эстен чыктайт, жолдош Зулфухор! – деп жаралуу болуп айыккан бутун Каныбек илгери карай сунду.

– Эми коштошолу! Бет алган ишиңер ийгиликтүү болуп, тилеген тилегиңер ишке ашууна тилектешмин! – деп Акмат ордунан тура калганда, бардыгы дүр этишип тура калышты.

– Аттаныла! – деди Каныбек өз кишилерине карап.

– Чоң-Койчу аке бери келиңизчи! – деди да Акмат башкалар менен кол алыша коштошуп, аларга бирди жарым тилектерин айта, Жапек менен Кубаттын колдо-

рун эки колдой бириктире кармап туруп силкилдете, – эл үчүн эч нерседен аянбагыла!..

– Эл үчүн башты байлаганбыз!

– Элге жаным кейек болсо мына жолдош Шулпухой!

Акмат Чоң-Койчуну колтуктай ары басып барды да:

– Достун сырын душманга айтпаска, алдыңыздан ажал карап турса тике барууга чындап бел байлагансыз го, Чоң-Койчу аке?

– Бул жөнүндө тиги Азиз балам далай сонун акылдарды айткан, укем! Сен өзүңө кандай ишенсең, мага дал ошондой ишенип кой! – деп өзүнүн ишеничтүүлүгүн күбөлөгөнсүп, Чоң-Койчу башындагы калпагын оңдоп, көкүрөгүн кере муруттарын сылап койду.

– Сиз мени тааныйсызбы? – деп Акмат бетин айдын жарыгына тосо берди.

Чоң-Койчу аябай таңдануу менен Акматтын бетине үңүлдү. Ал «Сиз мени тааныйсызбы?» деген суроого таңданган жок, эч кидирбестен өзбекче сүйлөшкөн Зулфухор, эми кыргызча сүйлөшкөнүнө таң калды.

Ал, «мен сизди тааный албай койдум» дегенсип башын чайкаганда:

– Айдарбек датканын колунда эшек катары иштеп жүргөнүңүздө, Айдарбек датканын кулу Каныбекти окуткан, полициялар келип кармаарда качып кеткен молдо эсиңиздеби?

– Жо-жок... ал эмессиң... эгер ошол болсоң... бир бутуң.

– Ошондо полициялардын огу жаңылган!..

– Ака!.. Молдоке!..

– Акырын... мен ошолмун!..

Чоң-Койчу Акматтын бетине дагы үңүлө карап турду да, анан олбурлуу колдору менен Акматты сыга кучактап өптү.

– Сиз Каныбекти чын эле билбейсизби? Тиги Азиз дегениңер ким?

Сүйүнгөндөн пайда боло түшкөн жашын Чоң-Койчу жеңи менен сүртүп:

– Азиз балам! – деди да башка сөз айтпастан колун булгады.

Чоң-Койчудан бошогондон кийин, Акмат менен коштошуп кайтуу үчүн күтүп турган Каныбек, кара кашканы тыттын бутагына байлай салып, ооруп айыккан аягын аярдай басып келди да:

– Сиз Анжыянга бүгүн эле кайтасызбы же эртең кайтасызбы?

Акмат жооп кайырбай күлүмсүрөп Каныбекке тигилди.

– Бизге атача акылын айтып берген кара сакалчан, кайырчыдан бетер самтыраган бул чолок Акмат молдокең экенин тааныдыңбы, балам? – деп Чоң-Койчу өтө кубанычтуулук менен акырын гана айтты.

– Ака!..

– Айланайын Каныбек!..

Экөө сыга кучакташты... Бирин-бири өпкүлөштү. Кайта-кайта кучакташты...

Бир убактарда ушундай жерде жолугушабыз деп ойлошпогон, ушундай шартта эркиндик үчүн күрөшөрүн билишпеген, эркиндикти көксөшүп жүрүп, эчен азаптарга дуушар болушкан эки достун ушул минутадагы кубанычтары чексиз эле. Аны болжолдоп гана айтпаса, таамай сүрөттөш мүмкүн эмес.

– Мен сени алда качан өлдү го деп жүргөмүн. Амандыгыңы Москвадан Ташкенге келген Мариядан билдим! – деп Акмат Каныбекти дагы сыга-сыга кучактап бооруна кысты да, – мындай учурда сүйлөшүүгө сөз да табылбай калат. Бирок жайбаракат сүйлөшүп отурар чак эмес, Каныке... тү, Каныке эмес, Азиз. Мен бүгүн бул жерден кетпесем болбойт. Душмандын көндүргөн машкелери артыман шимшип издеп жүрүшөт. Азыр тез барып жанагы куралдарды алгыла да, эч кандай чуу көтөрбөй Адырга чыгып кеткиле. Дагы эскертем, Ошко азыр кол салбагыла. Ошту алган менен аны кармап турар күчүбүз жетишпейт. Азырынча майда-чайда басмачыларды талкалап эл көзүнө көрүнүүгө аракет кылгы-

ла. А Ошту качан колго алуу жөнүндө айтам! Кош, Азике! Кош Чоң-Койчу аке!

Каныбек Акматты сыга кучактап өөп алды да, башка сөз айтпастан атына карай жөнөдү.

Акмат Чоң-Койчу менен коштошуп арабага барып отурганда, Чоң-Койчу Каныбектин артынан аларга карай жөнөдү.

Каныбектин кубанычы чексиз!..

Ал жолдошторун ээрчитип, Ак-Бууранын берки өйүзүндөгү кашаттын алды менен төмөн карата жүрүп отурушуп болжожкон жерге барышканда алдынан Маназар чыкты.

– Жолдош Азиз, адамдарыңыз менен менин артыман акырын бастыра бериңиз. Эки жакты биздин адамдар кайтарып турат, – деп акырын шыбырап айтты да тамды түптөй басып жөнөдү.

Ары-бери жүргөн элдин аягы тыйылып, элдин бардыгы кызык уйкуда болгондуктан, көчөнүн бардыгы тынчтыкта. Соорусунан күндүн ысыгы өтүп, көк чайнап эти көпкөн эшектер гана тынчты кетиргенсип ар кайсы тараптан аңылдаган үндөрүн чыгарат.

Каныбек атын Чоң-Койчуга карматып, жанына Жапек, Кубат, Кебек, Темир – төртөөнү алып, заңкайган чоң дарбазанын алдына барып тура калышты.

– Чайың али кайнаган жокпу? – деп мейманканадан чыккан Ахбилекайым, үнүн акырын чыгарса да каардуу чыгарып, сол бөйрөгүн таянып, самоор кайнатып жаткан аялга чукул келип тура калды.

– Мына апажан, азыр кайнайт! – деп самоор кайнатып жаткан аял, самоордун отун үйлөө үчүн эңкее бергенде:

– Э, өлүгүңө отура калайын, – деп Ахбилекайым тиги аялды өпкө талаштыра тепкенде, ал аял тигинден ары томолонуп түштү. Анын жаман көйнөгүнүн этегиндеги жыртыгы самоордун чоргосуна илине түшкөндүктөн, самоор кошо тоголонуп экинчи тарапка барып жайнай түштү.

– Суусун төкпөй карма самоорду! – деп Ахбилекайым жүгүрүп барып, тиги аялды көчүккө дагы тепти.

Капкагы ыргып кеткен самоордун суусу турабы, тиги байкуш аял тургуча жерге жайнай түштү.

Дал ушул убакта чарбак тараптан сайраган булбулдун үнү угулду.

Бул булбулдун үнү эмес, жолдошторуна берген Мама-назардын белгиси эле.

– Эгер, мен чарбакка кирип кайра чыкканча чайың кайнабаса, тирүү жашаймын деп ойлобо. Бол, тез, кыймылда, – деп самоорду көтөрүп жаткан аялды көчүккө дагы тээп жыкты да, Ахбилекайым чарбакка чыгуучу эшикке карай басты.

Чарбакка чыгуучу эшиктин каалгасын жамынып турган жигит, Ахбилекайым жанынан өтө берерде сол колу менен оозун басып, көз ачып жумганча, өз жоолугу менен оозун таңып эки колун артына байлай, май куйрукка үч тепти!

– Эмне кылып жатасың? – деп бак тараптан жетип келген Маманазар кармай алды.

– Айланайын аке, эжеми кантип кордогонун көрбөй калдыңыз. Эгер көргөн болсоңуз, сиз да ушуну иштейт элеңиз, союп салайын деп өзүңөн корктум! – деди жигит ыйламсырай.

– Болду! Тиги бактын арасы тарапка алып бар. Калган сөздү жай сүйлөшөбүз! – деп Маманазар жекире сүйлөдү да, артынан келип сагалай калышкандарга дарбаза тарапты көрсөтө жаңдап, өзү кобур-кобур үндөр чыккан ашканага карай жүгүрдү.

Меймандан арткан палоону жешип жаткан төрт майды, суу көтөрүп чыгып келаткан жанагы аялды көрдү да, Маманазар ашкананын эшигинен тапанчалуу колун көрсөтүп:

– Палооңорду жөн жегиле. Кимде-ким үнүн чыгарса же сыртка чыгам десе, жанынан үмүт кылбасын! – деп эшикти жаап, сыртынан бекитти.

Аңгыча дарбаза ачылып Каныбектер, Маманазардын жолдоштору кирип келишти.

Эки жактан эч кандай шектүү белги билинбейт. Ашканадан үндөр чыкмак түгүл оту да өчтү.

– Кудаа кааласа, эртең Ош биздики. Кол кайтарар эч ким жок! – деп коньяк ичип кызып калган Жутаке миң башы оолжуй барып жастыкка чыканагын койду.

– Иншалла! Аскар тоодой медеери бар Карабек корбашы аскери менен келип түшүп калса, биз баарыбыз бирдикте темирдей болуп турганда, ким баш көтөрүп кол кайырат эле? Эч ким!.. Кокус баш көтөрүп тил кайыргандарды болсо, аларды Карабек мырзага көрсөтүп гана коюшубуз жетишет, – деп Түнкатар молдо көтөрүлүп койду.

– Ал туура, Оштун ичиндегилерден коркпоңуз. Ал эми сиздин айылдан чыгып жаткан бейбаштарды кандай кылмакпыз? – деди Камилжан. Жутаке миң башы кыстап ичирип койгон коньякка алакүү болгондой өңүн тамылжытып, семиздигинен ынтыга таноолорун дердеңдетип.

– Ал жамандардан коркпоңуз. «Тай туйлап такка чыкпайт». Жармага курсагы тойгон күнү кутургандардын жазасын беребиз. Уулум Парманбек старчыны бүгүн жөнөткөндө жөн эле жөнөттү деп ойлойсунбу? Жок, Камилжан байбача. Жанагы Жапек, Кубат, Чоң-Койчу баштаган беш-алты итти жайлаш үчүн жөнөттүм! – деп корздоно, шарыяты боюнча макирөөгө чыгарып, өзү ичмек түгүл ичкендерди жек көрүп жүргөн Түнкатар молдо, чыныдагы мусаллага карай колун сунганда, эшик шарт ачылып, үч киши менен Каныбек кирип келди.

– Эч кандай табыш чыгарбай, ордуңардан кыймылдабай отургула – деп Каныбек наганын кезегенде:

– Астахфурулла... лахлахаиллалла, мухаммадарасуллалло! – деп бери четте отурган Түнкатар молдо ары карай кыйшая түштү.

«Жапек, Кубат, Чоң-Койчу, Темир жана аларга болушуп жүргөндөрдү кайсы жерден жолуктурсаң ошол жерден атып ташта!» – деп, Парманбекти бүгүн жибергенде-

ри жөнүндө эсине түшө калганда, Жапек менен Кубатты тааный койгон Жутаке миң башынын жүрөгү оозуна тыгыла калды.

– Колуңарды кыймылдатпагыла! Кубат, Жапек, Темир үчөөң чөнтөктөрүн аңтаргыла – деп Каныбек тигилерге жакын барды.

Алардын көздөрү эми чакчайды.

«Э, Жапек, Кубат үкелер, бул кандай жоругуңар?»

Жутаке айткысы келсе да, каны ичине тартып, наганын кесеп турган Каныбекти көрүп тили күрмөөгө келбеди.

Дайыма шаарда туруп иштөө иши тапшырылгандыктан кокус бирөө таанып калбасын үчүн көзүнөн башкасын жоолук менен ороп алган Маманазар, шамшарын Түнкатардын көкүрөгүнө такап:

– Кылыч, мылтыктар коюлган кичинекей үйүңүз менен тапанча жана октор салынган эки чоң сандыктын ачкычы кайда?

– Кудуа урсун, мен андайларды билбейм, – деп Түнкатар калтыраган үнү менен безилдей баштаганда, Маманазардын чор баскан чоң колу сол жаагына кулак талаштыра тийгенде, Түнкатар экинчи тарабына көмөлөнүп кетти.

– Өлбөй аман калалы десеңер, ачкычты бергиле! – деп Каныбек тапанчасын тиги үчөөнүн маңдайларына кезей кармады.

Эл милдетин мойнуна алып, өлүмгө башты байлагандар ушундай учурда баатырлык кылбаса, даража жана байлыгы менен өкүм жүргүзүп, эмгекчи элге дат өткөрүп, эми эт менен челдин арасынан жай издеген кара жемсөөлөр баатырлык кылабы? «Э, ачкычты бериң» деп Жутаке менен Камилжан жаалап жибергендиктен, Түнкатар белиндеги куруна бекем ороп каткан ачкычты унчукпай алып берди.

Арадан он минута өткөндө, бардык жарак жана окдарылар катылып жаткан жеринен сыртка чыкты.

Төө куйрук кучактап отуруп суукка тоңгон жапалак күкүчө катып калышкан тиги үчөөнө тапанчасын кезей:

– Жан керек болбосо, ордуңардан кыймылдап кый-кыра бергиле,– деп алар отурган бөлмөнүн эшигин саал ачык калтыра жаап чыгып, бул жерде эч ким жок болсо да, – былк этпей, табыш чыгарбай экөөң ушул жерден тиги үчөөнү кайтарып тургула. Кимиси ордуна кыймылдаса же үнүн чыгарса ошонусун атып салгыла! – деди да Каныбек акырын күлүп коюп көчөгө чыкты.

Тиги үчөө ордуна кыймылдап же табышын чыгарып эмес, демдерин да ичтерине араң тартып отурушат. Дубалдын арасы менен жүгүргөн чычкандай табышы, жанагылардын бардыгы короону гана эмес, үйлөрдүн үстүн да тинтип жүргөндөй сезилди.

Каныбектер жер алдына кирип кеткендей ың-жың болушту да калды. Алар жөнүндө ойлонгон же аларды көргөн шаар ичинде эч ким жок.

Жалгыз гана тынчы кеткен, ушундай караңгы түндө уктабай, эки жигитин ээрчитип келаткан Календер-Камалбек.

«Мен Түнкатар молдонун үйүнө, тапшырганыңызды айтуу үчүн баратсам, бир топ аттуу киши сай бойлоп келди. Алар аттарын далдаага коюп, өздөрү Түнкатардын үйүнө барышты. Ары жагында жөө кишилер жүрөт. Байкашыма караганда соо кишилер эмес» деп Камалбектин эки маскачан адамынын бири эми эле айтып баргандыктан, Календер жанын үрөй аяк таштап катуу келатат.

Ал эки жактан жүргөн кишилерди көзүнө чалындыра албады. Бардык адам жана жан-жаныбардын бардыгы үңкүйүп тынч кучагында жаткандай.

«Ушундай түндө, Түнкатардын үйүнө келип жүргөндөр ким? Же айылындагы жигиттер келдиби? Эмне үчүн? Аларды эртең келет дешти эле го? Же Карабек мырза келип калдыбы? Жок, ал келсе, шаарга кирбестен мурда мага киши жиберет болучу» – деп Камалбектин ойлоп келаткан оюн Түнкатардын үйүнө келип калышы бузуп жиберди.

Күндүз же түн дебестен дайыма бекем туруучу Түнкатардын дарбазасы аңкайып ачык. Короодо кыбыр эткен

жан жок. Ахбилекайымдан буйруксуз эч ким ачпай турган чарбактын эшиги ачык турат.

– Бул кандай иш? Бардыгы уугуп калгансып жымжырт. Тиги малайлары жаткан үйдү карагылачы! – деди Камалбек жанындагы экөөнүн бирине.

Анысы акырын жүгүрүп барып кайра келди да:

– Анда эч ким жок, эшиги ачык турат.

Эч качан оюна келбеген бир шумдук алаамат болгонун сезгендей, Камалбектин бүткөн бою дүрүлдөп муздай түштү.

– Ашканасында ким бар экен?

Тиги экөөнүн бири жүгүрүп барып, сыртынан бекем бекип турган ашкананы ачып караганда:

– Сиз ким деген үн акырын гана чыкты.

– Эмне болду? Эмне үчүн караңгы ашканада камалып отурасыңар?

– Эч түшүнбөйбүз. Басмачыларбы же башкабы, айтор көп адам келди. Ашкананын эшигиндеги жарымы жок тешиктен көрүшүбүзгө караганда, эң көп курал-жарак алып кеткендей болду, – деди ашканада камалып отургандардын бири.

Жүлүнгө бирөө сайгандай, Камалбектин бүткөн бою дагы дүр этип, көздөрү чымырай түштү...

– Кайра бекитип сал! – деди Камалбек каарданган үнүн акырын чыгарып.

Ашкананын эшигин ачкан маскачан киши ашкананы кайра сыртынан бекиткенде, Камалбек мейманканага карай колун шилтеди.

Кыбыр эткен жан жок, эшиктин бардыгы ачык.

Камалбек ар кайсы үйлөргө башбакты. Ал, барыдан мурда, жарактар сакталган үйдүн аңгырап бош турушун көргөндө, жүрөгү болк этип, бир нече секундага көзү караңгылай түштү. Кыштата даярдалган жарактарды өз кишилери эмес, өзүнө каршы туруучу кишилер алып кеткенин, алардын амалы булардыкынан аша түшкөнүн Камалбек жакшы түшүндү.

Ал, эки жигитин ээрчитип меймандар отуруучу үйгө кирип барганда, көздөрүн алайтып отурушкан Түнкатар, Жутаке, Камилжан үчөөнү көрдү.

– И, айтканынан кайтпаган, качырганын албай калбаган «барчындарым!» Өткөн күздөн бери термелеп жыйнагандарды «муварак» колуңар менен «ээлерине» тапшырып, көптөн бери керегар тартып келген ишиңердин «ийгилик» менен бүтүшүнө салтанаттуу той жасап, бейиштин тамагынан уурулап даамын татып, арагы менен шарабын чалкытып, адал эмгегиниңердин үзүрүн тойлоп жаткан экенсиңер го? – деди Камалбек.

Бирок ал бакырып же жаман айтып сөкпөсө да, анын ырайымсыздыгы көз карашы менен өңүнөн көрүнүп тургандыктан, тиги үчөөнүн жүрөгү түшүп калды.

– Кечериңиз, кымбаттуу афандим! – деп Түнкатар Камалбектин аягын кучактап кечирим суроого умтулганда, Камалбек анын колун аса таягы менен кагып жиберип:

– Бардыгын алып кетиштиби?

– Бардыгын! – деди Камилжан.

– Алар кимдер жана башчысы ким экен?

– Биздин айылдык Жапек, Кубат деген эки акмакты гана тааныдык, башкасын билбейбиз, афандим! – деп өмүрүндө бирөөнүн алдында жашыбаган жана ушунетип жашып бирөөгө муңайышты ойлобогон Жутаке жашып кетти.

«Эх, акмактар! Байлыгыңар менен мактанып, даражаңарга чиренип, мына бул дасторкондун үстүндөгүлөргө кызыкпасаңар, менин айтканымы так аткарып, жигиттерди алда качан дайындап, камдалган жарактарды колуна берсеңер иш сонун болбойт беле!.. Мына, силердин акмактыгыңар бардыгын кыйратты!..» – деп Камалбек айткысы келди. Бирок, ал эчтеме айткан жок.

Камалбек артына карай шарт бурулду да, эшиктен баштарын чыгарып турган маскачан экөөнө карап, тиги үчөөнө карай башын шилтеп коюп сыртка карай жөнөдү.

Камалбек короого чыга бергенде, үйдүн ичинен үч ирет чыккан тапанча үнүн угуп, көксөөсү сууп, көңүлүндөгү кеги кайткандай, көкүрөгүн кере дем алып тура калды...

АДАШКАНДАР

Каардуу турмуштун каргашасынан далай ирет сокку жеген, өз колу өз оозуна жетпеген, эт жүрөгүн күн сайын эчен уулаган, тили кургаса жашы менен суулаган, кадамын кайгынын күүсү менен шилтеген, жалбырактын көлөкөсүн каскакпы деп тиктеген киши кандай?.. Андай киши өз көлөкөсүнөн өзү корккон коёндон да арыраак болот эмеспи...

Анархан дал ошондой киши...

«Эмне үчүн мен мындай жаралганмын? Эмне үчүн кырсыктан кырсыкка жолугам? Мен издеген бакты-таалай кайда? Же мен Керимахундун кусуруна калдымбы? Супахандын каргышына учурадымбы? Болбосо энем Алтынкөкүл Раушандын, анын сүйгөнү Жолойдун, өз кайын энем Ажардын, чоң кайын атам Турумдун, чоң кайын энем Урумдун арбактарынан чет болдумбу? Кантип? Кайсы жамандыктарым үчүн? Же сүйгөн жарым Каныбекке кара санадымбы? Жок! Ал кармалып кеткенден бери, иниси Алым кетип баратканда «кош» деп колун кармадым. Каныбектин досу Адыл келгенде амандашып жана кетип жатканда коштошуп колун кармадым. Баса, мени душмандан калкалаган жана жакшы көргөн кайын сиңдим Сакадайдын күйөөсү Муслимахун менен анын жан жолдошу Мама-назардын колдорун кармадым. Мен алардын колдорун достук, бир туугандык гана сезим менен кармадым. Же мен ушак айтып, уурулук кылдымбы? Жок! Мындайдан асман менен жердей алысмын. Же мен бирөөнүн акысын жедимби? Жок, менин акымы далай байлар жеди, мен бирөөнүн ийнечелик да акысын жегеним жок. Рас, Адыл алып келген тамак менен он беш сомун алдым. Бирок, ал, достук менен өзү берген эле го? Андай болсо, мен Кудайга эмнеден

жаздым? Же Сламжан акенин үйүнө тургандыгым үчүн үч айлык акыга бир жарым сом төлөбөй кеткемин ошон үчүнбү? Же ошол чалдын колун өпкөнүм үчүнбү?» деп ойлой калганда, Анархандын бардык оюн Сламжан бийледи. «Суу болсо жакшы болот эле, алды жактан суу табылар бекен?» деген Эркиндин сөзүн да Анархан укпай калды.

Энесинин капаланып терең ойдо отурганын билген Эркин башка сөз сүйлөгөн жок. Каткан нандан катырата чайноо менен айланасын карайт.

Дайыма Ошто жүрүп, анын айланасындагы кай бир жер менен Коргошундун талаасынан башка жерди көрбөгөн Эркин үчүн, айланадагы жашылданган жазгы көрүнүш абдан сонун көрүнөт. Жердин бардыгы катмарланган адыр, кабатталган тоодон жаралгансыйт.

Анархан али ойлуу... Анын көз алдында Сламжан...

Хумрухан аттуу жесир бай катындын ишин иштеп, кирип жууп, бир айдан бери далбас урган акысы үчүн, Хумрухандан алган үч сомду Анархан күүгүмдө алып келип Сламжанга сунду.

Сламжан адатынча күлүңдөп, «ракмат балам, тапканыңы жашырбай алып келип, мени ата катарында эсептеп берип тургандыгың үчүн өмүрүң узун болсун, бактылуу бол!» деп батасын берип үч сомду ала койгон жок.

Ал кабагын карыш салып, алды менен үч сомду сунган колуна, анан үшкүрө Анархандын өзүнө тигиле карап турду да:

– Бир айдан бери, ошончолук көп жууркан, көп кийим тигип, капкайдагы акыр-чикирлерин жууганың үчүн бергени ушул үч сомбу балам?

– Ооба, ата! Турасын түгөтө иштесе да эшектин күчүн ээси баалабайт эмеспи... Бул да Мукарама экөөбүзгө деп бергени, – деп Анархан муңая төмөн карады.

Кимгедир ачуусу келгенден, бардык кубаты менен ошого наалат айтып жаткандай, Сламжан жаак эттерин түйүлтүп, кабагын ого бетер чытып турду да, Анархандын акча сунган колун кайра түртө:

– Бул акчаны жаныңа салып кой, балам!

– Эмне үчүн албайсыз? Эмне болду ата? – деп Анархан аябай таңдана түштү.

Сламжан дароо жооп берген жок. Ойлогон оюн, айта турган сөзүн эптегендей, бир топко тунжурап турду да:

– Мен сага разымын, балам! Катындын бардыгы сендей таза, ак пейил, боорукер, салмактуу, акылдуу, бар менен жокко, оор менен жеңилге, кайгы менен күлкүгө чыдамдуу болсо, адамдын жаманы менен жакшысын сынап билсе, анда мен аял затынын бардыгын төбөмө көтөрөр элем. Бирок, аялдын бардыгы андай эмес. «Ата, ушул кызың жеңил, акылга чоркок, сырга бош» деп Мукарамага берген сының туура чыкты, балам. Эми эч буйдалбастан, балаңы ээрчитип алып башка бир жерге барып паанала. Бул үй сага мындан ары үй болбойт.

– Эмне болду, ата? Бир канча убактан бери ата баладай болуп жүрүп, эми ушундай ак кар, көк музда үйүңүздөн кубалашыңыз кайсы десем?

– Иштин жайы ошондой балам, жаман көрүп, сенден кутула жадаганымдан эмес. Зарыл болгон буюмуңду ал, зарыл эмесин ташта, аманчылык болсо, мында таштаган буюмдарыңы кийин аларсың!

– Түшүндүм, ата! «Кызым» деген сөзүңүздү өзгөртүп «балам» дешиңизге, ушундай суукта үйүңүздөн кубалашыңызга түшүндүм. Кызыңыз жөнүндө айткан чындык сөзүмө капа болгон экенсиз. Болуптур, ата! Бул үч сомду алыңыз, бир сом элүү тыйыны Мукараманыкы, а бир сом элүү тыйыны үч айдан берки үйүңүздүн акысы! – деди да Анархан акчаны Сламжандын оозу ачылып турган чөнтөгүнө салып жиберип бөлмөсүнө карай басарда, Сламжан Анархандын паранжысынан кармап алып:

– Ишен, кызын! Иштин жайы, сен айткандай эмес, алда канча башка жана терең. Далайды көрүп билген аппак сакалдуу атаңа ишенип кой. Мукараманын күйөөгө чыкканы жатканын бүгүн эртең менен уккансың. Анын эри болгону жаткан киши мага бейтааныш, эмне үчүндүр

көңүлүндө кири бардай. Мукарама энеси экөө бир болгондуктан мен макул болдум. Бирок, бул иш сенин өмүрүңө коркунуч туугузуп жатат.

– Кандайча? – деп чочуп кетти Анархан.

– Мукарамага жуучу болуп келген киши өтө шектүү... Ал Мукарама жөнүндө бир сүйлөсө, Каныбек экөөң жөнүндө он сүйлөдү. Кайдагы бир оңбогон амалдуу сөздөрдүн башын чаргытты. Мен «билбейм» дегенден башканы айтпадым. А Мукарамадан сурасачы? Ал ачык ооз, бардык сырды айтып коёт. Балким айтып койгон да чыгар, аны кайдан билебиз? Ошондуктан, ушундай амаңыңда кет. Акылы жок Мукарамага жолугушсаң сүйлөшпө, сырынды айтпа.

«Балалуу аркарды аңдыган мергенчидей болуп шордуу башка балакет дагы келген экен го?» деп ойлой Анархан элпек болуп конгон жашын иргилтип, Сламжандын оң колун кыса кармап өптү да, Эркинди колуна жетелеп, кийип турган кийими менен Сламжан кайра берген үч сомдон башка эчтемесин албай, караңгы түшүп калган кезде, бой калтыраткан суукка бетин тосуп көчөгө чыкты.

«Эми кайда барып баш калкалап, кантип жан сактоо керек?» деген суроо Анарханды учкул канатына мингизип алып жөнөдү...

Барып арманын айтып акылдашууга Сакадай жок.

«Жеңекебай! Муслимахунуң мандикерден бошоп Ташкенге келиптир, анын жанынан бирге иштеген көздөй киши келди. Муслимахун мени келсин деп он беш сом берип жибериптир. Чамасы бир жакшы ишке турса керек. Мен Муслимахунга барайын, ал жак жайлуу болуп калса, камынып келип сизди көчүрүп кетейин» деп беш сом акчасын Анарханга берип, өткөн күздө, Каныбек Ошко келерден он күнү илгери, Сакадай Ташкенге кеткен. Ошондон бери андан кабар жок. Алар аман барбы же өлдүбү, белгисиз.

«Хашияхан өлүптүр, Маманазар Өзгөнгө көчүп кетиптир» деген жалган кабардан улам, Анархан Маманазар-

ды иликтеп караган жок же ал ушул шаарда жүрүп жолукпады.

«Жылаңачка кайда болсо да караган – бута» деп, Анархандын ою кайда гана соктукпасын, бардыгынан таш жалак боло берди.

Баягыда Муслимахун менен Маманазар Дадабай бай менен ортоктош болуп эгин айдаганда таанышкан Махтумхан деген жесир катын боло турган... айласы кеткен Анархан, ошол Махтумхандын үйүн издеп, тетиги Сулайман тоосунун чыгыш-түштүк түбүнө карай жөнөдү. Башка жерде тааныштары көп болсо да, чочулаган Анархан аларга барган жок. А Махтумхандын үйү, шаарда болуп эсептелсе да шаардын четинде, көпчүлүктүн көзүнөн обочо боло турган.

«Муңдууга муңдуу муюшат» деп, кышкысын жоолук, топу саймалап айтып, жаз чыга кара жерди тырмалап тиричилик кылган Махтумхан Анарханды баласы менен кар кеткиче үйүнө койду.

Жаз чыгары менен, Махтумхан Анарханга иш тапты. Ал, тетиги Керме-Тоо тараптагы бир байдын бере турган кызынын себин жасады.

Анархан, ат берсе да аздык кыла турган ишин иштесе да, бай, Махтумхан менен көптөн тааныштыгын колколоп, мындай тааныштардын арасында ат эмес, төөдөй нерселер жүрө бере турганын, аманчылык болсо, кызынын тоюнда, Анархандын калган-каткан эмгегин кудаларынан жөрөлгөлөп алып берерин айтып, азыр бир кой, бир улак берген.

Анархан улагын Махтумхандын мейримдүүлүгүнө тартуу кылып, коюн сатып, өткөн күздө Муталиф Лаңгарга түшүрүп кеткен балдакчан чолокту кулагы чалып, өзүн издеп жүргөндөрдөн изин башка жакка салууну чечкен.

Мына, бул окуянын башы мындан үч ай мурун башталып, акыры мындан беш күнү илгери коюн сатуу менен бүткөн.

Үч күнү кийим-кечесин жамап-жазгап, эки күндөн бери Лаңгарга карай жол тартып, эми Анархандын эс алып отурган жери ушул...

– Ай, эне ай!.. Махтумхан апамын кабагын сурап суу куюп алсак жакшы болмок экен. Мейли эми, суусаганга эптеп чыдармын. Атам табылса болгону! – деп Эркин алдыдан зор кубаныч күткөндөй кудундап, көк шиберге оонап эки колун керип, буттарын көтөрө тыбыратып-тыбыратып койду.

Сламжандын мейримдүүлүгүн, анын кызы жөнүндө жашырып айтканын эсине салып, Каныбек жана өзү жөнүндө тапкычтап сураган ким экендигин ойлоп отурганда, «атам табылса болгону» деген Эркиндин сөзү, Анархандын оюн бүтүн бийледи.

«Ырас эле, Каныбегим табылса болгону!.. Бирок, ал кайда? Эмне кылып жүрөт?» деп Каныбек жөнүндөгү көнүмүш болгон түркүм суроолорун биринин артынан бирин чубурта баштады...

* * *

Каныбек бийик дөбөнүн башында дүрбү салып жалгыз... Ал, кокус бирөөнүн көзүнө көрүнүп калбас үчүн, бул жерге боору менен жылып келип, ошол боортоктогон бойдон эки жакты карап, кайсы жол менен кайда адамдар өтүп баратканын карап, Анархан менен Эркинди көрүп жатат.

Отуздан ашуун ат, төмөнкү коктунун ичиндеги түзөңдө... Жоош аттар тушоодо, кай бир аттар үч бутталган. А өтө шектүү аттар болсо аркандалган...

Адамдар болсо сырткы кийимдерин чечишип, көрпөчөсүн же тердиктерин алдыларына салышып, ар кими өз жарактарын тазалоо менен алек...

– «Кытай кыйнаганына төө кайтарат» дегенди угаар элем. Эмки кыргыздын чоңу кыйнаса, мылтык тазалатчу болгон экен го? – деп Чоң-Койчу үшкүрө шалдайып, сол жагында отурган Кубатка карады...

– Эмне болду, Чоке? – деди тиги четте отурган Жапек.

Чоң-Койчу сол колу менен беш атарды көтөрүп, затвор жата турган жерин оң сөөмөйү менен көрсөтүп:

– Мына бул чуңкурда кулагын шалпайтып жата турганын эмне деди эле?

– Затабар? – деди Чоң-Койчунун оң жагында, ошол затвор менен алышып отурган Кебек.

– Затабар эмес, затвор дээр имиш! – деди анын ары жагында отурган Хамид.

– Мейли, анын аты эмне болсо ошол болсун. Кыскасы мунуң бир балакет экен. Чыгарышын чыгарып, тазалыгын айнектей жаркыраттым-у... бирок, кайра эптеп чогулта албай, бир эт бышымдан бери эсим эки болду, – деп Чоң-Койчу мылтыгын жанына коюп, бет аарчысынын үстүндө чачылып жаткан затвордун бөлүктөрүнө тигилди.

Чоң-Койчунун бул айткандарына эч ким таңданган жок. Алардын бардыгы мурунку убакта беш атар менен мамиле кылып көрүшпөгөндүктөн, мындай мылтыктын аки-чүкүсүн билишпей турган. Мурдаагы күнү, кечээ кечке бута атып үйрөнүшкөндүктөн, бүгүн тазалоого туура келди.

Мылтыктын часттарын чыгарып гана эмес, ар бир часттарынын аттарын айтып, бир эмес, бир нече ирет көрсөтүп, кантип тазалап майларын да Каныбек түшүндүргөн.

Затворду тартиби менен жыйнагандар, мына мындай болот деп айта алышпады. Анткени: алар затворду дурус же буруш жыйнагандыгына өздөрү толук ишенишпей,

Каныбектин келип көрүүсүн күтүп отурушат.

– Бириң барып Каныбектен сурап келбейсиңерби? – деди Чоң-Койчу.

– Жок, сиз барыңыз, башкабыз барсак осол кылып коюшу ыктымал! – дешип бардыгы Чоң-Койчуну шыйгарышты.

Чоң-Койчу айткандарга макул болуп, жоолугунун бетинде чачылып жаткан затвордун бөлүктөрүн жоолугуна ороп алып, өргө карай өтө жай аяк шилтеп, кай бир жерге тынып тура калганда, эки тизеси билинер-билинбес калтырагансып жүрүп отуруп Каныбекке жакын калганда:

– Эмнеге келатасыз? – деп эки жактан эч ким көрүнбөгөндүктөн, Каныбек, Чоң-Койчунун өңкөйө басканына каршылык кылбады.

Чоң-Койчу кышылдап калгандыктан дароо жооп кайтара албады. Ал демиге жоолугун Каныбектин алдына жайып:

– Айланайын Азиз, атаң ушунетип карып калганда көп кыйнаба. Мылтыкты далайга бөлүп аттарын атаганың менен бирөө да эсимде калган жок. Барыдан мурда тилим келбей койду. Ошондуктан, Алапай, Шалапай, Байбарак, Кулбарак, Эшмамат, Ташмамат, Элтабар, Малтабар деген аттарыңы коюп, мына муну чогултканды үйрөтүп кой. Мылтыкты атканда бөлүктөрүнүн аттарын ырдап туруп атмак белек. Душманга таамай атсак болгону да?

Каныбек күлүп жиберди. Бирок Чоң-Койчуга сөз айтпастан Темирди чакырды.

Өргө карай жүгүрө басып келаткан Темирди карап туруп, Чоң-Койчу көздөрүн жайната, сакалы менен мурутун сылап, Темир менен жарыша басууга ниеттенгендей сыңар тизелеп отура калып:

– Ай, айланайын алтын жаштык ай?..

– Чакырууңуз боюнча Темир Берди уулу келди, жолдош кемендир! – деп Темир Каныбек үйрөткөндөй чест берип, өргө карай өңкөйө келатканда бооруна карай жылып кеткен кылычы менен тапанчасын кийиндете коюп кайта какая калды.

– Мындан ары кемендир дебей, командир де. Командирдин алдына келгенде кыйшактап оңдонбо, мурун оңдонуп келиш керек, – деп Каныбек саал катаалырак сүйлөдү.

– Жакшы болот, жолдош командир! – деп Темир дагы чест берип какая калды.

– Тетиги тумшуктун учундагы чөп арасында отурган эки кишини көрдүңбү?

– Көрдүм, жолдош командир!

– Сен мына бул кокту менен барып, ошол эки адамдын ким экенин бил. Ороңдобо, кичи бейилдик менен мамиле кыл.

– Жарайт, жолдош командир!

Темир шарт коюп секире жөнөгөндө:

– Токто! Командирден буйрук алып кетерде эмне деш керек эле? – деп Каныбек саал жекире сүйлөдү.

– Кечериңиз, жолдош командир! – деп Темир какая калып чест берип, – буйрукту аткарууга руксат этиңиз!

– Бар!

Темир чык этип сол жагы менен артына бурулуп, анан тике ылдый секирип жүгүргөндө, эки жүз саржандай жердегилерге кантип Темир жеткенин Чоң-Койчу карап туруп эле байкай албай калды.

«Ушунетип оттой күйүп, желдей учуп турган бала, «буйрукту аткарууга руксат этиңиз» деген сөздү унутуп айтпай кетсе эмне болот эле, аны жекирүүнүн кереги эмне?» деген ойдон улам Чоң-Койчу Каныбекти кыйыгы менен карады.

– Бул затворду жыйнаштырууга тиги жолдошторуңуз жардам кылган жокпу?

– Эч кимиси мындай-андай дей алышпады. Чагымда, алардын да айласы кетип, отурушат көрүнөт.

– Коюңузчу?

– Калп айтып мага эмне?

– Анда ушундай калып эки жакты байкаңыз. Кокус бирөө көрүнсө дароо мага кабар кылыңыз! – деди да Каныбек төмөн карата жүгүрө басып кетти.

Каныбек бардыгынын мылтык тазалаганын текшерип, кай биринин мылтыгын кайра тазалатып, затворун жыюуну караганда көпчүлүгү туура жыйыштырган болуп чыкты.

Ал бардыгына дагы кайра көрсөтүп, мылтыкты кандай багып жүрүү жөнүндөгү тартипти түшүндүрүп, мындай тазалоо иштери айрым буйрук менен болорун, өңгөчө, затворду буйруксуз чыгарып тазалоого болбой турганын эскертип, эми каалагандары уктап эс алууга руксат берилгенде:

– Жолдош командир Азиз Ахмедов! – деп сулууча келген жаш жигит Хамид, бир бутундагы өтүгүн чечип, бир

бутун чечпеген калыбы менен тура калып, – жакында бир ыгы келген күнү, мага руксат бериңиз!

– Эмне үчүн?

– Жүрөгүмө дыкат болбогудай кылып, атамдын сөөгүн дурустап көөмп келүү үчүн! Атамдын сөөгүн дурустап көмбөсөм, эл мени адам катарынан чыгарып коюшат! – деп айтканда жигиттин көзүнүн жашы куюлуп кетти.

– Ыйлаба, жолдош Хамид! Мен түшүнгөнүм жок, жайын айтчы! – деп Каныбек басып барып Хамиддин ийнинен акырын таптады.

– Иш мындай ортак командир: – деди жылаңаяк, жылаңбаш, жашы элүүгө барып калган, сакалын таптаза кырдырган, бирин-серин ак аралаган мурутун багжайткан Кочкор аттуу өзбек. – Мунун атасы Апжапар мени менен мандикерге барып, экөөбүз бирге жүрүп, өткөн күздө бир келгенбиз. Ал абдан өткүр, эч кимден тил тартпаган адам эле. «Байлар, казылар, бектер жоголот, аларды бизге окшогон кембагалдар жоготуп жыргал замананы орнотот» – деп кыйкыра берди. Койсоңчу, мындай кепти көрүнгөн жерге айта бербей досторуңа гана айт десем болбоду. Акыры, кыштын кардап турган түндөрүнүн биринде, белгисиз кишилер келип, мунун энесин өлтүрүп, колуктусу Гүлназды кордоп, атасы Апжапарды байлап кетишет. Бул бир жактан келсе үйдүн ичине каран түшкөн. Ага, бул карап турбастан ошол жүзү каралардын артынан түшөт. Из кубалап жүрүп отуруп бир жардын алдынан атасынын өлүгүн табат. Бул жалгыз алып кете албайт, ит-куш жебесин үчүн жардын алдындагы карга көөмп коюп Ошко кайтат. Эртеси бир топ киши менен келсек көчкү басып калыптыр. Сөөгүн кар кеткенде алалы деп маслат кылганбыз. Мындан он күнү мурда келсек, көчкү кар али кебелбей жатат. Эми кар кетип калгандыр дейм, чагымда.

– Кайсы жерде? – деди Каныбек Хамиддин ийнинен тарта берип.

Хамид көйнөгүнүн этеги менен жашын сүртүп, оң колу менен, беш чакырымдай алыста турган кырды көрсөтүп:

– Анау кырдын берки алдында!

Каныбек белиндеги курун оңдоп, кимгедир чагылгандай тийүүчүдөй көрүнүштө боло түштү да:

– Жолдош Жапек!

– Мына мен, жолдош командир!

– Жаныңа Эсен, Чоң-Койчу жана мына бул Кочкор акени алып Хамиддин атасын көмүшүп кел!

– Жарайт!

– Баса, араңарда куран окуй тургаңыңар ким?

– Апжапар акем шайит өлдү. Ошондуктан, кепиндеп, жаназа түшүрүп, отурбайбыз, муну мен молдолордон сурагамын. Кичине куран окушту өзүм билем! – деп Кочкор Каныбекке көзүн кысып, башын ийкеп койду, мактангансып.

Хамид Каныбектин мындай чечкиндүү камкордук мамилесине кубанганынан эмне деп айтарын билбей калды.

– Балаң барбы? – деди Каныбек Хамидди колтуктап баса берип:

– Мен ошол түнү атамын өлүгүн таап кайра баргыча, жаңы басып жүргөн баламы көтөрүп алып аялым Гүлназ жок. Төркүнүнө барбаптыр. Ошондон бери кайда кеткени, өлүү же тирүү экени белгисиз. Мен Гүлназга эч нерсе айткан эмесмин. Айып андан эмес да? Менден коркконун же намыстанганын билбейм. Жок. Баламы ушунчалык жакшы көрөр элем! – деп Хамид терең улутунуп алды да атына минип Жапектердин артынан жүрүп кетти.

Каныбек алардын артынан көпкө чейин ээрчий карап турду. Ата, энеси өлүп, сүйгөн жары душман колунан кордук көрүп, баласын көтөрүп белгисиз тарапка кеткенин ойлоп туруп санаасы санга кетти.

«Хамиддин үйү жарды да болсо шаар болуп турган экен. Атасы менен энеси өлүп, аялы баласы менен кетип шаары талкаланыптыр. Энесин көмгөн экен, эми атасын көмөт. Баласын алып качкан аял өлгөн жок. Акыры бир күнү табат. А менчи? Атамын мүрзөсү Улуу-Чатта. А энемин мүрзөсү? Уялашым Сакадайдын, Сүйгөнүм Анархандын, жападан жалгыз

туягым Эркиндин мүрзөлөрү кайда? Аларды мен колум менен көмбөсөм да, алардын мүрзөлөрү ушул деп мейримдүү бирөөлөр көрсөтүп койсочу... Мүрзөлөрүн көрсөм да сууп калбайт белем? Жоо алардын көмөрү, болбой, өлүгүн ит-куш жеди бекен?» деп ойлогондо, анын көзүнөн куюлган жашы багжайган кара мурутунун учунан мончок болуп көрүндү.

«Командирдин Хамидге кылган жакшылыгы өтө райымдуулук. Ушунетип жүрүп басмачылардын колунан өлсөк көмүүсүз калабыз го деп шектенчү элем. Эми шек калган жок. Мындай киши менен бирге жүрүп өлсөк арман жок. Мындай киши өлүмгө жумшаса тике барыш керек» – дeшип өз ара күбүрөшүп отурушкан жигиттер Каныбектин аккан жашын көрүшүп тандана бири-биринө карашып аңкайышты.

Каныбек айланасында турган жигиттерин эсинен чыгарып, бардык оюн үй-бүлөсүнө бийлетүүдө...

* * *

– Эне баспайлыбы? – деди Эркин.

– Басса басалы! – деп Анархан ордунан тура калганда, жакын эле жанындагы коктунун оозунан, атын алчылантып чыга түшкөн Темирди көрүштү.

Анын асынган тапанчасы менен кылычын көргөндө, экөөнүн тең жүрөктөрү ооздоруна тыгыла түштү.

– Энекебай!

– Шорубуз кайнады, басмачы көрүнөт, – деп Анархан Эркинди кучактай алды да бетине чачуванын түшүрө салды.

– Саламатсыздарбы!.. – деп паранжачан аялдын кай куракта экенин билбегендиктен, апа же жеңе деп айтарып билбей, Темир сөзүнүн акырын мукактана бүтүрдү.

– Эсенсиңби, айланайын! – деп Анархан чочулаган калтыраңкы үнүн акырын гана чыгарды.

– Кайдан келатасыздар?

– Оштон.

– Эми кайда баратасыз?

– Кайда баратканыбыздын дайыны деле жок, айланайын, жокчулуктун айынан эл аралап жүрөбүз.

– О-о-о... – деп Темир «кайырчысыңарбы» деп айтуудан боло албай, бир аз токтой калды да, анан колун Лангарга карай шилтеп, – эми ушул жакка баратасыңарбы?

– Ооба, эштеп күн өткөрүү...

– И-я... тирүү киши болгондон кийин эштеп күн өткөрүү керек... Бул жактагы эл деле анчалык мамырап жаткан жок. Бирок, эл эмеспи?.. Анын үстүнө мал төлдөп калды. Эштеп-септеп аксак сурап алууга болот, – деп Темир, ээринин илгери кеткенин байкап, атынан түшө калды да басмайылын чече баштады.

– Өзүң кайдан айланайын?

Темир Анарханга карабай ээрин кийиндетип, куюшканын кыскартып жатып, оң колун Ноокат тарапка бир шилтеп коюп:

– Тиги жактанмын... Өзүм байдын жылкычысы элем, – деп күлүндөй, асырган тапанчасы менен кылычын эки колу менен көрсөтүп, – эми ушул экөөнү асынып, аттын жакшысын минип, большевиктерди тосуп жүрөм. Баса айтыңызчы, Кудай жалгаган жеңе, эгер билсеңиз, Ошко большевиктер-кызылдар келгенин уктуңузбу?

– Жок, айланайын. Аларды эмне кыласың?

– Ошолорго кошулайын деп жол күтүп жүрөм.

– Алар келишеби?

– Сөзсүз келет. Алар келгенде мен малай болгондон кутулам, силер эл аралап тентирегенден кутуласыңар!

– Оозуңа май, айланайын!

Ушул убакта, чыгыш тараптагы дөңгө:

– Кулун жал болор мингеним,

Кулун тон болор кийгеним!

Куурасам акыл табышар,

Кумар көз болор сүйгөнүм! –

деп бир койчу безеленип ырдап чыга келди. Анын алды жагынан жайылып чыккан койдун чети да көрүндү.

– Өзүң айткан атамдын ыры. Атамдын кабарын ошол койчу сөзсүз билүүгө тийиш! – деп Эркин Анарханга акырын гана шыбырады.

– Сиз ушул ырды уккансызбы? – деди Темир Анарханга күлүндөй карап.

– Жок айланайын, бул кимдин ыры экен?

– Илгери Каныбек баатыр деген болгон экен, ошонун ыры.

– Эми ал Каныбек кайда имиш? – деп Анархан Темирге карай эки кадам шилтеп тура калды.

– Анын кайда экенин ким билсин. Аман бар дешет. Аман болсо акыры көрөрбүз. Сиз Каныбекти таанычу белеңиз?

– Жок, жөн эле сурай калганым, айланайын...

– О-о-ой, Сарымсак! – деп Темир дөңдө турган койчуну чакыра колун булгады.

Койчу тампаңдап жүгүрүп келе жатып:

– Темир акемсиңби?

Ал аттын алды менен имериле түшүп, жээрге аттын далдасында турган жаракчан Темирди көрө коюп:

– Сиз? – деди да кетенчиктей түштү.

– Эмне? Кел амандашып коёлу!? деп Темир күлүндөй койчу менен кол алыша амандашып, – саламат жүрөсүңбү?

– Шүгүр аке!

– И, айылда эмне сөздөр болуп жатат?

– Жутаке миң башы менен Түнкатар молдонун эмне болгонун билесизби.

– Жок. Алар эмне болуптур? Мындай отуруп сүйлөчү! – деп Темир отура кетти.

– Канчасы чын, канчасы калп экенин ким билсин, айтор, ойго келбеген окуя.

– И?

– Алар мындан Ошко барышат. Көп аскер курашып, эсеп жеткис жарак жыйнап басмачыларга кошулмал болушат. Дал ошол түнү, Түнкатар молдонун үйүнө балша-

бек дегендер келип, Жутакени, Түнкатарды, Камилжан деген бай үчөөнү өлтүрүп, аскерлерин кырып, бардык жарактарын алып кетиптир. А Түнкатар молдонун көрөр көз токолу Ахбилекайымды зор теректин башына асып кетишиптир, – деп Сарымсак ойго келбеген ушактарды биринен сала бирин айтып чыкты.

– О-о... Сиз Оштон мындай ушактарды уккан жоксузбу? – деди Темир Анарханга карап.

– «Түнкатар молдонун үйүнө большевиктер келип, үйүнө каткан көп дүйнөсүн жана алтын, күмүшү менен каухарларын алып кетиптир!

– Жок, жарак алып кетиптир!

– Жок, силер большевиктерге кошулгула десе болбой коюшуптур, ошондуктан Жутаке, Түнкатар, Камилжан үчөөнү өлтүрүптүр.

– Андай эмес экен. Түнкатардын сулуу катынын талаша кетип үчөө бирин бири өлтүрүптүр.

– Жок, большевиктер өлтүрүптүр!» – деген сыяктуу жана дагы башка түрдө айтылган ушактар Оштун ичин дүңгүрөтүп жаткан эле.

Камалбек өзүнүн адамдары аркылуу, элге большевиктерди жек көрсөтүү максатында, өзү кылган ишти, большевиктерге шилтеген ушактарды тараткан. Ал ушактар нечен, түркүмдөлүп Оштун ичи эмес, сыртына да тараган.

Анархан мындай ушактардын далайын укса да Темирден чочулады. Ал, тетиги Ноокат тараптык боломун деп айтып, эми тиги Сарымсактын сөзүнөн улам, бул жерлик боло калышынан шек санады. «Көрдүм деген көп сөз, көрбөдүм деген бир сөз» деген макалды эсине түшүрө калган Анархан:

– Жок, андай ушактарды укпадым! – деп Эркинге карады да, – жүр балам!

– Кетесиздерби? – деп Темир тура калды.

– Береги балам суусадым деп чыдабай баратат. Жакын ченде суу барбы? – деди Анархан койчуга карап, Лаңгар тарапты көрсөтө.

– Суусадыңбы жигит? Эмесе шашылба! – деп Темир бөктөрүнчөгүн чече баштады.

– Алысыраак, бир эт бышымда барып каласыңар! – деди Сарымсак.

Темир кыпкызыл болуп ышталган улактын чаначын-дагы кымызды Анарханга карай сунуп:

– Балаңызга жуткуруңуз! Кааласаңыз өзүңүз да жуту-ңуз!

Анархан чаначтын оозун кайырып Эркинге ичирди да, анан өзү терс карап отуруп аябай жутуп, чаначты Темирге суна:

– Өмүрүң узун болсун, тилеген тилегине жет айланай-ын. Кош бол! – деди да Анархан Эркинин ээрчитип ба-раткан жагына карай жөнөдү.

– Саламат болуңуз! – деди да Темир чаначты Сарым-сакка суна, – ме сен да бир жутуп ал! Анан жанагы ырла-рыңы мындан ары «болот» деп ырдап жүр.

– Кандайча «болот» деп? – деп кымызды жутканы жаткан Сарымсак токтоп калды таңданып.

– Кулун жал болот мингеним...

– А, а... түшүндүм, түшүндүм Темир аке!

Кулун тон болот кийгеним...

– Аббали! – деп Темир кетип бараткан Анарханды ка-рап, анын дайынсыз тентиреп баратканы жөнүндө ойлоно калганда:

– Армайлар! – деген аялдын үнү артынан угулганда, Темир селт эте түштү.

Темир артына караганда, сайда саны жок паранжысын жамынып баласын бооруна алып, оң колун Сарымсактын колундагы чаначка карап сунуп турган өзбек келинди көрдү.

– Бир боорлор, ошол тамагыңардан ушул балага да берсеңер! – деп акырын гана айтты, аял.

Анын үнү өзөргөн кишиникиндей алсыз, ээриндери ке-бээрсип каткан, өңү күнгө күйгөн чөптөй кубарган. Көп ооруп айыккан кишиникиндей болуп көздөрүнүн чарасы бөксөргөн. Кызыл чыттан кийген штанынын тытык бага-

лектери төмөн карай самсаалап, келиндин бутундагы кычысын жашыргансыйт. Анын колундагы, эски боз көйнөгүнөн башка кийими жок, тармалданган кара чачы кабагына түшкөн, ачкалыктан жана шамалдан ээриндери туурулган. Чамасы бир жарым жашка барып калган эркек бала таңдайын такылдата тамшанып, эки көзүн Сарымсактан албай, кандайдыр бир, жалынычтуу муңун айтып түшүндүрүп жаткандай, түшүнүксүз бирдемелерди былдырай ыйлап жиберди.

– Бер Сарымсак, бирок кичинекей неме чаначтан кантип жутар экен? – деп Темир чаначтын оозун балага чактап кайырайын дегенде, тиги келин ичинен асынган бөз баштыгынан кичинекей чыны алып бере салды. Бала эки чыны кымызды тынбай ичип, үчүнчү куюлган кымыздын жарымын ичкенден кийин башын көтөрүп, маңдайына жакын отурган Темирге сол колун көтөрө, билинер-билинес жылмайган болуп, анан энесине карап мулмуң этип койду да:

– Да-да!..

– Жок, жаным, дада эмес, акең болот! – деп бейтааныш кишини «ата» деп баласынын айтышына ыңгайсыздангандай, келин көзүн төмөн салып, «мындан ары мындай кишилерди ата дебей жүр» дегенсип баласын бутка акырын гана чертип койду.

Баласы гана эмес, келиндин өзү да ачка экенин түшүнгөн Темир келинге кымыздан ичирди да чаначын кичинекей кымызы менен кайра байлады.

– Кайдан келатасыз?

– Кара-Суу жактагы бир эжеме барган элем. Алар Наманганга көчүп кетиптир, эми Гүлчөдөгү үйүмө баратам. Эрим кыргыз. Сиздерге чоң ракмат! – деп келин ордуна туруп, улам алыстап бараткан Анархан менен Эркиндин артынан жөнөдү.

Бул келин Хамиддин аялы Гүлназ эле.

Кайын атасын белгисиз кишилер байлап, кайын энесин өлтүрүп, өзүн кордоп кетишкенден кийип, «Каракчынын

катынын... миң күнү актансаң да каракчынын катынысың... үстүнөн кырк челек муздак суу куюнуп, молдого кайра нике окутсаң да сенин денең арам болуп калган. Баарыдан мурда аларга көңүлүң кетип калган. Эгер көңүлүң кетпеген болсо, алардан кордук көргүчө өлүп тынат элең деп Хамид айтат. Ал мени өмүр бою басмырлайт. Ал мени бир күндө бир эмес, миң ирет азаптайт, ишенбейт. Ошентип күйөөмөн дайыма кордук көргүчө, анын көзүнө көрүнбөй, биротоло жоголоюн» деп Гүлназ үйүнөн чыгып тентиреп кетти. Ал өзү гана тентиребестен, жүзү кара Гүлназдан туулган бала дегиздирбес үчүн, баласын көтөрө чыккан.

Мына, ошондон берки Гүлназдын абалы кайырчылык менен өтүп келатат. Ал мейримдүүлөрдөн кайыр алды, кай бир мейримсиз зөөкүрлөрдөн ыза көрдү. Бирок ошого карабай далбас уруп өлбөй келет. Ал өзүнүн өмүрүн сактап келаткан жок, баласынын өмүрү үчүн күрөшүп келатат. Ушул, намыс үчүн үйүнөн ала чыккан баласы чоңой түшкөндө өлсө, Гүлназда арман жок.

Ал, Оштон алыс, эч ким тааныбай турган кыргыз арасына баратат. Ал, мейримдүү бирөө кааласа, баласын ошого берип, андан кийин өз өмүрү жөнүндө ойлонуп көрүүгө баратат...

– Темир аке, ушул келин менен сүйлөшүп көрөйүнбү? – деп Сарымсак көңүлүндөгү жаман оюнун чет-жакасын түшүндүргөндөй күлүмсүрөп, көзүн кыса, башын Гүлназ тарапка карай чулгуп койду.

Темир эч сөзгө келбестен, көкүрөктөн ары коюп жибергенде, Сарымсак көмөлөнүп кетти. Ал ордуна тургуча көчүккө эки тепти.

– Акебай, эмне жазыгым бар? – деп Сарымсак ыйламсырап тура калды.

– Иттин гана баласы... Кожоюнуң Шашпардын кылыгын үйрөнгөн экенсиң го? Өткөн жылы күзүндө, тентиреп жүргөн келинди сенин Шашпарың кордогон. «Сен тентиреген катынга болушасың деп Шашпарың мени сабаган. Эми муну кара... ушул келин менен сүйлөшүп көрөйүнбү?»

дейт. Кантип сүйлөшкөнү жүрөсүң? Кожоюнуңчабы? – деп бакыра Темир тапанчасын алууга камынганда:

– О-ай! – деп Сарымсак ачуу үнүн чыгарып Гүлназга карай качты.

– Токто, качпа!

Сарымсак токтомок тургай кылчайган да жок, безил-деп кетип баратат.

Темир ээликкен атын Гүлназдан өтө бергенде гана араң кайырды.

Сарымсак Темирден корккон бойдон Гүлназды кучактай алганда, мындайдан коркуп калган Гүлназ сол жаккы колтугунан чоң бычакты, сууруп алып:

– Тарт колунду!

Гүлназдын ушул секундалардагы көрүнүшү Сарымсакка шумдуктай көрүндү.

– Ой! – деп Сарымсак кийин боло берди.

– Сайыңыз иттин баласын! – Темир атынан ыргып түштү.

– Жаныма жакын келбегиле. Мен башымы өлүмгө байлап жүргөн кишимин! – деп калчылдады Гүлназ.

– Кайратыңызга ракмат, карындаш! Сиз кете бериңиз. Бул ит менен өзүм сүйлөшөм! – деп Темир Сарымсакты жакадан алды.

Кылчак карап коюп Гүлназ жолуна түштү.

– Айланайын акебай! – деп Сарымсак ыйлап жиберди.

– Үнүңдү чыгарба! Сүрт көзүңдүн жашын!.. И... Шашпар экөөң ушундай шордуу байкуш келиндер менен дооран сүргүнөр келеби?

– Балакетиңи алайын аке!.. Экинчи ушундай ишти ой-лосом тим эле муздап сал!

Сарымсак самандай саргарып калтырап турат.

– Шашпарың кайда?

– Үйдө.

– Эмне кылып жатат? Аның кимди мактап жүрөт?

– Түнкатар молдонун старчы уулун жакшы көрөт. Ал бүгүн жигиттери менен конок болот.

– Тантибай түшүндүрүп айт! – деп Темир Сарымсактын жакасынан кош колдой кармап силкилдетиپ койду.

– Парманбек старчы жигиттери менен келип биздикине... жо-жок... Шашпардыкына келип мейман болот.

«А-а... Парманбек старчы жигит курап, айылдагы кенгендерден өч алып, анан Карабек корбашыга кошулат имиш» деп бүгүн таңга жуук кымыз алып келгенде «Жума чоң атамын айтканы чын экен го?» деп Темир бир ойлоно калды да:

– Парманбек старчы канча жигит менен келет?

– Билбедим, аке!

– Анын жигиттери жарактуу имишти?

– Билбейм аке! Бир гана жигитин көрдүм, эки жанына эки кылыч, эки тапанча асынып, белине кичинекей шишедей болгон темирин кыстарып алыптыр.

Парманбектин жигиттери камчысы менен гана жүрбөгөндүгүнө Темир түшүндү.

– Кечинде караңгы түшкөндө, Шашпардын үйүнөн берки коктуда бол. Бирок оозуңду ачып өзүң келбей, Парманбек старчы канча киши менен келгенин биле кел. Болбосо сени... – деп көмөлөтө түртүп жиберип, – болбосо сенин башыңы алмадай гана кыйып салам! – деп кылычын суура калганда:

– Жакшы болот, аке! – деп Сарымсак ыйлап Темирдин бутун кучактай калды.

– Болду! Тур! Мени тике кара! Мени көргөндүгүң жөнүндө бирөөгө айтып эмес, оозуңан жел чыгарсаң өлөсүң!

– Эч кимге айтпайм, аке!

– Анан, жанагыдай келиндер жөнүндө дагы акмактык ойду ойлосоң, тирүү жүрөмүн деп ойлобо! Жерге кирсең төбө чачыңан, асманга чыксаң бутуңан тартып алам. Менден эч качан кутулбайсың. Эгер менин айтканымы аткарасаң, сен акмак, бакты-таалайга жетесиң. Мына бул мага окшоп жарак асынып, жарашыктуу ат минип, эл үчүн кызмат кыласың, акмагым! – деп Темир сөөмөйү менен Сарымсакты мурунга акырын түртүп, кылычын кынга

салып, атына минип, келген коктусуна карай жээрде атты жулунта берип, – Шашпардын үйүнөн берки коктуда болосуңбу?

– Макул аке!..

Сарымсактын көзүнө Темирдин жарагы, канаттуудай сызып бараткан аты укмуштай сонун көрүндү.

БИРИНЧИ ОЙПОҢ-ТОЙПОҢ

Каныбектин жигиттери жарымы жок булактан аттарын сугарышып, суу менен нан-пан, талкан-тулкан жешип, аттарын токунуп алда качан даяр болушкан.

Чоң-Койчу менен Эсен аттарын чылбырынан кармап четте турушат.

– Кайда барууга даярдандык? – деди Чоң-Койчу акырын гана.

– Ким билсин,– деди Эсен кыстыккан демин чыгарып, талыгансып уюңкураган белин түзөп.

Экөөнүн аты жытташа түшүп «кың» этишип чапчыша түшкөндө, «ак» дешип басыңкы үн менен бакырыша, аттарынын чылбырларын кага силкишти да, «кокусунан алыша түшкөн аттар жөнүндө эчтеме дебес бекен» дегенсишип Каныбек тарапка карашты.

Ал тиги бийик дөңдүн башында дүрбү менен эки жакты карап, кимдендир жашынгандай шыраалжындын арасында сойлоп жатат. Каныбек эки жакта жүргөн-турган кишилерди кароо менен жердин шартын да карап, кайсы кыр жана кайсы бийик дөбөлөрдөн кийин кандай кыр жана дөбөлөрдүн катталып жатканын көңүлүнө түйүп кароодо.

Күүгүм киргенде Каныбек дөбөдөн түшүп келип, Темир жакшылап токуган кара кашканын токулгасын этияттап карап:

– Аттарыңардын токулгасын жакшылап токундуңарбы?

– Жакшы токудук! – дешип жабыла айтышты, жигиттер.

Каныбек чөптүн арасында жаткан каптырганы колуна алып:

– Бул кимдики?

– А-а, – деп Чоң-Койчу мукактана, ээринин сол жаккы капталынын алдын карай салып, – кечир, Азиз балам, меники экен!

– Азиз балам дебей жолдош командир деп жүрүңүз! Атыңыздын сол капталынан чыккан ысыкка көңүл бурбай, бүгүн кечке жасаган каптыргаңызды унутуп калсаңыз, анан кимге пайда келтиргени жүрөсүз? – деп Каныбек саал ачуулангандай сүйлөдү.

– Кечирип кой жолдош командир балам! – деп Чоң-Койчу өтө ыңгайсыздана сүйлөдү.

– «Балам» деген сөздү таштап жолдош командир деп жүрүңүз. Бул жерде эркелетип отургандай балаңыз эмесмин! – деп Каныбек үнүн катуураак чыгарып, Чоң-Койчуну саал жекире сүйлөдү.

Чоң-Койчу эчтеме деген жок. Ал Каныбектин колунан каптырганы кандай алганын да байкабай калды. Анткени, «Бул жерде эркелетип отургудай балаңыз эмесмин!» – деп Каныбек айтканда, Чоң-Койчунун денеси муз баса калгандай дүр-дүр этип, эл ылакаптап айтуучу чагылгандын огу төбөсүнөн тийип таманынан чыгып кеткендей боло түштү.

«Жашында кул болуп Айдарбек даткага келди, Сурмаш экөөбүзгө жакшы көрүндү, бара-бара жалгыз кызымын күйөөсү болду; анан тагдыр бардыгыбызды чилдей таратты; көп азаптан кийин кайра бизге баш кошту; эми Кудай аман койсо, Каныбек менен бирге жүрүп кекенгенден кек алам, жалгызым Бегайымды табам; Бегайым да балам, Каныбек да балам; Каныбек балам менен бирге жүрүп, бакты-таалайдын эшигин табам!» деп Чоң-Койчунун аскалуу тоодой көрүп жүргөн таттуу оюна, береги бир, арчадан ашталып жасалган каптырга ичеги боло калып, өрттөп жибергендей сезилди.

Анын медер кылган уулу Каныбек баласы эместигин билдирип, түбөлүккө кош айтышып жоголгон сыяктана

түшкөндө, карт көзүнө бозоргон жөө туман жабыла түшкөндөй, айланасы ого бетер караңгылап эч нерсе көрүнбөй калды.

– Тез... тез... тезирээк кыймылдап, каптыргаңызды дурустап коюңуз! Бардыгың ээр-токумуңарды кайра карагыла! – деген Каныбектин үнү, бардыгына катуу буйрук берген, ал буйругун кайта жандырбай турган каардуудай сезилди.

Бардыгы ээр-токумдарын кайра карашты.

Чоң-Койчу каптырганы коюу үчүн ээринин сол капталын көтөрөйүн дегенде:

– Токто! – деп Эсен Чоң-Койчунун басмайылын бошото салып, каптырганы койгондон кийин, Эсен басмайылды кайра тарта салды.

– Кимде ким ээр, токумуна көз салбай атын жоорута турган болсо, андай адамга атын жөө жетелетип, аттуулар менен тең бастырып коём. Эч кимиңдин сакалдуу же сакалсыздыгыңа карабайм! – деп андай ат жооруткан адамдын эч кимисине ырайым кылбачудай үнүн чыгарып, Каныбек Темир кармап турган кара кашкага шап минди да, – аттангыла!

Бардыгы шапа-шупа атка минишкенде, капаланып турган Чоң-Койчу бардыгынан кийин өтө жай аттанды.

«Жолдош Чоң-Койчу, атты дурустап токуна албасаңыз, эл катары мине албасаңыз, анда ушул жерде калып, мындан ары жай бастырып үйүңүзгө барыңыз. Алдыга коюлган максат сиздей жайбаракат жүрүүчүлөрдү каалабайт!» деп айтууну ойлонсо да, Чоң-Койчунун карылыгын жана эмнегедир капа өңдөнгөнүн сезе койгон Каныбек унчукпады.

– Жолдоштор! – деди азыр эле каардангансып турган Каныбек, эми өтө мейримдүүдөй үнүн жумшак чыгарып, – биз азыр бир кыйын ишке барабыз. Алдыга коюлган максатыбыздын ачкычы ушул иш болууга тийиш. Элдин эркиндиги үчүн күрөшүүгө бардыгыбыз ант кылышканбыз. Ал антты абийирдүүлүк менен бекем кармоого

милдеттүүбүз. Эл үчүн керек болсо, жанды берүүгө да макулдашканбыз! – деп Каныбек токтоло калды да, бара турган иш анын оюнча анчалык коркунучтуу иш болбосо да, – оор ишке баратабыз, бир боорлор! Мүмкүн, кагылышта кан төгүлүшү да ыктымал. Мен аны силерден жашырбайм. А балким ал ишти эч кандай кан төкпөстөн эле бүтүрөрбүз. Иштин жакшы же жаман болушу бизден. Биз канчалык кайраттуу жана шамдагай болсок, ишибиз ошончолук ийгиликтүү болот. Ал эми, коркок-тук кылсак, душмандарга батына албай калтаарысак, бирибизге бирибиз жардамдаша албасак, анда барган ишибиз ит ашы кара буламык болот. Ошондуктан, коркконун ушул жерде кал, коркпоймун дегениң жүр! – деп Каныбек теминип койгондо, кара кашка секирип кетти.

«Кош, Каныбек! Жалгызым Бегайымдан антип айрылдым эле, эми сенден минтип айрылсам, мындан аркы жашоонун кереги эмне? Андан көрө үйгө өкүрүп барайын, Бегайым менен Каныбектин түбөлүккө жок болгонун кемпирге кабар салайын» деп Чоң-Койчу ойлонуп турганда, башкалардын бардыгы Каныбектин артынан жөнөп кетишти.

Эс тартып чоңойгондон бери эчен ирет уккан бөдөнөнүн үнү, дал ушул секундаларда Чоң-Койчуга башкача угулду. Ал кичинекей канаттуу кандайчадыр акыл айтып жаткансыйт. Бөдөнөлөрдүн «бытбылдык, бытбылдык» деши «ит болдуң, ит болдуң» дегендей сезилет.

«Кой, ачуу шайтан, акыл дос». Мындан ары кетип калсам коркконуман кетип калгандай болормун. Жок, коркконуман эмес, таарынганыман кеткеними Каныбектин өзүнө болбосо да, Эсенге айтып кетейин» деп ойлоду да Чоң-Койчу көк кашканын оозун коё берди.

Каныбек жигиттердин алдына туура тартып тура калды да:

– Кокусунан катуу үн чыгарып же аттарыңарды азынатуучу болбогула! – деп дагы жөнөп калды.

– Эсен! – деди Чоң-Койчу четте бараткан Эсенди жандай берип. – Мага Каныбек салган капаны сен батман-

дап өлчөй албайсың, Эсеке! Анын себептерин жайынча айтып берермин! Кош, мен үйгө кеттим! – деп Чоң-Койчу атынын башын бура тартайын дегенде:

– Токто, Чоке! Сакалдуу башыбыз менен балдарга таарынып кете берсек, экөөбүздүн атыбыз эмне болот? Өмүрдү гүлдөтүүгөбү же соолтууга... билбейм... алдыдан эмне күтүп турганы түшүнүксүз, Чоке!.. Башка убакта таарынсак да, ушул бүгүн коёлу. Бастыр, таарынчыны эртең айтууга да болот. Сакалдуу башыбыз менен, ылакапта айтылган «акылынан айныган чечен» болбойлу! Бастыр! – деп Эсен артына чыга калып, Чоң-Койчунун атын чаап жиберди.

Айланадан эч кандай караан же табыш билинбейт. Кай бир аттарды капыстан «быр» этип учкан бөдөнөлөр чочутат. «Баг-баг, баг-баг, бытбылдык, бытбылдык» деп сайраган бөдөнөнөлөрдүн ченеми жок. Бардык жердеги бөдөнөлөр, мына бул кетип бараткандарды урматтап узатып баратышкансыйт. Алардын ар бир сайраганы, «ба-ли, ба-ли... сак болгула, сак болгула!» деп акыл айтып жаткандай туюлат.

Бараткандардын бардыгы бирдей сезим менен баратышкан жок. Ушул кетип бараткандардын ар кими ар түрдүүчө сезишет.

«Эмне болсо ошол болсун... кожоюндан коркуп жүрүп өлбөгөн жан, эми бүгүн өлө калса мейли. Болбосо көздөгөн максатка жетиш керек» деп кээ бир кайраттуулары ойлосо, «Кудай өзүң сакта, кандай балаанын үстүнөн чыгар экенбиз» деп дагы бирөөлөрү ойлосо, кай бири «эртеңки күндүн чыгышын көрөмбү же көрбөй каламбы?» деп ойлойт.

Тек, ар биринин көз алдында кандайчадыр чочугандыктын, белгисиз бир коркунучтун сөлөкөтү тургансыды.

Ооба, дал ушундай!..

Булардын арасында, бирөөнү өлтүрүүгө гана эмес, атайы бирөөнү урууга камынып, бир жерден экинчи жерге аттанып баргандары жок эле.

А бүгүн болсо, атайы камынышып, кимдир бирөөлөр менен басташып, «кың» дебей багынса багынтып, багынбаса күч менен багындырууга, учур керек боло калса кан төгүүгө же канын төктүрүүгө баратышат.

Ошондуктан, мына бул кетип бараткандардын көңүлүндө эчен түрдүү ой... Бирде көз алдыларына өлүм элестесе, бирде өмүр элестейт.

«Кандай жоруктар болуп кетер экен? Душман бизди эмне кылаар экен, биз душманды эмне кылаар экенбиз? Ушул бара жаткандардан ким өлүп, ким аман калар экен?» деген суроо ар киминин көңүлүндө улам-улам кайталанат.

Бири менен бири шыбыраша сүйлөшүү, бирөөнө бирөө суроо берүү деген жок. Өмүрүндө бири менен бири сүйлөшпөгөндөй тымтырс бара жатышат... Кокусунан үзөңгүсүн кагыштырып алгандар өзүн өзү сөгүп, биринен бири качык бастырууга тырышат.

Мындай минуталар көпкө созулбады. Кичинекей коктучанын көлөкөсүнө барганда:

– Темир! Сапар! – деди Каныбек атынын башын тартып тура калып.

Ал экөө эки жанына барып тура калганда:

– Айыл тиги дөңдүн ары жагында эмеспи?

– Ооба, – дешти Темир менен Сапар жарыша.

– Анда, Темир, Сапарды ээрчитип барып кел. Ал жигит айтылган жерге келсе мага алып келгиле, келбесе дароо кайра тарткыла.

– Жарайт! – дешти да Темир менен Сапар жүрүп кетишти.

Асман ала булут болуп тургандыктан, ай бирде булутка жашынса, бирде булуттан чыга калып, жашынбак ойногон жаш бала сыяктанат.

Үйүрүн издеген айгырбы же адашкан бээби, тетиги алыстан тынбай азынаган бир жылкынын үнү угулат. Жаңы тууганбы же тууп ботосу өлүп калганбы, айыл тараптан үзүк-созуксуз боздогон ингендин үнү угулат.

Арадан бир аз убакыт өткөндө Темир менен Сапар кайра жетип келишти.

Каныбек утурулай бастырып:

– Барбы?

– Мына! – деп Темир аркасына учкаштырган Сарымсакты көрсөттү.

– Шашпардын койчусу Сарымсак сенсиңби? – деди Каныбек Сарымсакка үңүлө берип.

– Ооба, аке!

– Эгер адам болоюн, бактылуу жашайын, келечекте бала-чакалуу болуп өмүр сүрөйүн, эл менен бирге жыргайын десең, сен бизден эчтеме жашырба. Сураган суроого чындыкты айтып жооп бер, – деп Каныбек айтканда:

– Сураңыз аке, жашырбайм, – деди Сарымсак.

Сарымсактын үнүндө кандайчадыр корккондуктун белгиси бардыгын сезген Каныбек:

– Сен эчтемеден чочуба, жигит. Кожоюнун Шашпар сенин эмне кылганыңы билбейт, бизден бир ооз сыр башкага чыкпайт. Эгер кааласаң, бир ат тапсаң, биз менен бирге жүрүүңө да болот, – деп Каныбек айтканда:

– Айланайын акебай, азыр кошуп алам десең да мен кошула берем! – деп Сарымсак Темирдин аркасынан түшүп, Каныбекти жылоодон аларда, кара кашка кошкуруп кетенчиктей берди.

– Аны жай сүйлөшөбүз, уке! Кана, айтчы, Парманбек Шашпардыкына келдиби?

– Келди. Азыр эле келди.

– Канча жигити бар?

– Он беш!

– Кандайча жарактанышканын байкадыңбы?

– Парманбекте күмүш кылыч... анан эки жагына жыгач кабы бар бирдемени асынган. Белинде эки шамшары жүрөт. Абдымомун жасоолдун кылычы, тапанчасы жана жыгач каптуу бирдемеси бар. Башкаларында бирден кылыч, тапанча жана беш атарлары бар.

– Алар сыртынан сакчы коюштубу?

- Бир гана жигит аттарын кайтарып турат.
- Башка жигиттери кайда отурат?
- Шамшардын чоң үйүндө, Парманбек старчы менен бирге отурушат.
- Аларга мал союлгандыр?
- Алмабү деген жесир катын сатамын деп бир байтал багып жүргөн, ошону алып келип сойгон.
- Зордуктапшы?
- Анысын биле албадым, аке!
- Этти эми салып жатышабы?
- Алар келбестен мурда салынган, эт ушул кезде бышайын деп калды.

Каныбек согушта жүргөндө, жарадар болорунан он күнү мурун, кызылдарга каршы согушуп жүргөн бир полковникти кантип колго түшүргөндүктөрү көз алдына элестей түштү. Сүйгөн досу, батальондун командири Капитан, ошол полковникти кандай метод менен колго түшүргөнүн Каныбек ушул бүгүн пайдалангысы келди.

Каныбек далдага жашына жигиттери менен барып Шашпардын үйүнүн алдындагы коктучанын башына токтошту. Эмне иш кылуу жөнүндө жигиттерине кыскача гана түшүндүрүп, Сарымсакты үйүнө жиберип, өзү Темир, Сапар, Хамид үчөөнү ээрчитип, коктунун башына чыкты да боортоктошо жатып, элүү саржандай жердеги Шашпардын үйүн карашты.

Үйдөн аркы түзөңдөгү эки шыргый орнотулуп тартылган кермеде байланып аттар турат, бир жигит аркы-терки баскансыйт. Шашпардын үйүнүн ичинен күлкү аралаш дуулдаган үндөр чыгат. Эт Шашпардын кичи катынынын үйүнө салынса керек, анда-санда алоолоп жанган куурайдын учкундары түндүктөн көрүнөт.

Эч нерседен шек санабагандай жана ушул тынчтыкты бирөө бузууну каалабагандай, короодогу койлор, желедеги уйлар, матоодогу төөлөр кепшеп жатышат.

Короонун ары жаккы четинде беш кара алачык турат. Ал үйлөр Шашпардын малайлары менен саанчыла-

рынын үйү экенин, ичинен күйгөн отту сан жеринен жылтылдатып көрсөтүшү күбөлөгөнсүйт.

«Бүгүн уяттуу жана кадырлуу кишилер келет, тамак үчүн шүмүрөңдөп бейтартип басууну токтоткула!» деп бая күндүз мал мууздатканда эле Шашпар эскерткендиктен, тиги үйлөрдөн бери басып эмес, ошол үйлөрдүн арасында баскан кишилер жок. Анын үстүнө, эл басмачылардан чочуп калгандыктан, «Парманбек старчы жигит курап паңсат болуптур; ал Айдарбек датканын уулу Карабек корбашыга кошулуп, кыжырына тийгенди кырып атасынын өчүн алат экен» деп угушкандыктан, чоңдор эмес майда балдар да чочуп калган.

– Кудайдын буйругу экен, паңсат! – деп Шашпар башындагы ак топусун оңдоюн дегенде:

– Ашыра чапкан атактын зарылчылыгы жок, Шашпарым! – деп Парманбек старчы «паңсат» деген атты жактырбагансыды.

– Кудайдын буйругу экен, паңсат! – деп Шашпар сөзүнүн башын кайталап, «паңсат» деген атакты талашкан менен башкага ыраа көрбөгөнүн күбөлөгөндөй, топусун алчылантат оңдоп, сыңар тизелей калып, – эгер молдокем менен миң башы каза болбогондо, Оштогу тымызын жүргөн балшабектер карасанатайлык кылбаганда, эмгиче паңсат эмес корбашы да болбойт белең? Бул талашсыз болучу. Бирок эчтеме эмес, паңсат. Түнкатар молдокем менен Жутаке миң башынын арбагы колдосо, корбашылык да алыс эмес. Ырас, ырас... муну башындагы калпагыңдай көрүп кой, паңсат. «Атам өлсө өлсүн, атамды көргөн өлбөсүн» деген экен. «Атан өлсө тайлак бар, комун жерге калтырбайт» деп, Молдокем өлсө да өзүң бар экенсиң, ишин талаага калтырбай, бүгүн атка минип чыктың. Атаңы көргөндөр, өзүң менен үзөңгү кагыштырып бирге жүргөндөр карап жатышпайт. Мына, мени азырынча жети жигитим менен аскериңе кош. Жигиттерди дагынкысын дагы таап, аттап-тондоп өзүңө кошуп турсам, башка жакшы санашкандар да мен өңдөнүп келип кошулса, аскериңин саны жүзгө жетсе, сен

паңсат болбогондо ким паңсат болот? Шашпа. Парманбек старчы, үч күнгө жетпей паңсат болуп, төртүнчү күнү корбашы атыкпасаң мурдуму кесип берейин!

– Иншалла, айтканың келсин! – дешип отургандар, кошоматчы кой соёт болушуп, дуулдаша түшүп токтошту.

– Силердин да айтканыңар келип, тилегиңер кабыл болсун! – деп Шашпар алдында: турган кара аяктагы ууз кымызды шып жутуп жиберип, сол жагында кызыл чаначты кучактап отурган жигитке кымыз куйдуруп, кара аякты оң жагында отурган Парманбектин алдына коюп, өзү чакчарыла чөк түшө калып, жыдыган кара теринин четинде калгандай болгон суюк кара сакалы менен мурутун сылай, – ойдо жок окуя башка түшүп, бир топ күндөн бери молдокемин азасында болуп калдың, паңсат. Молдоке менен Жутаке миң башынын тапшыруусу боюнча, мен да тынч жаткан эмесмин. «Парманбек паңсат атка качан минет экен» деп кулак түрүп жүргөндөр толуп жатат. Эртең ушул үйдөн аттанып чыкканыңда туш-туштан жигит болом дегендер кошулбаса, анда паңсат, менин атымы Шашпар эмес, Какмар койгун! – дегенде отургандар кубанычын билдиргендей каткырып жиберешти.

– Бул айткандарыңа ишенем, Шашпарым. Бирок биздин жолубузду жарга, кечүүбүздү кемерге айландырган дар бар экенин унутпоо керек. Алардын ким экенин билбегеним менен, кимдерди коргогондугун өзүңө айткамын.

– Атасынын көрү, ошолорундун. Жүрөгүңө түпөйүл болгон, жанагы Чоң-Койчу, Жапек, Кубат, өзүңүн жылкычың Темирби? Аларды мага коё бер, ошолорчолук шайтаным болбосо, эртең ошолордун катын баласын камап туруп алардын өздөрүн таптырып алалбасам, мени көргө тирүүлөй көөмп кой, паңсат! Алардын үй-бүлөсүнө тийбеймин деп убада бердиң беле? Макул, сен унчукпа, мага коё бер. Бул ишке мен киришем, убалы менен сообу менин мойнума!

– Ооба, ооба... бул ишке сиздин киришкениңиз эң туура. Кааласаңыз мени жаныңызга алыңыз! – деп Абды-

момун бажандап чөгөлөй калды да, – эгер керек десеңер, алардын катындарын азыр эле айдап келем!

– Аббали, азаматым! – деп Шашпар Абдымомунду мактап, далысынан таптагандай, оң колунун алаканын алыстан жаңсап жаңсап койду.

– Кокус чатак чыгып кетпес бекен? – деди Парманбек.

Чынында, Парманбек, баягыда жаман коркуп калган. Ошондон бери, түн ичинде гана эмес, күндүзү да жалгыз бастыргандан коркот. Дайыма жанына киши алып жүрөт. Көп учурларда, башын жоолук менен таңган кишилер түшүнө кирет, «кылмышың үчүн соёбуз» дешип кекиртегине бычак такашат. Кай бир түндөрү, Парманбек төшөгүнөн бакырып тура калат. Кай бир учурларда, эркектерден ыйбаа кылып, жоолуктарын чүмкөнө салынган келинди же кызды капыстан көрө калганда, Парманбектин жүрөгү оозуна тыгыла түшөт.

– Эч кандай коогасыз Абдымомун экөөбүз ишти жайлаштырып салабыз! – деп Шашпар Парманбекке эрдин тиштеп, көзүн кысып койду.

– Эгер ошондой болсо, менин каршылыгым жок. Ошол өңдөнгөн томаяктарды айыл арасынан аластабай туруп кыздарга бирдик менен аттаныш кыйын! – деди Парманбек.

Шашпардын апыраңдата сүйлөгөн сөздөрү отургандарды көңүлүн көтөрүп, алдыдагы үмүттөрү жөнүндөгү ойлорун көкүтө баштады.

Этиремиш ушак, дуудамалдашкан божомолдор менен Жапектер жөнүндө сөз кетти. Аларды, бири ушул эле жерде имиш дешсе, бири Ташкенге жиберип большевиктерге кошушту, дагы бири Анжиянда жүргөн имиш дешсе, дагы бирөө Жалал-Абадда жүргөнүн көргөнсүп айтышты. Кай бири, «алар көтөрмөгө ат алышып, ошол аттары менен Кара-Сууда эгин айдап жатыптыр» дешти. Тек, ар киминин сөзү ар түрдүү.

– Ишенип койгула, алар бул жерде жок. Андай томаяктарды Ташкенге ким ээрчитип бара коймок эле? Мен Жапектин катыны менен, мындан үч күнү илгери

сүйлөшкөнүмө караганда, Кара-Суудагы бирөөлөр менен жармакташып эгин айдап жүргөндөрү ырас! – деди да Абдымомун дагы бажандап, отургандарга өзүн эч нерседен кайра тартпас баатыр кылып көрсөтүп, ошол баатырлыгы менен мактанмакчы болуп, – молдокем менен миң башынын өздөрү жок болсо да, алардын арбактары карап турбайбы!..» Ал экөө менен Каныбекти кандай издеген экенмин?! О-о-о... менин издегеними Кудай өзү көрүп да ыраазы болгондур. Түндү түн дебей, күндү күн дебей, «тү» десе түкүрүк жерге түшпөгөн суукта, алай-дүлөй түшкөн кардуу бороондо кантип гана издебедим экен!.. Бирок, Каныбекти таппай эмгегим талаага кетти. Анткени, Каныбек ушул жерлерге келиптир деген сөздөр анчейин гана учуртулган ушак. Эгер Каныбек ушул жерге келген болсо, анда аны мен алдакачан тапмакмын! – деп апыраңдап, дагы мактануу сөздөрүн баштамак болгондо:

– Эт эзилип баратат! – деп колуна чайнек, чылапчын алып, ийинине эскирип майланышкан бөз суу жоолукту салып, бир жигит келип эшик алдына тура калды да Шашпарга карады.

Шашпар элдин колуна сууну куя бер дегенсип жигитке башын ийкеди да, айтайын деген сөзүн шашыла жөнөттү:

– Бир канча күндөн бери, айрыкча паңсат, өзүңү белгисиз адамдар кармап коё бергенден тартып, жанагы томаяктардын үйлөрүн мыктап аңдыттым. Эч жолуктура албадым. А сөздүн чын-чынына келгенде, ошол жамандардын тилин алып артынан ким ээрчийт?

– Ит гана ээрчиши мүмкүн! – деп Абдымомун жууган колун сүртүп жатып күлүп койду.

– Эл акмак эмес, итти ээрчибейт, өзүңө окшогон тектүү жерден чыккан паңсатты ээрчийт! – деп Шашпар Парманбекке күлүмсүрөй караганда, Парманбектин көңүлү көтөрүлө түштү.

Өзүн кармап коркуткан башы таңылуу сөлөкөттөр көз алдынан жоголуп, элдин бардыгы артынан ээрчип, айылдын катын кыздары ак куюлган аяктарын көтөрүп, «паң-

сат ак ооз тие кетиңиз!» дешип жолунан тосуп тургандай сезиле түштү.

Парманбектин көңүлү жайланып, белин чечип, кылычын артындагы жүккө жөлөп койду да:

– Кудайым жалгап, атамын арбагы колдосо, балшабектер менен серпишип көрөрмүн!..

– Бисималлоакбар! – деп Шашпар өзү бата кылды да, алдына эки жигит көтөрүп келип койгон чоң чарадагы этти акырын байкап көрдү. Ичинен майы түйрүлгөн картанын четинен кесип оозуна салып, чоң кызыл табакка устукандарды бөлүп, маңдайында кыргыйча кыпыйып отурган жигитке карап, – паңсаттан баштап кыдырт!

– Алың паңсат!

– Алыңыз!

– Учаны алыңыз, жол сиздики!

Парманбек сыртында бир элиден ашык майы бар учаны кармаганда, Шашпар анын алдына кичирээк кырма кара табакты коё салды.

Үйдүн ичинде чалпылдатып эт чайнаган гана ооздун табышы өкүм сүрдү.

Устукан үлөшкөндөгү «алың, алың!» деген сөздөр Каныбектерге шашпай угулуп турду.

Шашпардын эки үйүндө тең жымжырт!..

Табыш алып үргөн кара дөбөттү Каныбектин буйругу боюнча Сарымсак кармап, дөбөттүн башын этеги менен жаап баятан бери козу байланган көгөндүн арасында отурат. Ал жөн эле отурган жок, «эмне шумдук болот? Бул ишти менден көрүшсө кантем? Менин эртеңки көрөр күнүм эмне болот?» деген суроолорду эсине түшүрүп, эчен алакеттен өтүп коркуп отурат.

Кайсы жигити эмне кылуу жөнүндө баятан бери түшүндүрүп айткан Каныбек тура калып үйгө карай жөнөгөндө, аттарды кармагандан башкасынын бардыгы анын артынан жөнөштү.

Алар, шарактаган табышы чыкпасын үчүн, сол колдору менен кылычтарын кармап, оң колдорундагы куро-

гу тартылган мылтыктарды колтуктарына кысып, буттарынын башы менен лыпылдай басып баратышат.

«Эки кишинин баруу ыңгайсыз, мен гана барайын» деген Хамид, басмачылардын аттарын кармап турган жигитке карай өтө ылдамдык менен баратат.

Каныбек эшиктин алдына барып жаңдаганда, эки жигит эшикти үйдүн үстүнө карай серпе салды.

– Көтөргүлө колуңарды! Эч кимиң кыбыр этпе! – деп Каныбек маузерин кезей үйгө жүгүрө кирип барып колмтонун боюна тура калганда:

– Үнүңөрдү чыгарбагыла! – дешип бир нече жигит Каныбектин артынан кошо киришип мылтыктарын сунушту.

– Кыймылдабагыла! – дешип бир нечеси үйдүн туурдугу менен чийин жара тартышып жиберип отургандардын шилисине мылтык кезешти.

«Иңк...» деп үнүн араң чыгарууга жараган Парманбек, башын таңгандарды көрүп жүрөгү оозуна тыгылып, сол колуна учаны, оң колуна бычагын кармаган бойдон жүккө сөөнө колун көтөрүп, көзүн алайтты. Анын корккону ушунчалык шумдуктай болгондуктан, жадаса оозуна салган чоң кесим этти бүт сугуна албай жарымын көрсөткөн бойдон отурат.

– Силер кимсиңер? – деп атылып ордунан турган Шашпар чөнтөгүнөн тапанчасын сууруп келатканда, Каныбек маузерин кармай берди. Эрдемсинип ордунан эргиген Шашпар чалкасынан кеткенде, анын башы керегенин көзүнө барып тыгылды.

«Тарс» эткен табыш чыкканда, токолдун үйүндө отурган байбиче катын:

– Кокуй! – деп сыртка карай умтулду.

Токол катындын эшигин кайтарып калган эки жигит эшикти ача салып караганда, байбиче катын бакыра барып төргө жыгылганда, эт жешип отурушкан эки-үч малай катын менен токол да бакырыша барып жүктүн бурчуна тыгылышты.

Каныбектин буйругу боюнча бардыгынын жарагын алышып, коюн кончторун карап чыгышкандан кийин:

– Кош, Парманбек мырза! – деп Каныбек оту жок коломтону аттай төргө чыга бергенде:

– Айланай-й... – деген үнүн Парманбек араң чыгарды. Анын колундагы учасы менен бычагы жерге түшүп, өзү өңүн кубарта жүккө сүйөнүп, башын төмөн карата шылк эттирди.

Өңдөрүн кубартып, жүрөктөрү ооздоруна тыгылып, калтырак уламдан-улам бийлеген басмачыларга Каныбек кыдырата карап алды да, анан өзүнүн жигиттерине карап:

– Мына бул күйкөлөрдү жакшылап таанып койгула. Эгерде булар, өпкөгө айланган кулаалыдай болушуп, дагы жарак алып атка минишкен жеринде жолугушса, эч кандай сөзгө келбей гана атып салгыла! – деп айтты да, анан тигилерге карап, – жашагыңар келсе, мындан ары жарак алып атка минбегиле. Кызылдарга каршы былжыраган азгырууга кирбей тиричилигиңерди кылгыла. Кызылдарга каршы ушак таратпагыла. Бай, манаптардын тегирменине суу жүгүрткөн басмачылар силерге эч кандай жакшылык кылбасына түшүнүп койгула. Эмгекчи элдин багына жыргалдуу замана келатканын, андай жыргалды кызылдар, большевиктер гана кура турганына туюнгула. Большевик – бай, манаптарга кайнатса каны кошулбайт, таман акы, маңдай тери менен күн көргөндөрдүн досу! Силердин ким экениңерди текшерип отурууга убактыбыз жок. Бирок айтарым? Парманбектей кулаалынын бал тилине алданып, бакты-таалай кайдан келатканына түшүнбөй адашып жүргөнүңөр болсо, бул жолдон кайткыла! Мындан ары басмачыга жакын жолобогула, бизге кошулгула! Бизге кошулууну каалабасаңар, үйүңөргө тынч жатып тиричилигиңерди жөн кылгыла! – деди да жигиттерине карап сыртка чыккыла дегендей ишарат жасады.

Жапек тапанчалуу колу менен Парманбекти Каныбекке көрсөтүп «ала кетели» деп жаңдады.

– Жок, болбойт. Азырынча андай кулаалынын мында калганы жакшы. Булар айтканыма көнбөй, дагы кимге көөлүчү болгонун көргүм келет.

Каныбек кетенчиктей басып сыртка чыкты да:

– Кимде кимиң отурган ордуңан кыймылдасаң, жаныңан үмүт кылба! – деп эшикти түшүрүп коюп, эмне кылуу жөнүндө Жапекке шыбырап айта салды да, эшиктин тешигинен үйдүн ичиндегилерди карады.

Үйдөгүлөрдө кыбыр эткен кыймыл жок, сары оору менен ооругандай кумсарышып, ооздорун ачып, көздөрүн алайтышып эшикти карашат. Чоң чынынын түбүнө жасаган май чырак өчүп баратат.

Басмачылардын аттарын бирден жетелеп кетип баратканды көргөндө, кара дөбөт бардыгер үнүн чыгарып жулунат. Бирок ал көгөндүн буурчагынан чыга албай жулунат.

Сарымсак ат кармап турган Темирге жүгүрүп келип: (ал башын жоолук менен таңып алгандыктан, анын Темир экенин тааныбай)

– Айланайын акелер, мени ала кетпесеңер, Шашпар мени азыр эле өлтүрүп салат! – деп ыйлап жиберди.

– Акырын!

– Айланайын Темир аке, ала кет мени!

– Ыйлаба, минтип ыйлай турган болсоң бизге эмне кылып бересиң?

– Макул, ыйлабайм, аке! Эмне кыл десең ошонун бардыгын аткарам! – деп Сарымсак Темирди колуна кармады.

Аттардын дүбүртү алыстап кеткенсип, сырттан эч табыш билинбей калгандыктан, Абдымомун эсин жыйып, башкаларга эрдик көрсөткүсү келип, сыртка дароо чыга калбаса да, акырын туруп, үйдүн жыртыгынан сыртты карагысы келди. Ал акырын туруп эшикти көздөй басканда, Каныбек маузерин сундура эшиктен башпага калганда:

– Айланайын жан кыйба! – деп Абдымомун бакырып барып жүктүн бурчуна ары карап тыгылды.

Абдымомундун турганын көрүп эсине келе баштагандар, Каныбекти көргөндө жүрөктөрү оозуна тыгылды.

– Дагы айтамын, эми ордуңан кыймылдаганың аман калбайсың! – деди да Каныбек эшикти кайра жаап, акырын барып атына минди, Темир Сарымсакты учкаштырып жөнөдү.

Үйдөгүлөрдүн бир да бири ордуңан кыймылдоого жарашпады. Бир далай күндөн бери Парманбек жомоктогон жана өздөрү көзү менен азыр эле көргөн, баштарын жоолук менен таңгандардын бардыгы сырттан карап тургандай сезилди...

Өзүнүн тагдырына эси чыккан Сарымсак, Темирге учкашкандан кийин эсин жыйнап:

– Кыйын согуш болду ээ, Темир аке?

– Эч кандай согуш болгон жок, үкем! Бул кичинекей гана ойпоң-тойпоң! – деди Каныбек.

«О-о-о... ушундай урушту, эки кичине баланын ойпоң-тойпоң болуп күрөшкөндөй көрүп жүрсө, анда бул акемин чоң согушу кандай болот болду экен?» – деп Сарымсак ойлоду да, кара кашка менен алчылантып бараткан Каныбекке таңдана, карады...

ЖАЛГЫЗ КАРЫШКЫР ЧАБЫТТАГАНДА

«Башына жоолук салынган, кай бири селде чалынган беттерин чүмкөгөн, ким экенин эч ким билбеген, алар жүргөн жерден эч ким жүрбөгөн сыйкырдуу адамдар чыкты. Ал адамдар мындан бир канча күнү илгери Түнкардын уулу Парманбек старчыга көрүнгөн экен, эми Шашпардын үйүнөн көрүнүптүр. Шашпар ошолорго каршы ок чыгарган экен, Кудайдын буйругу менен, Шашпардын өз огу өзүнө жаңылып каза болуптур. Анын үйүндө Парманбек паңсат жигиттери менен конок болуп отурган экен, ошол көз боочу адамдар алардын жарактары менен аттарын алып кетиптир. Биздин динге кирдесе Парманбек старчы, көнбөптүр, ошондуктан ал жинди болуп калыптыр. Ал көз боочулар дуба менен Шашпардын койчусун асманга учуруп көгөндөгү козуларын

итке айландырып кетиптир» деген сыяктуу учуртмалуу ушактар чар тарапка кетип жатты.

«Лаңгардагы Мөнөк уруусунан бир сыйкырчы чыгып адамдын бардыгын сыйкырлап жатыптыр. Кимде ким ошол сыйкырчынын тилине кирсе айыл-апа жерге-жээги менен аман болот экен, тилине кирбегендердин шору кайнайт экен», делинген ушак да тарап жатты.

«Жок, андай дуба менен иш кылган сыйкырчы жок экен, алардын сыйкырчы деп жүргөндөрү, баягы Айдарбек датканын кулу Каныбек экен. Ал Шиберден келсе катын-баласы өлүп калыптыр. Катын-баласынын кегин алуу үчүн, ошол Каныбек, Шибердеги орустардын лөлүсүнөн үйрөнгөн дубасы менен Лаңгардагылардын арасына бүлүк салып жатыптыр» деген ушак дагы туш тарапка кетип жатты.

Жок, иш андай эмес, Шашпардын үйүндөгү окуя мындайча болгон деп чындыкты айткан киши жок. Шашпардын үйүндөгү окуяны көзү менен көргөндөр өз жандарынан коркуп, дагы бир балакетке чалынабызбы дешип житип калышты.

Парманбек старчы болсо ошондон бери төшөктө. Анын эмне оорусу бардыгын ажыраткан киши жок. Көзү илинип баратса болгону, алактап бакырып тура калат.

«Парманбек старчы басмачы болом деп жигит кураптыр, атасынын арбагына сыйынбастан Шашпардыкына барып жинди болуп калыптыр» деген ушак да чыкты.

Үй-бүлөсү молдо чакырып, Түнкаатардын арбагына арнап мал сойдуруп, куран окушту. Бирок айыкпады.

Иш андай эмес, мен ушундайча адамдардан коркуп калдым деп Парманбек айтпады, айтуудан өлгүдөй коркту жана корккондугун айтуудан намыс кылды.

Тек, Парманбек ошондон бери ооруп төшөктө, күндөн күнгө саргарып арыктап баратат.

«Шашпардын үйүндө отурганымда көзүмө бирдеме көрүнгөндөй болду, башка эчтеме билбейм, эсим ооп калыптыр» дегенден башканы Парманбек айта албады.

Көзү илинээри менен эле, башын таңынган бирөөлөр кекиртегине бычак такайт же маузерин кармап маңдайында, Парманбек бакырып турат, ошондуктан, үй-бүлөсү түн ичинде шам менен жанында отурушат.

Парманбек таңга жуук бир аз чай ичип, артынан кичине кымыз ичип жантайганда көзү илинип кетти.

Таң куланөөк болуп, чыгыштан Чолпон көтөрүлгөндө, Камалбек мүрзөлөр тараптан чыгып Парманбектин үйүнө кирди.

Парманбек тынч алып уктап кеткендиктен, анын эки зайыбы да уктап кетишкен эле.

– Я Алла! – деп Камалбек асамуса таягын шарактатып жерге бир урганда:

– Ай! – деп Парманбек бакырып тура калды:

– О, Кудай, эмне болду? – деп эки аялы көздөрүн сыйпалаша баштарын көтөрүшкөндө, самтырап эшик алдында турган Календерди көрүшүп – ий, Кудай ий!

– Чочубагыла, чочубагыла! Бүгүн күнгө бейшемби болгондуктан арбактарга барып куран окудум. Касиеттүү Түнкатар молдонун уулу урматтуу Парманбек ноокас деп уккандыктан, Кудай үчүн дем сала кетейин, атасынын арбагына куран окуюн деп мында келдим. Мүмкүн болсо, айымдар, Парманбек старчыны мага, мени Кудайга тапшырып, силер тиги үйлөрдүн бирине барып тынч уктап алгыла – деди да Камалбек Парманбекке карап көзүн кысты.

– Баргыла, касиеттүү календеримин мага дува окуп дем салганын катындар угууга жарабайт, – деди Парманбек, көздөрүн жалдыратып өзүнө караган катындарына.

– Парманбек ырас айтат, менин бирөөгө дем салып жатканымды башка бирөөнүн көргөнүн жана тыңшаганын жактырбайм! – деди Камалбек, түтөтмөсү менен үйдүн ичин аластагансып күбүрөдү.

Эки катын эшикке чыкканда Камалбек кошо чыгып, аларды токол катындын үйүнө карай көзү менен узатып жиберди да кайра үйгө киргенде:

– Саламат жүрөсүзбү, афандим! – деп Парманбек колун сунду.

– Башка иштин бардыгын бүтүрүп, эми жалгыз гана кол алышууң калдыбы? – деп Камалбек үнүн акырын чыгарса да каардана сүйлөп, Парманбек менен кол алышпай чөк түшүп отура калды да, – атаң Түнкатар менен Жутаке миң башы алдап жүрүп кылганы ал болду. Алдыртадан большевиктер менен байланышып, алтынды каптап оролоруна көөмп алып, мен камдаган жарактарды сатып жиберешти.

– Кудай урсун, афандим, атам эч кандай балшабек менен байланышкан жок.

– Бас жаагынды!.. Байланышпаса мен камдаткан жарактар кайда?! Атаң өлгөндө, анын сөөгү менен бирге арабага салып келип өзүңө тапшырган жарактар кайда?!

– Мен жигит курап жаңы аттанган күнү...

– Болду, аттанбай аңга түшкөн акмак! Мындан ары сени менен эзилишип сүйлөшө албайм. Эки күн мөөнөт ичинде атаң алган жаракты жана өзүңө тапшырылган жаракты таап, жигиттериңи курап, Айдарбек датканын уулу Карабек корбашыга барып кошуласың. Карабек Ошко өкүмүн жүргүзө баштаган эле, атаңын алдаганынан жана сен өңдүү акмактардын камырабастыгынан залал таап, Карабектин күчү жетишпей Оштон сүрүлүп чыгууга аргасыз болду. Ошондуктан бардык шылтооңу таштап, аскериңи курап бүрсүгүнү аттан. Эгер бул айтканымды кылбайт экенсиң, анда өзүң гана эмес, Түнкатардын үйлөрүнүн бардыгына түн түшөрүн билип кой.

– Жакшы болот, афандим! Бирок, минтип ооруп жатканда...

– Сенин эч кандай ооруң жок! Сендей коркокту оору деп айта албайм! Энеңе жүрөгүңдү көтөртүп алып, эртең менен атка мин! Жанагы башын жоолук менен орогондордон бирди мага кармап бер. Мен алар менен дувакөйлүктү салыштырып көрөм. Баса, алардын ким экенин билип, бирин таап берем деп бая күнү Эштектин

Жумасы менен Абдымомундан салам айттырып жиберген элең.

– Кудай урсун, афандим, алардан бирди кармамак тургай ким экенин билбей жатам, анткени минтип оорумун...

– Эч кандай оору эмессиң. Тур ордуңан! Кош, эми мындай-мындай бас... тың-тың бас!.. И, ошондой бас? Мына, эми айыктың!.. Айтканымды орундатып, эки күн мөөнөт ичинде Карабек корбашыга барып кошулбасаң, анда кененирээк кылып көрүңү каздыра бер! – деди да Камалбек койнунан тапанча алып оозун үйлөп койду да кайра койнуна салып, – саламатта тур! Дини исламдын байрагын көкөлөтө көтөрүшөт деп ишенем! – деди да шарт чыгып кетти.

Парманбек көйнөк, ыштанчан жалдырап эшик алдында турганда көңүлүнө бир нерсе кылт эте түштү. Төшөгүнүн башындагы катылуу тапанчаны ала коюп, эшиктин алдына чейин жүгүрүп барганда, атасы Түнкардын Оштогу үйүнө келген маскачан экөө Камалбекти кайтарып эшиктин сыртында тургандай сезиле түшкөндө, ал артына кетенчиктеди.

«Парманбек старчы, Камалбек афандим иштин жайын кандай айтса, дал ошондой аткар. Менин айткан сөздөрүм да четте калбасын. Байкап көзүңө кара, атаңдай аңкоолук кылып, жарактардын бардыгын большевиктерге алдыра турган болсоң, анда мени айлыңын үстүнөн көр да, көрүңү өзүң каздыра бер!» деп Карабек корбашынын каарданып айтканы Парманбектин көңүлүнө кылт эте түштү.

Бая күнү, Каныбектер жарагын албастан үч күнү илгери, Парманбек Абдымомунду ээрчитип барып Карабек корбашыга жолукканы, анын каарданып көрүнгөнү, «айтканымы аткарбайсың» деп бир жигитин атып салганы да көз алдына келди.

– Жок, жок бегим! Бул кызуулуктан же мендеги оорунун күчүнөн... болбосо Камалбек афандиге каршы ким кол көтөрмөк эле! Дал силер айткандай, мен большевик-

терге гана каршы ок атам! – деп Парманбек көзүн алайта күбүрөп, артына кетенчиктей бергенде, сырттан кирип келе жаткан аялы бая күнкү Каныбектер баштана түшкөндө, – жо-жок, багындым силерге! – деп бакыра колун көтөргөндө, тапанчасы колунан ыргып кетти.

– О, Кудай айланайын, деги эмне болуп кетти? – деп чоң катыны келип Парманбекти кучактай алды да, үйүндө калган токолуна кыйкырды.

Чочуган кыйкырыкты угуп, Камалбек Парманбектин үйү тарапка кылчая карап, дагы илгери жөнөдү.

Камалбектин кабагы бүркөө, ишинин начарлыгынанбы, кимгедир сөгүнүп, анда-санда таягы менен жерди күп эткизе бир коюп кетип баратат.

«Кымбаттуу Камалбек Акун уулу, сиздин мурунку иштериңиздин жайын угуп абдан ыраазы болуп, ушул жаздан тартып, биздин тилекти тилешкендер чабуулга өтүп, кызылдардын ташын талкан кылып, Орто Азияны орустардан бөлүп, мусулмандардын байрагын желбиретер деп кубанар элек. Бирок, Ташкенден алган кабарыбызга караганда, сиздин иш керисине кеткен имиш. Ошончолук жаракты эмес, бир кылычты большевиктерге алдырыш деген эмне экенин сиз түшүнөсүз, биз да түшүнөбүз. А Ошту колдон чыгарыш – эри өлгөн катын кара кийгенден жаман иш... Бул кетирилген кемчилик бир, эки жуманын ичинде калыбына кайра келүүгө тийиш же биз сиз менен башкача мамиле кылууга тийишпиз» деп кожоюндары айттырган сөздү Камалбек мурдагы күнү уккан.

Камалбек ошондон бери капа жана ачуулу. Бул кабарды угар замат Мамажунус казыга жолугуп, анын эки бутун бир кончуна кийгизип, Оштогу бир катар адамдарын аягы менен тике тургузган.

Адигинени бир канча адамы менен Карабекке карата аттандырган. Түндө түнү менен мында келди.

Шашпардын өлүшүн, Парманбектин жараксыз калып, кураган жигиттеринин сайда саны жок тарап кетишин

укканда, Камалбектин күйбөгөн жери күл болуп, Парманбекти көргөн эле жерде жайлап салууну ойлогон. Бирок, андай кылган жок. Болочоктон Камалбек үмүтүн үзбөдү. Беш киши менен болсо да, Парманбектин жарактанып аттанышын артык көрдү.

Ал үймө-үй кыдырып Каныбектин шегин, баарыдан мурда, айылдан тымызын жок болуп жаткан адамдар кайда жүргөнүн тактап билгиси келди. Эгер айылдан тымызын жок болуп жаткандар кызылдар тарапта болсо, алардын үй-бүлөсүнө тымызын киши жиберип, эрдемсинген эркегин өлтүрүп, катын, кызын кордотуп, анан жаман аттынын бардыгын кызылдарга жалаа кылып жабуу үчүн, түндө Эштектин Жумасы менен Абдымомундун айтуу боюнча, «өтө коркунучтуу» деп эсептелген үйлөргө кирип, алардын сырын билүүгө Камалбек бардык жанын үрөп баратат.

* * *

Таңга жуук келген Жапек менен Темир, мындан бир канча күнү илгери Бердини ээрчитип кетишкен. Ошондон бери алардан кабар жок, кайда, эмне кылып жүргөндүктөрүн эч ким билбейт.

Өлбөстүн амалын ойлогон Тоту, эптеп бирөөдөн бир чыны талкан же бир сындырым нан таап келүү үчүн эртең менен кетип, эми дигерге жакын үйүнө келатты.

Энеси кеткенден бери эки ирет дөңгө чыгып караган, жалгыз телмирип дөңдө отурган Жамал, Тотунун келатканын көргөндө дүнүйөсү түгөл, төрт түлүгү шай боло түшкөндөй кубанып, ордуна туруп энесин утурулай жүгүрдү. Бирок, ачкалыктан буттары чалыштап, «апаке!» деп алыстан кубанычтуу кыйкырган үнү Тотуга угулбады.

Ал өтө кубанычтуулук менен:

– Апакебай, келдиңби! – деп Тотуну кучактай калып бетинен өөп, – бирдеме таап келдиңби? Эчтеме таппай келдиңби?

Кызынын үмүтүн чорт сөз менен кесүүнү ыраа көрбөгөндөй, Тоту акырын гана башын чайкады. Бирок анын баш чайкашына Жамал ишенбей, энеси кытмырлык кылып жаткандай көрүп, анын койнун аңтарды.

– Чын эле эчтеме таппай келдиңби, апаке?

– Кимден табасың, садагаң? – деди Тоту кызынын көзүндөгү кылгырган жашты көрүп зейни кейигендей муңайыштуу үн менен. – Бизге боору ачыгандардын бардыгы жарды, бизге эмес, өздөрүнө эчтеме таппай отурушат. А колунда бар байлар болсо, бизге бирдеме берүү мындай турсун, абалы бизди көрөлү деген көздөрү жок.

– Эмне үчүн алар бизди жаман көрүшөт?

– Акең Темир балшабектерде, атаң Жапек менен кызылдарда жүрбөйбү. Ошол үчүн бизди «төртүнчү» деп жаман көрүшөт. Анын үстүнө, Түнкатар молдо менен Жутаке миң башыны өлтүргөн ошол төртүнчүлөр имиш.

– Койчу апа? Өгүнү Темир акем менен Жапек акем келгенде, балшабектер менен кызылдарды мактап атамы ээрчитип кетишпедиби. Же алар жаманбы?

Тоту терең үшкүрө үйгө карай кадам шилтей берип:

– Кайдан билейин, кызым. Темир менен Жапектин айтууна караганда алар жакшы, а кай бир кишилердин, айрыкча Түнкатар молдонун айлындагылардын айтууна караганда, балшабектер менен кызылдар эң эле жаман.

– Эмнеси жаман имиш? – деп үйгө кирейин деген Тотунун алдын Жамал тороп тура калды.

– Тамакты ылгабай көзүнө көрүнгөндү жеп, карыжашы, аял-эркеги дебестен бардыгы бир төшөккө жатып алат имиш.

– Ай ий-й-й... анысы абдан жаман экен. Анда, алардан көрө басмачылар жакшы го? – деп Жамал энесине эшик ачты.

Тоту үйгө кирип баратып үшкүрө:

– Акең менен Жапек акең басмачыга каршы күрөшүп жүрбөйбү. Айтор, ким билсин... алатополоң... ага ишенириңи да билбейсиң, буга ишенириңи да билбейсиң... –

деп эшиктен кире берген жерге тура калып үйүнүн ичин айландыра караганда, анын көз жашы кылгыра түштү.

«Кой, Тоту, ыйлаба! Аккан жаш тыйылат, ачка курсак тоюнат; бүгүн таппаганыңды эртең табасың, бүгүн колдо жогуң бакты-таалайың менен эртең бирге келет» деп айтып көңүлгө төтөп кыларлык үй ичинде эч нерсе жок. Башыңы ташка уруп, өпкөнү сууруп дубалга чаап, жүрөгүңдү колкосу менен кошо канын шорголото кармап, көздөн жаш эмес кан агызып турганда карап коёрлук бир жаңы буюм болсочу!..

– Апа, эми кантебиз? Экөөбүз тамак ичпегенге бир күн, бир түн болду! – деп Жамал кайгырып турган энесин көрүп, үнүн акырын чыгарып, көзүнүн жашын мөлт эткизе терс бурула берди.

Тоту жооп кайырбастан көз жашын агызып терең кыялга түшүп кетти. Бирок, Тоту бир эмес миң кайталап кыялга түшсө да үй ичинде өзгөрүлүп кете турган эчтеке жок.

Жокчулуктун эмне экенин Тоту жакшы түшүнөт «Эки ташты колго алып бирине бирин койгулаганда чып этип суу чыкпайт. Жокчулук дал ошол тарсылдаган эки таш. Ал эки таш менен тарсылдатып өзүңдү өзүң урган менен колдо жогуң бар боло калбайт, андан көрө бирөөгө жалын, өз күчүң жетишпесе бала-чаканын күчүн сат, ал аздык кылса мени сат, балдар ачтан өлбөсүн» деп Тоту Бердиге кай бир учурда айта турган.

Бирок, Тоту, жаш чагынан бери жокчулуктун азабын көп тартканы менен, ачарчылыктын эмне экенин билбей турган. «Колдо жок болгондон кийин, курсак бирде тоёт, бирде ач болот. Бүгүнкү ачкачылык – эртеңки токчулук. Эл бар, өлбөгөн жанга өл балык эптеп табылат» деп көп учурда айтуучу.

А бүгүңчү? Ачкалыктын эмне экенин Тоту бүгүн гана түшүндү. Ооба, бүгүн гана түшүндү...

«Ачкалык ырайымсыз ажал... ал тымызын келет экен... ачкалык ичине тымызын кирген мите, ичеги-кардыңды тымызын кулдууратып жей берет экен... ачкалык

тымызынан боюңа чырмалган кара чаар жылан, акырындык менен кысып кубатыңы алат экен да, денендеги мейримдүү жылуулукту эптеп жоёт экен. Ооба, ачкалык ошондой экен. Жакшы менен жаманды, эркек менен аялды, кичине менен чоңду ылгабас, кимдин ким экендигине карабас ырайымсыз таш боор – ачкачылык!..»

– Тоту ушинетип кыялга түшүп туруп, бүгүнкү барган үйлөрүн эсине түшүрдү. Уюн музоосу менен уурдатып жиберип, эртеңки өмүрү эмне болорун билбей ыйлап отурган Сурмаш көз алдына келди. «Баарын кылган силер, силердей төртүнчүлөрдүн айынан кара кийип отурабыз» деп Түнкатардын чоң катыны үйүнөн кубалап чыкканы көзүнө элестей түшкөндө, Тотунун жашы жерге карай томолонду.

Ким мейримдүү, ким мейримсиз таш боор, аны да Тоту бүгүн түшүндү.

«Кагылайын Тоту, үйдө бир жалам талкан, бир сындырым нан болсо буюрбай калсын. Мындан үч күнү илгери уйду музоосу менен уурдатып жибердик. Айбала төркүнү тарапка жөө кетип жок. Мен да өлүм алдында отурам. Өлүм мени алсын, силер аман болгула. Кокус менин көзүм жумулса, эптеп элге айтып көөмп койгула!» деп Сурмаш ыйлап, Тотуну маңдайынан өөп узатты.

А Түнкатардын чоң катынычы?

Тоту анын үйүнө кирип барганда, алдына коюп жеп отурган тамагынан бермек тургай жети атасынан бери айтылбаган жаман сөздөрдүн бардыгын айтып, көк шилиге Тотуну бир коюп, сыртка чыкканда көмөлөтө түртүп кубалады.

Тоту ушулардын бардыгын ойлоп көз алдына элестетип жашын төгүп турганда:

– Апа ыйлабачы... Эптеп кайырчылык кылайынбы? – деп Жамал Тотунун маңдайына келип калды.

Тоту жооп берген жок, «Кайырчылык кылганда эчтеме таба албайсың» дегенсип башын чайкады да кызы-

нын маңдайынан өөп, анан жаман сокунун үстүнө барып отурду.

– Апакебай, анда мени бирөөгө сат, эптеп сени багайын!

Тоту Жамалдын маңдайынан дагы өөп, анын башын көкүрөгүнө кысып:

– Багайын деп ойлогонуңдан айланайын!.. Бирок, сен жашсың... он үчтөн он төрткө жаңы гана чыктың...

– Эмне экен? Салибай деле он үчтөгү кызын бир чейрек буудай үчүн бирөөгө токолдукка берген тура.

Тоту дароо жооп кайтара албай сөздүн кыйшынын издей баштаганда, Камалбек сырттан таягын шарактатып.

– Я, Кудая, ушул үйдө жашагандарга шыбаганы молураак бере көр! – деп үйгө шып кирип келип, үйдүн ичине дем салып, сырттан камдап келген түтөтмөсүн үйдүн ар тарабына карай дем сала үйлөп, анан Тоту менен Жамалдын колу-баштарын ушалап дем салып оозун күбүрөттү.

– Келиңиз, календерим! – деп Тоту иймене, экинчиден кайсы жерге отур деп айтуунун ыңгайын таппай калдас-тай түштү.

Камалбек «касиеттүү» кичипейилдигин көрсөткөнсүп, отурууга эч кандай жер тандабай чөк түшө калып, ала-канын асмандата кенен жайып:

– Я, Кудая!.. Ушул бечара карып-мискиндерден эч нерсе аябай, сураганын азыр кылгайсың, – деп бата кылганда:

– Айтканыңыз келсин! – дешип Тоту менен Жамал да отура калып бата кылышты.

Ушундай кыйналып турган учурда келе калган календерди ашкан касиеттүүдөй сезген Жамал:

– Кудайым бизге тамакты көп берсе эле болгону, календер аке!

– Кудайым берет. Кудайым силерди эч качан шыбага-сыз калтырбайт. Андан көрө ниетиңерди бузбай, Кудайга мунажат кылып, адилет адамдарга жардам бергиле! – деп Камалбек тура калып, түтөтмөсүн Жамалдын башы-

нан айландырып, оозун күбүрөтүп дем салып, оң колун ушалай силкип коюп, анан эки колун бооруна алып отура калып, башка оору-сыркоолуу бала-чакаңар жокпу?

– Жогуңуз, акебай! – деп Жамал энесинен озунуп жооп бере салды.

– А Кудая, ылайым оору-сыркооңор жок болсун! – деп Камалбек өзү эмненидир күбүрөй бата кылып, – күндөн күнгө ачарчылык күчөп оору көбөйө баштады. Ошондуктан, ар бир жума күнү, айылды түтүнмө түтүн кыдырып, оору-сыркактарына дем салам. Ягни, мен бүгүн эч кандай кайыр-садака албайм,– деп Камалбек оозун күбүрөтүп бата кылганда:

– Аныңызга абдан чоң ракмат, календерим! – деп Тоту да бата кылды.

– Ягни, бул менин Кудай Таалам буюрган вазифам... Баса, айтыңызчы айым, бул арада оору-сыркоолуу кишилер жокпу?

– Ашым дегендин энеси бир жылдан бери оору, мына бул кырдан аркы айылда,– деп Тоту отурган калыбы менен оң колун батышка карай сермеп койду.

– И, бечара сакайып кетсин,– деп Камалбек оозун күбүрөтө бата кылып, Каныбекти издеп жүргөндүгүн ачык айтпастан,– ал кемпирге да барып дем салам. Мындай чоңураак эркектерден оорулуусу жокпу?

– Жогуңуз, аке! – деп Жамал энесинин төмөнкү колтугуна отура кетти.

– Мендикерге же Орус-Кермен согушуна барып жардар болуп кайткандар болсо да мейли. Сооп үчүн алардын жарасына дары сүртүп, дем салып кетишим керек.

– Андай киши жок, календерим! – деп Тоту айтканда:

– Ой, апа, а Каныбекчи? – деди Жамал.

Асмандан тилегени дал ушул үйдүн ичинен табыла калгандай, Камалбектин эки көзү жайнап, бетинин отунан кандайчадыр нурдун жүгүрүп өтүшү пайда болуп, чөк түшкөнүн жазып, малдаш уруна калып, ошол Каныбектин таалайына таалай кошуп, бардык оорусунан ай-

ыктырып, мына бул отурган аял менен кыздын бакты-таалайын ачып, алардын асмандан сураганын койнуна чыгарып бере салчудай үнүн жумшак чыгарып:

– Ал Каныбек дегениңер ким эле, айым?

– Мындан бир нече жылы илгери, Айдарбек деген датканын Каныбек аттуу кулу болуптур.

– И, и, – деп Камалбек кайра чөк түшүп отура калды.

– Каныбек Айдарбек датканын колунда жүрүп көрбөгөн азаптарды көрөт.

– И...

– Анан Каныбек, Айдарбек даткага кылбаган санатты кылып, Ак-Жал деген күлүк атын минип качат. Качканда жөн качпай колуктусу Бегайымды алып качат.

– Я, бечара де...

– Бирок алар колго түшөт. Колуктусу Бегайым өлөт. Ал Бегайым биздин жакын тууганыбыз Чоң-Койчу дегендин кызы болгон. Анан Каныбек Кашкар навагына түшүп, андан качат, качканда да Зуннахун бектин карындашы Анархан дегенди алып качат. Бирок, көп узабай колго түшүп, Кыр-Шиберге айдалып кетет.

– Об, бечара ай, бечара ай, – деп Камалбек өтө жаны кейиген кишиче башын чайкап үшкүрүнүп малдаш уруна кетти.

– Ошол Каныбек Кыр-Шиберден качып, Орус-Кермен согушуп жаткан жерге барыптыр.

– Об-боо, азаматым! – деп Камалбек жакасын кармады.

Анан Каныбек ошол Орус-Кермен согушунан жардар болуп келип ооруп жатат дешип жүрөт.

– Ой, кайран жигит ай, – деп Камалбек өтө кейиген киши болуп, эрдин тиштей башын чайкап, анан алаканын жайып, – я, Кудай! Ошол Каныбекти жарасынан айыктырып, бар-дык азап-тозоктон куткарып, тилеген тилегине, көздөгөн максатына жеткиргейсиң! – деп бата кылды да, – Каныбек азамат экен!.. Каныбек нагыз большевик экен, бей-бечараларды үгүттөп басмачыларга каршы көтөрдү деп айтышат. Эгер ал ошондой иш кылган

болсо, ылайым саламат болуп өмүрү узун болсун. Баса, эми ал бечара Каныбек кайда экен?

– Кайда экенин билбейбиз, аке! – деп Жамал өзү айткан жообуна өзү таңдангандай алаканын жайып койду.

– Койчу, кызым? – деп Камалбек чочуп кетти.

Береги үлдүрөгөн секелек баш кыз, Камалбектин колуна түшкөн Каныбекти куткарып, анын баскан изин жашырып турган сыйкырчы сыяктана түштү.

«Эй, шайтан баскан албарыстылар, силер мени азгырып жатасыңарбы? Эгер минтип Каныбекке болуша турган болсоңор, эмне үчүн баятан бери келжиреп капкайдагыларды сүйлөдүңөр?» деп Камалбек каарданып айткысы келди. Бирок айткан жок. Ачуусунун келгенин байкатпас үчүн эңкее карап ордуна турганда:

– Үйдө отурган биз эмес, эл аралап жүргөн эрим менен уулум да Каныбектин кайда экенин билбейт, – деп Тоту да ордуна турду.

– А эриңиз менен уулуңуз кайда эле?

– Уулум большевиктерде, эрим кызылдарда, – деп Берди менен Темирдин журт аралап жүрүшкөндөрү менен сыймыктангандай, Тоту ордуна туруп, Камалбекке саал күлүмсүрөй карады.

Каныбектин ушул айылда экенине Камалбек мурун эле ишенип жүрсө, эми ого бетер ишенди. Бирок, «аны бул айылдагылар жашырат... бул айылдын эркектери гана эмес, мына бул сыяктуу өлө албай отурган кемпири, тети сыяктуу албарстыдай болгон секелек баш кыздары да жашырат. Ооба, бардыгы жашырат. Тиги энеси чындыктын дал өзүн айтмакчы болгондо, албарсты кызы азгырып, мен кууган изди башка жолго салып кетпедиби» деп Камалбек бир аз ойлоно калып, мурунку ачуусу келе түшкөн ички сезимдерин бүтүндөй өзгөртүп, кандайдыр бир касиеттүү көрүнүшкө түшө калып, оң колун өөп маңдайына тийгизип, анан эки колун асмандата жайып:

– Я, Кудая, эгер мени пендем деп жаратып, соопчулук үчүн иш кыл, карыштар үчүн жакшы тилек тиле деп маң-

дайыма жазганың чын болсо, ушул байкуш катындын эри менен уулун ар балаадан сактап, тилеген тилегин берип, бакты-таалайга жеткиргейсиң! – деп бата кылганда:

– Айтканыңыз келсин, касиеттүү календерим! – деп Тоту абдан сүйүнүү менен бата кылды.

Ушул секундларда Тотунун кубанычы ашып-ташып кеткен сыяктана түштү. А Жамал үчүн, береги календердин батасы шумдуктай сезилди. Календер үйдөн чыгып кетер замат эле үйдүн ичи бүтүндөй өзгөрүлүп, тамак жайнап калчудай көрдү.

Камалбек канчалык амал менен тегеретип сураштырса да, Тоту менен Жамал, «Каныбектин кайда экенин билбейбиз» дегенден башканы айтышпады.

Бирок, Тоту менен Жамалдын «билбейбиз» деген сөзүнө Камалбек ишенбей, кегин ичине түйүп, Чоң-Койчунун үйүнө карай жөнөдү.

– Жакшы календер экен, – деди Жамал, Камалбектин батасына кубангандай.

– Өтө касиеттүү дешет. Дайыма мазарга, мүрзөнүн арасына түнөйт имиш, – дешип Тоту кызы экөө Камалбекти мактоого алышты.

Лаңгарга жаңы келген күнү басмачы бар деген кабарды угушуп, айылга аралап кирүүдөн чочулашып талаага түнөп, эртеси таң сүрө Ноокат тарапка өтүп кетишкен Анархан менен Эркин, «Лаңгарга Анжияндан, Оштон большевиктер кызылдар келиптир, Түнкатар молдонун уулу Парманбек паңсат баштаган басмачыларды ошол кызылдар талкалап, Лаңгарга бейпилчилик орнотуптур» деген кабарды угушуп кайра келишти.

Кырга чыгып бараткан Камалбектен чочулашып, экөө калың шыралжындын арасына отура калышып, Камалбек кырды ашып кеткенден кийин Бердинин үйүнө карап жөнөштү.

Капысынан үйгө кирип келген Анарханды көрө коюшуп, Тоту менен Жамал чочуп тура калышты.

– Арбаңыз, жеңеке!

– Бар болуңуз, – дешип Тоту менен кызы экөө жарыша сүйлөдү.

– И, келиңиз! Кайдан? Бейтааныш экенсиз, – деп Тоту кичине утурулай басканда, сырттан Эркин да кирди.

– Алтын башты өлүмгө кыя албай, ушул баламы жетелеп, кайырчылык кылып жүрөм, жеңеке. Бир чайнек ысык суу кайнаттырып ичели деп сиздин үйгө бурулдук, – деп Анархан чачуанын ачты.

– Ай, балам ай... – деди да Тоту андан аркы айтайын дегенин айтпай мукактана калды.

«Ай, балам ай, сени кайыр сураткан ким? Ушул сулуулук келбетиң менен кантип кайыр сурап жүрөсүң? Бул балаңын атасы эмне болгон эле? Ушул келбетиңи көрүп сени алуучу жигиттер кырылып калыптырбы?» деп айтайын деди да өз башына түшүп турган шумурай ачкалык көңүлүнө кылт эте калгандыктан, Анархандын абалына анчейин гана кайгыргансып койду.

– Ысык суу кайнаткан менен башка эчтемебиз жок, жеңекебай! – деди тамак эсине түшө калган Жамал кур эте түшкөн курсагын сыйпап.

– Өзүбүздө наныбыз, талканыбыз бар, суу кайнатып берсеңер эле болду, айланайын!

– Андай болсо суу алып келе койчу, кызым! – деди Тоту.

Нан жана талкан деген сөздү укканда Жамал аябай сүйүнүп кетти. «Календердин батасы туура келди. Миң ирет кайырчы болушса да, өздөрү жеп жатканда кантип эле мага беришпесин» деген ой көңүлүнө түшө калганда, Жамалдын көздөрү жайнап, эки бети нурдангансып, кубанычы ташый түштү.

Дал ушул учурда, батыш тараптагы кырдан ырдаган баланын үнү угулду.

«Кызыл ат болду мингеним,

Кыл торко болду кийгеним,

Кыйрысыз өсүп өркүндөп

Кызыгын көрөбүз дүйнөнүн!» –

деп ырдаган баланын үнү созолонуп барып басылганда:

– Арапбайдын баласы, Каныбектин ырын ырдап жүрөт! – деп Жамал Анарханга алсыз дарманы менен күлүң этип койду да жаман челекти алып сууга кетти.

«Каныбек» деген атты укканда Анархан менен Эркиндин көздөрү жайнай түштү.

– Апакебай, ал Каныбек дегениңиз ким? Ал киши азыр барбы? – деп Эркин Тотунун маңдайына барып тура калды.

– Каныбектин ким экендигин айтуу өтө узун жомок. Ал ашкан комузчу, ырчы болуптур. Анын сонун ырларын, күүлөрүн Жапек көп эскерет. Жапек мага жакын кайын ини,– деп Тоту өнөрү бар кайын иниси Жапек менен мактангансып койду.

– Ал Жапек дегендин үйү кайда? – деди Анархан.

– Ушул жерде. Эмне, аны менен тааныш белеңер?

– Эч кандай тааныштыгыбыз жок, «өлө албай жүрүп өлөң айтат» болуп жатам, жеңекебай. Жакшы күү менен жакшы ырга шыктуумун,– деп Анархан кичине ыңгайсыздана түштү.

– Аның жакшы экен, келиним. Бирок, Жапек үйүндө жок. Үйү болсо мына бул чоң кырдын аркы жагында,– деп Тоту колун үйдүн түштүк тарабына карай шилтеп койду. – Жапек кайда кеткен эле?

– Жаз чыгары менен балшабектерге кошулуп кеткен.

– Ошол Жапек Каныбектин досу дешкени чынбы, апа? – деди Эркин.

– Бала чактарында дос болушкан имиш.

– Ошол Каныбек өткөн күздөн бери Жапектин үйүндө дешкени кандай? – деди Анархан.

– Сакал, мурутун кырдырган, бир бутунан аксаган, кош балдакчан киши дешет ко, Каныбекти? – деп Эркин бир иштин дайынын таап, ошонун атынан дикилдеп кубалап бараткансыды.

– Аны сен кайдан көрдүң эле, айланайын? – деп Тоту кичине таңдана түштү.

– Каныбекти бул кайдан көрсүн, жеңекебай! Элдин айтканынан улам айтып жатат,– деп Тотунун таңдана

түшкөнүнөн улам чочулап, Анархан Эркинди акырын билдирбей укуп койду да, – Каныбекти эл мактаганына кызыгып, бул балалыгы менен сурап жатпайбы, – деп сөз жүйөсүн тайсалдата салды.

– Каныбекти уулум көрүптүр, анын баягы бир күнү айтууна караганда, Каныбек дал ошондой киши имиш. Өткөн күздө Жапектин үйүнө келип кетиптир, – деди Тоту.

Анархан менен Эркиндин Каныбекти такып сурашынан Тоту такыр шекшиген жок. Анткени, мындай «кайыр» сурап жүргөн жаман катын, жаш бала эмес, Түнкардын айлындагылардын далайы жана Түнкар молдонун өзү да далай ирет Каныбек жөнүндө сураштырышкандыктан, береги экөөнүн Каныбек жөнүндө сүрүштүрүп отуруштары адаттагы кайдигер сураштыруулардын бириндей сыяктанды.

– Каныбек эми ошол Жапектикинде бекен?

– Алайга кетиптир дешет, жок, ушул эле жерде жашырынып жүрөт деп да айтышат.

– Чоң-Койчунун кайын атасы Жума деген чал, Каныбекти үйүнө алып барып чолок бутун дарылап жатыптыр деп да айтышат, – деп суу көтөрүп келип тура калган Жамал да сөзгө кийлигише кетти.

– Жума дарылап айыктырыптыр, Каныбек эми кызылдарды баштап, басмачыларга каршы урушуп жүрөт деп да айтышат, айланайын!

– Оорусу катуу, бир буту түшүп калыптыр деп да айтышат, – деп Жамал энесинин жанына отура кетти.

«Бир, буту түшүп калыптыр деп да айтышат» деп Жамал айтканда, Анархандын жүрөгү оозуна тыгыла түштү. Эркин чочуганынан энесинин колун кармай алганын байкабады.

– Эмнеден чочуп өңүңүз бузула түштү, жеңеке? – деди Жамал байкай коюп.

– Эй, кагылайын сиңдим, баласың да... балалыгың менен адамга баа беришти билбейсиң. Болбосо ойлоп көрчү угушума караганда, Каныбек эчен азап менен тозокту ба-

шынан өткөргөн эр жигит көрүнөт. Анан ошондой жигит зарлап жүрүп элине келгенде бир бутунан ажырап калышы кимге кайгы эмес? Өңгөчө биздей мундуулар, ошондой зарлуу байкушка жаны ачыбайбы? – деп Анархан көзүнө толо түшкөн жашын ирмеп томолотту.

– Айтканың ак сөз, жаным келин! Кайдагы бир Каныбек үчүн төккөн жашыңа караганда, бизден да өтө кеткен мундуу болсоң керек. Чынымы айтайын, келиним, Каныбекти жаман көрүүчүмүн, – деп ошол Каныбек үчүн уулу менен эринин урушуп калганын, бая күнү Каныбек жөнүндө уулу түшүндүрүп айтканын, ошондон бери аны жакшы көрүп калганын баяндап айтып келди да, – балким буту соо чыгар, мүмкүн, буту чын эле чолок болуп калгандыр... Эчтеме эмес, андай азаматтар адамга жакшылык кылгысы келсе бир буту менен секирип жүрүп эле жакшылык кылат. А жамандарга он бут, он кол берип койсоң да биздей байкуштарга бир тыйындык жакшылык кылбайт, – деп Тоту Анарханга карап жылмайып койду.

– Аныңыз рас, жеңекебай! – деди Анархан.

«Ай, балам ай, Каныбектин аман келгени жалган болсо керек. Сен башка бирөөнү көрүп алып мен байкушту калп эле кууратып жүрөсүң го?» деп Эркинге айтуучу сөздөрү Анархандын башынан эми алыс качты. Каныбектин ушул жерге келгендигине Анархан кымындай да күнөм санабас болду.

«Ал кайда? Буту аманбы? Мейли, бир буту түшүп калсын, бирок, ал, азыр кимдин үйүндө жүрөт? Жапектин үйүндөбү?» деп Анархан ойлонуп отурганда:

– Апей кокуй, кызым, талпайып отуруп алабызбы? Тур куурай алып кел, буларга суу кайнатып бере салагы, – деп Тоту ордунан турганда, Жамал сыртка жүгүрүп кетти.

Тоту казанын чайкап, там боорундагы очокко асканда:

– Эне, жүрү, жарыкта Жапектин үйүн табалы, ошолордон сурайлы, атамдын жайын алар сөзсүз билүүгө тийиш, – деп Эркин Анарханга шыбырай салды.

– Кагылайын жеңекебай ракмат, сууну тим эле койгула. Жогорку айылга жарыкта жетип конолу, – деп Анархан ордунан турду.

– Аны өзүң бил, айланайын. Конгула дейли десем, өзүбүз кечээтен бери ачка отурабыз. Бирдеме ооз тийгизбеди деп капа болбогула, айланайын, – деп Тоту кайырчыга бирдеме бере албаганынан уялгандай, сөзүнүн акырын бош чыгарып, Анарханга тике карабай жер карады.

Анархан бир азга ойлоно калып, үйдүн ичин айландыра бир имере карап:

– Анда эки наныбыздын бирин сизге берейинчи, – деп көтөрүп жүргөн кичинекей кебез куржундун бир көзүнөн кургап калган нанды алып Тотуга карматты да, – бечарага бечаранын кайрылышканы ушул, жеңекебай, – деди да сыртка жөнөдү.

– О, кагылайын келиним!... мейримдүүлүгүңөн жеңең айлансын! – деп Тоту жашын төгө Анархандын артынан чыкты.

Босогону бир буту менен аттаган Эркин кайра кайрылып, койнунан алган нандын кичинекей сыныгын Жамалга суна:

– Ме... менин сага бергеним... уялба...

Жамал чочуган кыргыйча, Эркин сунган нанды алганда, анын бүткөн бою ымыр-чымыр болуп, көздөрү ала-чакмактап, нанды кармаган колу өрттөнүп бараткансыды.

– Сен билесиңби, ал Жапек акенин үйү кайсы тарапта?

– Мындан ары... биздин үйдүн артынан ары... кырга чыксаң көрүнүп турат... жалгыз там... андан башка жакын арасында айыл жок, – деп Жамал өтө тез жана адаттан тышкары катуу-катуу сүйлөдү.

Анархан менен Эркин коштошуп Чоң-Койчунун үйүнө карай жөнөгөндө Тоту шашыла басып үйгө кирди.

– Ой, энекебай, бул кандай таалай?.. – деп Жамал колундагы нандын сыныгын энесине көрсөтө кош колдой көкүрөгүнө басып, – мына касиеттүү календердин берген батасы айныбай келди.

– От жак, балам... суу кайнатып суу менен жейли, бардыгын азыр жеп албай, эртеңкини да ойлоп жейли, балам!

– Макул апакебай! – деп Жамал колундагы нандын четинен кичине тиштеп, калганын энесине карматып, очокко көмүлгөн оттун чогуна куурай жандырып, отту балбылдата жагып жибергенде, караңгы болуп турган үйдүн ичи жарык боло түштү.

– О, Кудай айланайын, кайырчыдан кайыр алгандыгымы кечире көр... Мейримсиздердин тукумун курутуп, жанагы келиндей мейримдүүлөрдүн тилегин берип, жерге жээгими ошондой мейримдүүлөр менен көбөйт, Кудай! – деп Тоту көз жашын төгө бата кылды.

– Ой, апакебай, кандай кубаныч!.. Нан табылганда от дагы жарык күйдү. Карачы апа, менин көзүмө үйдүн ичи күлүп тургансыйт!– деп Жамал сүйүнгөнүнө чыдабай көзүн жашылданта барып энесин кучактай калды.

– Касиетиңен айланайын календеримдин батасы төп келди. «Эгиз улакка айры шыбак» деген ушул, балам! Жанагы келиндейлердин өмүрү узун болсун! – деп Тоту дагы бата кылып, анан кызынын маңдайынан өөп анын башын сылады.

Алоолонгон от казандын түбүндөгү кичинекей суунун четин түрүлтүп кайнатканда, Тоту сууга кичинекей туз салып, аштама кара чөмүч менен аралаштырып, тамдын боорундагы текчеде турган эки кара чөйчөктү алып суудан куйганда, Жамал казандын капкагын жерге төшөп, үстүнө нанды коё салды.

– Шашпа, шашпа балам! – деп Тоту чөйчөктөрдөгү суунун бирин Жамалдын алдына, бирин өз алдына коюп, – напсине агытпайлы, балам, – деп нанды экиге бөлүп, бир бөлүгүн дагы экиге бөлүп жатканда:

– Ай, касиетиңен айланайын календер акем ай! – деп Жамал энеси сындырып бүтө элек нанга карай колун сунду.

Ушул учурда Тоту менен Жамал үчүн календерден башка касиеттүү эч ким жок эле. Ошол календердин «ка-

сиети» Анархан менен Эркинди айдап келип, береги нанды бердиргендей сезишти.

Камалбек чоочун кишинин көзүнчө бүжүрөп бүкчүйүп, – күрөй басканы менен, киши жок жерде шайбырданган аттай кете турган. «Календер касиеттүү, бүгүн мында болсо, эртең Ошто, бүрсүгүнү Анжиянда болот экен... Бутун көтөрүп ат эмес, эшек минбеген киши экен», делдинген сөздөр өткөн күздөн бери эл арасына тараган. Камалбек эл бар жерде жаман кийинип календер боло калганын, ыктуу жерде календерче кийинген кийимин куржунга салдырып жигитинин артына салып, өзү мырзаларча сонун кийинип, аттын мыктысын минип, бара турган жерине карай учкан куштай кете турганын эл арасындагы карапайым кишилер эмес, Камалбек менен бирге иштешип жүргөндөр да билишпей турган.

«Байбиче! Бакты-таалайды табайын деп балаң Каныбекти ээрчидим. Бүгүн мында, эртең анда... бирде жуукта, бирде алыста болобуз... Бизге касын тиккен душман жок эмес... сак бол! Карыдым деп өчөйбөй кайратыңы жыйна, башыңы бекем байла, үйгө жатпа... Айбалаңы ээрчитип алып бир күнү бир коктуга, бир күнү тигил коктуга түнө... Бирок из жазгырып жүргөнүңү ичи жамандардын көзүнө чалындырба» деп Чоң-Койчу айткандан бери Сурмаш үйгө түнөгөндү койгон.

Камалбек күн батып баратканда Чоң-Койчунун үйүнө келди. Бирок, үйдүн эшигине жаман кулпу салынып турат.

Ал аса таягын шарактатып табыш салды, эки жакты карады. «Келиңиз календерим» деп сыйлап жанына келе калган киши эмес, алыстан да кишинин карааны көрүнбөдү.

Эки жакты өтө этиеттик менен байкап карап, үйдүн ичинде жана эки жакта кишинин жоктугуна көзү жеткен Камалбек, кимгедир ачуусу келгендей, таягы менен жерди бир уруп, Чоң-Койчунун эшигине карай бир түкүрүп алды да, диттеген жагына карай жол тартты.

Бая күндүз Тоту Сурмашка келип кеткенден кийин, бир жарым путка жакын талканды жөө көтөрүп, Айба-

ла төркүнү тараптан келген. Кубанычтары коюндарына батпай, арыдан-бери жарма жасап ичишип, калган талкандарын бекем катып, мындан ары эптеп үнөмдөп жеш үчүн, Айбала Сурмашты ээрчитип алып үйдөн жогорку коктуга барышкан.

Айбала жаман кетмен менен кичинекей кемерчедеги жарчанын түбүн казып, талкан салган баштыкты ошол жерге бекитип, үйгө карай жөнөй турган болгондо, үйгө карай түз келаткан жөө кишини көрүшүп жашынып калышкан. Алар күтүп аңдыган киши календер экенин да таанышкан.

– Эне, ушул календердин көзүнө көрүнбөй эле коёлу-чу,– деди да Айбала Сурмашты колунан тартып, кемердин кырындагы шыраалжынды беттерине калкалаша тура калышты.

– Э, ботом, ал календердин эмнесинен коркосуң? – деп Сурмаш таңдана түштү.

– Ушул календерден шегим бар, энеке. Жамыйланын айтууна караганда, бул соо календер эмес.

– И, ботом?

– Жамыйла дайыма Түнкаатар молдонун короосун кайтарат эмеспи.

– Ооба, ооба...

– Өткөн күздөн бери, бул календер Түнкаатар молдонун үйүнө көп келет дейт.

– Э, ботом, кайыр-садака алып жүргөн календер бирдеме өнгөн жерге келе бербейби?

– Бул календер келгенде да Түнкаатар молдонун чоң үйүнө, түн ичинде келип кетип жүргөнүн көп көрүптүр.

– О, койчу балам, календерде эмне сын...

– Анын издегени эле кайыр-садака болсо, башка үйлөргө эмне кирбейт? Түнкаатар молдо өлгөндөн бери келбей калган экен, түндө таңга жуук Парманбек старчыныкына келип кетти деп жана эле келе жатканда Жамыйла жолуман жолугуп айтты, ал куурай алып жүрүштүр.

– Эмне үчүн антет болду экен?

– Аны Жамыйла билбейт. Мен да түшүнбөйм. Бирок, Азиз акемин мага айтканына караганда, бул календерде бир балакет бар.

– Басмачыларга жардам берүүчү жансыздар болот дейт. Бул календер жансыздын дал өзү болбосо да анын көөлүчүсү. Эгер андай болбосо, баягыда атамдар алып келген жаракты Парманбек старчы кайдан тапты? Андан кийин Парманбек старчы жигит курап Пашпардыкына баргандагы жарактарды кайдан алышты? Ал эми өзүңүз эле ойлоп көрүңүзчү, чыныгы календер айылга бир келет да андан кийин көрүнбөйт же кайра өтүп баратканда кай бир ыба караган үйлөргө тийип өтөт. Болду, андан кийин ал календерди дары кылууга да таппайсыз. А бул календерчи? Өткөн күздөн бери эмне кылып жүрөт?

– Э, жүргөндүр да, балам!

– Жо-о-ок, энекебай! Ушул календерди ойлосо эме, мурдума өлгөн иттин жыты жыттана түшкөнсүйт. Азиз акемин айткандары эсиме түшөт.

– Ал эмне деди эле? Ушул календер жөнүндөбү?

– Жок. Бул календер жөнүндө эчтеме айткан эмес. Азиз акемдер курабыз деп жүргөн Кеңеш өкмөтүнө каршы чыгып жүргөн жансыздар жөнүндө айткан. Аны жай айтып берем, жөн эле бар го эне, аларды укканда төбө чачыңыз тик турат! – деди да Сурмашты эркелете бетинен өөп, – тигине календер жогору карай жөнөдү. Эми кайда, кимдикине барат?

– Жогору жакта да айыл бар эмеспи...

– Баягында басалбай өчөйүп баратканын көрдүм эле, эми жөн эле баладан бетер кыпылдап баратат.

– Алда айланайын Айым ай... эми ошол календердин басканына эмне кирип кетиптир?

– Бая күнү Азиз акем мени эркелетип маңдайыман өпкөндө жөн эле өптү дейсизби? Жок, эне! Азиз акемин андагы айткандарын эч унутпайм. «Садагасы Акиш, Сурмаш апамы жакшы бак. Түнкүсүн сак бол. Эл арасына тараган ушакты таасындап угуп жакшылап талда. Ко-

кус бизге каршы бирөө бир жамандык кылганы жатса, түндү түн дебей, күндү күн дебей бизге жеткир. Өзүң келе албасаң ишеничтүү бирөөнү жумша. Кокус душмандын колуна түшсөң, өлүмдү алдыңа сунуп, кылычты шилиңе такап турса да сырыңы айтпа. Көзүңө кылайган тамчы жаш алба. Кеңеш өкмөтү үчүн, эл үчүн өлсөң сырыңы бекем сактап өл» деген. Э-эй, энеке ай, Азиз акемин айткандарынын кайсы бирин айтайын... Айтып түгөтө албайм, – деди да Айбала Сурмашка күлүмсүрөй карап көкүрөгүн керип койду да, – мага мынчалык эмне таңданып карайсыз, эне?

– Садагаң-ай! Калп айтсам Кудай урсун, сен менин көзүмө шумдук көрүнүп турасың?

– Кандайча?

– Илгери, атаң экөөбүз Айдарбек датканын колунда жүргөндө, Ат-Башы-Нарын деген жерден бир Манасчы келип, Айдарбек датканын үйүндө бир нече күнү Манас айтып жаткан. Датканын казанын кармап, тамагын жасап жүрүп, ошол Манасчынын айтканын көп уккамын. Манастын катыны Каныкей, бул дүйнөлүк эмес, о дүйнөлүк жары Сайкал деген кыз болуптур. Ал экөө үстүнө зоот, баштарына тулга кийишип эркектер менен чабышкан экен. Сен азыр ошол экөөнө окшой түшкөндөй көрүндүң көзүмө, садагаң!

– Эмне экен, ал экөө деле мага окшогон катын болгондур да? – деп Айбала кытылдап күлүп койду.

– А кокуй, Каныкей менен Сайкал башка, сен башка. Алардын белинде кылыч, бир колунда калкан, бир колунда найзасы, белинде айбалтасы, мингени ат болгон. А сен эмне, жадаса колуңа кармаган казыгың жок, – деп Айбала ошол жомоктордо айтылган Каныкейдей, Сайкалдай болбой калгандыгына арман кылгандай, Сурмаш улутунуп койду.

– Азиз акем айткандай, ал убак – ал убак, эмки убак – эмки убак. Көйнөгүм зоот, көзүм найза, колум айбалта болуп турганда, мага алардыкындай кийим-кеченин ке-

реги эмне? Мага ушул кубатым жетет, – деп каткыра, Айбала эки муштумун жана булчуңдарын түйүлтүп койдуду да, анан көйнөгүнүн бөйрөмчөсүнөн колун салып, эки эмчегинин арасына байланган булдик тапанчаны чүпүрөк кабынан сууруп чыкты да Сурмашка акырын көрсөтүп, – эмки Каныкей менен Сайкалдар ушундай жаракты алып жүрөт. Күндү күн дебей, түндү түн дебей төркүндөрүмө кантип барып келди дейсиз? Ушул жарактын күчү менен барып келдим. Бая күнү он огу менен Азиз акем берип кеткен. Бул колумда турганда мен кимден корком? Эч кимден коркпойм. Зарыл иш чыгып калса, Азиз акемдерди издеп жер куйга да барам. Кокус башыма мүшкүл түшө калса, мен жалгыз өлбөй жастыгыма бир топ душманды ала жатам! – деп Айбала көздөрүн жайнана күлүмсүрөп, Сурмашка кашын кагып, көзүн кысып, көкүрөгүн жогору көтөрүп койдуду да, булдигин кайра ичине салып, бөйрөмчөсүн кымтылады.

Сурмаш аябай таң калды.

Бул чын эле Айбалабы же ошол болуп көзүмө көрүнүп жаткан бир сыйкырчыбы? Бирөөгө тике карай албаган, бирөө тике карап койсо жерге кирип кете жаздаган, жашыктыктан көз жашын тыйбаган Айбала ушунетип өзгөргөнбү?» деген сыяктуу суроолор жамыраган козудай жабалактап, Сурмаштын башына келип кетип жатты.

Дал ушул минуталарда Сурмаштын көзүнө Айбала шумдуктай баатыр сыяктуу көрүндү. Анын айткан сөздөрү жалындуу көз карашы менен көкүрөгүн керип турушуна төп келгенсийт.

«Көзүмө келсин ий, эмне үчүн минтип суктана карайм?» деп ойлоду да Сурмаш, Айбаланы үйгө алып барып, ырымдап башынан суу тегеретип чачып, жаман кара чөйчөктү сындыра тептирткиси келди.

– Жүр, үйгө баралы, балам!

– Токтоңуз, эне! Тигинде дагы экөө келе жатат!– деп Айбала басууга умтулган Сурмашты кармап калды.

Ал келаткан экөө Анархан менен Эркин эле.

Алар Чоң-Койчунун үйүнө бат эле жетип келишти. Бирок эч кимдин жоктугуна ишенишип, Камалбек кеткен тарапка карай, ошол жактан көрүнгөн айылга жөнөштү.

– Эне, үйгө барбай эле коёлучу. Эмне үчүндүр эле жүрөгүм алып учат. Анын үстүнө жөө кишилердин келип кетиштери мага күнөм туугузат, – деп Айбала жүрөгүн басты.

Кандуу тиштүү карышкыр бейкүнөө кан агызганы жатканын эч кимиси түшүнүшкөн жок.

Чоң-Койчунун үйүнүн чыгыш жагындагы кырдын аркы коктусуна Камалбек барганда, алыстан андып жүргөн Эштектин Жумасы алдынан чыкты.

– Каныбектин дарегин билдиңби? – деп Камалбек кабагын түйүп, көзүнүн төбөсү менен карады.

– Жогуңуз, афандим! – деп Жума атынан түшө калып, эки колун бооруна алып бүжүрөдү.

– Кыштан бери жүрүп бир тыйындык иш кыла албадык го, акмагым. Эгер Каныбекти таппасаң же кайда жүргөнүн тактап билбесең, анда иш чатак, Жума. Бирок иш мындай: азыр дароо барып Сатарга айт, бүгүндөн калтырбай Бердинин катыны менен кызынын көзүн тазалап, Чоң-Койчунун үйү менен кемпирин келинине кошуп ысырыкташсын. А өзүң болсо, ыктуу учур боло калса, түндөгү мен айткандай иште.

– Жакшы болот, афандим! – деп Жума атына минип, салмоор менен ыргыткан бодур таштай зыркырап жөнөдү...

* * *

Сырттан аттардын дүбүртү угулганда Тотунун жүрөгү оозуна тыгыла түштү.

– Кокуй, басмачы болуп жүрбөсүн? Жашынчы! – деп Тоту карбаластап, оң алканы менен казандын көөсүн бир тартып алды да Жамалдын бетине сүртүп, аны тамдын бурчуна жаткырып жаман төшөктү үстүнө таштай салганда, куржундун эки көзү буудайды көтөрүп, сырттан Темир кирип келип:

– Саламатсыздарбы, апа!

– Темир! – деп Тоту сүйүнгөнүнө чыдабай бакыра барып өпкүлөп, – садагаң болоюн каралдым, аман-эсен жүрөсүңөрбү? – деп дагы кайра кучактап өпкүлөдү.

Темирдин келгенин билген Жамал жаман төшөктүн алдынан туйлап туруп, өңүнүн көө болгонун эсинен чыгарып Темирге карай атылды.

– Темир аке!

– О, садага болоюн!.. Ой, бетиг эмне болгон?

Темирдин моюнуна асыла түшкөн Жамал өтө ыңгайсызданып:

– Силерди басмачыларбы деп... энем... – деди да көйнөгүнүн этеги менен сүртө баштаганда:

– Жакшы жатасыңарбы, балдардын энеси! – деп сырттан Берди кирип келди.

– Ата! – деп Жамал барып Бердинин моюнуна асылып калды.

– И, өзүң саламат жүрөсүңбү, балдардын атасы! – деп Бердини көрүп турган көзүнө ишенбегендей жана эмне үчүндүр андан аябай сүрдөй түшкөндөй, Тоту үнүн акырын гана уялыңкырай чыгарып көзүнүн кыйыгы менен карады.

– Кудая шүгүр, балдардын энеси. Кандай оорубай-сыр-кабай жакшы жүрөсүңөрбү – деп Берди көкүрөктү көтөрүп, мылтыгын тамга жөлөп, кылычы менен тапанчасын көрсөтүүгө аракет кылгансып, сур шинелдин эки өңүрүн эки жакка жая таштап, белиндеги боз курун эки колу менен кармап, Тотуга эрдемсине карап тура калды.

Бердинин кийген кийими бүтүндөй өзгөрүлүп, жанына жарак асынып, тебетейине кызыл чүпүрөк байланып алгандыктан, Тоту чыны менен Бердиден сүрдөп дароо жооп берүүгө тили күрмөлбөдү.

– Жакшы жүрөбүз, атакебай! Бирок такыр оокатыбыз жок, – деп Жамал жооп бере салды.

– Мына айланайын, куржундун эки көзү толтура буудай алып келдик, – деп Берди мактангандай, куржундагы буудайга карата колун шилтеп койду да, көмөрүлүп турган сокунун үстүнө барып отурду.

– Мынча көп буудайды кайдан алдыңар, ата?

– Турмушу начар Кызыл Аскерлерге биздин жаңы өкмөттүн берген жардамы. Атам экөөбүзгө тийгени ушул. Жакында силерге да берет имиш.

– Ой, кандай жакшы өкмөт, – деп Жамал ордуна секирип койдү.

– Зайыбым менен кызымдын көйнөгү жок эле десем, кемендирибиз Азиз Ахмедов эки көйнөктүк кездеме берди, – деп компоюп, Берди белине илген кызыл чытты сууруп кызына, ак ала чытты Тотуга карай ыргытты.

– Уруят заман болот дегени чын эле ушулбу? – деп сүйүнгөн Тоту чытты алып көкүрөгүнө кысты.

– Уруят эмес, Кеңеш өкмөтү де. Биз бардык ишти кеңешип иштейбиз, балдардын энеси! – деп Берди компоюп сакалын сылады.

– Ким менен кеңешесиңер, ата?

Жамалдын суроосуна жооп бере албай, Берди бирөөнүн атын эстеп таба албагандай, бир топко колун көтөрүп мукактана түштү да, анан Темирге карап:

– Жанагы... тиги ким эле?..

– Владимир Ильич Ульянов-Ленин!

– Бы... Быладем... кыскасы, биз ошол киши менен кеңешебиз, ал киши биз менен кеңешет.

– Демек, ал киши падышаңар экен да, балдардын атасы?

– Апа, зулум падыша Николайды тактан түшүргөн ошол Ленин. Ал биздин кедей-кембагалдар менен бүт дүйнө ишчилеринин акылманы – көсөмү.

– Ал киши кыргызбы, ата?

– Баса, анын улуту ким эле? – деп Берди Темирге карай турду.

– Билбейм, ата. Бирок анын улутунун кереги эмне, адилет болсо болду да?

– Ооба, туура... Бир сөз менен айтканда, балдардын энеси: ал биздин жаңы падышабыз. Бирок, ал падыша болгондо да бардык жер жүзүндөгү падышалардын улугу, тунугу, акылдуусу, адилети!

– Адилеттүүлүгү жакшы экен, балдардын атасы.

– Бардык жаман менен жакшыны башынан өткөрүп, анан, ал, пастан жогору көтөрүлгөн киши экен, балдардын энеси.

– Пастан жогору көтөрүлгөнү кандай, балдардын атасы?

Берди бир топко жооп таба албай мукактана түшүп:

– Мисалга өзүмдү алайынчы, балдардын энеси: мен жашыман ар кимдин малын багып, анан чааракер болуп, ак менен караны тааныбаган бир шордуу элем ээ? Ошонун кесиринен Түнкатар молдонун азгырыгына кирип... – деп Берди мукактанып сөз табалбай, анан колун катуу шилтей, – кыскасы ошондой болду, балдардын энеси. Анан Жапек менен уулундун айтуу боюнча кызылдарга аскер болуп кеттим ээ? Элди өзүбүз башкарабыз дегенден кийин, жан талашып жакшы иштедим. Кемендирибиз Азиз Ахмедов мени өзүмө окшогон он кишиге кемендир кылып койду. Биз басмачыларды жана актарды жоготуп эл арасын тынчтыктандан кийин, мен айылга келгенде, сени башкаруудан жогору көтөрүлүп, балким старчы болуп калармын... мүмкүн миң башы болуп калармын... Мына, балдардын энеси, Ленин да ушунетип пастан жогору көтөрүлүп, чоң мансаптуу болуптур.

– Парманбек старчыдай старчы болсоң эле болду, атаке!

– Кудай буюрса кызым!.. Тетиги беш атарды жонго илип, тапанча менен кылычты жанга асынып, кранатты белге кыстарып, тебетейине кызыл байлап, атам көрбөгөн жерлерди көрүп, Анжияндан берки жерлерди аралап, Оштун ичин чаңдатып бийлеп жаткан Айдарбек датканын уулу Карабек корбашыны чочконун баласындай чырылдатып кууп чыгышып, эми ошол Карабек корбашынын артынан кууп жүргөн атаң, эртең басмачыларды жоготкондон кийин бир чоң мансапка илинери талашсыз, кызым!.. – деп Берди ордуна туруп, шинелинин эки өңүрүн кайтара колун артына алып, илгертен эл башкарып келген чоң манаптарча чалкалай ары-бери басты.

Эгер ушул минутада, «Берди аке, сизди Ленин чакыртып жатат, сизди кеңеш өкмөтүнүн башына коёт экен» деп бирөө айткан болсо, «жок мен кеңеш өкмөтүн башкара албаймын» деп Берди айтпайт эле...

– О, Кудай, зоболоң көтөрүлсө эле болду, балдардын атасы.

– А Темирдин кандай даражага жетишкенин билдиңби, балдардын энеси?

– Ким болдуң, аке? – деп Жамал барып Темирдин моюнуна асыла калды.

Темир иштеген ишине сыймыктануу менен Жамалдын маңдайынан өөп эркелете:

– Командирибиз Азиз Ахмедовдун адъютантымын.

– Бир сөз менен айтканда, балдардын энеси, уулуң биздин экинчи кемендирибиз. Уулуңун үнү чыкканда биз бүргөдөй гана секиребиз, – деп Берди каткырып койду.

– Кудай даражаңы кут кылсын, балам! – Тоту Темирдин бетинен өптү. – Балшабектериңин, кызылдарыңын боосу бек болсун, айланайын!

– Ата убакыт болуп калды, кайталы! – деп Темир ордунан туруп курун оңдоно баштады.

– Балдардын энеси, эми иш мындай болсун: биз болсок тарактатып басмачыларды токмоктоп жүрөбүз. Сен кызың – экөөң оолунун ичин каза бергиле. Мен эртең суранып келем. Тиги буудайдын жарымын жүгөрүгө алмаштырып сээп алалы. Эртең кемендериңен сен да суран!

– Руксат бербей койсо кантебиз?

– Руксат берет. Азиз Ахмедов менен комиссар – экөө басмачылар менен урушту бир күнү токтото турса эчтеме болбойт! – деп Берди командирин да кошо бийлөөчүдөй көтөрүлүп койду.

– О, Берди аке, жүрүңүз! – деп кырдан Жапек кыйкырды.

– Жүрүңүз, Жапек акем кыйкырып жатат, – деп Темир сыртка жөнөдү.

– Темир аке, эми кетип каласыңарбы? – деп Жамал Темирдин артынан жүгүрүп чыгып кетти.

– Кош, балдардын энеси. Мына буларыңы сыртка бир жерге катып коё тур, ит басмачылар келип калса алып кетпесин.

– Конбой эле кетип каласыңарбы? – деп Тоту жер карай уялыңкырады.

Берди унчукпастан Тотунун маңдайына келип, оң колу менен анын ээгин жогору көтөрүп:

– Көзүмө кыздай көрүнөсүң да, балдардын энеси!

– Кой э! – деп Тоту Бердинин колун түртүп жиберди.

– Байкуш кемпирим! – деп Берди Тотуну далысынан таптап, маңдайынан сылап, анан чоп эттирип өптү да күлө чыгып кетти.

Бир канча жылдан бери Бердинин эрини бетине тийбеген Тотунун бүткөн бою ымыр-чымыр болуп, көздөрүнө түркүм түстөгү бирдемелер сапырылып учкандай боло түштү.

– О, уятсыз абышка! Балдары чоңоюп калган абышка да ушунетеби? – деп Тоту үнүн араң гана чыгарып күңкүлдөдү.

Аттардын дүбүртү угулганда Тоту сыртка карай умтулду.

Ай караңгы. Аттарынын дүбүртү угулганы менен, Бердилердин карааны көрүнбөйт.

– Ой, кагылайын апакебай! – деп Жамал Тотуну кучактаган бойдон аттардын дүбүртүнө кулагын салды.

– Кечке сандалып жүрүп бир жалам талкан таппай келдим эле, эми мына! – деп жаагына тийип турган кызынын маңдайынан өптү, Тоту.

Ушул учурда булардан бактылуу киши жоктой туюлду. Аттардын дүбүртү угулбай калса да Тоту менен Жамал тыңшашат. Буларга кошулуп асмандагы жылдыздар кубанып, салкын жел түркүм гүлдөрдүн жытын тартуу кылгансыйт.

Бирок, кандуу тиштүү карышкырлар жортуп, баскан жеринен кан агызып, арс эткен жерин куйкалап, бактысыздыктын кара туманын башка түшүрүп келатканын эч кимиси билген жок...

Тарс этип мылтык үнү чыкканда, жакын эле жерден көрүнгөн үч үйдүн оту жалп этип өчтү. Чур эткен адамдын, чуулдаган иттин үндөрү лып басылды.

– Отур. Бул жакшылык иш эмес! – деп Анархан Эркинди колуна алып, бел кырчоого келип калган калың карындыздын арасына отура калды.

Аңгыча дабырттатып чапкан аттардын табышы чыгып, Анархандын жанынан төмөн ка-рай төрт киши өтүп кетишти. Алардын сөлөкөтү жоголуп, аттардын дабырты угулбай кал-гандан кийин, тиги айыл тараптан созо-лонгон аялдын, өкүргөн эркектердин үнүн чыкты.

– Жүр, эне, айылга баралы.

– Жок, балам. Эми ал айылга барбайбыз. Бирок ушул жерге түнөп алалы! – деп Анархан Эркинди бооруна тартты. Азыр эле дабыратып чаап кеткендердин артынан карады. Алардын ким экенин билбей терең ойго кетип отурганда, жанагы эси «жок» кулпуланып турган жалгыз үй тараптан жалбырттаган оттун жарыгы көрүндү...

Басмачылар үйдүн ичинен да, сыртынан да өрт койгондуктан, Чоң-Койчунун үйү жалбырттап күйүп, лапылдан төбөсү түшүп жатты...

– Э, Кудай айланайын, бул эмне деп жазалаганың? Үйүң өрттөнсүн деп мени ким каргады? Мен эч кимге жамандык кылганым жок эле го? – деп Сурмаш боздоп ыйлап тетиги коктунун ичинде, Айбала салып берген төшөгүнүн үстүндө отурат.

Демейде болор-болбоско ыйлоочу Айбала, азыр мисирейип, канын ичине тартып, тишин тишине басып кычыратып, булдигин оң колуна бекем кармап, жанагы үй өрттөгүчтөрдүн кеткен тарабын карап отурат. Ал өз эрки менен отурган жок, сол колун Сурмашка карматып, анын жибербей чырылдап ыйлаганына көнүп отурат...

Бердилер кеткен тарапты карашып Тоту менен Жамал көпкө чейин сыртта турушуп анан үйгө киришти. Алар үйгө кирер замат эле дабырттатып чапкылаган аттардын табышы эшик алдына келип токтоду.

– Булар ким? Басмачылар болуп жүрбөсүн?

– Жок, апаке, атамдар кайра келди окшойт! – деп Жамал сыртка карай жүгүргөндө, сырттан Сатар менен Өмүр жалаңдашып кирип келишти.

– Ай! – деп бакыра Жамал энесинин аркасына тыгылды.

– Айланайындар, ким болосуңар? – деди Тоту.

Тоту анчалык коркподо, анткени тигилерди басмачылар экен деп такыр ойлогон жок. Алардын баштарында беш бурчтуу жылдыз тагылган шлем, кайыш кур менен курчанышкан шинель, асынган кылыч, тапанча. Алар арчынган пулемёттун ленталары гана башкача болбосо, башкасынын бардыгын жана гана Темирдин үстүнөн көргөн, Тоту.

– А-а, басмачынын катын, кыздары, – деп Сатар тапанчасын сууруп алып демиткенде:

– Апакебай! – деп Жамал бакыра Тотуну кучактай алды.

– Биз басмачы эмеспиз, айланайындар! – деп Тоту калтыраган үнүн чыгарды.

– Тарт тилиңди, «Биз басмачы эмеспиз... басмачы эмеспиз...» Силер басмачы болбогондо анан кимсиңер? – деп Сатар күчүнүн бардыгынча бакыра сүйлөдү.

– Райым эт, айланайын... Менин уулум менен эрим өзүңөргө окшогон кызылдар, балшабектер.

– Бас жаагыңды, балшабек менен кызылдардан айланган шайтандар. «Балшабектербиз, кызылдарбыз» деп алдап жүргөнүңөр жетишет. Бизди алдап, силердин эриңер, уландарыңар Кеңеш өкмөтүнө каршы күрөшүп жүрүшөт. Сенин эриң менен уулуң калп айтып, көз боёмолоп Кызыл-Аскерче кийинишип, биздин камандирибиз Азиз Ахмедовдун атын сатып алдап жүрүшөт. Алар элди талап үйүндөгү дүнүйөсүн алышат. Айт чыныңды, алар бүгүн эмне алып келишти? – деп Сатар тапанчасын кезегенде, Өмүр мылтыгынын затворун шарактатып Жамалды атмак болуп сунду.

– Айланайын, баламы аман кой. Алып келген кезде-меси мына, буудайы тигине! – деп Тоту ыйлап жиберди.

– О, оңбогон митайымдар, бир байкушту шордоткон экен ээ? – деп Сатар Өмүргө карап көзүн кысып койду.

– Айланайын акебайлар, биз эмес, – деп Жамал жаштуу көрүнүшү менен калтырай сүйлөдү.

– Тарт тилиңди... сен болбосоң сенин атаң менен агаңдыр, – деп Сатар ок жеген аюудай бакырып, Өмүргө көзүн кысып койду да, – булардын мындай кылыктары үчүн, тиги кызды камандирибиз Азиз Ахмедовдун алдына алып жөнө!

Кандуу тиштүү карт бөрүлөр, жараксыз катын менен кызды койсунбу?..

Тотуну төргө карай ыргытып, Өмүр Жамалды көтөрүп барып, эшиктеги башбаккан басмачыга карматты.

– Ташта кызымы! – деди Тоту жыгылган жеринен туруп келе жатып.

– Тарт кайра, болбосо атып салам. Биз балшабектер, душманга эч качан ырайым кылбайбыз.

– Атсаң ат. О, өлүгүндү көрөйүн шүмшүктөр! – деп Тоту Сатардын бетинен аткууга умтулганда, Сатар тапанчасын кармай берди.

– О, өл... – деп айтайын деген сөзүн бүтүрө албай, Тоту жыгылып кетти.

Басмачылар колун байлап, оозун таңып жиберешкендиктен, сырттан Жамалдын чырылдаган үнү да жым болду.

Сатар кездемени ичинен чалып, Өмүр буудайды алып, берки эки жигити Жамалды өңөрүшүп басмачылар жүрүп кетишти.

Тоту бир аздан кийин башын көтөрүп, турамын деп тура албай, сүйрөлүп сыртка карай боору менен жылып баратып, алсыз дарманы менен:

– О, балдардын... атасы!.. Башка каран... түштү... Кызыңы кызылдар... балшабектер алып кетти... Азиз Ахмедов жигиттерине алдырып кетти!..

КАНДУУ ТҮН

«Айдарбек датканын уулу Карабек корбашы катуу чыкты, ал, дини мусулмандын бардыгын коргоп, каапырга каршы күрөшүп, кызылдарды бул жерге келтирбейт экен. Оштогу мусулмандын бардыгы жардам берип, Карабек корбашы Ошту алыптыр. Ош мындан ары мусулмандардын байтактысы болот экен» деген кабар катуу тараганда, Карабекке кошулуучулардын саны көбөйүп кетти.

«Карабек корбашынын кадырын алалы, көңүлүн табалы» дегендер ат жетелеп, чапан тартып, анча-мынча жарактанымыш болгон кишилерин ээрчителишип, элге «кадырманмын» дегендер андан да, мындан да келип жатышты.

Бирок, Карабекке келип кошулуп жаткандардын бир катары, чыны менен дини исламды коргоп, Карабектин жеңишине ишенип келгендер, кай бири «Карабек корбашы Ошту алып, өзү султан болуптур» деп корккондуктан, кай бири эт менен челдин арасынан жай издегендиктен, а кай бири эптеп уурулук кылуу максаты менен келип кошулгандар эле.

Ошто, Кызыл-Кыяда, Анжиян жана башка жерлерде иштеп жүргөн большевиктердин жардамы менен Каныбектин отряды эки жүздөн ашып кеткен.

Акматтын алдыртан кылган таамай жетекчилиги жана Капитандын билгичтиги менен кылган маневринин натыйжасында, күндүзү батча, түндөсү кыздарды ойнотуп чардап жаткан Карабек корбашы Оштон соёдой болуп качып чыкты. Кызылдардын чабуул жасап келатканын мурун билип калгандыктан, Карабек анчалык кыргынга учурабай, Лаңгар аркалуу кетүүгө «башы таңылган кишилерден» коркуп, Отуз-Адыр аркалуу Куршапка түшүп, суу бойлоп Кара-Таш, Кабылан-Көлдү басып Күлчөгө карай качты.

«Эрим өлгөн күнү кошок кошушкан катындар көп болучу, эми жанымда бир да катын жок, кантип кошом?»

деп эртегиде бир катын, өкүрүп келаткандарга кошок кошо албай чыгданына кире качкан имиш.

Оштун көчөсүн жигиттерине чаңдаттырып, сулуулап сулууну тандаттырып, суусаса мусалла ичип, ысыса Ак-Бууранын суусуна түшүп чардап жаткан, «Жалал-Абад, Ош, Анжиян – үчөөндө мен султан болбогондо ким султан болот?» деп төшүн каккан Карабек корбашы дал ошол чыгданга кире качкан катындын кейпин кийди.

«Бегим, Кудайым сизди колдоп, мартабаңыз дагы көтөрүлсүн. Сиз үчүн мал эмес кара башыбыз тартуу» дешип ат менен чапан эмес, сулуу кыздардын атын атап тартуу тартып келгендердин көбү бүгүн жок. Үч ирет атылган замбирек огу Оштогу базар болучу ээн сайга ышкыра барып үшкүрө жарылганда, кошоматчылардын бардыгы бетбетинен качып, жоголгон. Карабек болсо Үч-Кара-Кол, Шарт, Сопу, Терек-Суу, Аскалуу, Бүлөөлү, Кызыл-Коргон, Буудалык, Жошолу тараптан жыйнаштырган жигиттери менен гана баратат. Ал жөн эле бараткан жок, Күлчөдөгү Тоокелерге барып тыныгып, жигиттерди дагы мыктап курап, Эркештам аркылуу Камалбектен курал алып, жигиттерин согуш ишине аябай маштап, анан колду баштап, артынан кууп келаткан большевиктерди «я Алла» деп бир качырыш менен тыптыйпыл кырып салып, Ошту бир эле качырыш менен алып, Анжиянды, Кокону менен колуна каратып, андан кийин Ташкенди талкалаганы баратат.

«Мына ошондо... мына ошондо... бая күнү ат тарткан, чапан жапкан, сулуу кыздарды тартуу кылып, эч качан ажырашпастай ант кылып, эми бүгүн тымызын качып жоголуп отурган досторумун жонуна эшектин чомун түбөлүккө токуйм».

«Ооба, Ошту кызылдарга кокусунан алдырдым. Жаңагы кара күчкө жагынып калп айткандар болбогондо, Ошту кызылдар эч качан алалбайт эле. «Алтооң ала болсоң алдыңдагыны алдырасың» деген ушул. Бирок бул эч нерсе эмес, үмүт алдыда. Кекенип жүргөн Каныбекти өлтүрдүм... Эми күчтү ишеништүү кишилер менен чы-

ңап туруп кызылдардын жазасын колуна бериш керек» деп Карабек корбашы аскерин, Күлчө суусунун түштүк өйүзүнө таштап, өңчөй паңсат, элүү башыларын өзү баштап, Күлчө суусунун өйүзүндөгү калың токой арасына Тоокелер жасалгалаган үйлөргө барып түшүп калышты.

«Ушул жерге бир жума ат өргүтөбүз, акыл эргитебиз, аскердик тамак-аш жана тамаша жагын Тооке тууган өзүң бийле» деп Карабек Тоокенин манаптарына айтып, тамак-аш жана тамаша жөнүндөгү бийликти берип койгондуктан, Өзгөн тараптагы элге зомбулукту көп көрсөтүп «аккажырга кузгун көөлүчү болсо, сагызган сайга той жасайт» болушту.

Ким кимди калкалайт? Байларга бир бээден жүк түшкөндө, шордуу эмгекчилер бүк түштү... Кай бир шордуулар алынган алымга, коркуткан кордук-кыстоого чыдай алышпай басмачыга кошулуп кетип жатышса, бир катары Өзгөн, Жалал-Абад, Ош тарапка карай качып кетип жатышты.

Күнүгө беш кишиге бирден кой, жыйырма кишиге бирден бээ. Отун алып от жагууга, казан асып суу куюуга идиш-аягы менен бирден эркек, бирден катын.

«Акең Тооке айтты, алып кел бери» дегенден башканы Тоокенин манаптары билбейт.

«Акең Тооке!»

Мындан башка сөздү Тоокенин чабармандары айтпай калды. Бөрк ал десе, баш кескен «азаматтар» эл ичине эстеп калгыс чууну салды. Союуга жарактуу малды сурабай гана алып келип жатышты... каяша кылгандарды дал ошол эле жерде атышты...

«Карга карганын көзүн чокуйбу?»

Байлар менен манаптардын сулуу кыз, келиндери алчаңдап ойноп үйлөрүндө жүргөндө, шордуу элдин сулуу кыздары менен келиндери колу, буттарын байлатып, оозун таңдыртып, бөрүгө байлоочу улактай өңөрттүрүп келип жатышты. Алар басмачылардын бирөөнөн гана эмес, бир канчасынан кордолушту. Намыска чыдабаган-

дары өз жанын өзү кыйды, кай бири ошол кордогондун өзүнө тийди, а кай бири айлына баруудан баш тартып, бет алган жагына карай тентип жүрдү.

Ооба, басмачылар бул иштерин жыргал деп билди, эл арасын кутурган бөрүдөй жортуп жүрдү...

* * *

Каныбектин отряды Анжияндан берки бир кичинекей кыштакка жаңы гана барып аттарын эс алдырып, өздөрү тамактанып жатканда, көйнөк-ыштанчан, жашы алтымышка барып калган узун бойлуу өзбек өлөр-тирилерине карабай жүгүрүп отуруп, ошол, Каныбектер токтогон кыштактын батыш тарабына келген Кызыл Аскер бөлүгүнө жетти:

– Калп айтсам Кудай урсун, алар басмачылар, биздин кыштакка жаңы келди. Мен аларды суу сугарып жүрүп алыстан көрдүм! – деп кабар бергендиктен, Кызыл Аскерлер ошол кыштакка карап ат коюп калышты. Алардын ат коюп келатышканын Каныбек алыстан дүрбү менен көрүп:

– Жапек! Ат коюп келаткандардын жалпы көрүнүштөрүнө караганда басмачы эместей. Балким Кызыл Аскерлер бөлүгү келип калган болбосун? Сен чап, кокусунан кан төгүлүп жүрбөсүн! – деп Каныбек Жапекти ат коюп келаткандарга карата чаптырды.

Алыстан ат коюп келаткандар, кыштактан аркы коого келгенде үчкө бөлүнө калышып, эки бөлүгү кыштактын эки жагына карай курчоого жөнөштү.

Жапек кыштактан чыга бергиче, тиги үчкө бөлүнгөн Кызыл Аскерлер үч жактан чыгып, «Ура!» деген кыйкырыкты үстөккө-босток салып келатышат.

– Аттангыла! – деп Каныбек кыйкырганда, чай кайнатып ичүүгө сурап алышкан чайнектери чайы менен, ар кимдин жерге жайган жоолуктары наны менен отурган жерлеринде калды.

Мындай шашылган окуя ушуну менен үчүнчү ирет баштарына түшкөн аскерлер, эч нерсеге карабастан атка минишип бактын, тамдын, үйлөрдүн далдаларына бугуп тура калышты.

Булар эч кимге тийбей, бирөөнүн үйүнө ээнбаштык кылып кирбей, кыштактын көрүнгөн адамдарына мейримдүү жылуу мамиле кылгандыктан, улгайган чалдар, жаман менен жакшыны көп ажыратпаган өспүрүм балдар бая эле чогулушкан. Нускалуу чалдардын айтуу боюнча кай бир балдар сүт, айран, каймак, суусу менен чайнек алып келишкен.

– Баргыла үйүңөргө, буюмдарыңарды анан аласыңар! – деп Каныбек кыйкырганда, чогулган чалдар, таңыркаган балдар эки жактагы короолорго житип жок болушту.

Кишинеп талдын түбүндө турган көк атты Каныбек көрө коюп:

– Тиги аттын ээси эмне болгон? Сарымсактын атыбы?

– Ооба, жолдош командир. Ал жок! – деди Темир.

Атынын үстүнө тура калып Кызыл Аскерлер тарапты караган Хамид кыйкыра:

– Жолдош командир, опсуз чоң кызыл туусун булга-лап, батыш тараптан келаткан бөлүгү токтоп калышты.

Жапектен жакшы кабар уккан Кызыл Аскерлердин командири, тиги жактан чабуул коюп кирип бараткан бөлүктөрүн токтотуу үчүн берип жаткан белгиси боло турган.

Арадан бир аз убакыт өткөндө, үчкө бөлүнүп чабуул койгон Кызыл Аскерлер кайра кошулуп, тартиби менен бастырышып, Каныбектерге жакын келип калганда:

– Отряд смир-рна! – деп Каныбек аскерлерине команда берип, мурун көрүп жүргөн тартибине ылайык, тиги келаткан Кызыл Аскерлердин, командарине рапорт берүүгө камынды.

Кызыл Аскерлердин саны жүздөн ашуун, жандарында кылыч, жондорунда мылтык, кийгендери шинель, баштарында шлем, катары төрттөн, алардын алдында алтын чачылуу кызыл туу, туу кармагандын эки жагында кы-

лычтарын жалаң кармап ийиндерине салган эки аскер, сол жагына кылыч, полевой сумка асынган, оң жагына маузер тагынган, жашы элүүлөргө барып калган, багжайган муруттарында агы жок болсо да, сакалын бирин-серин ак аралаган, бартайган кызыл бүчүлүктүү шинелдин белин партупей менен курчаган, башына жылдызы бар жашыл сургулт шлем кийген, шинелинин жакасына шпалдан бирди таккан орус киши, көк кашка атты секиртип ойното эң алдында келатат.

Көчөдө кыбыр эткен адам жок.

Мындан бир нече минут илгери, кандай алаамат болуп кетерине түшүнүшпөй, жашынарга эшик, кирерге тешик табышпаган кыштак адамдары, эми мына бул жайбаракат келатышкан Кызыл Аскерлерди көрүп турган көздөрүнө ишенишпей, көрүнө басып чыгуудан өлгүдөй коркушуп, эшиктин тешигинен, дубалдын жарыгынан, бактын арасынан карашат.

Кызыл Аскерлер жүз саржандай жакындап келип калганда, Каныбек кара кашканы такымга уруп, честь бере текиреңдете чаап, Кызыл Аскерлердин командирине беш метр-дей калганда атын алкынта токтотуп, командир дегени комиссар экенин тааный коюп:

– Жолдош аскадрондун комиссары! – деп шашыла айтты да, андан аркы, «ыктыяры менен курулган отряд бир катар майда басмачылар менен күрөшүп отуруп, басмачылардын чоң отрядына чабуул коюу үчүн ок-дарысы жана күчү жетишсиз болгондуктан, Кызыл Аскерлерге кошулууга келатат. Ыктыярдуу отряддын командири Азиз Ахмедов» деп айта турган рапортун айта албай оозу ачылып, честь берип турган оң колу шалдайып чыкчытынан төмөн түшө баштады.

Эмнегедир укмуштуудай таңданып, тиги комиссардын ачык асмандай көздөрү жайнап, өңү тамылжып, анын колу да шалдайып чыкчытынан төмөн түшө баштады.

Каныбек атынан ыргып түшүүгө ыңтайлангандай болуп баратып:

– Иван Сергеевич!.. Жолдош Комиссар Железнов!.. Капитан!..

Анын бул сөздөрү Железновдун кулагына араң-араң гана угулганда:

– Менин Каныкем!..

Экөө аттан ыргып түшүп сыга кучакташып бирин-бири кайра-кайра өбүшкөндө, көзү менен көрүп тургандар үчүн түшүнүксүз шумдук болду...

Мына, бул окуя мындан алты күнү илгери болгон.

Бир нече күндөн бери тыныкпаган аттарды тыныктырып, аскерлерди жуундуруп-тарандырып алыш зарыл болгондуктан, Каныбектер ушул жерге кечээ түштө келип токтошкон. Ошондон бери аскерлер экиден биргелешип, бири эки атты откорсо, экинчиси эс алып жуунуп-таранып жатышты.

– Иш ушундай болсун, жолдош командир! – деди Капитан оң колун Каныбектин сол ийinine коюп туруп, – Карабек корбашыны талкалаш үчүн жакшы даярдык керек. Ошондуктан мен барбасам болбойт. Оштун жайы кандай болуп жатканын билейин, Акмат менен Аннага жолугайын. Алар колун үзбөй сени менен байланышып туруу жагын уюштурайын. Бирок, ал экөө биздин мынчалык аскерди ок-дары, тамак, кийим менен канагаттандыра албасы түшүнүктүү. Ошондуктан жолдош Фрунзе, Куйбышевге жолугуум керек. Аскердин гана камын эмес, элдин камын да ойлошубуз зарыл. Тамак үчүн тентип жүргөндөрдү көзүбүз менен көрүп турганда, аларга биз камкордук кылышпасак, ревкомго жаңы гана дайындалган Акмат, Анна, Мамазарлар эмне кылат? Мүмкүн, алар да бирдемелерди ойлоп табышар. Анткен менен да алар бардык талапты канагаттандыра албайт.

– Туура!

– А сен, өтө чебердик менен операцияны жүргүзө бер. Аскериңи көзүңүн карегиндей сакта. Басмачылардын амал менен салган капканынан сактан. Басмачылардан бошотулган айылдарга дароо ревком дайында. Ошондой

мыкты ревкомдор болбосо, айыл арасын бүлдүрүп жаткан майда каракчылар менен экөөбүздүн күрөшүшүбүз өтө оор! Баса, биз жеңиштүү болгон сайын, эл арасынан бизге келип кошулган жигиттер көбөйүп жатат. Ошолорго этият бол. Алардын арасында кой терисин жамынган карышкыр болуп, экөөбүздүн ишибизди чочко жаткан жердеги ылайдай кылбасын! – деп Капитан дагы бир канча акылдарын айтып, Кебек баштаган он кишини жанына алып, бешим ченде Ошко карай жүрүп кетти.

Каныбек медсестра Наташа менен бирге взвод командирлерин ээрчитип, кечке жуук аскерлердин тазалыгын карап жүрүшкөндө, эки жактагы кароолчулардын сыртынан чалгын чалып жүргөн үч аскердин бири, кийими тытылган, бетине кан каткан, көзү таңылып, эки колун артына байлаган бир аялды өңөрүп келди да:

– Жолдош командир! Бул аял Кабылан-Көл тараптан катуу жүгүрүп отуруп келди. «Азиздин отряды» деди да жыгылып кетти. Сактык үчүн ушунетип алып келдим.

– Түшүрүп көзүн чечкилечи! – деди Каныбек.

Жапек баштаган эки-үчөө аялды түшүрүп колун, көзүн чечишкенде:

– Айбала! – деп Жапек чочуп кетти.

Айбала тааныш үнгө таңыркагандай көзүн ачты да кайра эси ооп шылк эте түштү. Анын бети тытылып, сол жаккы чекеси айрылып бетин боёгон кан катып калганы менен, айрылган жеринен сары суу сиркеленип турат.

Наташа Айбаллага дары жыттатып, кандарын сууланган кебез менен сүртүп, айрылган жерин дарылап таңып дагы дары жыттатканда, Айбала саал көзүн ачты.

– Суу!

Наташа флягадагы суудан жуткургандан кийин Айбала акырындап эсине келди.

– Акиш, эмне болду? – деп Каныбек Айбаланын колун кармап сол жагына отура калды.

– Азиз акем!.. – деди Айбала башка сөзүн айталбай, менин эмне болгонумду ушундан гана түшүнгүлө дегенсип

кайра эси оой түшүп көзүн жумганда, тиш жүгөрүдөй болгон эки тамчы жаш эки көзүнүн кычыгынан мөлт эте түштү.

«Бул басмачылардын колуна түшүп чыккан экен го?» деп ойлоп отурган Жапектин каңырыгы түтөп, тургандардан уялгандай терс карай берди.

Наташанын жардамы менен дагы дары жыттап, суудан ичкен Айбала эсине келип болгон окуянын жайын айтты.

Түндө белгисиз төрт киши барып Чоң-Койчунун үйүн өрттөгөнүн, андан жогорку айылдан бир кыз, бир келинди атып кетишкенин ушул кабарды айтуу үчүн, Сурмашка айтпай түн ортосунда издеп чыкканын, караңгыда кемерге жыгылып бети-башы айрылганын, «Кызылдар Кабылан-Көлгө өтүп кетти» деген койчу баланын сөзүнө ишенип Кабылан-Көлгө барганын, бир үйдөн тамак ичкени жатканда, аркы Күлчө тараптан Карабек баштаган басмачылар келип калып элдин бүлүнгөнүн, алардан кайра качканын айтканда:

– Ошол айылга басмачылардын келгенин анык көрдүңбү, Акиш? – деди Каныбек.

– Мен сиздин адамдарга жолугардан мурда, аркы кырга келгенимде көрдүм, жүздөн ашуундай киши өңдөндү.

– Кайсы айылга токтогонун байкадыңбы?

Айбала башын чайкаганда:

– Ал басмачылардын келгени чын болсо эле Матынын үйүнө түшөт, – деп Жапек күлүндөп койду.

Басмачынын колуна түшпөй, Айбала башкача себеп менен келгендиктен, Жапектин маңдайы жарык, кубанычы зор эле. Эгер, Айбала басмачылардын колуна түшүп, анан мында келген болсо, анда Жапектин иши чатак болмок. «Сен басмачынын катынысың» деп Айбаланын бетине өмүр бою көө жаап маскараламак же «басмачы эриңи таап ал» деп Айбаланы бет алган жагына айдамак.

– Жолдош командирлер! Аскерлер күн баткыча тамактанып, бардыгы шаймашай болушсун. Түшүнбөгөнүңөрдү сурагыла! – деди Каныбек.

Иштин жайы түшүнүктүү болуп тургандыктан, командирлер эч кандай суроо бербей тарашып, ар кими өзүнүн взводундагы камылгасына киришишти.

«Ээси арамза болсо, аты чакар болот» дегендей, шаардан алыс болгону менен сооданын жайын кыйын билген, каратып туруп башыңы насыяга илген, адамга бөөштүк менен сүйлөгөн, күнү түшкөнгө жалынбай жүрбөгөн, бирөөгө бир тыйындык буюмду тартуу кылса, эки тыйындыктан үмүт кылган, бир тыйындык акысын бирөөгө кечпеген, калпты кара тамагындай, куяңкылыкты курсагындагы иштей көргөн, карап турсаң каткырып мейрин төккөн, бурула бергенинде артынан өлгүдөй сөккөн, бирөөнүн акысын ырысым деп сезген, бар дегенден күнчүлүк безген, баланы да сиз деген, эт менен челдин арасынан жай издеген, коркконуна бал кошкон майдай, коркутканына уу салган чайдай болгон, бирөөнүн үйүн сурасаң терс жолго салган, анан артыңан «акмак» деп күлүп калган, элге эт тартышты Алымбек даткадан көргөн, сөгүү менен какшык жагына Тойчу даткадай көнгөн митайымдар бул чөйрөдөгү эл арасында жок эмес эле.

Мына ошондой митайымдын бири Маты эле...

«Карабек корбашы Ошту алыптыр, жакында Ошко султан болот экен» деген кабарды укканда, Карабектин союшуна деген беш бээни алдына салып, ага жигит кылып берүү үчүн он жигитти жанына алып барып, Карабектин алдына түштү.

Карабек Оштон качып чыкканда, «Карабек эми өлдү, кызылдар жеңди» деп ойлоп Маты кылтыйып Ошто калды. «Карабек корбашы өлтүрө турган болгондо амалым жок айтканына көнүп жаңылдым, жаздым... башымы кессең, канымы төксөң мен мына... Кеңеш өкмөтүнүн айтканына көнүп, айдаган жагына басам. Ишенсеңер жарак бергиле, басмачыларга каршы күрөшөм, керек десеңер Карабектин башын кесип келип берем» деп жаңы гана дайындалып жаткан ревкомго Маты кирип ыйлап буркураганда, «жакшы болот, кылган каталыгыңды иш

жүзүндө акта. Кимдерге кошулуп, басмачыларга каршы күрөш ачарыңызды жигит курап келгениңизде айтабыз» деп жөнөткөн Оштогу ревком.

Басмачыларга каршы күрөш ачуу үчүн ревкомго ант берип, Маты түндө таңга жуук үйүнө келген.

Бирок таң каларлык окуя...

«Кызылдар артынан катуу кубалап кетти, кантсе да Карабектин аскери талкаланды» деп ойлогон Матынын ою терс жагынан чыкты.

«Маты жигиттери менен кайда качып кетти? Келери менен жигиттерин курап алдыма келсин, болбосо, эртең түштө мени айлынын үстүндөгү алатополондон көрсүн» деп кечээ кечинде Карабек корбашы Матынын үйүнө киши жибериптир.

Бул кабарды укканда Матынын эки буту бир кончуна сыйды. Амал издеди, акыл курду... Кызылдардын кайда экенин билген киши жок. Алар мында келеби же келбейби, такыр белгисиз. Кай бир кишилерден сураштырганына караганда, – Кызылдар Өзгөнгө өтүп кеткен имиш. Бул кабарды укканда Маты эс ала түштү. «Балта көтөргөнчө дөңгөч эс алат» деген макалды эсине түшүрүп, айлындагы адамдарын жыйнап, Карабек корбашынын алдына жигит курап бара турууну акылдашып жатканда, «Карабек корбашы Шилбилүүнүн белине келип калды, айылды чапканы келе жатат» деген кабар келгенде, Матынын жүрөгү оозуна тыгылды.

– Ким кимиң болбо, бардыгың менин айтканыма макул болуп тургула. Ким чекилик кылса башыңы алдыртып салам! – деп Маты каарданган буйругун берип, Карабек келгенде түшө турган үйлөрдү дайындатып, үйүрдөгү кысырактардан тандатып сойдуруп, айылын чакчелекей түшүрүп, Карабекти утурулатып Папаң старшыны чаптырды. Карабекке кызмат кылуу үчүн бир канча кишини дайындап да койду.

«Ишенген кожоң сууга акса, алды-алдыңан тал карма» деген макалды эсине түшүргөн карапайым элдер,

Матынын карбаластап коркконун көрүшкөндө, кирерге жер таппай калышты.

«Басмачылар келатат дейт» деген кабар угулганда балдар үйгө тыгылды. Бойго жеткен кыздар, болукшуган өңү жылма келиндер үйдөн алыс качып, калың чөптүн арасына, карындыздын саясына, аңгелдердин ичине жашынып жүрүшөт. Басмачылар дал ошону карап тургансышып, ошол жашынган жерине батпай, бир жерден экинчи жерге жашынышат. Тек, корккон байкуштар жанын колуна кармап жүргөнсүшөт.

Карабек кара жоргону алкынтып айылга жакын кирип келгенде, Маты эки колун бооруна алып утурулай эңтеңдеп салам айтканда, Карабек алик албай каарданып:

– Жигиттер! – деп каардуу кыйкырыгын катуу чыгарып, айылдын чакчелекейин чыгаргыла дегенсип камчылуу колун булгалап-булгалап койгондо, ээси тукурган иттей жабалакташып, Карабектин жигиттери айылды ач бөрүдөй каптап киришти.

– Аз айып көп күнөөм болсо кечир бегим, малым эмес, башым сага тартуу! – деп ыйлай, Карабектин чылбырын мойнуна салынып, Маты чөгөөлөп отура калды.

– Мен кызылдардан кыргын көрүп, кан жутуп качып жүргөндө, сен Сулайман тоосуна чыгып каткырып отурган экенсиң го? – деп Карабек камчы менен Матыны төбөгө тартып жибергенде:

– Ай, ай, бегим, жалгыз кызымын кайын агасы эле, ушул ачууңу мага бер, баатыр! – деп Сооронбай миң башы атынан түшө калып, Карабекти жылоолой калды.

– Бегим, эл көзүнчө өз кудабызды өзүбүз кордобойлу, Матынын кадыры болбосо да биздин кадырыбыз жокпу? – деп Алыбай старшы кара жоргонун экинчи жылоосуна жабышты.

Карабек Сооронбай менен Алыбай старшыга жооп айтпастан бура тартты да:

– Сатар! – деди жан жигитине.

– Ляппай, бегим! – деп Сатар атын камчылана келип жанына тура калганда:

– Тиги жигиттерге айт, союзка жарай турган жыйырма чакты бодо жыйнашсын. Калган ишти эби-себи менен иштешсин, – деди Карабек.

Айылдын байы жана кадырмандары болушса да, Карабек Матыны чапканда ооздорунан сөзү түшүп, курларын моюндарына салып, колдорун бооруна алып калтырашып турган беш-алты абышка:

– Райымыңа кулдук, бегим! – дешип чуулдап жиберишти.

Жылаанды жылаан чакмак беле?..

Карабектин каары, Матынын калтырашы узакка созулган жок. Жасакерлер жагынып, ортомчулар ой жасап, Матынын чаап жүргөн тору аты Карабектин алдына тартылып, Матынын моюнуна кур салынганда, бардык иш камыр-жумур болуп, кадырлап дайындаган үйдүн ичи Карабек менен паңсаттарга толуп, алдыга дасторкон жайылып, үстүнө түркүм даам салынып, Матынын колунан кош колдоп чай сунулганда, Карабектин жарпы жазылып, кадыр эсе сөзгө кирди.

– Ай Маты кудам ай, багың бар экен, мына бул отурган эл арага түшүп калды, болбосо союлат элең, – деп Карабек күлүп койду.

– Бир эсептен мени сойсоң да болот эле, бегим! – деп Маты кара күчкө каткырып койду да, – эй, мен акмак э-э-эй!.. Эгер акмак болбосом, Кара-Суудагы досума бара жатканымы бекке айтып, бек эмне болсо силер да ошол болгула деп жигиттериме эскертип кетпейминби десеңер?..

– Аббаракелди, кан кудам, айыбыңдын кара көзүн эми айттың! – деп Сооронбай айтканда:

– Ооба, ооба! – дешип отургандар чуулдашты.

– Кызылдарга кошулуп кеткен экен деп ачуумун келгенин сен да кечирип кой, кудам! – деп Карабек айтканда:

– Атасынын көрү, кайнатканда да каным кызылдарга кошулбайт эмеспи, бегим! Кызылдарга кошулуп сул-

тан болгуча, сиздин көлөшүңүздү тазалап жүргөнүм бейиш эмеспи! – деп Маты айтканда:

– Туура! – дешип отургандар каткырып жибершти.

Маты ушунетип, Карабек казган ордон бутунун башын илиндирбей, кайнатылган чайырдан бир тамчы боюна жабыштырбай таптаза чыга келди...

«Карабек корбашы Кабылан-Көлгө келди, Матынын айылын чаап кирди. Жагынып кошулгандын жанын коюп, кадайгандын башын алып жатат» деген кабар жетип баргандыктан, Тойчу датканын уулу он бештей жигит менен аттарын болдура, дигер ченде, Матынын үйүнө келишти.

Анын келген кабарын уккан Карабек, атасы Айдарбек даткага өткөргөн Тойчу датканын кылыктарын эсине түшүрүп, атасынын кегин эми алуу үчүн кекенип, бардык каарын төгүп:

– Өгүнү, Ошко кетип баратканымда, эмне үчүн жигиттерин курап алдыма келген жок экен? Же атасы Тойчубек датка көрүнөн башын көтөрүп, «ошол жаман Айдарбек датканын уулуна сыйынбай эле кой, кызылдарга болуш» деген бекен? Мен андай датканын мурдун көтөргөн катынбаакы уулу менен жай сүйлөшөм. Менин ким экеними көрүп туруу үчүн атасы Тойчубектин куураган сөөгүн көтөрүп, сыйынган кызылдарын ээрчитип келип каратып койсун. Мен азыр аттанып, анын Коргон-Кыштагын гана эмес, Кызыл-Суу, Кара-Таштагы элин жигиттериме талатып, атасы менен энесинин көзүнчө келин, кыздарын кордоттурам. Буга Тойчубектин катынбаакысы эмне демек имиш экен? Мен тамак ичип чыккыча ойлонуп турсун! – деп Тойчу датканын уулун айылдын четине жигиттери менен түшүртүп койдү.

«Кудай кылса кубаарыңын акысы барбы» дегендей, эмне шумдук болоруна көзү жетпей, акылы башынан качып, заарасын боюна чачып, Тойчу датканын уулу жер чукуп айылдын четинде отурат.

Карабектин бул кылыгы отургандардын бардыгына жаккандыктан, күүлдөгөн үндөрү менен коштоп жатышты.

Күн батарда Маты меймандарына эт тартты. Карабектин жигиттери айылдын батыш тарабындагы көккө отурушту. Алардын кай бири калың куурай арасынан чыгып келишсе, кай бири үйдөн чыгып келишти. Аларды беркилери тамашалап, «о, кайраным, чеңгелиңе кыргоол илиндиби же турнабы?» дешип каткырып жатышты.

Алардын мындай кылыктары тубаса адат сыяктанып калгандыктан, «сенин кылганың жарабайт, адамдарды карабай, уятпы деп санабай кыз, келиндерге уу кылсаңың жайсыз эмеспи» деп айткан бирөө жок. Анын тетирисинче, кимди кантип кордогону жөнүндө айткандарына маашыр болуп бардыгы каткырып күлүшүүдө.

Басмачылар айылга келгенден бери эмне шумдуктар гана болбоду? Бардыгы болду. Бир нече ирет мылтык үнү да чыкты. Бирок кың эткен үн, чыр эткен ый, баскан адам жок. Тек, басмачылар келип аралай замат, айылдын адамдары тыптыйпыл кырылып калган сыяктуу.

Карабектин жанагы каарданган буйругу кандай аткарылды? Жигиттери эмне кылыктарды кылышты? Матынын короосуна байланган отуздай семиз уй менен бээлерди кайдан, кимден, кантип алып келишти?

Мындай суроолор менен Карабектин жана паңсаттардын бир тыйынча иши жок. Уурттарынан май агызып, казы менен картаны жеп жатышат.

Күн батып ымырт жабылды. Ушул убакта айылдын арасын чууга бөлөп ойногон балдар, бирин-серин малын тейлеген чоңдор эмес, оту жагылган үй жок. Кандайчандыр шумдуктуу караңгылык каптап, басмачылар өлтүргөн адамдарына кошуп, аларды үй-жайы менен тымызын соруп бараткан сыяктанат. Кайгыдан кара кийгенсип, күндө жаркырап туруучу ай азыр булуттан кара кийгенсип жашынган.

Басмачылар тамагын орточо жеп калышканда:

– Келатат... кызылдар! – деген кыйкырыгы менен башты жарып, басмачылардын кароолчусу атын сабаган бойдон айылга кирип келди.

– Аттаныла! – деп Карабек кыйкырганда, басмачылардын буту-бутуна тийбей аттарына карай жүгүрүштү. Кимди ким көрдү!..

Биринин жарагын бири алып, биринин атын бири минип, кай бири майлуу колун колтугуна сүртүп, чакчелекей-будуң-чаң болушту да калышты.

Аңгыча батыш-түштүк тараптан, жер дүңгүрөтүп «ура!» лаган кыйкырык менен бирге мылтык үндөрү чуулдап, октор чырылдап төбөдөн өтө баштады.

– Жүргүлө! – деп Карабек Алдияр тоосуна карап атынын башын коё бергенде, калгандары артынан зымырашты.

Атынан адашып таппай калган басмачылар, кай бир кадырлуу байлардын үйлөрүнө кирип жашынышты, а кай бири талааны карай качып баратты.

Карабектердин качышына удаалаш кирип келген кызылдар, бирде ай тийген аянтчадан көрүнүп, бирде көрүнбөй кара көлөкөгө кирип бараткан басмачыларды көрүп калгандыктан, айылга буйдалбай артынан топко байлай атып жөнөштү.

Канча кылган менен караңгынын иши караңгы эмеспи. Басмачыларга жардам бергенсип караңгы капшап болгону аз келгенсип, жердин уусун билбестик экинчи жактан чыкты.

Басмачылар жердин уусун билгендик кылып, каяша мылтык атууну токтотушуп, Алдияр тоосунун чокусуна карата чыга качып баратышат. Алардын артынан кубалоо пайдасыз, баарыдан мурда өмүргө коркунучтуу болгондуктан, Каныбек аскерлери менен таңга жакын кайра айылга келишти.

«Кызылдар келди, басмачыларды кууп кетти» деген кабар тараганда үйүнөн качкандар чогулуп, ай караңгыда айыл арасын чууга салган эл кайра жымжырт.

«Кызылдар менен балшабектердин бети курусун... алардын кылган кылыктарын ит да кылбайт... кыз, келин жөнүндө айтып не кыласың, кемпирлерди көрсө

кырк-отузу жабылып нооватка турат... башыңдан бүркүтчө кармап басат, кың дегениңди атат» деген ушактардын тараганына көп болгондуктан, эл үчүн, мына бул кызылдардан коркунучтуу эч ким жок эле.

«Басмачылар келатат» дегенде кыз, келин жана кай бир жигиттер гана качышса, эми, «кызылдар кайра келе жатат» деген кабарды угушканда, токтонуп калган катындар эмес, өчөйүп баса албаган кемпирлер да үйдөн качышкан.

Ошондуктан, бул айылдын адамы эмес, иттери да жашынып калгандай... тымтырс...

Каныбек келер замат, тийиштүү буйруктарын ар кимге берип, өзү туу кармагандар менен бирге айылдын четиндеги кичинекей дөбөчөдө турганда, взвод командири Захаров келип, честь берип:

– Жолдош командир! Басмачылардан он киши өлдү, үч кишиси жарадар болуп колго түштү, беш кишиси өз ыктыярлары менен колго түшүп беришти. Калган басмачылар Алдияр тоосуна чыгып кетишти.

– Жарадарларын жана колго түшкөн беш кишисин рев-трибуналга бер. А ыктыяры менен колго түшкөндөрүн ЧКнын уполномочунуна тапшырыңыз. Мен аларга эскерткен элем, менин атыман сиз дагы эскертип коюңуз; колго түшкөн басмачыларга өтө этияттык менен мамиле кылышсын. Эл массасы бизге болуша баштаган сайын басмачылар жинденип, аскерге жарамдууларды зордуктап алып кетип же өлтүрүп кетип жатышат.

– Түшүнөм, жолдош командир! – деп Захаров жоонуну менен барк этип, Каныбектин айтканынын бардыгына макул болгондой мулмуң этип койду.

Ушул секундаларда, анын, күн менен шамалга тотуккан бети кара торудай, тукул кырктырган сакалы менен багжайган күрөң муруту, матростук эски шапкесинин четинен түйдөктөлүп көрүнгөн тармал чачы Каныбекке капкарадай көрүнүп, таңкы асмандай жайнаган көзүнөн кубанычтын оту күйүп турган сыяктанды.

– Биздин максат: – деди Каныбек сөзүн улантып, – колго түшкөн басмачы болсо эле жоё бериш эмес, алардын агы менен карасын ажыратуу. Эгер, алардын күнөөсүздүгүнө көздөрү жетсе, эгиниңди айдап, тиричилигини кыла бер деп, элдин көзүнчө коё беришсин. Барыңыз!

– Есть, жолдош командир! – деп Захаров жүгүрүп кетти.

Азыр эле жымжырт турган айыл арасына кыймыл кирип, кандайдыр бир адамдардын кобуру угула баштаганда, мына бул жердеги бир үйдөн кошуп ыйлаган аялдын үнү угулуу менен бирге шашылып Жапек келди.

– Жолдош командир! Иштин жайы мындай: Карабек корбашы, баягы мен айткан Маты деген чоң бай жана соодагердин үйүнө барып түшкөн. Маты айылдагы мыкты жигиттерден онду тандап Карабекке жигит болууну айтат. Жигиттердин бирөө макул болот; үчөө качып кетип жок; төртөө болуп жаткан кордуктарды айтып каяша кылган экен, Маты Карабекке айтып аттырып салыптыр. А экөөнү зордуктап байлап кетишиптир, басмачылар дагы эки келин, эки кызды алып кетишкен. Баса, басмачылар алабыз деген уюн талашабыз деп Сабыр деген абышка кемпири менен өлүптүр. Алар Сапардын атасы менен энеси болучу.

Каныбек Жапекке эчтеме айтпай, басмачыларга каарданып, муштумун түйүп, тишин кычыратып турганда:

– Жылганын башы чайырды,

Жылкычы жылкы кайырды.

Жаныма кубат жалгыздан

Жыластар келип айырды!

О-о-и-и-ий!.. –

деп буркурап боздогон кемпирдин үнү Каныбектерге таамай угулуп турду.

– Жесир кемпир болучу, ушул өлгөн жалгыз уулунан башка эч кимиси жок эле, – деп Жапек үшкүрүп койду.

Дал ушул минутада Каныбектин бүткөн бою дүркүрөп, кулагы чуулдап, эки көзүнө жаш толо түштү. Анын ку-

лагына айланадан эч нерсе угулбай, жалгыз гана Бегайымдын үнү угулду.

«Жаным, Каныке! Багым бар окшойт... бүгүн көзүңү кичине ачып, эсиңе келип калдың. Билесинби, сен эсиңе келе албай жатканда эмне шумдуктар болгонун? Алыбай старчынын жылкычысы өлдү. Ал байкуштун карт энеси боздоп келди. «Өз баламын өңүн көрбөсөм да баламын теңтушунун өңүн көрөйүн» деп сени көрдү, маңдайыңан сүйдү. Анан ал байкуш кемпир аскадан боюн таштады. Соопчулук үчүн, Эсен акем экөөбүз теңтушундун энесинин сөөгүн далдаладык» деп Бегайым жашын жамгырдай төгүп, башын кучактап маңдайында ыйлап тургандай боло түштү.

– Асылым менин датка атам,
Абдештеси көрөдөй;
Басмачылар сойду деп,
Бейишке баргын төрөдөй!
О-и-и-и-ий!..-

деп чыркырап кошуп ыйлаган кыздын үнү чыкты.

– Бул ким? – деди Каныбек каргылдаган үнү менен акырын гана.

– Жанагы өлгөн абышка менен кемпирдин кызы, Сапарыңыздын карындашы – деди Жапек.

Жин ургандай жүгүрүп келген Сапар честь бергенди да унутуп, аябай карбаластап:

– Жолдош командир! Руксат этиңизчи, үйгө барып келе калайын. Менин кулагыма шумдуктуу бир үн угулду. Эмне үчүндүр, карындашым чырылдап ыйлап жатат.

Каныбек жашыгандан каргылданып буулган тамагын зорго ачып:

– Жапек Сапар менен кошо барып келчи!

– Жарайт! – деди да Жапек Сапардын артынан жүгүрдү.

«Эх, жүзү кара басмачылар... кайсы айылга барбасын, ал жерде өлүм, кайгы, ый!..» деп Каныбек ойлоно кайгырып турганда, Темир жүгүрүп келип:

– Жолдош командир! Сиз айткандай кылып бардыгын билдик. Матынын тогуз малайы, он беш чааракери

бар экен. Өрүшүндө үч жүз жылкы, эки миң кою, жүздөй ую бар дейт. Өзгөн, Ош, Жалал-Абад, Анжиянда төрт дүкөнү бар дешет. Эл эгин таппай куурап отурганда, анын кампасындагы эгиндин көптүгүн сурабаңыз. Бул айылда Матыдан насыя эгин албаган бир да киши жок экен. Бир чакса буудай алган адам, күзүндө үч чакса буудай берүүгө милдеттенген.

Келип честь берип тура калган Мамааназарга Каныбек честь берип, анан Темирге карады да:

– Тезинен Захаровду тап!

– Жарайт – деди да кылычы менен тапанчасын эки колу менен кармап түйүлгөн бойдон жөнөдү, Темир.

– Жолдош Азиз Ахмедов! Эгер жаңылышпасам, сиз Маты жөнүндө сүйлөштүңүз көрүнөт?

– Ооба, жолдош Мамааназар!

– Ал киши Ош ревкомундагы Зулфухордо болуп, Совет бийлигине болушуу жөнүндө, мындан үч күнү илгери убада бергенин мен жакшы билем. Мына ошондон кийин, мындагы кылган кылыгы бул! – деп Мамааназар эки алаканын жайып койду.

Мамааназар ЧКнын уполномочуну менен ревтрибуналга тилмеч болуп кечээ эртең менен келген. Бир далайдан бери тынбай иштеп, жарытып жакшы уктабай чарчагандыктан, анын өңүнүн шапайышы, көзүнүн кош кабаттанышы таңкы бүрүүлдө Каныбекке байкалбады.

– Ракмат, жолдош Мамааназар, бул ишти мага жакшы эскерттиңиз! – деп Каныбек Мамааназар менен коштошкондо:

– Бас, иттин баласы! – деп Эштектин Жумасы бакылдап, эки колу артына байланган жаш жигитти Каныбектин алдына карай көмөлөтө тепти.

Кечээги түнү таңга жуук, Кубат өзүнүн отделениясы менен чалгынга чыкса, бир коктудагы айылдан чуу чыгат.

Кубат айылга чаап кирип барса, ал айылга келген бир топ басмачы качып кетет. Бети айрылган, колдору артына байланган Эштектин Жумасы, ошол айылдын

жанындагы аңгелге жашынып калат. Айылга басмачылар жаңы келгенин, Кубаттар баратканын басмачылар байкап калып, эчтеме алалбай качканын айтышып, Эштектин Жумасын ошол басмачылар уруп байлап келгенин, басмачылар качканда Жуманын жашынып калганына айылдагылар күбө өтөт.

Мына бул окуя, Чоң-Койчу, Жапек, Кубаттардын көңүлүндөгү бир катар шек санагандыктардын ташын талкан кылат, Эштектин Жумасы ак ниеттүү адам катары аскердин катарына кирет.

Анын арам ою жөнүндө шек санаган бир киши жок.

– Бул ким экен? – деди Каныбек.

– Ким болмок эле, жолдош командир, басмачы, жашынып жаткан жеринен кармап келдим, – деп душмандын бардыгын кармап келгенсип, Жума көкүрөгүн керип койду.

– Ой, катын, балаңан айланайын төртүнчү аке! Кудай урсун, басмачы эмесмин! – деп жигит ыйлап жиберди.

– Бас жаагынды! – деп Жума тебейин дегенде:

– Тийбе, – деп Каныбек Жумага айтты да, анан тиги жигитти колтуктай ордуна тургузуп, – басмачы болбо соң анан кимсиң?

– Мен бир бечара сагыр элем. Элдин айтууна караганда балшабектер, кызылдар, төртүнчүлөр жакшы имиш. Бирок, мен, бул үчөөнүн кимиси жакшы экенин билбейм. Акыл сураш үчүн таякем Сапарды издеп келе жатып, кечээ Шилбилинин белинде басмачылардын колуна түштүм. Ошондон бери колум байлоодо. Кечинде сиздер келип басмачылар качканда, мен арыктын ичине жашынып калгамын. Мына бул акем таап алды. Ишенбесеңиз колуму караңызчы, шишип кетти.

Каныбек жигиттин колун карап, анан Жумага:

– Колун бошот!

– Колу шишимектен түшүп калсын, жолдош командир, мындай басмачыларга убал жок, – деп Жума ызырынып койду, жигитке.

– Жума! – деп Каныбек катаалыраак үнүн чыгарганда, Жума бөйпөңдөй калып жигиттин колун бошотту.

Жигит кубангандай жалжылдап туруп:

– Сиз төртүнчүсүзбү, аке?

– Ооба!

– Анда, Сапар дегенди билесизби?

– Кайсы Сапар?

– Ушул айылдык, Сабыр дегендин уулу, менин энемин бир тууган укеси. Үйү тетиги жерде.

– Анда сен ошол үйгө барып келчи.

Каныбектин чын ниети менен айтканына жигит ишенбей, бир азга таңдана карап турду да:

– Чын элеби?

– Чын эле!

– Ушундай мейримдүүлүгүңүз үчүн алкыш, төртүнчү аке! – дегенде жигиттин сүйүнүп жашы мөлт эте түштү.

– Жолдош командир, муну кетирбеңиз, бул амалдуу басмачы, – деди Жума безилдеп.

– Эгер мен басмачы болсом, төртүнчү аке, жаштайымда жайрап калайын. Ишенбесеңиз Сапардан сураңыз. А сиздин, – деди жигит Жумага карап, – аркама беш ирет тепкениңизди эч унутпайм, – деди да жүрүп кетти.

– Эмне үчүн орой мамиле кыласың? – деп Каныбек ачуусу келгендей Жуманын жанына барды.

– Кечириңиз, жолдош командир! Басмачыны көргөндө, уруу мындай турсун, кескилеп өлтүрүп жибергим келет. Бирок, бул жигитти өлтүрбөй алып келдим го, болбосо тиги жакта деле жайлап салбайт белем, – деп Жума ыржайып койду.

– Бар бөлүгүңө! Экинчи жолу ушундай адамдар менен орой мамиле кыла турган болсоң, анда мага таарынба, – деп Каныбек жекире сүйлөдү.

– Жакшы болот, жолдош командир! – деп Жума жүгүргөн бойдон кетти.

Таң сөгүлүп, чыгыш тараптагы жылдыздар суюла баштады. Караңгыга жашынып тургансыган айыл

көрүнөт. Бирок айыл арасындагы чуу уламдан улам көбөйө баштады.

Захаров менен Темир жүгүрүп келгенде:

– Тиги жактан чыккан чуу эмне? – деди Каныбек.

– Кечээги басмачылар бир канча кыз, келиндерди зордукташкан. Эки кызды ата, энесинин көзүнчө кордошкон. Ошол эки кыздын бири жарынып, бири муунуп өлүптүр. Ошолордун чуусу, – деди Темир.

Улам жарык боло баштаган сайын жана айыл адамдары Кызыл Аскерлерге түшүнө баштаган сайын элдин кыймылы көбөйүп, өлгөндөргө өкүрүп ыйлоо адаттары күчөй баштады.

Каныбек кабагын чытып, ар кайсы жерден чыккан чууларга кулагын салып турду да:

– Жолдош Захаров! Сиз өзүңүздүн взводуңузду алып, Матынын үйүн курчап, бардык үй-мүлкүн жана малы менен жерин конфискациялагыла. ЧКнын уполномочунун ала бар, Матыны камакка алып ревтрибуналга берсин.

– Жарайт. Бирок анын үйүн... – деп Захаров мукактана түштү.

– Анын үйүн Темир көрсөтүп берет.

– Аткарууга руксат этиңиз!

– Аткарыңыз! – деп Каныбек айтканда, Захаров менен Темир жүгүргөн бойдон кетишти.

Бул жерде тууга каралап, турган аскерден башка эч ким жок, аскерлер айылдын тиги четинде, аттарын эс алдырып эми отко коё башташты.

Аскерлерге тамак жасалып жаткан жактан Чоң-Койчу шашыла келди да:

– Жолдош камандир! Ок жаңылган үч аттын семизин сойдуруп, этин бышыртып жатам. Берки эки аттын этин бир кишиге бердим да анын кысыр калган семиз уюн алып сойдурдум.

– Аны эмне үчүн андай кылдыңыз?

– Жалаң жылкынын эти жакшы болбойт. Бирде тоюп, бирде тойбой жүргөн балдардын ичине жылкынын сор-

посу бычактай тиет. Орус балдар да жылкынын этин каалашпайт. А уйдун сорпосу жагымдуу болот. Уйдун сорпосуна жылкынын сорпосун аралаштырып, татынакай умач жасатып берсем, балдар бир күн, бир түнгө кыймылдабай чыдап коюшат. А эки аттын этин алган киши, ал этти уюнан көпкө сатып алат.

– Анда макул, ошондой кылыңыз!

– Ошондой кылууга болбой жатат, Азиз балам! Бир аз гана унубуз бар, ал умач жасоого эмес, балдарга бирден жыттатууга да жетпейт.

– Анда тамак маселеси кыйындаган экен го?

– Бир гана жолу Чоң-Койчу атанын муштумуна буйрук берип койсоң, тамак табылат да калат. Кантип? – деп Каныбек таңдана түштү. – Мында Сарымсак деген бай бар. Ал басмачыларга жардам берип жүргөн митайымдардын бири. Үйүндө төрт чейрек уну турганын азыр эле көрүп келдим. Эгер мага буйрук берсең, бир чейрек унун алам да умач жасатып, калганын катындарга нан жаптыртып алам. А эртеңкисин Кудай дагы берер, – деп Чоң-Койчу ушундай акыл тапканына мактангандай көкүрөгүн керип, муруттарынын эки жакка жаный сакалын сылап, күлүмсүрөп койду.

– Аскерлер үчүн кам көргөнүңүз абдан туура. Бирок, күч менен барып бир чейрек ун алууга болбойт. Бир чейрек ун алабыз деп Сарымсак байдын туугандарын өзүбүзгө душман кылып алабыз. Анын туугандары жарды да болсо, бизден көрө Сарымсакты жакын көрүшөт. Азырынча Сарымсактын таасири күчтүү.

– Бай менен манапты жоготобуз деп айтасың да, эми, далайдын канын соргон Сарымсакты аяганың кандай? – деп Чоң-Койчу кичине ачууланган сыяктана түштү.

– «Сабырдын түбү сары алтын» деген, ата! Алды менен Маты сыяктуусун жойсок, учуру келгенде, калган бай, манапты эл өзү жоёт.

– Ал учуруң келгиче балдар ачкадан өлөбү?

– Ачкадан өлүүгө чейин барбайбыз, ата. Комиссар келсе тамак да болот, кийим-кече да болот.

– Ага чейинчи?

– Ага чейин колдо барды эптеп ичели.

– Эй-й-й... Каныбек... эптеп... эптеп... – деп Чоң-Койчу ачуусуна чыдабай колун силкип, жерге бир түкүрүп, – сенин үч жүз ашуун аскериңе... – деп бакылдай сүйлөдү да, кайра чочуй эки жагын каранып элеңдей түштү.

– Ачууңуз келгенде менин атымы гана эмес, аскерлердин санын да айта берет экенсиз го? Душманга да ушунетип айтып бересизби?

Чоң-Койчу аябай уялып кетти. Эмне деп айтарын да билбей калды. Ал бир азга жер карап тура калды да:

– Макул, колдо барын эптейли... – деп арандап зорго айтты да кайра жөнөдү.

«Ырас эле, тамак жагынан кыйын абалда калдык. Эл арасы ачарчылык. Бизге боору ачыган кембагалдар, бизге эмес, өздөрүнө эчтеме таппай отурушат. А колунда эгини бар Маты сыяктуулар элдин канын сүлүктөй соруп, бир ууч эгинин бекер бербей басып жатышат» деп терең ойго түшүү менен онжоңдой басып бараткан Чоң-Койчуну карап турат...

– Жолдош командир, – деп медсестра Наташа айтканда Каныбек жалт карай калды. – Жарадарлардын жарасын таңдым. Эч кандай коркунучсуз айыгып кете турган. А Потаповдун жарасы оор, ок сол жакы күң жилигин талкалап кетиптир. Ошко жөнөтпөсөк чолок болуп калышы мүмкүн.

– Жакшы болот. Бир сааттан кийин жөнөтүүгө даярданыз. Баса өлгөн эки жигит жөнүндө кандай камкордук?

– Аларга жай казылып жатат. Эркиндик үчүн курман болгон азаматтарды ардактап көмөлү дедик.

– Кыскасы, эл алдында ушак болбогудай бололу. Душмандар ойго келбеген жаман аттыларды бизге тагышып жүрбөйбү, ошол ушактар жалган экенине эл ишенип калгыдай болсун.

– Дал ошондой болот, жолдош командир. Ал экөө тең кыргыз болгондуктан, кадимки элдин шарты менен коёлу дедик.

– Абдан жакшы.

– Баса айтыңызчы, жолдош командир! – деп Наташа басыңкы үнү менен, – Каныбек деген ким болгон жана анын кайда экенин билесизби?

– Эмне болду? – деп Каныбек таңдана түштү.

– Көрөбүз деп эл сурап жатышат.

– Каныбекти көрмөк түгүл атын да уккан эмесмин. Биздин арабызда Каныбек аттуу эч ким жок дебейсизби?

– Айттык. Силердин араңарда имиш деп ишенишпейт. Каныбек жөнүндө кайдагы бир легендаларды айтышат, – деп Наташа Каныбекке тигиле карады.

– Билбейм, кымбаттуу Наташа! Каныбек дегенди азыр гана сенден уктум! – деп Каныбек айтканда, Жапек менен бирге келген Сапар:

– Жолдош командир!.. – деп Каныбекти кучактай алып ыйлап жиберди.

Кимдир бирөө жүрөккө сайгандай. Каныбектин бүткөн бою зыр эте түштү. Качан өлүп кайда көмүлгөнү белгисиз энеси Ажар менен атасы Сансыз көз алдына элестей калды. Ал Сапарга дароо көңүл айта албай көзүнүн жашын кылгыртып, Сапарды эркелете сылап турду да:

– Сабыр кыл, Сапар, сабыр кыл! Башка бир иштин жайын билбей турган чыгармын, а ата менен эненин эмне экенин жакшы билем. Уул менен кызга ата менен эне алтын мекен. Бизди ушунетип жаратып, ысыгыбызга күйүп, суугубузга тоңуп жүрүп адам кылган, жамандыктан качырып жакшылыкка карай бет алдырган, жашаган өмүрлөрүндөгү билген касиеттүү акылдарын балдарына айткан ата менен эненин баркы жер менен асмандай бийик экенин түшүнөм. Бирок кайрат кыл, Сапар! Кайрат кылып ата-энеңи колдон келишинче жакшы урматтап жөнөтөлү. Кана кандай кылмай болдуңар? – деп Каныбек Жапекке карады.

– Жай казууга Сапардын отделениесин жибердим.

– Абдан жакшы кылыпсың!

Ушул убакта жапма тебетейин колуна кармап шашыла келген Эсен, аскерлик тартиптин эч кайсысын кылбай эле Каныбектин маңдайына тура калды да:

– Көп болсо мени да Чоң-Койчу атаңча таарынтарсың, Азиз балам!.. Иш мындай, балам: биздин эки баланын жайы даяр болду. Бирок мына бул айылдан да бир топ киши өлдү. Аларга топурак салышпай кетсек, эл бизди жек көрүп калат. Ошондуктан Чоң-Койчу атаң экөөбүз мындай акыл курдук: биздин балдардан жиберип айылдагы өлгөндөрдүн жайын дайындата салып, бардык өлүктү мүрзөгө карай бир алып кетели. Бул бизге да, элдин ырымына да жакшы. Айылдагылар да буга макул болуп жатышат. Анан, өзүң айткандай, эл биздин артыбыздан ээрчийт, жакшы көрүшөт.

Каныбек эч сөз айтпай барып Эсенди кучактап тиктей күлүмсүрөп, анан аны силкилдетиپ коюп:

– Акылыңардан айланайын касиеттүү карыларым! – деп Эсенди ээрчий келип обочо туруп калышкан беш-алты абышкага барып, Каныбек аларга салам айтып, кол алышып, – элимдин касиеттүү карылары макул болуп турган ишке мен эмне үчүн макул болбойм? Баргыла, касиеттүү карыларым. Ошол акылдашканыңардай иштегиле!

Абышкалар Каныбекке алкыштын жамгырын жаадырыша жөнөгөндө, бир абышка көзүнүн жашын көлдөтүп Каныбекти тиктеди да калды. Ал көптөн кийин, суйдаң сакалынан жашын тамчылатып туруп:

– Айтчы балам, кемпирин келтеге берген; жалгыз уулун басмачылар аткан, жаш келини Акчагүлүн басмачылар алып кеткен, кокоюп жалгыз калган мендей шордуу абышкада касиет болобу?..

– Андай эмес ата! Ойлоңузчу! Ата-бабаңыз тааныбаган өзбек, кыргыз жигиттери гана эмес, силердин бакты-таалайыңар үчүн күрөшкөн орус жигиттери келип уулуңузду мүрзөсүн казышып топурак салышса, анан сиз касиеттүү болбогондо, тетиги, адамдын убалынан коркпогон Маты, Сарымсактай зулумдар касиеттүү болобу?

Карыя кайрып сөз айтпай жана өйдө карабай, Каныбекти колунан өптү да Эсендердин артынан жөнөдү.

Каныбек дүрбү салып, түндө басмачыларды кубалаган тарапты жана Алдияр тоосун бир топко карап турду да:

- Жапек, сен мага акыл беришчи.
- Кандай акыл? – деп Жапек жанына барып тура калды.
- Бул жердеги элдин ревкому кылып кимди дайындайбыз?

– Ревкомдун төрагаларына ылайыктуу, бул айылда беш жигит бар эле. Экөөнү кечээ басмачылар атып кетти, жөө качып жок. А бешинчиси жаныңызда турган Сапар.

– Менин оюм да ушундай эле, – деп Каныбек кубана түшкөнсүдү.

– Жолдош командир, мени ревкомго... – деп Сапар чочулагандай боло түшкөндө, Каныбек анын сөзүн үзүп:

– Сен ревкомго жарайсың. Алды менен өзүңө ишенимдүү кишилерге таяп, акырындап эмгекчилерди өзүңө тарт. Бай, манаптарга бийлетпе. Дайыма адилеттүүлүк менен иш кыл. Мына бул кан жутуп какшап отурган элди сага тапшырабыз. Айылдык отряд кура, эмгекчилерди канаттууга кактырба да тумшуктууга чокутпа.

– Жарайт, жолдош командир!

– Матынын көзүн тазалайбыз, анын эгинин эчтемеси жокторго таратып бер. Күч унааларын кембагалдарга бөлүштүр. Эл менен акылдашып, мүмкүн болушунча элге эгинди көп айдат. Ал үчүн Матынын жеринин бардыгын жери жокторго бөлүп бер. Ириде жетим, жесир, эчтемеси жок караманчаларды эсиңе ал. Байларга, манаптарга жана оокаттуу дыйкандарга тамак-аш жагынан налог сал, – деп Каныбек дагы толуп жаткан акылдарын Сапарга айтып жатканда, жаман кийинген бир келин боздоп ыйлап Каныбекке келди.

– Матынын инисинин зайыбы, – деди Сапар шыбырап.

– Баягы өзүң токмок салганда турбай коюп чыр чыгарган ушул. Сооронбай миң башынын кызы! – деп Жапек экинчи жагынан шыбырай салды, Каныбекке.

Каныбек, Сооронбайдын кызы ушул экенине аябай таңданды. Кай бир бай, манаптын тукумдары ушунетип көз боёмолоп, жылаңач кедей боло каларын Каныбек жакшы билбей турган.

– Сизге эмне болду?

– Айланайын төртүнчү аке, кайын агам бай болгону менен, күйөөм экөөбүз ушундайбыз. «Түтүнү бөлөктүн түйшүгү бөлөк» деп бир үйдөгү жарык экинчи үйгө тийбейт тура. Сатып ичип, жегенден кечип, азыноолак малыбызды кайын агамын малына кошуп жүргөн элек. Ошол малыбызды жигиттериңиз акемин малына кошуп алып жатат. Малыбызды бердиртиңиз. Анан райым кылыңыз, малын алсаңыз да кайын агамын башын аман коюңуз. Ал киши бай болгону менен кишиге кара санабаган адам, айланайын аке! – деп Сооронбай болуштун кызы да күчөп шолоктой баштады.

– Кебетеңизге караганда кедейсиздер го дейм? – деп Каныбек сөз ойнотуп, какшыктай баштады.

– Күйөөм старчы же миң башы болбогондон кийин, карапайым бир кишини ошондой десем да болот. Ишенбесеңиз, тиги, – деп Сооронбайдын кызы Сапарды жалынычтуу карай көрсөтүп, – «о баладан» да сурап көрүңүз. Садагаң «о бала» бул акеңе биздин жайды түшүндүрсөң, жакшылап! Бул менин жакын гана кайним!

«Жеңеке, жакын кайын иниң болбосом да кыйыр тууганбыз, күйөөңө айтып бир бут буудай алып бер, күзүндө эки бут буудай кылып берейин» деп Сапар кышында жалынып үйүнө барганда, «жогол а, самтыраган өлүгүңү көрөйүн, дайыны жок дөөдүрөбөй. Үч эсе кылып берсең буудай аласың, болбосо садагам кет» деп буудай бердиртпей кубалап жибергенин Сапар айтып жибере жаздады да, Каныбектен ыйбаа кылып тим болду.

– Сиздин ким экениңизди «о баласыз» эле өзүм түшүнүп билип турбайымбы?

– Билгениңе кулдугум бар аке, эптеп бир жардам кылыңыз. Сиздин жакшылыкты унутпаспыз.

– Сиз Алайдагы Сооронбай миң башынын кызы эмес-сизби? Мени тааныбай калдыңызбы?

– Сиз ким элеңиз? – деп Сооронбайдын кызы чочуп кетти.

Мен Адырбайдын койчусу Жапаң эмесминби!

– Ий, айланайын Жапаң аке, бир тууган турбайбызбы? Мен келесоолук кылып тааныбай калган турбаймынбы.

– Андай иштер боло берет, карындаш. Мен эмес Каныбекти да тааныбай калган чыгарсыз?

– Кайсы Каныбек?

– Баягы, Айдарбек датканын сөөдүрөгөн кулчу?

Үмөтбайдын кызынын ойнунда, сизге токмок салганда сиз турбай койгон.

«Туйгундан жалгыз туулган

Бозум түлөк шумкармын,

Карабайыр казан ат.

Какырдуу чөлдүн тулпармын.

Кайрып таптоо жетишсе,

Кажыбай мен да чуркармын» –

деп ырдап, өз даражасын билбей, токмокту сиздин алдыңызга ыргытып жиберип маскаралаган кул Каныбекти унуттуңузбу? Ошондо сизди кордогондугу үчүн, атаң Сооронбай менен Айдарбек датка Каныбекти сабатып, катыны Бегайымды Эшен чалга сатпады беле?

– И-и, эми эсиме түштү.

– Каныбекти атаңыз Сооронбай карматып, жалаа жаап Кыр-Шиберге айдатып жибергени да эсиңизге түшкөн чыгар?

– Качанкы бир өлгөн кулдун эмнесин териштирип сурадыңыз, Жапеке? – деп Каныбекти билсе да Сооронбайдын кызы билмемишке салгысы келди.

– Баса, атам экөөбүз Каныбекти ак жеринен каралап көрбөгөнүн көрсөттүк эле, Кудай ошону кечире көр деп Каныбектин арбагын эскерип куран окутуп койдунуз бекен дейм да?

– Кулдун арбагы кайсы... – деп Сооронбайдын кызы айтып жиберди да, азыр башына түшүп турган шарт көңүлүнө кылт эте түшкөндө,– эсте жок, кул да болсо куран окутуп койсом болот эле,– деп төмөн карады.

– Эми үйүңүзгө бара бериңиз, айтканыңызды өзүм жайлаштырып коём,– деди да ары жактан топтошуп келаткан Чоң-Койчуларга карай басты, Каныбек.

Сооронбайдын кызынын илгерки кордугуна, али да кулду киши катарына кошпой турганына Каныбектин аябай жини келди. Бирок, ушундай акмак катындан өч алуу бир далай кырсыкка калтырарын эсине түшүрүп, ачуусун араңдан зорго токтотту.

Мүрзөлөр казылып, өлгөндөрдүн ырым-жырымы бүткөндүктөн сөөктү алып жөнөп калышты.

Өлүктөрдү колмо, кол алмаша көтөрүшүп, мүрзө жакын болгондуктан бат эле жетип барышты. Кызыл Аскерлер көп болгондуктан, сөөк көтөрүп сооп табуучу айыл адамдарынын чанда бирөөнө кезек тийди.

Мүрзөлөр бир ыңтай казылгандыктан, эл кенен тегектеп турушту.

Жапек мүрзөдөн чыккан топурактын кырына чыга калып, айтайын деген сөзүн дароо айталбай, жана кураштырып алган беш-алты ооз сөзүнүн ыдыры кетип, бир азга мукактанып, колун бир эки жолу көтөрүп алып:

– Жолдош элдер! Бизди айыпка буюрбагыла, аскердик салтыбыз бар. Каза болгон эки жолдошубуз менен коштошуу,– деп митинга деген сөздү унутуп какала түштү да,– жыйналыш ачык, жолдош Кызыл Аскерлер! Сөздү командирибиз Азиз Ахмед уулу алат!

Мындай жерде ушунчалык көп элдин көзүнчө биринчи сүйлөгөн Жапектин көзүнө мына бул аскерлер жана тиги жайнап турган эл шумдук болуп көрүндү.

Каныбек жанаша казылган эки Кызыл Аскердин мүрзөсүнүн ортосуна чыга калып:

– Кымбаттуу Асанбек! Кымбаттуу Жолоочу! Эзилген эмгекчи элдин бакты-таалайы үчүн күрөшкө чыгып, колуңар-

га жарак алып кеңеш өкмөтүнө аскер болуп, душманга каршы баатырларча тайманбай күрөштүңөр эле. Душмандын эки огу экөөңү бизден ажыратып кетти. Бирок, сен экөөңүн ойлогон оюңарды, иштей турган ишиңерди биз иш жүзүнө ашырабыз. Биз силердин кегинерди душманга кетирбейбиз! Жүзү кара басмачылардын тукумун соолутуп, Кеңеш өкмөтүн курууга ант беребиз! – деп Каныбек айтканда, арт жакта тизилип турган жүздөй аскер үч ирет залп атышты.

Басмачылардын мылтыгынан коркуп калгандар чочуп кетип токтошту.

– Кош Асанбек! Кош Жолоочу! – дегенде Каныбектин көзүнөн жаш куюлуп кетти. Анын эки жанында турган взвод командирлери Захаров менен Семеновдор жана Асанбек менен Жолоочунун ысык көрүшкөн орус жолдоштору да көздөрүнө жаш алышты.

Өлгөн эки кыргыз үчүн ыйлап турган орустардын көрүнүшү, карап турган элге укмуштай таасир кылды. Алардын көз жашын көргөндө, ушул айылдагы өлгөндөрдүн жакындары гана эмес, алыстары да көздөрүнөн жаш чыгарышты.

Каныбек ыйлап турган калыбынча каргылданган үнү менен:

– Асаке! Жоке! Силердин жаныңарга, басмачылардын колунан өлгөн, мына бул айылдык бир боорлоруңар кошо жатат. Биз силерди эч качан унутпайбыз! Бардыгыңыздар кош болгула, бир боорлор! Топурагыңар торко, жаткан жериңер жайлуу болсун! Кошкула!!!

Өлгөндөрдү ушунетип көмүүнү биринчи учуратышкан, өлгөн кыргыз үчүн орустар ыйлап турганын эмес, орус тун өзүн биринчи көрүшкөн карапайым кыргыздар үчүн шумдуктай таң каларлык иш болду.

Айылдын адамдары өз айлынан өлгөндөргө гана эмес, Асанбек менен Жолоочуга да уучтап келип топурак салып жатышты.

«Кызылдардын-большевиктердин бети курусун... Алар өлгөнүн жайчылыкта орусча көмөт экен, шашылышта

өлгөндөрүн итке ташташат экен. А курсактары ачса, өлгөнүнүн этин жеп алышат экен, шарыят боюнча өлгөндөрүнө эчтеме кылбайт экен» деген жүзү каралык ушактардын ташы талкан болуп жатканын эч кимиси байкаган жок.

Өлгөндөрдү бир учурда көөмп бүтүшүп молдого куран окутушту. Эл чуулдап айылга өкүрүп барып курандарын окуп, өлгөндөрдүн жакындарына көңүл айтышты.

Кайсы үйдө ким сүйлөбөсүн, эки сөздүн бири Кызыл Аскерлерди мактап алкыш айтуу жөнүндө болуп жатты.

«Кокуй эркектердин бардыгын алдап алып барып мүрзөнүн арасына кырып жатат» деген чуулу ушак чыгып басылган, жана үч ирет залп атылганда. Ал ушак да калпка чыкты.

Эмки ушак Каныбек жөнүндө башталды. Улгайгандар барып Чоң-Койчу менен Эсендерден Каныбек жөнүндө сурап жатышты.

– Ахмедов Азиз балам! – деди бир канча аял менен эркектерди артынан ээрчитип Чоң-Койчу лапылдай басып келип, – мына бул эл мени сага айдап келишти. «Араңарда Каныбек экен, көрсөт» деп кысташат. Мен аны аттуу киши биздин арабызда жок деп карганып да жибердим, – деди да чын ишти танып карганганын зор күнөө катары эсептегендей, Чоң-Койчу бир аз ыңгайсыздана түштү да, – «анда баш кишиңе алып бар. Адамдарыбызга тийип, мал-мүлкүбүздү алмак тургай, ачык турган ашыбызга тийбей, өлгөндөрүбүздүн жайын айтып көмүшкөндүгүңөр үчүн алкышыбызды айтып, даам ооз тийгизебиз» дешет.

– Адамгерчилик, абийирдүүлүгүңөр үчүн ракмат, балдар!

– Өмүрлүү болгула, айланайындар!

– Бактыңар башыңардан кетпей, мындан бешбетер даражалуу болгула! – дешип эл чуулдап, аял-эркеги дебей алкышты ар тараптан айтып, алып келген тамактарын туш тараптан сунушат.

– Мына бул турган Кызыл Аскерлердин атынан силерге ракмат! – деп Каныбек айтканда:

– Эл үчүн кызмат кылабыз! – деп аскерлердин айткан үндөрү кара жерди солк эттирип басылгандай болду.

– Кагылайын элим! – деди Каныбек илгери чыгып толкундана, – өлүп бара жаткан бай, манаптардын теги-гирменине суу жүгүрткөн басмачылар бардык жаман атты бизге тагып келе жатышат. Биз жөнүндө эң бир жаман ушактарды таратып жүргөнүн жакшы билесиңер. Кана, орой көзүбүз чарай турганда чын-чынына келишеличи... Элдин мал-мүлкүн талаган, түрдүүчө кыйнап урган, кылмышсыз адамдарды өлтүргөн, кыз-келиндерди кордогон ким? Бизби же басмачыларбы?

– Басмачылар!

– Алардын жүзү курусун!

– Алардын абийирсиз кордугун айтып түгөтө албайбыз! – деп чуулдашкан аял, эркектердин үнү капчыгай ичинен көчкү көчүп басылгандай боло түштү.

– Он башы, элүү башы, старчы, казы, миң башылар же бир бай кыйкырып койсо жер карап, кире качууга тешик таппай турган элеңер! Эми түшүнгүлө! Жаркырап аткан таңдай, мына бул алтын нурдуу күндөй эркиндик заманасы келгенин туяңгула: Азыр бийлик бай, манап, старчы же Маты сыяктуу көпөстөрдө эмес, бийлик эмгекчи элде – мына бул силерде!.. Башты төмөн салып жер карабай, башыңарды жогору көтөрүп, душманга тике карагыла. «Эңкейгенге эңкей, башың жерге тийгенче, чалкайганга чалкай, башың көккө тийгенче» деген ата-бабанын макалын эске алгыла! Кимде ким элди сыйласа, ал элден алкыш алат, кимде ким элди сыйлабаса, андайлар элден каргыш алат.

– Оозуңа май айланайын!

– Айтканың келсин!

– Элди сыйласаңар, силерди Кудайым сыйласын! – дешип эл чуулдашты.

– «Ушундай бир жыргал замана болот имиш, ошондо койдун үстүнө боз торгой жумурткалап балапанын учу-

рат экен, бечаранын байпагы макмалдан болот экен» дечү элеңер го? Билсеңер, ошол жыргал замана эми келди!

– Оозуңа ширин палек, айланайын! – деп элдин арт жагынан бир абышка кыйкыра сүйлөп, тери малакайын булгалап койду.

Каныбек кубанычтуулук менен толкундана, табына келген барчындай үнүн дагы бийик чыгарып:

– Бул бактылуу заманыңарды жакшылап күткүлө. Сен орус, сен сарт, сен казак, сен тажик, сен кыргыз дешип бириңди бириң кордбой, бир жеңден кол, бир жакадан баш чыгарып ынтымактуу болгула! Силердин таламыңарды талашып, душманыңар менен күрөшсүн үчүн, төңкөрүшчүл комитетинин төрагалыгына өз балаңар Сапарды калтырабыз!

Эл арасы кубанычтуу күүлдөй түшүштү. Аскерлер дүркүрөтүп кол чабышты. Эмне үчүн аскерлер кол чапканын түшүнүшпөй эл таң калышты.

Эл арасынан илгери чыга калган бирөө:

– Басмачылар элди талайт дедиңиз, а силер Матынын дүнүйөсүн алышыңар кандай?

– Матыдай көпөстөрдү эл деп айтпайбыз. Ал өз таман акы, маңдай тери менен күн көрбөстөн, бир канча малай жана чааракерлердин, кала берсе мына бул элдин канын сүлүктөй сорууп келген. Сен өзүң кимсиң? – деп Каныбек утурулай басты.

– Сарымсак байдын уулу Бапаң старчы деген ушул, – жолдош командир! – деди Жапек.

– А-а-а... кузгун менен жемдеш, бөрү менен ортоктош болуп жүргөн митайымдардын бири экенсиң го? – деп Каныбек старчыга карай басканда, бир балакеттин кабарын айтууга, шашылгандай жүгүрүп Кубат келди.

– Жолдош командый!

– Эмне болду?

– Шайымшак бай, тетиги штайчынын аташы, кампашына он башмачыны катып коюптуй, – деп Кубат Каныбектин кулагына акырын гана шыбырады.

– Аны ким айтты?
– Күйөөшүн кечээ башмачылай өлтүйгөн бий келин айтты.

– Сапар! Сен бул эл менен сүйлөшө тур, биз азыр келебиз! Бириккен отряд, аттангыла! – деп Каныбек команда берип, Темир туура тарта берген кара кашкага шап минип жулкунта, – менин артыман ар-рш!..

КҮТҮЛБӨГӨН ЖОБОЛОНДОР

Алдияр тоосуна чыккан чалгынчылар басмачыларды таппай, алардын изи Күлчө тарапка кеткенин айтышып келгендиктен жана жакын арадагы айылдан басмачылардын шеги билинбегендиктен аскерлер алыстан эмес, жакын жерден да жат көзүнө чалынбай турган ыктуу жер таап, аттарды өргүтүп, аскерлерди сергитип алууну ойлоп, Каныбек буйрук берди.

Таңга жуук калың арчалуу жана түркүм жыгачтуу токой арасына келишип, айланага сакчы коюп, шектүү тараптарга чалгынчы жиберип, аттарды отко койдуруп, аскерлерди түркүм түйшүктөрүн бүтүрүп алууга буюрду.

Жанын багып, тазалыгын сактоонун ыгын билген камбыл жигиттер көйнөк, штандарын, чулгоо жана бет аарчыларын жууп, кургатып гана эмес, көпчүлүгү көйнөк, штандарын кийип да алышкан. А жайбаракат кыймылдагандар, нашаалык менен кыбырагандар, кир жуугандын ыгын билбегендер, өз кири өзү жууганды намыс көрүп сүйбөгөндөр алигече мышакаттанып, кай бири Каныбектен коркуп гана илээлеп жүрүшөт.

Каныбек бардык командирлерин ээрчитип алып, ар бир аскердин атынын жонун, токулгасын, жарактарын, кийимдерин таң эртеңден бери карап, тийиштүү приказын берип, акырында Чоң-Койчу менен Эсенге келишти.

– Кандай, аталар, ал-абалыңар, ден-соолугуңар жакшыбы? – деп Каныбек шайырлана кол алышып амандашты.

– Бардыгы жакшы, бир эле нерсе жаман болуп жатат, – деди, Эсен.

– Эмне? – деди Каныбек.

– Бир кыйын иш чыга калды дейсиңби, балам! Эсен экөөбүз ушул убакта жаш болбой же кир жууганга жашыбыздан көнбөгөн гана кайгы, – деп Чоң-Койчу күлүмсүрөп койду.

– Кирди жууганды билбей, өгүнү чала жууп кийген экенбиз, көпкө чейин самын сасып, ич кийимдерибиз агарбай гана минтип бозоруп калды. Канчалык жуусак да агарбай койду, – деп Эсен бадал үстүнө жайылып турган көйнөгүн көрсөтүп, карап турган командирлерден уялгандай терс карай берди.

«Ырас эле, кирди мындай жууп кийүүгө болбойт, булардын кириң айылдуу жерге барганда, аялдарга жуудуруп берүүнү ойлош керек экен» деп Каныбек ойлоду да, алардын күнгө жайылып жаткан тердиктерин карашты.

– Ичмектериңер койдун даакысыбы?

– Ооба!

– Эмне үчүн?

– Бул амалды чыгарып жүргөн тиги Эсен акең. Даакыдан ичмек жасасаң аттын жону жоорубайт, тердигиң суу болбойт экен, анын үстүнө, даакы ичмек эч качан кирдебейт экен, – деп ушундай этияттыгы менен аттарынын жонун таза сактагандыктары менен мактангандай Чоң-Койчу күлүмсүрөп, муруттарын жанып-жанып койду.

– Дагы ушундай даакылардан табууга болобу, ата?

– Болбогондочу?.. Сапарга салам айттырып жибер!.. Матыны опус кылып алгандагы бир тамдын ичи толгон даакыны өрттөп жибериппеген чыгар, – деди Чоң-Койчу.

Жакшы акылдары үчүн Каныбек абышкалардын колдорун кыса кармап, эс алуу үчүн командирлерге руксат берип, өзү ыр угулган тарапка карай жөнөдү.

Отуздай аскер токой арасындагы көйкөлгөн көк шибердүү ачыкка отуруп алышып, ырга жөндөмдүүлөрүн

ырдатып, комузга шыктууларын черттирип жатышкан экен, Каныбекти көрө коюп бардыгы тура калышты.

– Отура бергиле, отура бергиле!.. Ырыңарды жөнөтө бергиле! – деп Каныбек жигиттердин ортосунан орун алып, – кана, уялбастан тамашаңарды кыла бергиле!

– Атагы чыккан ырчы бар дейсизби, жолдош командир, эптеп эрмек! – деди Темир жылмайып.

– Жолдош командый, балким бийдеме билип жүйбөнүш? Улуу даяжаңызды кичүү кылып койшоңуж кантет? – деп сол жагында комуз кармап отурган жигиттин комузун алып, оң жагында отурган Каныбекке сунду, Кубат.

Кубат сырын жакшы билгендиктен, «чертпей койсом Кубат акенин шагын сындырып, жигиттерди теңиме албагандай болуп каламбы» деп ойлоду да Каныбек комузду алып, кулагын толгой, отургандарга ар бир черткен күүсүнүн маанисин айтып, анан «Кайра качпа», «Көкөй кести», «Шыңгырама», «Чуу басар», «Камбаркан» деген күүлөрдү чертип токтоду да:

– Эми силерге Каныбектин күүсүнөн чертип берейин!

– И-и-ий, жашаң!

– Ток этер жерине эми келдиңиз, жолдош командир!

– Сиз ал Каныбекти көргөн белеңиз? – деди Эштектин Жумасы.

– Мен аны кайдан көрөйүн. Бул күүнү «Каныбектин күүсү» деп өгүнү Жапек үйрөткөн, – дегенде жигиттердин арт жагына келип калган Жапек күлүмсүрөп койду да кайра басып кетти.

– И-и, – деп Кубат мурункусунан да ыңгайланып отурду.

– Илгери, Каныбек Айдарбек даткага жылкычы болуп жүргөндө, Корчу уурудан таяк жеп, «өлдү... өлдү» дегенде араң айыгып, береги, – деди Каныбек, Эсен менен бирге келип, чапанынын айрылган жерин кармалап отурган Чоң-Койчуну көрсөтө, – Чоң-Койчу карыянын кайын атасы Жуманын комузуна салып черткен имиш!

– И, и, – дешип жигиттер ынтасын коюп күүлдөшө түштү.

Ушул убакта акырын жыла басышып Захаров менен Семёнов келип Каныбектин алды жагына жантая кетишти. Аңгыча болбой, командиринин комуз кармап отурушуна кызыгышкан орус жигиттери көбөйүп кетти.

– Жолдош командир! Улам кийин келген жолдоштор сизди жакшы көрө албай моюндарын созуп жатышат. Руксат этиңиз, алдыңызды бийиктейин, – деди да Хамид командиринин жообун күтпөстөн эле, өзүнүн, ээринин үстүнө дагы бир жолдошунун ээрин кабаттап келип, өйдө боло берген Каныбектин алдына коё салды.

Каныбек бардыгына даана көрүнө түшкөндө:

– Во! – деген кубанычтуу үндөр туш тараптан угулду.

– Каныбек бул күүнүн башын Корчу урунун таягынан айыкканда баштап, акырын Айдарбек датка менен Сооронбай миң башыдан таяк жеп айыкканда бүтүргөн имиш. Эсен аке сиз айтыңызчы, Каныбекти сиз жакшы билчү экенсиз го? Ушундай деп айткандары чын беле? – деп Каныбек күлүмсүрөй Эсенге карады.

– Ал чын! – деди Эсен.

– Сиз Каныбекти көргөнсүзбү? – деди жигиттердин бири.

– Айдарбек датка менен Сооронбай миң башы Каныбекти өлөрчө сабатып, алдына төшөнчү, үстүнө жабуу бербей, короонун четине сүйрөтүп таштап, «кимде ким Каныбекке жардам берсе өлтүрөм» деп Айдарбек датка жарлык бергенине карабай, ушул Эсен аке жардам берген экен. Эгер Эсен аке болбосо Каныбек өлүп калмак имиш дешет.

– Ошондойбу, Эсен ата? – деп туш тараптан үн чыкты.

Эсен жашын куюлткан кебетеси менен башын акырын көтөрдү да ийкегиледи.

Эсендин жашын көргөндөр, Каныбектин башынан шумдуктай каардуу окуя өткөнүн сурашпай эле сезишти.

– Каныбек мурун бул күүнү «Алайдын айдама» деп ата-са, кийин «Ак-Шумкардын айдама» деп атайт. Алты ай учса арыбаган, канаттары талыбаган Ак-Шумкар болуп

асман мелжитип учсам, сөөктү жуткан аккажырды, тарп андыган жоруну, куркулдаган кузгунду, көрүнгөнгө көөлүчү болгон кулаалыны асмандан, кандуу тиштүү карышкырды жер бетинен жара тээп тургандай кылып, Кашкардан Зуннахунду, Улуу-Чаттан Түлкүбекти, Алайдан Айдарбек датканы, Сооронбай миң башыны жана ушулар сыяктууларды жоготсом... Ошентип кектүүлөрдөн кек алсам деп черткен имиш! – деди да Каныбек айткандарын кыскача кылып орусча айтты да, – эми угуп тургула!..

Каныбек оң колун бир калыпта шилтеп, сол колу менен комуздун алкымын балкылдата басканда, кандайдыр бир эбегейсиз Ак-Шумкар салмак менен учуп, Каныбек колунун башын билинер-билинбес кылып төмөн ыкыс бердире сыдырып койгондо, ал болжолсуз алгыр улам жогорулап эргип бараткандай болот. Ошол көз жеткис бийик асман менен сызып чабыттап, көздөгөнүн шумкар көрө койгондой, Каныбек оң колун ыкчамдата шилтеп, сол колун саал төмөндөтө койгондо, Ак-Шумкар канатын шукшуруп качырып бараткансыйт. Ал, комуздун алдыңкы кылын төмөн сыдырып барып кайра алкымга карай балкылдата басып барганда, ошол Ак-Шумкар асмандап шукшурулуп келип, көздөгөнүн өлтүрө тээп, кайра асманга атып чыгып кеткендей боло түштү.

– Во, бирөөнү жайлады! – деп Захаров жоон үнүн катуу чыгара күлгөндө:

– Есть! – дешип орус жигиттер кол чаап жибершти.

Каныбек күүнүн мазмунун айтып бергендиктен, отургандардын бардыгы, комуздун ар бир кайрууларын ачык түшүнүшүп, кай бир кайрууларында кол чаап жатышты.

Эсен анда-санда көзүнүн жашын сыгып алат. Ал кайгыргандан же жашыктыгынан ыйлап отурган жок. Катуу таяктан айыга албай, айсыз түндөгү катуу жаанда, Айдарбек датканын короосунун четинде, эчки-улакка тебээленип, Каныбектин ээги ээгине тийбей титиреп жатканын эсине түшүрүп, алдакачан өлдү деген Каныбеги эми минтип ушунча аскерге команда берип, элдин боло-

чок жыргалы үчүн душманына каршы күрөшүп жүргөнүн көзүнө элестетип, кубанганынан ыйлап отурат.

– Бали, жолдош командир!

– Молодец!

– Өмүрлүү болуңуз! – дешип аскерлер кубанып кол чаап алкыштарын айтышты.

– Ал Каныбек эми кайда, жолдош командир? – деди Семёнов.

Бул суроону укканда, кыйшайып жаткан Эштектин Жумасы башын көтөрө калды да, «Ошол Каныбек мен-мин деп айтатко?» деген ой менен жүрөгү туйлап кетти.

– Аны мен кайдан билейин, жолдош Семёнов! Бирөөлөр айтат «Каныбек каторгада жүргөндө өлүптүр» деп, бирөөлөр айтат «Каныбек тирүү имиш» деп, – деди да ордунан туруп, – тамаша жасап отурганыңар абдан жакшы. Кааласаңар дагы тамашалаша бергиле, бирок аша чаппагыла, – деди да Каныбек чоң түп арчадан аркы кыраңчага карай басты.

– Абдан жөнөкөй бой көтөрбөгөн сонун киши!

– Ооба, адамдын бардыгы ушул командирдей болсочу!..

– Ай, десең, – дешип аскерлер Каныбекти өз ара мактап жатышты.

– Темир баягы жаңы ырыңы ырдачы!

– Ошону ырда!

– Ыйда шадагашы! – деп жигиттерге кошулуп Кубат да бир жактан чыкты.

Темир гимнастёркасынын топчусун чыгарып, таманын жасап, оң колу менен жаагын басып:

– Э-эй, жарк-жарк этип күлгөнүң,

Кылычымдай, Назбүбү!

Өмүргө кубат берүүчү

Ырысымдай, Назбүбү!

Кара-Суудан кармаган

Кундузумдай, Назбүбү!

Маңдайыма кадаган

Жылдызымдай, Назбүбү!

Алкыш айтар бекен деп
Эл деп, жүрөм, Назбүбү!
Баш кошуп өмүр сүрсөк деп
Сен деп жүрөм, Назбүбү!
Жоготуп жоону талкалап
Жакында үйгө тартабыз.
Өзүңүздөй кыздардын
Мойнуна колду артабыз!
Амандыгым баргандан
Сурай тургун, Назбүбү
Дыкат болуп кайгырбай
Чыдай тургун, Назбүбү!.. –

деп Темир сүйгөн кызы Назбүбү жөнүндө кураштырып, ал ырын жан дили менен сабатып ырдап жатканда Каныбек чакырып калды.

– Темир!

– Мен мында, жолдош командир! – деп Темир жүгүрүп барып честь берип тура калды.

– Жапекке айт, тетиги суунун куйганында бир жөө киши келатат. Жанына киши алып, ошол кишинин жайын билсин.

– Жарайт, жолдош командир! – деп Темир жүгүргөн бойдон кетти.

Наташа ар бир жыгачтарды карап, кай бир сулуу жыгачтарга суктануу менен басып келет.

«Эмне жөнүндө ырдап жатасың» деп сураша албагандыктан жана Темир түшүндүрүп айта албагандыктан, жанагы чогулган орус жигиттери тарап кетишкен. Алар экиден, үчтөн, бир топтон болушуп өздөрүнчө тамашалашып, кай бири кийиминин айрылган жерин жамап отурушат.

Наташа акырын артынан келип, Чоң-Койчунун бүйрүйтүп-чүйрүйтүп жамак жамап отурганын көрдү да, Хамидди ымдап чакырып:

– Бул кишиге айт, капа болбосо чапанынын айрылып калган жерин мен жамап берейин!

Хамид айтканда, Чоң-Койчу аталык мейрим менен жылмая, жамагын Наташага карай узатты да, Наташанын ийнени тетери кармап, жамаганын сөгө баштагынына таңданып карап калды.

– Ай, ай, ай... Темир жакшы ырдап жатты эле, эми аны кайда жумшап жиберди,– деп аябай өкүнгөндөй, Эштектин Жумасы санын чаап койду.

– Капа болбо, падагашы, камандый бий иш тапкандый.

– Ай, абдан тынчы жок командир да.

– И, шенин оюңча, камандый төшөк шалып укташ кеекпи?

– Башта даража тургандан кийип, даражалуудай сөөлөт менен жүргөн эле жакшы.

– Кош... эки жагына эки мамык... бий шулууга башын, бий шулууга бутун ушалатып, анан бий шулууга желпитип отуйша ээ?..

– Жок, андай дебейм, Кубат аке! Маселен: Азиз Ахмедов тынч жата берсе, дүрбүнү бизге берсе, эки жакты биз деле байкап турбайбызбы?..– деп Эштектин Жумасы алаканын жая жайдарыланып күлүп койду.

Наташага кандайдыр жагынып жакындашуу максаты менен, Кубаттардын сөзүн Хамид шыбырап айтып жатты.

– И, экөөбүш байкап туйшак, келаткан башмачылайды көйбөй калшак, анан башмачылай акыйын келип, баайыбышты каймап алша, ээ? Жок, болбойт, камандый өж көжү менен көйгөнү жакшы! – деп Кубат Наташанын жанына отура калганда:

– Туура айтасың, Кубат аке! Командир өз көзү менен көргөнү жакшы! – деп Наташа Кубатты далыга таптай каккылап койду.

Кубат Наташанын сөзүнө шердене, Жуманы мындай жетелеп баратып:

– Эң жакшы киши ээ?

– Канчалык жакшы болсо да дини башка. Командир болбосо, бул катын сени далыга таптамак түгүл, алыс-

тан карап да коймок эмес, – деп Жума Кубаттын сөзүн жактырбай колун шилтеп терс карады.

– Шен билбейшиң, ал катындын дини башка болгону менен жүйөгү бийге!

– Ой, койсоңчу, Кубат аке! – деп Жума ары жакта ырдап жаткан жигиттерге карай басты.

– Кубат аке!

– Мен мында, жолдош камандый! – деп Кубат жүгүрүп барып тура калды.

– Тетиги тарапта эч кандай айыл жок эмеспи? – деп Каныбек алыстагы коктуну көрсөттү.

– Эч кандай!..

– Эмесе ошол тарапта бир жөө киши жүрөт.

– Кайшы жейде?

– Тетиги аскадан бери ылдыйкы, коктудагы булактын боюна барып отурду. Акырын барып ошол кишини кармап келиңиз! – деп Каныбек айтканда, Кубат башка эчтеме айтпастан, төмөн жагында оттоп турган атына карай аңкилдек атып жөнөдү.

Наташа Чоң-Койчунун жамаганын сөгүп, чапандын айрыгын ыпыйта кармап тиге баштады да:

– Чоң-Койчу ата, эче балаңыз бар?

– Балам жок, Наташа!

– Демек, турмуштун жыргалын көрбөгөндөй эле, баланын жыргалын да көргөн эмес экенсиз го? – деп Наташа эмне үчүндүр терең улутунду.

– Бегайым аттуу жалгыз кызым болгон. Анда мен, Айдарбек датканын колунда кул катары иштеп жүргөмүн. Бегайым бойго жетип, Айдарбек датканын кулу Каныбек менен жакшы көрүшүп калганын сезип, экөөнү баш коштуруп койдум. Күндөрдүн биринде, Каныбек жалаа менен доого жыгылды, айып тартты. Ошол айып үчүн Айдарбек датка баштаган зулумдар, Бегайымды Каныбектен ажыратып, ошол айып үчүн Бегайымды Эшен деген чалга сатышты. Мени жазалап ушул тарапка айдап жиберешти, – деп Чоң-Койчу үшкүргөндө:

– Ой, кандай зулумдук! – деп Наташа да үшкүрдү.

– Ошондойчо болуп, Бегайым Эшендин колунда зарлап жүргөндө, Каныбек Айдарбек датканын Ак-Жал деген күлүгүн минип Бегайымды алып качат.

– Азамат, Каныбек! – деп Наташа кубана түштү.

– Бирок, тагдыр аларды куткарбай колго түшүрөт.

– Ой!..

– Ошол бойдон Бегайымдын өлүү же тирүү экени дайынсыз. Бегайымдын күйүтүнөн байбичем басалбай карып калды. Ушул убакта араң көк ала сакал болуучу Чоң-Койчу атаң, минтип аппак сакал чал болду, кызым! – дегенде Чоң-Койчунун каңырыгы түтөп, мууну бошоп, көздөрүнүн кычыгынан жашы кылгыра түштү.

– Кайгырба ата! Жүрөгүңүздөгү жарага байкабай тийип койгондугум үчүн кечирим сурайм. Бирок, менин тагдырым сиздикинен жеңил эмес, ата! Күйөөм Кызыл Аскерде жүрүп, өткөн жазда ак бандалар менен болгон согушта өлдү. Биз анда Украинада туруучубуз. Ошол эле учурда, алты жашар кызымы, атам менен энемди Петлюровчулар өлтүрүп кетишти. Мен ошол жерде фельдшер болуп иштөөчүмүн, эптеп аман калдым. Аңгыча, биздин Кызыл Аскерлер келип калышты. Атамдын, энемдин, кызымдын, күйөөмдүн жана эркиндик үчүн курман болгон достордун өчүн алуу үчүн, өз ыктыярым менен Кызыл-Аскерге санитарка болуп кирдим, – деп Наташа Чоң-Койчуга жалжылдай карап терең улутунуп койду.

– Ошонетип жүрүп, эми бир Чоң-Койчу аттуу абышка менен ата-баладай сүйлөшүп, чегедекке айыртып алган чапанын жамап отурам дечи?

– Ооба, ата! – деп Наташа көздөрүн жайната шыңк этип күлүп койду.

– Эмесе мындан ары, сен орустун кызы Наташа эмесиң, Чоң-Койчунун кызы Назгүлсүң! Сени мындан ары, менин кызым – Назгүл дейм!

– Макул, ата болуңуз! – деп Наташа Чоң-Койчунун колунан өөп, жамалган чапанын бергенде:

– Өмүрлүү, бакты-таалайлуу бол, садагаң Назгүл! – деп Чоң-Койчу Наташанын маңдайынан өптү.

Ушул секундларда Чоң-Койчунун бүткөн бою эрип кеткен сыяктана түштү. «Канча кылган менен орус-орус, дини башка, чочконун этин жейт» деп кандайдыр бир жийиркенич менен мамиле кылып, көп учурда орус жигиттери менен кол алышпай, бирге отуруп тамак жешпей жүргөн Чоң-Койчу, эми орустун кызына колун өптүрүп, өз оозу менен орустун кызынын маңдайынан өптү.

Наташанын кичипейилдиги, адамга мейримдүүлүгү, анын көз карашы менен өңүндөгү сүйкүмдүүлүгү, «ата» деп өз кызындай имерилиши, илгери, жыртылган кийимин Бегайымы жамап бергендей кылып, эбине келтирип жымыйта жамап бере салышы, Чоң-Койчунун динге байланыштырган жийиркеничин таруудайдан таякалап асманга үйлөп жибергенсиди.

Чоң-Койчу менен Наташанын айткандарынан улам, Хамиддин санаасы санга бөлүнүп, атасы менен энесинин өлүшү, зайыбы Гүлназдын баласын алып дайынсыз жоголушу эсине түшкөндө, анын көзүнөн жаш кылгырып, айланадагы жашыл көрүнүштүн бардыгы бопбоз боло түштү...

Каныбек шылкыйып отурган Хамидди көрүп басып келди да:

– Эмне болду? Гүлназ менен балаңы ойлоп отурасыңбы?

– Ооба, жолдош командир! – деп Хамид ыргып тура калып честь берди.

– Өгүнкү таанышың айтты го, Гүлназды баласы менен Кара-Суудан көргөнүн. Демек ал тирүү. Мына бул оңбогон согушту бүтүрсөк, Гүлназды сөзсүз табабыз! – деп Каныбек Хамидди далыга каккылай эркелетип койдуду да, Захаровдун жанына барды.

Захаров Каныбекти утурулай:

– Жолдош командир! Кай бир аскерлердин жана командирлердин жайбаракат жуунуп-таранышы мага жакпайт.

– Эмне үчүн?

– Аскерлик тартипти ойлошпойт, үйдө жүргөндөй жуунуп-таранышат. Кокус тревога жасап шашылыш жөнөй турган болсок же капыстан басмачылар келип калса, биз душманга каршы жарак алып жүгүрүшүбүз керекпи же көйнөк-штанды кие албай жүрүшүбүз керекпи?

– Калп айткан менен болобу, бул менин башыма такыр келбептир, жолдош Захаров. Алтындай акыл! Ушул жөнүндө командирлерге акырын айтыңыз, тоң моюндук кылгандарын мага айтыңыз. Барыңыз! – деди да Наташаны чакырып, – командирлердин эч кимисинин даражасына карабастан ич кийимин жана жоолуктарын карап чыгыңыз. Аскерлерге кыйкырып жүрүп, жугуштуу ооруну өзүбүз баштабайлы.

– Приказыңызды аткарууга руксат этиңиз!

– Руксат!

– Ич көйнөгүңүздү көрсөтүңүз!

– Менби? – деп Каныбек чочуй таңдана түштү.

– Сөз болбосун. Бириккен отряддын командири Азиз Ахмедовдун приказы ошондой.

– Мынаңыз! Элден мурда эле кургатып кийгемин.

– Жоолуктарыңызды көрсөтүңүз!

Каныбек шымынын чөнтөгүнөн кирдеп калган бет аарчысын ала коюп, уялып кайра ката:

– Жана унутуп калыпмын, бир аздан кийин жууп алам.

– Мага бериңиз! – деди да Наташа Каныбектин жоолугун алып жүрүп кетти.

Чоң-Койчу Каныбекти далыга таптай эркелетип:

– Ал Наташа эмес – Чоң-Койчунун кызы Назгүл. Ал оттон качпайт, найзадан жалтанбайт, – деп күлүп койду.

Ушул убакта Жапек шашыла келип честь берип:

– Взвод командири Сары уулу приказыңызды аткарды, жолдош командир. Келе жаткан жагы жана айткан сөздөрү күнөмдүү болгондуктан, бир календерди кармап келдик.

– Келтириңиз!

– Мында алып келгиле! – деп Жапек айтканда, эки Кызыл Аскер, көзү таңылган, колу артына байланган Камалбекти алып келишти.

– Вольна! Эки колу менен көзүн бошоткула!

Ушул убакта Жума, дагы бир катар Кызыл Аскерлер келип таңыркап калышты.

Көзү ачылып, колу бошонгон Камалбек, тургандардын эч кимисине карабай, Каныбектин суроосуна жооп бербей, алсыз адамдай бүжүрөп, араң чөк түшө отуруп, эки колун жогорулата кенен жайып, сүзгөн көзүн ачпай асманды карап:

– Я, Кудая, эгер мени пендем десең, тилегенимди бере турган болсоң, эл таалайы үчүн күрөшкөн ушул азаматтардын тилегин кабыл кылгайсың! Я, Кудая, бей-бечара, карып мискиндерге бер, көп менен бирге мага да бер. Эл тилеги кабыл келсин, душмандын бели сынсын! Алло-акбар!.. – деп Камалбек бата кылып, эки жанында турган аскерлерге «сүф» деп койду да, анан теспесин тарта Каныбекке жылмая карап, – сизге мен өзүмдүн ким экенимди түшүндүрө албайм. Чүнки, мени алты айлык жашында, Бухарадагы чоң медресенин ыймамы, таң сүрө намаз окууга чыгып, медресенин алдынан мени таап алат. Ошентип, ошол чагыман тартып ыймамдын колунда өстүм, медресенин кызматын кылдым, окудум. Күндөрдүн биринде, ошол ыймамдын баласы экөөбүз бир таңга пул үчүн уруша кеттик. Ал менин ата, энесиздигимди гана айтып тим болбостон, мени никесиз төрөлгөнсүң деди. Алла Тааланын өз амириби же мени шайтан азгырдыбы, ошол замат медреседен чыгып кеттим. Ошол күндөн ушул күнгө чейинки кесибим ушул: эл кыдырам, үйлөргө кирем, бирөө чын ниети менен берсе кайыр-сахаббатын алам. Арбактарга куран окуйм, ооруларга дем салам.

– Эгер андай болсо, эл жок тоо арасында эмне кылып жүрөсүз?

«Хи» деп Каныбекке карабай Камалбек күлгөн болуп, теспесин өөп маңдайына тийгизип:

– Бүгүн күнгө бейшемби. Бейшемби күнү айыл арасында болбойм, ээн талааларды, тоо-таштын арасын кыдырам. Эски мүрзөлөр жолукса куран окуйм. Мазар болсо кыя өтпөй түнөйм, сыйынам. Бул дүйнөдө ата, энеми билгизбесең да, о дүйнөдө билгизе көр деп Кудайга жалынып ыйлайм! – дегенде Камалбектин көзүнөн жашы куюлуп кетти.

– Ал жакта кандай мазар бар экен? – деди Каныбек Камалбек кармалып келген жакка колун нускай.

– Эң сонун мазар бар экен, элден сурап билип, кечээ кечинде барып, түндө ошол мазарга түнөп, бүгүн сиздин алдыңызга келип тургандагым, – деди Камалбек муңайыңкырап жаштуу көзү менен.

Камалбектин кыймылына, «тилек» кылган батасына, чыгарган үнүнө, төккөн жашынан улам, Чоң-Койчу баштаган бир катары эч кандай душман деп күнөм кылышпады.

Каныбек тургандарга карап:

– Ошол жакта мазар барбы?

– Он чакты түп четиндин түбүндө жыландын ордосу бар. Көп кишилер ошого мазар деп сыйынышат, – деди Чоң-Койчу.

– Мазардын бардыгы бар. Бирок бул календериң «ошол мазарга түнөп келатам» дешинде менин шегим бар, жолдош командир! – деди Жапек.

– Ооба, жолдош Жапек Сары уулу. Бул календер чын эле ошол жыландын ордосуна барып түнөп келатабы же Айдарбек датканын уулу баштаган жыландардын ордосуна барып түнөп келатабы? Табышмактын жандырмагы мына ушунда, – деп Каныбек Жапекке гана акырын айтты.

– Жолдош командир! – деди Эштектин Жумасы өтө кичипейилдик жана ишенимдүү үн менен честь берип, взводдун командири жолдош Сары уулунун шеги ыгы жок жок.

– Кантип? – деди Каныбек таңдана.

– Өткөн күздөн бери бул календердин айыл арасында жүргөнүн, кээде үйгө, кээде сарайга, кээде талаадагы жаман тамдардын арасына, кай бир күндөрү мүрзөнүн

арасына түнөп жүргөнүн элдин бардыгы эле көрүп жүрбөдүбү? – деди Эштектин Жумасы.

– Аны көргөнбүз, – деди Чоң-Койчу Жуманын жүйөлөп айткан сөзүнө жыгылгандай.

– Жаңы мүрзөнү жазданып уктап жатканын мен деле көргөмүн. Бирок...– деди да Жапек андан аркы айта турган сөздүн жүйөсүн издегендей ойлоно калды.

Каныбек баштап бардыгы ойго түшө калышынан пайдаланып, көзүнүн кыйыгы менен карап турган Жумага Камалбек жекире карап алды.

Камалбек Карабек корбашыны бүгүн таңга жуук таап, айта турган акылдарын айтып кайра тарткан. Кызылдар өтө этияттык менен эс алып жатышкандыктан, бул жерде Кызыл Аскерлердин бардыгын басмачылардын эч кимиси айтпагандыктан, Камалбек да кооп санабаган. Бул жерде Кызыл Аскерлердин бардыгын, Жапек төрт аскер менен аттанып чыгып, өзүнө карай катуу келатканда гана билди, Камалбек. Бирок, жашынууга же качууга кеч болуп калгандыктан, ал календерлик жорук-жосунун бузбай, «ушундай болсо бошонууга жакшы болор» деп жобурап батасын кылып, Жапектин суроолоруна кыскача жооп берип, бир кенедей каршылык кылбай, «Я, Кудая, палан күнү ушундай болосуң; деп маңдайыма жазган экенсиң да?» дегенден башка эчтеме айтпай гана колун байлатып, көзүн таңдырган. «Бир себеп болуп калар» деп ушул календерлик «кесибинен», кала берсе Эштектин Жумасынан үмүт кылган. Жапек жалгыз-жарым болгондо, Камалбек жайлап салып кете бермек.

– Сиз байкайсызбы, ата? Көз карашында кандайдыр терең сыр бардай, – деди Каныбек акырын Чоң-Койчуга гана.

– Эй, Азиз балам ай, ушул тентиреп жүргөн календерде эмненин сыры болот эле? Сыры терең календер ушунетип тентиреп жүрөр беле? – деп Чоң-Койчу Каныбектин ыгы жок шекшип такыганын жактырбагандай этегин кагына терс бурула берди.

Каныбек менен Жапектин ыргылжың өңдөнө түшкөнүнөн жана Чоң-Койчунун түшүнбөй актап жатканынан пайдаланып, Эштектин Жумасы чындап кийлигише баштады. Кандай гана болбосун, кожоюнун бул коркунучтуу туткундан бошоткусу келди.

– Башты бекерге катырбай коё бериңиз, жолдош командир! Бул бечара календер арбактарына куранын окуп, мазарына сыйына берсин.

– Коё бер дейсиңби? – деди Каныбек Жумага тике карап.

– Коё бербегенде тентиреген календер менен да алышып жүрөүзбү? Дегеле башымы байладым. Эгер ушул календер бир жамандык кылса, мына, мени жоопко тартыңыз, жолдош командир!

– Ойлон, Жума!

– Мени атып жибириңиз! Тентиреп жүргөн календер үчүн мына баш, өлүмгө байладым! – деп Жума безилдеп жиберди.

– Сен кандай дейсиң? – деди Каныбек Жапекке.

Жапек бир аз ойлоно калды да, анан Камалбектин куржуну менен таягын колуна карматып:

– Бар, жолуңа түш!

– О Жараткан Парвардигар! – деп Камалбек колун кенен жайып, мукамдуу үнүн дагы катуурак чыгарып, – ушулардын ар тилегин азыр кылып, ар балаадан сактап, акыйкат жолунан адаштырбай, азезилге азгыртпай ар дайым адилет кылгайсың! Аллоакбар! – деп бата кыла ордунан туруп, – Я, Алла, өзүң медет бергейсиң! – деп түтөтмөсүн түтөтүп ар кимге карай аластаган болуп, «сүф» деп демин салып, – силер кимсиңер, бул жерде эмне кылып жүрөсүңөр, анда менин эч кандай ишим жок. Басмачылар жаман, балшебек менен кызылдар жакшы деп угам. Эгер силер ошолордон болсоңор, тилегиңерге жеткиле, адилет болгула. Бей-бечара, кедей-кембагалдардын таламын талашкыла. А басмачы болсоңор, анда силердин жүзүңөр курусун. Мына, мени да атып таштагыла! – деп Камалбек көкүрөгүн ачып тура калды.

– Биз андай киши өлтүргүч басмачылардан эмеспиз. Жолуңуз менен бара бериңиз! – деди Эштектин Жумасы.

Жапектин жаңдоосу боюнча эки Кызыл Аскер Камалбектин колун артына байлап, көзүн таңып алып кетишти.

– Уктуңузбу, жолдош командир? Динге берилип, өзүнчө тентиреп жүргөн календер болсо да, тилеген тилеги биз менен, айткан сөздөрү сиздикиндей эле, – деп бажандады, көңүлү жайлана түшкөн Эштектин Жумасы.

– Мүмкүн чын эле ошондой чыгар. Бирок, ууру ит сыяктанып карашы мага жакпады, – деп Каныбек ойго түшө калды.

– Ооба... Кандайдыр шек бар сымал... Кандай шек? Аны өзүм да түшүнбөйм, – деп Жапек камчысы менен өтүгүнүн кончун чаба ары басты.

Антаңдай шашып келип, далысын саал бүкүрөйтө калып честь берген Кубат:

– Бийкежиңи аткайдым, жолдош камандый! – деп колун артына байлап, көзүн таңып алып келген Эркинди көрсөтө, – бул бала шоо бала эмеш, жолдош камандый. Башмачылай тымыжын жибейше кейек. Каныбек дегенди билешиңби деп шуяйт. Беш огу менен, мына бул тапанчашы бай экен, – деп Кубат тапанчаны октору менен Каныбекке сунду.

– Каныбек тапанчанын жаңылыгын жана бузулбагандыгын байкап, анан Эркинге жай гана:

– Мындай тапанчаң болгондон кийин, колуңу байлап, көзүңү таңып жаткан кишини эмне үчүн аткан жоксуң?

– Кызылдар менен балшабекти атууга болбойт, мен аларды жакшы көрөм. Анын үстүнө, ал тапанчаны атканды билбейм.

– Муну сага ким берди?

– Эч ким берген жок, – деп Эркин өтө ыңгайсыздана үнүн акырын чыгарып, – өлүп жаткан басмачынын жанынан алгамын...

Каныбектин буйругу боюнча, Кубат Эркиндин колун жана көзүн чечти.

Эркин жарактуу кишилерди көрүп таңдана, бир чети чочулай элеңдеп туруп, анан Чоң-Койчуга карап:

– Саламатсызбы, ата!

– Шүгүр, балам! Кайдан жүрөсүң? – деп Чоң-Койчу баланын жаштыгына жана ушундай жерде жалгыз жүрүшүнө таңдангандай жанына барды.

– Оштон, ата! Үйүм Ошто.

– Оштон болсоң, өзүң бала, бул Алай тоолорунун арасында жалгыз эмне кылып жүрөсүң? – деди Каныбек күлүмсүрөй жакындап.

– Каныбекти издеп жүрөм, аке!

– Эмне үчүн? – деди жанында турган Жапек.

– Каныбек балшабек менен кызылдардын чоңу дешет. Мен Каныбекти таап акылдашып, балшабектерге же кызылдарга кошулгум келет, акелер.

Каныбек баланын тирикарактыгына кубангандай күлүмсүрөп, сол колу менен анын ийинин кармап:

– Кошулганда эмне кылмаксың, жигит?

Айланада тургандардын көз карашы ырайымдуу болгондуктан, көкүрөгүн токтотуп алган Эркин, Каныбектин «жигит» деп атап ийнинен кармашына шердене түшүп:

– Айдарбек датканын уулу Карабек корбашыны согом!

– Мунун кайратын! – деп Чоң-Койчу айтканда, айланада тургандар каткырып жиберешти.

– Күлбөгүлө акелер! Силердикиндей кылыч, мылтыгым жана жолдошторум болсо эле, мен басмачыларды согот элем.

– Сен эмес, сенин атаңдай, агаңдай кишилер басмачыларды сого албай жүрсө, бул мадыра башты карасаң!? – деп Эштектин Жумасы мыскылдуу күлкүсүн чыгарды.

– Согомун. Басмачылар жаткан жерди акырын биллип, анан силерди баштап барар элем. Баарылап согор элек, – деп Эркин эрдемсине муштумун шилтеп койду.

Эркиндин тайманбай шерденип турушуна кубангандай, «Абдан чыйрак бала экен! Дээринде бардын баласы болсо керек!» дешип тиги тургандар өз ара күбүрөшө баштады.

Каныбек Эркинден эки көзүн айырбай терең ойдо...

Эркиндин кончу кенен эски мөкүсүн, кара ала таардан жасалган эски шымын, жамаачылуу кара бешмантын, белине курчанган олоңун, эски кара сатин менен көбөлөп, кара саксактан кырка четин кыюулаткан жапма малакайын көрбөгөнү менен, анын өңүндөгү балалыктын мейримдүү сулуулугун, жалжылдаган кара көзүн, ошол көздүн түпкүрүнөн жалындап күйгөнсүгөн отту, кайдандыр бир жерден учуратып, бирөөгө ызырынып түйгөн муштумун көргөн сыяктуу. Үнү да тааныштай.

«Бул баланы кайдан көрүп, качан сүйлөштүм эле?» деген суроо Каныбектин оюна келе түшкөндө, согушуп жүргөндөн берки аралаган кыштактары, жолугушкан адамдары чагылган сымал биринен сала бири элестеп келип кетип жатты. Бирок эч кайдан бул баланын элеси көрүлбөдү.

Балдак менен зорго басып Ошко жаңы келгенде эки баладан ажыратканын, тамак бергенин, кийим алып кий деп акча бергенин Каныбек такыр эстеген жок. Ал учурду эстегиси да келбей турган.

«...Кой эми Каныбек! Өткөнгө өзөлөнө бербе... Атылган ок жоголгон ок. Сен жамандыгыңан үй-бүлөңөн ажыраган жоксуң... каардуу замандын кесепети... Өткөндү эстей беришиң эч пайда кылбайт. Андан көрө алдыңа түз кара... Мына бул шордуу элдин таалайы үчүн күрөш, бактылуу замананы курууга жардамдаш. Береги жылаан болуп элди чагып жаткан басмачыларды талкала... Айдарбек датка, Сооронбай миң башы сыяктуу ажыдаарлар менен бир беттешип сүйлөш... Өз керт башыңдын тиричилигин анан ойлон!.. Мына бул аскерлериндин ак сакалы атаң, көк ала сакалчаны агаң, кара сакалы курбуң, кара муруту иниц, мурутсузу балаң!.. Жамбаш коюп уктаган жериң – үйүң. Эми ушулар жөнүндө камкордук кыл, Каныбек!..» деп Капитанга кошулган күнү Каныбек түнү бою ойлонуп, ушул оюна биротоло берилген.

Мына ушул себептен улам, Каныбек өткөндү ойлонбой, согушуп жүргөндөн берки гана жолугуштурган

өспүрүмдөр жөнүндө ойлонду. Эркиндеги, кандайдыр бир жылуулук, аны кайта-кайта ойлондуруп жатканда, анын оюн Жапек бөлүп жиберди.

– Сен жакшы бала көрүнөсүң!.. Атың ким? Кимдин баласысың?

– Силер кимсиңер, аке? Балшабектерсиңерби же кызылдарсыңарбы?

– Аралашпыз! – деп Жапек күлүп койду.

Эркин Жапекке карап туруп терең улутуна:

– Мени чимкиригин тарта албаган баласынтып жатасыз ээ, аке?

– Жок, айланайын! Сенин чыйрактыгыңа кубанып жатам. Жайыңы айтчы.

– Мунун жайынын кереги эмне, жолдош командир взвод? Басмачылар тымызын жиберген жансыздардан экендиги көрүнүп турбайбы.

Эркин эч сөз айтпастан шап этип барып Жуманы жакадан алып бир силкип муштайын дегенде, Жапек Эркиндин колун шып кармап алып ажыратып:

– Ай, ай жигитче! Мындай иш жарамсыз болот.

– Кагылайын акелер, ишенгиле! Мен эч кандай басмачынын кишиси эмесмин. Атым Белек, тирүүлөй жетиммин!..– дегенде Эркиндин жашы куюлуп кетти.

– Амалданып жетим боло калганын кара,– деди ушундай балага жакалатканына ызаланган Жума.

Каныбек Жумага алая бир карап койду да, анан Эркиндин мойнунан сол колу менен артыла кучактап:

– Кандайча тирүүлөй жетимсиң? Атаң менен энең эмне болгон эле?

– Энем бар, атамын кайда экенин билбейм. Атаң кызылдар арасында жүрөт дегендиктен издеп жүрөм.

– Атаңын аты ким эле?

– Атамын аты...– деди да «Каныбек» деп айтып жибере жаздаган Эркин мукактанып калды.

«Садагаң Эркин! Атаң Каныбекти аныктап билмейинче, тактап таанымайынча, атамын аты Каныбек деп жан

адамга оозуңан чыгарба. Достон көп душман бар, сак бол. Азырынча атамын аты Акылбек дей бер» деп Анархан өткөн күздөн бери күнүгө какшап келаткандыктан, азыр аз эле жерден жаңылып кала жаздады.

– Кош, атаңын аты?

– Атамын аты Акылбек!

– Биздин арабызда Акылбек аттуу бирөө гана, бирок ал, сага ата болмок түгүл, ага болууга араң жарайт, – деп Чоң-Койчу күлүп отура кетти.

– Мен атамы бир гана көргөмүн, – деп атасын ошол бир көргөнүндө тааныбагандыгына күнөкөрсүп жер карады, Эркин.

– Өлөйүн, жолдош командир, бул басмачылар тарабынан, биздин жайыбызды билүүгө келген алдамчы!

– Балким сен алдамчыдырсың? – деп Эркин Жумага алая карап үтүрөйдү.

– Бул балага такыр түшүнбөй турам, – деп Жапек Чоң-Койчуга шыбырады.

– Элдин айтууна караганда, атамын басмачылар менен согуша турган алы деле жок окшойт.

– Эмне үчүн? – деп Каныбек Эркинге үңүлө карады.

– Анын бир буту чолок экен, эми ошол чолок буту такыр түшүп калган имиш, – деп Эркин өксөп-өксөп жиберип токтоду.

– Ыйлаба айланайын! Жашыңы сүртүп карачы, бул тургандардын, арасында барбы, ошол бир көргөн атаң? Мени менен көрүшкөн белең?

– Булардын арасында атам жок, а сизди болсо көргөн эмесмин. Бирок көзүңүз жылуу учурайт.

– Сенин көзүң да мага жылуу учурайт, кандайдыр бир жолугушкандаймын. Кайдан жолукканым эсимде жок, – деп Каныбек Эркинди далыга акырын таптап-таптап койду да ары басты.

Эркин анын артынан ээрчий карап, анын асынган жарактарын, аксабай басышын көрүп:

– Атыңыз ким?

– Мени Азиз Ахмедов дешет. Тааныдыңбы? – деп Каныбек кайра басып келди.

– Жогуңуз, аке! Мен сизди такыр көрбөпмүн! – деп Эркин ыңгайсыздана төмөн карады.

– Мүмкүн!

Кандайдыр бир кубат, Эркинди сүйгүнчүктүү кылып көрсөтүп бараткансыйт. Анын айткандарынын чындыгы бардыгына, душман жиберген бала болсо Жуманын жакасына асыла калбастыгына Каныбек ишенди. Баланын айткандарында далай чалды-куйдулук бардыгын да жакшы түшүндү. Бирок, анын бардыгын ушул жерде тактай сураган менен да таамай ишене коюу мүмкүн эмес тигин эсине алып, Акматка кат жаза баштады.

«Кымбаттуу жолдош Зулфухор!

Ушул катты алып барган бала Оштукмун дейт. Айткандарына ишенүү да кыйын, ишенбей коюу да кыйын. Бала мага тааныштай, бирок тааный албадым. Бардык жагынан текшерип көрүңүзчү! Эгер ишеничтүү бала болсо, каттаган адамдарга кошуп мага жибериниз!

Карышкырлар менен кантип кармашып, ажыдаарлар менен кандай арбашып жатканды М-назар айтып баргандыр. Мен сурангандарды тез жибертиңиздер, куру кол кала турган болдук.

– Кош, саламат болуңуз!

Согуштук саламым менен Азиз Ахмедов», – деп жазылган катты конвертке салып, сыртына «П.Р.В.С.» деген орусча төрт сөздүн башкы тамгаларын жазды да Эркиндин колуна берип:

– Ушул катты Оштогу казармага алып бар.

– Анан кимге берем?

– Казарманын оозундагы короолчуга берсең, ал кимге берерин өзү билет.

– Макул, Азиз аке!

– Катты жоготпо!

– Каттан кам санабаңыз, аке! – деп Эркин бешманын чечип, дал ортосунун ичиндеги тешикке катты үч

бүктөп туруп төмөн сойлотуп жиберди да, бешмантын кайра кие коюп, «бул амалымы кандай дейсиз?» дегенсип Каныбекке карап жылмая калды.

Каныбек Эркиндин амалкөй бүйрөлүгүнө кубангандай эки карысынан кысып койду да:

– Эми басмачылардан сак бол!

– Алар менин колума түшсө түшөт, мен алардын колуна түшпөйм. Өткөн күздөн бери атамы издеп жүрүп далай амалды үйрөнгөмүн, аларды көргөндө кантип жашынышты билем. Баса, Азиз аке, бул катты берип коюп кайра келейинби?

– Эмне кыларыңы алар, сага айтышат. Кубат аке, бул баланы жолго салып узатып кой!

– Мен да узатышып келейинби, жолдош командир? – деп Жума честь берип какая калды.

– Сени менен барбайм? – деп Эркин Жумага ачуулу карап, анан өзүнүн муштумуна карады.

– Барыңыз, экинчи мындай ишке кийлигишпей жүрүңүз! Тиги жакка барыңыз! – деп Каныбек айтканда Жума жымырылып жөнөдү.

– Азиз аке, тапанчамы... – деди да, «бер» деген сөздү айталбай, Каныбектин куруна кыстарылып турган тапанчасына карап далысын күйшөп койду.

– Тапанчаң азырынча менде калат, жигит! – деп Каныбек күлүп койду.

– Анда мейли! Аتكанды билбегенден кийин сизде калсын. Жоготпой катып коюңуз, кайра келгенде өзүм алам, – деп Эркин араң гана кыйылып айтты.

– Жакшы болот! – деп Каныбек тапанчанын сабын дагы арылата куруна түртүп койду.

Каныбек «ме» деп тапанчаны кайра берүүнүн ордуна дагы бекемдеп куруна катып койгонун көргөндө, Эркиндин ичи тызылдай түшүп көзү кылгыра калды. «Түндө кызылдар менен атышканда өлгөн басмачы турбайбы. Мунун жарагын эч ким көрүшпөсө керек. Кылычы менен мылтыгын тетиги бадалдын арасына жашыр, тапан-

часын койнуңа кат, балким атканын үйрөнсөң кереги тиер. Жоготпо, жат кишиге көрсөтпө» деп энесинин айтканы эсине түшө калганда, эң кымбаттуу жолдошунан ажырап жалгыз калгандай боло түштү, Эркин.

Ушул тапанчаны койнуна салгандан бери Эркин өзүн башкача ойлоп, башкача сезчү. Өзүн мына бул командир-дейлерден жогору баалап, атууну билбесе да жалгыз тапанчасын алда канча жигиттерден көп жана күчтүү ойлой турган.

Ошондуктан, ал, таштан тайып кызыл ашыгын шишиткен Анарханды жалгыз эчкилүү бейтааныш абышка менен кемпирдин үйүнө таштап, тапанчасын койнуна катыш, бүгүн таңга жуук кызылдарды издеп чыккан.

– Эми кара!

Эркиндин тапанчага ичи күйүп, аны алып кеткиси келип турганын Каныбек сизди. Бирок сезгенде эмне кылат? Аскерлердин алдында он чакты, артында үчтөн, төрттөн гана ок калды. Мына ушундай, элдин таалайы үчүн баштарын өлүмгө байлап, ар бир окту жана куралды кымбат баалаган шартта, кайдагы бир бала, бир тапанчаны беш огу менен көтөрүп жүрүшү кандай? Анын үстүнө бул бала ким?

Каныбек Эркиндин көөнүн жайлап, көңүлүн көтөргүсү келди да, аны далыга таптай эркелетип:

– Тапанча да кепши, жигит! Кайра келгениңде алдыңа ат, үстүнө тон берип, жаныңа кылыч, жонуңа беш атар асам!

«Беш атар» деген сөздөн улам, «солдаттардын беш атары болот дейт. Бир атканда эле беш ок чыгат экен да, беш душманына барып тиет экен» дешип балдардын айткандары эсине түшө калганда, Эркиндин эки көзү жайнай түштү. «Бир беш атарым болсо, анан мен, атамы Кыр-Шиберге айдатып, энеми коркутуп кууп жүргөндөрдү атсам» деп көптөн бери ойлонуп жүргөн Эркин, беш атарды укканда күлүмсүрөп, Каныбектин колун кыса кармап аны бир топко жалжылдай тиктеп:

– Мен Ошко чейин азык кылууга бир нан таап бересизби, аке?

Кубат Каныбектен озунуп:

– Нанды мен таап берем, балакай! – деп колундагы жоолугу менен Эркиндин көзүн таңайын дегенде:

– Аке, мен силердин киши болсом деле көзүмү таңа бересизби? – деп Эркин чочуп кетти.

– Мындагы иш ошондой шадагашы, балакай! – деп Кубат Эркиндин көзүн таңып, колунан жетелеп жөнөгөндө:

– Кошуңуз, Азиз аке! Мен бат эле келем! – деди Эркин кетип баратып.

– Кош кагылайын!

«Кагылайын» деген сөз оозунан чыкканда, Каныбектин бүткөн бою чымырап, жүрөгү туйлай түштү.

Эркиндин көз карашындагы чындыкты, сөзүндөгү тетикти, ич жылытардай, өңүндөгү сүйкүмдүүлүктү Каныбек көз алдына келтире, «кандай бактылуу ата менен эненин баласы болду экен? Амал болгондо, менин Эркиним да ушундай жигит болмок экен го?» деп Кубат жетелеп бараткан Эркинди ээрчий карап турганда, Каныбектин көзүнүн кычыгына мөлтүлдөгөн жаш пайда болду...

Ал Эркиндердин карааны көрүнбөй калганда гана айланага көз жиберди.

Каныбектин кайгысына кийлигишип, көңүлүндөгү кирин кетирүүгө аракет кылгансып, имерилип соккон салкын жел багжайган кара мурутун сеңселтип, кара сакалын сылап тургансыса, түркүм гүлдүн жыты анын жүрөгүндөгү оор жараны кылдаттык менен дарылап жаткансып аңкыйт. Ал түбүндө турган четин желге башын ыргап али бышпаган көк ашын тартуу кылгансып дал маңдайынан салаңдатып турса, көйкөлгөн шибер анын таманына мамык болууга шашылгансып сызылат.

Тек, табияттын сандаган түркүм көрүнүшү ар кимге кынадай жагып, алардын көкүрөктөрүндөгү черлерин таратып, көңүлдөрүн кытыгылап, жүрөктүн эч ким жетпеген тереңиндеги сырларын сыртка чыгарып, жанга жа-

гымдуу ырларын сандаган булак суусундай шылдырлатып, ар бир адамдын көңүлүндөгү кубанычын киргин суудай ташыткансыйт.

Ар бир жүрөктөн чыккан чындык сыр күлкүдөн жылаажын тагынып, ар кимдин жүрөгүнүн ак челинен жаралган назик кылдарын чертет.

«...Ты моя черноокая!» –
деген үн мына бул эле жерден угулса:

«...Эй, конница вперед!» –
деген үн кыякка кошулуп тетиги жактан угулат.

Ар ким сүйгөн ырын ырдайт эмеспи. Бирок, ошол ыр бирөөнүн моокумун кандырса, бирөөнүн каткан кайгылуу черин козгойт. «Ты моя черноокая» деген ырдан улам Хамиддин эсине сүйгөн, дайыма «кара көзүм» деп эркекетчү жары Гүлназ түшө калды.

«Эгер мени сүйбөсөң, кет десең кетип деле калат элем, а балаң менен үйдө болбойт белең?» деп ойлоп кайгырып отурду да:

– Кет десаң кетар эдим,
Юлда ялгызлык яман,
Ялгызлыктан ким өлүптүр,
Хаммадан хорлик яман! –

деп Хамид күңгүрөнүп акырын ырдаса да, бул ар качантан берки тааныш кайгылуу ыр экенин анын сол тарабында отурган эки кыргыз, үч өзбек жигиттерге түшүнүктүү болду.

Кайгылуу адамдын кайгысын таратуу – ошол адамдын жүрөгүндөгү оор дартты айыктыруу менен тең эмеспи.

– Сүйгөн жары Гүлназын, чолпондой эркек баласын эсине түшүрүп отурат, – деди жигиттердин бири.

Жигиттер бирине бири ишарат кылып, көз ымдатып, Хамиддин көңүлүн ачуу үчүн тамашалуу ырга киришти.

– Кашыңниң карасига
Хал болай арасига;
Эч бир рахимиң келмайды
Биранниң бала сига! –

деп бир өзбек жигит коңур үнүн чыгарып, оозунан чыккан үндү алаканын каккылай толкундатып ырдаганда, экинчи бир жигит чөнтөгүнөн жоолугун алып, ал жоолукту кыздан бетер бетинин бир жагына калкалап, кыздарча кыйыгы менен карап, кылык көрсөтө ойкуштагансып Хамидге карай басып:

– Дарыядан акып келадур
Шаада-шаада марварид,
Ропарамда олтурадур
Кашы кара бир ийгит! –

деп жигит кыздын ырын ырдап кылыктана, үнүн назик чыгара созулуп барып Хамиддин маңдайына отура калып, көзүн кыса кашын кагып:

Кашы кара сен ийгит
Аста алалмайсан мани,
Какилим кыммат баха
Таштап кеталмайсан мани! –

деп ордуна туруп бир тегеренип бийлеп келип кайра отуруп, көзүн кыса кашын кагып:

– Яра йүргөн көчаларни
Сүпүрай чачым блан;
Чаңги чыкса суу сепейти
Көздаги яшым блан! –

дегенде:

– Вай дос! – деп берки жигиттер каткырышканда, жолдошторунун тамашасы менен бирге жүрөктөгү кайгысы чыгып кеткендей, Хамид тамашакөй жолдошуна мейримдүү карап жылмайды да:

– Алма деп бакка кирип
Шабдалини йерму киши,
Хазиллаган досларни
Бегана яр дерму киши! –

деп Хамид ырдаганда:

– Оббо, беш кеттиңиз!? – дешип каткырышты жолдоштору.

«Тарсылдабай мылтыктар

Токтолор күнү бар бекен?
Тозогу көп басмачы
Жок болор күнү бар бекен?
Жалаң этип суурулбай
Кында жатса кылычым,
Назбүбүдөй сүйгөндүн
Колунан тийсе ырысым!
Кокоң этип сунулбай
Үйдө турса найзалар,
Күлүп чыкса жолуңан
Назбүбүдөй айчалар!..
Тобурчактан тер чыкпай
Мамыда болсо байланып,
Үйдө жүрсөк баарыбыз
Согуштан тилек жайлашып!» –

деп жаагын баспай безилдеп ырдаган Темирдин үнү тетиги чоң арчанын түбү тараптан угулат. А тетиги жактагы эчки талдардын арасы жактан, бапылдап-сапылдабай ыңырысып акырын созолонгон гармондун үнү угулат. Ичке үндүү бир жигит гармонго кошулуп, сүйгөнү жөнүндө ырдап да жатат.

«Эчен-эчен кылымдан бери ушул ордуман кыймылдабай турсам да, адамдардын эчен түркүмдөрүн көрсөм да, силердей көркүмө көрк кошкондорду, кубулжуткан ырлар, түмөндөгөн сырлар менен жан берип жаңырыгымды көккө жеткиргендерди көргөн эмесмин» дегенсип маңдай жактагы аскалуу кызыл чоку башын асманга карай созуп, кең кучагын жая, көкүрөгүн күнгө жайып эми гана жылытып тургансыйт.

Каныбек ушунетип айланадагы табияттын көрүнүшүнө көз жиберип, бул жерлердин уусун кыйын билген кишилерден кеткен чалгынчылары тарапты карады. Бирок, көзүнө жиберген чалгынчылары эмес, кыбыр эткен жан көрүнбөй турганда, батыш тарабынан дүбүрттөгөн жалгыз аттын табышы чыкты. Каныбек аябай таң калды, аттын табышы алыстан ары кетпейт же жакындан бери келбейт.

«Бир ордуна дүпүлдөп желе берген бул кандай ат?» деп ойлоду да Каныбек четиндердин арасы менен басып барып карады.

Эштектин Жумасы!..

Түндүк тараптагы аскалуу тоолорго даана көрүнө турган ачыкта, колуна узун четин чыбык алып, чылбырына курун улаштырып, жалгыз аты менен темин бастырган дыйкандан бетер, картаң боз атын тегеретип текиреңдете айдап турат:

– Токтот атты. Бул эмне деген өнөрүң?

– Кечириңиз, жолдош командир! Жакшы оттобой, мурдун дердеңдетип жата калып, тура калып чыдабаганынан жаталакпы деп эмдеп-домдоп коёюн дегеним, – деп Жума атты токтото коюп, таноолорун бардыктыра дем алган аттын маңдайын сыйпалап, качандыр бир убакта жаралган бышаңын кармалады.

«Чын эле жаталак болгонго» деген ой менен, Каныбек аттын ичин тартышына, таноолорун дердеңдетишине көз жиберди.

Жаталак болгон ат өңдөнүп арткы аяктарын серпип ичин каранбайт, кишиге карап окуранбайт, ооздугун чайнап жерге карай башын чулгубайт. Тоюп турган чагында бир топ кыйнала түшкөнүн билдиргендей, боз ат таноолорун дердеңдетип дем алганда, бир чоркоктун колунан жаралган бышаңы анын оң таноосунда салбырай дирт дегенсип турду.

– Атың соо!

– Жана жаман чабалактаган, эми эс ала түштү, жолдош командир.

– Мүмкүн ошондой болгондур, кокус мындан ары атыңыз ооруса, доктурга көрсөтүп жүрүңүз, өзүңүзчө эмчидомчу боло бербейсиз! Экинчиден мындан ары, боз атты ачык жерге алып чыгып темин айдагандай кылбай жүрүңүз. Душман тиги күңгөй тараптагы тоолордо болсо, биздин кайда экенибизди көрүп койбодубу?

– Кудай урсун, жолдош командир, андай сактануу иши такыр оюма келбептир. Кечириңиз, мындан ары мын-

дай иш такыр болбойт, – деп Эштектин Жумасы дагы далай каргыштарды айтып, атын четиндин арасына жетелеп бара калгандыктан, Каныбек ишенип кайра басты, бирок Жуманы аябай зекип кетти.

Чындыгында, Жуманын аты жаталак тургай башка оорудан да чикерти жок болучу. Картаң бозду каңкандагы тып темиң бастыргандай тегеретип жатышы: «Кайдасың бегим? Издеген жооң мында, тымызын жет!» деп басмачыларга берип жаткан белгиси боло турган.

Албетте, ичтен ийдилеп жеп жүргөн митенин бул амалынан эч ким шек алган жок.

Басмачылар, бая Камалбекти кармап келген тоонун аркы бетинде боло турган. Алар каалаган айлына карай жортуул жасай берүүнү тыйып калышты. Анткени, Каныбектер аралап өткөн айылдын бардыгында Ревком пайда болуп, аларды жергиликтүү эл колдоп, ыктыярдуу отряд күчөп, бапыраңдап айылга бара калган басмачынын жигиттеринин кай бири өлүп, кай бири колго түшүп, а кай бири айылдан олжо алмак түгүл куйругуна туз салдырып кайтып жаткандыктан, басмачылардын тиреги кызылдар бара элек айылдар болуп калган. Анын үстүнө, алар мурдагысындай айыл эле болсо чабуул коюуну токтотуп, кыябына келе калса согуш үчүн кызылдарды аңдып, күчтү топтой башташкан.

Жума берген белгини, асканын башында аңдып жаткан кароолчу көрүп Карабекке жеткиргенде, анын чечекейи чеч болуп, кокту менен көрүнбөй барып, кызылдардын артынан согуу жөнүндө жигиттерине буйрук берип камыганда, «чоң жол менен Ош тараптан көп адам келатат, ким экендиги белгисиз» деген кабарды алганда, Карабек жигиттерин кайра токтотту.

Ал дүрбүсүн эчен имерип карады. Капитандын Оштон келерин угуп жол тостуруп койгон Алыбай паңсат сүрүлүп келатканын же кызылдар экенин биле албай башы маң болду.

– Эң алдындагы жалгыз келатканы кыргыз окшойт, жайынча жүргөн киши болуу керек. Анын арт жагында,

алысыраак дагы эки киши келатат, ким экени белгисиз. А алардын артында, алыста чубап келе жаткандары ким? Жай келе жатышат. Тигине, эң артта арабалар келатат, – деди Карабек дүрбү салган калыбы менен жанында отурган Сооронбай болушка.

– Оштон келет деген кызылдар болуп жүрбөсүн? – деди Сооронбай таңдангандай карап.

– А отуз киши менен жол тосуп калган Алыбай старчы кайда жоголду?

– Балким, аларды, кызылдар кырып салбасын?

– Отузун теңби? Жок, андай болушу мүмкүн эмес. Кантип бирөө келип мага кабар бербеген болсун? Алар өтө кылбат жерге орношкон, кызылдар аларды көрбөйт, көргөн күндө да бери өтүп, Алыбайларга кол сала албайт.

– Анан ким деп ойлойсуңар?

– Болду-болбоду, Алыбай паңсат. Аларга ары жактан келаткан кызылдардын кабарын айтып, Тойчу датканын уулу келип кошулгандыктан, жандарынан чочулап келе жатуу керек, коркок акмак, – деп Карабек кыжынып койду да, – булардын ким экенин аныктап билбей туруп, тиги кызылдарга чабуул коюуга болбойт, – деп төмөнтөн келаткандардан көз айырбай карап турушат.

Күтүлбөгөн жоболоңдордун бири шумдуктай кыйын болгон эле.

Капитан жыйырма арабаны Оштон жыйнаштырып, ал арабаларга ок-дары, жарак, кийим-кече жана тамакаш салдырып келе жатат. Анын жанында жердин уусун билишкен Кебек өзүнүн он аскери менен жол чалып келатат. Оштон жаңы келаткан жүз аскер болсо арабалардын алды менен артын саксактап келатышат.

«Кызылдар басмачыларды Күлчөдөн ары жогору кубалап кетти, бирок басмачылар жолдун татаал жерлерин тосуп кызылдарды тымызын аңдып жатышат» деген кабарды кулагы чалган Капитан, «жол чалышып, бизди бөлүккө чейин жеткиришип койсун» деп бирге келе жаткан Маманазарды жиберип Кабылан-Көлдөн Сапар-

ды чакырткан. Ал кара мылтык менен куралданган жыйырма жигитин ээрчитип келип бүгүн шашкеде Капитанга кошулган.

Ошондон бери жолду этияттык менен чалып, эки тараптан учураган бирди-жарым айылдан жана адамдардан кабар алышты. Бирок, кызылдар баланча жерде, а басмачылар баланча жерге барды деп дайынын айткан эч ким жок.

«Кудай урсун, калп айтсак бала-чакабыздын күнүн көрбөй калалы, алардын кимиси кайда жүргөнүн билген жокпуз, билдик деген адамды да көрбөдүк. Кызыл-Коргонго берген кызым бар эле, ошонун кайын атасына барып келатабыз. Ал жердеги эл эчтемеден капарсыз эле тынч жатышат. Орус такасы бар аттардын изине караганда, Кызылдар Бүлөөлү, Сопу-Коргон же андан аркы Алай тоолоруна өтүп кетишсе керек, бул биздин божомолубуз, болбосо эч дарегин билбейбиз» дешип жолдо капысынан жолуккан, минген аттары жакшы, кийгендери түзүк эки абышка, жерчечегин безеп карганып төмөн карап өтүп кетишти.

Чынында, алар, кечээ кечинде, Алыбай паңсаттын союшуна эки бээ жетелеп келишип, эми кайра үйлөрүнө бараткан жошолуулук абышкалар болуша турган.

«Кокус алдыбыздан кызылдар жолугуп калса, сөзсүз силерге кабар кылабыз» деп карганышкан абышкалар, «жай келе жатышкан кыргыздар болсо керек» дешип, Кебек менен Сапардын колуна түшүп, Алыбай паңсатка берген убадасын аткарыша алышпай, карганып жатып араң кутулушуп, жандарынан коркуп, бараткан жагына карай салышты.

Алды жакта ажалдын огун кармап, кечээ эртең мененден бери Алыбай паңсат күтүп жатканын эч кимиси билишкен жок.

– Ачык себепин билбегенден кийин мындай абышкаларды туткундаш да жакшы болбойт, алардын айткандарына ишенүүгө да болбойт. Айтууңарга караганда,

жолдун татаалына жана коркунучтуу жерине эми келатабыз. Душманды акылсызсынтыш барып турган акмактык. Аларды өзүбүздөн жогору баалап, бардык айланы колдонуп сактаныш керек! – деп Капитан чалгынчыларды аябай мыктады.

Ким кайсы тарапты кантип кароо керек экенин, кайсы жерде кандай канаттуулар кайсындай аракет кылары жөнүндө да Капитан кыскача түшүнүк берип, Кебек менен Сапарды жиберип, ал экөөнүн артынан төрт киши жөнөттү.

Алар өтө жай келе жатышат. Бирок көздөрү эки жактагы кокту, колот, жылгалардын арасын гана эмес, ар бир таш, бадал, корум, борчук, аскалардын арасын да артып бараткансышат.

– Сапар! – деди жолдун жогору жагындагы коктучанын ичиндеги караганда шакылыктап ары-бери учуп конгон сагызганды көрө койгон Кебек. Жолдош комиссар да эскерткен, анын үстүнө, кыргыз элинин илгертен бери айтып келатканы бар эмеспи, бул сагызган соо шакылыктап жаткан жери жок. Тиги бадалдын арасында киши бар же бирдемени жеп жаткан жырткычтардан бар.

Сапар атын такымга уруп боор менен барып караганда бир аял отурат. Ал атынан ыргып түшүп, мылтыгынын затворун тартып:

– Ким болсоң да бери бас, жакшылыкча сүйлөшөлү. Биз кызылдар болобуз.

Бир келин шып этип тура калды да:

– Балакетиңи алайын «о бала!» – деп кучагын жая бакырып ыйлап Сапарга карай басты.

Кебек аябай таңдануу менен жетип келип тура калды.

– Акчагүл жеңе! Сен белең? – деп Сапар кучактоого умтулганда, кучагын жайып келаткан Акчагүл кайра кетенчиктей өксөп:

– Жок, жок садагаң «о бала!» Булганч колуму сенин колуңа эмес, кийимиңе да тийгизбейин. Жөн эле туруп сүйлөшөлү. Айылга кызылдар келди, сени чоң кылып шайлаптыр деп басмачылардан укканым чын болсо, ме-

нин жайымды уккан чыгарсың, – дей өңгөчүн тарта өксөп-өксөп алып, – айтпасам да билип тургандырсың, «о бала!» Агаңы атып, мени алып жөнөгөндөн бери Айдарбек датканын тууганы Алыбай старчынын колунда туткундалып жүрдүм эле, бүгүн эртең менен «кайда барсаң анда бар, колу жолуң бош» деди да айдап жиберди. Андан бошоп келе жатып, Алыбай старчынын эки кароолчусунун колуна түшүп азыр эле бошоп келатып, силерден коркуп караганга жашына калсам... – деди да Акчагүл сөзүнүн акырын бүтүрө албай эчкирип жиберди.

– Акчагүл жеңе, сабыр эт! Акылыңы жыйып айтчы, адамды иттен бетер кордогондор эми кайсы жерде? Жанагы кароолчулар кайда турушат?

Акчагүл зорго басыла солуктап, келе жаткан тараптагы кичинекей тумшукчаны оң колу менен көрсөтө:

– Ушул жүрөкчө тумшуктун ары жагындагы чоң кырдын учунда, таштан төлө жасап алып карап отурушат, – деп Акчагүл басмачылардын эки кароолчусун гана эмес, Алыбай паңсат канча киши менен кызылдарды кайсы жерде тосуп жатканын да терип айтып берди.

Ушул учурда арттагылар да жете келишти.

Сапардын сунушу боюнча, эки кароолчуну колго түшүрүүгө сонун амал табылды.

Сапардын ыштанынан башка кийимин такыр тоноп, аттардын макесинен чыккан кан менен келиштире боёшуп, эки колуп артына байлап, моюнуна чылбыр салып Кебек жетелеп алып жөнөп калды.

Аттар менен арабаларды чуңкурга карматып, жанына үч взвод командири алып, Капитан алды жактагы жүрөкчө тумшуктун үстүнө боорлору менен жыла чыгышып. Кебектен көз айырбай карашат.

– Э-эй, көрөлөп суу алуучу,

Булагың го, датка айым!

Жолумдан тосуп туруучу

Убагың го, датка айым!

Эртели-кеч дак кылган

Булагыңда болбодум,
Сөйкө болуп жарашып
Же кулагыңда болбодум! –

деп Кебек созолонтуп ырдап, эч нерседен камаарабаган кишиче кетип баратат.

Куш күйгөн мүнүшкөр сымалданышып, бери жаккы беттерине таш калкалап алышкан кароолчулар, жылаңач киши жетелеп келаткан Кебекти көрүп аябай таңданышып, карап жатышат. Алар эчтемеден шектенбей акырын баштарын көтөрө башташты.

– Кебек аке, эми баштаңыз, тигилер карап турат! – деп Сапар шыбырап арттан айтты да тартынып тура калды.

– Бас, атаңын арбайыга... төртүнчү! – деп Кебек бакырды.

– Баспайм. Мени кыйнабай ушул жерде өлтүр.

– Эй, акмак Сабырдын уулу ревком Сапар, сени Карабек корбашыма тирүү жеткирүү үчүн Кабылан-Көлдөн алып келатып, жакын калганда өлтүрө турган акмакты кайдан таптың? Бас! – деп Кебек күпүлдөп Сапарды келиштире сөгүп, кароолчулар тура калышса да көрмөксөн болуп жетелеп жөнөгөндө:

– Өлтүр, мындан ары басалбайм, – деп Сапар бакыра жыгылып калды.

Тиги эки басмачы аябай таңданып, орундарынан өйдө болуп карап турушат. Сүйлөшкөн сөздөрүнө караганда, тиги жөө жетеленип келатканы кызылдардын кишиси, а атчаны Карабек корбашынын жигиттеринен сыяктуу. Бирок ким деген жигити? Аны биле албай таңданууда.

Эки басмачыны бая эле көргөн Кебек эми эле көрө койгонсуп:

– Саломалейкум! О силер кимсиңер?

– Биз-бизбиз!... Өзүң кимсиң? – деп эки басмачынын бири көтөрүлө корс этти.

– Мен Карабек корбашынын жакын тууганымын, атым Кебек. Бир топ күндөн бери иришип жүрүп мына бул итти кармап келатам.

– Аның ким? – деди басмачынын экинчиси.

– Тааныбайсыңарбы? Кызылдардын Каблан-Көлгө коюп кеткен ревкому – Сапар деген. Бекке алып бара жатам, – дегенде Сапар ордуна ыргып туруп:

– Акыры өлө турган болгондон кийин, жаздыгыма сени ала жатайын, – деп Кебекке жабышты.

– Ой, кокуй, айланайындар жардам бергиле! – деп Кебек бакырганда, тиги эки басмачы бери жүгүрүштү.

Ошол учурда, Сапар Кебекти атынан оодара тартып басканда, эки басмачы атырылып келишти.

– Айланайындар, өлтүрбөй кармап колун байлагыла! – деп Кебек Сапардын эки колу менен алек болуп жаткансыды.

– Атаңдын арбайыга... төртүнчү, – дешип эки басмачы Сапардын эки колунан алып чалкасынан тартышты да, балапан алган кулаалыча басып калышты.

Кебек ордуна ыргып туруп, басмачынын бирин бөйрөккө тээп, экинчисин бет маңдайынан көмөлөтө басып, эки колун аркасына кайырганда, Сапар мышыкча секирип барып, тиги ордуна тура албай жаткан басмачыны басып калды.

Сапардын амалы зор ийгилик менен аяктаганын көрүп турган Капитан кантип жетип келгенин байкабай да калды.

Ал, алкынган көк кашкадан секирип түшүп:

– Алайдын алгыр шумкарлары, большевиктик жалындуу алкыш! – деди да экөөнү кыса-каса кучактады. Тиги басмачылардын сырткы кийимин кийишкен Кебек жана Сапар менен бирге кырга чыккан Капитан, эки асканын арасындагы көк түздө жаткан басмачылардын кайда отурганын, аттары кайда турганын, кокус алар калып калышса ушул кокту менен ылдый качарын, башка жакта эч кандай жолдун жоктугун көрүп аскерлерге өтө тыкыр буйрук берди.

Басмачыларда эч кандай кам жок. Алардын аттары токулуу бойдон жакын арада.

Капитандын аскерлери аттарын таштап, эки кырга эки тобу жеткенде, үчүнчү тобу коктунун эки бетиндеги таштардын арасынан орун алышты.

– Эй, Алыбай паңсат! Эч кандай ок чыгарбастан жарактарыңарды таштап, бирден чубап бери келгиле! Буйрукту аткарбаганыңар жаныңардан түңүлгүлө! – деп батыш жаккы кырдан Сапар кыйкырды.

– Эч кандай каршылык кылбастан багынгыла! – деп чыгыш жактагы кырдан Кебек кыйкырганда, басмачылардын арасы чаң тополоң болду.

Басмачылардын жогору жанындагы асканын түбүнө эки гранатамёт түшүп жарылганда, тушоолуу аттар качып кишинеп, «аттангыла, качкыла!», деген кыйкырык менен бирге басмачылардын ала ополоң чуусу чыгып, кай бир шамдагайлары атына минип кокту ылдый аткылап качышты.

Качкандар коктунун ичи менен барып, төмөн жактагы кичинекей асканы имериле бергенде, аңдып жатышкан Кызыл-Аскерлердин мылтыктары тилге кирди...

Чагылгандай чартылдаган аз убакыт өтө чыкты. Жарагын ыргытып, колун көтөргөн он чакты киши колго түшүп, Алыбай паңсат баштаган башкалары жарык дүйнө менен кош айтышып коктуда калышты...

Мындан аркы жол улам татаалдаша бере турганын эскеришип, басмачылардан түшкөн аттарга жүктү жүктөтүп Капитан дагы илгери жөнөгөндө Каныбектин чалгынчыларына жолугушту.

«Басмачылар алды» дегизип, эл арасынан бирдеме алган уурулардан, жол тоскон каракчылардан арабакечтерди аман өткөрүп жиберип айлын сактоо үчүн Сапар өзүнүн отрядын алып кайра жөнөдү.

– Бир канча атка арткан жүгү бар, кийимдери сур сымал, – деди Карабек көзүнөн дүрбүсүн албай караган калыбынча, Капитандарды карап.

– Мына кызык, Алыбай эмне болду? – деп бир иштен катуу чочулагандай, Сооронбай паңсат терең улутунду.

– Ал соо эмес, – деди да Карабек дагы бир топко карап туруп, – а-а, булар кызылдар экен.

– Кантип?

– Тетиги тарапка бура тартышты. Алыбай болсо бери карата бура тартпайт беле? – деп Карабек дүрбүсүн көзүнөн алып, Сооронбайга адырая карады.

– Э, ботом, а Алыбай паңсат эмне болду?

Бул суроого Карабек менен Сооронбай жооп таба алышпады...

Каныбекке кабар жеткендиктен Капитанды утурулай чыгышты. Капитан менен Каныбек кучакташып көрүшүп, жаңы келген командирлер менен мурунку командирлерди тааныштырып, Каныбек Капитан менен узакка аңгемелешти.

– Жалал-Абад, Наманган жакта... кыскартып айтканда, Түркфронттун абалы бардык багыт боюнча жакшы экен деңизчи? – деди Каныбек күлүндөп.

– Бардык фронт боюнча жакшы экен, – деп Капитан картасын алып, Жалал-Абаддагы айрым аттуу кыргыз дивизионунун аракетин кандайлыгын, андан качкан басмачылардын кай бир бөлүктөрү Өзгөн тарапка бет алганын, Өзгөнгө барган Кызыл-Аскерлердин бөлүгү жергиликтүү отрядга кошулуп басмачыларды Ажике жайлоосуна карай сүрүп чыгышканын баяндап келди да, – демек ал качкан басмачылардын максаты Карабек корбашыга кошулуу.

– Түшүндүм, түшүндүм жолдош комиссар!

– Колго түшкөн басмачылардын билдирүүсүнө караганда, Карабек корбашы мына бул жерде, – деп Капитан карта бетине кызыл карандаш менен белгилеп койгон жерди сөөмөйү менен көрсөттү да, анан сол колун кичине гана көтөрүп, – тетиги тоонун ары жагында. Аларга баруучу жол абдан татаал.

– Калган сөздү ушул жерге токтото туралы, жолдош комиссар. Сиз жуунуп, тамак ичип, бир аз эс алыңыз. Мында, басмачылар жаткан жерлердин жайын билген азаматтар бар, мен ошолор менен акылдашып көрөйүн. Анан кандайча аракет кылуу жөнүндөгү планыбыз

жөнүндө акылдашабыз, – деп Каныбек ордуна тура калганда:

– Баса, жолдош Фрунзе менен Куйбышевдин колдоруна жакында эле, чет элдик, тактап айтканда, Англиялык бир разведчик түшүптүр.

– Кош?

– Ал разведчиктин айтууна караганда, Карабек корбашыга курал жана манёвр жасоо жагынан жардам берип жүргөн чет элдик разведчик бар имиш.

– Ал дагы Англиялык бекен?

Капитан «ооба» деген сөздү билдиргендей башын ийкеп, алдыңкы ээрдин сөөмөйүнүн үстүңкү кыры менен жанып-жанып алды да:

– Ал, Кашкар жана Афганистан аркылуу басмачыларга жардам берип жатыптыр. Жолдош Фрунзенин айтууна караганда, ал разведчик кайырчы-календер формасында имиш.

– Коюңузчу? – деп Каныбек селт эте түштү да, анан көз алдына Камалбектин элеси келе түштү.

– Оштогу ЧКнын адамдарынын жана Акмат менен Анна жолдоштордун айтууларына караганда да бул чын. Алар издеп таппай жатышыптыр. Жолдош Фрунзе менен Куйбышев да экөөбүзгө катуу тапшырды. Ал разведчиктин өлтүрө албай жүргөнү сен жана мен.

– Эх, мен акмакмын, жолдош комиссар! – деп Каныбек өзүн өзү көкүрөккө бир койду.

– Кантип? – деп Капитан тандана түштү.

– Аны колго түшүрүп коё бериптирмин. Же сиз айткан разведчик башка болду бекен? Жолдош Захаров, Жапек, Темир! – деп Каныбек катуу-катуу кыйкырды.

Чакырган адамдары шашыла келгенде:

– Мыкты азаматтардан тандап... – деп Каныбек айтканда:

– Кайда? Кайда жүрөт алар? – деп бакыра сүйлөгөн Бердинин үнү чыкты.

Бакылдаган үндөн улам, бардыгы жалт карай калышты.

Берди атына үстөкө-босток камчы уруп келип, Каныбекти көрө коюп атынан ыргып түштү да:

– И, кымбаттуу камандир Ахмеддин уулу Азиз, мырза. Көңүлүңүз жай, ичкениңиз чай... кыз, келиндер менен жакшы ойноп күлүп жүрөсүзбү?

– А, Берди аке! Какшык менен ачуулуу сүйлөшүңүзгө жол болсун? Эки күнгө суранып кетип он күндөн бери жоголушуңуз кандай? Оолуга бирдеме сээп алдыңызбы? – деп Каныбек утурулай басайын дегенде, Берди ого бетер жинденип:

– Ооба, жүзү кара... Кана, айтчы сен, мен сага эмне кылмыш кылдым? Эмне үчүн жигиттерине зайыбымы аттырып, кызымы алдыртып кетесиң? Кайда менин кызым Жамал? – деп Берди бакыргандан улам Кызыл-Аскерлер элеңдеп келе башташты.

– Эмне болду эле? – деп Капитан элеңдеп Каныбектин жанына келди.

Берди кандай окуяны башын чатып жатканына түшүнбөгөн Каныбек шалдая Темирге карады.

– Ата, эмне деп жатасыз? – деп Темир Бердинин алдына барганда:

– Садагаң Темир! – деп Берди Темирди кучактап өкүрүп ыйлап жиберди да, – мына бул камандир сөрөйүң, баягы экөөбүз үйгө барган түнү, тымызын жигиттерин жиберип, энеңи аттырып, карындашың Жамалды алдырып кетиптир. Мен эртеси суранып үйгө барганда: «балдардын атасы, кызыңы кызылдар – Азиз Ахмеддин жигиттери алып кетти» деп жан берди, – деди да дагы өксөп ыйлай, – үчүнчү күнү энеңи эптеп көөмп, ошондон бери силерди издеп таппай жүрдүм. Жана гана Сапардан силердин кайда экениңерди билдим, – деп Берди дагы өксөдү.

Темир өксөп ыйлай:

– Ишенбейм, ата!

– Эмне? – деди Берди Темирге каардангандай.

– Ал түнү Жапек акем үчөөбүздөн башка эч ким эч кайда барган эмес.

– Жок, ушул митайым Азиздин жигиттери.

– Ишенбейм ата. Эгер биздин жигиттер Жамалды алып келсе кайда жиберешет эле?

– Аны аябай кордоп, анан бир жерге атып салышкан чыгар?

– Жок, ата! Андай иш биздин жигиттердин колунан эч качан келбейт.

– А-а-а... уулум... өлгөн энеңе кайгырбастан, кордук көргөн карындашың үчүн намыстанбастан, куржундун эки көзү буудайга, эки көйнөктүк чытка алданып, катынымы өлтүртүп, кызымы кордогон жүзү караларга сен да кошулган экенсиң го? – деп тиштерин кычыратып калчылдай баштады.

– Берди аке, сен соосуңбу? – деп Жапек Бердинин жанына барды.

– Сүйлөбө сен, сендей ит менен сүйлөшпөйм, – деп Берди Жапекке ызырына бакырып алды да, анан Каныбекке жеп жиберүүчүдөй карап, – мен мына мындай кыз жандуу мырза камандир менен сүйлөшөм! – деп Каныбекке карай умтулганда, Темир Каныбектин алдына тура калып:

– Акылыңан адашпа, ата!

– Тур мындай! – деди Берди мурункусунан жинденип.

– Аялы өлүп, кызы жоголгондугуна ичи күйгөндүр, жүйөлөшө келгенде соолугар, – деп Каныбек Капитанга шыбырагандыктан, Берди бир балакет кылат деп Капитан шектенген жок.

– Тур мындай! – деп Берди бардигер үнү менен бакырды.

– Ата!

– Кечтим сенин балалыгыңдан!

Берди койнундагы тапанчасын кандай алып, Каныбекке карай кантип сунганын байкабай да калды. «Тарс» эткен табыш чыкканда, карап турган кызыл аскерлер Бердиге жабышты.

Темир сол колунун карысын оң колу менен чапчып сендиректей түшкөндө, Каныбек аны кучактай алды.

– Алгыла жарагын! – деди Капитан.

Тарс эткен үндөн улам Кызыл-Аскерлер толуп кетти. Наташа баштаган санитарлар Темирдин сол колунун булчуңун көзөп кеткен жараны таңып да жиберипти.

Бердиде үн да, сөз да жок, башын жерге салып турат. Бул жоболондун кандайча чыкканына түшүнбөгөндөр бирин бири карашат. «Бир аскер командирди атыптыр» деген тополоңдуу кабардан улам, аскерлер жайнап кетти.

Темирдин булчуңун көзөп өткөн ок, Каныбектин жеңин тешип кеткенин көрүп, Капитан башын чайкап турду да:

– Эмне дейсиз, жолдош командир?

Каныбек жооп бергиче, эки көзүнөн жашын куюлткан Темир жашыган үн, аянычтуу көрүнүш менен:

– Жолдош командир! Жолдош Комиссар! Жана мында турган жолдоштор! Белгисиз бирөөлөр биздин атыбызды сатып, энеми атып, карындашымы алып кетиптир. Бул иш душмандар колдуу болгондугун жакшы түшүнүп турам. Бирок атам буга түшүнбөй, күйүткө чыдабай келип бул шумдукту чыгарды. Бактысыздык башка түшүп, энем өлүп, карындашым жоголуп, ок мага жаңылып турган чакта, атамы жазадан куткарып үйүнө жиберүүңүздөрдү сурайм!..

АЖЫДААРДЫН УЮГУНДА

Мурунку убакта басмачыны көргөндө, Бердинин доорлук менен ат коюп кармашканын, жан дили менен иштегенин жана Темирдин өтүнүчүн эске алышып, Бердини аттан, жарагынан ажыратып, «үйүңүзгө барып тиричилик кыла бериңиз, кызыңыз жөнүндө кабардар болулу» дешип коё беришти.

Берди артына кайрылып карабай, үйүнө барууну кенедей да санабай, арымын улам арбыта таштап, эки көзүн жаштап, алактап бир эсе бул жакты, бир эсе тиги жакты карап кетип барат. Издегенин табууга, көздөгөнүнө көз ачып жумганча жетүүгө шашып барат.

Ал үйүн табууга же туугандарына жолугуп акылдашууга, болбосо өзөгүн өрттөп күйгүзгөн кызы Жамалды таап, аны кордогондордон өч алууга бараткан жок, «кайдасың, кагылайын бегим, атанын баласы, аргымактын кулуну!» деп Айдарбек датканын уулу Карабек корбашыны издеп баратат. Ал жөн эле издеп бараткан жок, Карабек корбашыны тымызын ээрчитип келип, кызылдардын башына каран түндү түшүрүп, алардын бирөөнү же экөөнү гана эмес, Тотунун куну, Жамалдын кордолгондугу үчүн кызылдардын бирин калтырбай кырдырып өч алганы баратат.

Жапектин узата чыгып айткан акылдары, анын үй-бүлөсү жөнүндө кызылдардын айыптуу эмес экендиги жөнүндө айткандары Бердинин кулагынын сыртынан кетти.

Анын улам эскергени, «кайдасың, кагылайын бегим?» деп жалынганы Карабек. Карабектен башка кара таруудай ойлонгон жакшылык ою жок.

Каныбек менен Капитандын планынан эчтеме чыкпады. «Басмачылар мына ушул жерде» деп барышат, басмачылар кумга төгүлгөн суудай жок болушат да калат. А басмачылар уламдан улам сүрүлүп, кызылдардын ар бир манёврин жазгырып кетип баратышат.

Кызылдар арасында жүргөн Эштектин Жумасынын кесепети, жергиликтүү бай жана манаптардын алдыртан басмачыларга берип жаткан кабары, Каныбектердин ишин кериге тартып, Карабекти үч ирет өлүмдөн куткарды.

Эл арасындагы басмачыларга кошулган байлардын, айрыкча манаптардын таасири өтө күчтүү болгондуктан, анын үстүнө бул арадагы кыргыздар арасынан басмачыларда бир кыйла кишилери жүргөндүктөн, кызылдардан мокочо катары корккондуктан, кызылдарга болушуу иши азая баштады.

«Силер менин жалгыз бээми зордуктап алдыңар, мындай кылыгыңар үчүн кызылдар келгенде сүйлөшө жатармын» деп мындан үч күнү илгери бир кедей айтканда, ал кедейди катыны менен он алтыга чыккан уулуна кошуп Карабек аттырып салган.

Карабек корбашынын гана эмес, анын атасы Айдарбек датканын мыкачылык кылыктарынан кабары бар эл кантсин? «Көрдүм деген көп сөз, көрбөдүм деген бир сөз» деген лакапты эскеришип, эл арасы кара таштай бекилген. «Бакпай балааңан, жакпай жалааңан» деген. «Бирөө болбосо да бирөөнүн көңүлү кара болбосун» дешип, эл өзү биринен бири коркушат.

Айдарбек датканын каарынан, Карабек корбашынын заарынан корккон караңгы эл, «жаман да болсо өз улагыбыздан теке салабыз» деген кунарсыз байлардын сөзүн эскеришип, «жанагы кабары шумдуктай угулган кызылдардан көрө Карабек өз эмеспи, илгертен бери Айдарбек датка кырып жибербеген бизди, эми Карабек кырып жибермек беле?» дешип эл арасы күбүр-шыбырга айлангандыктан, басмачылар жөнүндөгү кепти кызылдарга өлсө да айтышпайт. Басмачылар тамагын таштай качышкан айылга барганда, «ырас келдиңиздер, түлөө кылып жаттык эле, оокат жегиле» демиш болуп сыртынан жалпаңдашып, ичинен ызырынып сөгүшүп, басмачыларга карай тымызын киши чаптырышат.

Оштон улам алыстаган сайын, басмачылар менен күрөшүү иши Каныбектерге кыйын болду. Анын үстүнө ат чабым эмес, тай чабым түз жок!.. Кайсы тарапка караба, бийик кокту, капчыгай, адам жүргүс аска, кечүүсүз суу. Жөрмөлөгөн чычкан түгүл, жайылган төө көрүнгүс карагайлуу, арчалуу токой. Бир чакырымдай жердеги ыңтайлуу бийиктикке чыгып эки жакты чалгындоо үчүн, ошол жерге бир канча чакырым татаал жол менен араң барат. Кош, ошол жерге барганда айланасы бүт көрүнө калабы? Кайдан көрүнсүн!.. Төөнүн күйгөн терисиндей катмарланган капчыгайлар, коктулар, канаттуулар үстүнөн учуп өткүсүз аркайган аскалар, далдасына басмачыларды гана эмес, дагы бир нече катмарланган тоолору миңдеген басмачыларды кошуп жашырып тургансыйт.

«Сурай-сурай Мекеге барыптыр» деген ылакапты эсине түшүргөн Берди, кызылдарды көргөн жерде жашынып,

алар көрүнбөгөн жерде жол басып, жолуккан айылдан тамак сурап ичип, Тоту менен Жамал жөнүндөгү шумдуктуу жомогун кызылдарга байланыштырып айтып, басмачылардын кайда экендигин сурамжылап келе жатат.

Тескейи бийик аска, күңгөйү калың арчалуу коктунун ичинен Карабек орун алган.

Ар бир паңсаттын кошу өзүнчө... ар бир топ өзүнчө тамагын жасап, тамашасын өзүнчө иштешүүдө.

Карабек бир үңкүргө түшкөн, бээни сойдуруп, олжо катындарга тамак жасатып, кыздарга төшөк салдыртып, ырчыларды ырдатып, ар күнү адам оюна келбеген «тамашасын» жасап жыргоодо. Тек, кызылдардан күндө качып аягы сай таппай жүрсө да, Карабектин сөөлөтү үйүндө жүргөн сыяктуу.

Карабек килем үстүнө төшөлгөн шайы жууркандын үстүнө коюлган жастыктан башын көтөрүп, үңкүрдүн түпкүрү жактагы таштын түбүндө бүрүшүп отурган Жамалга карады.

– Ой, келип колуму ушалап койчу!

Жамал эч сөз айтпастан бүжүрөй жер карап басып келип, Карабектин сунган сол колун ушалайын дегенде:

– Сен эмне үчүн кабагыңы ачпайсың? – деп Карабек колун ушалаттырбай тартып алды.

– Мүнөзүм ушундай – деди Жамал акырын гана.

– О сенин мүнөзүңү...– деп оң жаккы карчытына тепкенде, Жамал эки ала салып барып тура калды да, Карабекке карап койбостон үңкүрдүн түп жагына карай басты.

Жамалды ыргыта тепкенин көрүп келген сулууча келин – Кыялбү ойсоңдой басып келип:

– Ал жетесизден бирдеме сурамак белеңиз, бек? – деп жылмаң этип күлүп койду.

Башында зордук менен келсе да, бара-бара басмачылардын турмушуна көнүп, мурунку турмушунан кечип, «эми болор иш болду, боёосу канды, мени бек өзү албаса да жанжөкөр жигиттеринин бирине алып берер» деп жагынып, Карабектин көзүнүн агы менен тең айланып аш-

малтай болгон келиндер да жок эмес эле. Алар өз намысын жоготуп, бардык ишке маш болуп, өзүнчө кандайдыр бир бакты-таалай күткөндөр. Ушунетип, Кыялбү сыяктуу бакты-таалай күтпөгөн келин, кыздардын көрбөгөнү көр болду. Бир катары басмачылардын кордугуна көнбөй каршылашып жан беришсе, кай бири басмачылардын кордугуна чыдап, жүрөгүнө түйгөн кеги жөнүндө бирөөгө айтып, андан кийин өз өмүрлөрүнүн тагдыры жөнүндөгү ойлорун ишке ашыргылары келет.

«Жылмаңдаган Кыялбү Карабектин колун ушалап, анан кыйшаңдай эркелеген болуп, Карабектин сакалынын алдынан өөп шыңк этип койгондо, үңкүрдүн сыртында тамак жасап жүргөн келин карап туруп:

– Арсыз канчык, – деп күңк этти.

Жамал үңкүрдүн төрүндөгү бир ташка сөөнүп турат. Бирок ал ушул минутада ыйлап же кайгырып турган жок. Карабектен кантип өч алууну ойлонуп турат... Колунан келер эчтеме жок, күнү-түнү кайтарууда.

Карабек ойсоңдогон келиндин жардамы менен ордунан туруп, жарактарын асынып, жалаң кабат көк нооту чепкенин кийип үңкүрдөн чыкты да:

– Сатар!

Сатар ары жакта бир топ жигиттерге мактанып, качан, кайсы убакта кимдин үйүнө барганын, ал Кызыл-Аскерче кийинип алып элди кантип коркутканын айтып жаткан Карабектин үнүн укканда чок баскан мышыктай секирип келип, эки колун бооруна алып:

– Ляппай, бегим?

– Эки жактан эч кандай кабар жокпу?

– Тынччылык, бегим!

– Эштектин Жумасынан кабар жокпу?

– Жок, бегим!

Карабек жайкала ары-бери басып туруп:

– Сатар!

– Ляппай, бегим? – деп Сатар имериле жүгүрүп барып, ээсине шыйпаңдаган иттей жылмаңдап, жуулбай

жүрүп саргарган тиштерин ырсайта ыржайып, эки колун бооруна алып, моюнун куркуйтуп тура калды.

– Жаныңа каалаган кишилерини алып чалгынга баргын.

– Куп болот, бегим!

– Эмне кыларыңы билесиңби?

– Бир сулуу кыз таап...

– Акмак! – деп Карабек бакырганда:

– Кулдугум бар, бегим! – деп Сатар чөгөөлөй калды.

– Кандай гана болбосун, кызылдардан бирди тирүү кармап келесиң.

– Эгер Кудай берсе, айтканыңызды аткарам, бегим!

– Сөзсүз аткарасың.

– Куп бегим, сөзсүз аткарам!

– Эгер бул айтканымды аткарбайт экенсиң, анда менден жакшылык көрөм деп ойлобо.

– Айтканыңызды аткарам, бегим. Эми мен камынып жөнөйүн, бегим!

– Бар, акжолтой бол!

– Айтканыңыз келсин, бегим!

Карабек Сатар кеткен жакка ээрчий басып жайкала эки жакты карады. Токойлуу коктунун жели уйгу-туйгу болуп тургандыктан, ал, кайсы тарапка карабасын куйкум, май гана жыттанат.

Тетигинде бир паңсат керчөө куйкалатып жеп отурса, мына мында бирөө шыйрак куйкалап жүрөт, тигинде бирөө отко бышкан майлуу чучукту жыгач менен илип алып арчанын далдасына кирип барат.

Ал бир топко карап турду да, кобур угулган тарапка карай басты.

Токой арасындагы ачыкта он чакты басмачы отурупшат. Алардын ичинен экөө гана жигит, калгандары элүү менен алтымыштан небак ашкандар.

Дайыма Сатар менен бирге жүрүүчү Өмүр деген жигит, Жамалды кантип алып келишкенин айтып бүттү да:

– Колдогу мылтыкты, сур шинелди, белдеги курду, тебетейдеги кызылды көргөндө, ким гана болбосун, сени Кызылдар – балшабектер деп гана айтышат. А эл кандай? Кызылдарың ким, балшабектериң ким, төртүнчү ким, биз ким, аны ажыратып отурушпайт. Ким коркунучтуу экенин гана ажыратышат. Эл кимден корксо, ал ошонун кулу боло берет.

– Мунуң абдан туура! – деди шалдыраган үч-төрт тиши калган бир абышка.

– Кызылдарга ким болушса, анын үй-бүлөсүн же жакындарын жайлай бериш керек, – деди Өмүр.

– Абдан туура, – дешти отургандар чуулдаша.

Карабек капыстан чыга түшкөндө, бардыгы жапырт тура калып, колдорун бооруна алышты. Турамын деп этегин басып алып, бир абышкасы жыгылып да турду.

– Келиңиз, бегим!

– «Жаз эмес жай да жандай салып күз келе жатат. Жазында бир ууч эгин айдабай калдык, кышында балачаканын көрөр күнү эмне болот» деп жигиттердин арасын куйткулап ала кылгысы келип жүргөнүңөр ким? – деп Карабек каардана сүйлөдү.

– Мына бул, бегим! – деди жагынып байге алчудай кулжундаган сары абышка Өмүрдү көрсөтүп.

– Ооба, ушул, ушул, – дешти калгандары өз керт баштарын калкалоонун амалын табышпагандай.

Карабек маузерин сууруп, Өмүргө карай октолгондо, анын жанында тургандар жайыла качышты.

– Бир ок менен жүрөгүңдү жарып, кылыч менен башыңды ийнинден алып салайынбы? – деп Карабек бакырганда, тиги карап тургандар өздөрүнөн өздөрү чочуп кетишти.

Өмүр курун мойнуна салынып, чөгөөлөй, калтыраган үнүн бошоң чыгарып:

– Аз айып, көп күнөөм болсо кечирип коюңуз! Балачаканын камын ойлогон элем, бегим!

– Бул иттин иттигин райым этип кечирип коюңуз, бегим! – дешип карап тургандар чуулдап жиберешти.

Бир демитүү менен кекенген адамын багындыра койгонуна Карабек короздоно басып, маузерин кабына салып, абышкалардын сураганын берип зор кеңчилик кылгандай:

– Макул, силер үчүн кечирдим!

– Ракмат, мартабаңыз дагы көтөрүлсүн!.. – деп чуулдашты абышкалар.

– Бирок, дини ислам үчүн, түрк элинин башын бириктирүү үчүн күрөшүп жүргөнүбүздү дагы бир ирет түшүнүп койгула. Кыргыздарды орустан бөлүп өзүнчө өкмөт кылганы жүргөндө, эл биз үчүн кам көрөт. Элдин айдаган эгини, баккан малы биз үчүн эмей ким үчүн?

– Албетте, биз үчүн бегим! – деп абышкалар кубанычтуулук менен жарыша сүйлөштү.

– Эгин айдабай калдым, мал бакпай калдым деген сөздү экинчи дагы бирөөңөн уксам, анда мага таарынбагыла!

– Эми антип айтпайбыз, бегим!

– Карабектин көзү тирүү турганда эч кимди кор кылбайт. Миң башы, старчы жана байлардын бардыгы биздин тилекти тилешип, биз айтканды иштеп турганда, силер эч нерседен кор болбойсуңар!

– Аныңыз ырас, бегим!

– Дүнүйө мындай турсун, кары менен жашыңардын алдына казан асып, үстүнө үй тигип берип, башына баш кошом!

– Ылайым кем болбоңуз, бегим!

– Кызылдарды тыптыйпыл жоготуп, Каныбекти колума түшүргөн күнү, бойдогуңар катындуу болосуңар да, токол катыны жоктор токолдуу болосуңар! – деп Карабек каткыра алаканын чаап, эки колун артына алып багжайып тура калганда:

– Айтканыңыз келсин, бегим! – дешип абышкалар кубанышып, бирден сулуу токолдор жандарына келип тура калышкандай кудундашып, жаңы гана бойго жеткен боз балдардай аржалаңдашып, арсайган карылыктары эстеринен чыгып, болукшуган боз уландан бетер бирин бири далыдан чапчыша каткырышты.

– Бегим! – деп колуна паранжы кармаган Сатар күлүндөй келди да Карабекке шыбырай, – эгер андай болбосо кыйын болгону турат, бегим!

– Ошондой амал кылганыңда эле кызылдар колго түшө турган болсо, катындардын бирин эмес, бардыгын алып бар, – деп Карабек Сатарды далыга каккылады.

Амалы бегине жага түшкөн Сатар көтөрүлүп:

– Ой, Өмүр, жүр мени менен!

Жанагы Карабекке жагынып жылмаңдаган Кыялбү паранжа жамынып чыга келди да:

– Бегим, Сатарыңыздын айтканы... – деп сөзүн бүтүрө электе:

– Сатар кандай айтса ошондой иштеңиз! – деди Карабек.

Сатар Өмүрдү ээрчитип, Кыялбүгө колун булгай чыгып кетишти.

Бешмантын шымдактанып, белине алтын кемер курчанып, башын ак жоолук менен бууган бир жигит шашыла жүгүрүп келип, колун бооруна ала салам берип:

– Сүйүнчү бегим!

– Болсун, болсун! Кандай кубаныч? – деп Карабек кубана жигитти ийнинен кармай алды.

– Момун корбашыны жана бир полковникти жүздөй аскери менен ээрчитип Камалбек афанда келе жатат.

– Сүйүнчүңө бир сулуу кыз! – деп Карабек жигитти далыга каккылады да, экинчи жагындагы абышкага карап, – Сооронбай паңсатты чакырыңыз!

– О, Сооронбай паңсат, сизди бек чакырып жатат! – деп абышка антаңдаган бойдон жөнөдү.

Карабек энтеңдеп келе жаткан Сооронбайды утурулай басып:

– Кубанычтуу кабарды уккандырсыз!

– Уктум, уктум, бек!

– Уксаңыз, ошол меймандарды өзүңүз тосуп алып, өзүңүз күтүңүз. Керек болсо паңсаттардын бардыгын жаныңызга алыңыз. Тамашага шыктуулар Момун кор-

башынын алдында болсун, – деди да Сооронбайдын кулагына гана шыбырап, – байкаштырып көрүңүз, ыгы келсе келиндер же кыздар төшөгүн салып берер!

Сооронбай башын ийкей жанагы келген жигит менен чыгып кеткенде:

– Акырын барып жигиттердин бардыгына кабарландырып койгула, уяттуу адамдар келди, чекилик кылышпасын, тартип сактап адептүү болушсун. Чөмөлөнү жөөлөгөн букадай болбой өзүңөр да тартип сактагыла! – деди Карабек мында жалдырап турган абышкаларга алая карап.

– Жакшы болот, бегим! – деште абышкалар колдорун боорлоруна алыша кетенчиктешкен бойдон токой арасына житип кетишти.

Сооронбай баштаган паңсаттар жана аларга жасакерленген кошоматчылар кошо чабышып Камалбек менен Момун корбашыны тосуп келишип, аларды аябай кадырлаган иретинде, бардык коштун башына, дал оргуп чыгып жаткан булактын көзүнүн айланасындагы көк түзөңгө алып келип түшүрүштү. «Айт» десе «шап» эткен жасакерлердин колунан үч бээ да союлуп кетти.

Атагы чыккан Момун корбашы Камалбекке убада берип, Жалал-Абаддагы кыргыздын айрым аттуу дивизионунан талкалангандан калган аскери менен Карабекке кошулууга келип отурганда, Карабектин кадырлап өзү тосуп чыкпаганына Камалбек капа болду.

Бирок, эмне үчүн Карабак өзү тосуп чыкпаганын Камалбек абдан жакшы түшүндү.

«Баягынын баягы эле таз кейпи» дегендей, Камалбектин баягы календерлик жаман кийми.

Ал, Карабектин кайда экенин Сооронбайдан акырын сурады да жөнөп калды.

Карабек эки колун аркасына алып, жалгыз өзү жайкала ары-бери басып турганда Камалбекти көрө коюп:

– Арбаңыз, Камалбек афандим! – деп эки колун суна шыпылдай басты.

Камалбек ачуусунун келгенин байкатпай кол алышты да, анан какая калып айланасына көз жиберип, жакын арада кишинин жоктугуна көзү жеткенден кийин:

– Саламат туразсызбы, бек?

– Кудая шүгүр, афандим! – деп Карабек башка кишилер менен сүйлөшкөнүндөй чиренбей элпектенип, эки көзүн Камалбектен айырбай жалжылдай карайт.

Камалбек ачуусунун келгенин үнүнөн да билдирбей, өтө тынч жана салмактуулук менен:

– Атам Акундун кыргыз экендигин, ал Кашкардан берки Сары-Булакка жашагандыгын, мен жашыман Кашкарда, андан кийин Стамбулда окуганым, мен эмне себеп менен бул тарапка келгеними, дагы... дагы башка сырларымы, карындашың Айымбачанын күйөөсү – Зуннахун бек сага айткан беле?

– Айткан, айткан, афандим!

– Кашкар аркылуу эки ирет, Афганстан аркылуу бир ирет жарак-жабдык алганың, анын бардыгы Орто-Азия элин орустардан бөлүп, түрк тукумдарын, ягни, бардык мусулмандарды бириктирүү максаты менен болгондугун эсиңизден чыгарбагандырсыз?

– Ал максат эсимден эч качан чыкпайт, афандим!

– Демек, Кашкарда жүргөн Зуннахунга, Алайда жүргөн Айдарбек даткага көрсөтүлгөн жакшылык жардамдар жана бул жерде болуп жаткан каражаттар үчүн, мен, кожоюндарымын алдында милдеттүү болсом, кимдир бирөө, менин алдымда милдеттүү болууга тийишко дейм?

– Мына, мен милдеттүүмүн, афандим! – деп Карабек көкүрөгүн кере күлүмсүрөп койду.

– Кош, бул айтканыңыз чын болсо, эмне үчүн милдеттиңизди аткарбайсыз?

– Аткарып жатамын го дейм, афандим?

– Өңү сулуу кыз, келиндерди алдырып келип ойноп күлүү жагынан аткарып жатканыңызды тана албайм, Карабек корбашы! – деп кытмырлык менен какшыктай күлгөн болду, Камалбек.

Өмүрүндө бирөө сөзүн кайырбаган, кылган ишин кылбадың дегенди бирөөдөн укпаган, бирөөгө какшыктатып көрбөгөн Карабектин жаны чыгып кете жаздады.

– Афандим, мен...– деп Карабектин кайраттуу баштаган сөзүн бүтүртпөй:

– Болду! – деп Камалбек бакырып алып, жеп жиберүүчүдөй Карабекке акырайды.

Ушул секундаларда, экөө бирин бири жеп жиберешчүдөй тиктеше калышты.

Камалбек үнүн басаңдатып, бирок каарын сөзүнө чыгарып, боюн Карабекке керип, көзүнөн бардык жини менен кан ичкичтигин кайнатып, жаак эттерин түйүлтүп, тиштерин кычыратып:

– Энем жасабаган кийимди кийип, атам кылбаган кесипти кылып, күндү-күн, түндү-түн дебей эмне кылып жүрөм? Сагат сайын өлүм коркунучун туугузган кызылдардын тылына эмне үчүн барып жүрөм?

– Ал эмгегиңизди билем, афан...

– Сен эчтемени билбейсиң!..

– Менде да баш...

– Сенин башың баш эмес, тамдын кырына койгон кабак. Бул сөзүмдүн саясий жана философиялык маанисине түшүн, эгер башың болсо!

– Демек, Карабек корбашы деген атагың менен гана эштеп, мына бул жайнаган аскерлерге огожо болуп жүрөсүң деңизчи?

– Дал ошондой! – деп Камалбек ачуусуна чыдабай калчылдап, Карабекти жеп жиберүүчүдөй бир топко тиктеп турду да, – өзүң ойлоп көрчү, мамлекеттик көз менен караганда, сен эмне кылдың? Бир жума Ош шаарына бийлик кылдың. А Каныбек эмне кылды? Сени торопойдой чыңыртып Оштон кууп чыкты. Ошту алган бойдон ары жүрүп, Анжиян, Маргалаңды албастан, артыңа карай качып отуруп Алайдын ушул коктусуна тыгылдың. Бул эмне экенин билесиңби? Бул маскаралык, милдетти аткарбагандык, урушта уттургандык, дырдай жылаңач үйгө карай качкан-

дык. А тиги большевиктерди карачы! Күндөн күнгө күчөп, майда кыштак, селолорду гана эмес, чоң-чоң шаарларды алып, куу чөпкө тийген өрттөй каптап келатат. Түркфронтту башкарган Фрунзе менен Куйбышевдин Кызыл-Аскерлери эмес, алты кишиден куралган отряды бар Каныбектин аскерлерин карачы?! Анын аскерлери күндөн күнгө жайнап барат. Анын үстүнө жүздөн ашуун аскери бар Капитан аттуу эски революционер келип кошулса, мындан беш күнү илгери, сенин Алыбай паңсатыңы талкалап, Капитан Оштон жыйырма араба курал жана тамак-ашы менен дагы жүздөй аскерин ээрчитип келди. Мына, көрдүңбү, Каныбектин аскерлери кантип көбөйүп жатканын жана сенин аскерлериң эмне үчүн азайып жатканын?

– Түшүнөм, афандим! – деп Карабек улутуна мурутун сылап койду.

– Жок, Карабек корбашы, сен түшүнбөйсүң. Датканын сендей көпкөн уулуна, Зуннахундун айтуу боюнча, Түнкатар молдо менен Жутаке миң башыга кабылышыма мен эми гана, мурдума суу жеткенде гана, арман кыла баштадым.

– Бул эмне дегениңиз?

– Мурдунун учунан аркыны көрбөгөн көпкөндөргө жолугуптурмун дегеним. Анжиянды борбор кылып, орустун полковник жана генералдарына таянып, анан силер менен байланышканымда иш башкача болмок. Бул менин эң биринчи жаңылышканым. Экинчи каталыгым: сенин зыяндуу кылыктарыңы көрүп мурунтан тыюу сала албагандыгым. Мына, ушул, эки ирет зор каталашканымын натыйжасында, Анжияндын заңгыраган бир үйүнүн ичинен сага кубанычтуу буйрук берип туруунун ордуна, мына мындай асканын арасына жарганатча жашырынып, сени менен кермур айтышып турам.

– Сиз мени өтө кордодуңуз, афандим! – деп Карабек абдан таарындай терс карай берди.

– Түшүнбөй калдыңызбы? Анда барып турган дөдөй, акмак экенсиз.

– Афандим? – деп Карабек бакыра кылычынын сабын кармамай алды.

– Ачууланбаңыз, акылыңызды токтотуңуз! Эгер, дөдөй акмак болбосоңуз, акылга таразалап ойлоп көрүңүзчү! Сизди мен кымындай да кордогонум жок. Сиз, атаңыз менен энеңиздин алдына жылаңач бийлеп, өзүңүздү өзүңүз кордободуңузбу?

– Эмненин башын чатып жатасыз?

– Мен өзүм кетирген каталыктын башын чатып, сени эмес, өзүмдү өзүм башка койгулап жатам.

– Теңир жалгаган афандим, табышмактабай айтыңызчы! – деп Карабек жалооруй калды.

– Бир убактарда атаңыз Айдарбек датка, жазалаган адамын тирүүлөй отко салган экен. Сиз да атаңыздын жолун жолдоп, атаңыздан аша түшпөсөңүз кемиген жоксуз. Мисалы: Сарымсак деген жаш жигитти Сатарың колго түшүрүп келгенде отко салдырып өлтүрдүңүзбү? Жигиттериңиз тынч жаткан айылга барып, эч кандай кылмышы жок адамдарды өлтүрүп жатыштыбы? Каяша айткан катын, кыздарды атыштыбы? Кыз, менен келиндерди элдин көзүнчө кордоштубу? Жигиттериң элдин малын, дүнүйөсүн зордуктап алып жүрүшөбү? А өзүңүз болсоңуз паңсаттарыңызга баш болуп, сулуу келиндерди мындай таштап, жаш кыздар менен жан багып калганыңызды танбайсыз. Кана, эми, өзүңүз эле айтыңызчы, ушул кылык-жоруктардан кийин, сиз өзүңүздү өзүңүз эл алдында кордобогондо, мен кордогон боломбу? Сиздин ушундай акмактык жоруктарыңыздан улам, эл бизден алыстап, кызылдарды бардык ынтаалары менен колдоп жатышат. Каныбекти колдогон Капитан эмес, калың эл. Алар барган жерине ревком уюштуруп, ар бир ревкомдору өздөрүнчө отряд уюштуруп; биздин баскан кадамдарыбызга капкан сала башташты. Мен бул каталыкты мурунтан билбей, сага кошулуп акмак болгомун.

– Бул ишти кан буугандай тыюуга болот. Бирок айтыңызчы, Каныбектин отряды дегениңизге түшүнбөдүм?

– Азиз Ахмедов дегенди билесизби?
– Билбегендечи, биздин артыбыздан кууп жүргөн ошол да.

– Эмесе, сиздин илгерки кулуңуз, Зуннахун менен атаң издеп жүргөн Каныбек ошол...

– Коюңузчу? – деп Карабек чочуп кетти.

– Ал аты жөнүн өзгөртүп алганын билбей, аны тирүү кармап алуу максаты менен, оору имиш деген ушакка ишенип, айыл арасынан издеп акмак болгомун. Түнка-тар молдо менен Жутаке миң башыны Ошто жайлаган, мындан үч күнү илгери Парманбек старчыны үйүнөн өлтүргөн ошол Каныбек. Көп кишилер тааныды, Каныбекти Оштон кармап өлтүрдүм деп айтканың, анчейин гана келжиреген сөз болуп чыкты.

– Аны кантип билдиңиз, афандим?

– Угулган ушактарды тактоо үчүн, мындан үч күнү илгери Жума деген чалдын үйүнө бардым. Ал абышка менен кандай мамиледе сүйлөшкөндүгүмдүн сага зарылчылыгы жок. Каныбек революцияга катышып, Москванын ары жагындагы бир жерден жарадар болуп кайтканда, аны дарылап айыктырган ошол абышка болгон.

– О, шайтан баскан абышка, аны мен билем, Чоң-Койчу дегендин кайын атасы болучу. Токто, мен аны кемпирине кошуп бүгүн түнү жоготтурам.

– Маселе өчөйгөн кемпир менен чалды жоготууда эмес, маселе Каныбек менен Капитанды жоготууда. Башчыларын жоготкондон кийин, башка аскерлерин жоготуу оңой болот. Кандай гана шарт болбосун, биз ал экөөнү жакын аранын ичинде өлтүрүүгө тийишпиз. Эгер ал экөөнү өлтүрө албайт экенбиз, анда экөөбүздүн күнүбүздүн бүткөнү. Кана, акылдуусунган бегим, сенин акылың ушуга жеткен беле? Жок!

Каныбектин жайын угуп заманасы куурула түшкөн Карабек Камалбекке каршы эчтеме айта албады.

Кандайча каршылашар экен дегенсип Карабекти Камалбек бир азга тиктеп турду да, ал унчуга албагандан кийин, ары жактан көрүнгөн бирөөнө карап:

– Эй, ары жакка келген орус полковнигин бери чакырып кой! – деди Камалбек кожоюн өңдөнө үнүн чыгарып.

Албетте, Камалбектин минтип кожоюнча сүйлөшү Карабекке жаккан жок. Айта турган сөзүң болсо мага айт, сөзүң жок болсо келген жолуңа түшүп кете бер деп айтууга Карабекте тил да, укук да жок.

Камалбектин ким экенин, анын айтканы айткандай болууга тийиш экенин, анын айтканына эч кандай каршылык кылууга болбой турганын, эгер бул иштерди орундатпаса, Карабек өзү мерт боло турганын, карындашынын күйөөсү – Зуннахун өткөн жылы эчен кайталап эскерткен.

«Балам Карабек, Камалбек афандинин атасы Акун бизге кыяматтык дос. Бирок, досубуз деп Камалбектин айтканына моюн тоңдук кылба. Достук өз жолу менен, алдыга коюп аттанган ишиң өз жолу менен. Камалбек афандиң кандай айтса дал ошондой иште. Кудай тилекке жеткирип, кыргызды орустан бөлүп чыксаңар, сен өзүң бардык кыргызга султан болосуң. Буга Камалбек афанди өзү да макул. Мына, ушунетип, болочок бакты-таалайың маңдайыңда жаркырап турганда кокустук кылба. Эгер кокустук кылсаң, сен экөөбүз үй-бүлөбүз менен кырыларыбызды эсиңен чыгарба, кулунум!» – деп атасы Айдарбек датка да далай ирет айткан.

Ушундай себептерден улам Камалбек кожоюну экенин, ал мурдуна чүлүк такпай жетелеп алганын Карабек жакшы түшүнөт.

Ак шапке, ак кител, кызыл лампастуу көк шым кийип, өтүгүнө шарактаган шпор тагынып, колуна ак кол кап кийип, эки жанына эки маузер тагынып, полевой сумкасын сол колуна кармап, мурдун коңкойтуп, мурутун топоздун мүйүзүндөй имерген полковник келип, Камалбекке чест берип тура калды да:

– Сиздин чакырууңуз боюнча полковник Косолапов келди! – деп бутун бутуна шыпылдата тура калды.

– Бул киши Анжиянда иштеп келген полковник Косолапов, сизге мындан ары согуш искусствосу жагынан

жетекчилик кылып, сиз менен бирге иштешет. Өзүң датканын уулусунуп, муну орусунтуп кыжыңдашуулар пайда бербестигин алдын ала эскертем, – деп Карабекке айтты да, анан Косолаповго күлүмсүрөй карап, – кадырлуу Айдарбеков Карабек корбашы менен таанышып коюңуз!

– Саламатсызбы! – деп Карабек жайкала басып колун сунганда, Косолапов буттарын шыпылдата шпорун шылдыратып, кол алыша:

– Иван Петрович Косолапов! Сиз менен таанышып амандашып тургандыгым үчүн өтө кубанычтуумун, Карабек Айдарбекович!

– Сиздер сүйлөшө туруңуздар! – деди да Камалбек үңкүргө кирип кетти.

– Куш келипсиз, господин полковник!

– Тагдыр экен, господин Айдарбеков. Алты жыл бою Анжиянда иштеген элем. Солдаттар арасындагы падышага каршы иштегендердин кесепетинен, Анжияндан чыга берүүгө туура келди. Эчтеме эмес, бул иш убактылуу, сиз менен кол кармашып иштесек, жакында Анжияндын көчөлөрүндө ат ойнотобуз. Мен өзүм кавалеристмин. Согуштун жайын болсо, Кудая шүгүр, эч кимден сурабайбыз.

– Бул сөздөрүңүз мени өтө кубандырды, господин полковник. Ал эми биздин иштин жайын болсо Камалбек афандим түшүндүргөн чыгар?

– Түшүндүм, түшүндүм, господин Айдарбеков! Албетте большевиктер менен сизчилеп согушууга болбойт, – деп Косолапов көтөрүлө күлүндөп – аларды жеңиш үчүн өтө чебер тактика керек. Баарыдан мурда, кызылдарды тылынан ажыратыш керек. Маселен, Камалбек Акунович менен акылдашкан менин тактикам мындайынча болууга тийиш! – деп Косолапов полевой сумкасынан карта алып Карабектин алдына жайганы жатканда, бир басмачы жигит жүгүрүп келип, колун бооруна алып:

– Бегим, «сизге өтө шашылыш түрдө жолугат элем» деп Эштектин Жумасы келди!

– Бери жибергиле! – деп Карабек айтканда, басмачы жигит кайра жүгүрүп кетти. – Господин полковник бир аз сабыр этиңиз!

– Жакшы болот, жакшы болот! – деп Косолапов картасын кайра сумкасына салды да, кандайчадыр кадырлуу адамын күткөндөй какайып, муруттарын оңдой, жел жыттаган букача мурдун көтөрүп калды.

Кызыл аскерче кийинип, кылыч тагынган Жума алыстан салам айтып, кош колдой Карабек менен амандашып жатканда, кара лампук бешмант, шым, намеркан маасы, көлөшчөн Камалбек ак калпагын кырданта кийип үнкүрдөн чыкканда, «бул ким эле?» деген ой менен Косолапов таңдана түшүп токтоду.

– О, менин кадырлуу календерим, саламат жүрөсүзбү? – деп ээсине эркелеген итче аржалаңдап, Жума Камалбек менен кол алышты.

Камалбек Жуманы далыга таптай эркелетип:

– Азаматсың, Жума. Эгер сен болбосоң, мага, кызылдардын колунан бошош мүмкүн эмес эле.

– Сиз кызылдардын колуна түшүп чыктыңызбы? – деп Карабек аябай таңдана түштү.

– Ошондой бир окуя мындан беш күнү илгери болуп өткөн.

– О-о-о... анда азамат экенсиз, таанышып коёлу: сиздин досунуз – полковник Косолапов! – деп Жума менен кол алышты.

– Кош, Жума мырза, кандай жаңылыктарың бар? – деп Камалбек кемерин кармап чалкалай калды.

– Иш мындай афандим: Мындан беш күнү илгери, Оштон комиссар келди.

– Жүз ашуун солдат, элүү атка жүктөгөн жүгү менен Капитан келгенин билем. Алыбай паңсатты талкалаганын да билем. Башкасын айт, – деди Камалбек.

– Азиз Ахмедов менен Капитан картанын үстүнөн кетпейт. Эмне кылып жатканын билүүгө эчен аракет кылдым, бирок жандарына жолотушпады.

– Анысы мага түшүнүктүү, Жума мырза. Алар бизди кандайча жоюу жөнүндө план куруп жатышканы.

– Андай болсо, бул жерге минут токтобой башка жакка жөнөгүлө. Бүгүн чалгынга Азиз Ахмедов өзү чыкмак. Ал силердин кайда экениңерди же изиңерди билип калса, чоң калаба чыгарышы мүмкүн. Алар силерден күчтүү: аскердин саны беш жүздөн ашып кетти, бардыгы толук жарактуу. Ар бир Кызыл Аскерде бештен гранат, бештен гранатамёт. Мындан тышкары, беш пулемёт бар.

– Сен канчалык апыртканың менен, менде корко коё турган ал жок, Жума! – деп Карабек да өз күчүнө сыйынгандай оң колунун башы менен көкүрөгүн кагып койду.

– Жок, корбашы! Биз бул жерден из жазгырып, акылды анан куралы! – деп Камалбек сөздү кесе сүйлөгөнсүдү.

– Ошондой дейсизби? – деди Карабек Камалбектен жооп күткөндөй.

– Камалбек Акуновичтин айтканы абдан туура, господин Карабек Айдарбекович! – деп Косолапов муруттарын жанып койду.

Камалбек Жуманы дал ортосунан кучактай:

– Үй жагынан кабар алдыңбы?

– О-о... алтындай афандим!.. Керенский акчасы менен эки миллион сомду зайыбыма берип кеткендигиңиз үчүн, сизден кара башты да аябайм! – деп Жума кулдук ура, Камалбектин колун өптү.

Камалбек Косолапов менен Карабекке күлүмсүрөй карап, «биздин кыйын тапшырманы ушул гана аткарат» дегенсип, Жумага карай кашын серпип койду да, алтын аралаштыра күмүштөткөн кынынан, пил сөөгүнөн порумдатып жасаткан сабы бар канжарды сууруп:

– Менин кожоюндарымын пайдасына карата, кытай өкмөтүнө каршы иштеген, бир кичинекей эмгегим үчүн алган сыйлыгым эле. Эми ушул канжарды сен ал, Жума мырза!

– О, кадырман афандим, ушундай сыйлыкты бергениңиз үчүн кара башым сизге тартуу. Кашык каным кал-

ганча, айтканыңызды айткандай аткарам! – деп Жума безеленгенде, анын беттери албырып, көзүнөн сүйүнүчтүн жашы кылгыра түштү. Жаркылдаган канжарды кыны менен белине илгенде, анын бүткөн бою ымыр-чымыр болду.

– Эгер ушул айтканың чын болсо, Жума мырза, камандириң Азиз Ахмедов менен комиссарың Капитанды өлтүрүп келесиң, – деп Камалбек айтканда, Жуманын бүткөн бою дүр этип, көздөрү чакчайып, азыр эле өңүндө турган кубаныч өрт өчкөндөй боло түштү.

Күтүлбөгөн тапшырманы угуп, Камалбектин акырая карашын көргөн Жума эмне айтарын билбей шалдая түштү да:

– А Каныбек жөнүндө... – деп андан аркы сөзүн айта албай мукактана түшкөндө:

– Ошондо Каныбек өлгөн болот, – деди Карабек. «Демек, Азиз Ахмедов деп жүргөнүбүз Каныбек экен да?» деп суроого Жума ыңтайланганда:

– Мындай шашылыш учурда, мылжыңдаган сөздү баштап, айтылган ишти аткаруудан тайсалдаган адамды сүйбөйм. Андайлар менен менин сөзүм кыска, – деп Камалбек жекире сүйлөп алая караганда, Жуманын бою калтырай түштү.

Бирок, корккондо Жума эмне кылмакчы? Мен бул ишти аткара албайм деп айтса, Камалбек эмне кыларын Жума көптөн бери билет.

– Макул, афандим! – деди Жума бир аз ойлонуп тургандан кийин.

Камалбек үнүн акырын чыгарган менен, ички сезимин мурункусунан катаалдатып, Жуманын көзүнө теше тигилип туруп:

– Каныбек менен Капитанды жайлап, келерки жуманын түнүндө келбей турган болсоңуз, анда: ата, энеңиз, өз үй-бүлөңүз, үч агаңыз үй-бүлөсү менен кырыларын мыктап түшүнүп коюңуз. Балким, өзүм аман калсам болгону деп жүрбөнүз? Андай оюңуздун аткарылбасына ка-

дырыңыз жан болсун. Асманга чыксаң жерге кийрем, жерге бекинсең асманга үйлөйм.

– Макул, афандим, аткарам!

– Ракмат, азаматым! Баатырларча аракет кыл, кайда болсо бир өлүм, коркпо! Кокус кызылдар бизге карай келатса, аларды бизге кокусунан кабылдыруу жагы да эсиңден чыкпасын. Каныбекти алаксытып, кокусунан бир татаал жерден жолуктурсаң... – деп Камалбек кубанычтуулук менен Жуманы далыга кагып, – кош! деди.

– Кошуңуздар!

– Кош, акжолтой бол! – деп Карабек кол алышты.

Жума кеткенден кийин Камалбек Карабекке карап:

– Жигиттериңизге айтыңыз, бул жерден тез кетели. Баса, моймолжуган кыз, келиндериңиз бар экен, эми аларды таштаңыз, үйлөрүнө барсын!

«Биздин текенин тилин байлаган нөшөрлөгөн жаан эмеспи» деп эртегиде бир койчу айткан экен. Анын сыңарындай, Карабектин каяшасын тыйып, паңсаттарына карай бөжүткөн Камалбектин күчү эмеспи.

Көз ачып-жумганча басмачылар тополоңдоду да калды.

«Эрим мени урса, мен балдарымы урам» деп бир катын айткан имиш. Камалбектин каарына жолуккан Карабек, паңсаттарын бөйдөй кууруп, жигиттерин жекирип, жерге кийрип жибере жаздады.

Тамактын камын кылып жаткан басмачылардын чаңтополоңу чыкты. Кичинекей казанда, калдайган кара чакаларда кайнап жаткан эттер капка, куржунга салынып, кайнаган сорполору отко төгүлдү.

Үңкүрдөгү Камалбектин буюмдары атка артылып жөнөгөндө, бир басмачы Карабекке жүгүрүп келип:

– Бегим, кызылдар тараптан Берди деген абышка келди, сизге айта турган зарыл ишим бар дейт.

– Тезинен бери келтиргиле! – деп Карабек айтканда, басмачы жүгүргөн бойдон кайра кетти.

Басмачылардын эмнеге тополоңдогонун, кайда жөнөп жатканын түшүнбөй, үңкүрдүн ооз жагындагы бир таш-

ка далдалана карап турган Жамал, «кызылдар тараптан Берди деген абышка келди» деген сөздү укканда жүрөгү оозуна тыгыла түштү.

«Атам өзү келдиби же мен сыяктанып зордук менен колго түшүп келдиби?» деген суроо көңүлүнө келе түштү.

«Саломалейкум, бегим!» деген Бердинин үнү угулганда, Жамал бакырып жибере жаздады да, бирок, көрүнүүдөн уялып артына карай жылды.

– Ким болосуз? – деп Карабек адатынча акыраңдабай, өтө кичипейил мамиле кылды.

Берди калтыраган жашыңкы үнү менен:

– Атым Берди. Зайыбын кызылдарга өлтүртүп, Жамал аттуу жаш кызын тарттырып жиберген бир шордумун, бегим. Атаң Айдарбек датка эле, Карабек мырза! Мендей шордууга жардам бер. Атанын баласы, аргымактын кулуну экендигиң чын болсо, кызылдардан өч алып бер, айланайын бек! – деп ыйлап жиберди.

– Жакшы болот, Берди аке! – деп Карабек Бердинин далысынан таптай, – сабыр кылыңыз, Берди аке! Сиз үчүн кара жанымды курман кылууга даярмын! Бирок, сиз азырынча ушул жерде калыңыз. Ушул жерге менин жигитим Сатар келет, аны ээрчитип мага келиңиз. Анан, кызылдардан кантип өч алуу жөнүндө акылдашабыз.

– Жарайт, айланайын бегим!

– Баса, Берди аке, уулуңузду эмне үчүн аттыңыз?

– Аны уккан белеңиз? Ал жубармек кызылдарга болушту... Ал болбогондо Азиз менен Капитанды атып салат элем.

– Аттиң арман ай, уулуңуз жолтоо болбогондо, иш оңунан чыкмак экен да? – деп Карабек оозун карманып башын чайкады.

Берди мурункусунан чыйрала кубанып:

– Эгер сиз мага жардам берсеңиз, ишти мындан ары да оңунан чыгарууга болот, бегим!

– Ошондойбу?

– Сиз мага ишенсеңиз, мен сизди кызылдардын үстүнөн, уктап жатышкан жеринен чыгарам.

Карабек Бердинин колун силкилдете кармап:

– Абдан сонун болот, Берди аке! – деп Карабек Бердини азыр эле өзү менен бирге ала кетүүнү ойлоду да, – азыр ушул кезде кызылдар кайда?

– Аларды көрбөгөнүмө беш күн болду. Бирок, алар жердин түбүнө кирип кетсе да издеп таап берем, бегим!

Азыр эле Бердини ээрчитип бара коюп, кызылдарды камаарабай каткан жеринен басып талкалоого көңүлү келе калган Карабек кайта айныды. «Сөзүндө чалгыргы бар, мүмкүн алдап келген абышка чыгар, эгер чын ниети менен келген болсо, Сатар менен кошо келгенде көрө жатармын» деп ойлоду да Карабек кара күчкө Бердини мактаган болуп жүрүп кетти. А Жамал жөнүндө ооз ачкан да жок, анын атасы Берди аттуу абышка экенин алда качан унуткан.

Берди Карабек кеткен тарапты көпкө карап турду да:

– Булар шашылып кайда кетишти? Мейли, кайда кетишсе анда кетишсин, Сатары келгенде ээрчитип алып, жерге кирип кетишсе да табам, – деп өзүнүн эрдигине жана билгичтигине кубангандай жагалданып, – атанын уулу, аргымактын кулуну деген ушул. Өзү Айдарбек датканын уулу Карабек корбашы боло туруп, «жакшы болот. Берди аке!» – деп далыман сылап эркелетип, «сабыр кылыңыз, Берди аке! Сиз үчүн кара жанымды курман кылууга даярмын!» деди ээ? О, кагылайын Карабек, мени сыйлагандыгың үчүн сени Кудай сыйласын. Өмүрүң узун болсун, бакты-таалайың кызылдарды басып, мартабаң дагы көтөрүлсүн. Ооба, сайранда, дагы көккө карай көтөрүл, айланайын Карабек. Сенин аркаң менен мен да кызылдардан өч алайын! – деп Берди жагалдана ары-бери басып, Сатардын келишин чыдамсыздык менен күтөт.

Чырылдап чыркыраганына карабай колун артына байлап, оозун таңып жатканда «тарс» этип чыккан мылтык үнүнөн улам, басмачылар энесин атып салганын Жамал жакшы биле турган. «Мени басмачылар зордуктап алып кетишти. Карабек корбашынын өз колунан кордолдум...

энеми атып салышты... ушуну кызылдардын же большевиктердин чоңуна, алар менен жүргөн атам Бердиге, бир тууганым Темирге айтып койгула!» деген аманат сөзүн айтуу үчүн, он алты күндөн бери өз жанын өзү кыйбай, кызылдардан бирөөнү жолуктурууну күтүп жүргөн Жамал, эми кыймылдабай сулап, үнүн чыгарбай жатат.

«Баса, Берди аке, уулуңузду эмне үчүн аттыңыз?» деген Карабектин сөзүн укканда, «а-а, Темир акеми атам өлтүрүп мында келген экен го?» деген ойдон улам, өңгөчүн тарта жыгылган Жамал али жатат. Ал жөн эле жаткан жок, агасы Темир үчүн, көргөн кордуктары үчүн, атасынын жаңылышып келгендиги үчүн жалыны жок жалбырттап, түтүнү жок күйүп жатат. Ал күлүк ойдун учу-кыйрын кезип, атасынын душман болуп келишин сезип жатат.

Жамал көптөн кийин ордуна турду, бирок, ал, бардык оюн бир шумдукка тогоруп турду. «Энесин басмачыга, агасын бузуку атасына аттырган жүзү кара! Жаштайыңда тапкан каракчы эриң кайда? Эмне үчүн өлбөй басып жүрөсүң? Куттуу элди булгабай жогол» деп бүт жер жүзүндөгү адамдын бардыгы кыйкырышып жаткансый түшкөндө, Жамал сендиректей түшүп ташка желөнө калды.

«Жамал, кайраттан, өмүр бою маскара болуп жүргөнчө өлүмгө тике кара! Атаңа айта турган сөзүңү айт, бирок кара бет атаңа ак жүзүңү көрсөтпө!» деп кимдир бирөө кулагына улам кайталап шыбырап жаткансыйт.

Жамал боюн чыйралтып, эс акылын токтотуп, бетин жайылган чачы менен жаап, үңкүрдүн оозуна чыга калганда, эки колун коломочтоп, эки этегин белине кыстарып, чыдамсыздык менен Сатарды күтүп турган атасын көргөндө, «ата!» деп кыйкырып барып кучактай калгысы келди.

«Кой, Жамал! Агаң Темирге жакшылык кылбаган атаң, басмачылардан кордолгон сага жакшылык кылмак беле?» деп Жамал абдан кайраттанып, турмуштун эчен татаал кырларын көргөн кыра кишиден бетер акылын токтотуп, айта турган сөзүн талдап, Бердинин жанына жакындап басып барды.

– Сен кимсиң? – деп Берди чочуп кетти.

– Башыңызга бакты-таалай издеп келген жериңиз ушулбу? – деп Жамал кадыресе кагылган келиндерче сүйлөдү.

Берди кызынын тааныш үнүн укканда, кимдир бирөө ийне менен безге сайгандай чочуп, угуп турган кулагыны ишенбегендей:

– Жамалсыңбы?.. Жамал, айланайын кызым!.. Кайдан минтип жүрөсүң?

– Кандан жүргөндү билбей турасызбы?

– Кагылайын кызым! – деп Берди эчкирип жиберди.

– Мен эми сиздин кызыңыз эмесмин...

– Кагылайын... кагылайын каралдым, сага эмне болду?

– Эмне болгонду көрбөй турасызбы?

– О, айым, күнүм, өстүргөн гүлүм!.. – деп Берди бир шумдукту түшүнгөндөй башын муштап ыйлап жиберди.

– Ооба, жарыгына жайраңдаган айыңыз, чубагына жылынган күнүңүз, жыттаганда кумарыңызды кандырган гүлүңүз элем. Эми, айыңыз айланып асмандан түшкөн, күнүңүз кайра чыкпас болуп баткан, өстүргөн гүлүңүз тенип тебеленген. Жамалыңыздын жашаар өмүрү, басар жери түгөнгөн. Көргөн кордук, тарткан азап, жоготкон намысыма карабастан кызылдардан бирөөнү жолуктуруп ал жайымы айтайын деп он алты күндөн бери чыдадым эле. Кайыр, багыма сизди жолуктурдум. Бирок, сиз, акты карага боёп келипсиз. Энем өлүп, мен кордолгондугум үчүн Темир акеме бир огуңузду тартуу кылыпсыз, – деп Жамал өңгөчүн бир тартып алды да кайра чыйралып, – он алты күндөн берки көргөн билгениме караганда, мен абдан акылдуу киши болуп, ак менен караны ажыраткансып калдым. Баарыдан мурда, жылаандардын ким экенин билдим.

– Айт кагылайын, ал жылаандар ким экен? – деп Берди чебеленип, ошол жылаандар ким экенин билсе, азыр эле барып талкалап жиберчүдөй болуп, Жамалдын маңдайына барып тура калды.

– Азыр эле көрдүңүз го?

– Жок, ишенбейм!.. Айдарбек датканын уулу Карабек жакшы киши. Аны каралоого болбойт.

– А-а-а, ошондойбу? – деди да Жамал бир ирет эчкирип жиберип асканын түштүк жакы четине карай басты.

– Токточу айланайын! – деп Берди кучактайын дегенде:

– Жок, жакындабаңыз, колуңузду мага тийгизбеңиз! – деп Жамал Бердиден кача, таштан ташка секирип жогору аскага чыга баштады.

– Садагаң Жамал, мен түшүнбөй жатам. Түшүндүрүп айтчы... Жүзүңү көрсөтчү!

– Шашпаңыз, түшүнбөскө түшүндүрүп, өзүңүзгө жүзүмү көрсөтөйүн деп жатам. Бирок бул жерден эмес, тигиндей-ректен! – деп Жамал өлөмүн деп коркпостон, карап турган адамдын бүткөн бою дүркүрөй турган жерлер менен асканын башына карай тырмышып чыгып баратат.

– Садагаң Жамал, акырын, таштан учуп кетесиң... токто, эмне шумдук баштаганы баратасың? – деп Берди калтырай ыйлап карап турат. Кокус Жамалдын буту тайып бери карап куласа тосуп ала коюучудай эптенет...

Жамал асканын жарымына чейин чыгып барды да, анан асканын тик жаккы бетине карай басып, бир таштын урунчугун кармап тура калды.

– Кайра бас, учасың! – деп кыйкыра ыйлап турган Бердинин сөзү Жамалга угулган жок.

Жамал атасы тарапты карап да койбой, кайдадыр алыска, кечээги келген тарабына, ошондон ары үйү жакка карап, алдейлеп ак мама берген энесин, аркасына көтөрүп ойноткон агасын бир гана карап койгусу келди. Бирок, анын көзүнө энеси Тоту, агасы Темир көрүнгөн жок. Жамал терең бир дем алып, жер, суу менен коштошкондой айлананы имере карап турду да, көкүрөгүн көтөрө боюн керип көзүн сүздү...

– О-о-ай! – деп Берди ачуу үнүн чыгарып бакырган-да, аска кошо бакырып, жаңырыктары аскадан аскага кетти.

Бердинин көзүнө эчтеме көрүнгөн жок, Жамал менен бирге жер жүзүндөгү аскалар кошо кулап, эки көзүн бозоргон чаң каптап калгансыды.

Бакыра бети менен жыгылган Берди көптөн кийин башын көтөрдү, көзүнө эчтеме көрүнгөн жок. Жыгылганда таш же бир өсүмдүктүн түбүндөгү катуусу тийгенби, Бердинин оң жаккы маңдайынан жошулуп кан агат. Сол жаккы бетинин оту кызыл ала болуп сыйрылган. Бирок Берди өзү сезбеди.

Ал, эти ачынган арыстандай ыргып туруп, кынындагы бычагын сууруп алып үңкүргө жүгүрүп барды... жеп жиберчүүдөй алактаган көзүнө эч ким көрүнгөн жок. Анын көзүнө көптөн кийин гана сулап жаткан Жамал көрүнгөндө:

– Садагаң каралдым!..

– Берди Жамалга эчен кайталап жалынып жалбарды, эчен ирет өпкүлөдү акыры, айласы кеткенде, Жамалды жаш балача алдына туура көтөрүп, Берди өспүрүм балача өңгүрөп ыйлап бара жатты.

Ооба, бул укмушка Бердини жалгыз ыйлатпай, аскалар жаңырып, жаңырыктар Бердинин үнүнө айкашты. Болгон шумдукка чыдай алышпагандай, басмачылардын аягынан тебээленген шиберлер, бутактарын сындырткан жыгачтар Бердиге кошулуп кайгырышкандай, кокту ылдый соккон желге бойлорун туушап, баштарын чайкашты...

КИМДИН ЖҮРӨГҮ КИМ ҮЧҮН СОКТУ?

Темирдин колу айыга элек болгондуктан, Каныбек жанына эки жигит алып чалгынга өзү чыкты. Анын максаты: жолуккан адамдардан, кай бир төр сымалдардан кездешүүнү жалгыз-жарым үйдүн ээлеринен басмачылардын жайын суроо» баарыдан мурда, жердин шартын байкоо эле.

«Элдин уурусунан, жердин уурусуну жаман» деген эл сөзү көптөн бери Каныбектин эсинде.

Ал, Оштон чыккандан берки Отуз-Адыр, Лаңгар, Така менен Чырчыктын белдерин, Кара-Таш, Кабылан-Көлдү, Күлчөнүн батыш жанындагы Жошолуунун ичин, Кекиликтин Чатын, анын түндүгүндөгү Кара-Токтунун белин, чыгыш жагында калган Качуура, Кара-Конушту, анын түштүк-чыгышындагы Аюу-Тапанды, анда түштүккө имериле бергендеги Буудалыкты элестетип келе жатты.

Бардыгы жабыла бир тарапты карабай, ар кимиси ар бир жакты байкап жүрүп отуруу чалгынчылардын адаты болгондуктан, үчөө үч тарапты карап бара жатышат.

«Пай пай-пай, жердин уурулугу ай!.. Басмачыларга жардам берип отурган жердин уурулугу эмей эмне? Жердин уурулугу болбосо, басмачыларды алда качан талкалоого болот эле. Бир же эки чакырым жерден эмес, жарым чакырым жерден көргөн кишини табуу кандай мышакат?.. Эгер ал киши сага келаткан болсо, бир, эки жолу кокту, колотко кирип көрүңбөй анан келип көрүңөт. А качкан киши болсочу? О-о-о... качкан кишини табуу үчүн эне сүтүң оозуңа татыйт. Андай качкандардын көбүн тапшай да каласың... Колоттон колотко, коктудан коктуга буйтап адаштырат да кетет. Эгер ал басмачынын кишиси болсо, тумшукту имерилип тура калып мурдуңу канжалата коёт» деп ойлонуп, Каныбек алыстагы аска тарапты карап келе жатканда:

– Жолдош командир! Тетиги топ караганга бир жөө киши кирип кетти – деди эки Кызыл-Аскердин бири.

Кара кашканын такымына камчы тийгенде, Каныбектин кулагына шамал ышкырды.

Тайпайган коо сымалдан кичинекей дөң сымалга чыгып, андан коктуга түшүп аркы кырга чыга бергенде:

– Жолдош командир, тигинде качып баратышат! – деди экинчи кызыл аскер атынын башын катуу тарта токтотуп, сол колун коктунун аягына карай сунуп.

Беш киши... бешөө тең жөө... Бийик беттен аңкилдек аттырган койчулардын таягындай болушуп, бешөө биринен бири өтүп андыздан бара жатышат.

Токтологон кыйкырык, «тарс» эткен мылтык үнү, дабырттаган аттардын табышы жөө качкандардын аргасын түгөттү.

Ооздорун ача энтигишип, өңдөрүн кумсартып, көздөрүн алайтышып, бешөө бирине бири ыктай ийрилип тура калышты.

Үчөөнүн кийингени куур тон, куур шым, баштарында малакай, буттарында чокой. Арыкчырай узун бойлуусунун кийгени кара ала таар шым, бешмант, бутунда эски мөкү, башында боз көрпөдөн жасалган жаман тебетей, төбөсүнөн жүнү булайып турат. Бешинчисинин бою жаппалдаш, кийгени сары жаргак бешмант, боз таар шым, бутунда эски маасынын кончуна каптаган чарык, башында жаңы ак калпак.

– Кимсиңер? – деди кара кашканы жулкунтуп, тапанчасын эптей кезеп кармаган Каныбек.

– Бала-чакаңан айланайын, аке! Бирөөнүн ким экенин билбей туруп, өзүбүздүн ким экенибизди айтпоого ант кылганбыз, – деди кара ала таар кийгени.

– Кандай ант? – деп Каныбек таңдана түштү.

Кара ала таарчан бутун илгери бир шилтеп:

– Сиз ким экениңизди түшүндүрүп айтпасаңыз, биздин жайды билбейсиз. Бешөөбүздүн башыбызда алсаңыз да жайыбызды билбеген бойдон кала бересиз!

Жигиттин кайраттуулук менен ишендире сүйлөгөнү, «ушул жолдошубуздун айтканы айткан» дегенсиген тиги төртөөнүн көз карашы, таяктарынан башка эч кандай жарактарынын жоктугу, жалпы көрүнүшү, көз ачып жумганча Каныбектин оюн алдакайда алып жөнөдү.

Дал ушул секундаларда, Чоң-Алайдын Демейинде, Кубат, Жапек баштаган койчулардын арасында тургандай боло түштү.

– Сиз ким болосуз, аке? – деди сары жаргак бешмантчаны.

– Демек, биз ким экенибизди айтмайынча, силер сырыңарды айтпайт экенсиңер да?

– Эч качан! – дешти бешөө тең жарыша.

Каныбек тапанчасын кабына салып, багжайган кара мурутун эки жакка жанып койду да күлүмсүрөй:

– Биз эмгекчи элдин бакты-таалайы үчүн күрөшүп жүргөн кызыл аскерлерден болобуз! Бизди кызылдар деп да аташат!

– Коюңузчу? Чын элеби, аке? – дешти бешөө чуулдаша.

– Ишенип койгула, иничектер?

– Эгер чын болсо карганыңызчы! – деди ээрди желки болгон тончон сары жигит.

– Эмне деп карганам?

– Кудай урсун, кечке жаным жетпей калсын деп, – деди бетинде чаары бар кызыл чийкил жигит.

Каныбек күлүмсүрөй эки жигитине карап алды да:

– Кудай урсун! кызыл аскермин деп калп айтсам, эмгекчи элдин кусуру урсун, кечке жаным жетпей калсын, инилер!

– О, Кудай айланайын!

– Чынбы же жалганбы?

– Өңүбүзбү же түшүбүзбү?

– Чын эле кызылдарга жеттикпи? – дешип арт жакта турган төртөө таңданыша чуулдап, өңдөрүнө кубаныч белгилерин жүгүртүштү.

Кара ала таарчан жигит эч сөз айтпай, көзүнөн сүйүнүчтүн жашын чыгарып күлүмсүрөгөн калыбы менен Каныбекке колун сунду.

Каныбек атынан ыргып түшүп кара ала таарчандын колун кош колдоп кыса кармаганда, «аке!» дегенден башка сөздү айтууга алдары келишпегендей, кай бири ыйлап, кай бири көздөрүн жашылданта кубанышып колдорун сунушту.

Каныбек бардыгы менен кол алышкандан кийин:

– Кош, эми бирибизди бирибиз өлтүрүшпөй эле сырдашабызго?

– Эми, – дешип жигиттер күлүмсүрөшүп, кай бири көздөрүн сүртүштү.

– Мен Алайкуулукмун, аке! – деди кара ала таар кийген узун бойлуу жигит күлүндөп, чексиз кубанычка баткандай, жайдарыланып, – Бөрү деген байдын коюн кайтарып жүргөн элем. Бир күнү Ат-Башы деген жерден энемин иниси келиптир. Анын айтканын угуп отуруп таң калдым. Ат-Башы, Нарын, Ысык-Көл деген жерлерде Кеңеш өкмөтү орноптур. Бардык ишти кеңешип кедейлер, мага окшоп байдын малын баккандар иштешет экен. Камчысын көтөрө жүгүргөн бай менен манаптардын мурдуна боркок өткөрүп, таноолоруна бышаң салышкан имиш. Бир сөз менен айтканда, ал жактагы торгойлор кой үстүнө жумурткалап калыптыр. Ал жыргалды орустар менен биригип, бизге окшогон байкуштар куруптур. Баса, ал таякем Ат-Башыдагы батрактардын чоңу экен. Батрак деп, алар, бизге окшоп бирөөнүн малын баккандарды айтышат экен. Мени ошол жакка ала барыңыз десем, «сен жатып ичерсиң, эгер жатып ичер жаман болбосоң кызылдарга кошулуп бактылуу замана үчүн күрөшпөйсүңбү?» деп дагы толуп жаткан ачуу-ачуу сөздөрүн айтып тилдесе болобу. Ошого намыстандым, аке! Эч кимге айтпастан качып Капчыгайга келдим, анда атамын карындашы бар, – деп сары жаргак бешмантчанды көрсөтө, – бул жигит ошол атамын карындашынын баласы, койчулуктан бошоп калыптыр. Тиги үчөө да койчу болуп жалдангандар, ушул жээнимин жан аяшпаган жолдоштору. Бешөөбүз антташып силерди издеп чыкканыбызга бүгүн алты күн болду, аке!

– Эмне үчүн мынча алыс жерге издеп келдиңер? Капчыгайдын төмөн Өзгөндө же андан ары Жалал-Абадда деле кызылдар бар эмеспи? – деди Каныбек жигиттерди дагы тактап сыноо үчүн.

– Бул таякемин, – деди сары жаргак бешмантчан жигит кара ала таар бешмантчан жигитти көрсөтүп, – бир тууган жездеси ушул жактагы кызылдардын арасында чоң имиш, аке!

– Ошондой тааныш кишини издейли дедик! – деди мурду кайкыч боз жалпак жигит.

– Жездендин аты ким? Кайсы жерлик?

– Кичи-Алайдын Каракол деген жеринен, эжемдин аты Салый, жездемдин аты Кебек. Билесизби, кадимки Айдарбек датканын жакын туугандары, – деп кара ала таарчан жигит жездесинин атактуу кишилер менен жакындыгына мактангандай күлүмсүрөп койду.

Ушул учурда Каныбектин көз алдына Салый элестей түштү. Анын жалынып сүйлөгөнү, шайыр күлкүсү, кыздар менен келиндерди ээрчитип барып ырдатканы, Кебектин чатак чыгарышы, доо тартышы дагы... дагы башкалары элестеди. «О, садагаң Каныбек! Эми бизди көп акактатпай бери бас!» деп Салыйдын кыйкырганы кулагына дагы кайталана түшкөндөй боло калды.

– Абдан жакшы, жигиттер! Калган сөздү жай сүйлөшөлү, – Силер, – деди да Каныбек жанында жөө турган аскерин көрсөтүп, – ушул жигитти ээрчип баргыла, жезденер Кебекти таап берет!

– Кудай тилегиңерди берип өмүрлүү болуңуз, аке! – дешип жигиттер кубангандарына чыдабай чуулдап жибершти.

– Баса, силер келатканда басмачыларга жолугуп же алардын кайда экенин билдиңерби?

– Жогоңуз аке! Биз кишиден жашынып, айылдан качып жүрүп ушул жерге жеттик. Сиздер мылтык атып кууп жетпегениңерде, силерден да качып кетмек элек, – деди ээрди желки сары жигит күлүп.

Бир аскери менен беш жигитти жөнөтүп, экинчи аскери менен Каныбек бара жаткан жагына карай жөнөдү.

Каныбек беш жигиттин келишине аябай кубанды. Чынында, мындай кубаныч ар күнү дээрлик. Кызылдар жөнүндөгү чындык күндөн күнгө эл арасына ныгайып таралган сайын, кызыл аскерге кошулуучулар күн сайын көбөйүүдө. Алар жөн эле келбейт, кызыл аскерлердин арасындагы таякесин, жээнин, жездесин, тамырын же бир таанышын күбө кыла келишет. Ал аскер келген кишинин ким экендиги жөнүндө күбө болуп, анын жамандык кылбасты-

гы жөнүндө ант беришет. Каныбектин кубанычы күн санап аскерлеринин саны арбып, жардам кылган эл көбөйүп баратышы жөнүндө эле.

Каныбек кырга чыгып дүрбү салып турганда, жакын эле жердеги тумшуктан паранжа жамынган бир аял чыга калды.

– Бул жерде өзбектин аялы эмне кылып жүрөт? – деп Каныбектин жанындагы аскер таңдана калды.

Аял түз эле Каныбектерге карай келатат. Ал жөн эле келаткан жок, эмне үчүндүр үңүлдөп ыйлап келатат.

– Тигине, ары жагынан дагы төртөө чыкты, – деди кызыл аскер.

Арткы төрт аял да үңүлдөп, алдыңкысына жетүүгө шашылышкандай ыкчамдап келе жатышат.

– Бул кандай шумдук? Булар эмне кылып жүрүшөт? Же басмачылар алып келип коё беришкенби?

Дал ушундай эле суроо тиги кызыл аскерде да болгондуктан ал унчукпады.

Аял ыйын улам катуулата төрт-беш саржандай келгенде, Каныбек бир иштен шектенгендей:

– Токтоңуз! Кимсиз! Кайдан жүрөсүз?

Аял токтой калганда арткы төртөө да ыйлаша келип анын жанына тура калышты.

– Бизди сурап эмне кыласың, аке! Басмачылардын колунан бошоп чыккан шордуубуз! – деп боздоп алдыңкы аял чачванын артына карай ыргытып, – бизге бир жакшылык кылып, Күлчөгө жеткирип коюң! – деп Каныбекке карай жылды.

Каныбек чын эле ишенди. Мына бул бетин ачып өзбекче сүйлөгөнү аял болгондуктан, тиги төртөөнү да аялдыкка чыгарды. Жалынып-жалбарып келе жаткан жаш келинден шекшинип сактанбады.

Бул келин жана гана Карабек корбашынын сакалынын алдынан өпкөн Кыялбү экенин, тиги паранжанын ичиндеги бышылдап ыйлагандардын экөө Сатар менен Өмүр экенин, алардын жанындагы эки бас-

мачы жигит экенин, Каныбек жигити экөө такыр билген жок.

Тиги төртөөнүн шолоктогон үнү, Кыялбунун көз жашы Каныбектин көңүлүнө кымындай күнөм койгон жок. Алардын жайын сурап, ыгы келсе жардам бергиси келип, «кайсы жерлик элеңер?» дейин дегенде, тиги төртөөнүн экөө кызыл аскерге, экөө Каныбекке шап этип жабышты.

Каныбек атынан ооп баратып тапанчасын кармап берди. Асылган экөөнүн бири аттын бутун сүзө жыгылды. Экинчиси Каныбекти кармаган бойдон эсеңкирей түштү. Кара кашка кошкура жалт берди. Каныбек кулап түшөр замат кайра тура калып тапанчасын жерден аларда, тиги аскерге жабышкан экөө аны атып жиберип Каныбекке асылышты.

Каныбек Сатарды жыга муштап, Өмүрдү анын үстүнө басып колун маузерине карай сунганда, Кыялбү шап этип Каныбектин оң колуна жабыша оодара тартты. Каныбектин кармашы бир нече минутага созулду. Эгер Кыялбү болбосо, Каныбек кутулуп кетмек. Ал, мурун даярдап келишкен арканды ала коюп, Каныбектин бутун чатыштырып, бир эсе мойнунан чала берип, акыры Каныбекти байлап алышууга мүмкүнчүлүк табышты.

Каныбектин беттери айрылып, сол жакы маңдайынан кан жайылып агууда. Тиги Өмүр менен Сатар да кызыл-ала болушту.

Кара кашка азынап кайра жөнөгөндө, кызыл аскердин аты да кошо жөнөгөн.

Өлгөн эки басмачынын ары жагында Каныбектин жолдошу сулап жатты.

Өмүр атын минип, Каныбекти койчо өңөрдү. Сатар Өмүрдүн атын жетелеп жөнөй берди да, Кыялбүгө карады:

– Алдагы аттын бирин минип, бирин жетелеп акырын келе бер, биз эртерек бекке жетели.

Акмат Каныбектин катын окуп, анын, «үй-бүлөм болсо алда качан өлүптүр» деп жазында айткан сөзүн эсине түшүрүп, Эркиндин чалды-куйду айткандарынан улам, ким экендиги жөнүндөгү маселени абдан катуу жана

ушунчалык ылдам текшертти. Эркиндин айтуу боюнча кыдырып жүрүп Анна, Сламжан акени да тапты. Билген окуялары жөнүндө Өлмасхан апа да сөзүн кошту.

– Эркин Каныбектин баласы экендиги жөнүндө чындап ишенишкенден кийин:

– Башыңардан бактысыздыктын бардык кыйынчылыктарын өткөрүпсүңөр. Эми бактылуусуңар,– деп Анна Эркинди эркелетип бетинен өпкөндө:

– Кантип эле көз ачып жумганча бактылуу боло калайын,– деп Аннанын айткандарына ишенбей, Эркин жашып кетти.

– Кантип бактылуу эмессиң? Атаң Каныбекти өткөн күздө чолок экенинде көрсөң, мындан эки күнү илгери соо болгонунда көрүп келген турбайсыңбы! – деди Акмат, жазуу, столунун артына таянып туруп күлүмсүрөй.

– Жогуңуз, аке, мен таппай келдим дедим го? Эгер тапкан болсом, мында келмек эмесмин. Мен өзүңүз айткан Каныбектин баласымын. Аны издеп жүрүп, энем таштан тайып бутун оорутуп бир абышка кемпирдин үйүндө калды,– деп Эркин дагы бир далай сөздү айтайын дегенде, Анна аны кучактай эркелетип:

– Бул сөздөрдү бир нече жолу айтпадыңбы?

– Айткан менен ишенбей жатпайсыздарбы?

– Ишендик айланайын, абдан ишендик. Бирок азыр сени жалгыз жибере албайбыз. Жакын күндөрдүн ичинде биздин кишилер жөнөйт, ошолор менен барасың, – деп Акмат дагы бир топ жайды айтайын дегенде:

– Айланайын аке, Азиз акеме кат жазып бериңиз. Мен бүгүн кайтпасам болбойт. Энем бейтааныш бирөөнүн үйүндө тамагы жок калган! – деп Эркин ыйлап жиберди.

«Атаң Каныбек ошол өзүң көргөн Азиз Ахмедовдун кол алдында иштейт» деп Акмат айткандан бери Эркин чыдай албады. Бир минут да токтогусу келбеди.

Сламжан аке айткан шектүү окуялардан чочулашып, ошол Азиз – сенин атаң Каныбек деп Анна менен Акмат айткан жок.

«Кымбаттуу досум! Баланы мыктап текшердик, өзүңүн балаң болуп чыкты. Зайыбың сага жакын бир жерде экен, аны байкаштыр.

Социалисттик саламым менен: Зулфухор!» – деп бүкмөлөтө кыска жазылган катты конвертке салды да, аны Акмат Эркинге суна:

– Бул катты бекем сакта! – деди да Аннаны көрсөтө, – мына бул жеңең сага акча жана көйнөк ыштан берет. Көйнөк ыштанды жуунуп кийип, акчага өзүң каалаган тамактарыңы сатып алып, баштыкка салып, бүрсүгүнү мында кел. Мындан ошол кызылдарга баруучу адамдар менен бирге Алайга жөнөйсүң!

Эркин эч сөз айткан жок. Жаман бешмантын чечип, Каныбектин катын катып келген жерге колундагы катты катып, бешмантын кайра кийди.

«Тулпарды минген турабы, тууганга жетпей тынабы» деп эртегиде, Толубай сынчынын уулу тулпарды минип, туткундаган калмактардын колунан качып чыккан имиш.

Аның сыңарындай, койну-башын аңтартып жатып казармага мышакат менен кирген Эркин, эми көчөгө чыкканда карап турсунбу?

Акчаны койнуна катып, жаңы көйнөк ыштанды колтугуна бекем кысып, «бүрсүгүнү» деген болжолду үч жылдай көргөн Эркин, Пян-Базарга карай таскактады.

Ал жаңы көйнөгүнүн жакасын эки жеңи менен орой бекем бууп, тегерек бышырган нандан онду салып, «эми кайдасың, Алай?» дегенсип, Дыйкан-Кыштактан аркы бийик дөбөнү асманга кабатташтыра бир карап алды да салып уруп жөнөдү.

Өткөн күздөн бери, зарлап, эчен ирет ыйлап атасын тапшай жүргөн Эркин, эми атасынын дайынын аныктап укканда бүрсүгүндү кантип күтөт? Кантип чыдайт?

Ал тепилдете бут шилтеп, лукулдата басып, бат эле Ошту артка таштап Лаңгардын жолуна чыкты.

Мына, ошентип Оштон жөнөгөн Эркин Анарханды ээрчитип, «Кызылдар ушул жерде жатат» деген жалган

айтуу боюнча, жана гана Карабек корбашылар кеткен үңкүргө келишти.

– Шумдуктуу жер экен, балам. Кантип эле кызылдар ушундай жерде жүрүшсүн? – деп Анархан элеңдеп эки жакты карады.

Ушул убакта ары жактан туягы ташка тарсылдаган аттын табышы угулду.

– Эне, жашыналы! – деп Эркин Анарханды колдон ала жыгачтардын арасына кирип кетти.

Сатар менен Өмүр Каныбекти алып келишти. Бирок кыбыр эткен адамдын жоктугуна аябай таңданышты.

– Мына кызык, бектер кайда кетишкен? – деп Өмүр таңданып оозу ачылды.

– Соо эмес, бир шумдуктун бардыгын билип качышса керек. Түшүр, алдагыны тиги арчага байлай туралы!

Сатар менен Өмүр Каныбекти түшүрүп, ошол буту колу таңылуу бойдон арчага тикесинен таңышты.

– Көзүңдү айырбай карап тур. Мен бектердин эмне болгонун, эгер качышса кайсы тарапка кеткенин билейин! – деп Сатар атына минип жогору карай жөнөдү.

– Эми көзүңө карап, эсиңе келип былк этпей тур, – деп Өмүр Каныбекти чыккыйга укуп койду.

Каныбек Өмүр өңөрүп келатканда да кармашкан. Колун байлаган жипти тиштеп үзүп, Өмүрдү атынан ыргыта коюп түшүргөн. Бирок аяктары таңылуу болгондуктан, тиги экөөнүн күчүнө көп мышакат менен багынган. Алар, Каныбектин ыштанынан бөлөк кийиминин бардыгын тоноп алышкан.

Ошондуктан, Каныбектин денесинде жерге сүрүлбөгөн, топурак жана чөптүн даты болбогон чолоо жери жок. Сол жаккы бетинин оту сүрүлүп, оң маңдайынан аккан кан кашы менен кирпичине уюп ката баштаган.

Тек, Каныбектин көрүнүшү түшкө кирерлик...

– Сенин колуңан өлгөн эки жолдошумун өчүн алсам болор эле, – деп Өмүр Каныбекке ызырынып койду да, – бирок сени өлтүрүүгө, болбойт. Сени бектин колуна тирүү

тапшырыш керек, – деп Өмүр жагалдана ары-бери басып, Каныбекти кармагандагы амалдары көңүлүнө толгондой кытылдап күлө, – эй, макоо билесиңби? Сенин кызылдар тараптан келе жатканыңы байкап, кызылдардан экениңи дүрбү менен кийимиңен таанып, аттарды далдага байлай салып, паранжиларды жамынып, жанагы келинди алдыга жиберип, биз артынан жөнөгөндө, сен бизди чын эле катындар экен дедиң го? Эй, макоо, ал паранжи жамынгандар биз болучубуз, биздин ошондой амалыбыз да бар! – деп өз сөзүнө өзү корстон болуп маашырлана каткырып, – бирок моюнга алыш керек, иттей күчтүү экенсиң. Жанагы амалдуу катыныбыз ишке жарады. Ошол катынды сага алып берейинби? – деп Өмүр жаны калбай каткырды.

«Ай, байкуш Каныбек ай!.. Душманга алдатар жерде алдатпай, алдатпас жерде алдатып, береги күйкөлөргө мазак болгонуңу кара. Командир боло туруп колго түшөт деген эмне маскаралык? Башка бир кызыл аскер ушунетип колго түшсө, эмне үчүн сак болбойсуң? Душман амалдуу деп айтканым кана деп аны жемелеп иттей кылмакмын. А өзүңчү, жолдош командир? Сени бүгүн ким алдады? Өзүңдүн боорукерлигиңби? Ооба. Каныбек, боорукерлигиң, ошол боорукерлигиңдин аркасында, жашын төгүп муңкана сүйлөгөн бирөөнү көрсөң дароо ишене каласың. Ошол мөлтүрөп төгүлгөн жаштын, муңкана сүйлөгөн үндүн ары жагында эмненин бардыгын ажырата албайсың. Өгүнү колго түшкөн душманың календерди бошотуп жиберсең, бүгүн ошол календердин иттерине алдырган түлкү болдуң... Ооба, түлкү болгондо да маскараланган күлкү болдуң!.. Эми, айыбың үчүн оозуңу жап, басмачылар этиңен эт кесип алса да үн чыгарба!..» деп Каныбек бул ойду эми гана эмес, колго түшкөндөн бери ойлоодо.

Каныбекке Өмүрдүн бакылдап сүйлөгөнүнөн улам, Анархан менен Эркин кайра агылып, арчанын арасынан карап турушат.

– Эне! – деди арчанын арасын колу менен ачып Каныбекти карап турган Эркин, энесинин колун тарткылай берип, – баягы чалдын келинин алып кеткен басмачы экен.

– Ооба, дал өзү. А тигиниси болсо басмачыларга кошулбайм деп каршылашкан же кызылдар тарапта жүргөн бир байкуш болсо керек. Карачы адам экенин да тааныш кыйын. Басмачылар иттей мыкачылыгын аяшпаган көрүнөт.

Өмүр Каныбектин маңдайына барып:

– Сатар акемин суроосуна бир ооз да унчукпай койдубу? Шашпа, бектин алдына барганыңда сагызгандай гана шакылыктап сайрайсың! – деп колунун сырты менен Каныбекти жаакка уруп өттү да, мылтыгын ташка жөлөп, кагаз айрып оң сөөмөйүнүн учу менен ороп, тамеки салып, оттугун чагып, түтүндү чоң тартып кайра чыгара ойго кетти.

«Ай, шайтан алгырдын турмушу ай. Бала-чаканын күзгү, кышкы камы үчүн эгин айдап коюш керек эле. Айылдан айылга чапкылап, бек үчүн кыз, келиндердин сулуусун издеп же мына мындай кызылдарды кармап келгиче, жаз эмес, жай да өтө чыкмак болду. Үйдөгүлөрдүн тиричилиги кантип өтөт? Күндөн күнгө кайгы көбөйүп барат. Анын үстүнө, Сатар менен бирге жүрүп иштеген иштеримдин бардыгы түшүмө кирет. Капкайдагы бир катындар түшүмө кирип, мага карай бычак ала жүгүрүшөт... Ооба, катын душман, түшкө киргени жаман. Шырп эткен табыш чыкса чочуп кетем. Ошол катын, кыздардын жакшылары аңдып келе калгандай сезилет...» деп Өмүр терең ойдо отурат.

– Билесиңби, балам?.. – деди Анархан акырын шыбырап.

– Эмнени?

– Тиги таңылып турган кишини эптеп бошотуш керек. Мындайларга кылган жакшылык талаада калбайт. Балким ал бизге атаңы табышып берер.

– Макул, бирок кантип?

– Тиги басмачы аркасындагы ташка жөлөп койгон мылтыгын эптеп жетип аласыңбы?

– Аларын алам... бирок ата албайм... Жүрөгүм даабайт.

– Атпа... Мылтыгын ала коюп басмачынын өзүнө кезей калсаң болгону. Элге зомбулукту көп иштеген мындай адамдар коркок болот. А сен жүрөктүү бол, балам!

Эркин мышыкча жылып басып келет, жер арбыбайт, жакын эле жерде турган басмачы алыстай... Жүрөгү алып учуп, эки бети дуулдап ысып, кулактары чуулдайт. Мылтыкка карай колун сунганда эле басмачы жалт карай салып билектен алуучудай сезилет.

Кокустан бир окуя боло калса, ошол замат Эркинге жардам берүү максаты менен Эркиндин артынан жыла басып Анархан келет.

Энеси артынан келатканга бел байлап, Эркин шердене түштү. Ал таштын ары жагынан эңкейип мылтыкты алып оңдой кармап, мышыкча секирип Өмүрдүн бет алдынан мылтыкты сунду:

– Бакырба!..

Паранжачан бейтааныш үндүү бирөө мылтык сунуп турганын көрө койгондо, Өмүрдүн жүрөгү оозуна тыгылып:

– А...а...а...– деп кекечтене чалкасынан кетти.

Муну көргөн Анархан Каныбекке кандай учуп жеткенин байкабады.

Ал байланган аркандын чечүүлөрүн издеп отурбастан, чөнтөгүнөн алган бакиси менен арканды бырчылдатып кесип жиберди.

Паранжачандан чочуп калган Каныбек, Анархан жүгүрүп келип бакисин ачканда сестене түштү.

– Эми качыңыз! – деди Анархан калтырап шашкан үнү менен.

– Сиз кимсиз?

– Баласын ээрчитип жок жоготуп издеп таппай жүргөн бир бечара аялмын. Сизди кызылдардын кишиси деп кылган жакшылыгым ушул. Колуңздан келсе жардамдашыңыз.

– О, кагылайын келин, үнүң жакшы экен, үнүңүздөн да кызылдар үчүн соккон жүрөгүңүз жакшы экен. Атыңыз ким? Үйүңүз кайда?

– Атым Жамал. Үйсүз тентиреп жүргөнүбүз ушул.

Ушул убакта, бая үңкүрдүн алды жагында тамак жа-сап жүргөн келин жүгүрүп келип:

– Силерге эзилишип сүйлөшүү керекпи же качуу ке-рекпи? Качкыла, келе жатат, – деп келин аябай каарда-на сүйлөдү да токой арасына кирип кетти.

– Мен тигил атты минип качайын, силер менин арты-ман келе бергиле, киши жиберип тостуруп алам! – деп Каныбек шашыла, Эркиндин колундагы мылтыкты алып, өлгөн эмедей сулк жаткан Өмүрдү бир карап алды да, атка ыргып минип зымыраган бойдон төмөн качты.

– Эне байкадыңбы, – үнүнө караганда, атам Каныбек-тин кожоюну Азиз Ахмедов окшоду.

Анан эмне үчүн Оштон алып келген катыңы берген жоксуң?

– Жаңылышып каламбы деп корктум. Бети такыр таанылбайт.

Үңкүрдүн сол жакы тарабынан чаап келаткан аттын табышы угулганда Анархан менен Эркин токой арасына кире качып кетишти.

Жан алы албай чапкылап келген Сатар:

– Өмүр! Ой, Өмүр! – деп кимдендир коркуп шашкан-дай, Сатар үнүн басыңкы чыгарып кыйкырды.

Өмүр башын көтөрүп алактай эки жагын карап:

– Акырын!

– Жанагы туткун кана? Бол, ылдам алып кетели, тиги жактан кызылдар келатат.

– Ал кишини кызылдар бошотуп алды. Мына бул то-койдун ичи кызылдарга толуп кетиптир. Кач!

Сатар атына камчы уруп кайра өргө карай жөнөй бер-генде, Өмүр анын атынын куйругунан кармап кошо жөнөдү.

Каныбектин колго түшкөнүн байкап калган капитан, Каныбекти бошотуп алуу үчүн ат коюп келе жатышып, Каныбек алдынан чыккандан кийин токтоп калышты.

Бир атты минип, бир атты коштоп Кыялбү сенделип араң бастырып келди.

– Ой, Сатар! Өмүр! – деп зор ишке жарагандыгы үчүн манчыркагансып үн чыгарды, – Апей!.. Эл эмне болгон? Бек кайда кетти? – деп элендеп тура калды.

Ал эмнедендир чочулагандай элендеп, үнүн акырын чыгарып, Сатар менен Өмүрдү дагы кайталап чакырды, бирок жооп болгон жок.

Жанагы келин токой арасынан көрүнүп:

– Бакырбай атыңан түшүп бери кел!

– Ой, селпейген каракчы, бектер кайда? – деп Кыялбү кесирдүү сөздөрүн айта оолжуду.

«Тике барсам атчан неме карматпай качып кетет» деген ой тиги келиндин башына келе калгандыктан, унчукпай бери бат кел дегенсип жаңсады.

– Эмне дейт өлүгүндү көрөйүн каракчы? Бектер кайда кетти? – деп Кыялбү атынан түшкөндө, тиги келин акырын жүгүрүп келип Кыялбүнү жакадан алып, эч кандай бурсатка келбестен жаакка коюп-коюп жиберди.

– Апей, өлүгүңү көрөйүн, жинди болгонго? Бегим! Ой, Өмүр! Сатар! – деп Кыялбү жан талашты, тигинин колунан бошонуунун аракетине киришти. Бирок, Кыялбү канчалык аракет кылса да бошоно албады.

– Жүзү кара, чакыр бегинди, чакыр Сатар менен Өмүрүңдү?

– Балакетиңи алайын, жансоога!

– А-а-а, жаның таттуубу? Бирөөгө жалынганды билесиңби?

Тиги келиндин көздөрү чанагынан чыкчудай болуп шумдуктуудай каарданган. Анын ушул минутадагы каарын болжолдоп айтуу да мүмкүн эмес эле.

Кыялбү бат эле кызыл ала болгон кебетеси менен эки колун бооруна алып, жашын жамгырдай төгүп, безилдеп келинге жалына баштады.

– Кана, Кыялбү, эми экөөбүз ээн жайкын калганда ачык-айкын сүйлөшөлүчү. Үч кыздын колун кармап берип бегиңе кордоттуң. Ал кыздардын экөө кансырап өлдү, бирөө жана ушул аскадан боюн таштады, өлүгүн атасы

көтөрүп кетти. «Сизди тилдеди» деген чагымың менен Салыйкан аттуу келинди бегиңе аттырып салдың. Мени болсо жашынып жаткан жеримен таптың, жалынсам болбой алдырып келип эмне кордуктарды көрсөтпөдүң?

– Садагаң кечир, иттик менден кетти! – деп Кыялбү буркурап ыйлап, жерчечегин безеп жалынат.

Келин Кыялбүнү көкүрөккө тепкенде:

– Токто! – деп кыйкырган Каныбектин үнү арчанын арасынан чыкты.

– Кыймылдаба! – деген үндөр менен бирге үч-төрт кызыл аскерлер тегеректей калышты.

– Кагылайын акебай, жаңылышпасам, жанагы колго түшүп келген кишисиз го? Бир пас эркиме коё туруңуз, бул жүзү карадан өчүмү алып алайын. Басмачылар качып кеткенден бери кимди күтүп отурду дейсиз, ушул шермендени күтүп отургамын, – деди келин Каныбекке карап.

– А-а-а... сизсизби? – деп Каныбек акырын басканда Кыялбү көзүн чакчайтып, көчүгү менен артына карай жылып баратты...

ДУБАНА ДУБАЛАГАН ЖЕРДЕ

Бир миң тогуз жүз он жетинчи жылдан бери Кашкар Оштун арасын жол кылып, Үч-Кара-Колду, Сопу-Коргонду, Аскалуу менен Кош-Бүлөөлүнү, Кызыл-Коргон, Күлчө, Лаңгарды кыйла жолу басып, андагы бай жана манаптар менен өтө тыкыс байланышта болуп, элдин жана жердин шартын кыйын үйрөнгөндүктөн жана бул жерлердин жайын гана эмес, коёндун жатагынан бери таамай билген митайым басмачылардын жардамы аркасында Камалбек, артынан кууган Каныбектерге таптырбай жүрүп келип Чоң-Бүлөөлүнүн ичине жайланышты.

«Кызылдардын күчү көп болуп курал жагынан артыкчылык кылгандыктан, убактынча чегинип баратабыз» – деп айттырган Карабектин кабары кечээ кечинде жеткендиктен, мындагы кошоматчы манап менен бай-

лар кечээ күүгүмдө тосуп чыгышып, тамак-аш жана адам күчү жагынан жардам беришип, алыстан кароолчулук кылышып, кызылдар жөнүндөгү кабарды берип туруу жактарын моюндарына алышкан.

Карабек корбашынын каарынан жана өз айлындагы бай менен манаптардан коркуп, Эки-Бүлөөлүдөгү эмгекчилер баш көтөрө албай калышты.

«Кудай кулум деп жаратканы чын болсо, кызылдарга жолуктургулук кылбасын... алар катын, кызды талап гана эмес, көздөрүнө көрүнгөн адамдын бардыгын атып, жаш балдарын да калтырбай кырып-жоюп келатат» деген ушактар мурун угулса, кечээ кечтен бери, «кокуй, качкыла, жашынгыла, кызыл желмогуздар келип калды» деген шумурай сөздөр кошулуп, караңгы элдин үшүн алып, жүрөктөрүн ооздоруна тыгылтты.

Мындай кабарды уккан карапайым эл чыдап карап отурабы? «Эмне болду? Ошол болду! Эмне күүдү? Таш күүдү! Ким көрдү? Баары көрдү!» деген түшүнүксүз калптар эл арасын ойго келбеген бүлүккө салды.

Ар кайсы коктуда, булактын боюнда, жайлоо сымал төрлөрдө жалгыздан, экиден, үчтөн, төрттөн отурган үйдүн ээлери жок. Кожоюнунан корккон бирди-жарым койчу, жылкычы гана токой арасынан көрүнбөсө, башка жан жок. Байыркы жомокто айтылган бир ажыдаар чыгып, Кичи-Бүлөөлү менен Чоң-Бүлөөлүдө жашаган Тооке менен Жоош уруусун тыптыйпыл соруп кеткен сыяктанат.

«Эштектин Жумасы айтты: кызылдар үчкө бөлүнүп түр. Семенов, Кебек баштаган бөлүгү Кызыл-Коргон аркылуу Кичи-Бүлөөлүнүн башына кетти; экинчи бөлүгүн Каныбек менен Захаров баштап Кош-Бүлөөлүнү өрдөдү; үчүнчү бөлүгүн Капитан, Жапек, баштап Сопу-Коргонго карай кетти, чамасы, Терек-Сууну өрдөп, силерди Дарбазанын Үч-Чатынан же Дарбазаны, түндүк жагындагы Бугу Жайлоосу менен Турумтай уясынан тосот. Кызылдардын бардык аракетине караганда, силерди Кош-Бүлөөлүдөн чыгарбай талкалоо!» деген кабар бүгүн күн

чыгар алдында жеткендиктен, Камалбек айланы аябай курду.

Эки жак таамай көрүнө турган жердин бардыгында басмачылардын экиден кароолчусу бар, алар арчага, карагандарга, таштуу кемерлерге мыктап жашынгандыктан, кокусунан түз барып эле бирөө үстүнөн чыкпаса, адам көрө турган эмес.

«Кызыл-Коргон тараптан чыккан кызылдар Кум-Бел менен Таш-Короого барышты; алардын ошол жерге буйдалышына жана батыш тарабына карай киши чаптырыштарына караганда, алар Моло-Бел менен Көбүргөндүү-Белди басып Жошолууга өтүп кетчүдөй түрлөрү бар, Эштектин Жумасынан эч кандай белги болгон жок» деп Кичи-Бүдөөлүнүн батыш кырынан бир кароолчу эртең менен пашкеде келсе, арадан бир саат өткөндөн кийин, «кокуй сактангыла; Кичи-Шалбаа, Чоң-Шалбааны басып, кызылдар Кичи-Бүлөөлүнүн ичине түшүп келе жатышат, сактануу жөнүндө Жума белги берди» деген кабарды, Кичи-Бүлөөлү менен Чоң-Бүлөөлүнүн ортосундагы Ак-Белде турган кароолчу чапкылап жеткирди.

Басмачылардын эч кандай кабары жоктугун чалгынчылар айткандыктан, Семенов менен Кебек Ак-Белге чыга келип айлананы карап калышты.

– Бах, кандай сонун көрүнүш! – деп Семенов атынан түшүп дүрбү салып Эки-Бүлөөлүнүн ичине көз жиберди.

Кичи-Бүлөөлүнүн башы чытырман арча, түркүм жыгачтары менен жашыл көрүнүшүн көрккө бөлөп аскалуу бийик капчыгайынын башында ашуу жоктугун күбөлөгөндөй арасын куушуруп, мунарыктаган чокусун обо мелжитип, сандаган булагынан жаралган көк кашка суусун чыгыш-түндүктөн батыш-түштүккө карай аркыратып агызып жатат.

Түштүк жакка кара!

Адамга да, айбанга да жайлуулугу менен мактангансып, бетеге менен тулаңына аралашкан шиберин желге сыздырып жаңы келген келин сакалдуулардан уялып

кара көк жибектен чүмбөт жамынгансып Шатынын чокусу турат. Ошол жаңы келген келиндин себин марттык менен жайып, бардык адамдын көзүнүн жоосун алууга аракеттенген шайыр келинсип, жашыл жана көк боёктун эчен кубулжуган түрүнө түркүмдөп боёгон жибектин буладай тарамын үлпүлдөтүп түйдөктөгөнсүп, Шатынын чыгыш алдында Кара-Шагыл менен Ой-Талдын ичи түмөндөгөн жыгач байлыгы менен мактангансып, шиберин суунун ириминдей уюлгутуп, түштүккө карай керилип жатат. Анын аркы чыга калышында Сасык-Белдин жону жатса, Ой-Талдын чыгышында Шар-Булак, Шоролуу-Булак түрдүү жыгачын желге ыргап түркүм чөбүн көйкөлтсө, алардын түштүгүндө шиберин көлдөй толкутуп, атка чыйрак балдарды, өзү карыса да көңүлү карыбаган чалдарды, ат сүрөгөнгө эптүү, улак тартууга шыктуу чабандосторду тамашага чакыргансып Кең-Тектир көөлгүп жатат.

«О, көзүң көр болгур караба... караба менин жеримин сулуулугун, көзүң көр болот... суктанып сугула карасаң, ушул сулуу жерди да, тикирейип караган сени да жок кылам... урап барып басып калам» дегенсип, Кең-Тектирдин түштүгүндө, башынын эти түгөнүп сөөгү калган, чачы кубарган, бетинде тамчы сөлү калбай бырышкан, башын ур, колун сөөл каптаган каардуу мастен сыктанып Сары-Кырдын аскалуу чокусу менсинет.

Семенов дүрбүсүн чыгыш-түштүккө карай төмөн жибергенде Чоң-Бүлөөлүнүн суусу аркырап чыгыштан батышка карай агып, тетиги Шатынын түндүк алдынан Кичи-Бүлөөлүнүн суусуна кошулары байкалды.

Ал дүрбүсүн дагы чыгыш-түштүккө карай жибергенде Жалгыз-Тал, анын ары эле жагындагы Абышканын-Оозу менен Чоң-Бүлөөлүнүн ашташы көрүндү.

Ашташтан ары жүргөн киши Чоң-Бүлөөлүнүн капчыгайы менен чыгыш-түштүккө карай жүрүп отуруп Бугу-Жайлоого же Турумтай-Уясы аркылуу Терек-Сууга түшүп, андан ары Көк-Сууга барат.

Чоң-Бүлөөлүнүн түштүккө карай кеткен айрыгы Чеп, Чептин жайын билгендер өрдөп барып Аскалууга же Көк-Суу тарапка өтүп кетишет.

Семенов ушул көрүнүштөрдүн бардыгын карап отурду да, анан Кебекти далыга таптай:

– Да, досум, сонун жер, эстен кетпес пейзаж. Бул көрүнүштү эч качан унутпайм. Бирок, ушундай сонун жер экендигине жараша, биз үчүн жамандыгы көп болучу да жер экен. Карачы, – деди ал тиги Абышка менен Чоң-Бүлөөлүнүн четин көрсөтө, – кандай кууш, кандай тар жер! Андан аркы капчыгайдын ичтери кандай шумдук? Ошол жерде эки гана басмачы отурган болсо, биздин эки жүз адамды былк эттирбей кырып коюшу ыктымал.

– Аның туура, жолдош командир! Бул Алай тоолорунун арасынан мындан шумдуктуу жерлерди да көрүүгө болот. Бирок, жер жаман болсо да, жакшы болсо да басмачыларды табууга тийиш эмеспизби? – деп Кебек жылмайып койду.

Акылды ар түркүм курушту. Төмөн жагынан көрүнгөн бир короо койго киши чаптырышты, бирок барган аскерлер койчусу кайда экенин таппай акмокоп кайра келишти.

Кичи-Бүлөөлү тараптагы кадуурдан бир топ жылкы көрүп барышып да кайтарган адамын таппай келишти.

Башка жакта шыдыр эткен мал, кыймылдаган жан жок.

«Басмачылар бизди көрсө чок баскан мышыктай качат эмеспи. Өлөйүн, басмачылар бул арада жок, алар Чоң-Бүлөөлү, аркалуу Көк-Суу тарапка кетип калды же кайра Терек-Сууга салып Үч-Дөбө жактагы Айдарбек даткага кетти. Тетиги Чоң-Бүлөөлүнүн чатына барсак, басмачылардын кайда кеткенин сөзсүз билебиз» деп Эш-тектин Жумасынын Кебекке айтканы Семеновго да түзүктөй болуп туюлду. Ошондуктан, Семенов ар кайсы тарап менен илгери карай чалгынчыларды жөнөтүп, башка аскерлерин алып Абышка менен Чоң-Бүлөөлүнүн куйганына карай жөнөдү.

Кызылдарга касын тиккен, качырыша келгенде көз боочудай житкен басмачылар дал ошол жерге жайланышканын, Эштектин Жумасы карасанатайлык менен шилтегенин алар билбеди.

Кызылдардын келатканын мурун билип, Ак-Белге Семеновдор бир далайга токтоп турганын көрүп турган Камалбек басмачыларга буйрукту катуу берди.

Кимде ким короң этип кызылдарга көрүнсө, чүчкүрүп же жөтөлсө, же дагы бир башка табыш берсе, болбосо команданы күтпөй бирөө мурун ок чыгарса, ал, Камалбектин колунан өлөт, өзү гана жалгыз эмес үй-бүлөсү да кошо өлөт. Качан гана Камалбек атат, андан кийин бир басмачы калбастан окту жамгырдай төгөт.

Бул буйрук Камалбек аркылуу паңсаттарга паңсаттар аркылуу элүү башыларга, элүү башылар аркылуу он башыларга, он башылар аркылуу ар бир басмачыга небак эле жеткен.

Ошондуктан, Абышка менен Чоң-Бүлөөлүнүн кошулушундагы бет маңдай эки асканын арасы жыш басмачы... эл үчүн бакты-таалай издегендердин жолун тороп, ак ниеттүү адамдардын кырчындай балдарына ажалды даярдашып, мылтыктарын октоп, келе жаткан кызылдардан көз айырбай, таштардын кычыктарынан, бадалдардын арасынан тикирейип карап отурушат.

Адам тик багып карагыс, алда кандайдыр бир шумдуктуу окуядан коркконсуп, капчыгайдан ылдый согуучу жел тынып, канаттуулардан бири да учпай калган.

Ооба, бул жердеги адамдар эмес, канаттуулар да тыптыйпыл кырылып калгандай жымжырт...

Чоң-Бүлөөлү суусунун түштүк өйүзүнө, Жалгыз-Талдын түндүгүнө барган чалгынчылар эч нерсе жоктугун айтып кайра келишти. Эмки маселе тиги чаттан өтүп Чоң-Бүлөөлүнүн өрдөшүн байкоо калды.

Семенов суунун боюна түшө калып, Абышкага жананын маңдайындагы аскага дүрбү салып аябай карады. Эч кандай шек жок болгондуктан эки чалгынчы жөнөттү.

Ал чалгынчылар суудан кечип чыгып, бийик асканын түбү менен баратышып, ошол асканын түбүнөн таш үйдү көрүштү.

Үйдүн эшиги чыгышка караган, түштүгү асканын боору, батышы менен түндүгүнө таштан калай кармап көтөрүлгөн, үстү эч качан жабылбагандай ачык. Ичинде кичинекей тулга, чети жарык кичине казан, сабы таш арасына сайылган чөмүч, казандын ичинде эски кара аяк. Кимдир бирөөлөр жашап турушуп жаңы гана кетишкендей жөө адамдын изи, жагылган оттун күлү жатат.

– Бир байкуш жашап туруп, басмачылардан же бизден коркуп качып кетсе керек, – деди чалгынчынын бири.

– Мүмкүн, – деп экинчиси айтты да ары жүрүштү.

Бул таш үйдү Камалбек жасаганын, Эки-Бүлөөлүдөгү адамдары менен ушул жерде жашырын жолугушканын, башка адамдардын көзүнө эмчи дубана боло калганын, аркы өйүздөгү, Абышканын аскасынын алдындагы булакты мазар эткенин, ал мазарга ооруларды түнөткөнүн чалгынчылар билген жок.

Бүгүн бул жерге биринчи келген чалгынчылар эмес, жергиликтүү эл да, бул жерди жылаан уюктап жүргөнүн билишпей турган. Камалбекти кадимки «касиеттүү» дубана катары көрүшүп, кокусунан жолугушуп калган адамдар дем салдырып сыйыныша турган. А Камалбектин сырын билген эки манап башкага сыр айтышабы? «Жарыктык, Кудайдын буйругу менен жер ооп келген көрүнөт, касиети бар окшойт, эч кимиң акаарат кылбай жардам бере жүргүлө» дешип, манаптар Камалбектин атагын чыгарып келишкен.

Асканын чыгыш тумшугунун алдынан чалгынчылар ары имериле беришкенде, аттын жаңы издери көрүндү.

Мына аттын изи... жаңы... бизди көрө коюп кайра качкан басмачынын чалгынчысы болбосун? Же жылкыбы?

– Ыктымал!

Экөө ылдамдата жүрүп барат. Аттардын изи таштуу жерде жоголуп, кумдуу жерде томоосу калып, топурак-

туу жерде кайта билинип барат. Бирок, алды жактарынан аттуу киши же чубаган жылкы көрүнбөдү.

Алар Чоң-Бүлөөлү менен Чептин айрыгына чейин барып кайра тартышты.

Алар келип, Камалбектин үйүнүн чыгышындагы тумшукча асканын алдына тура калышып эки жакты карашты, арт жактарынан келишкен үч чалгынчыга кошулушуп, эки жактан эч нерсе байкай алышпаганын, аттардын изин кубалап бир топ жерге барып келишкенин айтканда, Жаңы кошулган үч чалгынчынын бири бөлүккө карай чапты.

Абышканын аскасына жашынган басмачылардын колу ушунчалык кычышып мылтыктын кулагына карай сунулат, Камалбектен... жандарынан коркушат. Болбосо эмне... бая гана тырс эттирип ыргыта атышып чалгынчылардын өлгөн атынын этинен шишкебек жасап киришмек...

– Кызылдар бизден коркпостон дал ушул жерге келип берет деп ойлойсузбу? – деди карагандын арасына жашынып отурган Карабек жанындагы Камалбекке.

– Алардын бирден бир максаты бизди талкалоо. Ал үчүн бизди табуу зарыл. Алар биздин Кош-Бүлөөлүнүн ичинде экенибизди билишет, бирок кайсы жерде жашынып жатканыбызды билишпейт. Ошондуктан, биздин кайда экенибизди билүү үчүн бардык аракетти колдонушат, мында келүүлөрү сөзсүз, – деп Камалбек айтты да Карабекти колтук түртө, – тигине көрдүңбү, жанагы чалгынчысы баргандан кийин командири аскерлерин алып бери жөнөдү. Эми даярдан!.. Мен ок чыгаргандан кийин таамайлап атууну сурайм, бегим! – деген Камалбектин кумсарган өңүн көргөндө, анын кан ичмеси кармап, зардуу жыланча кызылдарды арбап турганын Карабек жакшы түшүнгөндүктөн эчтеме айтпады.

Жалгыз гана Камалбек эмес, басмачылардын бардыгынын кан ичмелери кармагансып өңдөрү кумсарып, таноолору кыпчылып, жүрөктөрү түрсүл кагат.

Көпчүлүгүнүн ооздорунун ичи кургап шилекейлерин жуууга аракеттенишкенсип коколорун кайта-кайта кылгытышат. Кай бир каардуулары чыдай албай өңгөчүн тартып силк эте түшөт.

Кызыл аскерлер жалгыз талдын алды ченден кечип өйүзгө чыкканда мурунку эки чалгынчы барып келген жагына карай кайта жөнөдү.

Ажыдаар алдынан бугуп, ар кимдин алдейлеп өстүргөн баласына өлүмдү сунуп жатышканын эч ким билген жок...

Мындан бир аз гана мурун Сасык-Белдин кырына чыккан Каныбек, Ак-Белден түшүп бараткан Семеновдун отрядын дароо тааныды.

«Азиз балам, киши чаптырсаңчы, Чоң-Бүлөөлүнүн ичи жаман эле, сенин айткандарыңы унутушуп тиги балдар кокус ноот болбосун» деп айткан Чоң-Койчунун сөзү менен, «Семёнов ошол жерден жылбасын, андан аркы ишти акылдашып жүргүзөбүз!» деп Каныбек чаптырган кызыл аскер тетиги Кең-Тектирде чапкылап келе жатат.

«Чыгашага ээси баш, өлүмгө өзү шерик» деген эл сөзү бар эмеспи.

«Чалгынчылар Чоң-Бүлөөнүн ичин өрдөп Чептин айрылышынан кайра тартышыптыр. Үч-төрт аттын изи Чептин ичин карап кеткен. Башка эч кандай шек жок» деген кабар келгенде Семенов менен Кебек кубана түшүштү. Басмачылар качып отуруп, Чептин ичине өздөрүнөн өздөрү солонуп калгандай сезилди.

«Жолдош Семенов, Кебек экөөң сак болгула! Чалгынга мыкты азаматтардан койгула. Жердин шартын мыктап байкагыла. Аша чаап кетип алдас уруп жүрбөгүлө. Жошолу тарапка басмачылардын өтүп кетпегенине көзүңөр жетсе, анда Кичи-Бүлөөлүнүн ичин артып, эч кандай кырсык болбосо, Ак-Белден же Ак-Белдин алдындагы суунун боюнан жолугушалы. Биз Сасык-Бел аркылуу барабыз. Андан аркы аракетти чогуу иштейбиз!» деп Каныбектин түндө айтканы эстеринен чыкты.

Эч кандай кырсыксыз, чалгынчылардын Чепке чейин барып келиши, үч-төрт аттын изи жөнүндөгү кабар Семенов менен Кебектин башын тумандатып жиберди.

«Азиз Ахмедов азыр билинбейт, келип калар, ага чейин жоонун жайын байкай берели» дешип макулдашкан Семенов менен Кебек аскердин алдында бара жатышат.

Тиги тумшукча асканын алдында турган кийинки эки чалгынчы да мурунку кеткен экөөнүн артынан жөнөп, аскалуу тумшукту ары имерилип көрүнбөй калышты.

Камалбектин үйүнүн¹ түндүк тарабы кечүүсүз аркыраган суу; суу менен үйдүн аралыгы бодур таштуу кичине тайпаңча, жогорку башы тиги тумшукча аскага барын чубама жолго айланат.

Жол таштуу болгондуктан, аскерлер катарлаша бастыруу тартибин сакташпай командирлеринин артынан такоолдой баратышат. Беш алты саржандай артта эки жакты карап Эштектин Жумасы келет.

Оң бутунун башы менен колтукка ыкып койгондо мөңкүп, артындагы адамды тээп жибере турган атына шылтоо кылып, Эштектин Жумасы дайыма аскерлердин артында жүрөт. Бирок, ал, жөн эле жүрбөйт, дайыма басмачыларга белги берип жүрөт. Анын андай митайымдыгын эч ким байкабай калат...

Мына, Семенов менен Кебек Камалбектин үйүнүн тушунан өтүп аркы тумшукча аскага жакын барып калышты.

Ушул минутадагы басмачылардын абалын болжоп айтыш абдан кыйын. Демдерин ичтерин тартып, жаактарын карыштыра тиштенишип, көздөрү чанактарынан чыгып кетчүүдөй болушуп мылтыктын кароолунда. Алар, Кызыл Аскерлер суудан кечип чыккандан тартып эле кароолго алышкан. Мергенчилигине ишенгендер кызыл аскерлердин өзүн шыкааласа, аткычтыгына ишене албагандар аттарын шыкаалашат.

Тек, ар бир кызыл аскерге бир нечеден мылтык сунулуп, ажалдын огун бүркчүдөй ооздорун үнүрөйтүшөт.

Кебек атына камчы уруп тумшукча асканын алдына барганда, дал ошол асканын үстүндөгү бадал арасында отурган Камалбек:

– Мен орус командирин атайын, сен кыргыз командирин жазба! – деп ордуна тура калып тарс бир койгондо, көз ачып жумганча мылтыктар үн алыша чаңырып, аска аскаларга кошулуп жаңырып, алаамат түштү да калды?..

Семенов менен Кебек аттан ыргыганда, артындагы аскерлердин амандары кайра бура тартышты.

Эштектин Жумасы соёдой зымырап, суунун түштүк өйүзү менен төмөн карата качып барат, анын артынан отуздай аскер жөнөдү.

Бирок алардын көбү узаган жок. А Жумага карата болсо мылтык да сунулбады.

Издеп келе жаткан кызылдарды ушунетип талкалаганына мактангандай, Камалбек жай баракат аскадан төмөн түшүп келип, жолдун алдындагы суунун четине малынышып, кимдир бирөөнү көрүүгө аракет кылышкандай көздөрүн сүзүлтө карашып, түбөлүккө кош айтышкандай кубарышып сулк жаткан Семенов менен Кебекти тиктей бөйрөгүн таянып тура калды да, артынан шашыла басып келген Карабекке көрсөтө:

– Тиги кыргызды тааныйсыңбы?

– Жок, – деп Карабек Кебекке үңүлө карады да, – о, афандим, тааныйм, тааныйм. Бул Кебек, биздин айылдык. Муну «Кара-Сууда дыйканчылык кылып жүрөт» дешкен, көрсө менин көрүмү казышып жүргөн тура. Шашпа иним, – деп Кебекти бутунун башы менен суунун тереңине карата тээп жиберди да анын агып баратканына кубангандай күлүмсүрөп, – өлүгүң дайынсыз жоголсун. Бул ишиң үчүн үй-бүлөңдүн үнүн Кудайга угузармын!

Маш болгон көркоо иттер жаңы мүрзөнү көргөндө карап турушабы? Эки жактан киши көрүнбөсө болгону, мүрзөнүн топурагын буттары менен тыткылап, тумшуктарын топуракка тыга жыттагылашып, дагы күчөп мүрзөнү, каза башташат эмеспи...

Басмачылар дал ошондой кесиптерине биринен бири талаша киришишти. Кызыл Аскердин жарактарын, таза кийимдерин сыйрып алып жатышты. Жакшы жарак жана кийимдерди талашып жүргөндөр да жок эмес эле.

Ушунетип басмачылар кандуу булоонго кирип, али жүрөгү согуудан тыйылбаган кызыл аскерден кайталаган окторун аяшпай жатышканда, Абышканын аскасында кароолчу болуп турган Сатар ок тийген аюудай бакырып:

– Жайнаган көп кызылдар чабуул коюп катуу келе жатышат. Кең-Тектирдин аягына жакындап калды.

– Билемин, алар бул окуяны көрүп, биздин кайда экенибизди билишти. Эми алар менен бет алыша албайбыз, алар бизди гранатамёт менен талкалайт же Бүлөөлүнүн ичинен чыгарбай шордотот. Чакыр жигиттериңи, кызылдарды алдаш керек! – деп Карабекке буйругун берди да Камалбек Чептин оозуна жакын жердеги Бөкөймөнүн тектириндеги атына карай шыпылдап жөнөгөндө, анын артынан тайгактагы төөдөй майпалаңдап Косалапов жыгыла тура жөнөдү.

Абышканын аскасындагы жүз чамалуу басмачылар жандарынын бардыгынча жүгүрүшүп суунун боюна келип жардана калышты.

Алар сууну эртең менен аттуу кечишип, анан аттарын Камалбектин буйругу боюнча жашыруу, үчүн Бөкөймөгө бердирип жиберешкен.

– О, бегим суудан кантип кечибиз?

Карабек колун бир булгады да, жайдын толугундагы кашкулактай манталаңдап жүгүрө тумшукту айланып кетти.

– Кокуй карап турасыңарбы, тигине кызылдар Шоролуу-Булакка кирип келишти! – деп Өмүр секирип сууга киргенде, жарданып турган басмачылардын жүрөгү ооздоруна тыгыла түштү.

Алар Шоролуу-Булак тарапты карай салышканда, Шоролуу-Булактын бириндеген арчалары да кызыл аскерлер менен бирге учуп келаткандай көрүндү.

– Кокуй өлдүк!..

«Коркок чындап корксо өз кулагынан өзү коркот имиш» деген ылакап бар эмеспи. Иш дал ошондой болду. Бардыгы жапырт туш келди жерден сууга киришти. Суу алдындагы чоң таштардан буту тайыгандар буту тайыбагандарын кармай жыгылса, анын буту төмөн жагындагысына тийип жыгылып, анык ит жыгылыш суу ичинде болду.

Бирок мындай ит жыгылыштар узакка созулган жок. Жыгылганда ташка тийип эси оогандардан, жаш чактагы күчү жок картайдандардан болуп жыйырма чакты басмачы сууга кетти, калгандары суудан чыгып, саздуу жерди баскандай аяктарын көлкүлдөтүшүп, суу кече качкан иттей шөлбүрөшүп бегинин артынан жүгүрүп баратышат...

Качып барып алдынан чыккан аскерлерден окуянын жайын уккандыктан, Каныбек дароо эле кирип келбеди. Ал чалгынды мыктап жөө жүргүзүп, Абышканы жана анын маңдайындагы асканы чалгынчылар мыктап артып ээлегенден кийин гана, эчтеме көрбөгөнсүп эрлердин канын шимирип жаткан жерге келди. Бир эсе Абышканы караса, бир эсе мына бул асканы карайт.

Абышканын-Оозу – чын эле абышканын оозу сыяктанат. Абышканын чатындагы аскалар, башын тасырайта кырдырган как баш абышканын башына окшосо, андагы эки асканын учтары, ошол абышканын кандуу тиштеринин бардыгы түшүп, экөө гана арсайып калгансыйт, бирок, ошол эки жаман тиши менен мына бул сулап жаткан азаматтардын жүрөгүн сууруп алган сыяктанат.

Абышканын теке маңдайы – Чоң-Бүлөөлү суусунун түштүк өйүзү бийик аска, асканын баш жагы борчук таштарга айланып, арасына майда карагандар аябай чыккан. Жалпы кебетесине көз жиберип карап турсаң, от башынан карыш жылбай, үй-бүлөсүнүн бирөөнө да жакшылык кылбай, көзүнө көрүнгөн адамды күңкүлдөп тилдеген, ички жүнү сан жеринен көрүнгөн эски сары тондон башканы кийбеген, жан адамга жарым ооз сырын

айтпаган, бирөөгө кек түйсө эч убакта жакшылык менен кайтпаган, моюнун төмөн жыйырып башын жакасына каткан, кыйыгы менен кимдидир аңдып, эки тизесин бекем кучактап бугуп жаткан бир как баш сыйкырчы абышка сымалданат.

Ооба, Каныбектин көзүнө ушундай көрүнүп, жүрөгүнө ушундай сезилди.

Ал кыркалата жаткырган бир боорлорун карап турат, жөн эле карап турган жок, көзүнүн жашын төгүп турат. Ал жаш жөн эле төгүлүп турган жок, кан менен бирге жүрөктөн куюлуп тургансыды.

Ооба, так ушундай болду. Жалгыз Каныбек бардык командирлер жана Кызыл Аскерлер баш кийимдерин алып, баштарын төмөн салып, түтүнү жок жанып турушту. Жүрөктөрүнүн канын чубурткансып, көздөрүнүн жашын куюлтпагандар чанда бирөө... Эгер, андайлар бирөө гана болсо, ошол Эштектин Жумасы. Ал да кабагын карыш салып четте отурат, бирок ал, мына бул өлгөндөргө кайгырып отурган жок, амал менен сол карысынын үстүн өзү тепчий атып, эми ошол жери чыдатпагансып кабагын бырыштырып отурат.

Ооба, ичтен ийдилеп жеген мите, эл үчүн болгон кандуу күрөштө жан аябай кармашып жарадар болгонсуп отурат.

Кароолчулар дагы күчтөлдү. Тандалган чалгынчылар аттанды. Басмачылардын изин кубалаган Захаров өзү жеңил жарадар болуп, бир аскеринин атын өлтүртүп Бөкөймөдөн кайра келди.

Чоң-Бүлөөлүнүн ичине барган чалгынчылар, ал өрдөшкө эч кандай из кетпегенин айтып келишти. Басмачылар Чептин ичинде экенине Каныбектин көзү жетти. Бирок, дароо аттанып аракет кылууга мүмкүндүк болбоду. Анткени, эркиндик үчүн курман болгон азаматтарды ачык таштап кетүүгө эч кандай шарт жок.

Эгер, кадырлап көмүшпөй кете турган болсо, «ушунетип жүрүп мен өлсөм деле ит менен кушка жем болуп, ит катары талаада калат турбаймынбы?» дешип аскер-

лердин арасы примек. А караңгы эл менен душмандардын чыгара турган ушактары жөнүндө болжолдоп да кереги жок...

Кебек баштаган үч Кызыл Аскердин өлүгүн төмөн жактагы сайроодон табышты.

Ошонетип, эркиндик үчүн, эмгекчи элдин бакты-таалайы үчүн жаш өмүрлөрүн аябаган азаматтарды урматтап көөмп, түбөлүккө кош айтышкан жолдошторуна ант беришип, Каныбектер күн батарга жакын атка миништи.

Бирок кечигишти... Кубалап жүргөн басмачыларына жетпей, изинен адашып кала турган болушту...

Басмачылар Чоң-Бүлөөлү менен Көк-Сууга карай шыдыр салбаганы же Чептин башын ашып Терек-Сууга барбаганы, Капитан менен Жапек баштаган отряддан корккондуктары эле. Ошондуктан, басмачылар митайымдык кылып, Чептин башын батышка карай ашып, Сары-Кырдын алдын кыркып Каныбектер келген Сасык-Бел аркылуу Аскалууга карай зымырашты...

Каныбек бул кабарды күн батарда угуп, жол билген Эсен карыяга эки аскер кошуп, Чоң-Бүлөөлү аркылуу Капитанга жиберип, өзү басмачылардын артынан Аскалууга карай жөнөдү...

Кандуу колдуу басмачыларга болушкансып, айлананы уламдан улам ымырт жаап, дубана дубалаган жерден төмөнкү кичинекей кашатчага жаралган бир боорлордун бейитин кылчактап караган Каныбектерге көрсөтпөй, караңгылык каптап калды...

ДАРГА ОЙНОГОН ЖЫЛААН

Эчтеме менен иши жок момундар дарга ойногон жылаанды кайдан көрсүн? Демек, андай дарчы жылаанды көрбөгөндөн кийин, буту, колу жок жылаан дарга ойнойт деп ойлошпойт, ойломок тургай ишенбейт. Эгер бул жөнүндө улгайган адам айтса, «кой, сакалдуу башың менен калп айтып өлүп баратасыңбы, сакалың кыркы-

лат, бала чакаңа кесириң тиет» дешип ал адамды уйлар өкүрүп жалгыз уйду кубалагандай кылышат. А бул жөнүндө жаштар айткан болсо, «кой балам, калп ырыска каршы өмүрүңө жоо, жаштайыңан узабай жайрап каласың» дешип улуулардын көзүнчө маскара кылышып, «баланчанын баласы ырыс кесер шыпыр экен, балам сен андан алыс жүр» дешип балдарына тыюу салып, турмуштун бир элесин чын айткан жашты эл алдында шерменде кылышмак.

Ооба, дал ошондой болмок... Адамгерчилик менен адамгерчиликсиздин чегин ажырата албагандар, кай бир учурда акты кара кылат, караны ак кылат.

Ооба! Адамдын акылынын бардыгы бирдей болбогондуктан, кай бир адамдын акылы куркулдай менен чабиекейдин акылынан төмөн турат.

Ишенип коюңуз!..

Бир чымчым топураксыз, бир укум жыгачсыз, бир мыксыз, жалаң гана уяң жүндөн томогодой келиштирип уя жасап, ал уясын шар суунун үстүнөн салаңдаган тал чырпыгынын учуна бекитип, ошол уяга куркулдай тукумдап баласын өстүргөнүн ким танат?

А чабиекейдин кантип уя жасаганын, балапандарын кыл менен байлап коёрун жандын бардыгы билгендиктен, аны түшүндүрүп айтып отуруунун зарылчылыгы жок эмеспи!

Бул эки канаттууда кол жок, эки буту, тумшугу, учууга канаттары гана бар. А жасаган уялары кандай сонун!.. Адам колу тийбесе же башка бир кырсык менен бузулбаса, уялары күнү бүгүнкүдөй тура берет.

Эмне үчүн бул канаттуулар мышакаттанып ушундай татаал жерлерге үй салат?

Кармоого колу, басууга буту, учууга канаты жок болсо да жылаандын жүзү каралыгын, дарга ойной аларын билишкендиги үчүн!..

Капитан менен Каныбекти эки сагаттан бери картаны карап терең ойлонуп отургандары да дарга ойногон жылаан жөнүндө эле.

– Мисалы, – деди көмөрөсүнөн жаткан Каныбек сол жаккы кырына оодарыла берип, – бала чагым... жаз аяктап калган. Кой жайып кетип баратсам, бир кара кой артта калып калды. Кыройлосом келбейт... кайра барууга туура келди. Барсам, кара кой оозун жалмаңдатып ачып, башын калжаңдатып, алдыңкы буту менен жерди тээп жежеңдеп, жерге сайылган куу чыбыкты карайт. Мен аябай таң калдым... Жакындап барсам, куу чыбык дегеним сур жылаан... куурайдын дүмүрүнө куйругун эки чалып, калган тулкун типтик көтөрүп, башын койго карай саал ийип, жан алы калбай оозун ачып, тилин соймондотуп, анда-санда ышкырган сымал кыш эткен табышын чыгарат. Ал бир калыпта какайгандан какайып тикеленсе, кой калжаңдай сендиректеп жылаанга жакындап келет. Эсим чыгып кетти. Кой жылаан менен арбашат деп уккамын, кандайча болорун билбей тургамын. Бул экөө арбашып жатканын түшүнө коюп жылаанга карай жүгүрдүм. Бирок жылаан менден качмак тургай козголуп да койбоду. Койду чакса өлтүрүп коёбу деп коркконумдан, жылаандын артына чыга калып, ыргай союлум менен кош колдоп туруп чапканымда жылаандын башы ыргып кетти. Кой тумшугу менен жер сүзө жыгылды. Ал көптөн кийин эс алып, менин жардамым менен туруп, койдун артынан сендиректей жөнөдү.

– Во!.. Бул айткандарыңын бир оозун да калп дей албайм, – деп Капитан көтөрүлүп чөгөлөй калды да, – бала чак... атам заводго барбай турган күнү... Аны менен бирге балык кармоого баратам... Бир каксоо жерден өтүп баратсак, алды жагыбыздан, беш саржандай жерден эле канатын эбелектетип чырылдап түшүп келаткан торгойду көрдүк. Атам мени колуман кармап тура калды. Аңгыча болбой торгой далп этип жерге түштү. Ошол торгой түшкөн жерде кабыгы менен кара жыгач союл сайылып тургансыган. Көрсө, ал, сен айткандай тике сайылып торгой менен арбашып турган кара чаар жылаан экен. Ал дароо эле, торгой жерге түшө замат денесине ороло

калыптыр. Торгойду аман алып калуу жөнүндөгү атамдын аракетин бошко чыкты. Ал жылаандын башын былчырата басып, торгойду ажыратканда, торгой оозун бир ачты да өлдү. Буга ишенип коюңуз, жолдош командир! Кийин мен үйлөнгөн чагымда, бир жылаан ичке талга оролуп чыгып барып, ошол талдын башындагы чымчыктын уясынан балапандарын чырылдатып соруп жатканын ушул көзүм менен көрдүм, жолдош командир!

– Ишенем жолдош комиссар, ишенем! Андай окуяларды мен да көргөмүн. Ошондуктан айтып жатпаймбы, биз ойногон дарга жылаан да кошо ойноп жүрөт деп. Ал жылаандын шегин да айтпадымбы!..

– Ал жигит кандайдыр бир шылтоо менен артта калат да, анан чаап келе жатып бир тегерек жасап кетет. Ал эмне үчүн антет?

– Анысын мен да эки жолу байкадым. Эмне үчүн антип тегеренесиң десем, «тизгинимдин бир жагы үзүлүп кетти» деди. Экинчи жолу сурасам, «бир бөдөнө көрүп ошону тоорудум» деди.

– Мага да ошондой шылтоолорду айтат. Бирок ишенүү кыйын. Көз карашында кандайдыр терең сыр бардай. Кандай учур болбосун, шып этип жаныңа келе калат.

– Мындан үч күнү илгери үйүнө барып келүүгө суранган, бирок, атынын чарчаганына караганда үйүнө барбай башка жакка барып келген сыяктуу.

– Баса, ошондон бери, көзүн алактата карап, сүйлөгөндө безгек болгонсуп кеткенин байкадыңбы? Анын кандайдыр бир балакети бар... Ошондуктан жанагы айтканыңдай аракет кыл! Мен ЧКнын уполномочунуна билдирип коёюн, ал жаңы киши эмеспи, аскерлер менен таанышканча жардамдаша туралы.

– Ал көптү көрүп, көптү билген киши сыяктанат. Басмачыларды колго түшүрүү жөнүндөгү биздин планды да айтып акылдашып көрүңүз!

– Жарайт, – деди да Капитан ордуна туруп, кимдир бирөөнүн өтө акырын ырдаган сүйүү ырын бир аз тың-

шай калды да, анан ошол тарапка карай шыпылдай басып жөнөдү.

Бирди бирге көрсөтпөй, жана эле көрүнүп турган бирөөнү бирөөдөн адаштырууга аракет кылгандай, уламдан улам караңгылык салмагын салып келет.

Жайылган кичинекей картанын бети уламдан улам көрүнбөй баратса да, Каныбек кайра көмөрөсүнөн түшүп, дагы тактап бир белгилерин көрүүгө тырышкансып карта бетине үңүлдү.

Кара карандаш менен крест коюп ал крестти тегерете сызганы көзүнө чалына түшкөндө, анын жүрөгү туз куйгандай зыр эте түштү. Анын каңырыгы түтөп, көзү жашылдана түшкөндө, көз алдына түбөлүккө коштошуусун айткандай суналып жаткан Семенов, аны менен бирге курман болгон Кызыл Аскерлер көз алдына келип, Кебектин айткандары эсине түштү.

«Эй, кагылайын Каныбек! Кебек агаңды баягы Кебек деп ойлобо. Кебек агаң энеден кайра төрөлүп такыр башка киши болду. Мына бул душманды жеңип үйгө барганда окуйм, жеңең Салыйды да окутам. Улуу уулум он алтыга чыгып калды, аны өзүңө аскер кылып берем, ортончусун чекистердин окуусуна берем, а кичүүсү алтыда, аны үйдөн окутуп эрмек кылам. Мени өзүбүздүн айылга ревком кылып дайында, Айдарбек датка баштаган чоң муштумдардын мээсине май кайнатайын. Мына, ошондо, илгерки акмакчылыгымы эске түшүрүп, сени Салый жеңеңин жанына отургузуп экөөңү ырдатам. Өзүм да ырдайм!» деп Кебек өлөрүнүн мурунку күнү айтканы көңүлүнөн саналып өткөндө, Каныбектин тамчы жашы карта бетине барып тып этти.

«Жолдош командир, Ошко кайтып барган күнү эле той жасап үйлөнөм, жолдош комиссарды ээрчитип ал, тоюма барбасаңыз капа болом» деп Оштук Азимжан деген өзбек жигиттин эки ирет айтканы эсине түшкөндө, «мен да Оштук эмесминби, жолдош командир, менин үйлөнүү тоюма да барасыз. Азимжанга торопой, сизге козу союп берем» деп Вася деген жигит каткырган.

Ушул секундаларда Васянын жайнаган көзү көзүнө көрүнүп, анын шайыр күлкүсү кулагына угула калгандай боло түштү.

«А Мишачы? Володячы? Гришачы? Бардыгынын тең сонун тилектери бар эмес беле? Мишанын улгайган энеси, жаш карындашынан башка эч кими жок. Володянын жалгыз гана картаң атасы бар эле. Гришанын кичинекей бөбөгү менен карындашы Саратовдогу балдар үйүндө. Эми булардын өлгөнүн угушса ал байкуштар эмне болот?» деп ойлонгондо Каныбектин көз жашы карта бетине дагы тып этти.

Мындан беш күнү илгери өлгөн жолдоштору жөнүндө Каныбектин ою чиеленише берди. Анын оюн дагы чиелеништирип, өлгөн жолдошторун биринен сала бирин эсине түшүрүп, Каныбектин каткан черин козгоп, карттанган жарасын кайра ыргатууга аракеттенгенсип, Чоң-Бүлөөлүдө болгон шумдукту дагы кайталаткансып, арчанын арасынан тийген айдын шооласы, карта бетиндеги кресттүү тегерекке түшүп турат.

Чоң-Бүлөөлүдө болгон окуядан бери Каныбек абдан капалуу. «Мен жаман командирмин, эгер мен жакшы болсом, согуштун теориясын мыкты билсем, душман менин аскерлерими кырмак тургай өздөрү кырылып бүтөт эле» деп өзүн өзү айыптайт. Мурункудай шайырланып аскерлери менен көп сүйлөшпөйт, алардын тамашалашып отурган жерине барбайт. Командирлерин бирден чакырып, бардыгын чогуу чакырып акылдашат... Көбүнчө Капитан менен акылдашат.

«Биз аңдып барганда басмачылар кантип жок болуп кетет? Алар биз баратканды кантип билип калышат? Баарыдан мурда, Семенов болжошкон жерде болбой ары барууна эмне себеп болду? Бирөө азгырдыбы? Ким?»

Каныбектин оюнан кетпеген, бир минута тынчтык бербеген ушул суроолор. Бирок, бирине да жооп жок.

Басмачылардын кайда кеткенин билишпей калгандыктан, Чоң-Койчу менен Эсенди Аскалуу жана Сопу-Кор-

гон тараптагы элге тымызын жиберип, кечээ эртең мененден бери каржалган аттарды тыныктырып жатышат.

Семеновдун отрядынын окуясынан бери комиссары менен командири капалуу болуп жүргөндүктөн, башка командирлер да муңайыңкы көрүнүштө. «Атасы менен энеси капаланышса бала-чакасы мостойбойбу» дегендей, командирлеринин сабыры суз жүргөндө, аскерлер кантет эле? Шайырланган ырды, шакылдаган тамашалуу сөздөрдү токтотушкан, болсо да шыбыр катарында... Кыбылжытып ырдагандар миңден бирөө. Кезеги келген аскерлер ат откоруп, кезеги бүткөндөрү укташып же шыбырашып сүйлөшүүдө.

Айланадагы жымжырттыкты аттардын гана күрсүлдөтүп чөп чайнаганы бузгансыйт. Болбосо бардык нерсе тынчтыкта... Тынч ала албай, өзү менен өзү кармашып отурган жалгыз гана Эштектин Жумасы!

Ал үшкүрүп бир тура калат, бир отура калат. Анын эсинен бүгүнкү күн чыкпайт. Анткени бүгүн күнгө жума. Келип кете берүүчү же такыба сопулар намазга түшүүчү жума эмес, кожоюну Камалбектин айткан жумасы...

Жинди болгон кишиден бетер эки көзү кайсактап, кимдир бирөөнү таппай алактагансып жан жагына карайт. Анын жаак эттери түйүлүп, муштумдары жумула түшкөндө, бүткөн бою калч-калч этип кетет.

Ал, кожоюну Камалбектен тапшырма алып келип Каныбек менен Капитанды көргөндөн бери ушундай абалга түштү. Ал экөөнү кантип өлтүрүүнүн амалын таппай алектенет. Айрыкча бүгүн, күн баткандан бери көзү ала чакмактап, алда канча ойлордун башын чатып, бүткөн бою дүүлүгүп, жүрөгү алып учат. Капкайдагы шумдуктуу ойлор башын курчап, көзүн тумандатат.

Капитан менен Каныбектин артынан түшкөнүнө бүгүн туптуура алты күн, такыр шарты келбейт. Каныбек менен Капитан бирге, же экөө башка командирлер менен...

Анын үстүнө, Жумага кырсык болду. Ал баягы күнү өзүн өзү жарадарлаганда, «жараң айыкканча кылычың

менен мылтыгыңы тапшыр» деп Каныбек приказ бергендиктен, Жума кылычсыз, мылтыксыз калган. Эгер кончуна билиндирбей катпаса шамшарын да алып коймок.

«Жалгыз шамшар менен экөөнү кантип жайлайм? Биринчисин сайып өлтүргүчө экинчиси атып салбайбы? Демек өз жанымды өзүм кыйгандагы сүрө турган өмүрүм, көрө турган жыргалым кайсы?» деп Жума бир жагынан Каныбек менен Капитанды өлтүрүүнүн ыгын келтире албай, улам алдагы учурдан ыңтайлуу үмүт күтсө, экинчи жагынан өз өмүрүнүн аман болушун каалады.

«Мына кызык, Каныбек менен Капитанды өлтүрөм деп өзүмдү өзүм курмандыкка чалуунун зарылчылыгы эмне? Анда бул дүйнөдөгү турмуштун кызыгын ким көрөт? Жок, андай иш акмактыкка жатат. Мен да турмуштун кызыгын көрөйүн. Ошондуктан, Капитан менен Каныбекти жайлап өзүм аман болгудай болоюн. Мен да Камалбек, Карабектер менен бирге жүрүп, алар сүргөн үзүрдү бирге сүрөйүн. Карабек айткан үч кызды токолдукка алып, төрт катындын үйүн төрт жерге тиктирип, дүнүйөнүн ыракатын көрөйүн» деп Жума кожоюнунан тапшырма алып келген күнү ойлонгон, бул оюн бекиткен.

А азырчы? Азыр ал ойдун бардыгы талкаланды. Андагы ойдун чаңы да калбай калды.

«...Бүгүн эң акыркы күн, Жума! Экөөнү бүгүндөн калтырбай жайлап барбасаң, бардыгың өлөт. Кана айтчы, Жума! Атаң менен энең, үй-бүлөң жана үч бир тууганың үй-бүлөсү менен өлөт. Кош, ошончо адамдын өлүшү кандай же жалгыз өлүшүң кандай? Албетте, бир канча укум-тукумуңдун канын мойнуңа көтөрбөй жалгыз өлгөнүң абзел. Ооба... Сенин күнөөң бек да, афандим да кечирет... Ага, эне, үй-бүлөң, үч бир тууганың үй-бүлөсү менен аман калат. Ооба, аман калат. Сен көрбөгөндү ошол урук-тууганың көрөт. Же афандим ырайым кылар бекен? Жожок... ал ырайым кылбайт... балким, Оштогу маскачан адамдары биздин айылдын жанында жүргөн чыгар. Кой, Жума! Өлүмгө башты байла... Капитан менен Каныбекти

эми бирге отурганда же жалгыз отурганда жайла... андан кийин өлүмгө моюн сунуп бер. Өлүмүң жеңил болот, булар адамды кыйнап өлтүрүшпөйт, атып гана салат!..» деп ордуна турду.

Ал кыла турган жүзү каралыгына бел байлагандыктанбы же өлүмдү мойнуна алгандыктанбы, анын көздөрү алактабай, бойлору калтырабай, мурункусундай жөнөкөй калышка келди.

Жума ушунетип чечим алып, ордуна турганда, ай тийген тоонун баштарын карап Каныбектин турганын көрдү.

«Ай, акмак Жума ай... ушундай болоруңу мурун билсеңчи? Мылтыгың бар чагыңда ушул ойго келсең иш башка болмок... Экөө бир турганда «тырс, тырс» дегизип койбойт белең?» деп Жума бир аз ойлонуп тура калды да кончунан шамшарын сууруду.

Ал шамшарды бир имерип карай алды да анын мизин өөп, «эми мага баары бир... экөөнү тең жайлай албагандан кийин, бирин жайлоом керек... бирок ошол бирөө Каныбек болсун» деп канжардын мизин дагы үч ирет өптү да, эки жакты кыйыгы менен карап, эч ким көрүнбөгөндүктөн, акырын табыш чыгарбай алыска карап турган Каныбекке карай жөнөдү.

Жума канжардын сабын сындыра кармоочудай болуп, эки көзү Каныбектин оң жаккы өпкөсүнөн өтүп, бардык күчү менен уруп бир толгоп алууга эки метрче жер калганда, арчанын ары жагынан атылып чыккан Темир Жумага тапанчасын сунду:

– Тарт колунду, Жума.

Канча кылган менен иши каранын жүрөгү тайкы болот эмеспи. Эчтемеге карабай качырып барып Каныбекти саюуга келаткан Жума, Темирдин үнүн капыстан укканда жүрөгү оозуна тыгыла түшүп, чочуган бойдон шамшарын эки алаканына туура сала коюп, көз ачып жумганча эсин жыйып, жалт бурулган Каныбекке бир карап алды да анан Темирге:

– Эмне болду?

Темир таңылуу жүргөн сол колунун үстүнө тапанчасын коё Жуманын жүрөгүнө карай мээлеп демите:

– Кимди сайганы жүрөсүң?

– Сен соосуңбу же көзүңө бирдеме көрүндүбү? – деп эчтеме болбогондой, кымындай жаман ою жоктой күлүмсүрөп койду, Жума.

– Кат кыныңа канжарыңы! – деп жекирди Темир.

Жума Темирди акмактыкка чыгаргандай күлүп жибергенде:

– Бул канжарды кайдан таптың? – деди Каныбек Жумага карай адымдай берип жөнөкөй гана.

– Бая күнү үйгө барганымда алып келдим эле. Менин аскер болуп жүргөнүмдү угуп, Жалал-Абаддык бир досум берип жиберген экен. Ушуну сизге тартуу кылайын деп келатсам, Темир мени душмандай көрө калып жатат, – деп Жума жасакерлене күлүп койду.

– Жок, сен чын эле жолдош командирди сайганы келе жаткансың, – деп Темир демиткенде.

– Тү-ү-ү... Темир сенин балалыгың ай... командирге жамандык ойлосоң эки дүнүйөдө тең жүзүм кара болсун! – деп Жума безилдеп дагы башка каргыштар менен карганып жиберди.

– Кой, кой Темир! Кантип эле Жума мага жамандык кылсын! – деп Каныбек жайдарылана сүйлөп, Темирди акырын түртүп коюп, Жуманын колундагы канжарды алып, бир имерип карады да, – жакшы канжар экен. Мындай тартууң үчүн чоң ракмат, Жума. «Сыйга сый, сыр аякка бал» деген эмеспи. Мен сага жети огу менен маузер берейин, кадырлап алып жүр! – деп Каныбек айтканда:

– Жолдош командир, бербөңиз! – деп Темирдин чыймыйы чыга түштү.

– Болду Темир, сүйлөбө! – деп Каныбек кесе сүйлөдү да маузерин кабы менен Жумага берип, – жакшы сактап тагын. Бул маузер душманыңды талкалайт, досуңу калкалайт!

– Чоң ракмат, жолдош командир! Мындай сыйлыгыңыз үчүн кара жанымы Кеңеш өкмөтүнө курман кылуудан аябайм! – деп Жума колуна октору менен маузер тийгенде аябай кубанып, көктөн тилегени жерден табылгандай жайнай түштү.

– Эми барып эс ал. Басмачылар менен тайманбай күрөш! – деп Каныбек Жуманы далыга таптады.

– Эч тайманбайм, жолдош командир! Сиз үчүн, комиссар үчүн, эмгекчи элдин эркиндиги үчүн – мына башым! Кошуңуз! – деди да Жума шыпылдай басып жөнөдү.

Арчага сүйөнгөн бойдон былк этпей турган Темирди Каныбек барып ийнинен тартып:

– Сага эмне болду?

– Эмне үчүн Жумага маузериңизди бересиз? Жуманын ага-тууганы оокаттуу экенин, анын энеси Тойчубек датканын карындашы экенин, атасы илгерки убакта бий болгонун бая күнү айткан элем го? Бизге каршы душмандык кылып жүргөнүн ачык билбесем да, көз карашында бир балакеттин бардыгын сезем. Ал эмне балакет кылат, аны билбейм, – деп Темир жашыгандай, Каныбекке аябай таарынгандай муңайган үнүн чыгарды.

Каныбек Темирди кучактай кысып койду да:

– Кечир айланайын, Темир! Балким мен каталашып жаткан чыгармын. Бирок, Жуманын жамандыгын көргөнүм жок. Эгер, анын жаман ою болсо аны көрө жатарбыз! – деди да ары жактагы аскерлер жаткан жакка карай басты.

Арчанын түбүндө акырын сүйлөшүп отурган үч аскер Каныбекти капыстан көрө коюп тура калалы дегенде, Каныбек аларды тургузбай ийиндеринен баса, «турбагыла, кереги жок, уктап эс алгыла» дегенсип колун жаңдап койду да дагы ары басты.

Лесников деген жаш жигиттин жонунан түшүп калган шинелин өтө акырындык менен оңдоп жаап койду да кыркалаша уктап жаткан аскерлерди карап туруп, ушунлардын ушунетип, кийимчен гана мемиреп уктап жаткандарына кубангандай муруттарын жанып койду.

Төмөн жактан шашыла келе жаткан Наташаны көрүп, ал келип уктагандардын уйкусун бузбасын үчүн, Каныбек аны утурулай басты.

– Жолдош, командир! Иштин бардыгы өзүңүз айткандай болду. Эки гана киши сиздин приказыңызды аткарбай койду.

– Алар кимдер экен?

– Бирөө Эштектин Жумасы. «Бая күнү үйүмө барганда жуунуп келгемин» деп ич көйнөгүн көрсөтпөй койду.

– Анда тазаланып келгени чын чыгар, аны тим коюңуз. А экинчисин, менин атыман кандай жазаласаңыз дал ошондой жазалаңыз!

Наташа күлүмсүрөй честь берип:

– Аткарууга руксатпы?

– Аткарыңыз! – деди да Каныбек мындай басайын дегенде:

– Жоолуктарыңызды жана жууп бергемин. Эми ич көйнөгүңүздү көрсөтүңүз! – деп Наташа Каныбектин жолун торой калды.

Каныбек бир азга ыңгайсыздана түшүп:

– Кечириңиз, Наташа! Комиссар экөөбүз иш жөнүндө сүйлөшүп отуруп көйнөгүмү жууй албай калдым. Эртең сөзсүз жууп алам! Бирок сиз мени өтө эле...

– Өтө эле такыктай бербеңиз дейсиз? Жок, андай эмес, Каныбек ага!

– Каныбек ага? – деп Каныбек селт эте эки жагын каранып алды.

– Ооба, Каныбек ага! Адам баласынын бакты-таалайына эшик ачышууда, комиссар экөөңүздөр сыяктуулар зор эмгек кылып жатышкандарын мен баалабай коё албайм. Ошондуктан комиссар экөөңөр баштаган командирлерди жана ар бир боецтерди түрдүү кырсыктардан сактагым келет. Бирок, сиз, мени менен ушундай жайчылыкта сүйлөшкөндө же бир иш жөнүндө акылдашканда, кандайдыр бир бейтааныш медсестра менен сүйлөшкөндөй сүйлөшпөй, бир тууган карындашыңыз Сакадай менен сүйлөшкөндөй сүйлөшүп жүрүңүз!

– Кайдан Сакадай? Наташа?.. – деп Каныбек таңдана көзүн алайтып Наташага тигилди.

– Мен сиздин ким экениңизди, башыңыздан эмнелерди өткөргөнүңүздү жакшы билем. Сибирде каторгада бирге жүргөн сырдашыңыз, азыркы комиссарыңыз – Капитан, Жапектин көзүнчө кечээ мага бардыгын айткан.

– Бир тууганым Сакадай өлгөн дечү элем, көрсө ал тирилип келип алдымда турган тура... Наташа!.. Чоң-Койчу атамдын Назгүлү! – деп Каныбек Наташанын маңдайынан өптү.

Каныбектин чын жүрөктөн айтканына, эркелете маңдайынан сүйүшүнө Наташанын бүткөн бою эрип кеткен сыяктана калды.

Ушул минутада, ары жактан Каныбекти издеп жүргөн Жапек жүгүрүп келип:

– Жолдош командир! Садырбек келди.

– Мен айткан кишилерди таап келдиби?

– Сиз айткан жерлерди төрт күндөн бери тинтип издептир. Бирок, паранжачан эки киши эмес, паранжысыз бир киши да таппаптыр.

– Аттигиниң ай!.. Алар кайда кетип калышты экен?

– Сиздин айтууңузга караганда, ал аял бизге жакын киши өңдөндү эле,– деди Наташа.

– Жакын болгондо да кандай дейсиң, Назгүл!.. Ал сүйлөгөндө, мындан он алты жыл мурун жоготкон Анарханым жаныма келе калгандай боло түштү. Анарханбы деген ой менен атын сурасам,– деп Каныбек бир азга буулуга түшүп турду да, ичинен күйгөн жалындын түтүнүн чыгаргандай терең үшкүрүп, «атым Жамал!» деди. Дагы териштирип суроого мүмкүнчүлүк болбоду.

– Ал Анархан болсо да атын өзгөртүп алган болбосун? – деди Наташа.

– Кантип? – деп Каныбек таңдана калды.

– Мисалы өзүңүз сыяктуу... куугун-сүргүндөн корккондур.

– Ал Анархан болсо Каныбекти тааныбайт беле, Наташажан?

– Баягы күнкү кебетеси мененби? Жок, Жапеке, он алты жылдан бери көрбөй калган Анархан эмес, үч саат көрбөй калган мен, аласала караганда тааный албадым.

– Назгүлдүн сөзүндө чындык бар, Жапеке! Өткөн күздө, бети-башым соо турганда эле өзүң тааныбай кой-бодуң беле?..

– Аның ырас, өзүң бычакты таанып жайыңы айтпасаң, мен таанымак эмесмин.

– И! Сибирдин азабын тарткан, согуштан жарадар болуп кайткан, айдай бетине так түшкөн, аргендей үнүнөн ажыраган, мына мындай... мага окшогон, бетин адам тааныгыс болуп кан жапкан кара сакалчан Каныбекти Анархан көргөн беле? Жок, Жапеке! Мындай Каныбек, балким, Анархандын түшүнө да кирбеген чыгар. Балким ал Анархан эмес чыгар. Же чын эле ошол Анарханым менен Эркинимби? Жапеке, Кубат акеге түшүндүрүп жөнөт. Бирок, ал, аскерлик кийимин, жарактарын таштасын, башка, жөнөкөй кийим кийсин. Айыл адамдарынан да сураштырсын. Баса тапанчасын гана койнуна катып алсын!

– Жарайт, – деди да Жапек жүгүрүп кетти.

– Кандайдыр табышмактуу аялдар, балдар сизди издеп жүрөт дешет. Бирөө бир бала жөнүндө айтышса, бирөө бир аял жөнүндө айтат. Дагы бирөөлөрү баласын ээрчитип жүргөн аял жөнүндө жомоктошот. А сиз болсоңуз, беш күндөн бери паранжа жамынган эки киши жөнүндө жомок баштадыңыз! – деп Каныбектин кайгысын бөлүшө тартууга аракеттенгендей, Наташа акырын улутунуп койду.

– Ооба, Назгүл! Кандайдыр табышмактуу адам мени менен кайчы өтүп жүрүшөт. Алардын ким экенин эч ким билбейт.

Ушул убакта жүгүрө басып Капитан келди да Каныбекти кучактай алып:

– Азиз Ахмедович! ЧКнын адамына сиздин ким экениңизди айтканымда, ал мага таң каларлык бир окуяны айтты.

– Кандай окуя, жолдош комиссар?

Комиссар сол жагына келе калган Наташаны өзүнө тарта колтуктай берип:

– Каныбектин аялы, баласы, карындашы аман экен.

– Жолдош комиссар? – деп Каныбек Капитандын оң карысын мыкчый калды.

– Карындашың Сакадайдын күйөөсү өзүң менен бирге каторгада болгон жигит имиш! Ал азыр Ташкенде иштейт экен.

– Коюңузчу? Бардыгы жалган!..

– Ишенбесең, өзүң сура, жолдош командир!

– Сурайм!

Анын «сурайм» деген сөзү далай жерге угулду. Мындан бир аз илгери жигиттердин уйкусун бузбас үчүн мышыкча баскан Каныбек, эми бакыра сүйлөп, ЧКнын полномочунуна карай жерди дүңкүлдөтүп, жалбырактуу чөптөрдү шатыратып катуу бараткандыгын ойлоп да койгон жок.

Комиссар Каныбектин артынан кошо жүгүрөйүн дегенде, Наташа анын колун кармап алып:

– Кечириңиз, жолдош комиссар! Чын эле командирдин үй-бүлөсү аман бекен?

– Баса, бая күнү мен жолдош Фрунзеге барып келгенде, бир шектүү бала жөнүндө айтпадыңар беле? Ошол Каныбектин баласы экен. Зуннахун менен Айдарбек датканын жана Оштогу казы, бектердин куугунтугунан коркуп, Анархан бардыгынын атын өзгөртүп алыптыр.

– Ой, кандай кубаныч! – деди да Наташа комиссарды колдон ала Каныбектин артынан жүгүрдү.

– Ай, иттин катыны ай! – деп Каныбек менен Капитанды аңдып келаткан Жума, Наташаны сөгүп кала берди.

Ал, баягы, өлүмгө башын байлаган Жума эмес, болочок өмүр жана жыргалдан үмүт кылган Жума. Эми анын колунда жети огу менен маузер! Каныбек менен Капитан бирге турганда, аңдып жакын барат да, маузерди эки ирет басат. Болду!.. Токуп арчанын түбүнө даярдап койгон атын минет да качат. «Кудай буюрса, боз ат кутка-

рат», кутула албай турган болсо, «кызылдардын кыйноосун көргүчө» деп үчүнчү окту өзүнө жумшайт.

Ооба, бул ойго Эштектин Жумасы бекем турду. Анын алдынан өмүр таңы жаркырап, бетине бактынын атыр жели аңкыгансып турду. Каныбек менен Капитан кеткен тарапка Жума да секин агылды.

– Ишенип коюңуз, жолдош командир! Сиздин дайныңызды уккандан кийин балаңыз чыдай албаса керек, бизди күтпөй кетип калыптыр. Үй-бүлөңүздүн амандыгы менен куттуктайм! – деп ЧКнын уполномочуну Каныбектин колун кыса кармап, – кечириниз, Азиз Ахмедов – Каныбек Сансызов болуп чыгарын билген эмесмин. Бул менин чекистик ишимдеги кемчилигим болууга тийиш!..

Каныбек эчтеме айта албай, тили туттуккандай жалдырап карап тура калды да, анан ЧКнын уполномочунун кучактай алып өөп, арт жагына келип тура калган Капитан менен Наташаны өпкүлөп, башка сөз айталбай ары карай жүгүрө жаздап барып тура калды.

Каныбек сүйүнгөнүнө чыдабай нез өңдөнө түштү. Башка бир оролтуп айтыла турган татаал сөз эмес, «жакшы кабарыңар үчүн ракмат» деген сөздү да унутту.

Кубанычтын жашы көзүнө толо түшкөндөн көзүнө эч нерсе көрүнбөй калды. Ал көзүн шашыла сүртүп, ары карай баса берип:

– Жолдош Жапек! Кубат аке кеттиби?

– Бая эле жөнөткөмүн! – деди Жапек ары жактан басып келе жатып.

Каныбек кайта бурулуп тура калды. Кимдидир издеп карагандай алыска көз жиберди.

Ай жарык... Бардык киринен ажырагансып асман айнектей, кымындай булут жок. Түркүм өсүмдүктөрдүн толукшуп өскөнүнөнбү же айлуу түндүн ушундай убактагы өзгөчөлүгүнөнбү, айланадагы көрүнүштүн бардыгы сонун, «И, Каныбегим! Жашыңда келип жабырды көп тартып, биздин бетибизге жашыңы көп агыздың эле. Эми жашыңы тый! Бактылуу болдуң! Бизге окшоп чалкалай

салабаттуу олтуруп, башыңы асманга карай соз, бүт аалам ким экениңи көрсүн!» дегенсип Алайдын аскасы обомел-жиген тоолору баштарын көккө карай созот. «Ооба, ооба, Каныбек, өлчөмсүз бактылуу болдуң» деп бардык өсүмдүктөр жел менен кошо макулдашып баштарын ий-кешкенсийт. «Ишенип кой Каныке, сага деген кымындай арамдыгыбыз жок, сен дегенде көңүлүбүз ушундай ак!» дегенсип түштүк тараптагы мөңгүлөр айдын шоола-сына чагылышып аппак көрүнөт.

Ушул секундаларда Каныбек үчүн, табияттын көрүнүшү укмуштай сонун сезилди. Ал, көкүрөгүн дагы жогору кере, көздөрүн бажырайта күлүмсүрөп:

– Байкуш Каныбек, чын эле бактылуу болдуңбу? Өмүрүндө жарк этпеген кабагың, эми жаңы чыккан күндөй жарк эттиби? О, кагылайын Эркиним, Сакадайым... экөөңү эптеп чоңойткон жаным Анархан!.. Атыңы буруп алып эчен жылдан бери мени күткөндүгүң үчүн кара башым сага тартуу. Бирок адашып кайда жүрөсүңөр? Минтип эркиндиктин таңы сүргөндө жарк этип көзүмө көрүнсөңөр болбойбу? Кана, кайдасыңар? – деп Каныбек Жапекке карай басайын дегенде, Наташа бери жактан жүгүрүп барып, Каныбектин бактылуу кубанычын тең бөлүшкөндөй, анын моюнуна асыла, көкүрөгүнө башын коюп:

– Каныбек ага, жоготкон бакты-таалайыңызды, тапканыңызды, чын бир тууган карындаштык жүрөктөн куттуктайм!..

Каныбек Наташаны эркелете жаагын сылап, ээгинен жогору көтөрөйүн дегенде, анын алаканына Наташанын жашы тамды. Ушул секундада Каныбектин бүткөн бою чымырап, жүрөгү зырп этип, көзүнүн жашы атып кеткендей болду.

Наташанын артынан келген Капитан, бир туугандай ку-чакташып, бир кубанычты экөө тең бөлүшүп, күмүш сымал жаштарын мөлтүлдөтүшө күлүмсүрөшүп турган Каныбек менен Наташаны көрүп эчтеме айта албай токтоп калды.

«Ай, адам ай!.. Кандай кыйын жаратылышың! Башына мүшкүл түшкөн оор кайгыда да, маңдай жадыраткан кубанычта да көзүңдүн карегин жүрөгүң менен сыгып, жаштын булагын жаратасың. Ооба, жаштын булагын жаратасың... Дос жана душман кайгы менен кубанычты тең сезишпейт... эч качан!.. Бир максатта, бир бакытка бараткандар гана кайгы менен кубанычты тең сезишет. Дал ошондой... мен кайдагы орус уулу? Наташа кайдагы украиндын кызы? Каныбек кайдагы кыргыз уулу? Биздин башты бириктирип, өлүмдөн жалтантпай алып бараткан күч – биздин жүрөктөрдүн бир тилек үчүн кагышы. Ооба, бир тилек үчүн кагышы, кайгыда да, кубанычта да көз жаштын эмес... кайгы менен кубанычты тең бөлүштүрүп, адамды адамга бир туугандаштырып жаткан данакер. Жаштан жаралып, ачуу менен таттуунун суусунан себинген данакер биздей адамдардын канын чыгарбайт... эч качан!..» деп Капитан ойлоно түндүк тарабына караганда, жибектей желбиреген желге көйкөлгөн шиберлер Каныбек менен Наташанын кубаныч жаштарынан күбөк тагынгансышып, беттерине токтогон мөлтүр суу берметтерин ай нуруна чагылыштырып кубулжуткансыйт.

Капитан эч кандай сөз айтпай, Каныбек менен Наташаны колтуктай ары басканда, төмөн жагынан катуу бастырган аттын табышы чыкты. Тиги экөөнүн колдорун өзүнө кыса, Капитан карап тура калды.

Эсен атынан шашыла түшүп, честь бергендей оң колун көтөрүп кайра таштап, атка көп жүрүп бели уюңкурап калганын күбөлөгөндөй саал бүкүйүңкү тартып:

– Жолдош кемиссер! Жолдош кемеңдир! Силер үйрөткөндөй кылып далай жерге, далай айылга бардым. Басмачыларды көрдүк, билдик деген бир жан жок. Басмачылар барып кеткен айыл да жок, баягыдай шараптап жүргөн басмачылар да айыл арасынан көрүнбөйт. Бир жылкычынын божомолдоп айтууна караганда, басмачылар эки-үч күндөн бери бизди аңдып бекинип жа-

тышып, өткөн түнү Үч-Дөбө тарапка, Айдарбек датканын айылы тарапка өтүп кеткен көрүнөт.

– А Чоң-Койчу кайда? – деди комиссар.

– Мен барсам дароо таанышат, сени оңой менен тааный алышпайт; жылкычынын айтканын байкаштырып көр деп Үч-Дөбө тарапка жибердим. Эртең менен келет! – деп Эсен белинин уюганын жазууга аракет кылгандай белин түзөй көтөрүлүп койду.

Аңгыча болбой, ары жактан үч-төрт аттын табышы чыкты.

– Булар ким? – деди да Каныбек утурулай басты.

Захаров атын булкунта тура калып честь бере:

– Жолдош командир! Чалгындан кайттым. Басмачылар жөнүндө эч кандай кабар жок, айлана тынчтыкта, кароолчулар жайында. Кара мылтык менен куралданган отуздай жигитин ээрчитип, үч төөгө нан, эки төөгө эт жүктөп жолдош Сапар келе жатат!

– Сапарбы? – деди Каныбек кубанычтуу.

– Молодец, Сапар! – деп Капитан Каныбек менен бирге Сапарды утурулай жүрүштү.

Уктабай сүйлөшүп жаткан кызыл аскерлер да кубанычтуу кабарды угушуп Каныбектин артынан карай агылышты. Каныбек менен Капитанды аңдып жүргөн Эштектин Жумасы да көп аскерлердин бири катары шек алдырбай жөнөп калды.

Сапар атынан ыргып түшүп Капитан менен, Каныбек менен кучакташып көрүшө өбүшүп, андан кийин Сапар менен курал алып бирге жүрүшкөн жигиттери менен көрүшүштү.

Жапек менен Захаров, Сапар алып келген тамак-ашты Каныбектин айтуу боюнча аскерлер тобуна үлөштүрүп дагы жиберешти.

«Тартып ичсе тай калат, коюп ичсе кой калат» дегендей, тамак жагынан саал кысынып ичип жүрүшкөн кызыл аскерлер дандырга жабылган нан менен татынакай бышырылган койдун этине туйтунду да калышты. Сапарга айтылган алкыштардын эсеби жок...

Сапар куржунуна салып келген тамакты Капитан, Каныбек жана башка командирлердин алдына коюп жатып:

– Бул менин карындашымын жасаган тамагы!

– Баса карындашың капаланбай турабы? – деди Каныбек.

– Жакшы, жакшы жолдош командир! Мен ревком болуп, мурунку чоң муштумдарга өкүм кыла баштагандан бери, карындашым кубанычка батып, ата менен эненин кайгысын унутуп баратат, – деп Сапар иштеген иштерин биринен сала бирин тизмектетип айтып, суроого жараша жооп берип жатты.

Ал, Матыдан алынган эгинди, малды, жерди эчтеме-си жокторго бөлүп бергенин, Маты жазында айдаткан эгиндин бардыгын, багар-көрөрү жок үч кемпир, эки абышка, бала-чакалуу жесир катынга жана башка алсыздарга «багып алгыла» деп бөлүп бергенин, Матынын иниси «Карабек корбашы жакында келет, ошондуктан Матыдан алган мал, мүлкүңөрдү кайтарып бергиле» деп эл арасын бүлүнтүп коркутканда, аны жигиттерине карматып алып сабатканын, Сарымсак байдын уулу Бапан старшы өзүн өлтүрүүгө аракеттенип жүргөнүн өтө кызуулануу менен айтып өтгү.

– Абдан жакшы кылгансың, жолдош ревком! Бирок, өзүңүз эле жалгыз бийлеп чоң муштум, кызыл камчы боло бербеңиз! – деп Каныбек сөзүн бүтүрө электе:

– Ооба, ар бир ишиңизге эл кошо катышсын. Сиз жалгыз эмес, эл өзү иштегендей болуп туюлсун. Матынын иниси каршылык кылса, Сарымсактын уулу сени өлтүрүүгө аракеттенип жүрсө, элдин жыйналышын жаса да токтом чыгарт, ошол токтомдун негизинде протокол жасап Ошко айдатып жибер, – деди Капитан.

– Болду, жолдош комиссар! Эртең үйгө барсам эле мындай жыйналышты жасайм! – деп Сапар күлүндөп койдү.

– Баса, – деди Капитан көңүлүнө бир иш түшө калгандай, – бая күнкү жетим баланын жайын эмне кылдыңыз?

– Дал өзүңүз айткандай кылып, ал сагырга дагы беш сагыр кошуп, бардыгын Оштогу жаңы уюшулган балдар үйүнө өзүм алып барып кийирип келдим,– деп Сапар мактангандай көтөрүлүп койду.

– Абдан жакшы кылыпсыз! – деп Капитан Сапарды далыга каккылай, май аралаш кара кесек этти нан менен кабаттай сугунуп, тамак менен кошо чайнап жиберүүдөн сактангансып, муруттарынын алдын көтөрө эки жакка жанып койду.

– Айтмакчы, жолдош комиссар, жолдош командир! – деп Сапар бир ишке шашылгандай чөгөлөй калды.

– Эмне, эмне? – деп беркилер таңдана калышты.

– Оштогу Уезддик ревкомдон, «батрактар комитетин уюштургула, батрактар менен алардын кожоюндарына келишим жасаткыла» деген буйрук алдым кечээ. Кандай кыларыма түшүнбөйм. Баарыдан мурда батрактарга кимдер кирерин түшүнбөйм! – деп чын эле кыйын кыстоого түшүп калгандай, Сапар эки колун жая терең дем алын кайра чыгарды.

– Бай-манаптарда жалданып жүргөн шордуулардын бардыгын батрактар дейбиз. Сен ошондойлордун тизмесин алып чогулт да, тыңыраак бирөөнү батрак комитетинин башчылыгына дайында. Алар сага баш ийип кетишип иштесин,– деп Каныбек айтканда;

– А-а-а! – деди Сапар бир арыктын учун көрө койгон кыбачы сугатчыдан бетер сөөмөйүн суна көзүн жүлжүйтүп.

– Анан,– деди Капитан,– анан ар бир батрактын жылдык акысын жакшылап бычып, алты күн иштеп, жетинчи күнү иштебейт, иштесе батракка бай кошумча акы төлөйт; бай батракты урбайт, урса суд алдында жооптуу болот дегизип бай менен батракка келишим жасат.

– Эгерде,– деди Каныбек сугунганы жаткан этин оозунан кайра тартып,– байлар батракты алдаса же келишим жасабай тоң моюндук кылса, батрактардын жыйналышын чакырып, ошол байдын үстүнөн токтом чыгарып, протокол жазгыла да, Уезддик ревкомго билдиргиле.

– Кыскасы малай жумшагандарды чорбулайт экенин да? – деп Сапар аябай кубангандай каткырып жиберди.

– Во!.. Бай, манаптар сенин айтууң боюнча гана жорголоп жүрсүн! – деп Капитан колун кылт-кылт эттирип койду.

– Коммунист, комсомолдорду уюштуруу иши кандай, – деди Захаров тамак чайнап жаткан калыбынча күрүлдөп.

– Айтмакчы бир кызык бар, – деп Сапар ыкшып күлүп алды, – баягы бир күнү Оштон, Зулфухор деген чолок киши менен Анахан деген бир катын келди. Алар ар бир ревкомдор бар жерге коммунисттер менен комсомолдордун ячейкасын уюштурганы келишиптир. Алардын түшүндүрүп айтуу боюнча жети гана киши коммунистке жазылды. Комсомолго тогуз бала жазылды. Бардыгынын тек жайы жөнүндө Зулфухорго айтып бердим эле, Сати деген байдын баласын тизмеден өчүрүп салды. «Дагы ким каалайт?» деп Анахан сураганда, «мени жазгыла» деп биздин айылдагы Салимбек деген киши айтып калды. Ал ар кимге малай болуп жүргөн шордуу эле, жашы элүүгө барып калган... «Жакшы болот, сизди мен коммунисттердин катарында деп жазып коёюн. Башка коммунисттер партиялык билет алганда, сизге да алып келип берем» деп Зулфухор айтса, Салимбек отурган жеринен тура качып, «жок, айланайын, каалагандар кемунус боло берсин, мен болбойм; мени кемсомолго каттап койгула!» деп чырлашса болобу! – деп Сапар айтканда, Захаров «ба-а» деп чалкасынан кетти.

Ал боорун тырмап томолоно күлгөндө, кышкы кырманга молоташ менен эгин бастыргандай жер дүңк-дүңк этип жатты.

Кай бир караңгы адамдар, душмандардын ушагынан улам, коммунисттер катарына кирүүдөн коркушканы, а комсомол уюму жаңы чыккандыктан, ага кай бир улгайгандар кирүүнү суранганы жөнүндөгү кызык окуяларды айтып, Капитан күлкүнү огобетер күчөттү.

Арадан бир далай убак өтүп, тамакка мыктап тойгон аскерлердин көпчүлүгү уйкуга киришти.

– Жолдош командир! Жолдош комиссар! Мен эми кайтайын. Чоң-Бүлөөлүдө болгон окуяны угуп, аз да болсо аскер күчүнөрдү чыңдоо үчүн, кара мылтык менен куралданган отуз жигит алып келдим. Булар Лаңгар, Каблан-Көл, Күлчө ревкомдорунан жыйналган жигиттер. Өзгөн тараптагы кызыл аскерлерден качып келаткан басмачыларды Жошолуунун Мыязды кыштагынан кармашып берүүдө аябай эрдик көрсөткөн азаматтар. Мага кандай ишенсеңер, ал жигиттерге дал ошондой ишенип койгула! – деди Сапар.

– Сага большевиктик алкыш! – дешип Капитан менен Каныбек жарыша алкап, Сапардын колун кыса кармап өбүштү.

– Жолдош Захаров! Хамидди ээрчитип Жапек тежинен мага келсин! – деди да Каныбек Капитан менен Сапарды колтуктап жаңы келген жигиттерге карай басты.

Алар Сапар ээрчитип келген жигиттер менен сүйлөшүп турушканда:

– Жолдош командир, приказыңыз боюнча отделком Хамид Апжапаровду ээрчитип мен келдим! – деп Жапек честь берип тура калды.

Каныбек да честь берип колун түшүрө:

– Бириккен отряддын командири менен комиссары, сизди, мына бул жаңы келген жигиттерге командир кылып дайындайт.

– Жарайт, жолдош командир! – деди Жапек.

– А сиз, жолдош Хамид Апжапаров, өз взводуңузга Жапектин ордуна командир болуп каласыз!

– Жан дилим менен приказыңызды аткарууга даярмын, жолдош командир! – деди Хамид.

Арадан бир аз убакыт өткөндө, Сапар коштошуп, унаалары менен жөн адамдарын алып айылга тартты. Таң атардын белгисин билдиргенсип, чыгыштан чолпон көрүнүп, жогортон жел жүрдү.

– Жолдош командир! Айлана тынчтыкта. «Шашылыш кабар менен Чоң-Кара-Кол деген жерден келдим, чоңдоруңа жолугам!» деп бир абышка биздин чалгынчылар менен келип турат, – деди Захаров.

– Бери ээрчитип келиңиз! – деди Каныбек Капитан менен бирге Захаровдун артынан акмалай басышты.

Кийген кийими түзүк сымал, жашы жетимиштен небак ашкан өңдөнгөн ак сакал киши Захаровдун артынан келип токтой калганда:

– Саламатсызбы карыя! – дешип Каныбек менен Капитан кол алышышты.

– Шүгүр, шүгүр балдар!

– Кандай иш менен шашылып жүрөсүз, ата?

Келген карыя дароо жооп бере албай, ишеништүү бирөөнү издегендей эки жагын карады.

– О, ботом, сен Турдубексиңби? – деди ары жакта турган Эсен шашыла бери басып.

– Эсенсиңби? О айланайын Эсеке, амансыңбы? Ботом, сен ушулардын арасындасыңбы? – деп Турдубек Эсенге аябай таңдангандай имере карап турду да, – Кара-Суу деген жерге барышып Кебек экөө мындан кеткен балдар менен бирге дыйканчылык кылып жүрүшөт деген сөз жалган экен да? – деди да Турдубек Эсендин кулагына шыбырай, – чоңдоруң ким?

– Мына!

Турдубек сүрдөгөндөй ыңгайсыздана түштү да Каныбекке карай берип:

– Кызылдар менен большевиктер бир киши дешет, ошол чынбы, балам?

– Ал чын, ата!

– Анда жакшы... жашпы, балам! Менин атым Турдубек, Үч-Дөбөнүн Чоң-Кара-Кол деген жериненмин. Адыл деген уулум бар эле, ал, өткөн күздөн бери ноокас. Болбо со алдакачан эле силерге кошулмак. Ал зайыбы экөө тең балшабектер менен кызылдарды жакшы көрүшөт. Ошондуктан уулум менен келиним мени силерге жиберди.

– Кандай иш менен?

– Бүгүн эртең менен, Айдарбек датканын уулу Карабек корбашы баштаган басмачылар айылына барды. Бети курсун, айыл арасын чөл түшүрүп жатышат. Мына ушуну билдирейин деп келдим, башка ишим жок, балам!

– Чоң алкыш, ата! – деп Каныбек Турдубектин колун кыса-кыса кармады.

– Уулуңуз менен келиниңизге бизден большевиктик жалындуу салам айтыңыз! – деп Капитан да Турдубектин колун кыса-кыса кармап, аны колтуктай атына карай басты.

– Ата,– деди Каныбек Турдубекти экинчи жагынан колтуктай берип, сиздин атыңыз Турдубек, уулуңузду аты Адыл болсо, келиниңиздин аты Бегайым эмеспи?

– Жок, айланайын, келинимдин аты Гүлайым! – деп Турдубек атына минди да, бардыгы менен кош айтышып, буларга келип кеткенин башкаларга билдирүүдөн чочулагансып, арчанын арасы менен жөнөдү.

«...Гүлайым... Гүлайым!.. Анда бул кишинин уулу кайсы Адыл болду экен? Же Бегайым да атын өзгөртүп алганбы?» деп Каныбек ойго чөмүлө түшкөндө:

– Жолдош командир! Приказ бербейсизби, андан кийин акылдашып алалы!

– Жолдош Захаров! – деди Каныбек ары жакта Жапек менен сүйлөшүп турган Захаровго карап,– бардык командирлерге айтыңыз: беш минута ичинде, эч кандай тополоң чыгарбай, аскерлер аттарын токунуп, жүгүн артып даяр болушсун!

– Жарайт! – деп Захаров жүгүрүп кетти.

Тынчтыкта жаткан токой ичи көз ачып жумганча шумдуктай тездиктеги кыймылга толду.

Ушунча адам бир тилек менен бир бакытка карай аракет кылса, ага каршы аракет кылган жалгыз гана – Жума.

«...Кудай урсун, булар капысынан барганы жатат. Булар билинбей барып үстүнөн чыкса, анда мен өлдүм.

Алар өлсө менин өлбөгөн эмнем калат?.. Ооба... ошондуктан жалгыз менин өлгөнүм түзүк» деп Жума арчага далдаланып тура калды.

Каныбек менен Капитан фанар жагышып картаны карай калышты.

– Мына басмачылар мында болуп чыкты, – деди Каныбек Кичи-Кара-Колду сөмөйү менен көрсөтүп.

– Так... так... – деп Капитан картаны тиктеп ойлоно калды да, – мына бул жерге барганда экиге бөлүнөлү да, Айдарбек датканын айлын эки жагынан курчап соголу.

– Мунуңуз абдан жакшы акыл!

– Эми камындырбай тез жеткидей бололу.

– Ооба, колдон келсе учуп жетиш керек, – деп Каныбек картасын алып тура берейин дегенде, Эштектин Жумасы арчанын арасынан атыла чыгып, маузерин Каныбек менен Капитанга далдап кармап, маузердин кулагын бир нече жолу басып-басып алды.

– Жума! – деп бакыра арчанын арасынан чыга калган Темир тапанчасын сунду. Эмненидир аңдып келаткан Жумадан шектенип таңыркаган Захаров, арчанын артынан чыга түшкөндө, маузерин чаптырып жаткан Жуманы артынан кучактай алды.

Каныбек жалт карай салып:

– А-а-а, дарга ойногон жыланым! Эчен түркүм жүзү каралык амалды билип, биздин сырларды кожоюндарыңа ташып жүрсөң да, пистондор от албай турган кылынганын жана бул маузер сени сыноо үчүн берилгенин билбейсиң го?

Жуманын көздөрү алайып, маузери колунан түшүп кетти...

ЖИТКЕН ОКТУ АТЫЛГАН ОК ТАПКАНДА

«Ата, саламатсызбы! Иншалла, ишибиз жаман эмес. Кызылдардын канын Чоң-Бүлөөлүдө суудай агыздык. Азыр согуштук айлабызды өзгөртүп, кызылдарды оору-

гуанан алыстатыш үчүн жана өзүбүз Кашкар тараптан жарак алып, аскерлик күчүбүздү чыңоого келип калдык» деп Карабек атасына кол берип бүгүн эртең менен амандашкан.

Камалбек, Косолапов баштаган кадырман ак сакалдар болсо Айдарбек датканын үйүнөн орун алышты, Карабек теңтуштары менен өз үйүнө түштү. Башка аскерлерин болсо, эл, үй-үйүнө он, он бештен бөлүп алышып конок кылып жатышат.

Семенов менен Кебектин отряды жөнүндөгү окуя басмачылар үчүн айтып түгөткүсүз жомок, ашкан эрдик болуп сүрөттөлүп жатты.

Төрдүн чыгдан тарабында Айдарбек датка отурат, анын чытырап кара көк тартып туруучу өңү кубарып, тысырайган беттерине бырыш түшүп, бир кара калбай сакалы агарган. Бирок кайраты, адамга катаалдык кылуу жагы огобетер күчөбөсө, басайбагандай. Анын сол жагында кемширейген ээгин таңып, карылыкка чындап моюн сунгандай, белин саал бөкчөйтүп, тизесин эки колдой кучактап чоң байбичеси Салтанат отурат. Илгерки убактагы жылмандаган өңдөн, кылтындаган көздөн, алдыртан чымчышкандай сүйлөгөн сөздөн оолактап калгансып, Салтанаттын катарында токол катын Эркеайым отурат.

Салтанат менен Эркеайымдын арт жагындагы кереге түбүндө отурган Айымбачаны алдыртан карап отурган Камалбек эриксизден күлүп терс карай берди.

«Даткадан ушундай кыз туулушу, мындай кызга Зуннахундай бектин үйлөнүшү таң каларлык иш... Бирок саясат... соода саясаты... Болбосо Айымбача Зуннахунга катын болууга эмес, кирин жууп берүүгө жарамак эмес. Кантесиң, «соодагер даңкы менен бөз өтөт, ата даңкы менен кыз өтөт». Айдарбек датканын даңкы, соода иштерине өтө ыңтайлуу болгондугунан гана Зуннахун амал менен үйлөнгөн да?» деп Камалбек ойлоду да дагы алдыртан Айымбачага карады. Анын өңү кара көк тартып, эки ийнин көтөрө дем алып, быйпыйган эки таноо-

сун дердең-дердең эттирип, аттын туу куйругундай болгон бөкөн чачтарын эки жаагы менен маңдайынан сербейтет. Тек, зордуктап май салган мөөндүн туюк учу сымал тырсыйган.

– Жакшы болот, Камалбек афандым! Бүгүн жана эртең бурсат бер. Бүрсүгүнү балшабекке каршы кылыч чаап, ок ата турган беш жүз кишини алдыңа жыйнап берейин. Калганын дагы көрө жатарбыз! – деп Айдарбек датка өзүнүн айтканын айткандай аткарууга ишениргендей оң колун жерге карай таптап койду да, – силер үчүн бардыгын иштейм. А силер мага Каныбекти тирүү кармап берсеңер гана болгону!

– Сөзсүз, датка! – деп Камалбек оң чеңгелин өзү мыжып койду.

– Ал өлүгүнү көрөйүндүн эмгиче өлбөгөнүн карасаң, – деп Айымбача тиги жактан кышылдай сүйлөп күңкүлдөгөндө, Сооронбайдын ылдый жагында отурган дар өз ара шыбыраша калышты.

– Байлаган кашкулактай болгон байкуш, ушунетип кышылдап отуруп, улуулардын сөзүнө киришпесе кантет?

– Миң кылган менен датканын кызы, Зуннахун бектин катыны да.

– Аты катын да.

Ушул убакта, сол колуна камчысын кармап, оң колун бооруна алып, аттан жыгылып аксак болгон оң бутун катуу сылтып, буту сынганда күбүлгөн маңдай тиштери жок оозун, төбөсү түшкөн көрдөй үңүрөйтүп салам айта Тагай жасоол кирди.

– И, Турдубектин кызылдарга кеткени чын болуп чыктыбы? – деди Айдарбек.

– Мен айткандан кийин жалган болобу? – деди Тагай маңдай тиштери жок болгондуктан, тилин тиштегенсип сүйлөп.

Айдарбек Камалбекке карап жасакерлене:

– Андай ээн баштардын тизгинин тартып койгону жакшы эмеспи, афандым?

Аны өзүңүз байкаңыз, даткам. Сиздин айылдан мындай бузуку адамдардын чыгышы жакшы иш эмес. Андайларга сак болбосо, биздин башыбызды жеп тынышы мүмкүн! – деп Камалбек артындагы жүккө чалкалай кетти.

– Заман бузулган сайын, адамдар да бузулуп баратат. О, кайран заман, мурун кандай эле!.. Адыл өңдөнгөн жамандардын жаман катыны, жаман атасы эмес, айыл кадырмандарын алая карап койгонубузда кире качууга тешик таппай калышар эле! – деп элдин баш көтөрө баштаганын өлгүдөй жек көргөнсүп сол жагына жантая, ошондойлорду эзип жибергиси келгенсип өз колун өзү мыжып-мыжып алды, Сооронбай.

«Барып Карабекке айт, андайлардын жазасын берсин» дегенсип, Айдарбек ачуулу калыбы менен башын шилтеп, көзүн кысып койгондо, Тагай жасоол аксаңдап үйдөн чыга жөнөдү.

«Акмак киши сазга конот, абийири жок арачы болот» деген сөз бүгүн жайында болду.

«Афандим ошонетип айтканда, датка менен Сооронбай болуш эмес, мен да уялганыман жерге кирип кете жаздадым, бек. Афандим чын айтат, момурап жаткан эл элек, эми «бузулган элге бучуктан улук» деп биздин айылдан бузукулар чыгат деген эмне жакшылык? Датканын даткалыгы жоголгонбу же сиздин корбашылыгыңыздын кордолгонубу? «Бирдики миңге, миңдики түмөнгө» деп бирди жарым бузукулардын кесепети бардык элге тийбейби?» деп Тагай жасоол шумурай сөзүн жасап айтып козутканда, Карабек корбашынын шайтаны моюнуна минип, жалгыз Айдарбек датка эмес, жети атасынын каарын чогултуп атка минди.

Жин тек десе кан төгүүчү Сатар менен Өмүрдү баштап алган Карабектин жигиттеринин кан ичмелери кармап, кайсы ташка тийип кагышарын билишпей, Карабектин оозунан кандай буйрук чыгарын билишпей кайсактап бара жатышат.

Карабек сол тарабынан көрүнгөн үч үйдү жигиттери-не көрсөтүп:

– Кайсынысы Кебектин үйү?

– Берки четтеги кубатөбөлү, бегим! – деди Тагай жа-соол. Кебектин үйүнүн алдына Карабек токтой калып:

– О, Салый жеңе үйдө барсыңбы?

– И!

– Кичипейилдик кылып бери чыга калыңызчы!?

Салый кичи эркегин колунан кармап чыга калып, Карабекти көрө коюп кайра тартынганда:

– Чыга бериңиз!? Кебек акем кайда? – деп каарына чыдабагандай Карабектин үнү калтыраңкы чыкты.

– Кара-Суу тарапка эгин айдайм деп кеткен бойдон келе элек, – деп Карабек жана ажаандай болуп карап тур-гандыктан Салый уялып, бир чети чочуп, эшиктин бир тарабын жамына жер карап турат.

– Балдарыңыз кайда?

– Кичүүсү бул. Берки эки чоңу тоого отунга кетишкен.

Карабек маузерин сунганда, Салый эч үн чыгарбай бүк түштү. Көзүн жалжылдатып карап турган баласы чырылдап бакыра үйгө кире качты.

– Бөлтүрүгү жаагын басып, уюгу алоолонсун! – деп Карабек Сатарга карады да Турдубектин үйүнө карай жөнөдү.

Сатар үйгө жүгүрүп кирип кайра чыкканда, чырыл-даган баланын үнү басылып, Кебектин жана анын зайы-бы менен баласынын күйүтүн тартып үшкүргөндөй, түйдөктөлгөн кара түтүн түндүгүнөн оргуштап көккө карай атылды.

Карабек жүрүшүн катуулатып, Кичи-Кара-Колдун суу-сунан өтүп Чоң-Кара-Колдун кырына чыгып кылчайган-да, Кебектин үйүнөн жалбырттап чыккан жалынды көрүп, өзүнө-өзү ыраазы болгондой жылмайып койду.

«Корбашы өзү келе жатат, эмнеге келе жатат?» деген сөздөн улам Турдубектин айлына бүлүк түшүп калды. Жарагы жок карапайым эл кантет эле? Кандай окуялар

болуп кетерине түшүнүшпөй делдейишип, суроолоруна жооп таба алышпай, көрүнөө туруудан чочулашкандай, акырын-акырын үйлөрүнө кирип кетип жатышты.

– Гүкеш! Карабек жакшылык ой ойлоп, биздин башыбызга чырак жакканы келе жатат дейсиңби? Бир балакетти башка түшүргөнү келе жаткан чыгар. Сен балдарыңы алып арчанын арасына бара турчу! – деп Адыл Бегайымга жалынычтуу карады да, анан босогодогу тешиктен сыртты шыкаалап турган улуу баласына карап, – айланайын Каныбек! Тиги эки иници ээрчитип арчанын арасына жүгүрүп бар, апаң азыр барат.

– Сен жалгыз каласыңбы, ата? – деди ортончу баласы.

– Эчтеме эмес, ооруп жаткан кишиге эч ким тийбейт, баргыла!

Тогуз чамасына барып калган уулу жүгүрүп барып Адылдын бетинен өптү да, шашыла чыгып кетишкен агаларынын артынан жүгүрдү.

– Гүкеш, эмне селдейдиң?

– Коркпочу, Адыш! Кудай сактасын!

– «Сактансаң сактаймын» деген имиш Кудай дагы. Басмачылардын кылыгын укпай жүрөсүңбү? Жүгүр беркер кордук көрөсүң!

Бегайым босогодон шыкаалап турду да:

– Мен жаныңда эле болоюнчу. Балдар арчанын арасына кирип кетишти. Карабектер шалактатып келе жатышат.

– Деги барчы мен өлсөм да балдарың менен сен аман кал! – деп Адыл жаздыктан башын көтөрөм деп көтөрө албай жатканда, Бегайым жүгүрүп барып башын желөп өйдө кылды да, Адылдын жалжылдаган эки көзүнөн эки өөп:

– Сен өлүп мен аман калганда элге тутка болуп калмак белем?

– Мен тирүү болгонум менен өлүү эмесминби? Сен жаныңы сактасаң. Барсаң жаным, сүйгөнүмөн айтам!

– Мен да сүйгөнүмөн айтам, жаным! Ушул абалың менен жалгыз таштап, жанымы коргоп кетишим адамгерчиликке, сүйгөндүккө жатпайт.

– Балдарыңан айланайын Гүлайым! Мен өлсөм балдарга сен жакшысың. Барсаң садага болоюн, Гүлайым!

– Мен да сага садага болоюн, Адыл! Барбайм, мени кыстаба. Он тогуз жылдык бирге жашаган өмүрүбүздө коркпогон өлүмдөн эми коркобузбу? Ажал туура келсе корккон да өлөт, коркпогон да өлөт. Эгер минтип корко турган болсок, атамы эмне үчүн кызылдарга жибердик?

Адыл жалжылдап Бегайымга тигиле карап, жүйөлү сөзүнө жыгылганын билдирүүгө аракет кылгансып жылмайымыш болду. Бирок, ичкен-жегени жакпай, тамак ичсе эле кусуп, мурунку турпаты жоголуп, эти качып шалдыраган сөөгү гана калган сыяктуу болгондуктан, анын өңүндөгү жылмайыш билинбеди.

– Ооба... кызылдарды чакыртып келип ичке түйгөн кекти алыш үчүн атамы жибердик. Бирок атам кечикти, ушундай учурда кызылдар келип калса абдан сонун болор эле... кечигишти. А карышкырлар кандуу тишин арсайтып келе жатышат. Алар бизди соо коюшпас. Балким, атамын кызылдарга кеткенин билип калуулары тийиш... Анда мени соо коюшпайт... Мүмкүн сени да!.. «Айбандын мыкачысынан адамдын мыкачысы жаман» деп өзүң көп айтчу элең го? Алардын мыкачылыгы кармаса, өлүп жаткан кишини өлө элек деп кескилешет. Ооба, жаным!

– Аның чын, жаным Адыш!

– Өйдө карап тилдеп же кол көтөрүп жонуңа камчы чапканым жок. Сага жамандык кылсам же сенден кымындай сырымы жашырсам жакшылык көрбөйүн. Каныбектин зайыбы Анархан менен анын келини Дарияхандын колдорун кармап учурашканымы кечирип кой. Башка аялдардын колун кармамак түгүл жүз үйрүп карасам тозоктон чыкпай калайын, эгер Кудайдын тозогунун бардыгы чын болсо ушуга ишен. Башка күнөөм болсо кечирип кой, жаным! – деп Адыл Бегайымдын көзүнөн өбөйүн дегенде илебине ачуу жаш тийди.

– Сен өзүңдү кандай деп эсептесең, мени да ошондой эсепте! Бирок жаным,– деп Бегайым бир ирет эчкирип алды да,– Айдарбек датка менен Сооронбайдын касабынан, мени маскаралоочулардын мазагынан, өмүр бою бетиме тамга болуучу адаттан коркуп, он тогуз жылдан бери бир сырды сенден жана элден жашырып келгендигими сен да кечир, жаным!

– Ушундай учурда айтпасаң да болот, жаным! Сенин эч кандай күнөөң жок, кечтим!

– Жок жаным, угуп тур! Бул сырды мен сага эчен ирет айтайын деп айта албагамын, учурунда айтпаганым үчүн сенден уялгамын. Эми айтайын, бирок жаным, келечекте кек сактаба!

– Эч качан... эч качан кек сактабайм. Мейли, эми кандай сыр болсо да айта бер,– деп Адыл бардыгер күчү менен Бегайымды кучактап бетинен өптү.

Бегайым кандайчадыр шамдагайлык менен Адылдын эки көзүнөн өөп: – Мен Чоң-Койчу дегендин кызы, өзүңүн досуң Каныбектин колуктусу элем. Менин атым Гүлайым эмес, Бегайым!!!

– Оорусун сомдоп, соосун бери алып чыккыла! – деп ошол учурда Карабек сырттан бакырды.

Адыл менен Бегайым кимдин эмне дегенин дароо түшүнүштү. Бирок коркокторчо чочуп, чыдамсыздарча чыңырып, жашыктарча ыйлашпай бирин бири сыга кучактай калышты. Экөө бирине бири тиктеше калганда, «ырас коштошкон экенбиз ээ?» деген сыяктуу суроолуу көз караштары бириники бирине түшүнүктүү болду.

Алар эшиктин ачылышына, басмачылардын келишине карашпады.

«Аман болобузбу же жокпу жаным, менин сыр жашырган айыбымы кечир!» деген ой менен Бегайым Адылдын маңдайынан өбөйүн деген убакта, үйгө кирип келген басмачылардын бири карагат менен урган сымал Адылдын чекесине так түшө калгандай боло калганда, Бегайым анын маңдайын алаканы менен баса калып, басмачыларга жалт карады.

Кимдир бирөө, маңдайына карагаттын данын баса койгондой боло түшкөндө, Адыл көзүн жума чалкасынан барып жатып калды...

– Дагы кимиси бар экен? – деди атчан турган Карабек, үйдөн Бегайымды сүйрөп чыккан төрт-беш жигитине каардана бакырып.

– Башка эч ким жок экен, бегим! – деди Сатар үйдөн «баатырлык» кылып чыкканына кубангандай күлүм-сүрөп.

Карабек атынан түшүүгө камынганда, Өмүр атынан ыргып түшүп, сол колу менен Карабектин жоргосун жылоолоп, оң колу менен колтуктай Карабекти атынан түшүрдү.

Карабек көк нооту чепкендин эки өңүрүн кайра салып, эки колун күмүш кемерине кыстара:

– Сатар!

– Ляппай, бегим!

– Жаныңа жигиттерден алып төмөн жакты чалгында.

– Жакшы болот, бегим! – деп атына минип Сатар сөөмөйү менен үч жигитти чакырды да төмөн карата чапкан бойдон кетти.

Карабектин буйругун күтүп, анын ар бир кадамын санашкандай ушундай бегине суктануу мепен карашкандай, жигиттеринин эки көзү бегинде. А Карабек болсо кайкалап басып, кабагын чытып Адылдын үйүнүн айлана тараптарын карап калды.

Баланча кишинин үйү деп айтарлык атактуу кишилердин үйү жакын арада жок. Ар кайсы жерде экиден, үчтөн, төрттөн, бештен гана өрттөп калган жалгыз түп арча сымалданып жатакчылардын жаман үйлөрү турат. Качандыр бир убакта адам жашаса, эми такыр адам жашабагансып үйлөрдүн бардыгы жымжырт... Кыбыр эткен адам жок. Ошончо айылдын арасында бириндетип аркандалган беш улак, үч музоодон башка бир мал жок.

Тетиги алыскы топ арчанын арасы тараптан өңгүрөгөн уйдун үнү чыкканда, «биздин ээлерибиздин башына

мүшкүл түштү» дегенсип Адылдын үйүнүн төмөн жагында аркандалып турган эки музоо үн алыша мөөрөштү.

Карабек табияттын көрүнүшүнө көз имерип да койгон жок. Ал айылды биринен сала бирин карап туруп:

– «Итти сыйласа килемди булгайт» – болушкан гана топорлор. Мага каршы болушту, кызылдарга киши жиберишти буларга жакшылап үйрөтөйүн,– деп оң колуна түкүрүп, камчысын булгалап-булгалап алды да жигиттерине карап,– аттангыла, тетиги үйлөрдү карагыла. Ичинде кишиси болсо эркек-аялына, кары-жашына, кичине-чоңуна карабай менин алдыма айдап келгиле. А үйлөрүн болсо өрттөй бергиле, мындан ары ал үйлөрдүн эч кимге кереги жок.

Ээси айдактаганда, көрсө көрбөсө да арсылдап үрүп жөнөгөн дөбөттөрдөй лакылдашып, бирине бири бирдеме табылга жөнүндө катуу эскерткен болушуп, басмачылар ар кайсы үйлөргө карай бөлүнүшө чапкылап жөнөштү.

Эл аралап элди, жер кыдырып жерди көрбөгөн, куудуң-шуудуң митайымдыкты ойлобогон, болуп жаткан агымды түшүнбөгөн караңгы кедейлер кандай? Бакылдаган үндү, суурулган кылычты, сунулган мылтыкты көргөндө, жандарынын гана аман калышын тилеп, кайда айдасаң да кете беришет.

Ооба, андай момун байкуштарга бала-чакасынын жана өз жандарынын амандыгы гана зарыл, сараң байларча чырылдап-чыркырап башка дүнүйөсүнө ыйлашпайт... «Кудайдын маңдайга жазганы ушул экен» дешет да ыйлай-сыктай тим болушат.

Карабектин каардуу буйругу менен барган басмачыларды көргөндө, шордуу жатакчылар жаш балдарын бөжүрөтүп, картаңдарын бөкчөңдөтүп, эмне жорук болоруна түшүнүшпөй Карабектин алдына келе жатышты. Алардын үйлөрү болсо отко түшкөн майдай буруксуп өрттөнүп жатты.

Башына түшкөн мүшкүлдөн улам эсеңгирей түшкөн Бегайым, бир баласын бооруна, бир баласын аркасына

көтөрүп, үчүнчү баласына этегинен карматып, «бас» деп сабап келаткан басмачынын камчысынан кызыл ала болуп келаткан курбалдашын көргөндө:

– Урба кылмышы жок байкушту! – деп Бегайым эки колунан кармап турган эки жигитти эки жакка түртүп жиберип, жүгүргөн бойдон барып, тиги аялдын жонундагы чырылдаган баланы ала койду.

Карабек бүжүрөп келип жаткандарга карап:

– Кош сүйлөбөйсүңөрбү?! Кайда жанагы силер сыйынуучу балшабектериңер?! Унчукпай кулуюп калышат!.. Булардын митайымдыгын кара... Мусулман экен, тууган экен деп мага болушуунун ордуна динден чыккан төртүнчүлөргө болушушат. Шашпагыла, силердин көргөнүңөрдөн көрө элегиңер али көп.

Бегайым колундагы баланы энесине кармата салып, Карабекке жакын барды. Анын өңүндө кан, көзүндө ырайым жок, Бегайымдын сүрүн көргөн шордуулар чочуп кетишти.

– Тарт колуңарды, мен силердин бегинерди жеп жибербейм! – деп кармоого артынан барган эки жигитти Бегайым кагып жиберди.

– Кана, кана тим койгулачы, бул катын дагы эмне кылып жиберер экен? – деп Карабек оң колу менен маузеринин сабын кармап Бегайымга карай заардуулук менен күлүмсүрөй басты.

– Карабек мырза, эгер атаң Айдарбек датка экөөң эсиңерге түшүрсөңөр, мен шордууга гана эмес, мына бул шордууларга да көрсөтпөгөн кордугуңар калган эмес.

– Тилиңди тарта сүйлө! – деп Карабек бакыра маузерин сууруп алганда, Бегайымга жан тартып карап тургандардын бардыгы чочуп кетишти.

Кай бир аялдар:

– Каран күн, эми өлтүрөт! – деген үндөрүн акырын гана чыгарып, жанындагысын чапчый кармашты.

Карабектин каарданып маузерин суурушу закондуудай, Бегайымдын кашкая чыгып каяша айтышы законсуздай туюлду, турган элге.

Анткени бул жердеги адат болгон шарт ошондой болучу. Айдарбек датканын өзүнө эмес, анын уулу Карабекке бул жердеги элдин кадырмандары эмес, эл бийлеген Алыбай старшы, Сооронбай миң башылар да тике карап сөз кайрышпаган. А катындар тике карап каяша сөз айтуу деген, бул жердегилердин өңүндө эмес, түшүндө да көрбөгөн адат.

Карабек калчылдаган ачуулу үнү менен:

– Жарайт, жарайт! Көргүлүгүңү көргүчө айтып кал, тил сеники!

Бегайым чыйралып, мурункусунан да каардана:

– Ата, энеми тентитип айдаттыңар. Күйөөм Каныбекти кара доого жыгып, ошол доо үчүн мени Эшен чалга саттыңар. Эшен чалдан качканымда колго түшүрүп, тикенекке бөлөп сабатып, кылбаган санатты кылдыңар. Эми ооруп төшөктө жаткан күйөөм Адылды атып койдуңар. Кана, айтчы, Карабек, атаң экөөң көрсөтө элек дагы эмнеңер бар?

– А-а-а... сен... сен Чоң-Койчунун кызы Бегайымсыңбы?

– Дал ошол Бегайыммын!.. Алып бүтө элек өчүң болсо бүгүн алып кал.

Ушул минутада, карап турган абысын-ажындарынын оозу ачылды. Каныбекке байланыштырып жомоктошуп айтуучу Чоң-Койчунун кызы Бегайым – өздөрүнүн Гүлайымы болуп чыкканга таң калышты. Көрүп турган көздөрүнө, сөзүн уккан кулактарына ишенишпеди.

Үч-төрт улгайган аялдардын алды жагында, кандайчадыр эрдик кылгандай мадырайгансып, баятан бери айтылган сөздөрдү жылмаюу менен угуп турган, ээгинде он чакты тал сакалы бар, куураган чыймылдай куучуйган сары абышкага Карабек карап:

– Сен муну мурун тааныган белең?

– Кудай урсун бегим, тааныбай турганмын!

– А Турдубек тууганың кайда?

– Аны мына бул шерменде,– деп жанагы куучуйган сары абышка Бегайымды көрсөтө,– мына бул шерменде кызылдарын чакырып келүүгө жиберген.

– Чынбы?

– Калп айтсам Кудай урсун, өлөйүн... Тагай жасоолго бардыгын айтып бергемин. Жамандыкты силерден жашыра албайм, дагы болсо дагы айтам,– деп куучуйган абышка Тагайга карап жылмаң этип койду.

– О, кагылайын элим, шерменде ким десем тетиги какбаш турбайбы! – деп Бегайым кыйкыра сүйлөнгөндө, артында турган Өмүр мылтыктын көчүгү менен кежигеге коюп жыкты.

– Береги – деди Карабек жанагы куучуйган абышканы көрсөтүп,– береги касиеттүү абышка өңдөнүп, башкаңар эмне үчүн мага болушпайсыңар? Шашпагыла, кызылдарыңа кошуп бардыгыңы бала-чакаң менен жерге тирүүлөй көмөм.

Куучуйган абышкадан башкасы Карабекке карай алышпай жер карашты.

Жыгылган жеринен Бегайым жаңы турду. Ким ургандыгы жөнүндө артына кайрылып караган да жок.

– Кош кайын атаңы кызылдарга дагы жибересиңби?

– Айдарбек датка, Сооронбай болуш, Алыбай старчыдай зулумдар көргө киргиче, сен өңдөнгөн кандуу тиштүү карышкырдын тарпын ит талагыча, тетигиндей какбаш абышка жер бетинен жоголгуча, сүйгөн жарым Адылдын куну бүткүчө, жүрөгүмө кат-кат болуп жыйылган кегим тарагыча, кызылдарды баштаган Каныбегим келгиче, береги шордуулар кеңири басып кубанып күлгүчө, кайын атамы кызылдарга жибергеним жиберген!

– Мен үчүн эч кандай жакшылык тилебейм дечи?

– Сага тилеген жакшылыгым: өлүм!

– Анда мен сенин бетини... – деп Карабек умтулганда:

– Тарт суук колуңу,– деп Бегайым ичке тепкенде Карабек чалкасынан түштү.

– Кармагыла иттер! – деп Тагайдын чыймыйы чыгып кетти.

Басмачылар жабыла Бегайымды кармашты.

Карабек тура калып, көзүн чанагынан чыгарып, маузерин Бегайымдын маңдайына карай сунганда, ары жактан, «ай!» деп чочуган аялдардын үнү чыкты.

– Жок, атып салганым болбойт, мындай катынды кыйнап өлтүрүү сооп. Кескиле тилин! – деп бакырды Карабек.

Атасы алып келген башты томолотуп ойногон бөлтүрүктөй болушуп, Карабектин жигиттери Бегайымга жабылышты.

Бегайым: «Кошкула бир боорлор!» деген сөздү гана зорго үлгүрүп айтты...

Ушул убакта аттарын үстөкө-босток сабашып Сатар жигиттери менен келди.

– Эмне жин ургансып келатасың? – деп Карабек Сатарга ачуулу сүйлөдү.

– Кудай урду бегим... Кызылдар эки тараптан чыкты, катуу келатышат, – деп Сатар жан-алы калбай шашып сүйлөдү.

– Кандай белги болду?

– Эч кандай...

– Анда баягы Жума ит өлгөн го? Кана жигиттер, аттангыла! Мына бул үйдү өрттөгүлө! – деп бакыра Карабек атына карай жүгүрдү.

Басмачылар аябай шашкандыктан, Карабекти колтуктай аткарууну да унутушту.

Баягы куучуйган сары чал жүгүрүп барып, аттана албай жаткан Карабекти колтуктай салды да:

– Бегим, мен кантем? – деп ыйламсырап жиберди.

Абышканы төбөдөн ары келиштире чапты да, Карабек жоргосунун оозун коё берди.

Азыр эле өлүм алдында турган байкуштар, басмачылар качканда кубанарын же үйлөрү өрттөнгөнгө ыйларын билишпей жалдырап турушканда:

– Кокуй акемин үйү күйүп баратат. Өчүргүлө, «о баланын» өлүгүн өрттөп жиберебизби, – деп жанагы үч балалуу аял чаңырганда:

– Кокуй жүргүлө! – деген чуу менен аял, эркектин бардыгы Турдубектин үйүнө карай жүгүрүштү.

Эскирген кургак тутуу шамалдагы куу чөптөн ылдам күйөт эмеспи. Эл жетип, боочуларын кыйып, шыркы-

рап күйүп жаткан сол туурдукту алып ыргытышканча, от үзүктүн аягына жармашты. Бирок көптүн күчү көп да. Күйгөн үзүк, туурдукту алып ыргытышып, өрттү жаңы гана өчүрүшкөндө төмөнкү имерилиштен чапкылап Турдубек чыкты. Тиги эки коктунун ичи жайнап Кызыл Аскерлер чаап келе жатышат.

– Айланайындар эми өлөт экенбиз го!

– Кокуй кызылдардын колуна түшкөн киши соо калбайт.

– Качалы, кокуй!

– Үй-жайыбыз өрттөндү эми кайда качабыз?

– Арчанын арасын көздөй качкыла!

Кары, жашы болуп мында турган жүздөй жан, ызычуу күрү-күү түшүшүп калың арчаны көздөй качып калышты.

Айлындагы эли кызылдардан коркпосун үчүн озунуп чаап келаткан Турдубек калпагын булгалап:

– О – ай, качпагыла! – деп качкандардын алдын той чапты.

Баш аламан качкан эл Турдубектин кыйкырыгынан улам токтой калышты.

– О, айланайын, Туке, деги жакшылыкпы?

– Бизге тийбейби?

– Деги катын, балабызды кордобойт бекен? – дешип эл туш-туштан чуулдашты.

Турдубек айылдаштарына мактангандай жагалданып:

– Кызылдар жөнүндө уккан ушагыңарды унуткула. Мен басмачылар жөнүндө кызылдарга айтып кайра тартканымда алар артыман жете келишти. Карасам арасында орустар бар экен. Көпчүлүгү кыргыз, өзбек. Баягы Кичи-Кара-Колдук Эсен жолугуп ишим оңолбодубу. Ой, Тайчабар, сандалбай бери бас, сенин уулуң да кызылдардын арасында жүрөт. О, Калча балам, – деди Турдубек үйү жакта үч баласы менен Бегайымдын жанында отурган аялга карай бастырып, – сүйүнчү балам, сенин күйөөң да бар экен!

Ушунетип Турдубек бакалактап кубанып, «Кара-Сууда эгин айдап жүрөт» дегендер жөнүндө кубанычтуу кабарды билдирип, кызылдардын жайын айтайын дегенде:

– Туке, бизди Кудай уруп салды, Адылдан ажырап калдык! – деп бир абышка өкүрүп жиберди.

– Эмне дейсиң? – деп Турдубек түшүнбөдү иштин жагдайына.

– Адылыңды басмачылар атып койду! – деди дагы бир абышка.

Турдубек эчтеме айталбай же бакырып ыйлай албай эсинен танып, атынан ооп баратканда үч-төртөө кармап алышып атынан түшүрүп үйгө карай колтукташып жөнөштү.

Ушул секундларда, Турдубек эчтемени байкабады. Аны ким кайда колтуктап барат? Эмне үчүн? Адыл чын эле өлдүбү же жалганбы? Мына бул кишилер үйгө карай эмне үчүн өкүрүп баратышат? Тиги аялдар эмне үчүн шолоктоп ыйлашат? Тиги келин эмне үчүн үч баласын чырылдатып, өзү ыйлап Бегайымды кучактап отурат?

Мындай суроолорго жооп берүүгө же болгон ишти байкоого Турдубектин дарманы жок. Кандайдыр бир көчкү келип басып калгансыйт. Адамдар колтуктап, буту жер басып баратканын сезбейт, чала өрттөнгөн үйүн көрбөйт.

Ал, үйгө кирип, Адылдын маңдайынан карагаттын маңызы сымал бирдеме чыгып жатканын көргөндө гана «ба-а-а» деп алынын келишинче катуу бакырды да Адылды кучактай жыгылды.

Турдубек көптөн кийин гана:

– Адыл! Адыл, сага эмне болду? Кагылайын Адыл, чын эле сенден ажырадымбы?..

– Турдубек аке, сабыр кылыңыз!

– Кайрат кылыңыз!

– Ыйлагандан пайда жок, Туке!

Турдубек башын көтөрүп, айланасында жарданып тургандарга карап.

– О, айланайын журт, чын эле ушундай иш болдубу?
– дегенде эсине Бегайым түшө калып, – Гүлайым да бир-деме болдубу?

Ал сыртка жүгүрүп чыгып, үч балалуу келин кучактап отурган Бегайымды буркурай кучактап:

– Айланайын Гүлайым, сага эмне болду?

«Келининин тилин кесип кетти» деп эч ким айта алышпай, кайгы үстүнө кайгы кошууну эч кимиси каалабагандай, эркектер жер карап, аялдар шолоктошо терс карашты.

Бегайым кайын атасынын колун кыса кармап, тилими кесип кетишти дегендей кылып жаңдаганда:

– Кагылайын жарыгым, кагылайын гүлүм, сенин тилиң кесилгенче басмачылардын тили кесилсечи! – деп өксөп өкүрүп жиберди да, – айланайын журт, эми көргөн күнүм эмне болот?

– Сабыр кылыңыз, кишилер келе жатат!

– Кудай айланайын, жакшылык бере көр!

– Эми бизди булар да кууратат ко?

– Анда порубуз кайнады.

Эл ушунетип коркуп, эмне болоруна жакшы түшүнүшпөй бүжүрөштү. Балдар болсо ата, энелеринин этектерине жармашты, кай бири артына жашынды.

Чоң атасынын кыйкырыгынан улам арчанын арасынан чыккан үч баласы чогулган элди көрүшүп үйгө карай жүгүрүштү. Алар, чапкылап келип калган кызылдарды көрүп, ого бетер жүгүрүшө келип:

– Чоң ата!

– Апа!

– Эмне болду? – дешип ыйлаша Турдубек менен Бегайымды кучакташа тегеректеп калышты.

Атгарын кара терге түшүрүп алкынткан кызыл аскерлер Турдубектин үйүнүн артыраак жагына келгенде, Каныбек колун көтөрүп:

– Бириккен отряд стой-й! Жапек, Захаров! Жаныңарга киши алып эки жакты байкагыла!

– Жарайт – дешкен Захаров менен Жапек жандарына киши алып, айылдын чыгыш жагындагы дөңгө карай чабышты.

Каныбек атынан ыргып түшүп, чылбырын Темирге карматып, өзү кишилерди көздөй эңтеңдеп келе жатып, Турдубектин жанында турган абышкаларга карап:

– Саломалейкум, акелер!

– Алекиме салам! – дешип чочулаган абышкалар араң гана үнүн чыгарып алик алышты.

Басмачылардан коркуп калган шордуулар, Каныбекке эмне деп айтышарын билбей, туттукма оору менен ооругансып жалдырашат. Бир эсе маңдайларына келген. Каныбекти карашса, бир эсе тиги шылуундай шайдоот турган аскерлерге карашат. Аскерлердин минген аттары, кийген кийимдери, боюндагы жарактары, адамдын сыртын эмес ичин аңтарып карап жаткансыган көздөрү тиришумдуктай көрүнөт. Ошолордун бирөө гана «айт» деп койсо, мына бул турган элдин башы «чырт» деп гана ыргып кетчүдөй сезилет. Эл шалдайгандан шалдайып жалдырашат.

Бир аялдын башын кучактап, үч балага тегеректетип турган Турдубекти көргөндө Каныбек чочуп кетти.

– Турдубек аке, эмне болду?

Турдубек дароо жооп бере албады. Ал жанында турган келинге Бегайымды карматып, жашын чубурта ордунан туруп:

– Басмачылар уулум Адылды өлтүрүп, келиним Гүлайымдын тилин кесип кетиптир! – деп эчкире Каныбекти кучактай алды.

– Эх, жүзү кара басмачылар ай!.. басмачылардын кордугу жанга батып кетти го!.. Эми сабыр этиңиз, «сабырдын түбү сары алтын» деген эмеспи, сабыр кылыңыз?.. Ой, Темир, аркы эки атаңы бери жибер!

Каныбектин айтканын өз кулактары менен уккан Чоң-Койчу менен Эсен аттарынан түшүп жүгүрө басып келишти.

– Уулуму өлтүрүп, келинимин тилин кесип кетти, – деп Турдубек Эсенди көрө коюп бир бакырып алды.

– Бечара чалга кыйын болгон экен го, балам, – деди Чоң-Койчу Каныбекке.

– Ооба, ата! Бул иш бизге байланыштуу болууга тийиш – деп Каныбек Наташаны чакырып Бегайымды көрсөттү да, анан арт жагында селдейип турган карыяларга карап, – эмне үчүн басмачылар мындай кылышты?

– Билбейм, айланайын! – деп бир абышка кетенчиктей артына жылды.

– Саломалейкумдер! Кантип билбейсиңер? Мына мен бар! Коркпой чыныңарды айткыла! – деп Эсен бакылдап жиберди.

Эл арасы жандана түштү.

Капитан басып келип эл менен учурашкандай башын ийди.

– Коркпогула дедим го! Билгениңерди жашырбай айткыла! – деди Турдубек жаштуу көзү менен элге карап.

– Карабек корбашы өзү келди.

– Бизди айдатып келди.

– Үйлөрүбүздү өрттөп жибершти.

– Себеби: Турдубектин силерге кеткенин Карабек корбашыга жеткириптир.

– Ким? – деди Каныбек жүзүнөн каарын жаадырып.

– Тетиги как баш! – деп аялдардын бардыгы чуулдаша, арт жакта куучуюп турган баягы сары абышканы көрсөтүштү.

– А-а-а, – деп Эсен тапанчасын сууруп, – айланайын комиссар, кагылайын командир! Бул Турдубек өткөн жазда Көк-Суудан бул жерге көчүп келгендиктен, тиги как баштын сырын билбептир. Ал, бала чагынан бери үй тыңшап, коңшуну коңшусу менен жоолаштырып келген жүзү кара эле, эми танабын тартып салайын, руксат бергиле!

– Сен как баш!.. Карыганда бузулган, оруска чокунган, орустун чочкосун жеген сен!.. сен!.. сен как баш!..

Мындай какбаштан алыс качкыла, – деп жанагы куучуйган бузуку сары абышка жиндиден бетер чаңырды.

– Бери келчи, экөөбүз жакшылап сүйлөшөлү, – деп Эсен эч кимдин руксатын күтпөй эле чалга карай басты.

– Сендей капыр менен сүйлөшпөйм, жолобо мага жакын, – деп жанагы бузуку абышка батыш тараптагы жарга карай кетенчиктеп басып баратып, абийирдүү адам оозуна албай турган сөздөр менен сөгүп, – сендей как баштын колуна арам өлгүчө өзүм өлөм, – деп жиндиден бетер алкынып-жулкунуп, бардыгер күчү менен бакырып баратканда чалкасынан кетти.

Абышканын аркасынан кошо ураган топурак жана кумдар, жар башынан караган Эсенге көрсөтпөй, кара санатай как башты биротоло көөмп калды.

– Кандай? – деди Каныбек, Бегайымдын оозу-башын тазалап, тамырын кармап, дарылоонун аракетин кылып жаткан Наташага орусчалап.

Наташа да орусчалап:

– Күнөм зор, жолдош командир!

– «Бул киши адам болбойт» дегенсип, Наташанын жанында турган санитар жигит менен аял Каныбекке карап терең улутунушту.

Каныбек Капитан менен бир аз шыбырашып кеңешип алгандан кийин, Эсенди ымдап чакырып:

– Сиз ушул жерде каласыз, калганда да ревкомдун төрагалыгына каласыз. Ревкомдун милдети кандай экенин билесиз го!

– Э, ботом мен эле жалгыз каламбы? – деп Эсен чочуп кетти.

– Жалгыз болбойсуз! Комиссар менен тигиндей барыңыз, бардыгын түшүндүрөт.

– Жолдош Маманазар! – деп капитан кыйкырды да Эсенди ээрчитип жөнөдү.

– Ата! – деди Каныбек Чоң-Койчуга карап, – сиз да мында калыңыз. Биз үчүн курман болгон Адылды көмүшүүгө жардам беришиңиз. Бир мешок ун, жыйырма кез

ак, басмачыдан түшкөн жээрде бээни алып калып кара-жаттаңыз. Туугандарына, кудаларына жакын болсо кабар бердиртиңиз.

– Макул!

– Турдубек аке, ага-туугандарыңыз мындабы?

– И, балам, мында... мына бул тургандар!

– Адылдын кайындары кайда?

– Кайыны?.. Кайыны жок... бары жогун да билбейм.

– Эй, Турдубек, жөөлүбөй акылыңы токтотуп айт. Келиниңин төркүндөрү кайда деп сурап жатат, биздин камандир. Төркүн-төзү жок да келин болмок беле? – деп Чоң-Койчу Турдубектин маңдайына отура кетти.

– Өзүм да түшүнбөйм, курбалдаш! Бул окуя мындан көп жылы мурда болгон. Адыл таңга жуук, Чоң-Алайдын Кызыл-Суусун бойлоп келатса, суунун боюнда селейип бир аял турат. Адыл жакын жеткенде, «эх, кан ичерлер» дейт да, аял сууга боюн таштап жиберет. Адыл сууга качырып кирип, аялды эңип чыгат. Анын өлөмүн дегенине мүмкүндүк бербей, Адыл үйгө өнөрүп келет. Атың ким десем Гүлайым деди. Денесинде көк ала болбогон, тикенек кирбеген, айрылбаган жери жок. Төркүнүң кайда десем «эч кимим жок жетим элем, каракчылар кордоду» деди. Үч ай дарыламыш болуп бакканымдан кийин жаркылдап айыгып кетти. Мен да Гүлайым сыяктуу келиндүү болууну эңсеген шордуу болгондуктан, Адылга үйлөндүрүп койдум. Үч уул төрөдү: кичүүсү тиги Эркинбек, ортончусу мына – Шеримбек, улуусу бул – Каныбек, быйыл он жетиден он сегизге аяк басты.

Качанкы бир окуя эсине түшө калгандай, тиги баланы Каныбек кучактай алып:

– Сен ошол Каныбексинби, айланайын?

Эчтемеге түшүнбөгөндүктөн, бала Каныбекке жооп кайтара албай жалдырады.

– Айтыңызчы, Турдубек ата, бул окуянын кайсы убакта болгонун билесизби? – деп Каныбек ушунчалык шашылып Турдубектин маңдайына отура калды.

– Илгери, Каныбек деген баатыр ушул Айдарбек датканын «Ак-Жал» деген күлүгүн минип качып, кайра колго түшкөн түнү болгон окуя!

Каныбек ыргып барып Бегайымдын башын кучактап көтөрө:

– Бегайым!!!

– Э, Кудай айланайын, Бегайым дегени эмнеси? – деп Турдубек туруп туугандарына карады.

– Бегайым! Чын эле Бегайымсыңбы? Көзүңү ачып мени карачы! Мен Каныбегиңмин!..

– Чын эле, аты Гүлайым эмес...

– Бегайым экен!..

– Карабек корбашыга тайманбай айтты!

– Чоң-Койчу дегендин кызы имиш! – дешип карап турган аялдар, эркектер чуулдап жибершти.

– Кагылайын каралдым, чын эле сенсиңби? Мына мен атаң Чоң-Койчумун! – деп Чоң-Койчу мукамдуу үнү менен боздоп барып Бегайымды кучактап өпкүлөгөндө, Каныбекке байланыштырып айтылган жомоктогу Чоң-Койчу, Бегайым, Каныбекти ушундай учурда көрүп тургандыктарына чыдашпай, карап тургандар буркурап ыйлашты.

– Садагаң болоюн, Бегайым! Бери мени карачы! Сенин күйүтүнөн энең Сурмаш басалбай калды! – деп Чоң-Койчу экинчи жагынан Бегайымдын башын көтөрүштү.

Бегайым көзүн акырын ачып, бет маңдайынан үңүлүшкөн Чоң-Койчу менен Каныбекти карады. Анын сүзүлгөн көзү улам чоңураак ачыла баштады. Ал бир аз көз токтотуп ти-тегенден кийин турууга умтулду. Чоң-Койчу, Каныбек жана Наташалардын жардамы менен өйдө турду. Бегайым эчтеме болбогондой сезишип, карап турган эл тегеректеп тигилишти.

Ой, чиркин ай!.. Адам өмүрүнүн ар бир шартындагы учур кандай укмуш!.. «Карга баласын аппагым дейт, кирпи баласын жумшагым дейт» деген макалды эриксизден эсиңе түшүрөсүң да, ал макалды какшык жана шылдың

түрүнөн биротоло чыгарып, чыныгы акыйкат түрүнө келтирип, ошол макалга кың дебей ишенесиң. Мурун баалабай же көрбөй жүрсөң, ушундай учурда бардыгын көрөсүң да, адамды адамча баалай билесиң!..

– Ооба!..

Дал ушул минутада мына бул эл кимдерди аяп, кимдерге сугулуп, эмне үчүн карашат?

Бардыгынын көз айырбай караганы Каныбек... Чоң Койчу... Бегайым...

Бегайым!.. Ал жөнөкөй гана көп аялдардын бири катары ар күнү ар кимиси көрүшө турган. Анын өңүндө адамды өзүнө тарткан мейримдүүлүк, жаан жууган карагаттай көзү, жайдары мүнөзү болгону менен, ушул учурдагыдай сугулушуп эч кимдер теше тигилүүчү эмес жана бардык ыкталары менен мейримдерин төгүп, желп эткен желден да аяган эмес.

А азырчы?.. Азыр такыр башка, мурункунун тетири-синче!..

Каныбек жөнүндө болгонго болбогонун кошуп эчен жылдан бери жомок айтып жүргөн эл мына!.. Каныбектин ырын ырдап, күүсүн чертип, чоорун тарткандар ушулардын арасында турушат. Мына, Каныбектин сол жагында турган кара сакалчан, сары сакалчан Каныбек менен кой кайтарышкан койчу, а тиги сакалына жаңы ак кирген киши Үмөтбайдын жылкычысы. Каныбек Корчу уурудан таяк жеп жаңы жакшы болгондо, Жапек менен Кубаттар баштаган бир топ киши көрүүгө келгенде, Жапектерге өгүзүнүн күчүн, Каныбекке козу карын майын берген Сали аке тигине, сакалынын карасынан агы көп, анын жанындагы байбичеси Уулбү. Ошондо Каныбекке жалгыз каттамасын көтөрүп келген абышка тигине, Каныбекке жакын бара албай ыйлап турат. Үч эчкисинин каймагын чөйчөккө салып көтөрүп келген кара сакал Каныбектин артында турат, эми көк ала сакал болгон. Ошондо жалгыз эчкисин Каныбекке кайтарткан, жарым чыны талкан берип жиберген жесир кемпир, эми

белин бөкчөйтүп, көзүнөн шоросун куюлтуп, таягына салмагын салып, Каныбектин маңдайында турат.

Ооба, ошолордун бардыгы турат... Алар Каныбектин улак тартканын, төшөк талашканын көздөрү менен көрүп, күүсү менен ырларын өз кулактары менен угушкандар.

Анда Каныбек жаш бала сымал, Бегайым секелек кыз, Чоң-Койчу болсо эр ортонуна жетпеген кара сакал.

«Чоң-Койчу Лаңгарга барганда өлгөн... Бегайым качканда Эшен чал аны тындым кылып салган, аны эч ким билбейт. А Каныбекти болсо, Кыр-Шиберге барганда орустар атып салышкан»...

Ооба, жомок дал ушундайча айтылып жүргөн. «Каныбек тирүү имиш» деген оң-доң быйыл ала шалбырттан бери чыгып акырын гана айтылуучу. Бирок, Каныбектин амандыгына эч ким ишенбеген. А Чоң-Койчу менен Бегайымдын тирүүлүгү жөнүндө кабар укмай тургай, алардын өлгөндүгү эстеринен чыгып да кеткен.

Эми мына бул шумдукту кара!..

Береги көкүрөгүн дагдайтып, көк чепкендин белин бүйүрө курчанып, бир жагына тапанча, экинчи жагына кылыч асынып, көз жашын ак сакалынын учтарынан мөлтүлдөтүп, Бегайымдын оң жагынан кучактап турган Чоң-Койчу.

Мына бул, башына ак калпак, үстүнө кара булгары бешмант, көк нооту шым, кара өтүк кийген, сол жагына сумка, кылыч, оң жагына маузер асынган, Бегайымды сол жагынан кучактап, багжайган кара муруттун учтарынан жашын тамызган кара сакалчан Каныбек.

Мына бул, карап турган эл Каныбек менен Чоң-Койчуну көрүп турган көздөрүнө ишенгилери келбей, эчен түркүм удургуган ойлорго түшүштү. Бир эсе, алда качан өлгөн кишилер Кудайдын жардамы менен азыр тириле калгандай сезишсе, бир-эсе, береги аңырты жаман угулган кызылдардын эки адамы, азыткы жадыгөйлүктөрү менен Каныбек, Чоң-Койчу болуп кубулушкандай сезишет.

Бирок, бул ыргылжың күрөшкөн ой узакка созулбады. Каныбек менен Чоң-Койчунун төгүп турган жаштары, Бегайымдын тайманбай Карабекке тике айткан чындыгы, бардыгын алкажакадан алып акыйкатка баш ийдирди.

– Өзү!

– Дал эле өзү!

– Байкуш Чокем!

– Кагылайын Каныбек!

– Мээнетиңи алайын Бегайым!

– Эми эс алып, балдарынын багына аман жүргөй эле!

– Айыгып кетсе эле болду, тили жок дудуктар деле жашап жүрбөйбү! – дешип кай бирлери алдыртан күбүрөшүп, эки көзүн Бегайымдан айырышпайт.

Бегайымды аягы менен тике тургузгандан кийин, Чоң-Койчу каргылданган үнү менен өнтөлөп:

– Житкен окту атылган ок тапкандай болуп табылган жалгыз чырагым, эми атаң Чоң-Койчуну тааныдыңбы? Бул болсо Каныбегин!

Бегайым көздөрүн кадимкисиндей жайната күлүмсүрөп атасына, Каныбекке тигиле карап турду да, анан, «менин атам Чоң-Койчу ушул, бул болсо өзүңөрдүн Каныбегинер!» дегенсип ошол калыбы менен элди айлан-дыра карап турду да оң колун атасынын мойнуна артып тиктей сол колу менен Чоң-Койчунун сакалын бир сылап, көзүн сүзө имерип, андан кийин сол колун Каныбектин мойнуна артты. «Ишенгиле, бул чындык» дегенсип элге дагы бир карады да көздөрүн сүзүлтө барып шылк этти...

Эки бетин нурдантып, акчаамай боюн суналтып, катуу түйшүктөн кийин уктап кеткенсип Бегайым жатат.

– Токтогула, азыр эс алат апам! – деп кичи баласы чырылдап, Бегайымдын бетине жоолук жаптырбайт.

«Мындай тур айланайын, апаң келбесине кетти» деген, улуулардын сөзүн кулагына да илбейт.

Эчен жылдан бери зарлап күйгөн Чоң-Койчу, өлдүгө чыгарып жүргөн жалгыз кызы Бегайымды азыр гана

тирүү тапканда, эми ошонун бир ооз сөзүн укпай калганына боздоп, тиги абышкалардын арасында турат.

Жаш аялдар жана эркектер Турдубектин үйүн жер көтөрүп тигип жатышат.

Каныбек чөк түшүп, Адылдын бетин ачып карады, узакка катуу ооругандыктан аны өчүнөн тааный албады. Бирок, ак ниеттүү досу Адыл экенине ишенди.

– Досум, – деди Каныбек каргылданган үнү менен, – мен Балыктыда турганда, бизди жамандыктан калкалап кабар кылдың эле. Бүгүн да душмандан калкалаш үчүн кабар кылдың. Бул ишиң үчүн мен жана менин жолдошторум ыразылыгын айтат. Сүйгөнүң Бегайым менен кол кармашып, балдарыңы ээрчитип, ушул бактылуу жаңы заманда бирге ойноп-күлбөй кетишиңерге зор армандуумун! – деди да Адылдын сол жанында катарлаш жаткан Бегайымдын бетин ачып, – Бегайым, Адыл экөөңү урматтап топурак салышпай баратканыма кечирим сурайм! Атаны баладан, баланы энеден, сүйгөнүн сүйгөнүнөн ажыраткан, бейбечараны чилче тараткан каардуу мителерди жоготууга бара жатабыз. Силердин жана силердейлердин өчүн алууга, балдарыңарды ыйлатпай чоңойтуп адам катарына кошууга ант беребиз! – деп Каныбек Бегайым менен Адылдын маңдайларын сылап өпкөндө, мында келип тура калган Капитан жана башка командирлер менен кызыл аскерлер баш кийимдерин алып, кош айтышкандай, муңая калышты.

Каныбек кайра эңкейип, Адыл менен Бегайымдын беттерин жапты да:

– Үй тигилип бүткөндө үйгө алып киргиле, койгондо экөөңү бир койгула!

Ушул убакта, эки жакты байкоого кеткен Захаров менен Жапек чапкылап келишти.

– Жолдош командир, басмачылардын саны али көп, токтолбой кетип баратышат, – деди Захаров.

– Кайда кетип баратышат?

– Шартты өрдөп баратышат. Алар эми Шарттын ашуусун ашып Көк-Сууга түшөт, анан Ой-Тал-Алайкууга же То-

гуз-Тороого, болбосо Ат-Башыга же Эргеш-Там менен Кара-Белди ашып Кытай тарапка өтүп кетишет, – деди Жапек.

– Жолдош комиссар! Жолдош командирлер! – деп Каныбек аларды обочо бөлүп чыгып, кандай аракет кылуу жөнүндө кыскача акылдаша калышкандан кийин:

– Эми мындай кылалы, жолдош командир, – деди Капитан картаны сөөмөйү менен көрсөтүп, – мен жаныма Жапекти алып, аскерлердин бир бөлүгү менен Терек-Сууга салайын. Жол алыс, алыс да болсо үлгүрөбүз. Антип жолун тоспосок, басмачылар Ой-Тал-Алайкуу, Тогуз-Тороо же Ат-Башы тарапка, болбосо Кара-Белди аша коюп Кытайга кире качыштары мүмкүн. Сиз аскерлердин бир бөлүгү менен Арчатынын ашуусуна салып Чоң-Алай жана Эргеш-Тамдын жолун тосуңуз! А Захаров болсо басмачылардын артынан түшсүн.

– Абдан сонун акыл, жолдош комиссар! – деди Каныбек Захаровго, – сен өтө сак бол. Басмачыларды алагды кылып гана артынан жай жүрүп отур. Аларды кууп жетип атышпа. Ашууну күндүз ашпа, алар сени ашуудан тосушу мүмкүн. А басмачылар сени менен алагды болуп жүргөндө, биз самаган жерлерге жетип калышыбыз мүмкүн.

– Жарайт, жолдош командир! – деди Захаров.

– Бириккен отряд аттангыла! – деген Каныбектин айбаттуу үнү чыкканда, аттарын эс алдырып түшүп турган аскерлер шапа-шупа аттарына миништи. Каныбек, Капитан, Захаров – үчөө өз бөлүктөрүн алышты да үч тарапка текирең таскак менен жүрүп кетишти.

– Турдубек, үңкүйбөй башыңы көтөр. «Өңгө жалган өлүм ак» деген. Балдар менен коштошуунун камын көрөлү. Бул эки баланын кепини. Тиги унду нан жасаттыр. Тетиги бээни сойдурт. Карыганда көрөрүбүз ушул экен, мына бул үч балага, береги элге канимет кылалы! – деди Чоң-Койчу каңырыгы түтөгөндөй.

Айланадагы үйлөрдүн бардыгы өрттөнүп кеткендиктен, Турдубектин үйүн башка тутуу менен селбүүгө мүмкүндүк болбоду. Күйгөн туурдуктун ордуна эски ала кийизди када-

шып, үзүктүн күйгөн жерлерине эптеп-септеп эски өрө кийиздин үзүндүлөрүн жамашты.

– Эми жүгүргүлө, таза чөптөрдөн жулуп келип балдарды жаткыра турган жерге төшөй салгыла, – деди карыялардын бири.

Кубат төмөн жактан энтеңдете келип, үйгө жакында:

– Ой, элдей, кыжылдайдын атяды кайда кетти? – деп токтой калды.

– Ой, Кубат, бери кел! – деп Чоң-Койчу колун булгады.

Кубат дикилдете бастырып келип, бейтааныш сакалдууларга карап:

– Шаломалейкумдой!

– Алэкисалам! деп берки тургандар алик алыша Кубатка таңдангандай карашты. А Кубат болсо Чоң-Койчуга шыбырап, – жолдош камандый кайда кетти?

– Алар басмачыларды кубалап кетишти. И, тап деген кишилерин таптыңбы?

– Таптым, тигине! – деп кичинекей жоргосу бар Тору атка учкаша минип келатышкан Анархан менен Эркинди көрсөттү Кубат.

– Булар ким экен?

– Бийөө өгүнү мен каймап коё бейген бала. Экинчиси бий шулуу катын, шыйлайын айтпайт. «Камандийиңе алып бай» дешет, – деди да Кубат Анарханга карап, – ошондой түшүп туя туйгула!

– Эне, тигинде өлгөн кишилер жатат, – деди Эркин.

Анархан атты Эркинге карматып Бегайым менен Адылды тоорула басып карады да:

– Акебай бул кандай көрүнүш? – деди Анархан жанынан өтүп бараткан Турдубекке карап.

– Уулум Адыл, келинчеги Гүлайым, экөөнү тең басмачылар атып кетишти.

Анархан чочуй селт этип, чачванын артына карай ыргытып:

– Адыл! Чын эле Каныбектин досу Адылсыңбы? Сен Адылдын сүйгөн жары мейримдүү Гүлайымсыңбы? Жан-

дай достор, экөөң менин өмүрүмө көп кубат бердиңер эле, бирок артыман кууган куугунчулардын кесепетинен, мен силерден адашып калгамын. Эми, житкен окту аткан ок табат болгондо, бир сүйлөшпөй калганыма армандуумун – деп Анархан экөөнүн тең маңдайынан сылап, ошол колу менен өз башын сылады.

Ушул учурда, беш-алты киши Адылды үйгө алып жөнөштү.

– Сиз Турдубек ата экенсиз го? Кайрат кылыңыз, ата! Уулуңуз менен келиниңиздин бизге кылган жакшылыгы үчүн, өзүм сизге келин болуп, уулуңуздун ордуна уул таап берейин! – деди да Анархан Турдубекке башын ийип, – баса, ата, Адылдын Каныбек аттуу баласы кайда?

– Менмин жеңе! – деп Каныбек басып келди.

Анархан эч сөз айтпай көз жашын куюлта, Каныбекти сыга кучактап эки бетинен эки өпкөндө:

– Биз – үчөөбүз бир тууганбыз! – деп Адылдын кичи баласы келип тура калды, эки колу менен эки агасын көрсөтүп.

– Атың ким?

– Атым Эркинбек. Тиги акемин аты... – деп айтайын дегенде:

– Ал акеңин аты Шеримбек экен го? – дей салды Анархан.

Эркинбек чоочун аялдын билгичтигине таң калгандай делдее башын ийкеди.

Анархан Эркинбек менен Шеримбекти да өөп:

– Эми силер бактылуу болгула!

Анарханды азыр көрүп турган мына бул эл эмес, ээрчитип келген Кубат да аябай таң калууда.

– Таң калам, балам! – деп Турдубек Анарханга тигиле басып келди да, – сени мен тааныбайм. А сен адамдын бардыгын таанычуудайсың. Билсең айтчы, балам, азыр эле, келинимин аты Гүлайым эмес – Бегайым болуп чыкты. Мына бул абышканын кызы имиш, – деп Чоң-Койчуну көрсөттү.

Анархан чөгөлөй калып, кишилер үйгө алып кеткени жаткан Бегайымды кучактай ыйлап:

– Бегайым эже! Бегайым эже! Чын эле сен Каныбектин жоготкон Бегайымысыңбы? Эжекебай, башыңы көтөрүп, бир ооз сөзгө күбө болуп койсоң! Түшүнөм эже... эми бардыгы түшүнүктүү... Жашырын кат жаздырганың... Душмандан бизди калкалаш үчүн Адылды жибергениң... Каныбек менен достоштурганың... Ошто турганымда жардам бердирткениң... бардыгы түшүнүктүү!.. Бегайым атыңы Гулайым дегениңе да түшүнөм! – деди да, жанында тургандарга карап, – алып кирип Адылынын жанына койгула! – деп бир ирет өңгөчүн тарта эчкирип алды да Чоң-Койчуга карап, – Чоң Койчу ата!

– Сен... сен мени... – деп Чоң-Койчу мукактанып калды.

– Эгер ич тардык кылбасаңыз, ата, мени кызыңыз Бегайымдай көрүңүз!

– Ой, кагылайын балам, баладан качкан киши жарыйбы? Бирок, сыйкырчыдай болбой жайыңы айтчы, балам!

– Каардуу заман Бегайымды Каныбектен ажыратып асманга үйлөгөн чаңдай жоготкондо, Каныбекти Сооронбайдын капканы чапканда, мени тагдыр капаска салган. Бир да ачык басалбай, бир күлүп кабак ача албай, эчен жылдан бери көлөкөсүнөн корккон коёндой жүрдүм. Өткөн күздөн бери тиги уулум экөөбүз жоготкон адамыбызды таппай жүрөбүз.

Кимди издеп жүрөсүң?

– Деги өзүң кимсиң? – дешип карап турган аял, эркектер чуулдап жибершти.

– Мен Каныбектин зайыбы – Анарханмын!!

– Мына мен кимди тапкамын!! – деп Кубат бакыра калпагын көккө карай ыргытты,..

КАСИЕТТҮҮ АНТ

Колдон келишинче катуу жүрүп отуруп Сопу-Коргонго кеткен Капитан, эми мурункусундай лакылдатпай көк кашканын оозун жыя кармап, оңго карай жогору бура тартып жөнөдү. Бирок мурункудай кара ча-

буулга салбай аттарды теминише зыкылдатып бастырып баратышат.

Алды жакка Жапек баштаган беш жигитти чалгынга жөнөтүп, арт жакты байкап жүрүп отуруш үчүн үч жигитти кийин жагына коюп, баягы күнкү өзү көргөн жол менен Капитан Терек-Сууну эки тепчий кечип, бат эле Терекке чыга келди.

Ак-Талаага барганда, Жапек, күтүп турган Капитанына:

– Жолдош комиссар! Мындан аркы жердин шартын билесиз го? Ушул жерден аттарды чалдырып, жигиттерди тоюндуруп алсак кандай болот?

– Эң сонун болот, жолдош Жапек Сары уулу. Аскерлериңизге команда бериңиз! – деп Капитан үзөңгүсүн теппей туруп көк кашкадан ыргып түштү.

Аскерлер Жапектин буйругуна ылайык, аттарынын белин бошотуп, ооздугун чыгарып откоруу менен бирге, баштыктагы нандарынан, бүйрөлүк менен түндөгү Сапар алып келген тамактан сактап калгандар, мурунтан жеген нандарынан арттырып сактап калгандар өз билгендериндей тамакка киришишти.

– Жолдош кызыл аскерлер! Наныңарды сактап, бышкан этиңерди жегиле. Бышкан эт ысыкта бат эле ачып кетип желбей калат. Наныңарды колдон келишинче үнөмдөгүлө! – деп Жапек үнүн аскерлердин бардыгына жеткирүү үчүн кыйкыра сүйлөдү.

– И, байкуш соргогум, командирдин буйругу кулагыңа беш атардын огундай тийдиби?

– Мунун кулагына «тамак же, тамак же» дегенден башка буйрук жакпайт!

Ушунетип эки жигит каткырып, эттен аябай сугунуп алган Максымды шылдыңдашууда.

Майлаган буудай беттенген нооча бойлуу кара тору Максым жамбаштын май аралашкан кара кесек этин арыдан-бери кайсап жиберип, колунун майын көк чөпкө сүртүп, ордуна ыргып тура калды да:

– Кандай шылдыңдасаңар ошондой шылдыңдагыла, бирок, мага эми бир чанач кымыз же бир челек бозо таап берсеңер кандай сонун болор эле. Үч-төрт күнгө чейин тамак ичпестен чыдап коёр элем.

– О-о, жаман.. киши уктап жатып түшүндө шербет ичер имиш! – дешип берки экөө дагы каткырышты.

Жалындап күйүп турган өрттөй жаштар чарчаганды билеби? Өзөк жалгап өз күчтөрүн чыңап алган жигиттер, тамакка, атка чыйрактыкка, баатырлыкка байланыштырышып бирин-бири тамашалашкан күлкүлөр андан да, мындан да шаңкылдап угулат.

Аттардын ээрин оңдоп, белдерин бекемдешкенден кийин дагы жөнөштү.

Көк-Булак, Караганды, Ак-Шагыл, Кум-Шибер, Кош-Көпүрөө, Кара-Жылга, Кайыңды, Кыргоол-Чаты, Ыргайлууларды артка таштап Кош-Арчага жетип барышты.

Далай кылымдан бери жол карай, өткөн кеткендерди санап, кыйланы башынан өткөргөнсүп, сол тараптагы жол үстүндө, башы бөлөк башка тулку бирге жаралгансып, үчөө-төртөөң бириккенде да кучагың бизге жетпейт дегенсип; жайы-кышы жапжашыл болуп туруучу бутактарын желге ыргап, карагандарга караган сымал бою менен мактангансып, эки капчыгай арасынан көрүнгөн асман тилкесине карай Кош-Арча башын созот.

Кош-Арчанын алдындагы суу жээгинде жалгыз түп куу арча турат. Ал өзүнүн куураганы, бутактарынын тарбайганы менен, жомоктордогу айтылуучу жез тумшуктун тарбайган темир колдорун көзгө элестеткенсийт.

Суунун аркы өйүзү кичинекей көгүш түзөң, анын аркы жаны асман тирөөчүдөй болгон бийик аска, асканын түбүндө жоондугу сандай жалгыз түп четин... четиндин өзөгүнүн жарымы берки сыртта, а жарымы чулу таштын арасында... четин өзүнүн четиндиги менен ташты жарып отуруп, кереге бою баргандан кийинки жарым метрдей чулу ташты көзөп өтүп жогору жагынан шактап гүл ачып турат. Ошол четинди мекен этип, келе жаткан мейман-

дарды урмат менен тосуп, чын ниети менен салтанаттап санжыргалуу жомок айткансып, четиндин арасында карашакылдак сайрап отурат. Ал бир кубултуп сайраса кадим каракучкачтын өзү... экинчи кайрып сайраса, бирок анын боюн көрбөсө, үнүн уккан адам булбул экен дейт да коёт. Анын созолонтуп ышкырып, күчүк сымал кыңшылаганын, жаш кулунча кишинегенсип кеткенин укканда чакчыгайбы дейсиң. Жүнүнүн каралыгын, ошол кара жүнү бирде кара жашыл, бирде жашыл кызгылт, бирде кара көк боло калып күнгө чагылышканын карап, кубулжутуп сайраган үнүн гана угуп тургуң келет.

Четин Капитанды абдан кызыктырды. «О, мен сени гана эмес, далайды кызыктыргамын» дегенсип четин желдин жардамы менен башын ийкегенсийт.

– Табияттын кай бир көрүнүштөрү адамды аябай таң калтырат, суроого жооп бербей башыңы катырат. Тиги четин асканын бооруна эмне жабышып чыккан? Макул, чыкты дейли, а ошол четиндин жоондугуна ылайыкталып асканын боорундагы таш кантип оюлуп орун берди? Барыдан мурда, жогору жагындагы чулу ташты кантип көзөп өттү? – деп Капитан суроону жаадырып турду да, «эч түшүнбөйм» дегенсип ийнин кагып койду.

«Ооба, жолдош комиссар, табияттын кай бир татаал көрүнүштөрүнө жооп таба албайсың» дегенсип Жапек да ийнин көтөрүп, колун жайып койду.

Комиссар менен Жапектен улам, арка жактан келишкен аскерлер да четинди карап таңданышты. Барып кармалап көрүүгө бардыгы кызыгышты.

Бирок мүмкүнчүлүк жок. «Мындай касиеттүү четинди ошондой жерден туруп көргөнүңөргө ыраазы болгула, жанына жакын жибербейм» дегенсип, аралыкта аркырап, кимди болсо да ала кетчүдөй атырылып, өзүн өзү токмоктогон жиндидей бууракандап таштан-ташка урунуп көбүктөн Терек-Суу агат. Эгер Терек-Суу антип катуу акпаса, бардыгы аркы өйүзгө өтүп, ташты жарып чыккан четиндин сырын билгилери келишет.

Кош таноолорун дердеңдеткен аттар бир пас демин алгандан кийин дагы илгери жүрүштү. Бир аз жүргөндөн кийин дарбазанын оозуна жетишти.

Мына, дарбаза десең чын эле дарбаза. Кандайдыр бир опсуз чебер баатырдын колунан жаралгансып эки сарала аска, алыстагы бийик аскалар менен эрегишкенсип, баштарын көккө карай мелжитишет.

Теректен бери аскерлерге кечүү бербей, узун-узун эки же үч арчадан салынган тар көпүрөлөрдүн он үчүнөн өткөргөн Терек-Суу, кандайдыр мейримдүү боло калгансып, таштан-ташка урунуп көбүрүп-жабырбай, эки асканын арасы менен жайыла жылма агып, күрпүлдөгөн үйүн жашыргансыйт.

Аскерлер дарбазанын оозунан жайыла кечип ары өткөндөн кийин, Терек-Сууну эки тепчип кечишип Ак-Кыяга жетишти.

Мына сага каргаша!.. Каргаша болгондо да кандай каргаша?.. Үч жылы ойгонбой уктап жатсаң да түшүңө бир кирбей турган каргаша...

Бул Ак-Кыя далайды ыйлаткан, далайды тилегине жеткирбей сыздаткан Ак-Кыя. Үстү жагы адам өткүс шагыл, куюлма таш, борчук, андан жогорулаган сайын аскалуу чоку, а алды жагы типтик жалама таш, таштын этеги уйдай, алачыктай таштарга урунуп күрпүлдөп агып жаткан суу, анын ары өйүзү кара зоо.

Ак-Кыянын аркы чети менен берки чети үч-төрт саржандай гана, бирок, ушул үч-төрт саржандай жердин ортосунда бир жарым саржандай жараңка, ал жараңкадай түшүп кеткен мал же адам түптүз барып гана арылдаган сууга же суунун ичиндеги кара таштарга тийип күмжам болот да калат.

Ошондуктан, ушул жараңканын үстүндө эки же үч узун арчадан коюлган көпүрө боло турган. Мына ошол көпүрө азыр жок.

Албетте мындай жорук душмандардын колунан иштелгендиги ашкере. Көпүрөгө коюлган арчалар төмөн

суунун ичинде жатат, Кызыл-Аскерлер өтүп келбесин үчүн, кандайдыр бир карасанатайлар жана гана кулатып жибергендиги бардык белгиден билинип турат.

Эми эмне кылуу керек?..

Эмне акыл айтарын билбей Капитан шалдая түштү. Жалгыз Капитан эмес, взвод командирлери менен аскерлердин да ооздору ачылып делдейишти.

Ала коюп сала коё турган белен арча жок, арча даярдаш үчүн артка карай бир нече километрдей жерге барыш керек. Зарыл болгондон кийин сөзсүз баруу керек. Бирок, сапёрдук бөлүк болбогондуктан, арча кыйып ала турган керки, балта кайда?

«Кош, айла кеткенде үшүнтүп кетеби? Эмне кылуу керек? Элдин бардыгы басмачыдан жана бизден коркуп бурулуш тараптагы жайлоолорго көчүп кетишкен. Же кайра кетүү керекпи? Жок! Анда өзүмө-өзүм өкүм жасап, чыккынчы катарында гана өзүмдү өзүм атып салуум керек. Эми кайра айланып Үч-Дөбө аркылуу барыш үчүн эки, үч күн керек. Ага чейин Карабек корбашы мени карап отурабы? Башка жакка өтүп кетишсечи? Кокус, Каныбек менен Захаровду Семенов менен Кебектей жайлап салышсачы? Мен кайра Ошко жалгыз барамбы? Эмгекчи элдин таалайы үчүн күрөшөт деп биз үчүн камкордук кылып отурган ревкомдун бетин кантип карайм? Барыдан мурда, Фрунзе, Куйбышев жолдоштордун көзүнө кайсы бетим менен көрүнөм?» деп Капитандын кабагы түйүлүп, ачык асман сыяктуу көздөрү тунжурап турганда, анын көзүнө жанагы асканын түбүндөгү кара-шакылдак конуп сайрап турган четин элестей түштү.

– Жолдоштор, четин! – деп Капитан кубангандай кыйкырып жиберди.

– Кандай четин, жолдош комиссар? – деп жанында тургандар элеңдешип эки жакты карашты.

Жанагы четинчи? Ал душманы болуп кыскан ташка бой бербей өсүп, салтанат күткөндөй башына куштун асы-

лын сайратып турат. Ал өсүмдүк, а биз адамбыз. Кантип ушул жерден өтүп кетүүнүн амалын таппайбыз? Табабыз!.. Бирок мага акыл жагынан жардамдашкылачы!..

Капитандын айланасында тургандардын бардыгы терең, ой дарыясында сүзүп бараткандай тымтырс боло калышты. Эптеп жыгач тапсакчы?

– Кантип?

– Аспап тапсак эле сонун болот эле?

– Аспапты кайдан табасың?

– Аспап тапкан күндө да алыстан арча кыйып бул жерге жеткириш эки, үч күндүк жумуш.

Ушунетип ар кимиси ар кайсыны айтып жатышты. Эч кайсысы ыңтайлуу болбогондуктан, дайны жок сөздөр токтоп, жымжырттык кайра өкүм сүрдү.

Капитан кубангандай көздөрүн жайната:

– Жолдош Жапек, жакын жерде эл жайлаган жер бар экенин билесизби?

– Алды жакта Супа деген жайлоо бар эле. Бирок, ал жерде жайлагандар ошол жерде экенин же Көк-Суу тарапка көчүп кеткенин билбейм.

– Алыстыгы канча?

– О-о, көп жер. Азыр жөө баскан киши түн ортосунан кийин жетет.

– Кандай гана болсо да биз душманды жеңүүгө тийиш эмеспизби, жолдоштор?

– Сөзсүз, жолдош Комиссар! – деп тургандардын бардыгы чуулдап жибершти.

– Андай болсо, азыр оор бир ишке барабыз. Ким ошого чыдап Жапек экөөбүздү ээрчийт?

– Мен!

– Мени да эсептеңиз!

– Мен дагы!

Капитан менен Жапектин айланасына «мен!» деп келип жыйналган азаматтардын саны алтымышка барганда:

– Болду! Калганың мында каласың. Аттарды ар кимге тапшыргыла. Аттарды бул жерге койбой, кайра жетелеп

тиги сайга алып баргыла. А силер менин артыман жүрөсүңөр. Кылычыңарды таштагыла! Эки этекти белге кыстаргыла!

Капитандын бул буйругунан кийин, Ак-Кыянын өткөлүнүн жогору жагындагы таштардын арасынан чылбыр улаштырып эптеп өтүшүп, Супа жайлоосуна карай жол тартышты.

«Кудай каарына алса бир айландырат, бир айландырганда да куйруктан кармап чыр айландырат» дегендей, кыйын кыстоо учурда бир кырсыкка кездеше калсаң, ал кырсыктын артынан мергенчидей өңүп дагы башка кырсыктар даяр боло калат эмеспи.

Мына, Капитандар Ак-Кыядан күн батканда жөнөштү. «Бардыгыңы темселетип, таштан-ташка урайын, ыгы келе калса мүдүрүлтүп мурдун кызыл ала кылайын» дегенсип уламдан-улам ымырт каптап, айлананы караңгынын оор салмагы баскансып келет.

Бийик тоолу жердин аба ырайын ким болжоп айтат? Көз ачып жумганча ойго келбеген ала тополоң башталат да калат.

Мына, атайы кызыл аскерлердин жолун тороп, көзүн таңууга шашылгансып, кокту-колоттун бардыгын жөө туман каптады.

Башкы кырсыктуу каргаша башталгандан кийин, башкасын атайы бирөө даярдап тургандай болуп, кырсыктар бирине бири көмөктөшүп жаткандай болот эмеспи.

Көпүрө жок... Караңгы түн... Эшик төрдөй жерден аркыны көрсөтпөгөн туман... Бул да эчтеме эмес, жолду таппай, кайсындай кетип баратканыңы ажырата албай темселеп, таш кучактай жыгылып туруп баратканың кордук. Кыртыштуу же чөптүү жер болсо, кандай гана түн болбосун таманың менен жолду ажыратып басышың мүмкүн, а тоолуу, таштуу жерде мүмкүн эмес. Бутуң кайда тийбесин таш... таш... таш!

Кырсык ушу гана бекен?

«Жакшы ат эр жигиттин канаты» деп аталган аттар бүгүн аябай чарчаган, андай аттарды чылбырынан кар-

мап откорор чөп эмес, чымчып үзүп берер чөп жок. Шагыраган шагыл, какыраган ак чополуу таш... жыгылганда бетке тиер чөп эмес, издегенде табылар тал чөп маанисин... андай чөп табылса да жогорку, адам барбас борчуктун же бирин-серин карагандын арасында.

Жигиттер атка кыйналган... курсагы ач... кийим жука... далыларын куушуруп, анда-санда кылчылдашып, шыбыр-гактаган жаанга моюндарын тосуп турушат. Тердеген аттар чыйрыгып титиреп, ээсинен тамак сурап жалынгандай, анда-санда окуранып, ооздуктарын качырата чайнап, колдорун солбуша тарсылдатып ташты чапчышат.

Түнү менен күн жаап, таңга жуук боройлоп кар жаап жиберсечи?..

Эмне экен? бул жердин шартына караганда андай абалдын болушу толук мүмкүн. Бул жерде, жалгаганда жамгыр, каргаганда кар жаап жиберет.

– О-о-о, жолдош комиссар! Андай болбосун... Эгер боорон болуп кардаса, аябай чарчап тердеген аттардын бир катары кырылып кетиши мүмкүн. Жигиттерден да майып болушу сөзсүз! – деп ташка көчүгүн коюп эс алып отурган Жапек ордуна турду.

Жаңы баскан баладай тамтаңдаткан азаптуу жол дагы улантылды.

Алар бирин-бири кармашып, суунун агыны угулган жээгин жээктей дагы далай жол жүрүштү.

Бирок кайсы жерге келгендери белгисиз. Көздөп бараткан жери Кемерге келиштиби же жокпу? Эгер Кемерге келишсе, анда түштүккө бура тартып, Терек-Сууну кечип өйүзгө чыгыш керек да Кемерди өрдөп Супага барыш керек.

– Кош эми Кемердин кайсы тушта экенин кантип билдик? – деди Капитан.

– Менин болжолумда келип калгансыдык. Бирок чын-төгүнүн билиш кыйын. Ошондуктан таңдын сүрүшүн күтөлү, жолдош комиссар. Суу бойлоп жүрүп отуруу пайдасыз, таптакыр терс жакка кетип калабыз! – деди Жапек.

Бат түлөсүн үчүн жаанга отургузган бүркүттөй болушуп, моюндан, далыларынан суу өткөнүнө карашпай таштарга көчүктөрүн коюп отурушат. Кай бирлери бирине-бири ыкташты. Койнуна суу кирип, эти чыйрыгып, курсагы ачып, алдыдагы тагдырдын кандай болоруна көзү жетпей, терең ойго чөмүлүп отурган киши бирөө менен сүйлөшүүнү каалайбы?.. Бардыгы жымжырт...

Капчыгайдан ылдый муздак жел жүрөт. Суу өткөн денени муздатып барган сайын калтыратат. Кай бир аскерлер жылынуунун амалын кылгансып ары-бери басууга аракеттенсе, кай бири бир орунда дикилдеп басат.

Мындай сыноонун далайын көргөн, бул жаан эмес, Сибирдин кардуу бороонуна көнгөн барчын сыяктанып, бир ордунан кыймылдабай отурган Капитан гана.

Ал ошол отурган калыбы менен көптөн кийин:

– Айыл тапсак иштин бүткөнү... аркан, жип табылат. Эптеп көпүрө жасап, кечиксек да өтөбүз. Бирок, бардыгың кулагдар болуп койгула: бизге кара санап көпүрөөнү бузган ким? Эх, ошол жүзү кара табылса!..

Капитандын суроосуна жооп кайырган же башка сөз кошкон киши болгон жок.

Арадан дагы бир аз убакыт өттү. Жаан басылды. Бирин-бири кубалашкансып түргөктөшкөн булуттар кайдадыр тарап кетип жатат. Алыстан көрүнгөн жарымсыз чырак сымалданып, бириндеп жылдыздар көрүнө баштады.

Мындан он жылы илгери Карабектин кайын атасы Касымбек ажынын жана ошол айылдагы Орозо деген байдын коюн эки жылдан төрт жылы кайтарып жүргөнүн, ошондогу жердин шартын билгенин эсине түшүрүп, Жапек айланага көз жүгүртө баштады. Жапекке жардам бергенсип таң агарып сөгүлдү.

– Э-э, жолдош комиссар! Кемердин тушунан саал өтө берген экенбиз. Түндө ушул жерге токтогонубуз ырас болуптур, болбосо Терек-Суунун башына чыгып кетмекпиз! – деп Жапек түндө комиссарды ушул жерге токтотконуна кубангандай, сол колу менен Терек-Суунун ичин

көрсөтүп, эки жүз саржандай батыштагы өйүздө калган Кемердин жолуна карай адымдады.

Жер жүзүндөгү суунун оордугун өзүнө тартып, эми кийген ээсине кастык кылгандай, кийимдер шөлбүрөп эки ийинден төмөн карай басса, бут кийимдер кадам шилтеген сайын көлчүлдөйт.

Бирок, бардыгы жанданган. «Түндө тетиги таштардын бирине жыгылып өлбөгөн жаным бактылуу экен го?» деген ойду ар кими көңүлүнө алып кубангансыйт.

Алар таштан-ташка секирип отурушуп жайылып тайыз аккан Терек-Суусунун аркы өйүзүнө өтүп, Кемердин жолу менен жүрүп отурушуп, айылды көргөндө аябай кубанып кетишти.

Эрте туруп сыртка чыккан абышкалар, түндүк тарткан аялдар, жалаңдап келе жатышкан жарактуу сур шинелчендерди көргөндө жүрөктөрү ооздоруна тыгылышты. Айыл арасы дүрбөлөңдөп, кай бир эркектер качуунун камына киришкенсип ыңтайланышты.

Бир жигитти ээрчиткен Жапек илгерилей басып кыйкырды:

– Ой, коркпогула! Биз силерге тийбейбиз!

Ар кайсы жерде болуп отузга жакын үй. Ак үйлүү короолордун бардыгында кой. Ал ак үйлөрдөн обочо бөлүнүп, шүмүрөйүп суу болгон малчылардын үйү.

Көпүрөө бузулуп, ишке чоң жолтоо болгонго жана шартка байланыштуу, буйрук аскерчесинен өтө тыкыр болду. Бир паста топоз, өгүз, ат минген жыйырмадай киши бир нечеден арканды байланышып Ак-Кыяга карай жөнөштү.

Он чакты аскер менен Жапекти айылга таштап, калган аскерлерге айран, кымыз, сүт ичирип алып Капитан кайра жөнөдү.

«Баягы койчу Жапек кызылдарга чоң болуп келиптир; Ак-Кыядагы көпүрөнүн бузулганына байланыштуу каары келип калган көрүнөт; эштеп алдына түшүп, аскерине тамак берип жөнөтпөсөк, жаман болушубуз ыкты-

мал, каапырлар менен аралашып каапыр болгон Жапек бизди аябайт» деп Касымбек ажы айттырган кабар айылдан айылга, үйдөн үйгө бат эле тарады.

Өткөн жолу Капитан өзүнүн бөлүгү менен Дарбазадан өтүп, сол тарабындагы Турумтай-Уясы менен Бугу-Жайлоого келип кеткенин билип калган Касымбек ажы, ошондон бери Ак-Кыяга кароолчу койгон. Жалгыз кызы Аселдин күйөөсү Карабек корбашы келатса тосуп алууга, кызылдар келатса Ак-Кыянын көпүрөсүн бузуп салууга, ажы катуу буйрук берген.

Касымбек ажы өзү кылган шумдукту жашырып, кызылдарды алдап жолго салып жиберүү максаты менен алдыртан айылдагылардын үшүн алып, өзү сүттөн ак киши болуп, кызылдарды жан-дили менен сүйгөнсүп, тамак жөнүндөгү камкордугун күчөтө баштады.

Айылдын жанындагы көк керүүгө чаначтаган кымыз, челектеген айран-сүт келип, айылдын аягы менен чынылары жыйналды. Бир канча казан келтирилип таш тулгаларга асылып даяр болду.

– Ой, кемпир, казаныңы асып коюп карап отурасыңбы, бол ылдам, козуңу алдырып келип союп, этин бышырып жибер? – деп начар кийинген кемпирге Касымбек ажы бакыра сүйлөдү да алдыртан жекире карап, ары жакка карай басып кетти.

– О, ажынын балакетин алган өлүгүңү көрөйүн, Ак-Кыяны өзү буздурат да эми менин жалгыз козуму сой дейт, – деп кемпир күңкүлдөй ыйлап аскан казанынын жанына отура кетти.

Ал кемпир бул сөздү кокусунан сүйлөгөн жок, «Жапек укса жалгыз козуму калкалап берер бекен» деп тымызын арыздана сүйлөдү.

Кемпирдин сөзүнөн улам, Ак-Кыянын көпүрөсүн буздурган ким экенин түшүнгөн Жапек:

– Ажы, бери келиңиз!

Жапектин үнү катуу чыккандан чочулаган ажы жайдарылана басып келатып:

– «Эки тоо кошулбайт, эки эл кошулат» деген ушул, айланайын Жапек. Колумда жүрүп, ак даамымды татып бала болуп калдың эле, ушунетип келгениңе төбөм көккө жеткендей болуп калбадыбы. Мына, өлбөгөн жигит алтын аяктан суу ичет» деген, – деп Касымбек ажы жойпуланып жобурап келгенде:

– Касымбек ажы! Эки кулагың менен тең ук. Журтчулук демиш болуп, союш жөнүндө жармач адамдарга салака тийгизбе. Орозо байың экөөң алтыдан он эки козу сой. Бирок, өз акыңан эмес, менин акыман сой. Жылдык акыма эки кой бир эчкиден бересе болуп, кийин кетеримде төрт улак берип мени жолго салганыңар эсиңердеби? – деп Жапек каардана сүйлөдү.

– О, кагылайын, Жапек, ал итчиликти кечир, айыбым үчүн атым тартуу... А силерди кантип коноктоо – биздин иш эмеспи... ага кийлигишпе... биздин журтчулугубуз бар... – деп Касымбек ажы эпилдегенде:

– Болду... айтканымды айткандай аткар. Эгер кенедей гана кыйшаң-куйшаң кылсаң, дал ушул жерде, мына бул элдин көзүнчө, ит аткандай гана атып салам! – деп Жапек абдан каарданды.

Күздүн күнкү кирген ак текедей бакылдаган Касымбек ажы, көз ачып жумганча, кара өпкө болгон ак текедей шылкыйды да калды.

Таң эртеңден бери айылдагылардын үшүн алып, үрөйүн учуруп, алдыртан кызылдарды мокочо кылып көрсөткөн, илгертен бери айылдагыларга айтканын айткандай иштеткен, анын бетине бир киши да каяша айтпаган Касымбек ажыга, эми бүгүн, баягы жаман койчусу Жапек келип өкүм айтып турганына, ушул жерде турган катын-калачтар ишенбеди. Алардын көбү Жапекти тааныган көздөрүнө, кулактарына угулган сөздөрүнө ишенишкен жок. Ал Жапек мындай болушка качан?.. Ооба, бардыгы ушундай сезишти. «Бул кеңеш өкмөтүн ичкериден бери куруп келаткан башка Жапек болсо керек» деп ойлогондор да жок эмес эле.

Жанагы кемпир Жапекке бардык жакшы алкыштары берип, өзү Жапекке карабай башка жакка карап отуруп алып, Ак-Кыянын көпүрөсүндөгү арчаларды ким сууга ыргытканын күңкүлдөп айтканда, Жапектин жанындагы жигиттер жаза кетирбей угуп турушту.

«Жүзү кара ажынын кара ниеттилигин кара. Алда качан Көк-Сууга барып калбайт белек? Басмачылар өтүп кеттиби же жокпу? Ак-Кыянын көпүрөсү кантип жатат экен?» деп Жапек ойго кетти.

Айылдан баргандардын беш-алтоо белдерине аркан байлашып Ак-Кыянын алдындагы суунун четине жетишип, андагы таштарды басып туруп, кабатталган аркандардын учун арча устундарга байлагандан кийин жогоруда жабылып турган кишилер жана аскерлер тебетей сүйрөгөндөй гана тартып алышты.

Ушунетип устундарды жогору чыгарып, ордуна коюп, кычыктарына арчанын бүчүрүн салып, үстүнөн майда таш менен бастыргандан кийин, кечээ кечинде акыр заманды башка түшүргөн Ак-Кыя амалы жок жол берди...

Аскерлер бат эле жетип келишти. Аттарын отко коюп, токулгасын, суу болгон кийимдерин күнгө жая салып, анан тамак ичүүгө Жапек буйрук бергенде, жана Жапекке ишенбей жатышкандар эми ишеништи.

– «О-о-о... ушунча аскерин былк эттирбей жүргөн Жапек-Жапек экен!.. Кыргыз менен өзбектерге буйрук бериш эчтеме эмес дечи, тетиги орустарга буйрук бергенин карабайсыңбы?.. Анан ушунетип жүргөн Жапекке Касымбек ажың кеппи?» дешип эл өз ара күбүрөшүп жатты.

Аскерлер тамактанып, кийимдерин кургатып кийип, аттарын токунуп болушканда, Касымбек ажы атын минип бир жигитти ээрчитип келип тура калды да:

– Э, айланайын Жапек, карыганда мени эмне кыйнагың келет? Жолдун бардыгын өзүң деле билесиң го? Кай бир жери эсимен чыгып калды десең, анда бул жигитими кошуп берейин!

– Мага эч кандай жигиттин кереги жок, сиз гана керексиз! – деп Жапек сөздү кесе сүйлөдү.

Ал тааныгандары менен кош айтышып, аскерлерине команда берип, арамза ажысын алдына салып ашууга карай жөнөдү.

Найза-Тик, Бекетчи, Кабырганы басып, өйдө карай оюп-кыйып отурушуп Терек-Суунун ашуусундагы белге чыкканда, каарданып кар бурганактап, шамал утуру-те-тири койгулап, адамдын да, аттардын да айласын кетирип, көз ачырбай будуң-чаң түштү...

Душманына каарданган Каныбек, бала чагынан бери тааныш жерлерди биринен сала бирин артка таштап, абдан катуу жүрдү. Арчаты ашуусунун жонундагы кичинекей тайпаңга токтоп, аттарды чалдырып, жигиттерди тоюндуруп алуу үчүн приказ берди да, кара кашканын чылбырын Темирге карматып, өзү шашылган бойдон, Арчаты ашуусун эңкее берер кырдагы бодур таштуу кичинекей кырчага карай жүгүрдү. Ал, бодур таштуу кичинекей жоколокко чыга калып Чоң-Алайдын ичин дүрбү салбай гана айландыра караганда эки көздүн жашы буурчак-буурчак төгүлдү. Кай бир кырларга кабатталган гана жерлер көрүнбөйт, а башка жердин бардыгы дапдаана турат.

Тигине, башын көтөрүп Каныбекке салам айткансып батышта Катын-Арттын тоосу бери жагындагы Сары-Ташы менен турат. Арчатыдан түшө калышта алакандын бетиндей керилип жаткан Демейдин ичи. Тигине Шалбаа, Кара-Киндик... анын маңдайында чокчоюп, далай элди өзүнө сыйындырып, далай малды сойдургансып Мазар турат. Андан жогору Ак-Киндик, Чолок-Теке, Айланма, Далдаа Кара-Суулар бүлбүлдөп көрүнсө, анын ары жагынан Тоң-Мурун мунарыктайт.

Ушул секундаларда, Ак-Жалды минип, Бегайымды учкаштырып качып бараткандагы, жер дүңгүрөткөн чуу менен артынан кууган куугунчулар эсине түшүп, Каныбектин көз алдына айлуу түндөгү сүрөттөр тартыла түштү.

Бирине бири үйрөнүшкөн кара кашка менен жээрде аттын чылбырларын түйүштүрө коюп, акырын басып келген Темир Каныбектин ыйлап турганын көргөндө, жүрөгүнө тикен кадала калгандай зыр эте түштү.

«Ушундай да жашык киши болобу? Мен адъютант болуп жанында жүргөндөн бери канча жолу ыйлады? Макул, өлгөн жолдошторго кайгырып ыйласын, а бул жерде ыйлай турган эмне жөнү бар? Же баатырлар ушундай жашык болобу? Жок, андай жашыктар баатыр болбойт. Жума чоң атам менен Эсен акемин айтууна караганда, Корчу урунун кордугунан шишип жатканда, Айдарбек датка менен Сооронбай миң башынын таягын жегенде, чып эттирип көзүнө жаш албаган экен. Эки бутун үшүккө алдырып чолок болуп жүргөндө да кабагым, кашым дебептир. Эми, бардык азаптан кутулуп, ушунча аскерди баштап, эркиндик замананы куруп, күндөн күнгө жеңиш менен кубанып, душманды талкалап келе жатканда, айрыкча ушундай жерде ыйлаштын кереги эмне?» деп ойлогондо Темирдин жүрөгү туйлап, дити чыдабай кетти.

Ал боюн түзөп, эки бутун бириктире коюп, честь берип:
– Жолдош командир! Суроого руксат этиңиз!

Каныбек Темирге бурулбай, Тоң-Мурун тарапты карап турган калыбынча:

– Сура!

– Ыйлабооңузду сурайм! Сиздей кишиге ый ылайыксыз! Айрыкча ушул жерде ыйлоонун жөнү жок!

Каныбек Темирге жылмая карады да, акырын таштан түшүп, Темирдин оң ийнине сол колун коюп:

– Мындай сунушту жолдош комиссар да айтты. Жаштайынан азапты, муңду көп көргөн киши, улгайганда жашык болот көрүнөт. Балким андай эмес чыгар. Бирок, бир нерсени жакшы билем: эчен-эчен азап менен муңду башынан өткөргөн кишинин жүрөгү суу куйган эски чаначтай болуп калат экен. Андай чаначты уздар жамап, татынакай кылып ыштап койсо, жаман чанач кайра жаңырып, куюлган нерсе акпай калат эмеспи. «...Ушул жерде

ыйлоонун жөнү жок» дейсиң. Сен өткөн каардуу күндөрүңү эсиңе салып, көк дөбөт менен кучакташып жатканыңы көзүңө элестетип, үй-бүлөң жөнүндөгү абалды ойлогондо сен кантер элең?

Жашында көргөн азаптар, үй-бүлөсү жөнүндөгү абалдар чагылган сымал жарк-журк этип көз алдынан өтө чыкканда, Темирдин көз чанагы жашка толо түштү. Ал, жашын куюлтпаганы менен, жүрөгүн ууга толтургансып, үнү буулугуп, «тамак жеңиз, жолдош командир» деген сөздү айтууга алы жетпей, тамак салган баштыктын оозун ачты да, Каныбектин алдындагы таштын үстүнө койду.

Темирдин жүрөгүндөгү жаранын жаңылана калышын сезе койгон Каныбек:

– Биздин жаш өмүр бою ушунетип төгүлө берет дейсиңби? Жок, Темир айланайын! Мына бул жүзү кара душманды жеңип, сага окшогондор сүйгөнүн, мага окшогондор жоготкон үй-бүлөсүн таап, жаркырап таң атып, күн алтын нурун сепкен күнү биздин көздөн жаш жоголуп, шаңдуу шайыр күлкү гана чыгат. Ошондо жылаажын сымал күлкүсүн чыгарып, жаныңда Назбүбү турат! – деп Темирди тарс эттире далыга чаап койду да, – Тамактан! – деди.

Жаштын көңүлү учкул болот эмеспи... жана гана жаш толо калып тумандаган көз, эми Каныбектин сөзүнөн улам күлүндөй жайнап, Назбүбү жанында тургансыды...

Арчатынын аркы түшө калышынын моюну жакын болгондуктан, Каныбектер Демейди гана эмес, Ак-Киндикти да артка ташташты.

Каныбек бала чагынан бери жүргөн Чоң-Алайдын ичин карайт. Билинер-билинбес ойдуңу гана байкалбаса, Чоң-Алайдын өрөөнү көпкөк болуп мелтирейт. Адамдын гана эмес, айбандын да төрт аягын аяп, көк килемди көйкөлтө жайып салгандай болуп бетеге менен көдөөлүү талаа мелтирейт. Ошол кастарлап жайылган көк килемди кандайдыр бир кара санатай көрө албай, колундагы ашаткыны сүйрөй тартып булгап кеткенсип, чыгыштан батышка карай созулуп Кызыл-Суунун сайы жатат.

Каныбек Ак-Киндикти да артка таштап, Чолок-Текеге өткөндөн бери, эки көзүн Чолок-Теке, Айланма, Тоң-Мурундун тоолорунан албайт. Анда-санда токтой калып дүрбү салат. Бирок Карабек корбашыдан эч кандай шек билинбейт.

– Жолдош командир, тетигини караңызчы! – деп Темир жээрдесин жулунта, Каныбекке катарлаша түштү да, оң колун суна Кызыл-Суунун түштүк өйүзүнөн аркы талаада чыгышка карай кетип бараткан көп караанды көрсөттү:

Каныбек Кара кашканын тизгинин Темирге кармата коюп, дүрбү менен карай салды да:

– Жүзү кара басмачылар... мен бул жактан карап жүрсөм, тиги жакка өтө качышкан тура. Алар бизден мурун Тоң-Мурундун жонун ээлеп алышканы баратат же Көк-Сууга мурун өтүп кетиш үчүн качып баратышат, – деди да арт жагына карап взвод командирлерин чакырды.

Взвод командирлери чапкылашып келип тура калышканда:

– Жолдош Матвеев!

– Мен мына!

– Жолдош Кочкор!

– А мен ортак командир!

– Экөөң ушул туштан Кызыл-Сууну кечип өтүп, тиги басмачылардын арт жагынан чыгасың. Кокус кайра качышпасын. Кеңеш үчүн башты өлүмгө байлап жүрсөңөр, эми ого бетер байлагыла!

– Жарайт, жолдош командир!

– Аттын бардык күчү менен калганың менин артыман ар-р-рш!..

Жер титиреп көчкү көчкөндөй аттардын аягы жерди дүңгүрөтсө, жер титиреген капчыгай ичинде таштар ташка кагышкандай болуп үзөңгү-үзөңгүгө кагышат. Бейжай бала кулакка дилдирегин тосо койгонсуп шамал уңшуйт; Чымындан тажаган киши шыйпаң менен өзүн өзү чапкылаган сымал, өмөлө чапкан бетти аттардын жалы сабайт. Аркасына көтөргөн тежемел баласын шыйрактан алгансышып, аскерлер оң колу менен мылтыктарынын кунда-

гын кармашса, калай челеги менен энесин капталга койгулаган кежирче, кылычтар шарак-шарак этип бир эсе тизеге чабылса, бир эсе аттын бооруна карай чабылат. Катуу жүгүргөн тулпарлардын туягы менен кош айтышкансып, качанкы бир каткан даңкандар көккө карай ыргып чимирилген бойдон барып түшсө, ошол даңканга жооп кылгансып, аттардын куйругу шуулдап, учтары дирилдейт.

Далда-Кара-Суунун оюна кире бергенде, Каныбек оң жагына бурула карап:

– Жолдош Хамид! Жолдош Чоротай! Экөөң ушул жерден бура тартып, басмачыларды капталынан качыргыла!

– Взвод менин артыман! – деп бардыгер үндөрү менен кыйкырыша, Хамид менен Чоротай түштүккө карай бура тартышты.

Каныбектин эң биринчи көздөгөнү тигилердин жолун тороп, Тоң-Мурундун жонун ээлеш. Тоң-Мурундун жонун мурун ээлесе иштин бүткөнү... анан, душманын чилче кубалап жүрүп талкалашмак.

Бирок иш чатагына айланды. Каныбектин басмачылары да үчкө бөлүнүп, бир бөлүгү Матвеев менен Кочкордун бөлүгүнө карай, экинчи бөлүгү Хамид менен Чоротайга карай ат коюшканда, үчүнчү негизги бөлүгү Каныбекке ат коюп, Тоң-Мурундун батыш алдындагы көк керүү менен тик сайылып келе жатышат.

Каныбек ошол жакка кара кашканы бура тартып токтой калганда, анын көзүнө булактаган бирдеме көрүнө түштү. Ал атынан ыргып түшүп, бир жарым чакырымдай жерде келе жаткандарга дүрбү салып карай салды да:

– Темир белги бердирт... алар басмачы эмес, биздин Кызыл Аскерлердин бөлүгүнөн экен!

Атылган гранатамёт асмандап барып төмөнкү талаага түшүп жарылганда, Каныбектин тиги эки бөлүгү аттарынын башын бери бурушту.

Булардын Кызыл Аскер экенин биле коюшкансып, тигилер да токтошту.

– Темир, элчиликке чап! Кайдан, кайсы бөлүк экенин аныктап сура. Биз Кичи-Алай багытындагы басмачылар менен согушуп жүргөн бириккен отряд экенибизди айт! – дегенде Темир жээрдени темине берип:

– Жарайт, жолдош командир!

Бул тараптан элчи баратканын көрүшүп, тиги тараптан да бирөө бери чапты.

Тигилердин ким экени билинбегендиктен, түшө калып аттарды жетелеп эс алдыруу жөнүндө эч кандай команда болбой, аскерлер акырын ары-бери бастырып турушат.

– Жолдош командир,– деди кубанычы койнуна батпагандай чаап келген Темир. – Чоң-Алай тараптагы басмачылар менен күрөшүп жүргөн биздин кызыл аскерлерден экен.

Каныбектин приказы боюнча, туу кармаган аскер тууну желбиретип булгалаганда, тиги кызыл аскерлер бери карап таскактата жүрүп келатышты.

Каныбек утурулай бастырып, тиги бөлүктүн командири менен амандашып, өтө кыска түрдө жайын айтканда:

– Биз Оштон тигиндей жүрүп отуруп Чоң-Алайга келгенибизге беш күн болгон. Анда бир аз басмачылар бар экен, аларды жергиликтүү элдин жардамы менен колго түшүрүп, башчыларын Ошко жөнөтүп, калгандарын, «эми басмачыга кошулбайбыз, эгер кошулуп колго түшсөк сураксыз атууга макулмун» дедирип тил кат алып, айылдагы кишилерине кепилдикке бердик. Ошентип жатсак, кечээ түштө Ош Реввоенсоветинен: «Азиз Ахмедов командалык кылган бириккен отряд, Карабек корбашынын зор күчүн Кичи-Алайдын башына карай кысып баратат. Биздин кызыл аскердин кысуусуна чыдабай, басмачылар Чоң-Алайга же Борду аркалуу Бадакшан тарапка өтүп кетпесин үчүн сизге приказ кылам: Чоң-Алайдын өрөөнү менен Кызыл-Суунун түштүгүн бойлоп, Катын-Арт тоосунан Тоң-Мурунга чейинки жолду тосуп, Карабек корбашыны талкалашууга жардам беришесиз. Азиз Ахмедовга кошулгандан кийин, сиздин ат-

чандар бөлүгүңүз бириккен отрядга кошуларын, өзүңүз Азиз Ахмедовдун приказы боюнча иштериңизди, Ош Реввоенсоветтин атынан билдириңиз. Бул приказ командири М.В. Фрунзе менен макулдашылгандыктан, кайра такташууга ылайыксыз!» – деп жазылган приказы бул! – деп жаңы келген атчандар бөлүмүнүн командири сумкасынан алган кичинекей кагазды Каныбекке карай сунду да, – биз бул жерге таңга жуук келдик. Эки взвод Бордунун тушунда калган, калган аскерлер алдыңызда! – деп жаңы келген бөлүктүн командири канча киши, канча ат, канча курал, ок-дары бардыгы жөнүндө рапорт берди да, – эми сиздин приказыңызды күтөм!

Дал ушул мезгилде келип тура калган Кочкор бака-лактап:

– Жолдош командир, тааныштарым менен учурашууга руксат этиңиз!

– Учурашыңыз!

– Досум Муслим! – деп кыйкыра Кочкор атынан ыргып түшүп кучак жайганда:

– Кочкор аке! – деп жаңы бөлүктүн командири атынан түшө калып Кочкор менен кучакташты.

– Мандикерден качан кайткан элең?

– Бир миң тогуз жүз жетинчи жылдын акырында кайттым. Ташкенде жүрдүм. Кышта душман колунан жарадар болуп айыгып, жакында жолдош Фрунзеден суранып Ошко келгемин.

– Ой, досум өлбөң! – деп Кочкор Муслимахун менен кайра кучакташын өбүшүп, – жолдош командир! Бул экөөбүз көптөн жолдош, башынан шор арылбаган бир байкуш. Сибирде бир канча жылы жүрүп келген. Он алтынчы жылы жалаа менен мандикерге кеткен. Эми караң!

Каныбек атынан түшүп, бирөөнү чала тааныгандыктан өткөндөрүн эсине түшүрүү менен Муслимахунга карай басып барганда:

– Бул калдын көрбөгөнү бар дейсизби! – деп Кочкор Муслимахундун шлёмун ала койду.

Муслимахун Кочкордун колундагы шлёмун алып кийди да Каныбекке күлүмсүрөй:

– Бул ушундай азилкеч, жолдош командир! – деп Муслимахун башынын таз болуп тасырайгандыгынан уялгандай ыңгайсыздана түштү.

– Сиз каторгада болгон белеңиз? – деди Каныбек өзүнүн чала таанып турганын аныкташ үчүн.

– Башыңни йеган Некалайныңмы каторгасыны көганман, – деди Муслимахун көптү көрүп, далайды билген кишиче көтөрүлүп, кыргызча сүйлөгөнүн эми эле унута калгандай уйгурчалап жиберди.

– Сиздин зайыбыңыз барбы?

– Бар, кыргыз кызы. Ташкенде эле, жакында Ошко келди. Анын эмнесин сурадыңыз?

– Сиз жөнүндө мага ЧКнын адамдары айткан эле... Эгер алар мага калп айтпаган болсо, сиздин зайыбыңыздын аты Асылкан, кайын жеңеңиздин аты Жамал болсо керек?..

– Токтоңузчу, жолдош командир!.. – деп Муслимахун Каныбектин көздөрүнө тигиле карап, – жаңылышсам кечирип коюңуз. Көзүңүздү кайдандыр көргөн сыяктуумун. Бирок, бул кебетеңиз менен эч кайдан көрбөгөндөймүн. Жайыңызды суроого руксат этиңиз! Менин зайыбымын жана кайын жеңемин аттары ошондой экени чын. А чыныгы аттары башка!

– Демек, алардын чыныгы аттары Сакадай, Анархан?

– Жолдош командир! – ден Муслимахун оң колу менен Каныбектин сол колун кармап алып, анын жашырын сырды билгенине таңдангандай жалдырай түштү да, – айтыңызчы, сиз кимсиз?

– Эгер, Давиденко, Иванов, Эрнс, Капитандарды унутпаган болсоңуз...

– Каныбек!..

– Эми жаңылышкан жоксуз!..

– Каныбек!!! – деп Муслимахун Каныбекти кучактай алып өпкүлөдү...

Шарттын ашуусунан Карабек кызылдарды эки күнү тосту. Бардык айланы колдонуп жашынуу ишин Чоң-Бүлөөлүдөгүдөн алда канча мыкты иштешти. Күнү-түнү от жакпай, эч кандай шырп алдырбай аңдышты. Бирок, артынан куугундап келе жаткан кызылдар тетиги артагы кысыкты ээлешти да, басмачылардын аңдып жатканын сезишип илгери карай жылбай коюшту.

Басмачылардын айласы кетти. Айылдын абалын билүүгө, кызылдардын эмне кылып жатканын суроого, адам күчүн жыйнап келип аскер күчүн чыңоого кыйын болду. Баарыдан мурда, кызылдардын бардыгы эле артынан, ээрчип келишип тетиги кысыкта жаткандарбы же алардын үстүнө дагы келип кошулуштубу? Эгер кошулса канча күч кошулду, кошулбаса башка күчтөрү кайда, эмне кылып жүрүшөт?

Камалбек, Карабек, Косолапов – үчөөнө бул суроолор табышмак болду. Жер таштуу болгондуктан аттарды багуу да кыйындай баштады. Анын үстүнө тамак да түгөндү.

Эмне кылуу керек?

Камалбек эки күндөн бери башын аябай катырды. Бирок анын башын катырган жогорудагы суроолор эмес. Жогорудагы суроолордун амалы табылат. Тиги кызылдар Шарттын ичин тосуп өткөрбөсө, Чоң-Алайдын ичи менен барып тамак-аш жана Айдарбек датка айткан беш жүз кишини алууга болот. Шартты төмөн эңкейип атты тоюндурууга да болот. Кызылдарды тосуп жатууга ылайыксыз жер болсо, ылайыктуу жер табууга да болот. Кыскасы маселе мында эмес.

«Кош... иш мына ушундай болду дейли... Менин жаман иштебегендигим белгилүү. Кашкардан атактуу соодагер Зуннахунду колго алдым. Зуннахун аркалуу Алайдан Айдарбек датканы, Сооронбай болушту колго алдым. Алар аркылуу Түнкатар молдону, Жутаке миң башыны... Оштун казыларын, байларын, дагы... дагы башкаларын алдым, аскер курадым. Кичи-Алай ичин гана эмес, Өзгөн, Куршапты Ошунун айланасы менен алып өкүм

жүргүздүрө баштадым. Менин айтканымы кылып, айдаган жагыма баскандардын саны өлгөн-житкени менен бир нече миңден ашык болду. Кош, анан акыркы тыянак кандай болуп чыкты? Карабек менен Косолапов эмес, өзүм да качып жүрүп отуруп Шарттын ашуусуна келип тыгылдым го? Муну эмне десе болот?» деп Камалбек ойлонуп жалгыз отурат.

Ал мындай ойдун туманын Айдарбек датканын үйүнөн аттанып качкандан бери аралап келет. Анын баягы таш боорлугу, кыжырына тийгенди сойгон мыкачылыгы, тилин албаганга же өз милдетин аткарбаганга тапанчасын сууруу же кордоп сөгүү жоголуп, кандайдыр адилет адам сымал. Бирок бул азырынча өзүнө гана, башкага белгилүү болбогон мүнөз.

«Алынган акча жана куралдар канча? Ушунча көп акча жана курал алганды билип, жеңгенди эмне үчүн билбейсиң десе эмне дейм? Албетте бул суроого кожоюндарым өздөрү да жооп беришүүгө тийиш. Кашкар же Афганстан аркалуу адам күчү менен жардам бергиле десем тил алышпаган, Орто Азиядагы мусулмандар орусту жек көрүшөт, алар менен кайнаса да каны бирге кошулбайт. Анын үстүнө, Орто Азиядагы мусулмандар караңгы, кылтың-култуң саясатты түшүнүшпөйт, алардын башчыларын колго алсаң болду, калган карапайым эли эркечи баштаган койдой чубуруп аркаңан кете берет дешкен, менин даражалуу кожоюндарым. Мына, эркечин ээрчиген койдой Орто Азиялыктар... Мына сага орус менен мусулмандардын кайнаса каны кошулбастыгы... Орусу, украиндери, казагы, өзбеги, тажиги, кыргызы... дагы... дагы башкалары биригип алышып, бизди сайгак кууган уйдай кубалап жүрүшөт. Кожоюндардын балдай кылып айткан сөздөрүнө мен да ишенгенмин. А акыйкатта, чапан деп көргөнүбүз аңтара кийилген тон болуп чыкты» деп Камалбек дагы көпкө ойлонуп отурду.

Айылдагы адамдардын кулагынын кужурун алып, тынч жаткан койлорду тебээлей жүгүрүп бакылдаган

текедей болгой паңсаттар, арканын үзүп аңгиленген эшек-тин айгырындай бакырган элүү башылар, соорусу күнгө жылыган аңгидей азынышкан он башылар, тай букадай таңырандашкан басмачы жигиттер чымынын кактырган бакшыдай тымтырс, таш-таштын түбүндө отурушат. «Чап... алып кел... союп кел... чаап кел... байлап кел... айдап кел» деп дайыма айтылуучу кыйкырыктын бири да жок.

Камалбек ушулардын бардыгын байкап сезип отурду да, дагы терең ойго түштү.

...«Жок! Мындай кылууга жарабайт. Колду боорго алып чорт кескендей үмүттү үзүп, кызылдарга багынып берер убак эмес. Үмүт алда, иштөөгө дагы мүмкүнчүлүк бар. Эгер кожоюндар ишенсе, машыккан адамдардан бир нече миң... эч болбоду дегенде эки жарым миң, үч жарым миң аскер беришсе... мындагы миң чамалуу аскерди дагы мыктап куралдандырса... Береги тылынан ажыраган кызылдардын тымтыракайын чыгара кайра сүрүп, кызылдар уюштурган ревкомдорду талкалап өтүүгө болобу? Сөзсүз болот. Биз күч алып баратканда жардамдашчу адамдар да көп болот. Мына, ошентип, Өзгөндү, Ошту... ыгы келе калса, Анжиянды колго алып... анан, менин кожоюндарыма алда качантан бери белгилүү болгон Курманжан датканын падышалыгын жарыялап, кызылдар менен жарашууга болобу? Албетте болот. Андан аркысын кийин көрө жатабыз» деп ойлогондо, Камалбектин көздөрү жайнап, беттери албыра түштү да ордуна ыргып турду.

Камалбек бул ойлорун Карабек менен Косолаповго жана пансаттарга айтканда, алардын оюна келген үмүтсүздүктүн ташы талкан болуп, көздөрүнө бакты-таалайдын соолубас гүлдөрү жайнап көрүндү.

Бул кабарлар басмачылардын бардыгына угулганда, энелери эркек төрөп эбегейсиз той жасалып жаткандай кубанышып, жандуу көрүнүш, жайдары мүнөздөрү кайра өкүм сүрдү.

Камалбек токтолбостон жөнөп, Эргеш-Тамды басып, анын ары жагындагы кожоюндарына жолугуп, ал-жайды түшүндүрүп, аскер жана жарак алып келмек болду. Бул акылды бардыгы колдошту. Косолаповдун сунушу боюнча бул позицияны таштап Көк-Сууга барып, ал жерден жакшы позицияны ээлешип, Көк-Суулук кыргыздардан тамак алып артынан кууп келе жаткан кызылдардын күчүн жана позициясын мыктап чалып, Камалбек алып келген курал менен жабдынып, адам күчү менен күчтөнүп, анан кызылдарга каршы чабуулга өтмөк болушту. Убада бүтүп, иш башталды.

Карабек корбашы аскерлери менен шатырап жүрүп отуруп күн батарга жакын Далда-Кара-Суусун түндүкчыгыш тарабында турган Тоң-Мурун тоосунун тумшугунан имерилишип, Шоронун ичи менен Көк-Сууга карай жөнөштү.

Сүйлөшүлгөн амалбы же карасанатайлыкпы, болбосо согуштун жайын билбегендикпи, айтор, кызыл аскерлердин кыжырына тийген жорукту кылды Муслимахун.

Бордуда калган эки взводу да келген. Алар Чолок-Теке, Айланма, Далда-Кара-Сууну тосуп, эки күндөн бери Шарт жактан келүүчү басмачыларды күндөп-түндөп аңдып жатышкан. Эми кара!..

Басмачылар Шарттын ашуусунан бери жөнөп, Тоң-Мурундун батыш тарабы менен келе жатышканын алда качан көрүшкөн.

«Басмачылардын көзүнө бир да киши көрүнбөсүн. Мен команда бермейинче эч ким эчтеме кылбасын» деп Муслимахун приказды катуу бергендиктен, взвод командирлери өзүнчө аракет кылбай, «азыр... зыр чабуул коюуга приказ алабыз» деп даяр болуп турушту. Приказ берилсе болду... капталынан качырып чыгышып, басмачыларды кырып-жоюп жиберешчүдөй болушат.

Бирок эч кандай приказ болгон жок. Басмачылар жайбаракат гана Шорого кирип кетишти. Алар жөн гана кетишпей, Кызыл Аскерлерди шылдыңдагансышып, арт-

та бараткандары бири менен бири чабышып, кай бирлери оодарышып ойноп кетишти.

Кочкордун күйбөгөн жери күл болду. Күүгүм кирип баратканда Муслимахунга чаап келди да:

– Бул эмне деген иш? Эмне үчүн команда берген жоксуң? Эмне үчүн басмачылардын далайын кырып сала турган учурда жөн өткөрүп жибердиң? Эмне үчүн? Басмачыларга бооруң ачыдыбы? Болбосо көңүлүң бузулдубу? Же атаң төрөлүп өскөн Кашкарга басмачылар менен бирге кеткени калдыңбы? Күн тынымды, түн уйкуну коюп кубалап жүргөн душманыбыз Карабек корбашы болсо, аны ушундай оңтою келген учурда аман өткөрүп жиберет деген эмне?

Ушул минуталарда, Кочкордун каары аябай келгендиктен, Муслимахундун командир экенин, бардык укук жана жашырын сыр Муслимахунда гана боло турганын, ал кандай айтса ошондой иштөөгө тийиштигин, тартипти бузганга кандай чараларды колдонууга акысы бардыгын Кочкор таптакыр унутту. Илгери Муслимахун менен там согушуп жүргөндө кермур айтыша калып сөгүшкөндөй, Кочкор жаман сөздөр менен сөгүп жиберди да:

– Жооп бер! – деп атынан ыргып түшүп тапанчасын сууруп алды.

Муслимахундун жанында турган эки командир, Кочкордун колунан тапанчасын жулуп алышты.

Муслимахундун жини аябай келе түштү. Бирок эч кимге билдирбей, өзүн өзү токтотту. Бала чагынан бери адат болуп, «башыңны жейдуган» деп айтып жиберүү сөзүн сыртынан эмес, ичинен да айткан жок. Ачуусуна чыдабай калтырап турган Кочкордун маңдайына барып тура калды да:

– Сиздин суроолоруңузга жооп берүүгө милдеттүү эмесмин. Азиз Ахмедовдун алдында, Түркфронттун командачысы Фрунзенин алдында жана Кеңеш өкмөтүнүн алдында жооп берүүгө милдеттүүмүн. А сиз, ачууңузду басып, чогулган жиндериңизди койнуңузга катып, өзүңүздүн взвод

менен чалгынга барасыз, – деп Тоң-Мурундан батышка карай агуучу Кызыл-Сууну эмес, Тоң-Мурундан чыгышка карай агып Көк-Сууга куючу Кызыл-Суу тарапты оң кол менен көрсөтүп, – Кызыл-Суунун жонун берки Кара-Шыбагы менен чалгындап тососуз. Кокус ошол жер менен Чоң-Алай тарапка басмачылар өтүп кете турган болсо, тапанча суурушту менден көрүңүз. Бирок, менин тапанчам суурулса, атылбай калбастыгын катуу эскертем, – деди да тиги командирлерге карап, – тапанчасын бергиле! – деди да Муслимахун ары чуңкурда оттоп турган атына карай басты.

«Жанагы ачуу, катуу айтылган сөз, жаман сөгүүлөрдөн кийин, мени атып салууга да акысы бар эле го?» деген ой көңүлүнө түшө калганда, Кочкордун эти дүрүлдөп, бүткөн бою муздай түштү... Муслимахундун жаш чактагы жиндерин, «башыңны жейдуган» деп бычагын сууруп ала койгондорун көзүнө элестетип, азыркы көрүнүшү менен салыштырганда, Кочкор таңыркагандан оозу ачылды.

«Ай, мен акмак ай... Муслимахунду там согушуп жүргөндөгүдөй көрөм ээ? Балким ага приказ ошондой берилген чыгар же бир жашырын сыр бар чыгар» деп Кочкор өзүн өзү сөгө атына минди...

Камалбектин сөзүнө, Косолаповдун тактикасына көңүлү көтөрүлгөн Карабек айлана төмөн жактарды карап туруп:

– Абдан сонун жерге алып келдиңиз, господин полковник!

Косолапов өзүнүн ойлоп тапкан тактикасына мактанып, Карабектин алдында өзүн өзү кашка баш генералдарга окшотуп, муруттарын жаный күлүмсүрөп:

– Согуш убагында мындай жерлер чоң роль ойнойт. Анткени, бул жердин стратегиялык мааниси өтө чоң. Биз бул чокунун айланасын карап, өзүбүз майда бадал жана таш арасында гана жата беребиз. А айлана төмөн жагыңызды караңызчы: чычкан жорголосо да көрүнүп турат. Кана, кызылдар эми келип көрсүнчү!

– Кантип келет, господин полковник? Кызылдардын жүрөгү тоо болсо да келе алышпайт. Эгер келип калышкан болсо, бир ок чыгарбай гана таш кулатып талкалайбыз.

– Во, сонун акыл, Карабек Айдарбекович. Бирок кызылдар бул жерге келе алышпайт. Көрөсүң, келе алышпайт. Эгер келишсе, анда биз сөзсүз жеңебиз.

– Кандай дедиңиз, господин полковник?

– Алар ок-дары ала турган тылынан алыс. А биз бүгүн түнү бул тараптан дагы далай сонун куралдарды мол алабыз. Артынан, бутунун башынан чачынын учуна чейин мыкты куралданган аскерлер да келип кошулат. Анан кызылдарды баш-аягына каратпай согуп артынан түшөбүз. Вот тебе тактика! Тактика!! Косолаповская стратегия!!! – деп каткырып калды, Косолапов.

– О, Жараткан Кудай... иштин бардыгы сиз айткандай болсо, кызылдардын бирин калтырбай кырып көздү ачып жумганча, Ошко гана эмес Анжиянга да кирип барар элем, – деп Карабек Кудайга жалынып жакасын мууна кармады.

– Сөзсүз барабыз, Карабек Айдарбекович. О-о, Анжиянга кирип барсак кандай сонун болор эле. Шаарды бир паста гана алар элек. Анан ким менен кантип сүйлөшүштү анжияндыктарга көрсөтөр элем! – деп Косолапов муштумун силкилдете ызырынып койду.

– Иш Камалбек афандим айткандай боло калса, кызылдар торопойдой чырылдап кайра качары талашсыз!

Ушентип, Карабек менен Косолапов болочоктон зор үмүт этип, кыялдары менен кызыл аскерди тылынан ажыратып, адам өтпөгөн жолдор менен өтүп, кызылдарды курчап алып талкалап, анча-мынча качкандарын кубалап Оштон өтүп Анжиянга карай кетип баратышты.

Карапайым адамча жупуну кийинген Камалбек басып келе жатканда, Карабек бөжөңдөй басып утурулап, эки колун бооруна алып:

– Сиз эми жөнөмөкчү болгондогуңузбу?

– Дал ошондой, Карабек мырза!

– Сиз менен кошо барсам кандай болор эле? – деп Косолапов честь берип Камалбектин маңдайына тура калды.

– Болбойт, господин полковник! Кызылдардан качкандан башканы билбеген полковниктер үчүн, кожоюндардын чайы кайнап, палоосу бышып турган жок. Андан көрө, кандай гана болбосун, айтканыңызды аткарып, алганыңызды актоого тийишсиз.

– Аны сөзсүз аткарам, господин Камалбек Ахунович!

– Сиздин атаңыз Айдарбек датка, биздин аскерлерди дагы кубаттандыруу үчүн беш жүз киши берем» деди эле го?

– Ооба, афандым! Эгер кызылдар тарабынан кырсык болбогон болсо, ал кишилер бүгүн түнү менен бизге келип кошулат.

– Анда абдан жакшы,– деп Камалбек кубангандай сакалын сылап койду да,– мен азыр Кытай чегине өтөм. Зымканага барып, ал жердеги адамдарым менен сүйлөшүп, мындан ары чабуулга өтөрүбүздү, тактикалык манёвр жасап, кызылдарды алдап тылынан ажыратканыбызды, куралданып жана тыныгып туруп кызылдарга чагылгандай тиерибизди айтам. Албетте, биздин бул ишибизге кожоюндардын канагаттанбасын жакшы түшүнөм. Ошондуктан, ушул айдын аягына чейин сен экөөңү Анжиянда болот деп мен аларды ишендирем.

– Кудай урсун, ишенип коюңуз! – деп Косолапов чокунуп жиберди.

– Ишенишсин, сөзсүз Анжиянда болобуз, афандым!– деп Карабек ичинен кудайга тобо кылып жакасын кармап койду.

– Ишендирем, кожоюндарды. Бирок, Анжиянды гана эмес, андан ары өтүп, Коконду Ташкени менен алып, дини ысламдын байрагын көккө көкөлөтө көтөрүп желбиретиш ойдогу максаттын чордону экенин унутпоого тийишпиз.

– Ал тилек өлгөндө гана эстен чыгышы мүмкүн, афандым!

– Аскер курап берүү ишин атаң кечиктирип жүрбөсүн, бүгүндөн калбай киши жибер.

– Жарайт, афандым!

– Эми, мындан ары, алга карай бир күндүк жол жүрүү кубаныч экенин, артка карай бир кадам жылуу күйүнүч экенин жүрөктүн башынан кетирбегиле.

– Эч качан! – деп Косолапов дагы чокунду.

– Алга жылуу болот, а артка жылуу эч качан болбойт, афандым!

– Азырынча кошкула! Жарак-жабдык жүктөлгөн караванды эртең таң сүрө тосуп алгыла!

– Жакшы болот! Саламат барып сак келиңиз!

– Сатар!

– Лаппай бегим?

– Камалбек афандыны узатып коюп кел!

– Жарайт!

– Жок, өзүм гана кетем! – деп Камалбек таштан ташка буттарын шилтеп төмөн карай жөнөдү.

– Анда сен, – деди Карабек Сатарга карап, – токтоосуз атама жөнө. Бизден дувай салам де: биздин артыбыздан кубаламыш болуп келе жаткан кызылдардын бири да аман калбасына ишенип койсун. Чогулткан беш жүз адамын мында баштап кел. Эмки жума күнү, ак боз бээни түлөөгө чалып, бизди сан-салтанат менен тосуп алсын. Дал ошол күнү, Турдубек деген абышканы тирүүлөй шырмыйдын учуна сайып, анын урук-туугандарын ошол шырмыйдын түбүнө көгөндөп койсун, алар менен өзүм барганда сүйлөшөм:

– Кызылдарга жардам берип жаткандар болсо, Кара-Колдун суусуна байлап койсун, – деп Косолапов күлүп койду.

– Жарайт, калган кепти өзүм таап айтам!

– Саламат барып сак кел!

– Кошуңуздар! – деп Сатар төмөн жактагы атына карай жөнөдү.

– Мындай жигит дүнүйөгө кокусунан гана келет. Сулуу кыз, келиндерди тандоого жеткен сынчы. Сатар мага

жигит болгондон бери он эки сулуу кызды катындыкка алып, он эки жерге коюп келди.

– Он эки катын? – деп Косолапов таңдана түштү.

– Он эки катын алды, господин полковник. Эмне үчүн катынды көп аласың десем, Сулайман пайгамбарым деле беш жүз катын алган тура деп күлөт. Чынын айтсам, дагы катын алуу оюмда жок эмес.

– Кантип? Төрт катыныңыз бар экен го? – деп Косолапов дагы таңдана түштү.

– «Сарт байыса там салат, кыргыз байыса катын алат» – деп Карабек күлүп койду да, – жүрүңүз, Камалбек афандинин кайда баратканын байкайлы, – деп Косолаповду колтуктай басып баратып, – «күндүк өмүрүң болсо түштүгүнө жорго мин» деген макал бар. Кааласаңыз сизге да бир сулуу алып берем!

Экөө каткырыша басып барганда, таштын алдында тамашалашып отурган басмачыларды көрүп токтой калышты.

– Э-эй, көз алдымда көрүнө

Караганың ноудайым!

Алыс кетти ажырап

Самаганың ноудайым!

Көчкөндө көчүң жандаган,

Бозоюң жок, ноудайым!

Эртели-кеч чарбактан

Тосоруң жок ноудайым!, –

деп бир жигит ырдай баштаганда:

– Болду, кыздын оюнунда отургансып өкүрбөгүлө! – деди да Карабектер дагы ары кетишти.

– Ай, Кудай ай... эмне кылып жүргөнүмө түшүнбөйм. Эч болбоду дегенде ырдан да Кудай айтпады, – деп бир абышка Өмүргө карады.

– Тарактап качып отуруп, шиштин учуна конгон кулаалыча, ушул чокуга келип отуруп калдык. Ителгиге тептирген бөктөргөчө салпактап, эми дагы кайда качар экенбиз? – деп Өмүр үшкүрүп койду.

– Акырын, ушул сөзүңү бек укпасын! – деди алардын жанында отурган кара сакалчан басмачы.

– Укканда эмне кылат?

– Атат!

– Менде да бир ок бар. Балким, бекке каршы менин огум мурун атылар.

– Акырын. Деги сен эмне болуп турасың?

– Мен бүгүн эң жаман болуп турам. Кимге барып кагышарымы билбейм. Өзүңөр эле айткылачы, катын, бала кайда калды? Алардын көргөн күнү эмне болуп жатат? Бир тоголок дан сепкенибиз жок, алдыдагы күн эмне болот? Биздин алдыбызга аш коюп, үстүбүзгө үй тигип, экиден катын алып берүүчү бегиң өз катынын таппай калды.

– Мен кетейинчи, сен бир балакет баштаганы тура-сың, – деп жанагы ырдаган жигит тура жөнөдү.

– Бир эсептен айтканың туура, Өмүр! – деди кара сакалчан басмачы.

– «Бала билет, билбесе неге күлөт?». Кызылдардын жакшы экенин билген үчүн, эл кызылдарга болушуп жатат. А биз акмак болуп алдандык, бир чети Карабектин каарынан корктук, анын үстүнө кызылдардын ким экенине түшүнбөй ит болдук. Сен мыктысың деп койгон сөзгө эсирип көптүк. Далай-далай кыз менен келинди кордодук. Бирөөлөрдүн малын зордуктап, өздөрүн атып, үйлөрүн өрттөдүк. Адыл сыяктуу азаматтардын ооруп жатканына карабастан атып салдык, зайыбынын тилин кестик. Дагы... дагы далайды иштедик. Айткылачы, ушундай кылыгыбыздан кийин эл бизге болушабы? – деп Өмүр ачуусуна чыдабагандай, колундагы ташты ташка урду. Бирок, ал, сөзүн тыңшап турган Карабекти көргөн жок.

– Кайдан болушат... болушмак тургай, Турдубек абышканын жоругунан улам, качып отуруп жорудай болуп ушул жерге конуп отурабыз, – деди кара сакалдын жанында отурган абышка.

– Эгер, элдин колуна түшсөк, алар бизди кескилеп гана өлтүрөт. Кудай урсун, өлтүрөт. Мен муну эки, үч күндөн бери түшүнө баштадым! – деп Өмүр ордуна тура калганда, Карабек таштын артынан чыга келип:

– Эмнени түшүнө баштадың?

– Эл бизди жек көрүп жатканын, – деди Өмүр.

– Эмне? Сен, жигиттердин арасын дагы ирите баштагансыңбы?

– Жигиттердин арасы менсиз эле ирип жатат, бек.

– Кош, дагы эмне айтасың? – деп Карабек каардана сүйлөп, оң колун маузерине карай эптегенде, тиги абышка менен кара сакалчан кетенчиктей беребиз дешип кырдуу таштан ары кулап түшүштү.

– Эмне дейт элем, бегим? Алты жигитиңиз бая күнү качып кетти, сегизи кечээги түнү качты, ону түндө качты. Калганыбыз сиз алып берүүчү катындардын тоюн күтүп отурабыз, – деп Карабектин маузер сууруп жатканын көргөн Өмүр мылтыгынын затворун тарткыча, Карабек маузерин кармап берди.

Ал, тиги жыгылып тура албай жаткан экөөнө карай ызырынып:

– Дагы кимиңер эмне дейсиңер?

– Кудай урсун, эчтеме дебейбиз, бегим! – деп кара сакалчан тура калып кетенчиктей берейин дегенде дагы ташка чалынып жыгылды.

– Көзүңөргө карагыла... Кимде ким чекилик кылса, ал ушунетип итче өлөт, – деп Карабек бакырганда:

– Эч кандай чекилик кылбайбыз, бегим! – деп абышка ордуна тура албай жатып ыйламышрады.

Ийри жыгачтын сындырганын сындырып, сындырбаганын түзөгөн тездин шыкоору сымактанып, Карабек жигиттеринин атканын атып, атпаганын бүжүрөтүп жалынтканына аябай кубана турган. «Жалгасам жашыңа жандырып жыргатам, каргасам башыңа каран түндү түшүрөм» деп Карабек жигиттерине көп айта турган. Чынында Карабек ошондой эле. «Өз агасын агалай алба-

ган бирөөнүн агасын агалайбы» дегендей, эс тартып чоңойгондон бери, кол алдында багынып жүргөндөрдүн бирөөнү сыйлап көрбөгөн Карабек, ушундай учурда да бирөөнү сыйлагысы келбеди. Ал каарданса акты атат... жалгаса караны ак деп коёт...

– Окшошкон гана иттер... Мен ким үчүн ушунетип куурап жүрөм? – деп зиркиреди Карабек.

– Дини мусулман үчүн... биз үчүн, бегим! – деп тиги кара сакалчан калтырап турат.

Айланага дүрбү салып байкаган Косолапов жан алы калбай жүгүрүп келип:

– Карабек Айдарбекович!

– Эмне?

Косолапов Карабекти жалгыздатып:

– Иш чатак. Биз курчоодо калган көрүнөбүз.

– Сиздин стратегияңыз боюнчабы?

– Тамашаны токтотуңуз, Карабек Айдарбекович.

– Тамашаны сиз токтотуңуз, господин полковник, – деп Карабек маузерин кармап умтула калганда Косолапов да маузерин кармап тиреше калды.

«Биз курчоодо калган көрүнөбүз» деп Косолаповдун айтканынын чындыгы бар эле.

Капитан Терек-Суу ашуусун буркулдаган, кардуу бороондо аман ашып, эңкейиште аттарды зыкылдата-дикилдете жүрүп отурушуп, Көк-Сууну кечип, Капканын түштүк-чыгышында турган жайыкчага чыгып эки жакты байкашты... из чалышты... Эки топ чалгынчынын бирин Кузгун-Таш, Кара-Белге, экинчисин Ой-Балага чейин жиберип чалгын чалдырып, басмачылардын дайынын таппагандан кийин, Жылгындуунун белин ашып, андан ары Кош-Эгизекти басып Эргеш-Тамды көздөй жүрдү.

А Каныбек болсо Көк-Суудан өтүп Эргеш-Тамдын жолун тоскон. Муслимахун Захаровго кошулуп басмачылардын артынан байкоо жүргүзүп, Каныбекке киши жиберген. Басмачылардын жайын билген Каныбек Капитанга киши жөнөткөн.

Ошентип, Каныбек, Капитан, Муслимахун – үчөө тыкыс байланышта болуп, бардык-жолду тороп, аттарды далдага, токой араларына таштап, Карабектер жайланышкан тоого карай штурма жасашты.

Кызыл аскерлердин материалдык жактары анча болбогону менен моралдык жактары абдан мыкты эле.

Айрыкча, Муслимахундун көп аскер менен келип кошулушун угушуп, басмачылардын курчоого түшкөнү жөнүндө кабар жеткенде кызыл аскерлердин кубанычтары коюндарына батпады.

«Басмачылар курчоодо... Басмачылар тараптан келе жаткан адамды туткунга тымызын алгыла, алар тараптан келе жаткан ит болсо да кармагыла же атып салгыла... бир жан сыртка чыгып кетпесин. Карабек корбашы баштаган басмачылар жоюлса, анда согуштун бүткөнү» деген приказды Каныбектен алышканда, бул приказдын маанисин командирлер гана эмес, ар бир боецтер жакшы түшүнүштү. Согуштун бүтүшүн көксөгөн аскерлер бардык ынтааларын коюшуп, согуштук искусстволорунун эң сонундарын пайдаланышып, өлүмдөн жалтанбастан, таштан-ташка, карагандан-караганга жашына өтүшүп, бирде боорлору менен жылып, бирде далдалуу жерге илбирстей секирип жүгүрүшүп, басмачылар ээлеген чокуга карай кетип баратышат.

Карабек менен Косолапов маузерлерин суурушуп мара ша калышканда, талаадагы эски чүпүрөктөй кубарып, «а» деп айтууга алы келбей, чийнеге салган букадай акактап, көзүнүн жашын салаалатып, мүдүрүлүп жыгыла-тура Сатар келди.

– Бегим!.. айланайын бегим! Садагаң кетейин бегим, жан соога,– деп сулай жыгылып, Карабектин бутун кукактады.

– Эмне, эмне болду? – деп Карабек элеңдей түштү.

– Кечир, бегим, кызылдардын колуна түшүп чыктым.

– Акмак! – деп Карабек Сатарды көмөлөтө тээп жиберди.

– Кагылайын бегим жан кыйба, – деп Сатар жанынын бардыгынча бакырып тура калды.

– Акылыңы токтотуп, мага түшүндүрүп айтчы!

– Мен айлананы карап баратканымда чычкан да көрүнгөн эмес. Көрсө, кызылдар мени көрүп, көзбоочудан бетер көрүнүшпөй аңдып калышкан экен. Токойго кире берген жеримде чап кармашты да жарагымды алышып, мени силерге жибершти.

– Эмне деп жибершти? – деди Косолапов элеңдеп.

– О, господин полковник, алар айтат: «эч кандай ок чыгарбай багынсаңар, анда эч кимиңе тийбей жарашабыз! Эгер, бизге каршы бир эле ок чыгарсаңар, анда бириңди да тирүү койбойбуз» дешти кызылдардын чондору.

– Ошону мага сүйүнчүлөп келдиңби?

– Райым эт, бегим! – деп бакырып ыйлай Сатар Карабектин бутун дагы кучактай алды.

Карабек бакыра Сатарды көмөлөтө тээп жиберип:

– Акмак... Карабек бирөөдөн коркуп багынып көргөн эмес.

– Туура, эч качан багынбайбыз! – деп Косолапов да бакырды.

– Кагылайын Карабек жашын! – деп алдастап Сооронбай миң башы бөкчөңдөп жетип келди.

– Эмне болду? – деп Сооронбайдын кумсарган өңүн көрүп, Карабек сестене түштү.

– Мына бул таштын кычыгынан тиги жакты карачы. Кызылдар шактан-шакка секирген тыйын чычкан сымал карагандан-караганга, илбирстен бетер таштан-ташка секире жашынып келе жатышат. Эртең менен чалгынга жиберген беш кишиңиз, кызылдардын колуна түшүп, жарактарынан ажырап келишти.

– Алар эмне дешет?

– Эмне дешет эле, «ок чыгарбай багынып беришсин» дептир кызылдар.

– Жок, Карабек бала болуп башына жүн чыккандан бери кишиге багынып көргөн эмес, – деп Карабек каар-

дана жигиттерине карап, – азырынча ок чыгарбай таш кулаткыла! – деп бакырды.

Басмачылар жинденип, кулаган таштар менен гана кызылдарды кырып жиберипчүдөй болушуп таш кулатууга киришишти. Кулаган таштар жолундагы таштардан бир канчасын кулатуу менен күрүлдөп төмөн карай кетип жатты.

– Кызыл аскерлер илгери жыла алышпай, шагыраган таштардан жандарын коргошуп, чоң-чоң таштардын, майда борчуктардын далдаларына жашынышты.

«Көрүнгөн басмачыны таамай аткыла... топко байлап гранатамётту аткыла!» деген команда басмачылар жайланышкан тоонун бөксөсү менен аскерлердин биринен бирине бир паста угулуп өттү.

– Жолдош Жапек, жашынып отура бергенде басмачылар таш кулатып, ок атканын коюп калбайт. Мына бул борчук таштардын арасы менен акырын чыгып, басмачылардын көрүнгөнүн тырп эттире бериш керек, – деп Капитан борчуктун арасы менен жөнөдү.

– Атайнын арбайыга... бандитлар! – деп Муслимахун өзбекчесинен: келиштире сөгүп, адъютантынын мылтыгын ала коюп, таш кулатып жүргөн эки басмачыны жер каптырды.

Жапек көз ирмебей туруп атканда, эки таштын арасынан көрүнгөн басмачынын башы шылк этип, мылтыгынын учу короё түштү.

Таштын үстүнөн башын көрсөткөн басмачы, ошол таштын экинчи жагына барып кулап түшкөндө, Хамид мергенчилигине кубангандай, жанындагы кызыл аскерге карап күлүп койдү.

Таамай атылган октор таш кулатып жүргөн басмачылардын бир кыйласына барып жабышканда, кулаган таштар селдей түштү. Аңгыча болбой, беш атардын учуна сайып атылган гранатамёттор учуп барып күркүрөп жарылганда, басмачылардын кулактары тунуп, жашынууга жай таппай алдасташып, эстери эки болушту.

– Айланайындар багынып берсек жаныбыз калат, – деген сөздөр басмачылардын арасынан чыга баштады.

Басмачылардын кымгуут боло баштаганын көргөн кызыл аскерлердин гранатамёттору кайталанып күркүрөп, ышкырган октору тынымсыз учуп, ачык көрүнө түшкөн басмачылар кулап түшүп жатты.

Ушул учурда, басмачылар жайланышкан чокуну курчаган күрдөөлдүү «ура!» чыгып, гранатаметтор дагы кайталанып үстөкө-босток күрсүлдөдү.

Өмүрүндө бирөөгө багынбаган Карабек, кызыл аскерлердин жакындап келатышын анчалык коркунучтуу деп эсептебей:

– Аткайла! Таамай аткайла! – деп бакырды.

Бирок басмачылардын үшү кетип калды. Кызылдардын огу жарагын таштап кол көтөргөндөргө тийбей, багынбай качкандарга, таймашып аткандарга тийип жатканын көргөн басмачылар арасынан, жарагын ыргытып кол көтөргөндөр көбөйө баштады.

– Багынбагыла иттер! – деп кол көтөргөн басмачылардын бир экөөнү Карабек ыргыта да атты.

– Качпай атышкыла! – деп Косолапов да бир басмачыны ыргыта атты.

Бирок, кызыл аскерлердин жер көчүргөндөй болгон ураасы, ышкырткан огу, жер дүңгүрөткөн гранаты, басмачылардын далайын кулатты.

– Ой, акылсыз, аман калайын десең кызылдарга ок атпа, – деп калтырай шыбырап, Сатар эки чоң таштын коңулунда отурат. Ал кызылдардан шумдуктай коркуп калгандыктан, ар бир гранатамёт келип жанына жакын жарылганда бакырып жата калат.

«Абийирсизге арачы болсоң, ар кайсы жериң томуйбайбы» дегендей, ушундай жерде атака коюп келаткан кызыл аскерлер чыгымсыз болобу!..

Бирок, кызыл аскерлер «ура!» деген кыйкырыкты улам күчөтүп, гранатамёттун ордуна гранаттарды ыргытып, «Атпагыла! Куралыңарды таштагыла? Багынгыла! Багын-

гандар аман калат! Колуңарды көтөргүлө!» деген өңдүү түрдүү кыйкырыктарды жаңыртып, басмачылар турган чокунун бүтүн айланасын курчап келип калышты.

Кызыл аскерлердин «ура!» лаган күчтүү кыйкырыгы, ышкырган октору, жер титиретип жарылган гранаттары, түркүм айткан сөздөрү, басмачылардын бирин да койбой алуучу жалаңкычтай көрүнүп, ажал тике карап келе жаткандыктан, басмачылар эч бир аракет кыла албай, жардын башына конгон күздүн күнкү чөкө таандай кужулдашып, колдорун көтөрүп, өңдөрүн кумсартып тура беришти.

– Аткыла! – деп Косолапов бакырса:

– Багынбагыла! Өлсөк шейит болобуз! – деп Карабек бакырат.

Бирок алардын жан талашкан кыйкырыктарынан эчтеме чыкпады.

– Эч кимиң кыймылдаба!

– Жаракты таштап, бирден чубай бери баскыла! – деген кыйкырыктар басмачылардын кулагына туш тараптан угулду.

Кызыл аскерлердин кай бири мылтыгын сунса, кай бири гранатын көтөрүп турат.

Тек кызыл аскерлердин сүрүнө тике карай алышпай, басмачылар калтырап жер карашты.

– Алгыла жарактарын!

Кызыл аскерлер басмачылардын жарактарын алып, койнун карашып бир тарапка карай чыгарып жатышты.

Каныбек таштын коңулунда отурган Сатарды желкеден тартып тургузуп:

– А-а-а, күйкөм сен белең? Бир ок чыгарбасын дегенди кожоюндарыңа айткан жок белең?

– Айткамын господин командир, болбой коюшту. Менде эч кандай күнөө жок. Кечириңиз! – деп Сатар Каныбектин бутун кучактайын дегенде:

– Тарт колунду. Паранжа жамынганды билген басмачы кимдин күнөөсү канча экенин да билет.

Капитан, эки кызыл аскер кармап турган Косолаповго:
– Эгер мен жаңылышпаган болсом, мындай беш ай мурда, Анжияндагы эскадронду башкарган полковник Косолапов Иван Петрович сиз эмессизби?

– Нет! – деп Косолапов сөздү кесе сүйлөгөндөй ормойду.

– Мага караңызчы, господин полковник. Сиздин ко-рооңузда үч күнү иштеп, казармаңыздын жана аскерле-риңиздин алы жайын билгенден кийин качып кеткен сто-рож Дубовду эсиңизге түшүрө аласызбы?

Косолаповдун көздөрү алая Капитанга кадалды. Ал бир аз карап тургандан кийин:

– Сен... сен ошол экениңи эми тааныдым, господин Дубов.

– Тааныганыңыз үчүн ракмат, господин полковник. Менин чыныгы аты жөнүм Железнов Сергей Иванович – Капитан десеңиз, да болот.

– Господин Железнов! Мен...– деп Косолапов жайын айтайын дегенде:

– Токтоңуз... Сиздин арызды уга турган атайын адам-дар бар,– деди да Капитан кызыл аскерлерге карап,– полковник Косолаповду тиги жакка алып баргыла!

Жарактарын таштап колдорун көтөрүп турган бас-мачылардын бардыгын аңтарышып кызыл аскерлер ай-дап жөнөгөндө, жарагын алдырган Карабек элеңдеп тура калды.

– Сиз эмне үчүн баспайсыз, Карабек мырза? – деди Каныбек.

– Сен... сен кимсиң? Мени кайдан тааныйсың? – деп Карабек кызылдардын чоңун бал тилге салып, кандай-чадыр жакшылык менен сүйлөшүп, жанына аралжы тап-чудай Каныбектин маңдайына барып тура калды.

– Сиз мени тааныбай турасызбы? – деди Каныбек күлүмсүрөп.

– Жок. Кайдан көргөнүм эсте жок... аны кечириңиз!

– Сенден жана атаң Айдарбек даткадан көргөн кор-дукту, энелериң Салтанат менен Эркеайымдан, зайыбың

Аселден уккан каргышты гана эмес, карындашың Айым-бачанын кыпчуур менен колго чапканы да али эстен чыга элек, Карабек мырза.

– Сен Каныбек!..

– Эми тааныдыңыз!..

Карабек кара күчкө ыйламсыраган болуп:

– Кагылайын Каныбек, аз айып көп күнөөм болсо кечир.

«Таш менен урганды аш менен ур; атаңы өлтүргөнгө энеңи алып бер» деген ата-бабабыздын сөзү бар. Көкүрөгүңө кек сактабай мени калкала, береги орустарыңа мени кордотпо. Бир убакта кул Каныбек – ит Каныбек деген болсом, эми кагылайын Каныке деп бутуну кучактайын! – деп Карабек чөгөлөй калып Каныбектин бутун кучактайын дегенде:

– Жок, Карабек мырза, булганч колуңа бутуму кучактаттыра албайм, – деп Каныбек кийиндей берди.

– Дилим гана эмес, диним да карарган дечи? – деп өмүрүндө бирөөгө багынбаган, багынууну эч качан ойлобогон, тизе бүгүп бирөөгө жалынбаган Карабек, Каныбектин бул кылыгына жаны чыгып кете жаздады.

– Дин жөнүндө жайынча сүйлөшөлү, Карабек мырза. Бирок айтыңызчы, сиз сыйынган Камалбек афандаңыз кайда?

– Мен андай кишини билбейм, – деп Карабек корс этип терс карай берди.

– Анын кийими кандай эле? Чет элдин формасындабы же календер формасындабы? – деди Капитан.

– Андай аттуу киши кандай форма кийип жүргөнүн мен кайдан билем, – деп Карабек мурчуюп, Капитанга карабай туруп жооп берди.

– Жолдош Захаров! Жанагы «ардактуу» мейманды бери келтиргилечи! – деп кыйкырды Каныбек, ары жакта колго түшкөн басмачылар менен алышып жүргөн Захаровго.

Оң колу жарадар болуп таңылып мойнуна асылган, сол колу артына байланган Камалбекти төрт кызыл аскер айдап келип тура калышты.

Камалбекти көргөндө Карабектин жүрөгү шуу эте түштү. Бирок, сыр бербөөгө аракет кылгансып, Карабек мурчуюп терс карап тура берди.

– Камалбек афандиң бул эмеспи, Карабек корбашы? – деди Капитан.

– Тааныбайм, – деди Карабек ачуулу.

– Мындай көктүгүңүздөн пайда чыкпайт, Карабек мырза! – деди Каныбек.

– Мен сендей дини кара орустан пайда сурабайм! – деп Карабек Каныбекке атырыла сүйлөдү.

– Жаңы кыргыз эли, сендей кара беттерге жарым тыйынча пайда кылбасын түшүнүп кой, – деп Каныбектин да ачуусу келе түштү.

– Сиз бул Карабек корбашыны тааныйсызбы? – деди Маманазар Камалбекке.

– Мен силерге айттым го, – деди Камалбек Маманазарга, анан Каныбекке карап, – бул тараптан эч кимди тааныбайм деп. Мен бир жай чарба, кытай кол алдындагы адаммын. Бир айгыр үйрү жылкы жоготуп таппай жүрүп, адашып орусия чегине өтүп кетипмин.

Каныбек какшыктай күлүмсүрөп:

– Ишенем... ишенем... сиз ошол жылкыңызды издеп жүрүп биздин аскерлердин колуна түшүп кутулгандай болдуңуз эле, бир жолу.

– Дал өзү, жолдош командир! Эми алдатпайбыз! – деп Жапек кубанычтуулук менен кыйкыра айтты.

– Жолдош командир! Сооронбай миң башы эсиңизден чыккан жок беле? Учурашып коюңуз! деп Муслимахун каткыра, эки колу артына байланган Сооронбайды айдап келди.

– О-о-о, кан «куда»! Ушул жерде жолугуштукпу? Сиздин колду ким минтип байлады? – деп Каныбек Сооронбайдын алдына барды.

Ал калтырап, Каныбекке карай албай жер карап, өңүнө өлүмдүн кейпи кирип, тирүүлүктүн суру качып турат.

– Жолдош командир! Жолдош комиссар! Энеми өлтүрүп, карындашымы кордогон жүзү караны таптым. Элдин көзүнчө жазалоого руксат эткиле! – деп Темир Сатарды айдап келип ортого карай көмөлөтө тепти.

– Айланайын мен эмес, ал Өмүр деген болучу. Менин кылмышым жок, тиги жактагылар калп айтышат. Мени өлтүрбөйбүз десеңер бардыгын айтам. Мен ак ниетмин! – деп Сатар буркурап ыйлап, эки колу менен жакасын мууна кармап турат.

– Кош, амалдуу күйкөм, бул киши ким? – деп Каныбек Камалбекти көрсөтө маузерин сууруп алганда:

– Атап айткан айланайын, акебай, бардыгын айтам, – Сатар бакырып тура калды да, – ал Кашкарлык кыргыз, Камалбек Акун уулу, бизге жарак-жабдык берип турган киши ушул!

– А-а-а!.. Сиз ошол Акундун уулу Камалбексизби? Окшодуңуз... Эми абдан окшодуңуз. Атаңыз Кашкардын беги Зуннахун менен дос эле. Өзүңүз Кашкардын мечитинде окуп жүрүп, анан Стамбул шаарына окууга кеткен элеңиз. Демек айгыр үйрү жылкыңызды Стамбул шаарынан бери издеп келе жаткан экенсиз го?..

– Болду, – деп Камалбек бакырып жиберди.

– Кечириңиз, мен да болдум, – деп Каныбек маузерин кынына салып, мында турган кызыл аскерлерге карап, – булардын бардыгын тиги жакка алып барып тапшыргыла!

– Жолдош командир... – деп Темир Сатарды көрсөткөндө:

– Кой айланайын, Темир! Бизде ревтрибунал бар эмеспи!

Кызыл аскерлер басмачылардын бардыгын айдап кетишкенден кийин, Капитан Жапекке карап:

– Жеңиштин туусун келтириңиз!

Жапек үнүн шаңдуу чыгарып:

– Боготиров, Чолпонбаев, Дадабаев, тууну мында алып келиңиздер!

Булактаган кызыл тууну Чолпонбаев көтөрүп, Боготиров менен Дадабаев кылычтарын жалаң көтөрүп, Чолпонбаевдин эки жанында келишти.

Каныбек үнүн катуу чыгарып, жан жагына карап, жеңиши менен кубанып, көздөрү жайнап, беттери албырып турган командирлерге, кызыл аскерлерге:

– Элдин таалайы үчүн күрөшкө чыгып курман болгон, ушул жеңиш күнү арабызда жок болуп турган бир боорлорду эскерип коюуңуздайды сурайм!

Чолпонбаевдин колундагы туу жерге карай башын ийгенде, бардыгы жапырт баш кийимдерин алышып, эч ким үн чыгарбай же кыймылдабай жымжырт, муңайыштуу томсоро калышты...

Бир нече секунддан кийин Чолпонбаевдин колундагы туу жогору көтөрүлгөндө, бардыгы баш кийимдерин кийишип, «эми кандай буйрук бересиз?» дегенсишип Каныбекке карай калышты.

– Жолдош командир, жеңиштин туусун тиги бийикке саялы! – деп Капитан борчуктун башын көрсөттү.

– Жүрүңүз, жолдош комиссар! – деп Каныбек тууну ошол борчуктун кылда учуна алып барып, таштын жараңкасына туунун сабын кийирип, эки жанына таштан кыпчындык шынаа урушуп, бир нече жалпак таштарды туунун түбүнө кынап үйүп коюп карашканда, эркиндиктин жеңиштүү кызыл туусуна Алайдын атыр жели эркелегенсип, кызыл тууну каалгыта көтөрүп, күн нуруна чагылыштыра желбиреткенде, Кызыл Аскерлердин дүркүрөгөн кол чабуулары менен бирге:

– Жашасын Кеңеш өкмөтү! Ура-а!!!

Эч нерсе тоскоолдук кыла албаган Кеңеш өкмөтүнүн Кызыл Аскерлеринин жеңиштүү кыйкырыгы аскадан аскага жаңырып кырдан кырга кетти...

Кызыл Аскерлердин жеңишине толкунданып, командиринин тапшырмасын ийгиликтүү аткарып, анын «өлдү» деп жүргөн зайыбы менен баласын таап келе жатканына кубанычтуу болгон Кубат, жакасын топчулануу-

ну, бетиндеги салаалап аккан терди сүртүүнү унутуп, Каныбектин маңдайына барып честь берип тура калып:

– Жолдош камандый! Тапшыймаңышты аткайдым. Баянжачаң эки адамдын бийи аялыңыш, бийи – баланыш болуп чыкты.

– Кубат аке! – деп Каныбек бакыра Кубатты кучактай алды.

Кубат ого бетер кубанычтуу марчайып, туу сайылган борчуктун чыгыш жагынан чыгып келе жаткан Эсен, Чоң-Койчу, Турдубек, Сапарлардын алды жагындагы эки паранжачанды көрсөтүп:

– Айтканыңыш ушулай экен!

– Кубат аке! – дегенден башка эчтеме айталбай, Каныбек шалдая түштү.

– Жолдош Азиз Ахмедов! Өлгөн балдар жөнүндөгү айтканың айткандай аткарылды. Өлдү деген булар тирүү экен, мына кызым Анархан! – деди Чоң-Койчу.

– Анархан?..

– Каныбек! – деп Анархан паранжасын ыргытып, чыңыра барып Каныбекти кучактады.

– Ата! – деп кыйкыра барып Эркин Каныбектин мойнуна асылды.

Өчкөн от күйүп, өлгөн жан тирилгендей болгон ишке кубанган Капитан кол чапканда, бардык Кызыл Аскерлер дүркүрөтүп кол чабышты... Алардын катарында Хамид да турат кол чаап, бирок ал жөн эле турган жок Гүлназы менен баласын ойлоп жашын кылгыртып турат.

– Жолдош командир! Жолдош комиссар! – деди Эсен кубанычтуу какайрап, – революциячыл комитет ишине киришти. Айдарбек датка, Карабек корбашы жана Сооронбай миң башынын малы мүлкүн опус кылды. Үйү өрттөнгөн кедейлердин алдына үй, аркасына убактылуу алачык жасатып берди. Кеңеш өкмөтү кимдин өкмөтү экенин карапайым эл дагы ачык түшүнсүн үчүн, азуусунан кан тамызган Айдарбек датканы камакка алып, уйга мингизип Ошко айдатып жиберди. Силерге алкыш ай-

тып тамак бериш үчүн, өз эрктеринче ээленип, эки жүз киши биз менен келди!

– Сизге большевиктик ракмат, жолдош председатель ревком! Ишиңиз күндөн күнгө ийгиликтүү болуп улана берсин! – деп Капитан Эсендин колун кыса кармады.

«...Айдарбек датканы камакка алып, уйга мингизип...» деген Эсендин сөзүнөн улам, «жашасын ревком!» деген кый-кырыктар менен бирге кубанычтуу каткырыктар чыкты.

– Жаным Анархан! Кагылайын Эркин! Бул киши мени, менен азапты бирге тартышкан, колду моюнга артышып, эл бактысы үчүн татаал жолду бирге басышкан Сергей Иванович Железнов, менин бир тууган агам. Бул менин карындашым, Чоң-Койчу атамын кызы – Назгүл! Мына бул кубанычтан беттери албырып, көздөрүнөн бактынын шамын жандырып тургандардын улуусу абам, жашташы курбум, кара мурутчаны иним, жаштары балдарым! А бул желбиреп турган кызыл туу, тарыхтын адам ашпаган ашуусун ашкан, музду кардай чачкан, ташты кумдай баскан, бактынын эшигин бардык эмгекчи элге кенен ачкан, орус элинин Улуу уулу – акылман Лениндин туусу! – деди да Каныбек маузерин сууруп, – бириккен отряд р-р-ре! – дегенде кызыл аскерлердин бардыгы турган жерлеринде какая калышты. Каныбек туунун алдына оң тизесин бүгүп, айбаттуу үнү менен, – Жолдош ЛЕНИН! Сиздин жана сиз бапестеп өстүргөн большевиктер партиясынын жолбашчылыгы астында, орус элинин жана башка элдердин жардамы менен, сиздин эр жүрөк Кызыл Армияңыз душманын жеңди. Эчен кылымдан бери эзилген кыргыз эли бүгүн эркиндикке жетип, сиздин жеңиштүү кызыл тууңузду алдында турушат. Сизге ант беребиз, жолдош ЛЕНИН, кыргыздар сиздин тууну түбөлүккө таза сактап бийик көтөрөт!!!

Жеңишке арнап үч ирет атылган салют, Алайдын аскалуу бийик чокуларын жаңыртып, ааламга бактылуу кабарды билдирүүгө шашылгандай, атыр жел менен бирге аңкып алда кайда кетип жатты!..

БАКТЫНЫН ЭЛЕСИ

(Эпизод ордуна)

Көгүчкөндүн мойну сымал кубулжуп, көк торгундай үлбүрөгөн асман бетинде киргил кылар булут, көзгө бүдөө болор мунарык жок. Кандайдыр бир уздун узу жердин бетин көккө чайып, түмөндөгөн түркүм кештесинин боёкторун күн нурунун алтын буусуна булап, жашыл жибек буласын жайып салган сымал. Жанга жагымдуу, денеге сүйкүмдүү салкын жел аңкып, түмөн чөп, түркүм гүлдөрдүн атыр жытын адамдын жаралуу жерине, каткан черине куну дары кылып искетип жаткансыйт. Көз таңгансыган тумандан, асманды чүмкөгөн кара булуттан жаңы гана арылып, күн нуруна бүгүн гана туйтунгандай, көк шиберлер Көк-Суунун ириминдеи көйкөлсө, не бир түрдүү жыгачтар желге боюн туушап теңселет.

Табийгаттын ушул көркүнө көрк кошуп, айтылбаган сырларын бирине бири жомоктогондой, түркүм куштар өз шааниси менен безейт.

Аскадан шаңшыган бозумдан коруп, тарп аңдыган жору, көрөгөч кузгун, көөлүчү кулаалы канат какпайт.

Асмандап сызган барчындан бардыгынын жаны чыгып жоголгонсуп, жойлогон түлкү, жорткон бөрү көрүнбөйт.

Ооба!..

Өкүрүп ыйлаган эркектин, чачын жайып, бетин тытып сыздап кошкон аялдын үнү угулбайт. Башын жерден албаган, кылымдар бою зарлаган, даражалууларды тике карай албаган, кадамы кайгы, суусуну көз жашы болгон мундуу эл бүгүн жок.

Бүгүн жыргал!.. Бүгүн бейпил!..

Мына ошол жыргалга кенелген эл!..

Береги жашыл килем жабылгандай жайкалган дөбөдө... (көзгө көрүнгөн көп дөбөнүн биринде эмес, азуусунан кан тамызган Айдарбектей датка, Сооронбай миң

башы сыяктуулар өкүмүн жүргүзүп, далайдын канын, далайдын көз жашын агызган дөбөдө), эркиндик заманга жеткен, ичинен кайгы, муңу кеткен эл отурат. Алар бай менен манаптарды туурап отурган жок, бактылуу жеңиштерин майрамдап, салтанаттуу түркүм санжыргасын көрүп отурушат.

Кыргыз элинин түркүм тамашасын байкап, багжайган сакалын жайкап, касиеттүү ак сакалы Жуманы, Турдубекти колтуктап, дөбөдөгү элдин ортосундагы туу түбүндө Сергей Иванович Железнов турат. Алардын оң жагында Назгүл менен Анарханга колтуктатып, алды жагына кичи жээни Эркинбекти коюп, тыйын эңишке түшүп жүргөн Кебектин ортончу уулу менен жээни Шеримкулга кубанып Сурмаш турат. Жуманын сол жагында Каныбек, Жапек, Муслимахундар турушса, алардын алдында Анна, Гүлназ, Сакадайлар колтукташып турушат.

Дөбөнүн этегинде эки жигит күрөшүп жатса, алардын ары жагында экөө оодарышып жүрүшөт. Улакты маарага алып келе алышпай улакчылар ойку-кайкы чабышат.

Чоң-Койчу тамак жагын башкарса, Эсен, Акмат, Захаров – үчөө элдин тартибин, тамашасын башкарып жүрүшөт.

Бүгүн жалаң гана майрам эмес, бир катар жигиттер менен кыздардын тою болуп жаткандыктан, Сапар жалаң гана кыз куумай менен алек.

Тигине, Каныбектин кара кашкасын минген Айбала, Железновдун көк кашкасын минген Назбүбүнү коштоп качып келатат, а Хамидге коштошкон Темир куйрук улаш зымыратып кууп келет.

«Камчылан! Качкыла! Жеткирбегиле!» дешип аялдар чуру-чуу салып кыйкырышса, «Камчылан! Кууп жеткиле» дешип эркектер жер дүңгүрөтүп кыйкырышат, кулак мэени тундуруп каткырышат.

Шаңдуу мүнөз шайыр күлкүлөрдү колдогонсуп, духовой оркестр күпүлдөйт.

«Кызыл ат болду мингеним,
Кыл торко болду кийгеним.
Кыйрыбыз өсүп өркөндөп
Эми кыныгын көрдүң дүйнөнүн!..» –
дегизип комузчу үнүн кубулжутат.

Элдин каалоосу менен касиеттүү карыя Жума сурнай тартат; Каныбек менен Жапек сурнай үнүнө чоор үнүн кошушат. Шаңдуу күү, шайыр күлкүлөр желектей желбиреген жел менен бүт дүйнөгө кетип жаткансыйт.

Бактылуу элдин жыргалын коргоп, Ала-Тоонун тети-ги асман тиреген аскалуу бийигинде, «Апайдын ак көз бүркүтү» көздөнгөн Кебектин Зарлыгы, «Көөлүнүн көк көз бүркүтү» көздөнгөн Сергейдин Серёжасы, «Чөлдүн чоктой кызыл көз бүркүтү» көздөнгөн Адылдын Каныбеги, «Кан-Теңирдин кара барчыны» көздөнгөн Каныбектин Эркини ааламга көз жиберип, Ата Мекен чегин кайтарып турушат!..

МАЗМУНУ

КАСЫМАЛЫ ЖАНТӨШЕВ	3
-------------------------	---

БИРИНЧИ БӨЛҮМ

КАЙГЫЛУУ КАПЧЫГАЙ	7
КАПАСТАГЫ ШУМКАРЛАР	24
ТУТКУНДАР СЫРЫ	39
ЖӨРГӨМҮШ МЕНЕН СӨЛӨКӨТ	56
КАЙГЫЛУУ КУБАНЫЧ	94
ӨЛҮМДҮН ЖАРЧЫСЫ	105
КАКАГАНГА МУШТАГАН	116
АЛЫСТАГЫ МАЯК	152
ШУМДУКТУУ БУЛБУЛ	162
АЖЫДААР ОП ТАРТКАНДА	177
АККАН ЖАШ	213
ЧААР ЖЫЛАН ЧАКМАК АЛГАНДА...	219
АЖАЛ МЕНЕН АЛЫШКАНДАР	245

ЭКИНЧИ БӨЛҮМ

ЖОЛДОГУ КАГЫЛЫШ	273
ЭКИ ЖҮРӨК ТАРТЫШКАНДА	295
ЖОГОЛГОН БЫЧАК	325
КӨМҮСКӨДӨГҮ СЫР	348
БИР КАЛЕНДЕР	376
БҮРКҮТКӨ ЧЫРГА ТАРТЫЛДЫ	385
КАЙГЫЛУУ КӨРҮНҮШ	406
ИЗДӨӨ	433
ТЕҢ ЖАРЫШКАН АМАЛ	449
КАГЫШУУЛАР	468

ҮЧҮНЧҮ БӨЛҮМ

КАПАСТАН ЧЫККАНДАР	489
ЧАК-ЧАЛАКЕЙ-БУДУҢ-ЧАҢ	508
КИМ КИМДИ СОКТУ?	526
АДАШКАНДАР	551
БИРИНЧИ ОЙПОҢ-ТОЙПОҢ	571
ЖАЛГЫЗ КАРЫШКЫР ЧАБЫТТАГАНДА	587
КАНДУУ ТҮН	622
КУТҮЛБӨГӨН ЖОВОЛОҢДОР	657
АЖЫДААРДЫН УЮГУНДА	698
КИМДИН ЖҮРӨГҮ КИМ ҮЧҮН СОКТУ?	724
ДУБАНА ДУБАЛАГАН ЖЕРДЕ	740
ДАРГА ОЙНОГОН ЖЫЛААН	754
ЖИТКЕН ОКТУ АТЫЛГАН ОК ТАПКАНДА	779
КАСИЕТТҮҮ АНТ	808
БАКТЫНЫН ЭЛЕСИ	855

Адабий-көркөм басылма

ХII том

КАСЫМАЛЫ ЖАНТӨШЕВ

«КАНЫБЕК»

(Экинчи китеп)

Чыгарууга жооптуу: *Акматалиев А.*

Басмага даярдагандар:

Качкынбай кызы А., Тойчубек кызы Ж.

Тех. редактор: *Жанышбекова А.*

Корректор: *Касымгелдиева М.*

Компьютердик калышка салган *Өмүров Б.*

Терүүгө 04.03.16 берилди. Басууга 03.06.2016 кол коюлду.

Кагаздын форматы 84x108^{1/32}.

Көлөмү 53,75 б.т. Нускасы 600. Заказ №52.

«Басма-полиграфиялык комплекс «Принт Экспресс» ЖЧК

басмаканасында басылды

Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Профсоюз к. 49.